

अद्वैतवेदान्ते भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम्

[A Comparative Study of
The Bhamati School of Advaita Vedanta]

राष्ट्रीय - संस्कृत - संस्थानस्य

विदुः शशि (Ph. D.) उपाध्ये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

मार्गनिर्देशकः

डा० चक्रधर विजल्लानः

प्राचार्यः

गुरुवायूर केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठम्
पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर (केरल)

अनुसंधात्री

कुमारी वसन्ता, एम्

अद्वैतवेदान्ताचार्या

गुरुवायूर केन्द्रीय - संस्कृतविद्यापीठम्
पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर (केरल)

शोधस्थलम्

गुरुवायूर - केन्द्रीय - संस्कृत - विद्यापीठम्

पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर, केरल

1986

VV/83/694 - 30-9-05

अद्वैतवेदान्ते भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम्

[A Comparative Study of
The Bhamati School of Advaita Vedanta]

राष्ट्रीय - संस्कृत - संस्थानस्य

विद्यावारिधि (Ph. D.) उपाध्ये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः

मार्गनिर्देशकः

डा० चक्रधर विजयलक्ष्मणः

प्राचार्यः

गुरुवायूर केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठम्
पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर (केरल)

अनुसंधात्री

कुमारी वसन्ता, एम्

अद्वैतवेदान्ताचार्या

गुरुवायूर केन्द्रीय - संस्कृतविद्यापीठम्
पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर (केरल)

शोधस्थलम्

गुरुवायूर - केन्द्रीय - संस्कृत - विद्यापीठम्

पुरनाट्टुकरा, त्रिचूर, केरल

1986

THE BHANU SCHOOL OF ADVANCED STUDIES
[A Comparative Study of
INDIAN AND WESTERN CIVILIZATION]

Author: Dr. Bhanu Prasad
Title: The Bhawan School of Advanced Studies

Author:

Author:

Title:

Title:

Subject:

Subject:

Keywords:

Keywords:

Abstract:

Abstract:

Author:

Title:

Subject:

1988

शोधनिर्देशाकीय-संस्तुतिः

मदीयमार्गनिर्देशाने अद्वैतवेदान्ताचार्यपदवीधारिण्या
(कुमारी) वसन्ता. एम् इति नाम्न्या अनुसन्धात्र्या गुरुवायूर केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे
शोधाकार्यम् कृत्वा राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानस्य विद्यावारिधि (Ph.D) उपाधि-
पुप्त्यर्थम् " अद्वैतवेदान्ते भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकम् अध्ययनम् " इति विषय-
मवलम्ब्य शोधाप्रबन्धोपमारचितः । अत्र पुस्तुता सामग्री अस्या एव स्वोपज्ञा मौलिकी
च विद्यत इति सजोषां प्रमाणायति -

— Dr. Bijee Kumar —

डा. चक्रधरबिजल्वानः 29.5.86

प्रचार्यः,

गुरुवायूर केन्द्रीय-संस्कृतविद्यापीठम्,
पुरनादट्टुकरा, त्रिचूर केरला

Forwarded
Dr. Bijee Kumar
29.5.86
Principal

आत्मनिवेदनम्

"अद्वैतवेदान्ते भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम्"

इत्येनं विषयमधिकृत्य लिखितोऽयं शोधप्रबन्धो मया नीरक्षीरविवेकिनां शास्त्रपारंगतानां विदुषां तमक्षं सादरं पुष्पातिपुरःसरं च प्रस्तूयते । भारतीय-दशनिष्वद्वैतवेदान्तस्य विशिष्टं महत्त्वमस्तीति सुस्पष्टमेव । ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्या-धारितस्य भामतीप्रस्थानस्यान्यप्रस्थानापेक्षाया यद्विशिष्टं महत्त्वं विद्यते , तद-पि नास्ति विशेषज्ञानामपरोक्षम् । शास्त्रपारंगतैः विद्वत्तत्त्वज्ञैरपि कठिनतया बोधागम्ये अद्वैतवेदान्तविषयके प्रबन्धो अल्पज्ञायाः मम बालचापत्यतुल्यो योऽभि-निवेशः संजातः, तत्र मन्ये करुणालयस्य भगवतः गुरुवायुपुरेश्वरस्य प्रेरणा अथावा कृपा एव कारणम् ।

अद्वैतवेदान्ते मम रुचिस्तदैवारब्धाऽनुभूयन्त्या मया शास्त्र-कक्षयायाः पाठ्यविषयेषु अद्वैतवेदान्तस्याध्ययनमारब्धम् । आचार्यकक्षायामपि ममाध्ययनस्य विषयः अद्वैतवेदान्तः आसीत् । स्वकीयाध्ययनकाले मया भामत्याः यत्किंचिदध्ययनं कृतं, तदैव मया अनुभूतं यत्स्वीयाज्ञानस्य दूरीकरणार्थम् भामतीप्रस्था-नस्य विशिष्टमध्ययनं मया करणीयमिति । अतः शोधकार्यस्य समुचितेऽवसरे समागते-सति मया तदधर्मसौ विषयः प्रस्तावितः । गुरुवायूरविद्यापीठस्य स्थानीयशोधा-समितेरनुशासामधिकृत्य केन्द्रीयशोधासमितिद्वारा शोधाविषयस्यानुमोदनानन्तरं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य निदेशाकर्यैः असौ विषयः मम शोधाकार्याय स्वीकृतः । अतः सर्वप्रथमं संस्थानस्य प्राक्तननिदेशाकर्येभ्यः डा० रामकरणशर्ममहाभागेभ्यः,

तथा डा० मण्डनमिश्रमहाभागेभ्यः स्वकीयान् पुणामान् समर्पयामि ।

भामतीपुस्थानस्याशिकं समालोचनं कतिपयेष्वप्येष्वपि

ग्रन्थेषूपलभ्यते । किन्तु तेषामपेक्षया मम शोधपुबन्धास्य रूपरेखाआयामाश्व

भिन्नाः विस्तृताश्च वर्तन्ते । भाषायाः दृष्ट्या प्रतिपादनक्रमस्य तथा विषय-

विश्लेषणस्य दृष्ट्या च मम ३ शोधपुबन्धास्यान्येभ्यः एतादृशेभ्यः शोधपुबन्धा-

भ्यो ग्रन्थेभ्यश्च भेदो वर्तते । उदाहरणतया 'भामतीपुस्थान तथा विवरण-

पुस्थान का तुलनात्मक अध्ययन' इत्येवं प्रकारेण डा० सत्यदेवशास्त्रिद्वारा हिन्दी-

भाषायां रचिते पुस्तके भामतीपुस्थानस्य प्रामाण्यविषयकं मतमल्पमप्यालोचितं

न दृश्यते । अद्वैतवेदान्तपरम्परायाः समीक्षणमपि तत्र नास्ति , न्यायप्रभृतीना-

मन्यदर्शनानां तुलनायां भामतीपुस्थानस्य विश्लेषणमपि तत्र नास्ति । एवमेव

भास्करपुस्थानेन सह भामतीपुस्थानस्य तुलनापि तस्मिन्पुस्तके नास्ति । अतः

क्वचित्साम्येऽपि मम शोधपुबन्धाः डा० सत्यदेवशास्त्रिविरचितावग्रन्थाद्भिन्नः

अस्ति । एवमेव 'भामती एक अध्ययन' इत्येवंप्रकारेण 'डा० ईश्वरसिंहद्वारा' हिन्दी-

भाषायां रचिते ग्रन्थेऽपि भामतीपुस्थानस्याकलनमन्येकृतां सर्वेषां पुस्थानानां

तुलनायां तथा नास्ति , यथा मया स्वकीयेऽस्मिन् शोधपुबन्धे प्रयत्नितम् ।

अपि च 'राजेन्द्रपसाद दूबे'द्वारा रचितः 'वाचस्पतिदर्शनमितिनामकः' संक्षिप्तः

ग्रन्थेऽपि केवलं ब्रह्माविद्यसविषयकधारणायाः पर्यालोचनं करोति , न तु समग्रस्य

भामतीपुस्थानस्य । अतः मदीयस्य शोधपुबन्धास्य स्वरूपं ततोऽपि भिन्नमिति

नास्त्यत्र किमप्यधिकं वक्तव्यम् । डा० 'हसूरकरद्वारा' रचिता 'वाचस्पतिमिश्र

अद्वैतवेदान्त' इत्येवंप्रकारेण द्वागलभाषायां पुथितैका महत्त्वपूर्णा कृतिरस्ति ।
तथापि तस्यां कृतौ वाचस्पतेः सिद्धान्तानामाशिकमेव विश्लेषणां दृश्यते न तु
समेष्टां सिद्धान्तानां न वा समग्रस्य भामतीप्रस्थानस्य । विभिन्नैः विद्वद्भिः
भिः रचितेष्वन्येषु अद्वैतवेदान्तपरग्रन्थेषु तथा भाष्यभामत्यादिसहितेषु
ब्रह्मसूत्रस्य संस्करणेषु भूमिकारूपेण प्रकाशितेषु नैकेषु व्याख्यानेष्वपि भामती-
प्रस्थानसम्बद्धाः विषयाः आशिकरूपेणैव वर्चिताः दृश्यन्ते । अतः ग्रन्थारूपेण
भूमिकारूपेण वा लिखितानां तेषां प्रबन्धानामपेक्षया मदीयस्यास्य शोधाप्रब-
न्धास्य पृथाक्त्वं समिधार्कं भामतीप्रस्थानपरकत्वं च स्वतः स्पष्टमेव ।

उपर्युक्तप्रकारेण यद्यपि मदीयस्यास्य शोधाप्रबन्धास्य

आयामा उपर्युक्तानां ग्रन्थानामायामेभ्यो भिन्नाः वर्तन्ते , तथापि उपर्युक्तेष्व-
न्येषु च नैकेषु ग्रन्थेषु , व्याख्यानेषु भूमिकासु च तत्तद्ग्रन्थाकारैः ये विचाराः
प्रस्तुताः , तेषामपि मया सावधानतयाऽध्ययनं कृतम् । यत्र-यत्र मया तेषामुपयो-
गित्वमनिवार्यत्वं चानुभूतं, तत्र-तत्र मया तेषां नामोल्लेखः कृत्वा तेभ्यो साहाय्य-
मपि गृहीतं तान् प्रति च स्वकीयः समादरोऽपि प्रकटितः । अत्राप्यहमुपर्युक्तेभ्योऽ-
न्येभ्यश्च वाचस्पतिमिश्रदर्शनचिन्तकेभ्यः मम पूर्ववर्तिभ्यो विद्वद्भ्यः सविनयं स्व-
कीयाः प्रणतयो निवेदयामि ।

अस्मिन् शोधाप्रबन्धो सप्त अध्यायाः सन्ति । एतेष्व-

ध्यायेषु समालोचितानां विषयाणां रूपरेखा एवमस्ति -

। वेदान्तेतरप्रमुखा भारतीय द्वागलदर्शनानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुल-
नात्मकमध्ययनम् ।

2० वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् ।

२० सुरेश्वर-भास्कर-पद्मपाद प्रकाशात्मयतिः प्रवर्तितानां वार्तिकप्रभृतिग्रन्थानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् ।

3 भामतीप्रस्थानस्य स्वरूपपरिचयः , अन्यप्रस्थानानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थान-
नप्रतिपादितानां प्रमुखासिद्धान्तानां तुलनात्मकमध्ययनम् ।

5 तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् ।

6 ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् ।

7 उत्तरवर्तिग्रन्थेषु प्रभावस्य दृष्ट्या भामतीग्रन्थास्य रचनाशैल्याः दृष्ट्या
च भामतीप्रस्थानस्याध्ययनं, शोधाप्रबन्धास्य पुनराकलनं च ।

उपर्युक्तप्रकारेण शोधाप्रबन्धास्य विषयाणां विश्लेषणे
यद्यपि केषांचित्स्थलेषु पुनरुक्तिर्दृश्येत, तथापि संकल्पनानां सम्प्रदायानुसारं तुलना-
त्मकरूपेण प्रतिपादनाय यदावश्यकमासीत्तस्य परिहारः कथं कर्तुं शक्येत ?

ये विषयाः मयाऽत्र निरूपिताः , येन प्रकारेण च तेऽत्र
विश्लेषिताः , तेषां सर्वेषां तेन प्रकारेण विश्लेषणमध्यवर्तिता रचितेषु तथा
मया दृष्टेषु ग्रन्थेषु मया न दृष्टः । अतोऽहं सविनयं कथयितुं शक्नोमि यत्
मयाऽस्मिन् शोधाप्रबन्धे केषांचित्स्थलेषु नवीनानि तथ्यानि विदुषां पुरतः समु-
पस्थापयितुं यो लघुपयास कृतः , किं केषांचित्स्थलेषु च सम्प्रवर्तितानां तथ्यानां
नूतनरूपेण विश्लेषणे यः प्रयत्नो विहितः, तदर्थमहं विदुषामाशीर्वादमिच्छन्त्यपि
आचार्यस्य जयन्तभाट्टस्य शब्देषु श्लेषैर् विदुषां पुरतः सविनयमेतन्निवेदयितुमिच्छा-
मि यत् - " कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासविचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ "

जाने , यदत्र नैकेषु स्थलेषु भाषायाः विचाराणां च स्था-
लित्यं विद्वद्भिः परिलक्ष्येत । तथापि मया केनापि प्रकारेण संगृहीताभिः
मालां कृतभूरिपरिश्रमाः नीरक्षीरविवेकिनो परीक्षणानिपुणाः शास्त्रविचक्षाणाः
वाचस्पतयो विद्वत्तल्लजाः एतत् विचार्य स्वीकरिष्यन्ति यत् -

तैरेव कुसुमैः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।

अपूर्वरचनेदाम्नि दधात्येव कुतूहलम् ॥

केरलेषु संस्कृतं अद्यापि सर्वाधिकं समाद्रियते । भागवत्पादेन शक-
राचार्येण स्वजन्मना पवित्रितेऽस्मिन् क्षेत्रे अद्वैतवेदान्तं प्रति जनाभिरुचिः स्वा-
भाविकी । भागवतः कृपया मयापि तादृशे परिवारे जनिर्लब्धा , यत्र संस्कृतं प्रति
अद्वैतवेदान्तं प्रति च परम्परारूपेणापि महानादरः आसीदस्ति च । मम शोध-
कार्ये मम मात्रा तथा मम भ्रात्रा श्रीमता जयचन्द्रमहाभागेन तथाऽन्यैः पारिवारिकैः
यत्प्रोत्साहनं सौविध्यं च मह्यं पुदत्तं , यच्च साहाय्यमाचरितं , तदधर्मं तान्प्रत्यव-
श्यमेव स्वजीवनपर्यन्तं कार्त्तिकं धारयिष्यामि ।

शोधकार्यस्य सम्यक्पूर्त्यर्थम् मया नैकेषामाधुनिकविदुषां ग्रन्थाः
अधीताः । तेषामुल्लेखः सन्दर्भग्रन्थासूच्यां कृतः । नैकेषां विदुषां साक्षात्पु-
षेण पत्रद्वारा च साहाय्यमपि मया प्राप्तम् । एतादृशेषु कृपापूर्वणेषु पितृकलेषु
विद्वत्सु मम भक्तिभावः यावज्जीवं स्थास्यति । शोधसामग्र्याः संकलनार्थम् अग्रे
निम्नलिखितेभ्योऽन्येभ्यश्च ग्रन्थालयेभ्यः महत्साहाय्यं गृहीतम् ।

1. मान्युस्क्रिप्ट लइब्रेरी , त्रिवेन्द्रम् ।

2. मान्युस्क्रिप्ट लाइब्रेरी , मद्रास् ।

3 अड्यार् लाइब्ररी , अड्यार् ।

4 साहित्याकाडमीपुस्तकालय , त्रिचूर ।

5 रामकृष्णमिशन पुस्तकालय , कलिकट । , कालटीप्रभृति ।

6 तदधर्मिणाम् पुस्तकालयानां अधिकारिणः प्रति धान्यवादान् विज्ञापयामि ।

असौ शोधप्रबन्धो मया गुरुवायूर केन्द्रीयविद्यापीठस्य प्राचार्या-
णां न्यायवेदान्तादिविषयानवलम्ब्य विविधाग्रन्थाप्रणेतृणां डा. सि. डि. बिजल-
वान्महाभागानां मार्गनिर्देशाने रचितः । गुरुवर्यैः ममाभिभावकत्वात् डा. बिजल-
वान्महाभागेः मम मार्गनिर्देशनं कृत्वा मयि याऽहेतुकी कृपा कृता , तदधर्मिणं तेषां
चरणेषु पुनःपुनः प्रणामान् निवेदयामि ।

गुरुवायूरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे मयाऽस्य प्रबन्धास्य कृते शोध-
कार्यम् कृतम् । शोधकार्याविधौ शोधच्छात्रवृत्तिरपि मया लब्धा, विद्यापीठीय-
पुस्तकालयस्योपयोगः कृतः , नैकेषामध्यापकानां सहयोगोऽपि प्राप्तः । अतः
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानस्याधिकारिणः, विशेषतः निदेशकान् डा. मण्डनमिश्र-
महाभागान् प्रति भूयोभूयः धान्यवादान् ज्ञापयामि ।

सत्स्वपि बहुष्वन्तरायेषु अल्पज्ञाया अपि मम शोधप्रबन्धोऽयं
पूर्णतः प्राप्तः । अतः गुरुवायुपुराधीशस्य भागवतः श्रीकृष्णस्य कृपैवात्र प्रमुखा
कारणमिति परिभावयन्ती तथा स्वकीयानां स्थालित्यानां कृते शास्त्रविचक्षाणे-
भ्यः पण्डितप्रवरेभ्यः क्षमां याचयन्ती अहमेनं शोधप्रबन्धं अद्वैतवेदान्तनयज्ञानां
करुणापराणां विदुषां सम्मुखां सादरं सविनयं च समुपस्थापयामि ।

Vandana वन्दनाम्
अनुसूयाजी

प्रथमोऽध्यायः

वेदान्तेतर प्रमुखा भारतीयदर्शनानां स्वसम्परिचयः तेषु
प्रतिमादितानां कतिपय प्रमुखा सिद्धान्तानां सन्दर्भे भामती
प्रस्थान प्रतिमादितानां सम्बद्धा सिद्धान्तानां तुलनात्मकं
निरूपणम् ।

1-108

*****

*****

*****

अनुक्रमणिका

-----

1 0	चार्वाकदर्शनम्	3
1 1	चार्वाकीयां तत्त्वमीमांसा	3
1 2	चार्वाकमतानुसारं पुरुषार्थस्वसम् ।	134
1 3	चार्वाकमतानुसारं प्रमाणस्वसम् ।	5
1 4	भामतीप्रस्थानानुसारं चार्वाकमतसमीक्षाणम् ।	72
1 2 0	बौद्धदर्शनम्	10
1 2 1	बौद्धदर्शनस्य चत्वारः सम्प्रदायाः, अवान्तरवादाञ्च ।	11
1 2 1 (1)	माध्यमिकसम्प्रदायः (शून्यवादः)	11
(अ)	सर्वं क्षणिकम् क्षणिकम् ।	12
(आ)	सर्वं दुःखं दुःखम् ।	12
(इ)	सर्वं स्तक्षपां स्तक्षपाणम् ।	14
(ई)	सर्वं शून्यं शून्यम् ।	14
(उ)	भामतीप्रस्थानानुसारं शून्यवादक्षणाभांगवादयोः समीक्षाणम् ।	15

1 2 1 (2)	योगाचारसम्प्रदायः (विज्ञानवादः)	20
1 2 1 (2) (अ)	भामतीप्रस्थानानुसारं विज्ञानवादस्य समीक्षणम् ।	22
(आ)	विज्ञानदैवत-ब्रह्मादवैतवादयोर्वैलक्षण्यम्	
1 2 1 (3)	सौत्रन्तिकसम्प्रदायः (बाह्यार्थानुमेयवादः)	23
1 2 1 (4)	कैणाणिकसम्प्रदायः (बाह्यार्थप्रत्यक्षवादः)	24
1 2 2 (1)	प्रतीत्यसमुत्पादवादः	27
1 2 2 (2)	भामतीप्रस्थानानुसारं प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य समीक्षणम् ।	31
1.3.0	जैनदर्शनम्	33
1 3 1	जैनदर्शनसाहित्यम्	34
1 3 2	जैनदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः	34
1 3 2 (1)	परमाणुसंघातवादः	34
1 3 2 (2)	क्षणभंगवादनिरासः	35
1 3 2 (3)	रत्नत्रयस्य मोक्षसाधनत्वम्	37
1 3 3	जैनमतानुसारिणी आचारमीमांसा	39
1 3 3 (1)	अस्तेयव्रतम्	39
1 3 3 (2)	ब्रह्मचर्यव्रतम्	39
1 3 3 (3)	अपरिग्रहव्रतम्	40
1 3 3 (4)	अहिंसाव्रतम्	40
1 3 3 (5)	सुनृतं व्रतम्	40
1 3 4	जैनमतानुसारिणी तत्त्वमीमांसा	40
1 3 5	जैनमतानुसारिणी ज्ञानमीमांसा	41
1 3 6	भामतीप्रस्थानानुसारं जैनमतसमीक्षा ।	43

1.4.0	न्यायवैशेषिकदर्शनि	46
1.4.1	न्यायप्रतिपादिताः प्रमुखाः विषयाः ।	46
1.4.2	भामतीप्रस्थानानुसारं न्यायमतसमीक्षाणम् ।	47
1.4.2(2)	आत्मस्वरूपसमीक्षाणम्	56
1.4.2(3)	अखण्डस्वरूपसमीक्षाणम्	52
1.4.3	वैशेषिकप्रतिपादिताः प्रमुखाः विषयाः ।	57
1.4.4	भामतीप्रस्थानानुसारं वैशेषिकमतसमीक्षाणम् ।	65
1.5.0	सांख्ययोगदर्शनि	71
1.5.1	सांख्यसाहित्यम्	71
1.5.2	सांख्यदर्शनपरकः सैद्धन्तत्वनिरीश्वरत्वविमर्शः	73
1.5.3	सांख्यशास्त्रीयं तत्त्वविवेचनम्	73
1.5.4	सांख्यसम्मतस्य सत्कार्यवादस्य समीक्षाणम् ।	77
1.5.5	योगदर्शनसाहित्यम्	79
1.5.6	योगदर्शनस्य प्रतिपादयाः प्रमुखाः विषयाः ।	80
1.5.6(1)	योगदर्शनसम्मतं कैवल्यस्वरूपम्	82
1.5.6(2)	योगदर्शनसम्मतम् ईश्वरस्वरूपम्	82
1.5.7	भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भो सांख्ययोगमतसमीक्षाणम् ।	84
1.6.0	पूर्वमीमांसादर्शनम्	90
1.6.1	मीमांसासाहित्यम्	90
1.6.2	मीमांसादर्शनस्य प्रतिपादयाः प्रमुखाः विषयाः ? ।	90
1.6.3	मीमांसासम्मतः प्रमाण- प्रामाण्यविचारः ।	92
1.6.4	भामतीप्रस्थानानुसारं मीमांसामतसमीक्षाणम् ।	93
1.6.4(1)	वेदानाममौख्यत्वस्य प्रत्याख्यानम् ।	93
1.6.4(2)	मीमांसास्वरूपसमीक्षाणम्	94
1.6.4.3	अपूर्वनिरसनम्	95
1.6.4.4	वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तिविध्यगनिरसनम्	97
1.6.0	अध्यायस्य सारः समाहारश्च	99
	प्रथमाध्यायस्य पादटिप्पण्यः	101-108

द्वितीयोऽध्यायः

वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भो भ्रामती प्रस्थानस्य स्वरूपपरिचयस्तुलनात्मकम्
समीक्षणं च

109-162

अनुक्रमणिका

210	शंकराचार्यपूर्ववर्तिनो वेदान्ताचार्यस्तेषां सिद्धान्तश्च ।	111
(1)	बादरिः तस्य निर्विशेषाद्वैतवादश्च ।	122
(2)	काष्णार्जिनिः तस्य अनुशयसिद्धान्तश्च ।	114
(3)	आचार्यः आत्रेयः तदीयः फलश्रुतिसिद्धान्तश्च ।	115
(4)	औखिलोमिः, तस्य द्वैताद्वैतसिद्धान्तश्च ।	115
(5)	आचार्यः आश्वमेधः तस्य भेदाभेदवादश्च ।	117
(6)	आचार्यः काशकृत्स्नः तस्य निर्विशेषब्रह्माद्वैतवादश्च ।	119
(7)	आचार्यः जैमिनिः, तस्य निर्विशेषब्रह्माद्वैतवादश्च ।	120
(8)	आचार्यः काश्यपः तस्य भेदवादश्च ।	122
(9)	भागवान् बादरायणः, तस्य वेदान्तसूत्रं च ।	122
(10)	आचार्यः भार्तृप्रपंचः, तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयवादश्च ।	123
(11)	आचार्यः भार्तृहरिः, तस्य शब्दाद्वैतवादश्च ।	123
(12)	आचार्यः ब्रह्मदत्तः तस्य जीवानिन्यन्तसिद्धान्तश्च ।	124
(13)	सुन्दरपाण्डयः, तस्य वार्तिकग्रन्थश्च ।	125
(14)	आचार्यः गौडपादः, तस्य अद्वैतवादश्च ।	126
(15)	गोविन्दपादः तस्य अद्वैतसिद्धान्तश्च ।	129

2 2 0	शंकराचार्यस्तदुत्तरवर्तिनः अद्वैताचार्याः तेषां सिद्धान्ताश्च ।	130
(1)	भागवान् शंकराचार्यः, तस्य अद्वैतसिद्धान्तश्च ।	130
(2)	पदम्पादः (सनन्दनः)	131
(3)	श्रीसुरेश्वराचार्यः, तस्य आशासवादश्च ।	132
(4)	सर्वज्ञात्ममुनिः	132
(5)	वाचस्पतिमिश्रः	133
(6)	प्रकाशात्मयतिः	134
(7)	अद्वैतानन्दः	134
(8)	श्रीहर्षमिश्रः	134
(9)	आनन्दबोधभाट्टाचार्यः (आनन्दबोधयतिः)	135
(10)	आचार्यः अमलानन्दः ।	135
(11)	श्रीचित्सुरवाचार्यः	135
(12)	आचार्यः भारतीतीर्थः	136
(13)	आचार्यः शंकरानन्दः	137
(14)	माधवाचार्यः (विद्यारण्यस्वामी)	137
(15)	आनन्दगिरिः	138
(16)	प्रकाशानन्दः	138
(17)	अखाण्डानन्दः	138
(18)	भाल्लनारायः	139
(19)	नृसिंहाश्रमः	139
(20)	नारायणाश्रमः	139
(21)	रंगराजाध्वरी	139
(22)	अप्पदयदीक्षितः	139
(23)	भाटोजिदीक्षितः	140
(24)	सदाशिवब्रह्मेन्द्रः	140
(25)	सदानन्दयोगीन्द्रः	141

(26) नृसिंहसरस्वती	141
(27) मधुसूदनसरस्वती	141
(28) धर्मराजाध्वरीन्द्रः	141
(29) रामतीर्थाः	142
(30) आपदेक	142
(31) गोविन्दानन्दः	142
(32) रामानन्दसरस्वती	142
(33) काश्मीरकसदानन्दयति	142
(34) रंगनाथाः	142
(35) ब्रह्मानन्दसरस्वती	143
(36) अत्युत्कृष्णानन्दतीर्थाः	143
(37) महादेवसरस्वती	143
(38) श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वतीः	143
(39) आयन्नदीक्षितः	143
2 3 0 वैष्णववेदान्तपरम्परायाः आचार्यास्तेषां सिद्धान्ताश्च ।	144
2 3 1 रामानुजाचार्यः ; तस्य विशिष्टाद्वैतवादश्च ।	144
2 3 2 मध्वाचार्यः ; तस्य द्वैतवादश्च ।	145
2 3 3 निम्बार्काचार्यः ; तस्य द्वैताद्वैतवादश्च ।	146
2 3 4 वल्लभाचार्यः ; तस्य शुद्धाद्वैतवादश्च ।	148
2 3 5 चैतन्यमहाप्रभुः ; तस्याचिन्त्याभीदाभीदवादश्च ।	149
2 4 0 वेदान्तस्य आधारभूतायाः प्रस्थानत्रय्याः स्वरूपपरिचयः ।	151
2 4 1 श्रुतिप्रस्थानम्(उपनिषदः)	152
2 4 2 न्यायप्रस्थानम्(ब्रह्मसूत्रम्)	154
2 4 2(1) ब्रह्मसूत्रस्य अध्यायाः पादाश्च ।	154

2 4 2(2) ब्रह्मसूत्रस्य अधिकरणानि	155
2 4 3(श्रीमद्भागवद्गीता (स्मृतिप्रस्थानम्)	157
2 4 3(1) भागवद्गीतायाः अध्यायाः तेषु प्रतिपादिताः विषयाश्च ।	158
2 5 0 द्वितीयाध्यायस्य सारः समाहारश्च ।	160

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

तृतीयोऽध्यायः

सुरेश्वर-भास्कर-पदमपाद- (प्रकाशात्मयति) प्रवर्तितानां वार्तिकप्रभृति-
प्रस्थानानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकम् समीक्षणम् । 163- 229

अनुक्रमणिका

३-१-०	सुरेश्वराचार्यस्य वार्तिकप्रस्थानम् ।	163
३-१-१	वार्तिकप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः ।	167
३-१-१(१)	अविद्यायाः ज्ञानाभावात्त्वम् ।	167
३-१-१(२)	अविद्यायाः आश्रयविषययोरेकत्वम् ।	168
३-१-१(३)	अविद्यायाः दैवविध्यराहित्यम् ।	170
३-१-१(४)	ईश्वरस्य चिदाभासत्वम् ।	172
३-१-१(५)	जगतीयावस्थात्रयम्	174
३-१-१(६)	जीवस्य आभाससत्त्वम्	175
	(अ) जीवैक्यवादः	176
	(आ) जीवस्य अवस्थाभेदाः ।	176
३-१-१(७)	बन्धास्य अविद्याजन्यत्वम्	177
३-१-१(८)	मोक्षो कर्मणामनुमययोगित्वम्	177
	(अ) कर्मणां विद्यार्थित्वनिरसनम्	177
	(आ) ज्ञानकर्मसमुच्चयवादनिरसनम्	178
३-१-२	सुरेश्वराचार्यप्रवर्तितस्य आभासवादस्य स्वस्यम् ।	179
३-१-२(१)	अज्ञानेन सह आभासस्य सम्बन्धाः ।	180
३-१-२(२)	ब्रह्मणा सह आभासस्य सम्बन्धाः ।	180
३-१-२(३)	आभासवाद-प्रतिबिम्बवादयोर्भेदः ।	181
३-१-२(४)	आभासवाद-अक्लृप्तवादयोर्भेदः ।	182
३-२-०	भास्करप्रस्थानं भेदाभेदवादश्च ।	183

3-2-1	भास्करप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः ।	183
3-2-1(1)	अविद्यास्वप्नविषयकं भास्करीयं मतं वाचस्पतिद्वारा तन्निरासने च ।	184
3-2-1(2)	शास्त्रतर्कसम्बन्धाविषयकं भास्करीयं मतं वाचस्पतिद्वारा तन्निरासनश्च ।	185
3-2-1(3)	कार्यस्य मिथ्यात्वविषयकं भास्करीयं मतं वाचस्पतिद्वारा तन्निरासनं च ।	186
3-2-1(4)	भास्कराचार्यस्य मायाविषयकमतस्य वाचस्पतिद्वारा निसनम् ।	186
3-2-1(5)	भास्कराचार्यसम्मतस्य परिणामावादस्य वाचस्पतिद्वारा निसनम् ।	187
3-2-1(6)	भास्करसम्मत-सत्कार्यवादस्य वाचस्पतिद्वारा निसनम् ।	188
3-2-1(7)	भास्करसम्मत जीव परमेश्वरसम्बन्धाः विमर्शः ।	189
3-2-1(8)	मुक्तौ कर्मणामुपयोगित्वविमर्शः ।	190
3-2-1(9)	ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ययोः व्याख्यानमाश्रित्य भास्करवाचस्पत्योः मतभेदविमर्शः ।	193
3-3-0	विवरणाप्रस्थानं प्रतिबिम्बवादश्च ।	207
3-3-1	विवरणाप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः ।	211
3-3-1(1)	अविद्यास्वप्नम् ।	212
3-3-1(2)	अविद्याध्यासयोरैक्यम् ।	213
3-3-1(3)	अविद्यायाः एकत्वम् ।	213
3-3-1(4)	ब्रह्मणः अविद्यायाश्च विषयत्वम् ।	214
3-3-1(5)	अध्यायस्य मिथ्याज्ञानमिमित्तत्वम् ।	214
3-3-1(6)	जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वम् ।	215
3-3-1(7)	मुक्तिदशायां जीवस्येश्वरसत्त्वम् ।	216
3-3-1(8)	अवणास्यांगित्वम्	219
	(अ) कर्मणां विद्यार्थत्वम्	219
	(आ) अवणादौ विधिात्वम्	220
3-3-1(9)	शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वम्	222
3-3-2	प्रतिबिम्बवाद-अवच्छेदवादयोः वैषम्यम् ।	224
3-3-3	विवरणाप्रस्थान-भामतीप्रस्थानयोः वैषम्यम् ।	226
3-4-0	तृतीयाध्यायस्य सारः समाहारश्च ।	228

चतुर्थोऽध्यायः

भामतीप्रस्थानस्य स्वरूपपरिचयः, अन्यप्रस्थानानां सन्दर्भं भामतीप्रस्थान-
प्रतिपादितानां प्रमुख-सिद्धान्तानां तुलनात्मकं समीक्षणं च ।

4.1.0.	भामतीप्रस्थानप्रवर्तकस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनं कृतम् च ।	230
4.1.1.	वाचस्पतेः जन्मस्थानम् ।	230
4.1.2.	वाचस्पतिमिश्रस्य गुरुपरम्परा ।	231
4.1.3.	वाचस्पतिमिश्रस्य समयः ।	233
4.2.0.	वाचस्पतिमिश्रस्य ग्रन्थाः ।	235
4.2.1.	न्यायकणिका	235
4.2.2.	ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा	236
4.2.3.	तत्त्वबिन्दुः	236
4.2.4.	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका	236
4.2.5.	न्यायसूचीनिबन्धः	237
4.2.6.	साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	238
4.2.7.	तत्त्ववैशारदी	238
4.2.8.	न्यायसूत्रोद्धारः	238
4.2.9.	भामती	239
4.3.0.	वाचस्पति नामधारिणो विद्वांसः	241
4.4.0.	भामत्याः व्याख्यापरिवारः	243
4.4.0.	भामतीप्रस्थाने प्रतिपादिताः प्रमुखाः सिद्धान्ताः ।	245
4.4.1.	भामतीप्रस्थानानुसारं ब्रह्मजिज्ञासायाः अनादित्वम् ।	245
4.4.2.	भामतीप्रस्थानानुसारम् अध्यायस्य स्वरूपम् ।	247
4.4.3.	अध्यायस्य लक्षणम् ।	248

4. 4. 4.	अध्यासस्य निमित्तम् ।	256
4. 4. 5.	अध्यासाब्दस्य व्याख्यानं भामतीप्रस्थान विवरणप्रस्थानयोः तैमत्यम् ।	-258
4. 4. 6.	अध्यासस्य भेदाः ।	260
4. 4. 7.	अध्यासस्य अनादिता ।	261
4. 4. 8.	देह्यादिप्रपञ्चस्य अध्यस्तत्वम् ।	262
4. 5. 0.	भामतीप्रस्थानानुसारम् अविद्यायाः स्वरूपम् ।	265
4. 5. 1.	अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च ।	267
4. 5. 2.	अविद्यानानात्वम् ।	269
4. 5. 3.	अविद्यायाः भावरूपत्वम् ।	272
4. 6. 0.	भामतीप्रस्थानानुसारं कुर्यादतिविमर्शः ।	273
4. 6. 1.	असन्नकुर्यातिः	274
4. 6. 2.	आत्मकुर्यातिः	274
4. 6. 3.	अकुर्यातिः	276
4. 6. 4.	अन्यथाकुर्यातिः	278
4. 6. 5.	अनिर्वचनीयकुर्यातिः	279
4. 7. 0.	अवच्छेदवादः	282
4. 7. 1.	ब्रह्मसूत्र भामत्यादिषु अवच्छेदवाद विमर्शः	282
4. 7. 2.	अवच्छेदस्य विस्मृतिप्रतिबिम्बवादिनामाक्षेपाः	286
4. 7. 3.	प्रतिबिम्बवादस्य विस्मृतिप्रतिबिम्बवादिनामाक्षेपाः	291
4. 7. 4.	प्रतिबिम्बवाद-अवच्छेदवादयोर्भेदः	293
4. 7. 5.	ब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु आभासवाद विमर्शः	294
4. 7. 6.	अवच्छेदवाद-आभासवादयोः पार्थक्यम्	300
4. 7. 7.	अस्मदीयं मतम्	302
4. 8. 0.	अध्यायस्य सारः समाहारश्च	303

पंचमोऽध्यायः

तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भगवद्गीतास्थानस्य समीक्षणम्

5-1-0	ब्रह्मणः स्वस्मम् ।	304
5-1-1	ब्रह्मणः स्वस्मलक्षणम् ।	304
5-1-2	ब्रह्मणः तटस्थालक्षणम् ।	305
5-1-3	ब्रह्मणः एकत्वम् ।	307
5-1-4	ब्रह्मणः अद्वितीयत्वम् ।	309
5-1-5	ब्रह्मणः सत्त्वं सत्यत्वं च ।	311
5-1-6	ब्रह्मणः स्वप्रकाशकत्वं चित्स्वस्मत्त्वं च ।	315
5-1-7	ब्रह्मणः आनन्दत्वम् ।	318
5-1-8	ब्रह्मणः निर्गुणत्वं निर्विशेषात्त्वं च ।	321
5-2-0	ईश्वरस्य स्वस्मम्	324
5-2-1	साक्षिणः स्वस्मम् ।	327
5-2-2	साक्षिणः जीवाच्च भिन्नत्वाभिन्नत्वविमर्शः ।	329
5-2-3	साक्षिणः ईश्वराच्च भिन्नत्वाभिन्नत्वविमर्शः ।	330
5-2-4	साक्षिदवैविध्यम्	331
5-2-5	असंगस्य आत्मनः साक्षित्वविमर्शः ।	333
5-3-0	आत्मनः स्वस्मम्	337
5-3-1	आत्मनः चिद्रूपत्वम् ।	338
5-3-2	आत्मनो विस्तृतत्वम् ।	340
5-4-0	जीवस्य स्वस्मम् ।	345
5-4-1	एकजीववादः ।	346
5-4-2	अनेकजीववादः ।	351
5-4-3	अनेकजीववादस्य ग्राह्यत्वम् ।	355
5-4-4	जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः ।	355
5-5-0	जगत् स्वस्मम् ।	359

5-5-1	जगतः मिथ्यात्वम् ।	360
5-5-1(1)	मिथ्यात्वस्य लक्षणानि ।	360
5-5-1(2)	जगदमिथ्यात्वे प्रमाणम् ।	364
5-5-2	मिथ्यात्वस्य सिध्यात्वम्	366
5-5-3	मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वनिरासः ।	368
5-5-4	अज्ञातवादः	368
5-5-5	दृष्टिप्रसृष्टिवादः	370
5-5-6	सृष्टिदृष्टिवादः	379
5-5-7	विकर्तवादः ।	379
5-5-8	सत्तात्रैविध्यम्	381
5-5-8(1)	व्यावहारिक-प्रातिभासिकसत्तयोर्भेदः ।	386
5-5-8(2)	नागेशभाट्टमतम्	386
5-5-8(3)	नागेशभाट्टमतनिरसनम् ॥	387
5-5-9	कार्यकारणानन्यत्वविमर्शः ।	387
5-5-9(1)	भाष्यभामत्योर्विषयम् ।	390
5-5-10	सृष्टिप्रक्रियायाः मायास्वाभावत्वम् ।	392
5-5-11	पञ्चीकरणपेक्षया त्रिवृत्करणस्य ग्राह्यत्वम्	393
5-5-11(1)	पञ्चीकरणस्य स्वप्नम् ।	393
5-5-11(2)	त्रिवृत्करणस्य स्वप्नम् ।	394
5-5-11(3)	त्रिवृत्करणस्य ग्राह्यत्वम् ।	395
5-6-12	अध्यायस्य सारः समाहारश्च ।	396

षष्ठोऽध्यायः

ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीपुस्तानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् ।

6.1.0	भामतीपुस्तानस्य सन्दर्भे ज्ञानमीमांसायाः क्षेत्रविमर्शः ।	397
6.1.1	पुमायाः स्वरूपम् ।	398
6.2.0	पुमाणास्य स्वरूपं भेदाश्च ।	400
6.2.2	पुत्यक्षपुमायाः स्वरूपम् ।	401
6.2.2	पुत्यक्षपुमाणास्य स्वरूपम् ।	406
6.2.3	पुत्यक्षास्य भेदाः ।	409
6.3.0	वृत्तेः स्वरूपम् ।	411
6.3.1	वृत्तेः प्रयोजनम् ।	413
6.3.2	वृत्तेः द्रव्यत्वम् ।	415
6.3.3	वृत्तेः कार्यपुणाली ।	416
6.3.4	वृत्तेरनिवार्यत्वम् ।	419
6.4.0	आगमपुमाणास्य शब्द(शब्दपुमाणास्य) स्वरूपम् ।	423
6.4.1	पुत्यक्षागमयोस्तारतम्यम् ।	423
6.4.2	शब्दपुमायाः परोक्षात्वापरोक्षात्वविमर्शः ।	425
6.4.3	ब्रह्मसाक्षात्कारे शब्दज्ञानस्य (श्रवणास्य)करणाकरणात्वविमर्शः ।	429
6.4.4	महावाक्यानामखण्डार्थत्वम् ।	432
6.5.0	ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वम् ।	433
6.5.1	मोक्षास्वरूपम् ।	434
6.5.2	मुक्तपुरुषास्य स्वरूपम् ।	435
6.5.3	जीवन्मुक्तेः स्वरूपं ग्राह्यत्वं वा ।	438
6.5.4	ज्ञानकर्मसमुच्चयवादनिरसनम् ।	442
6.5.4 (1)	कर्मणामुपयोगित्वं ज्ञानोत्पत्तौ न तु मोक्षे ।	446
6.5.4 (1)(अ)	विविदिषार्थत्वाज्ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयोगित्वम् ।	447
	(आ) वेदार्थत्वात् ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयोगित्वनिरसनम् ।	447
	(इ) श्रवणादिषु अङ्गाङ्गित्वविचारः विधिात्वनिरसनम् ।	448
6.6.0	अध्यायस्य सारः समाहारश्च ।	451

सप्तमोऽध्यायः

उत्तरवर्त्यद्वैतवेदान्तग्रन्थेषु भामत्याः प्रभावस्य

सन्दर्भे वाचस्पतेः रचनाशैल्याः सन्दर्भे तथा

शोधाप्रबन्धे चर्चितानां विषयाणां सन्दर्भे

भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम् ।

7.1.0	उत्तरवर्तिप्रमुखावेदान्तग्रन्थेषु भामत्याः प्रभावः ।	459
7.1.1	वेदान्तकल्पतरौ भामत्याः प्रभावः	459
7.1.2	कल्पतरुस्मरिमले भामत्याः प्रभावः	460
7.1.3	आभागे भामत्याः प्रभावः	460
7.1.4	सिद्धान्तलेशसंग्रहे भामत्याः प्रभावः	461
7.1.5	रत्नप्रकाशिकायां भामत्याः प्रभावः	461
7.1.6	न्यायनिर्णये भामत्याः प्रभावः	462
7.1.7	रत्नप्रभायां भामत्याः प्रभावः	463
7.1.8	ब्रह्मविद्याभरणे भामत्याः प्रभावः	464
7.1.9	सर्वदर्शनसंग्रहे भामत्याः प्रभावः	465
7.1.10	भामतीतिलके भामत्याः प्रभावः	467
7.1.11	वेदान्तसारे भामत्याः प्रभावः	467
7.1.12	वेदान्तपरिभाषायां भामत्याः प्रभावः	468

xxxxxxxxxxxxxx

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमो भागः

7.2.0	भामत्यां प्रयुक्तायाः शैल्याः दृष्ट्या भामती- प्रस्थानस्य वैशिष्ट्यम्	469
7.2.1	कोणविधिसमाश्रणम्	470
7.2.2	व्युत्पत्तिविधिसमाश्रणम्	471
7.2.3	विग्रहविधिसमाश्रणम्	472
7.2.4	आभाषणकविधिसमाश्रणम्	473

7.2.5	पतनिकाविधिसमाश्रयणम्	475
7.2.6	द्विरुक्त्यादिपरिहाविधिसमाश्रयणम्	476
7.2.7	विशेषयोजकशब्दविधिसमाश्रयणम्	481
7.2.8	सारसंग्रहलोकविधिसमाश्रयणम्	481

सप्तमो ध्यायः

द्वितीयो भागः

7.3.1	वेदान्तेतरप्रमुखाभारतीयदर्शनेषु तथा भामतीप्रस्थाने चर्चितानां कतिपयसिद्धान्तानां पुनराकलनम्	483
7.3.2	वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्	488
7.3.3	वार्तिकप्रभृतिप्रस्थानानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्	491
7.3.4	भामतीप्रस्थाने प्रतिपादितानां प्रमुखासिद्धान्तानां पुनराकलनम्	499
7.3.5	तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्	502
7.3.6	ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्	506
7.4.0	प्रस्थानपूर्वकस्य भामतीग्रन्थस्य रचनाशैल्याः प्रभावस्य च सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्	507

सप्तमाध्यायस्य पादटिप्पण्यः

परिशिष्टम्

क	सन्दर्भग्रन्थासूची - संस्कृतभाषायां	514
ख	सन्दर्भग्रन्थासूची - आङ्गलभाषायां	518
ग	सन्दर्भशोधपत्रिकासूची - आङ्गलभाषायां	522
घ	संकेतग्रन्थासूची	523

प्रथमः अध्यायः

वेदान्तेतर प्रमुखा भारतीयदर्शनानां स्वस्मपरिचयः, तेषु प्रति-
पादितानां कतिपय प्रमुखा सिद्धान्तानां सन्दर्भे भामती प्रस्थान प्रति-
पादितानां सम्बद्धा सिद्धान्तानां तुलनात्मकं निस्त्रणम् ।

* * * * *

दृशिर प्रेक्षाणे इत्यस्मात् धातोः करणे ल्युटि सति दर्शनशब्दो
निष्पद्यते । दृश्यते नेनेति दर्शनम् । कस्यचित् पदार्थस्य पारमार्थिकं स्मं
किम् ? जगतीत्य वास्तविकस्वरूपं किम् ? कदा वा कस्मात् वा जगदिदम्
उदपद्यते ? जगदिदं कः ससर्ज ? मानव स्वजीवनकाले कथामनुत्तमम् आनन्दम्
अनुभावेत् मोक्षां वा लभेत ? एतेषाम् एतादृशानां च प्रश्नानां समाधानाय
यत् शास्त्रजातं प्रभावति, तदेव दर्शनम् इत्युच्यते ।

दर्शनस्य शास्त्रत्वं स्वतः सिद्धम् । "शासनात् शासनात् शास्त्रं १०
शास्त्रमित्यभिधीयते । शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रलक्षणवेदिभिः " ।
(पाद-रिप्पण्योऽस्याध्यायस्य अन्ते द्रष्टव्याः) इति पूर्वसुरिभिः आभाषि ।
शास्त्रशब्दस्यापि शासनकरणमित्येवार्थः । शासनं नाम अम्यर्हितार्थ-
बोधनमेव । अम्यर्हितार्थबोधनं करणी भूतस्य शास्त्रमिति नाम । अम्यर्हि-
तार्थः कः इति चेत्, उच्यते मोक्षः एव । 'तत्त्वज्ञानात् मुक्तिरिति' उक्त्या
तत्त्वज्ञानादेव मोक्षः जायते इत्यवगन्तुं शक्यम् । तत्त्वज्ञानं च प्रायः शास्त्रा-
ध्यायनोत्पन्नमिति' इत्यत्र उपनिषदेव प्रमाणम् । तदयथा -

'हिरण्यमेव पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखात् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधामयि दृष्टये ' इति ॥

* * प्रथमाध्यायस्य पादटिप्पण्यः

101 पृष्ठतः 108 पृष्ठपर्यन्तं प्रदत्ताः ।

अतः तत्रैव द्रष्टव्याः

आगलभाषायां दर्शनशब्दस्य पर्यायेन 'पिलासफी' इति शब्दः सुप्रचिन्तः । वस्तुतः पिलास, सौफिया इति द्वयोः ग्रीकशब्दयोर्मेलनेन पिलासफी इति समस्त शब्दः निष्पत्तिः । अत्र पूर्वं पदम् 'अनुरागं' दिवतीयं च विदयाम् अभिधात्ते । ग्रीक चिन्तको 'हेरहोटटस' अर्धमिमं प्रथमतया चिन्तयामास ।

'पिलासफ' इत्ययं शब्दः ज्ञानानुरागी इत्यर्थे प्रयुज्यते । जगदिदं किम्? परमात्मा कः? इत्येतान् अन्यांश्च विषयान् अवगन्तुं ईत्सवः अनुरागिणश्च ये जनाः प्रभावन्ति, त एव 'पिलासफ' इति निगद्यन्ते । कदां कदां सर्वेभ्योऽपि दुःखेभ्यः आत्यन्तिकरूपेण निवृत्ताः सन्तः निश्चयेऽसम्प्राप्तिं अधिगच्छन् इत्येतस्य निदर्शनमेव दर्शनानां प्रयोजनं प्रतिपादयं च । तदयथा -

'यद् आभ्युदयिकं चैव नैवेद्यसिद्धमेव च ।

सुखं साधयितुं मार्गं दर्शयितुं तद्विधिं दर्शनम् ' ।।

भारतीयदर्शनानि आस्तिक-नास्तिक-वर्गद्वये विभावितानि । वेद-प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वतां दर्शनानां समावेशः आस्तिकदर्शनवर्गे तथा वेद-प्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वतां दर्शनानां समावेशः नास्तिकदर्शनवर्गे क्रियते ।

आस्तिकदर्शनानि न्या-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसावेदान्तश्च । नास्तिक दर्शनानि चार्वाकदर्शनं, जैनदर्शनं, बौद्धदर्शनम् इत्येतानि (बौद्धकष्वपि सौत्रान्तिक-माध्यमिक-योगाचार-वेदान्तिकाः इति अवान्तर भेदाः कर्तन्ते । आस्तिकदर्शनानाम् उपज्ञातारः गौतमः, कणादः - कपिलः - पतञ्जलिः - जैमिनिः बादरायणश्च । नास्तिकदर्शनां तु बृहस्पतिः, महावीरः, बुद्धश्च । भामती प्रस्थानस्य सम्यग् रूपेण विश्लेषणार्थम् एतेषां सर्वेषाम् आकलनमप्यावश्यकं वर्तते, इति कृत्वा एतेष्वम् अत्र संक्षिप्तः परिचयः दीयते भामती प्रस्थान-दिशा यथावश्यकं समीक्षायां च क्रियते ।

। । 0 चावार्कदर्शनिम्न

नास्तिक्दर्शनिषु सर्वप्रथमं परिगण्यते चावार्कदर्शनिम्न² । चावार्कदर्शनिस्त्व
प्रकर्तनं बृहस्पतिना कृतम् इति प्रायः विद्वद्भिः स्वीकृत्यते । चावार्का
कश्चित् महान्न कविः आसीदिति कैशांचित् मतम् । किन्तु केचित् इत्यम् अस्मि
प्रयन्ति यत् 'चावार्क' इत्येषा संज्ञा एकस्य पुरुषस्य न, अपितु समुदायस्य
अस्ति । 'चास्र वाक् (वाक्यं) यस्य सः चावार्क' इत्येवं स्मरेण चावार्क-
शब्दः प्रचलितः इति । उपदेशं विनापि जनाः चावार्कस्य मतम् अनुसरन्तीनि
उत्तमतं 'चावार्क' - इति नाम्ना प्रख्यातम् । अस्य मतस्य अपरं नाम 'लोकायतम्'
इत्यस्ति ।

भागवत्पादाः आदिशंकराचार्याः उत्तमतम् 'लोकायतिकम्' इति
नाम्ना निर्दिशन्ति । 'षड्दर्शनसमुच्चयस्य रचयितुः गुणरत्नस्य मतानुसारं
यः पुण्यपापादिपरोक्षवस्तुनां चर्वणं करोति, सः चावार्क इति कथ्यते ।
काशिकाकृतौ चावार्कनाम्नः कस्यचित् आचार्यस्यापि उल्लेखो कर्तते ।

। । । चावार्कीया तत्त्वमीमांसा

चावार्कमतानुसारं पृथ्वी अम्- तेजस्र वायु एतानि चत्वारि भूतानि
एव तत्त्वानि । एतेषां संयोग एव देहाः । तेभ्यः एव देशकार-परिजतेभ्यो
चैतन्यम् उपजायते, किण्वादिभ्यो मदशवितवत् येषां वस्तुनां मलेन मदं
सम्पद्यते, तानि वस्तुनि पृथाक् पृथाक् स्मरेण मद्योत्पादने न समर्थानि ।
तथैव पृथिव्यादि-पंचभूतानि समेत्यैव चैतन्यमुत्पादयन्ति, पृथाक् पृथाक् स्मरेण
न तानि ज्ञेतनानि । शरीरस्य विनाशो सति चैतन्यमपि नश्यति ।

चावार्काः स्वीर्य मतं बृहदारण्यक श्रुतेः अर्थां परिक्तर्य समर्थायन्ति ।
तथाहि - ' विज्ञानधान एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय नान्येवानुविनश्यन्ति
स न प्रेत्य संज्ञास्तीति ' ।³

चार्वाकाः आकाशस्य पदार्थात्वं न स्वीकुर्वन्ति । यतः आकाशस्य अस्तित्वम् अनुमानप्रमाणेन ज्ञायते । अनुमानं च ते प्रमाणात्वेन नाङ्गीकुर्वन्ति ।

प्रकृतिस्मैण (पृथक्स्मैण) अवस्थातेषु किण्वादिषु (सुरायाः समुद्र-पादको वृक्षाविशेषः) मादक्ता न भावति किन्तु सम्मील्य विकृतिं प्राप्तेषु तेषु चैतन्यं संजायते । तादृशचैतन्यविशिष्टो देह एव आत्मा इति तेषां कथनम् । देहातिरिक्ते आत्मनि तेषां मतानुसारं मानाभावात् । तथाहि - 'देह स्थातृत्वादियोगाच्च स एवात्मा नवापरः मत्त देहोऽयमित्युक्तिः संभावेदौपचारिकी' ⁴ ।।

यथा सारधिना अश्वैश्च संचालिते रथो गतिर्भावति, तथैव देहा-दिसंघाताद् आत्मा भिन्न इति एतादृशम् अनुमानं चार्वाकाः न स्वीकुर्वन्ति । चार्वाकाः यज्ञानाम् उपयोगित्वं वेदानां प्रामाण्यं च नाङ्गीकुर्वन्ति । तथाहि - 'अग्निहोत्रं त्रयोवेदाः त्रिदण्डं भास्मगुणानम् ।

बुद्धिधापोरूपाहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः' ⁵ ।।

1. 2 चार्वाकमतानुसारं पुरुषार्थस्वप्नम्

'धर्मार्थकाममोक्षेषु काममेव केवलं चार्वाकाः पुरुषार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति । तथाहि - 'अंगनालिंगनाजन्यसुखमेव पुमर्थात् । कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं' ⁶ निरय उच्यते ।। दुःखाभावात् नानुकूलवेदनीयं सुखं यवतुमुचितम् । तथाहि - 'नहि मृगाः सन्ति इति शालयो नोप्यन्ते । नहि भिक्षुकाः सन्ति' इति स्थात्यो नाधिश्चिन्ते ।

देहस्य विनाशः एव मोक्षः । तथा कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः लोकप्रसिद्धो राजा एव परमेश्वरः इति चार्वाकमतम् । चार्वाकाः, वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति । ज्ञानकण्डस्य कर्मकाण्डवादिभिः कर्मकाण्डस्य ज्ञान-काण्डवादिभिः च प्रतिक्षिप्तत्वेन अग्निहोत्रादेः जीविकामात्रं प्रयोजनवत्त्वात्' ⁷ ।

अत्रैतद् ज्ञातव्यं वर्तते यत् कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिनः मीमांसकाः ज्ञानकाण्डस्य
प्रतिक्षेपं कुर्वन्ति । एवमेव ज्ञानकाण्डवादिभिः वेदान्तिभिश्च कर्मकाण्डस्य
प्रतिक्षेपः क्रियते ।

कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः अप्रामाण्यत्वात् चार्वाकाः समस्तमपि वेदम्
अप्रामाणिकं मन्वते ।

चार्वाकाः प्रत्यक्षं नाम एकमेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति । चतुर्णां भूतानां
ज्ञानं प्रत्यक्षा प्रमाणेन सिध्यतीति तेषां मतम् ।

। । ३ चार्वाकमतानुसारं प्रमाणस्वसम्पन्नम्

चार्वाकाः प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वं स्वीकुर्वन्ति । नापरेणाम् अनु-
मानादीनाम् । अत्रैतद् ज्ञानव्यमस्ति यत् मीमांसकाः वेदान्तिनश्च षट् प्रमा-
णानि स्वीकुर्वन्ति । नैयायिकमतानुसारं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः इति
चत्वारि प्रमाणानि सन्ति । वैशेषिकैः प्रमाणद्वयमेव स्वीक्रियते । तद्व्यथा-

'' शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ।

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् '' ॥

किन्तु चार्वाकाणामेतन्मतमस्ति यत् अनुमानम् अपि प्रमाणत्वेन
स्वीकर्तुं न शक्यते । अनुमानस्य आधारः व्याजिरस्ति । व्याप्तिपक्ष-
धर्मनाशालिलिङ्गमकं भावतीति अभ्युपगम्यते अनुमानप्रामाण्यवादिभिः ।
व्याजिश्च उभयविधोपाधाविधुरः सम्बन्धाः । स च सत्तया चक्षुरादि-
व नाङ्गमात्रं भाजते, किन्तु ज्ञातया ।

चार्वाकस्य मतानुसारं व्याप्तेः ज्ञानं प्रत्यक्षाप्रमाणेन न भावति ।
प्रत्यक्षमपि द्विविधम् बाह्यम् आन्तरं च । बाह्यप्रत्यक्षेण व्याप्तेः ज्ञानं
भावितुं न शक्नोति । यतः बाह्यप्रत्यक्षं बाह्येन्द्रियैः भावति बाह्येन्द्रि-
याणां सम्बन्धाश्च तत्कालिकवस्तुभिः सहैव । नैयायिकैस्तु व्याप्तिः
'त्रिकालिका' इति प्रतिपादयते । बाह्येन्द्रियैश्च त्रिकालिकं ज्ञानं न भावति ।

आन्तरप्रत्यक्षेणापि व्याप्तिज्ञानं कर्तुं न शक्यते । यतः आन्तर-
प्रत्यक्षं मनसा भावति मनश्च अन्तरिन्द्रियम् । तथा अन्तरिन्द्रियमेतत्
बाह्येन्द्रियाधीनम् । यावत्पर्यन्तं बाह्येन्द्रियैः कस्यचित् वस्तुनः ज्ञानं न
भावति, नावत्पर्यन्तं मनसाऽपि ज्ञानं भावितुं न शक्नोति । अतः चार्वाक-
मतानुसारं प्रत्यक्षप्रमाणादवारा व्याप्तेः ज्ञानं न, व्याप्तिज्ञानाभावे च
कुतोऽनुमानम् ?

अनुमानेनापि व्याप्तेः ज्ञानं भावितुं न शक्नोति । यतः एकस्य
अनुमानस्य सिद्धयर्थं अन्यस्य आवश्यकता भावेत्, अन्यस्य कृते अन्यस्य एवं च
अनवस्थादोषः प्रसज्येत् ।

यदि एतत् कथ्यते यत् धूमधूम ध्वज्योः अविनाभावेन अनुमानं
सिद्धयति । तदपि न समीचीनम् चार्वाकमतानुसारम् । यतः वचनमात्रे
मन्त्रादिवत् विश्वासाभावत् । अपि च अनुमदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्य
अन्तर्दर्शनेन अर्थान्तरानुमित्यनुमाने स्वाध्यानुमानकथायाः कथाशीघात्त्व-
प्रसंगात् । का कथा पुनः पराध्यानुमानस्य ?

शब्दप्रमाणेनाऽपि व्याप्तिज्ञानं कर्तुं न शक्यते । यतः वैशेषिक-
मतानुसारं शब्दोपमानयोः अन्तर्भावः अनुमाने एव संजायते । यदि अन्तर्भावः
न स्वीक्रियते तर्हि वृद्धाव्यवहारस्पर्शलिङ्गावगतिर्सापेक्षतया तत्रापि अनवस्थादो-
षप्रसंगात् ।

उपमानेनापि व्याप्तेः ज्ञानं भावितुं न शक्नोति । तस्य संख्या-
सम्बन्धादि-भूतत्वेन अनौपाधिकसम्बन्धाभूतत्त्वसम्भावात् ।

पुनश्च उपाधोः अभावोऽपि व्याप्तेः ज्ञानं कर्तुं न शक्यते । यतः
उपाध्यभावं कुत्रचित् वर्तते इति ज्ञानमपि दुष्करम् । उपाधायः प्रत्यक्ष-
प्रमाणावगम्याः एव भावन्ति भाविष्यन्तीति नात्र नियमः । अभावज्ञानं च
प्रतियोगिज्ञानसापेक्षम् । प्रत्यक्षोपाधीनाम् अभावः अन्यक्षेत्रे ज्ञानं शक्यते ?

यदि स अभावः अपि अनुमीयते, तर्हि तत्रापि व्याप्तेः आवश्यकता
भाविष्यति । एवमत्रापि अनवस्थादोषः प्रसज्येत ।

उपाध्यभावज्ञानेन व्याप्तिज्ञानं भावतीति अस्मिन् विंशये अपरमपि
कारणमस्ति तच्च इत्थां वर्तते-
उपाधि ज्ञाने जाने तदभावविशिष्टसम्बन्धास्यव्यवस्थितज्ञानं व्याप्तिज्ञाना-
धीनं च उपाधिज्ञानमिति अन्योन्याश्रयदोषः प्रसज्येत । एवं प्रकारेण
उपाध्यभावम् आश्रित्यापि व्याप्तिज्ञानं कर्तुं न शक्यते । यत्तु धूमादि-
ज्ञानानन्तरं अग्नयादिज्ञानं लोकानां जायते तन्तु पूर्वकालप्रत्यक्षम् आश्रित्य
भावति । स्वभावेन काकतालीयन्यायेनापि एतत्सर्वं सम्भावति । ऊतं च
चावर्कः स्वीयमतस्य समर्थन -

'' अग्निसंख्या जलं इति तं समस्पर्शस्तथातिलः ।

केनैदं चित्रितं तस्मात्स्वभावान्तदव्यवस्थितिः ॥⁸''

। । 4 भामतीप्रस्थानानुसारं चावर्कमनसमीक्षणम्

अद्वैतवेदान्तस्य पुष्ट्यर्थं तथा प्रतिपक्षिमतानां निरसनार्थं
वाचस्पतिमिश्रेण यद्यपि सर्वेष्वेव ग्रन्थेषु प्रयासः कृतः, तथापि भामिन्यां
तेन अतिनिपुणतया विस्तरेण च परमतखण्डनं कृत्वा येन प्रकारेण अद्वैत-
वेदान्तसिद्धान्तानां स्थापना कृता नपत्यन्तीं महत्त्वपूर्णं वर्तते ।

चावर्कमतानुसारं देहव्यतिसितस्य आत्मनः सदभावः नास्ति ।
किन्तु ब्रह्मसूत्रे भागवता बादरायणेन ''एक आत्मनः शरीरे भावात्''
(3 3 53) इत्येतद्वशेन चावर्कमतस्य उद्भावकं कृत्वा ''व्यतिरेकस्तद्
भावाभाक्त्वान्न तूपलब्धिक्व'' (3 3 54) इत्यनेन सूत्रेण चावर्क
मतस्य निरसनं कृतम् ।

अत्र भ्रामक्याः उपस्थापनात्पूर्वं भागवत्पादानां शंकराचार्याणां मतमपि द्रष्टव्यं वर्त्तते । नन्दयथा - 'अत्रैके देहमात्रात्मदशिनी लोकायतिका देहव्यतिस्वितस्य आत्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति संभाव्यन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिकद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः इति चाव्युः ।

'न त्वेतदस्ति यद्व्यतिरेको देशदात्मन इति । व्यतिरेक एवास्य देहादभावितुमर्हति । तदभावाभावत्वान् । यदि देहाभावे भावाददेहधर्मत्वमात्मधर्माणां किं न मन्येत ? देहधर्मैकलक्षणात् । ये हि देहधर्मा स्मादयस्ते यावद्देहं भावन्ति । प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायां न भावन्ति देहधर्माश्च स्मादयः परैरप्युपलभ्यन्ते, न त्वात्मधर्मश्चैतन्यस्मृत्यादयः । अपि च सति हि तावद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न स्वसत्यभावः । पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देशान्तरसंचारेणात्मधर्माः अनुवर्तेरन्' इति ।

अत्र वाचस्पतिमिश्रस्य कथनमेतदस्ति - 'नत्वात्मास्तिन्वोपत्तय एवात्रोच्यन्ताम्' किं तदाक्षोपेणोत्पत्त आह- आक्षोपपूर्विका इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यप्तेजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टम् तथापि कायाकारपरिणतेषु भाविष्यति । नहि ण्वादयः समस्त-व्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणता च मदयन्ति । अहमिति चानुभावे देह एव गौराधाकारः प्रधाते, नतु तदतिरिवतस्नदधिष्ठानः कुण्ड इव दधीनि । अत एवाहं स्थूली गच्छामीत्यादिसमानाधिकरणधीपपत्तिरहं स्थूलादिभिः । ननु दधिसमानाधिकरणजानि मधुरादीनि कुण्डल्यैकाधिकरण्यमनु भावन्ति सित मधुरं कुक्षमिति । न चाप्रत्यक्षमात्मात्वमनुमानादिभिः शक्यमुन्नेनुम् । न छात्त्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति ।

ऊतं हि - 'देशकालादिस्त्राणां भेदादभिन्नानां शक्तिषु
 भावानुमानेन प्रसिद्धिरिति - दुर्लभा' इति । यदा च उपलब्धिसाध्यान्त-
 रीयक - भावस्य लिंगस्यैव गतिस्तदा केव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्याधार्-
 पत्तेश्चात्यन्तपरोक्षार्थगोचराया उपमानस्य च सर्वेकदेशसादृश्यविकल्पितस्य सर्व-
 सारम्ये तत्त्वात् । एकदेशसारस्य चातिप्रसंगात् सार्वणीपमानात् । सौत्रस्तु हेतुः
 भाव्यकृता व्याख्यातः ।¹²

वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानां सारः एषः अस्ति यत् चैतन्य-इच्छाद्वेष-
 प्रभृतिगुणानाश्रित्य आत्मा अनुमानं शक्यते तथा आध्यात्मिके उपदेश-
 वाक्यरपि देहादिव्यतिष्ठितस्य आत्मनः अस्तित्वं सिद्धयति ।

एवं च वाक्काणाम् एतत् कथनमपि समुचितं नास्ति यत् भूमिवाटव
 नलालिभ्यः चतुर्भ्यः भूतेभ्यः चैतन्यमुपजायते इति । यतः भूतविशेषागुणस्मादि-
 वेधाम्यान् न चैतन्यं शरीरगुणः । एतेन च हृदमपि सिद्धयति यत् चैतन्यं न
 शरीरधर्मः, अपितु अन्यस्य अर्थात् आत्मनः धर्मः ।

चैतन्यं मदशक्तिवत् स्वीकर्तुं न शक्यते । यतः मदशक्तिः केषांभि-
 चत् द्रव्याणां सम्मिश्रणस्य फलं भावति । अपि च मादक्ता सम्मिश्रणस्य प्रत्येकं
 अंशं उपलभ्यते । एवं प्रकारेण यदि शरीरे अपि चैतन्यस्य संचारः स्वीक्रियते,
 तर्हि शरीरस्य प्रत्येकम् अङ्गं चैतन्यं प्रसज्येत । एवं च अवयवेष्वपि पृथाक् पृथाक्
 स्मृण चैतन्ये स्वीकृते सति अवयवानां कार्येषु पारम्परिकः विरोधः संजायेत ।
 तथा न भावति । अतः एतत्कथयितुं शक्यते यत् शरीरस्य प्रत्येकम् अङ्गं चैतन्यं
 नास्ति ।

यदि अनेकेषां चैतन्यानाम् एकत्वं स्वीक्रियते, तर्हि एकतायाः संयोजकः
 कश्चित् भावितव्यः । एवं सन्यपि शरीरेन्द्रियमनःप्राणप्रभृतिभ्यः भिन्नम्
 एकं चैतन्यम् आत्मस्मृण अवश्यमेव स्वीकरणीयम् । अतः वाचस्पतिमिश्रस्य मतानुसारं
 लोकायतिकानां देहात्मवादसिद्धान्तः समीचीनः नास्ति ।

लोकायतिकाः प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणात्वं स्वीकुर्वन्ति किन्तु भामती-
प्रस्थाने अन्यानि अपि प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । चार्वाकाणां भूतचतुष्टय-
विषयेऽपि अद्वैतवादिनां मतभेदाः सन्ति । आगमप्रामाण्यविषयेऽपि मत-
भेदः वर्तते । अतः संक्षेपस्येण एतत्कथयितुं शक्यते यत् भामतीप्रस्थाना-
नुसारं चार्वाकसिद्धान्ताः ग्राह्याः न सन्ति ।

120 बौद्धादर्शनम्

बौद्धमतस्य प्रवर्तको भगवान् गौतमो बुद्धाः आसीत्¹³ । बात्यकाले
अस्य नाम सिद्धार्थः आसीत् । बोधिवृक्षास्य अधः उपविश्य सम्पादितत्वात्
अथावा 'बुद्धोऽन उपदिष्टम्' इत्याश्रित्य एतददर्शनं 'बौद्धादर्शनम्' इत्येवं
स्येण प्रसिद्धम् । यद्यपि अस्य मतस्य उपदेष्टा भगवान् बुद्धा एक एव आसीत्,
तथापि शिष्याणां ज्ञानग्रहणप्रकारम् अधि गतज्ञानावबोधनम् अथावा अधि-
गतज्ञाननिर्लेषणाम् आश्रित्य बौद्धादर्शनस्य चत्वारः उपभेदाः संजाताः ।

121 बौद्धादर्शनस्य चत्वारः सम्प्रदायाः, अवान्तरवादाश्च

महात्मनः बुद्धस्य उपदेशवाक्य-जातम् आसीत् । 'सर्वं क्षणिकं
क्षणिकम्, दुःखम् दुःखम्, स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, शून्यं शून्यमिति ।
इदमेव वाक्यजातं 'भावनाचतुष्टयम्' इत्यपि कथ्यते । एतद् उपदेशवाक्यजात-
माश्रित्य अधिकारिभेदात् शिष्यैः ये अर्थाः अवगताः, ताननुश्रित्यैव महात्मनोः
बुद्धस्य शिष्याः क्वचित्तुष्टये विभक्ताः संजाताः । एकप्रकारेण च बौद्धा-
मतं सम्प्रदायचतुष्टये विभक्तम् अभवत् । ते च सम्प्रदायाः माध्यमिक-योगा-
चार-सौत्रान्तिक-कैणाधिकस्येण प्रथिताः ।

। 2 । (I) माध्यमिकसम्प्रदायः (शून्यवादः)

माध्यमिकदर्शनस्य प्रमुखः सिद्धान्तः 'शून्यवादः' इत्यस्ति । शून्यवादस्य प्रवर्तकः प्रमुखास्त्रेण आचार्यो नागार्जुनः आसीत् । माध्यमिकमतस्य व्युत्पत्तिः एवमस्ति शिष्यैस्तावद् योगाश्च आचारश्च द्वयं करणीयम् । तत्र अप्राप्तस्यार्थास्य प्राप्तये अथावा ज्ञानाय शिष्यैः यः पर्यनुयोगः (अर्थात् शंका) उपस्थाप्यते स एव योगः' इति उच्यते । गुह्यचनस्यांगीकरणम् आचारः इत्युच्यते । गुह्यचनस्यांगीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणाद् अधमाः । अतस्तेषां 'माध्यमिकाः' इति प्रसिद्धिः । ते ये सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः, तेषु शून्यवादस्य प्रामुख्यं वर्तते । शून्यवादे निम्नलिखितानां भावनानां विश्लेषणं विशेषतः अपेक्षते -

(अ) सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्

पदार्थानां सत्ता तात्पर्यन्तमेव, यात्पर्यन्तं तेषां क्रियाकारित्वं भावति । सत्तायाः स्थायित्वे अंगीकृते सति वस्तुनः स्थायित्वमपि स्थायित्वम् अंगीकरणीयं स्यात् । तत्तु माध्यमिकानां मते न समीचीनम् । यतः उत्तरवर्ति क्षणो वस्तुनः सा एव अवस्था न दृश्यते, या पूर्वस्मिन् क्षणे भावति । एवं प्रकारेण माध्यमिकानां मतानुसारं 'सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्' इत्यस्याः भावनायाः अर्थोऽयमस्ति यत् जगत् क्षणिकमस्ति न तु स्यात् । अर्थक्रियाकारिदशायाम् एव जागतिकवस्तूनां सत्ता न ततः पूर्वं न च ततः पश्चात् । अतएवोक्तम् 'सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्' । ब्रह्मसूत्रे, शांकरभाष्ये भामती-प्रस्थाने च अस्य मतस्य छाण्डनं दृश्यते¹⁴ । तद्यथा शून्यवादिपक्षास्तु सर्वप्रमाण-विप्रतिद्धा इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते ।

(आ) सर्वं दुःखम् दुःखम् ' सर्वं दुःखं दुःखम् '

इत्यस्याः भावनायाः व्याख्यानं माध्यमिकैः स्वंप्रकारेण कृतं यत् संसाराच्च निवृत्त्यर्थम् एतत् आवश्यकमस्ति यत् दुःखानिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात् । यदि संसारस्य दुःखाम्यता न ज्ञायते तर्हि दुःखानिवृत्त्यर्थं जनानां प्रवृत्तिः कथां स्यात्? दुःखीभ्यः निवृत्त्यर्थं च केन प्रकारेण उपायान् कुर्यः? अस्य प्रश्नस्य समाधानार्थम् एतदुच्यते 'सर्वं दुःखम् दुःखम्' इति एषा भावना करणीया । तदयथा 'सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा निवृत्तसूणां तेषां तन्निवृत्त्युपायो न स्यात् प्रवृत्त्यनुमन्यते । तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखम्' इति भावनीयम् ।

यदि एवमुच्यते यत् अस्य सिद्धान्तस्य दृष्टान्तः कः तर्हि प्रतिवक्तुं शक्यते यत् सर्वेषां पदार्थानां स्वलक्षणात्त्वं वर्तते । क्षणभंगत्वाच्च एकं वस्तु अन्यस्य दृष्टार्थत्वं न भजते ।

अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् वस्तुतः सर्वेषु चावकिर-भारतीयदर्शनेषु प्रमुखाख्या बन्धामोक्षाविवेचनं दृश्यते । बन्धास्यार्थाः अस्ति जरा मरणजन्मप्रभृति-दुःखानाम् अनुभूतिः । दुःखास्य सत्ता व्यावहारिकस्मरणे सर्वैः स्वीकृता । दुःखास्य अवस्थिति विषये नास्ति दार्शनिकानां विशिष्टः मतभेदः । किन्तु दुःखं कथां भावति? दुःखास्य निवारणाय के उपायाः आश्रयणीयाः इत्येता-द्वक्षोषु विषयेषु समुपलभ्यन्ते दार्शनिकां मतभेदाः ।

महात्मना बुद्धीन स्वयमेवोक्तम् - 'हे शिक्षक, इदं दुःखम् प्रथमम् आर्यसत्यम् । जन्मापि दुःखम्, जरापि दुःखम्, मरणमपि दुःखम् । अप्रियवस्तुभिः सह समागमः दुःखम् । प्रियवस्तुनः विषोगः अपि दुःखम् । ईप्सितवस्तुनः अप्राप्तिः दुःखम् । संक्षीपेण समुत्पादिता रग-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्काराश्च इत्येवं स्मरणे प्रयुक्ताः पंचस्कन्धाः अपि दुःखम् ।

महात्मनी बुद्ध्यास्य एतद्व्यवधानमपि ज्ञातव्यं कर्तते । यद् उत्सासस्य
आनन्दस्य वा अवसरः जीवने कथामपि नास्ति यतः इदं जगत् दुःखेन नित्यं
तप्यते ।¹⁵

(इ) सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणम्

अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मणः आनन्दमयत्वं प्रतिपादयते ।¹⁶ जगतः सत्ता
व्यावहारिकी नतु पारमार्थिकी । भ्रामतीप्ररुधानेऽपि सूत्रभाष्यमार्ग
एवानुसृतो दृश्यते । सर्वेषां वस्तूनां क्षणिकत्वे स्वीकृते सति समानवस्तुनः
तस्मिन्नेव हि क्षणे अभावात् एकस्य वस्तुनो लक्षणम् अपरेण सह तस्य सजाती-
यत्वम् आश्रित्य निरूपयितुं न शक्यते । अतः प्रत्येकं वस्तु स्वलक्षणमेव कर्तते ।

बाह्यायाः सामान्यस्यास्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । स्वलक्षणात्वात्
वस्तुषु सादृश्यं दर्शयितुं न शक्यते । तेषां मते विभिन्नेषु पदार्थेषु तादृक्
एव वैसादृश्यमस्ति यथा पद्मागुलीषु दृश्यते -

'एतासु पंचस्वकाशितेषु प्रत्यक्षबोधो स्पष्टमंगुलीषु । साधारणम्
समवेक्षते यः श्रृंगः शिरस्यात्मन ईक्षतेऽसः ।'

कस्यापि सामान्यलक्षणस्याभावे एतत् कर्तुं शक्यते, यत् कश्चित् पदार्थः
अन्यस्य समानत्वं भाजते इति । अपि च ज्ञाता अपि क्षणे क्षणे परिवर्तते ।
अतः ज्ञातृज्ञानयोः क्षणभंगुरत्वम् । कोऽपि ज्ञाता इदं कथयितुं न शक्नोति
'यत् अयमेव स घटः यः मया पूर्वं दृष्टः ।' नैयायिकैः वैशेषिकैश्च 'सामान्यम्'
अंगीकृतम् । किन्तु तैरपि सामान्य-समावय-विशेषेषु सामान्यस्य अस्तित्वं
नाङ्गीक्रियते । अतः एतत् कथयितुं न शक्यते यत् सामान्यं बिना सन्तायाः
अस्तित्वं नास्ति । एवं प्रकारेण नैयायिकैः वैशेषिकैश्च गोस्रवस्तुनि गोन्वस्मेण
पशुस्रवस्तुनि वा पशुत्वस्मेण यान्सामान्यम् अंगीकृतं तत् बोद्धवानां मते न
समीचीनम् । सामान्यस्य कल्पना यदि सन्तायाः न्यायवैशेषिकयोः अपि स्वीकर्तुं
न शक्यते । यत् सामान्यसमावयविशेषेषु सामान्यं नास्ति । अद्वैतवेदान्ते
ब्रह्मणः अपि स्वस्रलक्षणं तत्स्थालक्षणं चेति लक्षणद्वयस्य उत्पत्तिरिति कर्तते ।

अतः भ्रामतीप्रस्थानेऽपि वस्तु स्वतःक्षणपरकं बोद्धव्यसिद्धान्तो नाङ्गीक्रियते ।

(ई) सर्वं शून्यम् शून्यम्

माध्यमिकैः शून्यवादस्य एतावान् आश्रयः गृहीतः, यन्ते शून्यवादिनः इति संज्ञा प्रथिताः संजाताः । शून्यवादस्य स्थापना नागार्जुनेन माध्यमिक-कारिकायां कृताः । यद्यपि अस्य सिद्धान्तस्य चर्चा 'प्रजापरिमितारत्न-करण्ड' प्रभृतिषु प्राकृतग्रन्थेष्वस्त्यस्ति, तथापि सिद्धान्तसंक्षेपेण अस्य स्थापना नागार्जुनेन एव कृता । संक्षिप्तसंक्षेपेण अस्य मतस्य सारः अयमस्ति यत् इदं सर्वं दृश्यमानं जगत् शून्यम् अस्ति । माध्यमिकानां मतानुसारं शून्य-मेव परमतत्त्वमस्ति । यद्योक्तं माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे -

' न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभायात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥' 17

अस्मिन् विषये माध्यमिकाः इदं कथयन्ति यत् यदि घटादि पदार्थाः स्यात्, तर्हि तस्य निर्माणाय कुम्भाकारचक्रवृन्दादीनां कारणानाम् आवश्यकता न स्यात् । अतः घटः सत् नास्ति ।

घटः असदपि नास्ति । यदि स असदिति स्वीक्रियते, तर्हि कुम्भा-कारप्रभृतिकारणात्यपि तस्य निर्माणाय असमर्थानि स्युः । यथा सत्स्वपि नैकेषु कारणेषु कन्ध्यायाः पुत्रः आकाशकुसुमं वा न जायते, तथैव घटस्य असददशायाम् अनेकैरपि कारणैः तस्योत्पादनं कर्तुं न शक्यते ।

घटः सदसत् उभयसमपि नास्ति । यतः यत् सत्, तत् असत् भावितुं न शक्नोति तदयथा-

' न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।

कार्यस्यासंभावी हेतुः स्वमुष्पादेरिवासतः ॥' 18

घटः अनुभायात्मक अपि नास्ति । एतव कथानं न समीचीनम् यत् यः असत् नास्ति तत् सदपि नास्ति । अतः कदतो व्याधातात् उभायपक्षाः अनुभायपक्षश्च न समीचीनः ।

1 2 । १३ भावमतीप्रस्थानानुसारं शून्यवादक्षणाभांगवादयोः समीक्षणम्

बौद्धधानां सम्प्रदाये 'सर्व' क्षणिकं क्षणिकम्' दुः खाम् दुः खाम् स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, शून्यं शून्यमिति एताः चतस्रः भावनाः अतीव प्रामुख्यं भाजन्ते । महात्मना बुद्धीन स्वयमेव एताः चतस्रः भावनाः प्रवर्तिताः । उत्तरवर्तिभिः बौद्धाचार्यैः एतासां भावनानां विश्लेषणं विस्तरेण कृतम् । एतासु सर्वप्रथमा भावना 'सर्व' क्षणिकं क्षणिकमित्यस्ति ।

यद्यपि कतिपयानि अन्यानि दर्शनानि अपि जगत् भांगरत्वं प्रतिपादयन्ति । किन्तु बौद्धधानां क्षणस्य यत् स्वस्ममस्ति तस्य न्यायवैशेषिक-कादिदर्शिणो निरूपितात् क्षणस्वस्मत्त्वात् पार्थिवं वर्तते । क्षणिकत्वस्य समर्थनं बौद्धधानामेतत् कथनमस्ति - 'तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत्सत्तत्क्षणिकम्, यथा जलधारपटलं, सन्तश्चामी भावा¹⁸ इति । सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्येण क्षणिकत्वस्य विस्तृतं विश्लेषणं कृत्वा तस्य सारः ज्ञानत्रियः शब्देषु एवं प्रकारेण निर्दिष्टः -

''यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधारः सन्तश्च भावा अमी ।

सत्ता शक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धोद्यु सिद्धा न सा ॥

नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियाभिभवित् ।

देवेषां च क्षणभांगसंगीतरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥''

एवं प्रकारेण बौद्धधानां सत्ताविषयकः सिद्धान्तः एषः अस्ति यत् संसारे सर्वाणि वस्तूनि परिवर्तनशीलानि सन्ति । परिवर्तनं च क्षणो क्षणो जायते । एकमेव वस्तु दिववारं द्रष्टुं न शक्यते । एकस्यामेव नद्यां दिववारं स्नातुं न शक्यते । एकस्मिन् क्षणे एव वस्तुनः सन्ता भावति । दिवतीये क्षणे तस्य विनाशः । एषा एव बौद्धधानां क्षणभांगवादः ।

अस्य सिद्धान्तस्य छाण्डनं न्याय-वैशेषिकप्रभृतिषु दर्शनिष्वपि
 दृश्यते । अद्वैतवेदान्तेऽपि तथैव । क्षणभांगवादस्य विरुद्धात् अनेके तर्काः
 प्रस्तूयन्ते । तदयथा- जगतः पदार्थाः यदि क्षणिकाः मन्यन्ते, तर्हि
 परमार्थास्य सिद्धिः कदा भावितुं शक्नोति? क्षणभांगे स्वीकृते सति कृतस्य
 विनाशः प्रसज्येत' अकृतस्य कर्मणाः भोगः आपद्येत । भावस्य भांग स्यात्
 (यतः कर्मभोगकलानां प्राप्त्यधमिव प्राणिनां जन्म भावति) भांगसिद्धान्तः
 अपि अपहृयेत । स्मृतेरपि भांग स्यात् । (यत् स्मरणकर्ता क्षणभांगे सति स
 एव नास्ति न भावति यः अनुभावकर्ता आसीत् । प्रतीक्षाज्ञायाः अपि अवसरः
 न स्यात् । एवं प्रकारेण 'स्यादवादमंजया' मल्लिषोणेन सम्यगुक्तम् यत्
 सत्स्वपि अनेकेषु विरोधिकारणेषु यदि बौद्धाः क्षणभांगवादम् आश्रयन्ति
 तर्हि एतत्तु तेषां महासाहसिकत्वमेव स्यात् ।¹⁹ जयन्त भावेनापि 'न्याय-
 मंजया' क्षणिकवादस्य छाण्डनं कृत्वा बौद्धाः विनिन्दिता । तदयथा-
 'नास्त्यात्मा पञ्चभोगमात्रमथा च स्वर्गाय चैत्यार्चनम्

संस्काराः क्षणिका युगस्थितिभृत्तश्चैते विहाराः कृताः ।

सर्वं शून्यमिदं वषुनि गुरवे देहीति चादिश्यते

बौद्धानां चरितं किमन्यदियती दम्भास्य भूमिः परा ॥''²⁰

अद्वैतवेदान्ते सूत्रकारेण भाष्यकारेण तथा भामतीकारप्रभृतिभिः
 क्षणभांगवादस्य छाण्डनं कृतम् तदपि द्रष्टव्यं वर्तते । तदयथा - 'अपि च
 वैनाशिक सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकताम्युपधानुपलब्धुरपि क्षणिकताम्युपेक्षात् ।
 नच सा सम्भावतिः अनुस्मृतेः । अनुभावमुपलब्धिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः ।
 सा चोपलब्ध्येककृत्वा सती सम्भावति , पुरुषान्तरोपलब्धिबिषये पुरुषान्तरस्य
 स्मृत्यदर्शनात् ।²¹

अत्र भामती - 'यस्तु सत्यप्येतस्मिन्नुपलब्धस्मिन्नेरिन्यत्वे'पि समा-
 नायां संततो ब्रह्म कार्यकारणाभावात् स्मृतिसम्पत्स्यत इति मन्यमानो न
 परितुष्यति तं प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्रत्यक्षाविरोधमाह ²² '(भाष्यकारः)
 तद्वया भाष्ये - 'अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तृर्धाकस्मिन्प्रत्यक्षाः । प्रत्यभि-
 ज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षामिदं पश्यमिति । यदि हि
 तयोर्भिन्नः कर्ता स्यान्ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयात्, न त्वेवं प्रत्येति कश्चिद्व
²³ इति । अस्मिन् विषये यथावतं वेदान्तकल्पतत्कारेण । तद्वया - 'उपलब्धस्म-
 त्रोरन्यत्वे'पि स्मृतिसम्पत्स्यत इत्यन्वयः । अस्मिन् मते क्रियातिरिक्तकर्ताभावा-
 दुपलब्धिस्मृती एव उपलब्धस्मृतीरौ तयोर्भिन्नेऽप्येकसन्ततिगतत्वेन कार्यकारण-
 भावान्नातिप्रसंग इत्युक्तं भावति । प्रत्यभिज्ञात्वेन समाज्ञातं सम्यग्ज्ञातम् ।
 अहमद्राक्षीदिति यथाश्रुते अप्रयोगता स्यात्, तां परिहरति । ²⁴

अपि च सूत्रम् ²⁵ 'नासतोऽदृष्टत्वात्' । अत्र च भाष्यम् - 'यद्यभावाद्भाव
 उत्पद्येताभावात्त्वविशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि
 बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणदीनां च
 निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कंचिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादवांगरो
 जायते क्षीरादेव दधित्येवं जातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् ।
 निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणात्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽत्यंकुरादयो
 जायेरन्' ²⁶ न चैवं दृश्यते ।

अत्र भामती - 'नाभावात् कार्योत्पत्तिः । कस्मात्? अदृष्टत्वात् ।
 नहि शशविषाणादंकुरादीनां कार्याणामुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावा-
 दभावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्त्वविशेषात् शशविषाणादिभ्योऽत्यंकुरोत्पत्तिः ।
 न ह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निर-
²⁷ पाख्य इत्यर्थः ।

अपि च सूत्रम् - 'उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः यदि चाभावाद्भावोत्पत्ति
 रभ्युपगम्येत्, एवं सत्पुदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः, अभा-
 वस्य सुकृतात्वात् । कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रधातमानस्यापि सत्यनिष्पत्तिः स्यात् ।

कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्यात्यमग्नौत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि
तन्तूनतत्त्वानस्यापि तन्वानस्यैव वस्त्रलाभाः । स्वर्गपर्वण्योश्च न कंचित्कथांचि-
न्समिहेतं । न चैतदयुज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादप्यनुपपन्नोऽयमभा-
वादमावोत्पत्त्यभ्युपगमः²⁹ ।

अपि च अन्यानि सूत्राणि-³⁰ 'नाभाव उपलब्धोः' 'वैधर्म्याच्च न
स्वत्नादिकत्वं न भावोऽनुपलब्धोः'³¹ 'क्षणाकं वाश्च'³² 'सर्वधानुपपन्तेश्च'³³ ।³⁴

अत्र भाष्यादिवचनानि - 'न स्वत्क्वावो बाह्यस्यार्थस्याध्य-
वसादुं शक्यते । कस्मात्? उपलब्धोः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः -
स्तम्भाः कुड्यं घटः पट इति । न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भावितुमर्हति ।
यथाहि कंचिद्दुष्प्राजानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेव
ब्रूथान्नाहं भुञ्जामि न तृप्यामिति, तद्वन्निन्द्रियसन्निकर्षोऽत्र स्वयमुपलभ्यमान
एव बाह्यमर्थः' नाहमुपलब्धो न च सोऽस्तीति ब्रुवन्कथामुपादेयवचनं स्यात् ।³⁵

'किं च स्वत्नादिप्रत्ययवज्जाग्रप्रत्यया भावितुमर्हन्ति । कस्मात्?
वैधर्म्यात् । 'वैधर्म्यं' हि भावति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् ।
बाधा बाधानिति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं कस्तु प्रतिबुद्धस्य
मिथ्या मयोपलब्धो महाजनसमागम इति, न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्रा-
ग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा भ्रान्तिरुक्तबभूवेति ।³⁶ किंच बोद्धाः कथा-
यन्ति यत् 'विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं यं वासनैवैचित्र्यादेवावकल्पत इति । अत्रोच्यते-
न भावो वासनानामुपपद्यते तत्कक्षोऽनुपलब्धो बह्यानामधार्मिकाम् । अर्था-
पलब्धानिमित्ता हि प्रत्यक्षा' नानास्मात् वासना भावन्ति । अनुपलभ्यमानेषु
त्वर्कोषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भावेयुः ? अनादित्वेऽप्यन्धापरम्परान्या-
येनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावत्त्य-
न्वयव्यातिरेकावधारपलापिनोपत्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थ-
निमित्तमिति, तावत्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ । अपि च विनापि वासना-
भिरर्थोपलब्दयुगमादविना त्वर्कोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यभ्युपगमादर्था-
सदमावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कार-

विशेषः । संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेजावकल्पते । एवं लोके दृष्टत्वात् । नच
तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणातोऽनुपलब्धोः । ॥ ३७

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं, तदपि क्षाणि-
क्त्वाभ्युपगमादनवस्थातस्वप्नं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामाधिकरणं
भावितुमर्हति । अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षाणिकत्वाभ्युपगमस्य समान्तवादयानि
बाह्यार्थावादे क्षाणिकत्वनिबन्धानानि दृष्टान्तान्युद्माक्तानि 'उत्तरीत्पादे च
पूर्वनिरोधात्' इत्येवमादीनि, तानीहात्यनुसंधातव्यानि । एवमतौ द्वावपि
वैनाशिक्यक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थावादपक्षौ विज्ञानवादपक्षौ च । ॥ ३८

'सर्वधानुपपत्तेश्च' इत्यस्य सूत्रस्था भाष्ये भागवत्पादः शंकराचार्यः
कथयति यत् - 'अपि च बाह्यार्थाविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविस्मयामुदिशता
सुगतेन स्वब्रीकृतमात्मनोऽसंबद्धाप्रलापित्वं, प्रदेषो वा प्रजासु विस्मयार्था-
प्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति । ३९

भामतीप्रस्थानेवाचस्पतिप्रभृतिभिः आचार्यैः भागवत्पादस्य कथा-
नानां यथातथा विश्लेषणं कृत्वा उपर्युक्तमतानां पुष्टिः कृता । भागवद-
पादः शंकराचार्यः अन्येऽपि अद्वैतवेदान्तिनः बौद्धाग्रन्थोभ्यः अनेकान् सिद्-
धान्तान् अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तैः सह सादृश्यं प्रतीयते उदाहरणतया बौद्धानां
शून्यम् अद्वैतवेदान्तिनां ब्रह्म इव प्रतीयते । ब्रह्मणः स्वप्नकाशस्य यः सि-
द्धान्तः अद्वैतनये प्रचलितः दृश्यते तस्य विज्ञानवादेन सह सादृश्यं निराकर्तुं न
शक्यते । श्रीमतां सुरेन्द्रनाथादासगुप्तमहोदयानां तु ह्यं मतं वर्तते यत् विज्ञान-
वादेन सह शून्यवादं योजयित्वा उपनिषदां आत्मनित्यतासम्बन्धामतस्य तत्र
समावेशं कृत्वा भागवता शंकराचार्येण अद्वैतवेदान्तनयस्य उद्भावनं कृतम् । ४०

। 2 । (2) योगाचार सम्प्रदायः (विज्ञानवादः)

बौद्धाणां द्वितीयः सम्प्रदायः योगाचारः इति नाम्ना प्रसिद्धो वर्तते । अप्राप्तवस्तुनः प्राप्त्यर्थम् अथावा अप्राप्तज्ञानस्य प्राप्त्यर्थं सन्देहनिवारणार्थं वा क्रियमाणपर्युक्तयोगः (प्रश्नः) योगः इति कथ्यते । तथा गुरोः कथनस्य यथाक्त् अङ्गीकारः आचारः इति कथ्यते ।

माध्यमिकदार्शनिकाः उपर्युक्तयोः उभायोर्मध्ये एकम् आचारं स्वीचक्रुः । अतः ते माध्यमिकाः इति प्रख्याताः । माध्यमिकानां विपरीतं ये बौद्धा-
दार्शनिकाः योगं च आचारं च स्वीकृतवन्तः ते योगाचाराः इत्येवं स्मृताः प्रख्याताः । योगाचारः विज्ञानवादनाम्नः अपि अभिधीयते । मैत्रेयनाथाः योगाचारसम्प्रदायस्य प्रमुखाः आचार्यः इति स्वीक्रियते ।

बौद्धाधार्मिकानि सर्वप्रथमं वगदव्ये विभावताः आसन् । आक्क-
यान(हीनयान्) महायानस्मरेण । कालान्तरे महायानसम्प्रदायः अपि द्विधा वि-
भक्तोऽभवत् । माध्यमिकसम्प्रदायः योगाचारसम्प्रदायश्च इत्येवं स्मृताः ।

(अ) भामतीप्रस्थानुसारं विज्ञानवादस्य समीक्षणम्

विज्ञानवादिनः बाह्यवस्तुनः सत्तां निराकृत्य विज्ञानस्य सत्तां स्वीकुर्वन्ति । 'नाभाव उपलब्धोः' इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता शंकरा-
चार्येण तेषां मतस्य उपन्यासः एवं कृतः - 'केवांचित्कल विनेयानां बाह्ये
वस्तुन्याभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियं विरचिता ।
नासौ सुगताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धावाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च
विज्ञानवादे बुद्धधाराद्वेन स्मृतान्तस्था एव प्रमाणाप्रमेयव्यवहारः सर्व उप-
पद्यते, सन्यपि बाह्यार्थो बुद्धधारारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यावहारानवतारान् ।
कदा पुनरवगम्येतान्तस्य एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्यार्थो-
स्तीति ।' एवम् उपन्यस्य शंकराचार्यः अस्य मतस्य छाण्डनं करोति । तद्व्याधा-
' न स्वत्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात्? उपलब्धोः ।

उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भाः कुड्यं घाटः पट इति ।
नचोपलभ्यमानस्यैवाविभावी भावितुमर्हति ।⁴²

तमधिकृत्य वाचस्पतिः एवं करोति- 'शून्यवादिपक्षास्तु सर्वप्रमाण-
विप्रतिषिद्धा इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । लौकिकानि हि प्रमा-
णानि सदसत्कौचराणि । तैः खलु सत्सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । असंचासीदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं व्यव-
स्थाप्यते । सदसतोश्च विचारासहत्वं व्यवस्थापापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धां
व्यवस्थापितं भावति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धान्नेयं व्यवस्थाप-
दयते ।⁴³ अस्य कथानस्य सारः वेदान्तकल्पतरुकारः एवं प्रतिपादयति - 'अतात्त्विक-
कत्वं प्रपञ्चस्य व्यवस्थापयितुम्, अधिष्ठानं वस्तुभूतं वाप्यं तस्याभावस्त्वन्मते
प्रमाणस्तत्त्वानुमलब्धोरिति प्रतिपादयन्न भावोऽनुमलब्धोरिति सूत्रम् ।'⁴⁴

अपिचानुभावमात्रेण साधारणमात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽर्थः
प्रतिविषयं पक्षापातः स्तम्भाज्ञानं, कुड्यज्ञानं घाटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ
ज्ञानगतविशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्यागीकर्तव्यम् ।
अंगीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावर्द्धात्वादपाधिका बाह्यार्थसदभाव-
वकल्पना । अपि सहोपलम्भान्निपादभेदो - - - कथां पुनरसति बाह्यार्थो
प्रत्ययवैचिग्यमुपपद्यते ।⁴⁵

अस्य समाधानं वाचस्पतिः एवं करोति - 'न तावद्विज्ञानमिन्द्रिय-
वन्निर्लीनमर्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नहि यथेन्द्रियमर्थविषयं ज्ञानं जनयत्येवं
विज्ञानमपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति । स्वप्नदर्शनमधिकृत्य इदं कथयति यत्
विज्ञानादतिस्वितं विज्ञेयस्य सन्ता नांगीकर्तुं शक्यते । किन्तु स्वप्नपदार्थानां
भानं तदेव भावितुं शक्नोति यदा जाग्रदावस्थायां अपि तेषामनुभावः स्यात् ।
कुमारिलभाट्टः अपि एवं वदति - 'जागृतप्रपञ्चदर्शनात् जनितसंस्कार एव स्वप्न-
पदार्थप्रतिभानस्य कारणमिति ।

विज्ञानवादिनां सकाशो एकं विज्ञानक्षणं वर्तते यदि तस्य प्रमातृत्वं कल्प्यते तर्हि अवशिष्टानि त्रीणि अपार्ति प्रमितित्वं मन्यते तर्हि अन्येषां समाधानं नोपपद्यते । किन्तु (विज्ञानस्य) सत्तामात्रेण वेदना न सम्भावति । बाह्यविषयः स्वस्य प्रतिबिम्बं प्रक्षिप्य तस्मै अनुभूतिस्वस्यतां प्रयच्छति । विषयाभावे ज्ञानस्य सत्ता न सिद्धायति ।

ज्ञानस्मी दर्पणः यथा कर्मा, कर्मणा तथा साधनेन सह सम्बन्धं स्थापयति, तदा स विषयप्रकाशने समर्थो भवति । विज्ञानं केनाप्यन्येन सह सम्बन्धं स्थापयितुं न शक्नोति । विज्ञानविषयस्य ग्राह्यग्राहकनियमः कथं जायेत? असदस्येण सह ग्राहकस्य कार्यकारणभावः कथं सम्भावति? केनापि प्रकारेण सम्बन्धः न वर्तते चेत् ग्राह्यग्राहकस्य निश्चयः कथं भविष्यति ।

वाचस्पतिः अस्मिन् विषये एवं कथयति - 'ग्राह्यस्या असत्तायाः किं प्रमाणम्? तेन सह सम्बन्धं बिना ज्ञानं तस्य भासकं भावितुं शक्नोति? समनन्तरप्रत्ययपरम्परा एवं स्वभावं विषयकल्पनायाः पूर्वं कृतः लब्धाक्ती?

वाचस्पतिमिश्रेण सुदृढस्येण एतत् प्रतिपादितं यत् योगाचारनिर्दिष्टं विज्ञानं क्षणिकम् । अन्तःकरणस्य चिन्तक्षणम् अतिरिप्य विज्ञानक्षणं किमपि नास्ति । अस्य विपरीतम् अद्वैतवेदान्तनिरूपितं ब्रह्म नित्यं, निराकारं, कृत्स्नं ग्राह्यनिरपेक्षं स्वतन्त्रं सच्चिदानन्दस्वसम् एवमेवाद्वितीयं तत्त्वं वर्तते ।

विज्ञानादित

1.2. 1.2(आ) ब्रह्माद्वैतवादयोर्वैलक्षण्यम्

उपर्युक्तप्रकारेण भागवता शंकराचार्येण बोद्धामतस्य प्रत्याख्याने कृते सत्यपि शंकरस्य ब्रह्माद्वैतवादेन सह सादृश्यं कल्पयित्वा शंकराचार्य-विपक्षिभिः अनेकैः आचार्यैः एतत् कथितं यत् शंकराचार्यः 'प्रच्छन्नबोधः' अस्तीति । तदयथा- विगीतं विच्छिन्नमूलं महायानिकबोधगाधितं माया-⁴⁶वादं व्यावर्णयन्तो लोकान् व्यामोहयन्ति । तथा च 'येस्तु बोद्धामताकाम्बिनी मायावादिनः तेष्यनेन न्यायेन सूत्रकारणैव निरस्ता वेदितव्याः । 47

उपर्युक्ताः क्षेपाणां समाधानार्थाः शंकराचार्यानुयायिनाम्
आचार्याणामेतत् कर्तव्यं संजातं यत्ते अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानां विज्ञाना-
द्वैतवादशून्यवादप्रभृतिभिः क्लृप्तात्वं पृथागत्वं वा प्रतिपादय स्वीक्रीय-
मतस्य स्थापनां कुर्वन्तु इति । वाचस्पतिना भामत्यां बौद्धमतस्य यत्
छाण्डनं कृतं तस्य स्थायीपुलकन्यायेन कनिचित् उदाहरणानिअत्र प्रस्तुयन्ते ।

वाचस्पतिमिश्रेण अध्यासभाष्ये विज्ञानाद्वैतवाद अद्वैतवादयोर्मध्ये
स्पष्टं वैलक्षण्यं निरूप्य बौद्धमतस्य उपस्थापनं कृतम् । तदयथा - 'प्रपञ्चस्य
पुनरत्यन्तासतो निरस्तसामर्थ्यस्य निस्तन्वस्य कृतीः नुभावविषयाभावः ,
कृती वा चिदात्मन्योरोपः 48 इत्यादि ।

1 2 । (3) सौत्रान्तिकसम्प्रदायः (बाह्याध्यानुमेयवादः)

बौद्धानामेकः सम्प्रदायः 'सौत्रान्तिक' इति नाम्ना व्यवदिश्यते ।
सौत्रान्तिकाः आन्तरं बाह्यं उभयमपि वस्तुजातं स्वीकुर्वन्ति । तथापि
तेषां मतमिदमस्ति यत् बाह्याध्याः नाशवन्तः । अतः तेषां प्रत्यक्षं ज्ञानं
न भावति ते तु अनुमेयाः । यथा प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा बिम्बस्थानानुमानं क्रियते
तथैव बाह्यपदाध्यानामपि अनुमानं भावति । विज्ञानवादस्य छाण्डनं कुर्वन्तः
सौत्रान्तिकाः कथयन्ति यत् वस्तुनः सत्ता तथा वस्तुज्ञानस्य सत्ता समकालि-
क्ता न भाजतः । यदा वर्यं घटं पश्यामः तदा घटः बहिर्वर्तते । किन्तु तस्य
ज्ञानं चिन्ते भावति । अत एव वस्तुनः ज्ञानस्य स्थानं पृथाक् वक्तव्यम् । यथा
बाह्यवस्तुनां संख्या निश्चिता नास्ति तथैव तेषां ज्ञानस्यापि असंख्याः श्रेण्याः
वर्तन्ते ।

भागवता बुद्धीन बुद्धात्वप्राप्तेः आरभ्य निर्वाणपर्यन्तं यत् किमपि
कथितं, तस्य संकलनं, 'त्रिपिटके' निबद्धं वर्तते । त्रिपिटकस्य विभागाः
सन्ति - विनयपिटक (अनुशासनविधायकः) सत्तापिटक (संघविधायकानु-

शासनविषयाणांसंग्रहः) अभिधम्मपिटकः (आध्यात्मिकनीतिनां संग्रहः)

महात्मना बुद्धेन यत् किमप्युक्तं तत्सर्वं तस्य शिष्यैः मौखिक-
रूपेण संरक्षितम् । बुद्धस्य वाणिनां संकलनम् अशोकस्य राज्यकाले क्रिस्तोः
पूर्वं तृतीयाया बौद्धासंगीतो अभाक् ।

पिटकत्रयमध्ये सौत्रान्तिकाः अभिधम्मपिटकं न स्वीकुर्वन्ति । यतः
अस्य पिटकस्य निर्माणम् अशोकस्य शासनकाले अभाक् । तत्र च बुद्धस्य
मूलकथनानां भ्रान्तसंज्ञं प्रस्तुतं कर्तते इति कृत्वा सौत्रान्तिकाः अभिधम्मपिट-
कस्य प्रामाणिकत्वं न स्वीकुर्वन्ति । एते तु सुप्तपिटकम् एव प्रमुखास्त्रेण
आश्रयन्ति ।

माधवाचार्यस्य मतानुसारम् एते बौद्धाः महात्मनो बुद्धाच्च
सूत्रस्यान्तम् अर्थात् दुःखास्य निहन्युपायं पृष्ठवन्तः । अतः एते सौत्रान्तिकाः
इत्येवं स्त्रेण समुद्धोषिताः स्वयमेव महात्मना बुद्धेन । सूत्रस्यान्तं पृच्छताः
प्रति कथितम् - 'भावन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्ठवन्तः सौत्रान्तिकाः भावन्तु'
इति भागवता अभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा एतेषां संजातेति ।

सूत्रपिटकमाश्रित्य प्रवर्तन्ते इति सौत्रान्तिकाः । सूत्रान्तं पृच्छन्तीति
सौत्रान्तिकाः । अथावा ये सूत्रप्रमाणिकाः न तु शास्त्रप्रमाणिकाः , ते
सौत्रान्तिकाः । शास्त्रं हि अभिधर्मकोशः सौत्रान्तिकाः तं नाशयन्ति ।

1. 2. (4) कैशाणिकसम्प्रदायः (बाह्यार्थप्रत्यक्षवादः)

बौद्धानां चतुर्धाः सम्प्रदायः 'कैशाणिकः' इत्येवं स्त्रेण प्रसिद्धाः
अस्ति । असौ सम्प्रदायः ' सर्वास्तिवादः ' इत्येवं स्त्रेणापि प्रचिन्तो कर्तते ।
अपरेषां त्रयाणां सम्प्रदायानानां कथनानि 'विस्मयाभाषा' इत्येवं मनवानाः
एते आचार्याः कैशाणिकाः इति कथ्यन्ते । यथा माधवाचार्यः कथयति
केचन बौद्धाः - बाह्येषु गन्धादिष्वान्तरेषु स्नादिस्कन्धेषु सत्स्वपि-

कैशाणिकाख्यया ख्याताः ।

अपरं कारणमिदमस्ति यत् कनिष्कस्य समये बौद्धानां या या चतुर्थी संगीति अभावत् तस्यां संगीतौ अस्य सम्प्रदायस्य मूलग्रन्थं ज्ञानप्रस्थानमाश्रित्य एका टीका निर्मिता अभावत् । तस्याः टीकायाः नाम 'कैशाणा' अस्ति । अतः एतदपि कथयितुं शक्यते यत् 'कैशाणां' टीकाग्रन्थाम् आश्रित्य प्रवर्तन्ते इति कैशाणिकाः ।

अनयोऽप्ययोर्मतयोः पुष्टिः यशोमित्रद्वारा रचितात् 'स्फुटाध्या' नामकग्रन्थात् सुतरां संजायते । तद्व्यथा - 'कैशाणा वा वदन्ति कैशाणिकाः' 'कैशाणया दीव्यन्ति चरन्ति वा कैशाणिकाः' ।

वस्तुतः कैशाणिकाः सौत्रान्तिकाश्च हीनयानस्य उपसम्प्रदायात्वेन विद्यन्ते । अशोकस्य समये बौद्धानां या द्वितीया संगतिः अभावत्, तस्यां संगीतौ स्थाविरवादात् सर्वास्तिवादः पृथक् अभावत् । सर्वास्तिवादिनां स्थाविरवादिनां च प्रमुखाः भेदः अयमस्ति च सर्वास्तिवादिनः अभिधम्मपिटकस्य प्रामाणिकत्वं न स्वीकुर्वन्ति ।

सौत्रान्तिकैः सह कैशाणिकाणां मतभेदः अयमस्ति यत् सौत्रान्तिकाः बाह्यपदाधानाम् अनुमेयत्वं स्वीकुर्वन्ति । किन्तु कैशाणिकाः बाह्यपदाधाना-
नामपि प्रत्यक्षागम्यत्वं प्रतिपादयन्ति । एतेषां कथनमिदमस्ति यत् याक्त्पर्यन्तं कस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षं न भवति, ताक्त्पर्यन्तं तस्य अनुमानमपि न कर्तुं शक्यते । उदाहरणतया येन जनेन अग्नेः प्रत्यक्षं न कृतं तेन धूमं दृष्ट्वाऽपि अग्नेरनुमानं कर्तुं न शक्यते । अतः कैशाणिकाः विज्ञानवादिनाम् एतन्मतमपि न स्वीकुर्वन्ति यत् बाह्यवस्तुनः मनसि कर्तमानानां विचाराणां प्रतिनिधि-
मात्राणि सन्तीति ।

सौत्रान्तिकाः कर्तमानकालस्य सत्तां स्वीकुर्वन्ति । किन्तु कैशाणिकाः कालत्रयस्य स्वीकरणात् सार्वस्तिवादिनः इत्यपि उच्यन्ते । व्याप्यभावे लोकानुभावविरोधाश्च सौत्रान्तिकानाम् अनुमेयवादः कैशाणिकः न स्वीक्रियते । यथा माधवाचार्यः कथयति - ' विज्ञानुमानवादे प्रत्याक्षिकस्य कस्यचिदर्थास्य अभावेन व्याप्तिसिद्धनस्थानाभावेन अनुमानप्रकृत्यनुपपत्तिः । सकललोकानुभावविरोधाश्च । सौत्रान्तिकानां मतानुसारं पदार्थाः द्विविधाः बाह्यः अध्यवसेयश्च । बाह्यपदार्थाः ते सन्ति एषां निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं भवति । अध्यवसेयाश्च पदार्थाः ते सन्ति ये सविकल्पकत्वेन अर्थाच्च नामरूपजात्यादि आरोपरहितं ज्ञायन्ते । प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षसिद्धं वस्तु ग्राह्यम्, अनुमानसिद्धं वस्तु अध्यवसेयम् । अपरं च श्रेष्ठे ग्राह्यम् निर्विकल्पकं तथा कल्पनायोद्धम् (कल्पनारहितं) अध्यवसेयम् सविकल्पकम् ।

कैशाणिकाणां मतमिदमस्ति यत् भागवता बुद्धीन परस्परविरोध्युपदेशानां यत् प्रवर्तनं कृतं तत् शिष्याणां कर्माधीनानाश्रित्य कृतम् । तदयथा - शिष्याः संसारिक पदार्थेषु आसवताः न भावेयुः इत्येतदर्थम् उक्तं सर्वं शून्यम् ।

अन्यान् प्रति उक्तं बाह्यपदार्थाः बोद्धापदार्थाश्च उच्यमेव सत् । बोद्धापदार्थाः प्रत्यक्षग्राह्याः अन्ये च अनुमेयाः । केचित् शिष्या एवं मन्यमानाः आसन् यत् बाह्याः बोद्धाश्च सर्वे पदार्थाः सत् तथा प्रत्यक्षगम्याः ।

महात्मा बुद्धाः यद्यपि एकः तथापि तस्य वर्णेषु भेदः कथामभाव इत्यस्मिन् विषये कैशाणिकाणाम् इदं कथनम् अस्ति यत् तैरेव बुद्धास्य वर्णं सम्यगुक्त्या ज्ञातम् । अधिकांशभेदात् च उपदेशभेदाः संजाता 'बोद्धाचित्तविवरणनामके' ग्रन्थे ते कथयन्ति - 'देशनालोकनाद्यानाम् सत्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोकोपायैर्बहुभिः पुनः ॥'

बौद्धधर्मात्ते चित्तस्य पांचविकाराः सन्ति । तदयथा - रस-विज्ञान-
वेदना- संज्ञा- संस्काराश्च । विषयेण सह स्मस्कन्धाः । विज्ञानस्कन्धो
नाम आलपविज्ञानप्रवृत्तिविशेषप्रवाहः । प्रागुक्तस्कन्धादवयवसम्बन्धाजन्यः
सुखादुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धाः । गौरित्यादि शब्दोत्प्रेक्षा-
संक्तिप्रवाहः संज्ञास्कन्धाः । वेदनास्कन्धाश्रिता रागद्वेषादयः क्लेशाः उप-
क्लेशाश्च संस्कारस्कन्धाः ।

विज्ञानं द्विधा । आलपविज्ञान- प्रवृत्तिभेदेन । यदा विज्ञानस्कन्धाः
स्मस्कन्धेन सह वर्तन्ते, तदा सुखादुःखानाम् अनुभूतिः जायते । बौद्धादर्शने
द्वादशायतनस्य प्रमुखां स्थानं वर्तते । तदयथा पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकर्मे-
न्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च ।

बौद्धधानां पुर्जन्मसिद्धान्तः भावचक्रे अन्तर्भवन्ति । अविद्या-
संस्कार- विज्ञान- नामरस- षाडायतनम् -स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भाव-
जाति-जरा-मरणश्च द्वादश भावचक्रेत्युप्यन्ते ।

बौद्धधर्मात्ते प्रख्यातो निर्वाणशब्दः सामान्यतया मोक्षस्यैव पर्याय-
इति प्रतिभाति । किन्त्वस्ति उभायोर्मध्ये आन्तरो भेदः । बौद्धधानां
मतानुसारम् अष्टांगमार्गस्य समाश्रयणमेव निर्वाणस्य साधनम् ।

। 2 2 (1) प्रतीत्यसमुत्पादवादः

प्रतीत्यसमुत्पादवादः बौद्धधानां प्रमुखाः सिद्धान्तः अस्ति ।

अस्य अङ्गत्वनं सर्वेरेव बौद्धासान्प्रदायिकैः क्रियते । जगतः समुत्भावप्रक्रिया
कीदृशी अस्ति, सृष्टिप्रक्रियायां का व्यवस्था वर्तते । इत्येतादृशानां प्रश्नानां
समाधानाय बौद्धैः यः सिद्धान्तः प्रवर्तितः स एव वर्तते प्रतीत्यसमुत्पादवादः ।

अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् जगत् उत्पत्तिविषये भारतीयदार्शनिकानां विभिन्नानि मतानि सन्ति । तेषु च आरम्भावादः, संचातवादः, परिणामवादः, विवर्तवादः इत्येते वादाः प्रमुखाः सन्ति । जगत् कारणात्त्वविषये न्यायवैशेषिकानां मतमदतास्ति यत् परमाणवः अस्य जगत् उपादानकारणम्, ईश्वरश्च निमित्तकारणं कुलालवत् ।

अद्वैतवेदान्तिनः यद्यपि जगत् मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ति । तथापि व्याहारिकसत्तायाः निमित्तकारणात्कम् उपादानकारणात्वं च ब्रह्म एव इति ते वदन्ति । ब्रह्मणः निमित्तकारणात्वं तेषां मतानुसारं लुतावत् वर्तते । बौद्धानां सृष्टिप्रक्रियासिद्धान्तः संचातवादः इत्येवं स्मृण प्रख्यातः वर्तते । स्थूलतया संचातवादः एवं प्रकारान्तरेण प्रतीत्यसमुत्पादवादः इत्युच्यते ।

महात्मना बुद्धेन यद्यपि दार्शनिकप्रश्नानां विषये मौनमेव आश्रितम् । तथापि तस्य मूलवचनानि आश्रित्य तस्य शिष्यैः दार्शनिकप्रश्नानां समाधानाय अपि ये प्रयत्नाः कृताः तेषामेव परिणाम भूताः सन्ति प्रतीत्यसमुत्पादसदृशाः सिद्धान्ताः ।

प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य करणसमुदायः अथावा कारणसमुदायः इत्येवं प्रकारेणापि ज्ञातुं शक्यते । बुद्धस्य वचनानुसारं समुदयः दुःखास्य कारणं भावति । (सर्वदर्शनसंग्रहे समुदयशब्दस्य स्थाने समुदायशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते)

प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य शृङ्खालस्तम्भादवयव विद्यते । तद्वथा- हेतुपनिबन्धाः प्रत्ययीपनिबन्धाश्च । अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् प्रायः अन्येषां दार्शनिकानां मतानुसारं कार्यकारणशृङ्खलायां कस्यापि कार्यस्य हेतुः प्रमुखातया किम्पि एकं तत्त्वं भावतीति स्वीक्रियते । तद्वथा अंकुरस्य हेतुः बीजः, अहंकारस्य हेतुः महान्(सांख्ये) किन्तु बौद्धादशनि कस्याप्येकस्य कार्यस्य एक हेतुः न स्वीक्रियते । तेषां मतानुसारं कार्यस्योत्पादनाय हेतुपनिबन्धानेन सह प्रत्ययीपनिबन्धास्यापि आवश्यकता वर्तते । अर्थात् कार्यं कारणद्वयाश्रितं भावति ।

अत्रैतद् ज्ञातव्यं वर्तते यत् प्रतीत्यसमुत्पादवादः स्वतन्त्रतया कारण-
द्रव्याश्रितो वर्तते । एकं कारणमस्ति हेतूपनिबन्धानस्य, अपरं कारणमस्ति
प्रत्ययोपनिबन्धानस्य । हेतूपनिबन्धानस्य कारणं यत् भावति तत् एकाकी एव
अपरं हेतुं जनयति यथा बीजादङ्कुरः, अङ्कुरात्पत्रम्, अथावा अविद्यायाः संस्कारः
संस्कारात् विज्ञानम् ।

प्रत्ययोपनिबन्धानस्य कारणं तत् भावति यत् सजातीय विजातीय
सामग्रीसापेक्षां सत्तु कार्यं जनयति न्तु एकाकी यथा मृत्तिका जलं वायुः,
उष्मा, आकाशः एतानि तत्त्वानि मिलित्वा बीजम् अङ्कुरस्येण उत्पादयन्ति ।

प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य स्वरूपनिष्कर्षणं पूर्वपक्षात्वेन अद्वैतवेदान्तशास्त्रेऽपि
उपलभ्यते । अस्मिन् विषये भागवता बादरायणेन स्वकीयम् अभिमतं ब्रह्म-
सूत्रे एवं प्रकारेण प्रकटितम् - 'समुदायोऽयहेतुके⁵⁰ पि तदप्राप्तिः इति ।
तथा 'इतरेतरप्रत्ययत्वादिवेचनात्पक्षिमात्रनिमित्तत्वात्⁵¹ एवं च 'उत्तरोत्पादे
च पूर्वनिरोधात्⁵² इति ।

एतेषां सूत्राणां भाष्ये भागवत्पादेन शंकराचार्येण प्रतीत्यसमुत्पाद-
वादस्य छाण्डनं कृतम् । वाचस्पतिना अमलानन्देन तथा अप्यदीक्षितेनापि अस्य
सिद्धान्तस्य छाण्डनं कृतम् किन्तु छाण्डनात्पूर्वं एभिः आचार्यैः अस्य सिद्-
धान्तस्य यत् स्वस्यनिर्धारणं पूर्वपक्षस्येण कृतं तदपि अतीत महत्त्वपूर्णं
वर्तते ।

वाचस्पतिमिश्राः कथयन्ति ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यव्याख्याने -
'संक्षेपतो हि प्रतीत्यसमुत्पादवादलक्षणमुक्तं बुद्धेन - 'इदं प्रत्ययपन्नम्' इति ।
उत्पादादवा तथागतानामनुत्पादादवा स्थितैवेष्टां धर्माणां धर्मता ।
धर्मस्थिताधर्मनियामक्ता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता इति⁵³ ।

प्रत्ययशब्दस्य व्युत्पत्तिः अमलानन्देन वेदान्तकल्पतरौ एवं प्रकारेण निर्दिष्टा - 'प्रत्ययशब्दः इण् धातोः भावाधीन्यच्चप्रत्ययान्तस्य रसम् । तथा च समुदितत्त्ववार्त्ता⁵⁴ । तन्मात्रं च समुदितत्त्ववार्त्ता ।'

अमलानन्दः बोद्धव्यमनुवृत्त्या एवमपि कथयति यत् - 'हेतुमन्यं प्रति अयं गच्छतीति इतरसहकारिभिर्मिलितो हेतुः प्रत्ययः । इदं कार्यं प्रत्ययस्य कारणसमुदायमात्रस्य फलं, न चेतनस्य कस्यचिदित्यर्थाः । हेतुपनिबन्धास्य संग्राहकं ब्रह्मसूत्रमुदाहरति - उत्पादाद्वेति । तथागतानां बुद्धधानां मते धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावस्य एधा उत्पादादनुत्पादादवा⁵⁵ स्थिता ।

वाचस्पतिमिश्रेण अस्मिन् विषये इदमुक्तम् - 'अथा पुनरयं प्रतीत्य-समुत्पादवादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भावति । - हेतुपनिबन्धातः - प्रत्ययो-पनिबन्धात्⁵⁶ । सः पुनरिदं बाह्यः, आध्यात्मिकश्च । यथा बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतुपनिबन्धाः - बीजादङ्कुरः, अङ्कुरात् पत्रं, पत्रात् काण्डम्, काण्डात्⁵⁶ नालः, नालात् गङ्गा, गङ्गात् शूकः, शूकात् पुष्पं, पुष्पात् फलमिति हेतुपनिबन्धाः ।

'प्रत्ययोपनिबन्धाः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराण्यिति, तेषाम्यमानानां भावः प्रत्ययः । समवायः इति यावत् । यथा बाष्पां धातूनां समवायाद्बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र च पृथ्वीधातुबीजस्य संग्रहकृत्यं करोति यतोऽङ्कुरः कठिनो भावति, अब्धातुबीजं स्नेहयति, तेजोधातुबीजं परिपाचयति, वायुधातुबीजमग्निनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजन्निर्गच्छति, आकाशधातुबीजस्थानावरणकृत्यं करोति, अतुरपि बीजस्य परिणामं करोति, तदैतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते नान्यथा⁵⁷ ।

वाचस्पतिमिश्रस्य मतानुसारम् - इदं प्रतीत्य(प्राप्य) इदम् उत्पद्यते

इत्येतदस्ति प्रतीत्यसमुत्पादवादस्यार्थः । अमलानन्दः अपि एवं कथयति -
 कारणी सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादः । अप्सदीक्षितः अत्रैवं कथयति -
 बाह्यः आभ्यन्तरश्च प्रतीत्यसमुत्पादवादो हेतुपनिबन्धानश्चेति द्वाभ्यां
 कारणाभ्यां भावतीति बौद्धाः व्यवहरन्ति । तत्र कारणं प्राप्य कार्यमुत्पद्यते
 इति । यद् अयं प्रतीत्यसमुत्पादः कारणात् कार्योत्पादः इत्यर्थः । हेतुप-
 निबन्धाः एकैक कारणसम्बन्धाः प्रत्ययोपनिबन्धा कारणसमुदायसम्बन्धाः ।
 तत्र बाह्यकार्यं हेतुपनिबन्धास्योदाहरणम् बीजादिफलपर्यन्तम्, प्रत्ययोपनिबन्धास्य
 उदाहरणं बीजादङ्गुलजने महाभूतानि धातुविशेषा इति षण्णां धातूनां
 समवायः । एवं दिवविधायोरपि कारणवर्गयोः कार्योत्पादे स्वस्वनिष्ठवैतन्यापेक्षा
 वा स्वतन्त्रकारणान्तरगतवैतन्यापेक्षा वा नास्तीत्यपि केषां (बौद्धानां)
 मतम् । 58

1 2 2 (2) भामतीप्रस्थानानुसारं प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य समीक्षणम्

भागवत्पादेन शंकराचार्येण अस्य मतस्य खण्डनं निम्नलिखितप्रकारेण
 कृतम् । 'कृपन्नः संघातः इति चेत्, तन्न , कस्मात्? उत्पत्तिमात्रत्वात् ।
 भावेदुष्यन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्यते ।
 यत्र इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरीत्तरस्योत्पत्तिमात्रमिमित्तं
 भावदभावेन तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभावति । 59

अत्र वाचस्पतिः एवं वदति - यत् खलु हेतुपनिबन्धाकार्यं तदन्यापेक्षां
 हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् उत्पद्यतां नाम । पंचस्कन्धासमुदायस्तु प्रत्ययोप-
 निबन्धा न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः, अपितु नानाहेतुसमवधानजन्म । नच
 एकस्मादेव कारणात्कार्यसिद्धोः किमन्यैः कारणैरिति - वाच्यम्, कारण-
 चक्रानन्तरं कार्योत्पादात् सिद्धामित्येव नास्ति ।

भागवत्पादेन शंकराचार्येण भाष्ये पूर्वक्षास्त्रेण एवा शंका
 उपस्थापिता - ननु अविद्यादिभिः अर्थात् आक्षिप्यते संघात इति
 युक्तम् । अत्रोच्यते वाचस्पतिमिश्रेण - 'किमाक्षीप उत्पादनम् आहो ज्ञापनम् ।
 तत्र न तावत् कारणम् अन्यथा अनुपदयमानं कार्यम् उत्पादयति किन्तु स्वसामर्थ्येन ।
 तस्मात् ज्ञापनं क्तव्यम् । तथा च ज्ञापितस्य अन्यदुत्पादकं क्तव्यं तश्च
 स्थिरपक्षोऽपि अन्यपि च भावितरि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न सम्भावति ।
 किमंग पुनः क्षणिकेषु भावे⁶⁰षु ।

वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानां सारः अयमस्ति यत् - यावत्पर्यन्तं
 साक्षात्परम्परायाः वा चेतनस्य सहयोगः न प्राप्यते तावत्पर्यन्तं जडवर्गः क्रिया-
 शिलो भावितुं न शक्नोति । कुसुलस्थाबीजः अंकुरोत्पादने तावत्पर्यन्तं समर्थो
 न भावति, यावत्पर्यन्तं कृष्णिकलः क्षेत्रस्य कर्षणं परिष्कारं च न करोति । एक-
 मेव मृत्किञ्चिद् घटः तन्तुभिर्वीर्यपटः तावत्पर्यन्तं न निर्मीयते यावत्पर्यन्तं कुलातस्य
 कुविन्दस्य वा तत्र सक्रिया नास्ति ।

चैतन्यस्य सहयोगं बिना अविद्याप्रवृत्तिहेतवः अथावा पृथिव्यादि-
 प्रत्ययाः स्वीयं कार्यं कर्तुं समर्थाः न भावन्ति । ब्रह्मैधाः चेतनस्य आत्मनः
 वा सत्तां न स्वीकुर्वन्ति । अतः प्रतीत्यसमुत्पादवादः स्वीकरणीयः नास्ति ।
 दुःखादौर्मनस्यादीनाम् उपलब्धिरपि जडविज्ञानेन कर्तुं न शक्यौ । यदि चैतनस्य
 सहयोगं बिना अविद्यादि हेतुवक्त्रेण कार्यस्य निर्वाहः स्वीक्रियते, तर्हि सर्वेषां
 शरीराणि सदृशानि स्युः । कथां तत्र अन्तरः स्यात्?

बौद्धोक्तं कतिपयदार्शनिकानां मतानुसारं भावितुं अर्थात् चैतन्यस्य
 अष्टष्टाव अनुप्रणिताः भूतप्रत्यया अविद्यादिहेतवश्च शरीराणां वैभिन्नान्ते
 कारणातां धारयन्ति किन्तु बौद्धधर्मे कर्ता अथावा भावता न स्वीक्रियते ।

एवं सति विभिन्नतायाः कारणं किमपि न स्यात् । विभिन्नता तु दृश्यते एव । अतः बौद्धधानां एषाः सिद्धधान्तः स्वीकरणीयः सन्ति ।

अपरं कर्तृरभावे इच्छायाः अपि अभावः स्यात् । इच्छायाः अभावे प्रयत्नः प्रकृत्यश्च वा कथां स्युः । एवं प्रकारेण यदि बौद्धधानां मतं स्वी, क्रियते, तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्ति चक्रस्य अवसानमेव स्यात् ।

यवबीजे कथां यक्ताकुं स्यात् कदलीग्रन्थितः कथां न वृहोत्पत्तिः भौवतुः कर्तुः च अनिवार्यता आवश्यकमेव स्वीकरणीया । अन्यथा लोकव्यवस्था हीयते । भौवतुः कर्तृश्च स्वीकारे प्रतीत्यसमुत्पादवाद, ध्वस्तो जायेत ।

। 30 जैनदर्शनम्

जैनदर्शनं नास्तिकदर्शनेषु अल्यतममस्ति । 'आर्हतदर्शनम्' इत्यपि अस्य नाम वर्तते । आर्हतदर्शनस्य इतिहासोऽतीव प्राचीनोऽस्ति । अस्य दर्शनस्य आदिप्रवर्तकः भागवान् ऋषभदेव आसीत् । किन्तु जैनवाङ्मये तत्त्ववादविषयकाः ये ग्रन्थाः अद्योपलभ्यन्ते, ते अन्तिमस्य तीर्थङ्करस्य भागवतः महावीरस्य उपदेशागाधाभिः सम्बद्धाः वर्तन्ते । भागवतो ऋषभदेवात् आरभ्य महावीरपर्यन्तं चतुर्विंशति तीर्थङ्कराः सम्भावन् । अतः एवं कथयितुं शक्यते यत् भागवता महावीरेण यद्वर्तत तत्र स्मेषां तीर्थङ्कराणां कथनान्यपि समाहितानि सन्ति । भागवतः महावीरस्य जन्म क्रिस्तुपूर्वं षड्शताब्दयाम् अभवत् । तीर्थङ्करस्य 'जिनः' इति अपरं नाम । जिनशब्दस्यार्थः अस्ति विजेता । तीर्थङ्कराः रागद्वेषादीन् जित्वा निर्वाणात्मकं मोक्षां प्राप्नुवन्ति, एतस्मात् कारणात् स्तेषां 'जिनः' इति अपरं नाम भावतिः जिनानां दर्शनमेव जैनदर्शनमित्युच्यते । रागद्वेषादिदोषान् कर्मशङ्कान् वा जयतीति जिनः । तस्यानुयायिनो जेनाः । निर्गन्धाप्रवचनम्, आर्हतदर्शनम्, जैनदर्शनम्' इत्येतानि अन्यानि नामानि अपि एतद् प्रतिपादयन्ति, यत् अस्मिन् दर्शने कस्याप्येकस्य

पुरुषास्य न, किन्तु सिद्धान्तानां प्रामुख्यं वर्तते । एवं सत्यपि प्रमुखा-
स्त्रेण एतद्दर्शनं भागवतो महावीरस्य उपदेशानाश्रित्यैव प्रचलति ।

। 3 । जैनदर्शनसाहित्यम्

जैनसाहित्यं द्विधा विभक्तं वर्तते । आगमसाहित्यम् - ग्रन्था-
साहित्यम् च । आगमस्यापि द्वौ उपविभागौ वर्तते अंगाः उपांगाश्च ।
अंगानां रचना भागवतो महावीरस्य जीवनकाले अभवत् । उपांगाः ते एव
कथ्यन्ते, एषाम् अंगसाहित्येन सह विसंवादो न भवति । आगमस्य परिभाषा
एवमस्ति - आगम्यन्ते परिच्छिद्यन्ते अर्थाः अननेनेति आगमः । केवलं मनः पर्या-
यावधिपूर्वकतुर्दशकलकसः इति ।

श्वेताम्बर-दिगम्बरेति स्त्रेण आर्हतमतं सम्प्रदायद्वये विभक्तम् ।
महावीरस्य मरणानन्तरं तदनुयायिनां पारस्परिक-सिद्धान्तिक-मतभेदेन द्वौ
सम्प्रदायो संजातौ । विभागस्य काल 300 क्रिस्तु पूर्वम् आसीत् । श्वेताम्बर-
दिगम्बरस्त्रेण सम्प्रदाय-विभागस्य प्रवर्तकः भाद्रबाहुरासीत् इति कथ्यते ।

। 3 2 जैनदर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः ।

। 3 2 (1) परमाणुसंघातवादः - परमाणूनां संघातादेव संसारस्य
सर्वे पदार्थाः जायन्ते इति जैनाः मन्वते । अयं परमाणुसंघातः स्कन्धाः इति
अभिधीयते । परमाणुः अनादिः अनन्तः नित्यः अमूर्तश्च । जैनमतानुसारं
संयमादेव मोक्षो लभ्यते ।

तेषां मते ज्ञानस्य पंचत्वं विद्यते । तदयथा मतिज्ञानम् - श्रुतिज्ञानम्-
अवधिज्ञानम् - मनः - पर्यायज्ञानम् - केवलज्ञानं च । मनः इन्द्रिय स्मृति-
प्रत्यभिज्ञा तर्कात् मतिज्ञानम् शब्दात् श्रुतिज्ञानम्, त्रिकालजन्यवस्तूनां प्रत्य-
क्षीकरणम् अवधिज्ञानम्, मनसः ज्ञानमेव मनः पर्यायज्ञानम् । जीवन्मुक्तस्य ज्ञानं
केवलज्ञानमित्युच्यते । जैनमते ईश्वरस्य जगत्कृतृत्वं नास्तीति कथ्यते । जैनदर्शने
स्यादवादस्य अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते । स्यादवादस्य अमरं नाम अनेकान्तवादः

इत्यस्ति ।

नित्यः
1 3 2 (2) क्षणभंगिवाद निराकरणः

'बौद्धाणां सर्वं क्षणिकम्' इत्येनं सिद्धान्तं आहताः
प्रतिक्षिपन्ति । तेषां तर्कः - अस्ति - 'त्यदयात्मा कश्चित् तर्हि लौकिक-
पारलौकिक फलसाधनसम्पादनं किञ्चित् भवेत् । अपि च नश्येत्तत् सम्भावति अन्य-
करोति अन्यो भुङ्क्ते इति तस्मात् योऽहं प्राक्कर्म अकरव, सोऽहं सम्प्रति
तत्फलं भुङ्क्ते इति पूर्वापरकालानुयायिनः तस्य स्पष्टवृत्तमाणावसिततया पूर्वा-
परभागविकल्पात्सत्तावस्थितिलक्षणाक्षणिकता परीक्षकैः अहंदिता न-
परिग्राह्या ।

अस्मिन् विषये बौद्धाणाम् एतद् कथनमस्ति यत् क्षणिकत्वेऽपि
कार्यकारणभावः नियामकः भवति । यथोक्तम् -

'यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कायसि क्षणता यथा ॥

कुसुमे बीजपुरादेर्यत्ताक्षादयवसिच्यते ।

शक्तिराधीयते तत्र काचित्ता किं न पश्यसि ? ॥' ⁶² इति ।

अस्याः श्रुतेः छाण्डनम् आहता इत्थां कुर्वन्ति- यत् यद्यपि अन्येऽपि दार्श-
निकाः संसारः 'क्षणभंगिरः' इति स्वीकुर्वन्ति । किन्तु बौद्धाः यत् क्षणं
स्वीकृत्यते, तस्मिन् क्षणे ते न्यायशास्त्रकृत् उत्पत्तिविनाशसंज्ञा अवस्थानत्रयं
न स्वीकुर्वन्ति । निमित्तेऽपि चतस्रः अवस्थाः भवन्ति (पल्लवसंवाहनम्) पूर्वस्था-
नक्रियाजनं पूर्वसंयोगनाशः, उत्तरसंयोगोत्पत्तिः) किन्तु एतासां चतसृणाम्
अवस्थानां पृथक् पृथक् संज्ञा अनगम्यत्वात् निमित्तमेव कथं जानीयात् ननु
निमित्तभागम् । बौद्धास्तु नैयायिकादीनां विपरीतं क्षणस्य निमित्तस्य वा

अनुशासनकाल भागत्वं स्वीकृत्य क्षणभागसिद्धान्तं प्रवर्तयन्ति । किन्तु बौद्धाभिमतं क्षणं लोके नानुभूयते । अतः बौद्धाणाम् एतन्मतं समीचीनं नास्ति । अत्र एतत् ज्ञातव्यमस्ति यत् बौद्धाः वस्तुनां विनाशं सम्बन्धाहीनं मन्यन्ते । किन्तु अन्येषां दर्शनानाम् हृदं मतमस्ति यत् नाशः अपि पूर्वापर-सम्बन्धाशून्यो नास्ति ।

बौद्धाणां क्षणभागवादस्य छण्डनं कुमारिलभाट्टेन 'श्लोकवार्तिके, शंकराचार्येण ब्रह्मसूत्रे (2-2-10) जयन्तभाट्टेन न्यायमंजरीं तथा मल्लि-
शेषेण स्याद्वादसंक्षेपं मंजरीं' कृतम् । अस्मिन् विषये जैनाचार्यहिमचन्द्र-
विरचिते वीतरागस्तुतिग्रन्थे निम्नालिखितः श्लोकः उपलभ्यते । अस्मिन् श्लोके
ये पंचविधाः तर्काः प्रस्तुताः सन्ति, तत्र प्रायः सर्वेषां बौद्धोतरदार्शनिका-
नाम ऐकमत्यं विद्यते । स च श्लोकः माधवाचार्येणापि सर्वदर्शनसंग्रहे उद्धृतः ।
तथाहि -

'कृत्स्णाशाकृत्कर्मभोग भावप्रमोक्ष स्मृति भागदोषान्न ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभागमिच्छन्नहो महासाहसिक परीक्षौ ॥⁶³

(वी० स्तु० १८) इति ।

आर्हतानामिदमपि कथनमस्ति यत् क्षणिकत्वक्षो एषो दोषः
अपि अस्ति यत् ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञानस्यासत्त्वेन च ग्राह्यग्राहकभावो
अनुत्पन्नौ । तयोः समसमयवर्तिता अपि न शङ्कनीया सव्येतरविष्ठाणक्त कार्य-
कारणासंभवेन अग्राह्यस्य आलम्बनप्रत्ययत्वानुपपत्तेः इति ।

क्षणभागवादस्य प्रतिपादनाय बौद्धाः हृदं कथयन्ति यत् ज्ञान-
ज्ञेयोः अन्तरः नास्ति । अस्मिन् विषये आर्हतानां बौद्धाः सह वैमन्यम्
अस्ति । भिन्नकालस्यापि ज्ञेयस्य ज्ञाने आकारार्पकत्वेन ज्ञानस्य यत् ग्राह्यत्वं
बौद्धाः स्वीक्रियते, तदपि जैनानां मते अपेक्षालम् । क्षणिकस्य ज्ञानस्य
आकारार्पकताश्रयतायाः दुर्बलत्वेन साकारज्ञानप्रत्यादेशात् ।

निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशीन प्रतिकर्मव्यवस्थायाः अपि
स्थातत्वात् न तत्र स्वीकार्यम् । ज्ञानस्य विषयाकार स्वीकृते सति च
ज्ञानस्यार्थे दूरनिष्ठादिव्यवहाराय जलावलिर्विधीयते ।

एवं च उपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारताम् अनुकरोति, तथा
जडत्वमपि अनुकुर्यात् । एवं च ज्ञानस्यापि जडत्वं प्रसज्येत । जडत्वे सति च
ज्ञानं न स्वप्रकाशकं न च परप्रकाशकं स्यात् । इत्येवं प्रकारेण आर्हतानां मता-
नुसारं बौद्धाणां क्षणभांगवादः न समीचीनः । 'अनुस्मृतेश्च' इति सूत्रस्य⁶⁴
भाष्ये भाष्यकारेण शंकराचार्येण एतत् प्रतिपादितं यत् आत्मनः क्षणिकत्वे
स्वपक्षसिद्धिः परपक्षनिराकरणं चैत्युभयमपि न सिध्येत । तस्मादनुपपन्नौ
वैनाशिकसमयः ।

अत्र भाष्यस्य व्याख्याने वाचस्पतिः एवं कथयति - 'नानापदार्था-
संभिन्नवाक्याधार्मिकासस्तावदयं विकल्पः प्रधाने । तत्रैते नानापदार्था न
प्रधान्त इति ब्रूवाणः स्वसैवद्वयं बाधयेत् । न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं
सम्भावति, एकत्वविरोधात् । न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम्, तथासति
प्रत्याकारं ज्ञानानां समाप्तेस्तेषां च परस्परवाताभावान्नानेत्येव न स्यात् ।
तस्मात् पूर्वापरक्षाणात्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य कृतव्यम् । न चैतत्पूर्वापर-
क्षाणावस्थायिनामेकं ज्ञातारं विनेति क्षणभांगप्रसंगः⁶⁵ । अतः अस्मिन् विषये
उभयोः जेनादवैतदर्शनयोः साम्यमस्ति ।

1 3 2 (3) रत्नत्रयस्य मोक्षसाधनत्वम्

रत्नत्रयपदेन व्यञ्जितानि सम्यक् दर्शनम्, सम्यक् ज्ञानम्, सम्यक् चरित्रम्
इत्येतानि त्रीणि मोक्षसाधनानि इति आर्हतानां सिद्धान्तिः⁶⁶ ।

सम्यक् दर्शनमेव सम्यक् अदधा इत्युच्यते । जैनमतानुसारं दर्शनस्यार्थः अस्ति अदधा । अतः मोक्षमार्गस्य प्रथमं साधनं भावति अदधा । अर्थात् तीर्थकारैः प्रतिपादितेषु शास्त्रेषु अदधा एव सम्यक् दर्शनम् ।

सम्यक्ज्ञानं द्विविधम् । प्रत्यक्षं परोक्षं च । यस्मिन् ज्ञाने सति आत्मा स्वयमेव कारणभूतः तज्ज्ञानम् प्रत्यक्षम् । यस्मिन् ज्ञाने इन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्यम् अपेक्ष्यते तत् परोक्षम् । प्रत्यक्षस्य अवधिः मनः पर्याय केवल इति भोदाः । परोक्षस्य द्वौ भेदौ - मति श्रुतम् च ।

येन स्वभावेन जीवाः पदार्थाश्च व्यस्थाताः सन्ति तस्य मोह-संशयरहितत्वेन अकामः तथा शास्त्रप्रतिपादितानां सिद्धान्तानां तत्त्वानां च यथार्थाः अनुभावः सम्यक् ज्ञानम् इत्युच्यते - यथोक्तम् -

'यथाऽवस्थिततत्त्वानाम् संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।

यौक्त्वबोधास्तमब्राहुः सम्यक् ज्ञानं मनीषिणः⁶⁷ । इति ।

एवम् उपर्युक्तप्रकारेण सम्यक् ज्ञानं पंचविधम् - 'मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवल-भोदेन ।

इन्द्रियमनः सम्पर्कैव समुद्भूतं विषयज्ञानं मतिज्ञानम् इत्युच्यते ।

अस्य चत्वारः अवान्तरभेदाः सन्ति । अवग्रहः, ईहा, अवायः साधारणं च । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । इदमेव ज्ञानं नैयायिकैः विकल्पकप्रत्यक्षत्वेन स्वीक्रियते । सम्यक्दर्शनादिगुणजनित क्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । इदमेव ज्ञानं नैयायिकैः सविकल्पकप्रत्यक्षमित्युच्यते । ईर्ष्यान्तराय ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थास्य स्पष्टं परिच्छेदकं ज्ञानं 'मनःपर्यायः । इदमेव ज्ञानं नैयायिकैः अलौकिकप्रत्यक्षत्वेन परिगण्यते ।

तपः क्रियाविशेषान्पदार्थाः सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानसंपृष्टम् केवलम् ।

1 3 3 जैनमतानुसारिणी आचारमीमांसा

सम्यक् दर्शनस्य तथा सम्यक् ज्ञानस्य चरितार्थात्ता सम्यक्चरित्रे एव संभावति जैनमतानुसारम् । सम्यक् चारित्र्यस्य सिद्धयर्थं पंचमहाव्रतानां पालनमावश्यकम् । पंचमहाव्रतानां स्वरूपमेवास्ति -

1 3 3 (1) अस्तेयव्रतम् -

अपरस्य वस्तु तस्य आज्ञां बिना कदाप्यग्रहणमस्तेयः । तद्वथा - 'अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणाः नृणामर्थो हरता तान् हता हि ते ॥ अस्तेयव्रतस्य पंचभावना भवन्ति । तद्वथा शून्यस्थानेषु पर्वतगुहासु वा निवासः, अपरैः त्यक्तेषु स्थानेषु निवासः अपरेषां कार्येषु अग्निघ्नम् आचारशास्त्रानुसारं शिक्षाग्रहणम् स्वकीय परकीय भावनायाः परित्यागः ।

1 3 3 (2) ब्रह्मचर्यव्रतम् - वीर्यरक्षां कृत्वा नैष्ठिकजीवन्यापनं

ब्रह्मचर्यव्रतम् । तद्वथा -

'दिव्यौदरिक्कामानां कृतानुमतकारितैः ।

मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशाधा मतम्' ॥

ब्रह्मचर्यस्य भावनाः एताः सन्ति -

(अ) स्त्रीप्रेम्णो वार्त्तानाम् अश्रवणम् ।

(आ) स्त्रीणां सुन्दरशरीरस्य अदर्शनम् ।

(इ) पूर्वकृतायाः रतेः विस्मरणम् ।

(ई) शक्तिवर्धकरसायनानाम् अग्रहणम् ।

(उ) आभूषणानां परित्यागः ।

1 3 3 (3) अपरिग्रहव्रतम्

कस्मिन्नपि पदार्थे आसवितं न कृत्वा तस्य अग्रहणम् अर्थाच्च तच्च प्रति वैराग्य-धारणाम् अपरिग्रहः । अपरिग्रहस्य भावनाः एताः सन्ति -

श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्दं प्रति रागद्वेषाभावः रसनेन्द्रियस्य रसं प्रति रागद्वेषा-
भावः, च क्षुरिन्द्रियस्य स्पर्शं प्रति रागद्वेषाभावः स्पर्शेन्द्रियस्य स्पर्शं
प्रति रागद्वेषाभावः घ्राणेन्द्रियस्य गन्धं प्रति रागद्वेषाभावः ।

। 3 3 (4) अहिंसाव्रतम्, अहिंसाव्रतस्य स्वस्मै मेवमस्ति -

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।

चराणां रक्षावरणां च तदहिंसाव्रतम् मतम् ॥ ६८

अस्य वाग्गुप्तिः प्रभृतयः पंचभावनाः भावन्ति ।

। 3 3 (5) सुनृतं व्रतम्

“प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सुनृतं व्रतमुच्यते ।

तत्थ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥” ६९

“हास्यलोभाभायक्रोधा-प्रत्याख्यानैरनिरन्तरम् ।

आलोक्ष्य भाषाणोनापि भावेयत्सुनृतं व्रतम् ॥” ७०

। 3.4 जैनमतानुसारिणी तत्त्वमीमांसा

आर्हतदार्शनिकाः तत्त्वमीमांसाविषये मत्त्रयं प्रस्तावयन्ति । एकं मतं
संक्षीपतः इदमस्ति यत् जीवाजीवाख्ये दवे तत्त्वे स्तः । तत्र भूतात्मको जीवः
अभूतात्मकस्तु अजीवः । पद्मनन्दिनः मतानुसारं जीवः चित्, अजीवश्च अचित्
इत्युच्यते । तदयथा -

“चिदचिद् दवे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं दवेयं हेयं च कुर्वतः ॥” ७१ अग्रे जैनदार्शनिकाः

पुनः जीवाजीवयोः अपरं प्रपञ्चम् आचक्षते - जीव आकाश-धर्म-अधर्म-पुण्य-
कर्म-भोदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया अस्तीति स्थातव्य-
पदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरककायव्यपदेशः । एतेषां पञ्चतत्त्वानां विवरणं
सर्वदर्शनसंग्रहकारेण निम्नलिखितस्मैण निर्दिष्टम् —

“धर्माधर्माकाशास्तिकायाः ते एकवशात्तानि निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य
 देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मो प्रसिद्धौ । आलोकेनावच्छिन्ने
 नभसि लोकाकाशपदवेदनीये तयोः सर्वत्रावस्थितिः । गतिस्थित्युपग्रहो
 धर्माधर्मयोस्त्रकारः । अत एव धर्मास्तिकायः प्रकृत्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः
 स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तुप्रदेशमध्ये अन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः । तदाकाश-
 कृत्यम् । स्पर्शरसगन्धावर्णावन्तः पुद्गलाः (तौ सू०- 5/24) । ते च दिवविधाः -
 अणवह (*atomie*) स्कन्धाश्च (*Compound*) भौवतुमशक्या क्षणवः ।
 द्रव्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्रव्यणुकादिस्कन्धाभोदाव अणवादिरूपदयते ।
 अणवादिसंघाताद् द्रव्यणुकादिरूपदयते । क्वचिद् भौदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः
 (तौ सू० 5/26) अतएव पुरदयान्ति गलन्तीति पुद्गलाः⁷³ ।

1.3.5 जैनमतानुसारणी ज्ञानमीमांसा

जनाः सर्वत्र सप्तमंगिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति,
 स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादक्वतव्यः, स्यादस्ति चाक्वतव्यः, स्यान्नास्ति
 चाक्वतव्यः, स्यादस्ति च नास्ति चाक्वतव्यः इति । (स्यादवादस्य सिद्धान्ते
 प्रत्यक्षम्, अनुमानमिति द्वे प्रमाणानि स्तः ।)

स्यादवादशब्दे प्रयुक्तः 'स्याद्'-इत्यंशः निपातस्तिंगतप्रतिरसकोऽने-
⁷⁵
 कान्तद्वयोक्तकोऽस्ति । स्यादशब्दः अनेकान्त(अनिश्चयार्थः) द्वयोक्तः । अतः
 'स्यादस्ति'- इत्यस्मिन् वाक्येऽपि स्यादपदम् अनर्थकं नास्ति । तथाहि -

“ स्यादवादः सर्वधैकान्तत्यागात्किञ्चित्चिद्विधोः ।

सप्तमंगिनयापेक्षो ह्यादेयविशेषकृत् ॥ ”⁷⁶

वस्तुनः स्वभावः सत्त्वं वा असत्त्वं वा? अस्मिन् विषये जेने एतत् कथ्यते यत्
 सत्त्वमेव क तुनः स्वभावः नास्ति । छाटोऽस्तीति अन्योः द्वयोः पदयोः
 युगपदप्रयोगायोगाद् । नास्ति इति प्रयोगविरोधाच्च । यथोक्तम् -

'घाटी'स्तीति न क्वतव्यं सन्नेव हि यतो घाटः ।

नास्तीत्यपि न क्वतव्यं विरोधाच्च सदसत्त्वयोः ॥''

स्यादवादमवयवाः मल्लिषोणेन ह्यमुक्तं यत् अस्ति नास्तिप्रभृति
ज्ञानानां विषयभूतः पदार्थः अनेकान्तात्मकः (अनिश्चितः) भावति ।
किन्तु एकनिष्ठन्यायानां विषयभूतः पदार्थः नयः भावति । नयस्य विषये
देवसूरिणः इदं कथनं ज्ञातव्यं कर्तते यत् 'नीयते येन श्रुतारव्यप्रमाणाविषयी
कृतस्यार्थस्य अंशतः तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुः अभिप्रायविशेषो
नयः' । सप्तभांगीन्यात्मकस्य स्यादवादस्याभिप्रायः जनानां मतानुसारम्
अयमस्ति यत् अन्येषां दार्शनिकानां सिद्धान्तेषु वस्तुनः कस्याप्येकस्य पक्षा-
स्यैव विचारः दृश्यते न तु सर्वेषां पक्षाणाम् । तेषामपेक्षया जनानुमतः स्याद-
वादः सर्वांगपूर्णः अस्ति । अतः तेषां मतानुसारं पक्षापातरहितत्वाच्च स्यादवादः
स्वीकरणीयः । तथाहि - 'अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाच्च यथा परे मत्सरिणः

प्रवादाः ।

नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षापाती समयस्तथार्हतः ।

स्यादवादः अन्यैः दार्शनिकैः न स्वीकृतः । अद्वैतवेदान्तनयेऽपि अस्य छाण्डनं
दृश्यते । 'नैकस्मिन्नसंभावाच्च' इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवत्पादः शंकराचार्यः
कथयति - नायमप्युपगमो युक्त इति । कुतः ? एकस्मिन्नसंभावाच्च । नह्येकस्मि-
न्धर्मिणि युगपत् सदसन्नादिविरुद्धाधर्मसमावेशः संभावति, शीतोष्णवत् ।
अस्मिन् सन्दर्भे वाचस्पतेः कथनमपि ज्ञातव्यं कर्तते । तदयथा - सत्यं यदस्ति
वस्तुतः तत्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन स्मृणास्त्येव । न नास्ति,
यथा प्रत्यगात्मा ।

अस्मिन् विषये कल्पतस्मरिमलकारेण यत् विश्लेषणं कृतं, तदपि
उल्लेखनीयं कर्तते । तदयथा - 'सत्त्वैकाहृतपक्षाः सांख्यादयभिमतसत्त्वकार्यवादः ।
असत्त्वैकान्तपक्षाः शून्यवादयभिमतोऽदवादः । क्रमेण सदसत्त्वपक्षो वैशेषिका-
दयभिमतो घटादीनां मध्ये सतां पूर्व' पश्चाच्च प्रागभावाप्रध्वंसप्रतियोगित्व-
रसत्त्वमिति वादः । एवं प्रकारेण भामतीप्रस्थानानुसारम् स्यादवादः
स्वीकार्यो नास्ति ।

1,3,6 भामतीप्रस्थानानुसारं जैनमतस्यसमीक्षणम्

जैनानुमततत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भो तथा जैनानुमतज्ञानमीमांसायाः विषये वाचस्पतिमिश्रेण यत् विश्लेषणं कृतं तदतीव महत्त्वपूर्णं वर्तते । अस्मिन् सन्दर्भे सूत्रभाष्यप्रदर्शितः मार्ग एव वाचस्पतिना अनुसृतः । जैनेः स्वीया तत्त्वमीमांसा सप्तभांगीनयमाश्रित्य उपपादिता । जगतः व्यवहारः निश्चयात्मकबुद्ध्या तथा व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या प्रचलति । नतु अनिश्चयात्मकेन ज्ञानेन । किन्तु सप्तभांगीनयमाश्रित्य जैनाः कस्मिन्नपि विषये निश्चितस्मैण किमपि कथयितुं न समर्थाः । सर्वाणि शास्त्राणि मोहनिवर्तकानि भावितव्यानि । किन्तु जैनशास्त्रं अस्य सिद्धान्तस्य विपरीतम् अनिश्चयात्मकं मोहम् उत्पादयति । अतः सप्तभांगीनयात्मकः जैनसिद्धान्तः भामतीप्रस्थानानुसारं स्वीकरणीयः नास्ति । सप्तभांगीनये अस्वीकृते सति अन्येऽपि जैनसिद्धान्ताः स्वतः एव निरस्ताः संजायन्ते । अस्मिन् विषये ब्रह्मसूत्रभाष्यभामत्यादिषु निर्दिष्टाः नैके आक्षेपाः द्रष्टव्याः वर्तन्ते । तद्वया - 'नैकस्मिन्नसंभावात्⁸¹ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवत्पादः शंकराचार्यः कथयति -

विवसत्तसमयः द्वदानीं निरस्यते । सप्तवैशां पदार्थां संमता जीवाजी-
वाप्रवसंवरनिर्जरबन्धा मोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्था जीवाजीवाख्यौ
यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते । तयोरिममपरं प्रपंचमाचक्षते
पंचास्तिकाया नाम, जीवास्तिकायः पुगंलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽणमास्तिकाय
आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामह्येषामवान्तर प्रभेदगन्बहुविधान्स्व-
समयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चैवं सप्तभांगीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति ।

शरीरपरिमाणो हि जीव इति आर्हताः मन्यन्ते अस्य मतस्य
 उल्लेखनं 'एवं चात्माकात्स्न्यम्' इति सूत्रे एवं कृतम् वृश्यते⁸⁵ । तस्य भाष्ये च
 शंकरेण यत् कथितं तस्यानुसरणं वाचस्पतिना अपि विस्तरेण कृतम् ।
 तदयथा भाष्यम् - 'शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते ।
 शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो
 घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थात्मपरिमाणत्वात्
 नुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म
 प्राप्तुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् । पुत्तिकाजन्म च प्राप्तुवन्न
 कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे संमीयेत ।

अत्र भामती - शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम् ।
 तथा चानित्यत्वम् । ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वे नित्या यथा घटादयस्तथा
 चान्मेति । तदेतदाह - यथैकस्मिन्धर्मिणीति । इदं चापरमकृत्स्नत्वेन सूचित-
 मित्याह - शरीराणां चानवस्थात्मपरिमाणत्वादिति । मनुष्यकायपरिमाणो
 हि जीवो न हस्तिकायं कृत्स्नं व्याप्नुमर्हत्यत्यन्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीर-
 व्यापित्वादकात्स्न्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति⁸⁶ । देहपरि-
 माणत्वम् आश्रित्यापि सूत्रभाष्यभामत्यादिषु जैनमतस्य खण्डनं दृश्यते ।
 तदयथा - 'न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः⁸⁷ । 'न च पर्यायि-
 णाप्यव्यवोपगमापगमाभ्यामेतद्धीह्यपरिमाणत्वं जीवस्याप्यविरोधोनोपपादयितुं
 शक्यते । कुतः ? विकारादिदोषप्रसंगात् । अव्यवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशा-
 मापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् ।
 विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च बन्धामोक्षाभ्युपगमो
 बाध्येत⁸⁸ इति ।

अत्र भामती 'किञ्चित् जीवात्मनः प्रत्येकं वा चेतथैरन्न समूहो वा ।
 तेषां प्रत्येकं चैतन्ये बहूनां चेतनानामकाष्ठाप्रायत्वनियमाभावात् कदाचिद्वि-
 रूपादिविक्रियत्वेन शरीरमुन्मथ्येत । समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाश-
 रीत्वे विद्वन्नावयवशोणो जीवो न चैतयेव । विगलितबहुसमूहिततया समूहस्य
 अभावात् पुत्तिकाशरीरे इति ।'⁸⁹

'अन्त्यावस्थितेश्वोभायनित्यत्वादविशेषः इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवत्पादेन शंकराचार्येण एतदपि स्पष्टीकृतं यत् जीवः अणुर्महान् वा अप्युपगन्तव्यः न शरीरपरिमाणः तद्वधा- 'अपिचान्त्यस्य मोक्षा-वस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः । तद्वत्पूर्वयोरस्या-दयमध्यमयोर्जीवपरिमाणतैव स्यान्नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथावाऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्थावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थित-परिमाण एव जीवः स्यात् । ततश्चविशेषेण सर्वदेवाणुर्महान्ता जीवोऽप्यु-पगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतः सौगतवदार्हतमपि मतसंगतमित्युपे-क्षितव्यम् ।

। 4 0 न्यायवैशेषिकदर्शनम्

न्यायदर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षिः गौतमः । अस्य दर्शनस्य 'अक्ष-पाददर्शनम्' इति नामान्तरम् अक्षपादप्रणीते न्यायसूत्रे 'प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्ड-हेत्वाभास-कल-जाति निग्रहस्थानानि' इति षोडश पदार्थानां तत्त्वज्ञानात् निम्नैः य-साधिगमः भावतीति प्रतिपादते । भामती प्रस्थाने यत्र तत्र न्यायवैशेषिक प्रवर्तितानां सिद्धान्तनामपि समालोचना दृश्यते । अतः तेषां संक्षेपस्मरेणा-त्रोक्तेखाः क्रियते ।

। 4 । न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्रतिपादिताः प्रमुखाः विषयाः-

अक्षपादप्रणीते न्यायसूत्रे पञ्चाध्यायाः सन्ति । प्रत्यध्यायम् आह्वितकद्वयं वर्तते । प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके षोडश पदार्थेषु प्रमाणादारभ्य निर्णयपर्यन्तं नवपदार्थाः विचार्यन्ते । द्वितीये तु वादा-दारभ्य निग्रहस्थानपर्यन्तं सप्तपदार्थाः विश्लेषाः विद्वन्ते ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे आह्निके संशयस्य कारणां, तस्य स्वस्य
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानां प्रामाणिकत्वं च विचार्यन्ते ।
द्वितीये अर्थापत्त्यादीनां अन्तर्भावः कृतेति प्रतिपादयते । तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे आत्मनः स्वस्य, शरीरस्य लक्षणम्, इन्द्रियाणां भेदाः तेषां
प्रयोजनमित्येतत्तत्त्वारः प्रमेयविषयाः परीक्षिताः ।

द्वितीये बुद्धेः एवं मनसः परीक्षणम् । चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमाह्निके प्रवृत्तिदोषा - प्रेत्यभावः क्लृप्ता दुःखा अवर्गाणां विचारणा
प्रस्तुता ।

एवं तृतीयाध्यायस्य आह्निकद्वये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निके च
केवलं प्रमेयविषयाणामेव परीक्षणं कृतम् । प्रमेयाः द्वादश भावन्ति
ते यथा आत्मा-शरीर-इन्द्रियाणि-अर्थाबुद्धि-मनः - प्रवृत्ति-दोषा-
प्रेत्यभाव- क्लृप्तम् - दुःखम् - अवर्गा इति ।

चतुर्थस्य द्वितीय आह्निके दोषाणां निरूपणं कृतम् परमाणोः
निरवयत्वं च साधितम् । पंचमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके जातेः निरूपणं
कृतम् । द्वितीये निग्रह स्थानानां विचारः प्रस्तुतः । एवमस्ति पंचाध्यायात्मक-
स्य न्यायशास्त्रस्य सामान्यः परिचयः । तत्र च षोडश पदार्थानां
निरूपणमेवमस्ति -

(1) प्रमाणम् -

षोडश पदार्थानां मध्ये एतत्प्रथमं भावति । 'मात्राधीना
मेयसिद्धिः अर्थात् अर्थस्य सिद्धिः प्रमाणाधीना भावतीति ।
प्रमायाः कर्णं प्रमाणमिति कथ्यते ।

तश्चतुर्विधाम् प्रत्यक्षा - अनुमान-उपमान-शब्दभोदात् । विषायेः सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षोऽपि यत् ज्ञानं जन्यते तत् प्रत्यक्षमित्युच्यते । व्याप्तिमत्वं लिङ्गमित्युच्यते' तदेवानुमानम् । गोसदृशो गव्यपदवाच्यः इति ज्ञानमुपमितिः । शब्दात् जायमाना प्रतीतिः शब्दबोधाः इत्युच्यते ।

2- प्रमेयः -

यथार्थस्मरणे भासमानत्वेन यः पदार्थः अस्ति, सः प्रमेयः इति कथ्यते । न्यायमते आत्मनः ज्ञानाश्रयत्वं कल्प्यते । आत्मा तु जीवात्म-परमात्मस्मरणे द्विविधा । परमात्मा सर्वज्ञः एकश्च । प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्च जीवात्मनः अनेके । आत्मनः सुखादुःखापे भोगाय साधनभूतं यत् तत् शरीरमित्युच्यते । ज्ञानं बुद्धिधारिति व्यवह्रियते । सुखादुःखादीनां ज्ञान-सम्पादनाय साधनभूतस्य इन्द्रियस्य नाम मनः इति । एतत् मनः अणुत्वेन नित्यत्वेन चाङ्गीक्रियते ।

3 संशयः

अनिश्चयात्मकं ज्ञानं भावति संशयः । सः त्रिविधः साधारण-धर्मनिमित्तः, असाधारणधर्मनिमित्तः, विप्रतिपन्नधर्मनिमित्तश्चेति । साधारणधर्म निमित्तस्योदाहरणं तु स्थाणुर्वा पुरङ्गो वेति । अत्र स्थाणुपुरुषयोः उन्नात्वं साधारणधर्मतया भासते ।

असाधारणधर्मनिमित्तस्योदाहरणं तु-पृथ्वी नित्यानित्येति' । तृतीयस्योदाहरणं तु शब्दः नित्यानित्यो वेति । शब्द नित्यः इति केचन वदन्ति । अन्ये वदन्ति शब्दः अनित्यः इति ।

4- प्रयोजनम्-

यदुदधिश्च कार्ये मनुष्यः प्रवर्तते, तत् प्रयोजनमित्युच्यते । प्रयोजनं द्विवधा विभाज्यते, दृष्टमदृष्टं च । दृष्टकलं नु अवधातात् मुधाविमैः । स्वर्गपद्ममदृष्टमिति व्यवहारः । 'प्रयोजनलक्षणो गौतमकचनं यमार्थमधि-
कृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ।' 94

5- दृष्टान्तः

व्याप्तिज्ञानस्थालं दृष्टान्तः इतिव्यवहारः । यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति व्याप्तिः । यथा महानसः । अतः महानसः व्याप्तिज्ञान-
स्थालं भावति । तथा च गौतमोक्तिः - 'लौकिक परोक्षाकाणां यस्मिन्नर्थो
बुद्धिधाम्यं स दृष्टान्तः ।' 95

6- सिद्धान्तः -

यः पदार्थः प्रमाणेन सिद्धो भावति सः सिद्धान्तः ।
सिद्धान्तश्चतुर्विधः । सर्वतन्त्र-प्रतितन्त्र-अभ्युपगमः - अधिकरणसिद्धान्तश्चेति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तः - पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि प्रतितन्त्रसिद्धान्तः -
शब्दः अनित्य इति ।

स्वाभिमतसिद्धान्तस्य विरोधी सन्नपि कतिपयक्षाणपर्यन्तं यः
सिद्धान्तः स्वसिद्धान्तत्वेन स्वीक्रियते, स अभ्युपगमसिद्धान्तः इत्युच्यते ।

'क्षित्यादिकम् सकर्तृकम् इत्याद्यनुमान प्रमाणेन कर्ता ईश्वरः' -
इति अधिकरण सिद्धान्तः । स एव ईश्वरः अधिकरणेन सर्वज्ञ सर्वेश्वर
सर्वशक्तिमान् इति च सिध्यति ।

7- अवयवः - पदार्थानुमौनैकव्ययक देशोऽवयवः । स पञ्चनिधाः प्रतिज्ञा, हेतुदाहरण उपनयन-मन्त्रोदाश्च ।

8- तर्कः - व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । सूत्रकारस्तु अस्य लक्षणम् एवं प्रतिपादयति - 'अविज्ञानतत्वे⁹⁶ र्थो कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः⁹⁶ ' । इति

9- निर्णयः - तर्कविषये छाण्डनमण्डनमदधात्या यस्य समीचीनार्थास्य निश्चयः भावति स निर्णयः इति । 'विमुक्त्य प्रतिपक्षाशयाद् अर्थावधारणान् निर्णयः⁷⁹ ' इति । अयं साक्षात्कृतिः अनुमितिः, उपमितिः शब्दः इति चतुर्धा विज्ञेयते ।

10- वादः - ~~स्वपक्ष~~

प्रमाणद्वारा स्वपक्षसाधनमेवं परपक्षछाण्डनं वादः इत्युच्यते । किं च स्वीकृतः सिद्धान्तः पञ्चावयववाक्यैः उपपन्नश्च भावति । सः वादः इत्याभिधीयते । 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाः सिद्धान्ताविरोधाः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षः प्रतिपक्षपरिग्रही वादः ' इति गौतमवाक्यम् ।

11- जल्पः -

'यथोक्तोपपन्नः क्लृप्तातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः' इति सूत्रकारवचनात् परपक्षः छाण्डनेन स्वपक्षसिद्ध्यर्थं क्लृप्तातिनिग्रहस्थानानां प्रयोगः यत्र कृतो भावति स जल्पः इति मण्यते ।

12- वितण्डा

'स्वप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा इति वचनात् य जल्पः यदा स्वरपक्षस्थापनहीनो भावति स एव वितण्डावादः इति कथ्यते । अर्थात् वितण्डायां स्वपक्षस्थापनं न करोति अपितु परपक्षछाण्डने एव अस्य मुख्या प्रवृत्तिः ।

13- हेत्वाभासः

यत्र साध्यस्य साधाकत्वेन हेतुः न भावति, तथापि यः हेतुः हेतुवत् भासते स हेत्वाभास इत्युच्यते । हेत्वाभासः पञ्चधा- असिद्धक-सव्यभिचारः - विरुद्धाः-प्रकरणसमः-कालातीत इति भीदाल् यः हेतुः अन्यत्र व्यभिचरति सः सव्यभिचारः इति । अस्यापरं नाम अनैकान्तिक इति । अस्योदाहरणं 'पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्' इति । प्रमेयत्वं जलेऽपि सत्त्वात् हेतुः अन्यत्र व्यभिचरति । यः हेतुः साध्याभावेन व्याप्तः सः विरुद्धाः इति । यथा शब्दः नित्यः कृतकत्वात् इत्यादि । यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र नित्यमिति हेतुः विरुद्धाः । यस्य प्रतिवादिनः अन्यः हेतुः विद्यते सः 'प्रकरणसमः' इति । प्रतिवादिपक्षे शब्दः नित्यः, शब्दे अनित्यधर्मोपलब्ध्याभावात् इति हेत्वन्तरप्रतिपादनेन गृहीतः पक्षः विचारेण निरस्तो * न भावति । अतोऽयं हेतुः प्रकरणसमः इति ।

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः सः कालातीतः अथावा कालात्ययापदिष्टः इति निश्चीयते । अस्य नाम वाधितम् । यथा अग्निः शीतलः प्रमात्रयत्वात् ।

14- क्लमः अस्य लक्षणं महर्षिणा गौतमेन एवं भूषितम् - 'क्वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लमः इति । शब्दावृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधा हेतुः क्लमः इति अन्यत् लक्षणम् । एतत् क्लमं त्रिविधम् - वाक्क्लमः सामान्य-क्लमः, उपचारक्लममिति ।

15- जातिः - 'साधार्म्यवैधार्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थापनं जातिः' इति गौतमसूत्रम् । साधार्म्यवैधार्म्याभ्यां यत्र साध्यस्य अनुपपत्तिः सा जातिरित्युच्यते । वादी साधार्म्योदाहरणेन साध्यस्योपपत्तिं साधयति प्रति-वादी वैधार्म्योदाहरणेन साध्यस्य अनुपपत्तिं च प्रदर्शयति । सा जातिरित्यभिधीयते । 'साधार्म्यवैधार्म्याभ्याम् प्रत्यवस्थापनं जातिः' इति जातिः

लक्षणम् ।

जातिः चतुर्विंशति प्रकारात्मिका भवति । यथा साधर्म्यसमा, वैधर्म्यसमा, उत्कर्षसमा, अपकर्षसमा, वर्ण्यसमा, अवर्ण्यसमा, साध्यसमा, विकल्पसमा, अनुपपत्तिसमा, उपलब्धिसमा, अनुमलब्धिसमा, नित्यसमा, अनित्यसमा तथा कार्यसमा इति ।

16- निग्रहस्थानम् - वादी अथावा प्रतिवादी यस्मिन् स्थाने स्वपक्ष पराजयं मनुते तत्स्थानं निग्रहस्थानमिति कथ्यते । निग्रहस्थानं द्वाविंशति भेदेन उपन्यस्तं भवति । तदयथा - प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरम्, प्रतिज्ञा-विरोधाः, प्रतिज्ञासूचीसः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्, निरर्थकम् अविज्ञातार्थम्, उपार्थकम्, अप्राप्तकालम्, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अनुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्यपीपेक्षाणाम्, निरनुयोज्या-नुयोगः, अपसिद्धधान्तः, हेत्वाभासः इति ।

षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानादेव मोक्षः इति नैयायिकाः मन्वते । उपर्युक्तानां षोडशपदार्थानामतिरिक्तं द्वादशप्रमेयाणामपि उत्लेखो वर्तते तदयथा -

। 4 2 भामती प्रस्थानानुसारं न्यायमत समीक्षाणम् ।

। 4 2 (1) आत्मस्वरूपसमीक्षाणम् -

द्वादशप्रमेयाणां मध्ये सर्वप्रथमो भवति आत्मा । आत्मा तु न्यायमते ज्ञानाश्रयत्वेन कथ्यते । ' ' आत्मत्वसामान्यवान् आत्मा इति । आत्मत्वनामक जातीनाम् आश्रय एव आत्मा । आत्मा शरीरेन्द्रियेभ्य विलक्षणी भवति ।

आत्मा जीवात्म-परमात्मसंज्ञेण दिवविधाः । परमात्मा सर्वज्ञ-
एकश्च । प्रतिशरीरं भिन्नत्वात् जीवात्मनः अनेके । इच्छाद्वेषाप्रयत्न-
सुखादुःखाज्ञानान्यात्मनो लिंगमिति^{१४} इति न्यायसूत्रानुसारं इच्छाद्वेषा-
प्रयत्न-सुखा-दुःखा-ज्ञानानि आत्मनः लिंगानि ।

जीवात्मनि सुखादुःखादीनां सप्रवायिकारणात्तावच्छेदकतया
आत्मत्वं सिद्धम् । परमात्मनि अपि आत्मत्वजातिरस्ति । 'आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि श्रुतौ आत्मशब्दव्यवहारात् । ईश्वरे सुखादुःखादीनां
प्रसंगः नास्त्येव । तस्य सुखादुःखादीनां स्वस्मयोग्यकारणत्वे अपि अदृष्ट-
शरीरादिस्मनिमित्तकारणाभावात् सुखादीनाम् अनुपपत्तेः ।

चार्वाकमतानुसारं चैतन्यविशिष्टो देह एवात्मा । पृथिव्यादि-
भूतवस्तुष्वस्य परिणामेन देहे चैतन्यं जायते । तस्य देहेन सहैव उत्पत्ति-
विनाशाङ्गीकारात् अनित्यत्वं सिद्धमिति । केचित् चार्वाकदेशिनः इन्द्रिया-
भ्येवात्मा इत्याहुः । अरे च मनः एवात्मेति मन्वते । बौद्धोष्ण माध्यमिकानां
मते शून्यमेवात्मा । योगाचारबौद्धाणां मते विज्ञानस्वरूपः आत्मा । तस्य
च प्रतिक्षाणां भेदात् अनित्यत्वम् । जैनानां मते देहपरिमाणो देहाद्याति-
रिक्तो आत्मा इति ।

न्यायवैशेषिकाणां मते तावत् देहेन्द्रियेभ्यो भिक्षो नित्यो
विष्णुः आत्मा । तदुक्तम् - 'जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नोक्तिर्निन्यश्च'
इति । आत्मनः परिमाणविषये दार्शनिकानां मतभेदोऽस्ति । रामानुजादीनां
मते आत्मा अणुपरिमाणः । जैनानां मते आत्मा मध्यमपरिमाणः ।
सांख्यानाम् अद्वैतवेदान्तिनां च मते आत्मा विष्णुः । नैयायिकैरपि आत्मनो
विष्णुत्वं स्वीकृतम् ।

जीवात्मा नित्योऽपि सन् प्रतिशरीरं भिन्नः सुखादुःखादे-
र्विचिव्यात् इति जीवात्मनो बहुत्वं नैयायिकानां सम्मतम् । सुखादुःखादयाधि-
करणात्सो जन्ममरणादयधीनश्च जीवः ।

वैशेषिकदर्शने आत्मनः अप्रत्यक्षात्त्वं स्वीकृतम् । ऊतं च महर्षिणा
कणादेन 'तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे' इति । प्रशस्तपादानां भाष्येऽपि
सूक्ष्मत्वहेतोः आत्मनः प्रत्यक्षं न सम्भावति । गौतमपादानां न्यायभाष्य-
काराणां वात्स्यायनपादानां मतेऽपि एवमेव । परन्तु उदयोत्कराणाम्
उदयनाचार्याणां च मते 'अहं जाने' 'अहं सुखी' 'अहं दुःखी' इत्यादि
सुखादुःखादीनां मानसप्रत्यक्षाकाले आत्मनोऽपि प्रत्यक्षं भावति । विश्वनाथ-
पादानामपि इदमेव मतम् । आत्मा तु धर्माणाम् अधर्माणाम् च आश्रय-
भूतः भावति । तस्य च आत्मनो योग्यविशेषागुणानां ज्ञानसुखादीनां
सम्बन्धेन प्रत्यक्षात्त्वं सम्भावति । नत्वन्यथा 'अहं जाने' 'अहं करोमि'
इत्यादि प्रतीतेः । प्रत्यक्षां चात्र मानसम्, नतु इन्द्रियान्तरजन्यम्, आत्मनः
स्मादयभावेन इन्द्रियान्तरप्रत्यक्षायोग्यत्वात् । तद्वतम् - 'मनोमात्रस्य
गोचरः' इति । इन्द्रियाणां जनकतासम्बन्धेन, शरीरस्य च अक्छेदकता-
सम्बन्धेन आत्मा अधिष्ठाता इत्यर्थाः । इन्द्रियाणि शरीरं च चा-
धिष्ठितानि, अचेतनत्वे सति ज्ञानत्वाद् इत्यनुमानप्रयोगः । इन्द्रियाणां
करणात्वे सिद्धौ तैः करणैश्च तेषां कर्ता अनुमीयते/एव आत्मा ।

सुखादुःखा- ज्ञानेच्छादिभ्योऽपि आत्मा अनुमीयते । सुखादुःखाद्यो-
गुणाः । गुणाश्च द्रव्याश्रिता इति सुखादुःखादीनां आश्रयभूतद्रव्यत्वेन आत्मा
अनुमीयते । तद्वतं प्रशस्तपादैः 'सुखादुःखाच्छादवेषाप्रयत्नेश्च गुणैः अनुमीयते
इति ।

अनुमानप्रयोगश्च - शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं प्रवृत्तिमन्वाद्य रथावत्' इति । यथा रथास्य कर्मणा सारथिः अनुमीयते, तथैव देहस्य चेष्टात्मनः केन कर्मणा परमात्मा अनुमीयते इति भावः ।

शरीरमेव ज्ञानाधिकरणम् आत्मेति न क्तव्यम् 'शरीरस्य न चैतन्यं, भूतेषु व्यभिचारतः' इति । ननु चक्षुरादीनाम् इन्द्रियाणामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं, कर्तृत्वं च अस्तु विरोधो साधका भावात् । अब आहु चक्षुरादीनां चैतन्यं नास्ति ।

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु, मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् इति चेपुच्यते - मनस आत्मत्वे आत्मविशेषगुणानां ज्ञानेच्छादीनां प्रत्यक्षं न स्यात् । अतः 'देहेन्द्रियमनोव्यतिस्त्रित आत्मा' इति सर्वथा उपपन्नम् इति नैयायिकानां सिद्धान्तः । आत्मनः भोगायतनं भावति शरीरं । चेष्टेन्द्रियाधाश्रयः शरीरम् इति । शरीरे इन्द्रियसन्नि-
कषादेव सुखादुःखानि अनुभूयन्ते ।

शरीरसंयुक्तं ज्ञानकारणं यदतीन्द्रियं कथितं तदिन्द्रियमिति । ज्ञानं बुद्धिधारिति व्यवह्रियते । सुखादुःखादीनां ज्ञानसम्पादनाय साधन-
भूतस्य इन्द्रियस्य नाम मनः इति । एतन्मनः नानाप्रकारत्वेन कर्तमानं यत्
अणुत्वेन नित्यत्वेन चाभिधीयते ।

वाचिक-मानसिक-शारीरकक्रिया प्रवृत्तिरित्युच्यते । दोषास्तु
'प्रवर्तनालक्षणाः । प्रेत्यभावः न पुनरुत्पत्तिरेव ।

1 4 2 (2) अपवर्गः (मोक्षः) स्वप्न समीक्षाणाम्

न्यायमते षोडशपदार्थेषु प्रमेयाणाम् अन्तर्भावः । ।
प्रमेयाणां संख्या च द्वादश वर्तते । तेषु अपवर्गः अपि एकः वर्तते ।
अपवर्गस्य एव अपराणि नामानि मोक्षाः, निश्चयस्य, आत्यन्तिकदुःखा-
भावः, मुक्ति इति ।

याक्त्पर्यन्तं जीवात्मा शरीरस्था भावति ताक्त् पर्यन्तं दुःखानां
विनाशः संभावो नास्ति । इन्द्रियैः सह शरीरस्य सम्बन्धोऽपि याक्त्
पर्यन्तं वर्तते ताक्त्पर्यन्तविषयैः सह शरीरस्य सम्पर्कः रोद्धुं न शक्यते ।

एवं प्रकारेण अपवर्गस्य इन्द्रियेभ्यश्च जीवात्मनः सम्बन्धाविच्छेदः
स्यात् । अपवर्गविस्थायां जीवात्मा शरीरेन्द्रियेभ्यः पूर्णतः मुक्तो भूत्वा
सुखदुःखादपि असंपृक्तो जायते । सुखदुःखयोः नाशस्तु यत्किंचित् प्रगाढ-
निद्रायाः अवसरेऽपि जायते किन्तु तत् क्षणिकं भावति । अपवर्गस्मृत्या
दुःखास्य आत्यन्तिकः अन्तः संजायते । आत्मनः एणा एव अवस्था अपवर्गः
इत्याख्यायते ।

अपवर्गस्य प्राप्त्यर्थं न्यायशास्त्रपरिगणित षोडशपदार्थानां
तत्त्वज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति इति न्यायसूत्रस्य आरम्भो स्पष्टमेवोक्तम् न्याय-
शास्त्रप्रवर्तकेन अक्षापादगौतमेन ।

नैयायिकानां कथनस्य तात्पर्यम् इदमस्ति यत् पदार्थानां तत्त्व-
ज्ञानेन सांसारिकविषयेषु दोषदर्शनं जायते । दोषदर्शनेन विरक्तिः
भावति । यथा हि शरीरे यत् आत्मत्वम् अनुभूयते पुत्रे वा यथाऽस्मिन्त्वम्
अनुभूयते तत्सर्वं तेषु दोषदर्शनात् अगतो भावति । दोषाणाम् अगमे
सांसारिकप्रवृत्तेरुत्पत्तिर्न भावति ।

(अपवर्गस्य विषये भामती प्रस्थानस्य आचार्याणां मतं मग्रे ^{यथा} क्वास्थानं
दीयते) ।

1 4 3 वैशेषिक प्रतिपादिनाः प्रमुखाः विधयाः

औलूख्य (वैशेषिक) दर्शनस्य प्रवर्तकः कणादः मन्यते । कणान्न अस्ति इति पदद्वयात् निष्पन्नोक्त्यं कणादशब्दः । महात्मा कणादः प्रकृत्या स्वयं दरिद्रः सन् क्षेत्रे पतितान् अन्नकणान्गृहीत्वा स्वजीवननिर्वाहं कृतवान् इत्यस्तः अस्य शास्त्रस्य 'कणादशास्त्रम्' इति नाम प्रथितम् । शास्त्रस्य अस्य अन्यस्मिन् भावति वैशेषिकदर्शनमिति । अस्मिन् दर्शने विशोषः पदार्थत्वेन स्वीक्रियते कणादम् अतिरित्य केनापि अन्येन दर्शने विशोषः न स्वीकृतः । अतः अस्य दर्शनस्य 'वैशेषिकम्' इत्यपि नाम वर्तते । अस्य दर्शनस्य अपरं नाम औलूख्यदर्शनम् अस्ति । यतः कणादस्य अपरं नाम भावति उलूकविवरिति ।

महर्षिः कणादः प्रमाणद्वयमङ्गीकरोति प्रत्यक्षमनुमानं चेति । अनुपलब्धिप्रमाणं प्रत्यक्षे अन्तर्भवति । एवं शोषाणि सर्वाणि प्रमाणानि अनुमाने अन्तर्भवन्ति इति वैशेषिकाणां मतम् ।

कणादः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशोषा समवाय इति षड् भाव-पदार्थानां विवेचनं विस्तरेण वैशेषिकसूत्रस्य दशसु अध्यायेषु कृतवान् । प्रत्येकम् अध्याये आहनिद्वयं वर्तते ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके द्रव्य-गुण कर्म इत्यादीनां विचारः कृतः । दिवतीये तु जातेः एवं विशोषस्य च निरूपणं कृतम् । दिवतीयस्य प्रथमे भूतानां विशोषप्रकारः, दिवतीये दिक्कालयोः विचारः कृतः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे आह्निके आत्मनः विचारः दिक्तीये च
अन्तर्करणास्य विचारः कृतः । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे आह्निके शरीरस्य
प्रतिपादनं, दिक्तीये शरीरविवेचनोपयोग्यं यदास्ति परमाणुकारणत्वं तस्य
विस्तृतः विचारः दृश्यते ।

पञ्चमस्य अध्यायस्य प्रथमे आह्निके शारीरककर्मणां, दिक्तीये च
मानसिककर्मणां विचाराः कृतः । षष्ठस्य अध्यायस्य प्रथमे आह्निके दान-
परिग्रहयोः स्वस्मिन् निरूपितम् । दिक्तीये च आश्रमधर्माः प्रतिपादिताः ।
सप्तमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके बुद्धिधाविचारः, तस्या निरपेक्षस्वस्मिन्,
रसादिगुणानां विवेचनम् तथा दिक्तीये सापेक्षबुद्धयोः, दिक्त्वस्य, परत्वा,
परत्वमृच्छत्वादिगुणानां समवायस्य च विवेचनम् कृतम् । अष्टमाध्यायस्य प्रथम-
दिक्तीयाह्निकयोः स्नेहः प्रत्यक्ष प्रमाणस्य सविकल्प-निर्विकल्पात्मक स्नेहा-
विवेचनं प्रस्तुतम् । नवमाध्यायस्य प्रथमे आह्निके विचारः, दिक्तीये च हेतुविचारः
कृतः । दशमाध्यायस्य प्रथमदिक्तीययोः आह्निकयोः अनुमानभेदाः सम्यक्
प्रतिपादिताः ।

पदार्थस्वस्मिन् वैशेषिकमते पदार्थाः द्विविधाः । भावात्मकाः,
अभावात्मकाश्च । भावपदार्थेषु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षड्
स्वीक्रियन्ते । अभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्या-
भावश्चेति चतुर्विधाः ।

कणादिनापि ग्रन्थारचनायां उद्देश-लक्षण-परीक्षा पदधाति
अनुसृता । एवं विषयप्रतिपादनावसरे प्रथमतः विषयस्य उद्देशं प्रस्तुत्य अनन्तरं
तस्य लक्षणम् उपन्यस्य अन्ते विषयपरीक्षा कृता । नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनं
भावति उद्देशः । यथा द्रव्यगुणादयः षट् पदार्थाः इति । एवं पदार्थानां
नाममात्रेण निर्देशानम् उद्देशः इति व्यवहारः ।

असाधारणधर्मस्य निर्देशनं लक्षणांमिति । 'यथा गन्धाक्ती पृथ्वी' इत्यत्र पृथिव्याः असाधारणधर्मः यः गन्धाः तेन लक्षणेन पृथ्वी साधिता भवति । लक्षिते पदार्थे लक्षणं युक्तं भवति वा न वेति या विचारणा क्रियते, सा परीक्षा इत्युत्पत्तेः ।

''क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्''⁹⁹ पदार्थाः षट्षष्टि प्रकारेण भिन्नाः सन्ति । एतेषां सर्वेषां साक्षात् परम्परया वा आश्रयभूतं द्रव्यमेव भवति । गुणानां कर्मणां च आश्रय-द्रव्यमेव द्रव्याश्रयत्वेनैव विशेषस्यापि निश्चयः क्रियते । समवायस्तु एकत्र साक्षात् अरत्र क्रियते । समवायस्तु एकत्र साक्षात् अरत्र गुणाक्रियादिषु परम्पराश्रयत्वेन द्रव्यमन्वेति । तस्मात् पदार्थेषु द्रव्यस्य प्रथमस्थानं कृत्वा कणादेन ।

द्वितीयं स्थानं गुणस्य यतः गुणास्तु द्रव्यधर्माः भवन्ति । सर्वद्रव्येषु कर्म न भवति इति कृत्वा कर्म तृतीयत्वेन व्यवह्रियते । आकाश-काल-दिगात्मसु कर्म सिध्यति । कणादेन षडैव पदार्थाः इति उक्तम् । षट्पदार्थानितिरित्येव भावोऽपि एकः पदार्थः असिद्धिर्इति उत्तरवार्तिभिः वैशेषिकैरुक्तम् । कणादः भावपदार्थानां विचारमेव करोति न त्वेव पदार्थस्य ।

द्रव्याणि - ''क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्''

''पृथिव्यत्मेजीवाय्वाकाशम् कालोदिगात्ममन''¹⁰⁰ इति द्रव्याणि ।

पृथ्वी स्पर्शगन्धा-श्च स्पर्शविति पृथ्वी'' इति पृथ्वी लक्षणम् । नित्यानित्य-भेदेन पृथ्वी द्विविधा । नित्या परमाणुरग्रा अनित्या कार्यरग्रा च ।

अम् - आप्तव समान्ययुक्तता आपः इति आपः लक्षणमुक्तम् ।

अयः संख्या-परिणाम-पृथक्त्व-संयोग-विभाग परत्व-अपरत्व-वेग-द्रवत्व आदि नवगुणाः वर्तन्ते ।

तेजः - नित्यानित्यभेदेन तेजः अपि द्विवधा विभाज्यते । कार्यरूपं तेजः पुनः त्रिविधा अपि द्विवधा विभाज्यते शरीर-इन्द्रिय-विषयभेदेन । भौम-दिव्य-औदर्य-आकरणादि भेदेन विषयस्य चत्वारः अवान्तर भेदा अपि सन्ति । भौम-तेजः काष्ठाग्निः, दिव्यं तेजः विद्युत् औदर्यं तेजः जाठराग्निः, आकरणां तेजः सुवर्णादि च ।

वायुः - 'वायुत्वाभिसम्बन्धावान् वायुः । वायोः अष्टसामान्यगुणाः अपि वर्तन्ते । तद्यथा - संख्या-परिणाम-पृथगत्व-संयोग-विभाग-परत्व-अपरत्व-वेगादि भेदेन ।

वायुरपि नित्यानित्यभेदेन द्विवधा । कार्यरूपो वायुः शरीर-इन्द्रिय-विषय प्राणाभेदेन चतुर्धा वर्तते ।

आकाशः - 'शब्दगुणकम् आकाशम्' इति आकाशस्य लक्षणम् । तर्कसंग्रहे शब्द-संख्या-परिमाण-पृथगत्व-संयोग-विभागादि गुणाः आकाशस्य वर्तन्ते । एतेषु शब्दो विशेषगुणः शोभाश्च च सामान्यगुणाः ।

कालः - 'अतीतादि व्यवहारहेतुः काल इ' इति लक्षणम् । नित्य-पदार्थानां अभाव तथा अनित्यपदार्थानां कारणं काल इति । (नित्येष्वभावादनित्येषु भावाच्च कारणो कालाख्येति) ।

काल निरवयवत्वाच्च स्वतः नित्यः तथा स्फुटश्च । किन्तु अखिल-पदार्थानां आधारभूतत्वाच्च कालस्य भूत-भाविष्यत् - वर्तमान- इत्येवं रूपाणि विभागाः कल्पन्ते । वर्तमानादयो वस्तुतः कार्यस्य विशेषाणानि नतु कालस्य । लोकव्यवहारे समयस्य सूचनाय कालस्य कल्पना क्रियते । अतः कालस्य औपाधिकविभागाः भावन्ति भूत-वर्तमान-भाविष्यदादयः ।

दिक् प्राच्यादिव्यवहारादहेतुर्दिक इति । निरवयवत्वात् स्वतः
नित्या तथा मूलतः एका च । किन्तु उपाधिभेदेन दिक् दशधा
विभाज्यते । पूर्व-पश्चिम-दक्षिण-उत्तर-अग्निर्कोण-नैऋत्यकोण-वायव्यकोण-
ईशानकोण-उर्ध्व अधोऽक्षेण । ॥

आत्मा- आत्मा एकं स्वतन्त्रद्रव्यं भावति । 'ज्ञानाधिकरणमात्मा' इति ।
तर्कसंग्रहे आत्मनः लक्षणमुक्तम् । 'आत्मत्वाधिसम्बन्धावान् आत्मा' इति
तर्कभाषायाम् । आत्मनः असाधारणगुणस्तु न चैतन्यमेव । चैतन्यस्य
आश्रयभूतं द्रव्यं भावति आत्मा । 'प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनामनो-
गतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखादुःखाद्वेदाप्रयत्नाश्चात्मनो लिंगानि' इति ।

आत्मा द्विधा-जीवात्म-परमात्माभेदात् जीवात्मा अनित्यः,
शरीरभेदेन अनन्तश्च । परमात्मा नित्यः एकश्च । जीवात्मनः संख्या-
परिणाम-पृथक्त्व - संयोग-विभागस्मेण पञ्च सामान्यगुणाः, तथा
बुद्धि-सुखादुःखाद्वेदाप्रयत्न-भावना-धर्म-अधर्म-स्मेण आहत्य
नवविशेषगुणाः आहत्य चतुर्दश गुणाः सन्ति ।

मनः - मनस्त्वाधिसम्बन्धावान् मन इति । विश्वनाथपंचाननः भाषा-
परिच्छेदे 'साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते इत्येवं स्मेण मनसो
लक्षणमुक्तवान् । मनसः संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्व-
अपरत्व-के स्मेण अष्टौ सामान्यः गुणाः सन्ति । वैशेषिकमतानुसारेण
प्रत्येकं शरीरे एकं मनः अणुस्मेण विद्यते । अतः मनः निरवयवं अणुसं च ।
मनस्तु एकम् अन्तरिन्द्रियं भावति । मनसा आत्मा विषयान् गृह्णाति ।

गुणाः - समवायिकारणासमवेतत्वे सति असमवायिकारणाभिन्नसमवेतत्वेन साक्षात् व्यापकसत्ताका या सा गुणत्वेन कथ्यते । यदि लक्षाणी साक्षात् व्यापकसत्ताका इति पदं न दीयते तर्हि ज्ञान्त्वे अतिव्याप्तिः । यतः समवायिकारणां यद्रव्यं तस्मिन् ज्ञान्त्वं समवयसम्बन्धेन न तिष्ठति । अतः समवायिकारणासमवेतत्वं ज्ञान्त्वमिति सिद्धम् ।

चतुर्विंशतिगुणाः वैशेषिकाकृतानुसारं भावन्ति । यथा रस-रस-गन्धा-स्पर्श-शब्द-संख्या-परिमाण-पृष्ठाक्त्व-संयोगः-विभाग-परत्व-अपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-संस्कार-बुद्धि-प्रयत्न-सुखा-दुःखा इच्छा-द्वेषा-धर्म-अधर्म चेति ।

कर्म - चलनात्मकं कर्मेति तर्कसंग्रहे कर्मलक्षणम् । या नित्यपदार्थो समवायसम्बन्धेन न तिष्ठति एवं साक्षात् व्यापकसत्ताका या जातिः तत्कर्मक्युच्यते । नित्यद्रव्येषु आकाशपरमाण्वादिषु समवायसम्बन्धेन उक्तलक्षाणां तिष्ठतीति अतिव्याप्तिदोष-परिहाराय नित्यासमवेतत्वमिति पदं दत्तम् । यतः कर्म कस्यापि द्रव्यस्य नित्यं न भावति । अतः कर्मत्वजातिः नित्यासमवेता इति साक्षात् व्यापकसत्ताका भावति ।

सामान्यम् - "अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् इति तर्कभाषायाम् । नित्यत्वे सति अनेकेषु समवायसम्बन्धेन वर्तमानत्वं सामान्यमिति । यथा गोत्वादयः । ब्रह्म सामान्यं दिवविधाम्-परमपरं च । द्रव्यगुणकर्मसु समवायसम्बन्धेन वर्तमाना या सत्ता सा परसामान्यरूपा भावति । द्रव्यगुणादिषु अल्पदेशत्वेन वर्तमाना अपरसामान्या इति कथ्यते ।

विशेषः - नित्यद्रव्यवृत्तस्यो व्यावर्तका विशेषाः ' ' इति तर्कसंग्रहे'
 (१७० 176) 'विशेषो नाम अन्योन्याभावविरोधि-सामान्यरहितः
 समवेतः ॥' ' द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यं विना न तिष्ठन्तीति वृत्त्वा
 तद्रव्यावृत्तये सामान्यभिक्षमिति विशेषण द्रव्यत्वादयः सामान्यसुवताः
 भाविष्यन्ति तथा समवेतविशेषाणो न समवायस्य व्यावृत्तिः भावति ।

समवायः - 'अयुतसिद्धायोः सम्बन्धाः समवायः ' ' इति समवायलक्षणम् ।
 'स्वाश्रयोभायाअयपाक्काल वृत्तित्वाअयापराश्रितस्वाश्रयैकवद्वित्त्वाअयत्वम्
 अयुतसिद्धात्वम्' ' इति नित्यसम्बन्धाः समवायः इति तर्कसंग्रहे समवेति नित्यं
 सम्बन्धनाति इति व्युत्पत्त्या नित्यसम्बन्धात्वम् समवायत्वम् इति । अयुतसिद्धा-
 सम्बन्धां समवायेत्युच्यते । घटे तथा घटत्वे समवायसम्बन्धाम् एव कर्तते ।

युतसिद्धा(अनित्य) अनित्यसम्बन्धाः संयोगव्युत्पद्यते । यथा
 अवयव-अवयविणु गुणगुणिणु- क्रिया- क्रियाकसु जाति- व्यक्ति- आदिणु समवाय-
 सम्बन्धाः दृश्यते ।

वैशेषिकः अभावस्य भावप्रतियोगित्वं कल्प्यते । अभावः वि-
 द्विधा- संसर्गाभावः , अन्योन्याभावश्च । पुनः संसर्गाभावः , प्रागभावः प्रध्वं-
 साभावः , अत्यन्ताभावः इति त्रिविधाः । एष

उत्पत्तेः पूर्व कार्यस्य योःभावः स एव प्रागभावः । यद्युत्पत्तेः
 पूर्व घटाभावः सादिरनन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य प्रध्वंसाभावः
 (तर्कसंग्रहे 179) घटविनाशानन्तरं तस्य अभावः ।

त्रैकालिकसंसर्गाविच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः ' इति ।
 अत्यन्ताभावे वस्तुन अभावो न किन्तु अस्य संसर्गस्य(समवायस्य) अभावः
 एव दृश्यते ।

“तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताको अन्योन्याभावः”
इति अन्योन्याभावस्य लक्षणम् । एकवस्तुनि अन्यवस्तुनः अभावः अन्योन्या-
भावः इत्याख्यायते ।

वैशेषिकदर्शनि आत्मा अचेतनएव । यतः चैतन्यं आत्मनः आगन्तु-
क्युष्णम् । अतः वैशेषिकाः आत्मन चेतनत्वं छाण्डयन्ति ।

न्यायदर्शनकाले वैशेषिकदर्शनि अपि आरम्भावादश्च (अस्तकार्य-
वादस्य) समर्थनम् विद्यते । “कार्योत्पादकं कारणत्वम्” इति वैशेषिकानां
रादधानम् । कारणं त्रिधा-

(अ) समवायिकारणम् (ब) असमवायिकारणम्, (स) निमित्तकारणम् च ।
वैशेषिकमते परमाणौः नित्यत्वं सत्यं च । अतः परमाणुषु उत्पन्नं जगदपि
सदेव ।

वैशेषिकाणां सृष्टिप्रक्रिया परमाणुषु आश्रिता । अतः वैशेषि-
काणां सृष्टिप्रक्रिया “परमाणुवादः” इत्युच्यते ।

“सप्तसदाधारानां सम्यग्ज्ञानेन भावति पुरुषार्थः” अत्रैयं शंका
उदेति, यत्र अभावेन वस्तुनिषेधाः क्रियन्ते नतु वस्तुनः प्रतिपादनम् कथामयं
पुरुषार्थहेतुरिति । अस्य समाधानम् - सर्वेषां मोक्षाः परमपुरुषार्थः ।
“दुःखात्यन्तोच्चेदः मोक्षाः” इति मुक्तेः स्वप्नम् । अत्यन्तोच्चेद इति पेदन
अत्र अभावः स्वीकृतः । तस्मात् अभावः स्वयं पुरुषार्थस्वप्नः इति हेतोः
अस्य आत्मावस्य विवेचनं पुनरित्युक्तमेव इति वैशेषिकाणां मतम् ।

1 4 4 भामती प्रस्थानानुसारं वैशेषिकमत समीक्षणम् ।

परमाणुकारतावादखाण्डनम्

महव्दीर्घाविद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् (2.2.1.1) इत्यस्य
सूत्रस्य भाष्ये भागवत्पादः शंकराचार्यः न्यायवैशेषिकसम्मतं 'परमाणुकारणता-
वादम्' निराकरोति । पूर्वक्षेत्रेण वैशेषिकाणाम् अनुपगमः तेन एवं प्रस्तुयते -

(1) " कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमाश्रान्ते,
शुक्लेश्वस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तदकिर्ययादर्शनाश्च ।
तस्मात् चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे अप्यनुपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं
समवेयात्, तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भावितुमर्हति इति ।" वैशेषिका-
णाम् अनुपगमस्य निराकरणं भागवत्पादेन शंकरेण एवं कृतम् -

यथा परमाणौः परिमण्डलात्सत्त्वाणु ह्रस्वं च द्रव्यकं जायते
महव्दीर्घा च त्रयणुकादि न परिमण्डलम्, यथा वा द्रव्यणुकादजो ह्रस्वाच्च सतो
महव्दीर्घा च त्रयणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वम्, इति । तथा च - "यथा
चादिसर्गो निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्था कर्म नाणूनां संभावत्येवं महाप्रलयेऽपि
विभागोत्पत्त्यर्था कर्म नैवाणूनां संभावेत् । नहि तत्रापि किञ्चिन्नित्यतं तन्नि-
मित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भागप्रसिद्धयर्था न प्रत्यप्रसिद्धयर्था मित्यतो
निमित्ताभावान्न स्वादणूनां संयोगोदयत्यर्था विभागोत्पत्त्यर्था वा कर्म, अतश्च
संयोगविभागाभावात् तदायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मात्
अनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ।"

अत्र वाचस्पतिमिश्राः भामिन्याम् एवं कथयन्ति - 'कारणगता
गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरम् आश्रान्ते इत्येतावन्वैप्रसिद्धौ न तत्
हेत्वनुसरणो खेदनीयं मनः इति ----- न च परिमाणान्तराभ्यो व्यापृतता
परिमाण्डल्यादीनां न च कारणबहुत्वादीनां सन्निधातम् असन्निधानं च पारि-
मात्रलस्य ।

"नतु अभिधातादयः प्रत्यारम्भासमये कस्मात् विभागारम्भा-

कर्महेतवो न संभावन्ति इत्यत आह (भाष्यकारः) - नहि तत्रापि किञ्चित्
नियतमिति । संभावन्ति अविद्यातादयः कदाचित् क्वचित्, नत्क्वययिण
सर्वस्मिन् नियमहोतोरभावादित्यर्थः ।¹⁰⁷

अत्र वेदान्तकल्पतरुकारः अमलानन्दः स्पष्टयति यत् 'प्राक् प्रलयात्
अविद्यातादीनां हेतुत्वसम्भावादित्यर्थः । सर्वस्मिन् अणौ अययिण अविद्या-
तादयोः न सम्भावन्ति । हेतुमाह (वाचस्पतिः) नियमेति, सत्यपिरप्रयोजनवस्तस्मिन्
पृथिव्यादिलयः पृथिव्यादौ शरीरादित्यादेष्टा दुः छाच्छेदसिद्धौ ।

वैशेषिकैः एतत्प्रतिपादयते यत् परमाणुभिः जगत् आरम्भाः
भावति । अस्य सिद्धान्तस्य विपरीतं वेदान्तिनः एतत् उत्पन्तौ कथां समर्थाः
स्युः ? अदृष्टमपि अस्य जगत् नियामकत्वेन स्वीकर्तुं न शक्यते । परमाणुषु
प्रथमसंयोगस्य कृते यदि स्वाभाविकी गतिशीलता स्वीक्रीयेत, तर्हि तेषु गीत-
हीनना प्रत्यक्षैः पि न स्यात् । एवं सति च प्रत्ययः न स्यात् । अतः अद्वैतिनां
मतानुसारं न्यायवैशेषिकाणां परमाणुवादः न समीचीनः ।¹⁰⁹

अद्वैतवेदान्तिनां मते कार्यकारणयोः अनन्त्यत्वं दृश्यते । न्वेदं
कारणम् एव कार्यं इति कार्य-कारणयोः अन्वयः । अपितु कारणम् एव कार्य-
स्मेण प्रकाशते इति कार्यस्य कारणव्यतिरेकेण अभावः इति । तथा च
भाष्यकारः - 'कारणात् अनन्त्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य
कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तदयथा सत्यां मृदि घाट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुषु परः -
भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः एकमुदाहरणं दर्शयित्वा वेदान्तमतं स्पष्टयति । -
'पट इति हि प्रत्यक्षाद्बुद्ध्या तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न्तु
तदतिरिक्तः घाटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एतत् तु तन्तूनामेकमावरणलक्षणार्थं
क्रियावच्छेदाद्बहुनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना आबरवदिरपलाशादयो
बहवोऽपि वनमिति' अर्थात् तन्तूनाम् अवस्थाविशेष एव पटः इति ।

तन्तुतः भिन्नं पट-नामकं वस्तु नास्ति । सांख्यादयः पटादीनां सत्यत्वं वेदान्तिनः तेषां मिथ्यात्वं च मन्वते ।

एवं दध्वाद्याटकस्त्रकादधाधिभिः क्षीरमृत्तिकासुवणादीनि प्रतिन्यतानि कारणानि उपादीयन्ते । प्राक् कार्यस्य कारणो असत्त्वे नैतत् उत्पद्येत ।

1 4 4(३) मोक्षास्वरूपसमीक्षाणाम्

निरतिशयसुखावाप्तिः शोकनिवृत्तिश्च मोक्षाः । सुखं हि दिवविधाम् - सातिशयं, निरतिशयं च । सातिशयं सुखं प्रवचनदनादिविषय-सम्बन्धाजनितान्तः करणवृत्तितारतम्यकृतः आनन्दलेशस्य आविर्भावविशेषः । निरतिशयसुखं च ब्रह्मैव । तद्वदधा - आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ¹¹² विज्ञानम् आनन्दं ब्रह्म ¹¹³ 'यदेष्ट आकाशः ¹¹⁴ आनन्द इत्यादि । एवं निरतिशयानन्दात्मक-ब्रह्मावाप्तिः एव मोक्षाः ।

'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माट्येति' ¹¹⁵ स वा एष महानज आत्मा अजरो म-
मृतो ब्रह्म ¹¹⁶ 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' ¹¹⁷ इत्यादि श्रुतयः
मोक्षासाधनपरकाणि भावन्ति ।

मोक्षासाधने कः कर्मणामुपयोगः इत्यत्र भामतीप्रस्थाने विव-
रणप्रस्थाने च मतभेदाः सन्ति । भामतीपत्तिनां मते कर्मणां विविदधार्थत्वम्
विवरणपत्तिनां मते कर्मणां विद्वयार्थत्वम् । 'तमेतमात्मानं वेदानुबन्धेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति' इति श्रुतिवाच्यमत्र प्रमाणम् । अत्र यज्ञादीनां विविदिषार्थत्व-
पक्षाः भामतीकारसम्मतः । विवरणकारस्तु कर्मणां विद्वयार्थत्वं वदन्ति ।

ब्रह्मणः अपरोक्षा साक्षात्कारादेव मोक्षा इति अद्वैतिनः ।
तस्मिन् निदिध्यासने ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमननानि निदिध्यासनानि अन्तरंग-
साधनानि । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रुतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति
बृहदारण्यकश्रुति अत्र प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते । श्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये

निदिध्यासनम् अंगि अपरे अंगभूते इति भामतीपत्तिः । अवपमंगि अपरे अंगभूते इति विवरणन्यायिनः ।

। 4 4 (५) आत्मस्वरूपसमीक्षाणाम्

आत्मनः स्वरूपस्य विधाये दार्शनिकानां मत्प्रोदाः सन्ति । तदयथा ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये - 'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यातिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तृत्वात्परे । भोक्तृत्वं केवलं न कर्तृत्वेके । अस्ति तदव्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तृत्वात्परे ।¹¹⁸

अद्वैतवेदान्तिनां मतानुसारं जीवब्रह्मणोः ऐक्यमस्ति । आत्मा सच्चिदानन्दरूपः, नित्यः, शाश्वतः, कृत्स्नः, नित्यमुक्तः, सर्वभूतेषु एकः । तदयथा - एकोदेक सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः समीचेता केवलो निर्गुणश्च ।¹¹⁹ ब्रह्मणः निर्गुणात्वात् आत्मापि स्वस्मत् निर्गुणः सुखादुःखादिरहितश्च वर्तते । तथापि उपाधियोगात् सगुणः इव प्रतीयते । आत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वमपि नास्ति तथापि मनः प्रभृतीनां कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मनि आरोप्य आत्मा कर्ता भोक्ता इत्यारोप्यते । अतः नित्यस्य आत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकम् आध्यक्षिकं नतु पारमाथिकम् । यथा जपाकुसुमसन्निधावशात् स्कण्डिके लौहित्यं प्रतीयते तद्वत् अन्तःकरणसन्निधावशात् आत्मनि कर्तृत्वम् अध्यस्यते ।

स चात्मा किङ्कुः, भूमास्वरूपः सर्वभूतः, देशकालादि परिच्छेदशून्यः, आकाशावत् सर्वव्यापी । नहि कृत्स्नास्य नित्यस्य आत्मनः विकारः सम्भावति । आत्मनः विकारस्वीकार श्रुतिविरोधाच्च स्यात् । 'पुरुषो हि विनाशहेतुः

हेत्वभावाद अविनाशी विक्रियहेत्वभावाश्च कूटस्थानित्यः । अत एव नित्य-
शुद्धाबुद्धामृतस्वभावः ¹²⁰

जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वात्, तत्त्वमस्यादिवाक्यैः जीवब्रह्मणोः
त्रैकालिकैक्यप्रतिपादनात् ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्य नित्यत्वम् । 'तत् सृष्ट्वा तदे-
वानुप्राविशत् इत्यादि श्रुतौ च अद्वयस्य ब्रह्मणः स्वप्नेण एव बुद्धायौ जीव-
स्नेण प्रवेशश्रवणात् ।

'योर्यं विज्ञानमयः' प्रज्ञानधान एव' इत्यादि श्रुतयः आत्मनः
चिद्रूपत्वं प्रतिपादयन्ति । चिद्रूपस्य एव ब्रह्मणो जीवस्नेण प्रवेशश्रवणात्,
नित्यत्वाच्च च आत्मा चिद्रूपः । तथा च सूत्रम् - 'ज्ञोत ¹²³ एव 'विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म' 'सम्यग्ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि श्रुतयः परमात्मनः चैतन्यस्वरूपान्तं आकष्यति ।
चिद्रूपत्वात् आत्मा स्वयं ज्योतिः भावति । तद्व्यधा श्रुति 'अत्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिः' ¹²⁴ इति । यथावतं चित्सुखाचार्येण तत्त्वप्रदीपिकायां -

'चिद्रूपत्वादकर्तृत्वात् स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वं को निवारयितुं क्षमः ॥ ¹²⁵

रामानुज-मध्वाचार्य-निम्बार्कादीनां वैष्णवैकान्तिकान्तिनां मते जीवात्मा
परमाणुस्वरूपः, जेनानां मते जीवात्मा देहपरिमाणः । अद्वैतवेदान्तिकान्तिनां मते
जीवः ब्रह्मणः अभिन्नः । ब्रह्म च आकाशवद् भूमास्त्रम् किंरूपं वा इति
जीवात्मा अपि किंरूपः । न तावत् जैनसम्मतस्य आत्मनः देहपरिमाणवत्त्वं
स्वीकरणीयम् । वैष्णवैकान्तिकान्तिनां मते आत्मा अणुपरिमाणः । तत्र च 'एषोऽणु-
रात्मा चैतसा वेदिताव्यः' ¹²⁷ अत्र 'वाताग्रशत भागस्य शतधाकल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः' ¹²⁸ इत्यादि श्रुतिवाक्यानि प्रमाणत्वेन उपन्यस्यन्ते । अपि
च श्रुतौ जीवात्मनः देहात् उत्क्रान्तिः, लोकान्तरगतिः इहलोकैः आगतिः -
इत्यादिकं सविशदं वर्णितम् । तद्व्यधा - 'तेन प्रदयोतेन एष आत्मा निष्कामति
चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' ¹²⁹

अङ्गीच्यते - जीवात्मनः अणुपरिमाणवत्त्वे तेन शरीरं व्याप्य अवस्थातिः न सम्भावेत् इति तदीयधर्मस्य चैतन्यस्यापि सर्वशरीरे उपलब्धिर्न स्यात् । चैतन्यस्य सर्वशरीरं व्याप्य उपलब्धिः । तत्र धर्मस्य धर्मव्यतिरेकेण स्थात्यभावात् आत्मनः सर्वशरीरव्यापित्वं स्वीकरणीयम् ।

यद्यपि श्रुतौ व्यवचित् व्यवचित् आत्मनः अणुपरिमाणवत्त्वं दृश्यते, तथापि आत्मनः विभुत्वम् एव श्रुतं अभ्यस्तम् । 'स वा एषा महान्त आत्मा' (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म) आकाशात् सर्वगतश्च नित्यः 'नित्यं विभुं सर्वगतम्' इत्यादयः श्रुतयः जीवस्य विभुत्वं समर्थयन्ति । तस्मात् आत्मनः अणुपरिमाणवत्त्वम् अपि न स्वीकरणीयम् इति तस्य किणुपरिमाणवत्त्वमेव अभ्युपगन्तव्यम् । अवशिष्टे हि उत्पन्तेः प्राक् सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दधिः उत्पद्येत, मृत्तिकायाः एव च क्वां घट उत्पद्येत न क्षीरात्? तस्मात् स्वीकरणीयः कार्यस्य कारणो सत्मावः ।

नन्वेवं सति कारकव्यापारस्य अर्धवत्त्वं प्रसज्येत । यथैव हि प्राक् सिद्धात्वात् कारणास्वप्नसिद्धये न कश्चित् व्याप्नियते इति चेत् । न, कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापरस्य अर्धवत्त्वोपपन्तेः । कार्याकारः अपि कारणस्य आत्मभूतः, अनात्मभूतस्य आरभ्यन्त्रायोगात् । नच विशेषदर्शनमात्रेण व्यस्तुनः भेदः स्वीकरणीयः । तस्मात् कार्यस्य कारणो सत्मावः नानुपपन्नः । अस्मिन् विषये सांख्यैः सह अद्वैतिनां मतभेदः नास्ति । परन्तु सांख्याः कारणस्य इव कार्यस्यापि सत्यत्वं स्वीकुर्वन्ति । अद्वैतिनां मते तु कार्यम् अनृतम्, कारणम् एव सत्यम् । अतः सांख्यानां मतं स्वकार्यावादः/वेदान्तिनां सत्कारणवादः द्रष्टव्यः ।

समाहारः - उपर्युक्तप्रकारेण एतत् स्पष्टं भावति यत् न्यायवैशेषिकसम्बद्धानां अधिकतरसिद्धान्तानां सामंजस्यम् अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तैः सह न भावति । न्यायवैशेषिकाणां कार्य-कारणसिद्धान्तः, परमाणुवादः समवायसिद्धान्तः, जातिसिद्धान्तश्च भागवताभाव्यकारेण तथा भामतीकारेण वाचस्पतिना अन्यैः भामतीप्रस्थानानुयायिभिः आचार्यैः निराकृताः ।

1 5 0 सांख्ययोगदर्शनि

आस्तिक्यदर्शनेषु सांख्यदर्शनम् अत्यन्तप्राचीनं भावति । उपनिषत्स्वपि सांख्यसिद्धान्ताः दृश्यन्ते । किं च मनुस्मृतिसप्तशोऽंशु ग्रन्थेष्वपि सांख्यसिद्धान्तानुसारेण सृष्टिप्रक्रिया वर्णिता दृश्यते । द्वादशाध्याये सांख्यशास्त्राभिमतः त्रयो गुणाः त्रीणि प्रमाणानि अन्ये च सिद्धान्ता निरूपिताः वर्तन्ते । तद्वधा - "

" सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितोऽभावान् महान् सर्वानशीघ्रतः ।।¹³¹
प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।¹³²
अयं सविदितं कार्यं धर्मशुद्धिधर्मोत्पिप्सता ।।"

महाभारतस्य शान्तिपर्वण्यपि सांख्यदर्शनस्य मुख्यासिद्धान्ताः समुल्लिखिता दृश्यन्ते । एवं प्रकारेण सांख्यदर्शनस्य श्रुति- स्मृति- गीता महाभारतादयपेक्षया प्राचीनत्वं सिद्धायति ।

1 5 1 सांख्य साहित्यम्

महामुनिः कपिलः आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविक-इति त्रिविधादुःखानाम्निवारणार्थं तथा परमपुरुषार्थस्य साधनत्वेन तथा प्रकृतिपुरुषाविवेकज्ञानाय पञ्चविंशति तत्त्वानि स्वशिष्यम् आसुरिं प्रति उपदिदेश । आसुरिः पञ्चशिरवाचार्यम् उपदिदेश । अनन्तरम् ईश्वरकृष्णाः मुमुक्षूणां कृते सांख्यसिद्धान्तान् संक्षेपेण सांख्यकारिकायां निर्दिष्टवान् ।

सांख्यशास्त्रानुसारं प्रकृतिपुरुषाविवेकज्ञानम् कैवल्यं सिद्ध्यति । सांख्य-शब्दः गणनां, ज्ञानं वा सूचयति । गणनावचक संख्याशब्दादेव सांख्यशब्द-निष्पत्तिः । संख्यायन्ते गण्यन्ते तत्त्वानि येन तत् सांख्यम् । अपि च- 'संख्यां प्रकुर्वीत चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि च क्षतुर्विंशत्तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः ।।¹³³
तथा -

“दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रक्रियागतं ।
कंचिदधर्मिभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ॥ 134

सम्यग् रव्यानम संख्या संख्यैव सांख्यं प्रकृतिपुरुषाविकेकात्मकं विशिष्टम्
ज्ञानम् इति व्युत्पत्त्या सम्यक्ज्ञानम् अर्थादि प्रकृतिः, पुरुषाः महत्, अहंकारः,
मनः, पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचमहाभूतानि इति एतेषां पंचविंशतितत्त्वानां
यथार्थज्ञानमेव सांख्यदर्शनस्य प्रतिपादयम् ।

पंचविंशतितत्त्वानां यथार्थज्ञानं बिना मोक्षाः न प्राप्यते इति सांख्याः
मन्वते । श्रीशंकराचार्यः 'विष्णुसहस्र नाम इत्यस्य ग्रन्थास्य भाष्ये सांख्यस्य
तात्पर्यम् एवं वर्णयति - 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति ।
मत्स्यपुराणे अपि एवं दृश्यते - 'सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिस्त्रयते'
इति । देवकीर्ष्वामिनः मतानुसारं 'सम्यक् क्रमपूर्वकं स्थानं कथनं यस्याः
सा संख्या क्रमपूर्वकविचारणा, तामधिवृत्त्य कृतं शास्त्रं सांख्यम्' इति ।

सांख्यकारिकोपरि माठराचार्यः 'माठरवृत्तिम्' गौडपादाचार्यः
'गौडपादभाष्यम्', नारायणस्वामीतीर्थः 'सांख्यचन्द्रिकाम्', श्रीस्वामी
शंकराचार्यः जयमंगलाम् तथा युक्तिदीपिकाम् च रचितवन्तः । एतेषु माठरवृत्तिः
अत्यन्तप्राचीना इति कथ्यते ।

नवमशताब्दे षड्दर्शनवत्सभेन वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यकारिकोपरि
'तत्त्वकौमुदी' नाम्नी विस्तृता टीका रचिता । आधुनिकटीकानां मध्ये बल-
रामोदासीनस्य 'विद्वन्तोषिणी' तथा श्रीकृष्णवत्सभाचार्यस्य 'किरणावली'
च प्रसिद्धाः सन्ति ।

1 5 2 सांख्यदर्शनपरकः सेश्वरत्वनिरीश्वरत्वमिश्रः

“सांख्याः निरीश्वराः केचित् केचिदीश्वर - देक्ताः” - इत्यनुसारेण सांख्यदर्शनस्य द्वौ किं भागौ स्तः । सेश्वरनिरीश्वर-भेदेन । सेश्वरसांख्ये ईश्वरस्य जगन्निपन्तृत्वं, सेश्वरत्वं, सर्वव्यापकत्वं च कल्प्यते । उपनिषत्सु सांख्यदर्शनस्य यत् स्वस्मिन् उपलभ्यते, तत् सेश्वरसांख्याम् इति उच्यते ।

किन्तु ईश्वरकृष्णद्वारा रचितायां सांख्यकारिकायां वर्णितं सांख्यं निरीश्वरमेव । निरीश्वर सांख्यानां मते सृष्टौ ईश्वरस्य आवश्यकता नास्ति । यथा मनुष्यशरीरात् केशलोमादयः उत्पद्यन्ते, तथैव प्रधानात् जगदुत्पद्यते इति सांख्यानां सिद्धान्तः । अतः सृष्टिप्रक्रियायाम् ईश्वरस्य आवश्यकता नास्ति । एतत् प्रतीयते यत् कपिलादारभ्य वार्ष्णगण्यपर्यन्तं सर्वे आचार्याः ईश्वरवादिनः आसन् । किन्तु निरीश्वरसांख्यपरम्परा ईश्वरकृष्णात् आरब्धा । तस्य मते अचेतनं प्रधानं पुरुषस्य द्विक्ताय प्रवर्तते । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव क्तसविबुद्धयैर्धं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तते इति । ईश्वरस्य जगतः उपादानकारणत्वं, निमित्तकारणत्वं च कर्तुं न शक्येत् । अपरिणामित्वात् उपादानकारणत्वं न युक्तम् । अचेतना प्रकृतिः चेतनस्य पुरुषस्य प्रयोजनाय प्रवर्तते । अतः सृष्टौ ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वेनापि आवश्यकता नास्ति ।

परन्तु सेश्वरसांख्याः प्रकृति-पुरुषयोः संयोगाय ईश्वरम् अंगीकुर्वन्ति । तेषां मते प्रकृतिः जडैव । जडत्वात् पुरुष-प्रकृत्योः युगपत् प्रवर्तनं न युक्तम् ।

ईश्वरस्य विषये भ्रामतीपत्तिनां मतमेवमस्ति यत् अन्तरकरणावाच्छेन्नं चैतन्यं जीवः अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः इति ।

1 5 3 सांख्यशास्त्रीयं तत्त्वविवेचनम्

सांख्याचार्याः पञ्चविंशति तत्त्वानि स्वीकुर्वन्ति । पुरुष-प्रकृति-महत्-अहंकार-मनः - पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि- पञ्चतन्मात्राणि- पञ्चमहाभूतानि इति ।

पंचविंशति तत्त्वानि चतुर्षु कौण्डिन्विक्तावतानि वर्तन्ते । तदयथा -
केवलप्रकृतिः, केवलविकृतिः, प्रकृति-विकृतिः, प्रकृतिविकृतिस्मिन्नम् (अनुभायस्मिन्नम् च) । प्रकरोति इति प्रकृतिः । इति व्युत्पत्त्या प्रकृतिः महदादि समस्ततत्त्वानां मूलकारणं भावति । अतः सा मूलप्रकृतिः इत्युच्यते ।

महत्-अहंकार- पंचतन्मात्राणि प्रकृति विकृतिस्मिण उभायकानि भावन्ति ।
महत् प्रधानात् उत्पद्यते, तथा स्वयम् अहंकारमपि उत्पादयति । एवम् अहंकारः
महन्तत्त्वात् जायते तथा पंचतन्मात्राणि, एवम् एकादशीन्द्रियाणि चोत्पादयति ।
पंचतन्मात्राणि अहंकारात् उत्पद्यन्ते । पंचमहाभूताश्च उत्पादयन्ति । अतः
एतानि उभायात्मकानि ।

पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकर्मेन्द्रियाणि, पंचमहाभूतानि तथा मनश्च
एतानि षोडशतत्त्वानि केवलं विकृतिः । यतः एतानि अहंकारात् उत्पद्यन्ते ।
किन्तु स्वयम् अन्येषां तत्त्वानां कारणं न भावन्ति । पुरुषाः न प्रकृतिः न तु
विकृतिः । अतः अनुभायात्मको भावति ।

चतुर्विंशति तत्त्वानां विभागः अन्येषु त्रिषु स्मिणु अपि क्रियते ।
व्यक्त- अव्यक्त- ज्ञ भीदेन । महत्तत्त्वादारभ्य पृथ्वीपर्यन्तं त्रयोविंशति तत्त्वानि
व्यक्तमिन्यभिधीयन्ते । प्रकृतिः अव्यक्तः पुरुषाश्च ज्ञ इत्युच्यते ।

पुरुषस्य संयोगात् अवेनात् प्रधानात् महत्तत्त्वं जायते । तस्य आन्तरिकं
नाम बुद्धिः । बुद्धीः कार्यं तु अध्यवसाय एव । सत्त्वगुणाधिज्येन धर्म- ज्ञान-
वैरण्य- ऐश्वर्यमित्येते चत्वारः गुणाः उदयन्ति । किन्तु तमोगुणाधिज्ये सति
अधर्म- अज्ञान- अवैराग्य- अनैश्वर्यम् इति एते चत्वारो दोषाः जायन्ते । अहंकारस्य
उत्पत्तिः महन्तत्त्वादेव । गुणाविधामतया अहंकारोऽपि त्रिधा- सात्त्विक- राजस-
तामसभीदेन । तेषु सात्त्विकात् अहंकारात् पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकर्मेन्द्रियाणि
मनश्च जायन्ते । राजसात् तामसात् अहंकारात् च पंचतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते ।

सांख्यशास्त्रे सत्त्वरजतमोगुणानां साम्यवस्था भावति प्रकृतिः । सा अव्यक्तत्वात् मूलप्रकृतिरित्यपि उच्यते । सत्त्वगुणः सदा सुखजनकः, रजोगुणः दुःखात्मकः, तमोगुणश्च मोहात्मकः । एकैकोऽपि पदार्थः सुखादुःखामोहात्मकत्वेन तिष्ठति । यथा एका स्त्री स्वात्मगुणैः पत्युः सुखास्य कारणं भावति हृत्यतः तस्यां सत्त्वगुणः शोभाते । एवं सा एव सप्तत्मीनां प्रति दुःखकारणत्वेन तिष्ठति इति । एवमेव एकस्यामेव प्रकृतौ त्रयः गुणाः सन्ति ।

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् अचेतना इयं प्रकृतिः चेतनसाहाय्यं बिना मल्हादि कार्योत्पादने क्षमतां कथां प्राप्नोति? लोके अचेतनं चेतनं बिना न प्रवर्तते । यथा सारथिः बिना रथाः स्वयमेव न चलति । अतः मूलप्रकृतेः प्रेरकत्वेन अधिष्ठाता सवार्थदर्शि एकः परमेश्वरः अभ्युपगन्तव्यः इति ।

किन्तु अस्य समाधानत्वेन सांख्याचार्यः एवं वदन्ति यत् अयं प्रश्नः न समीचीनः । कुतः इति चेत् चेतनसाहाय्यं बिना अचेतनस्य प्रवृत्तिः लोकेऽपि साधारणत्वेन दृश्यते । यथा क्त्पस्य वृद्धाये अचेतनस्य क्षीरस्य प्रवृत्तिः एवमेव चेतनसाहाय्यं बिना अचेतनो मेघः लोकोपकाराय जलवर्षणे प्रवृत्तौ भावति । एवमेव त्रिगुणात्मिका अचेतना प्रकृतिरपि पुरुषस्य मुक्तये स्वयं प्रवृत्ता भावति ।¹³³ यथा नर्तकी सुप्रीता भावलीलाविलासकी विविधातंकारशोभिता सती आत्मानं दर्शयित्वा नृत्यात् निवर्तते, तथा प्रकृतिः पुरुषस्य समक्षम् आत्मानं प्रदर्श्य निवर्तते ।¹³⁴

ननु यदि पुरुषोऽपिरिणामी तर्हि तस्य मोक्षो न संभावति बन्धाद् हेतुधर्मणां पुरुषोऽभावात् । अत एवास्य संसारोऽपि न भावतिमर्हति निष्क्रियत्वादिति कारिकायां यदुक्तं 'पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रधानं प्रवर्तते, इति तन्न युक्तमित्यत आह - 'तस्मान्न बध्यते दद्या - नाश्रया प्रकृतिः इति ।

भोगापकर्षयोः तत्त्वज्ञानां च वस्तुतः प्रकृतावेव सत्त्वेऽपि प्रकृतिपुरुषाभ्यां मोक्ष-
ज्ञानाभ्यां बन्धामोक्षसंख्यादीनि पुरुषो उपवर्षन्ते । पुरुषो बद्धः, पुरुषो मुक्तः,
पुरुषाः संसरतीति पुरुषो आरोपितं बन्धानादिकमाश्रित्य पुरुषस्य विमोक्षार्थं
प्रधानं प्रवर्त्तते ।

सांख्यशास्त्रे मोक्षाः आत्यन्तिकदुःखानिवृत्त्यात्मकः । आत्यन्तिक-
दुःखानिवृत्तिस्तु प्रकृतिपुरुषाविवेकज्ञानेन सिद्ध्यति । विवेकज्ञानं तु प्रकृतिज्ञानं
विना न जायते । अतः प्रकृतिज्ञानं प्रथमं सम्पादनीयम् ।

ईश्वरकृष्णः ' प्राप्ते शरीरमोदे चरिताधत्वात् ---- कैवल्यमाप्नोति '
इति कारिकायां कैवल्यस्वरूपं प्रतिपद्यति । व्यक्ताव्यक्तज्ञानानां विवेकेन तत्त्व-
ज्ञाने जाते सति संचितकर्मणां दग्धात्तया बीजावस्थ विनाशात् प्रारब्धकर्मणां
भोगेन प्रधाननिवृत्तौ पुरुषाः आत्यन्तिकदुःखानिवृत्तिरूपं मोक्षं प्राप्नोति ।

। 5 4 सांख्यसम्मतस्य सत्कार्यवादस्य समीक्षणम् ।

“असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भावाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावेऽप्यसत्कार्यम् ॥”

ईश्वरकृष्णः अस्यां कारिकायां सत्कार्यवादं प्रतिपादयति । यदि कार्यमसत् स्यात्तर्हि कार्यस्य सत्त्वं साधयितुं न शक्येत, नहि कृष्णं स्यं शित्तिसहस्रेणापि शुक्लं कर्तुं शक्यते । तस्मात् कारणव्यापारात् परमिव पूर्वमपि कार्यं सत् स्यात् । तथा च सतः कार्यस्यानभिध्यवतस्य कारणव्यापारेणाभिध्यवितर्भावति, यथा दधि मन्थनेन नवनीतस्य, पीडनेन तैलस्य, अवधातेन धान्येष्णु तण्डुलस्य, दोहनेन सौरभ्यीष्ठ पयसः अभिध्यवितर्भावति । तस्मात् कार्यं सत् इति सांख्याः ।

इह लोके यो यस्यार्थी सः तदुपादानग्रहणं करोति, यथा दध्यर्थी क्षीरस्यैव ग्रहणं करोति, तैलार्थी तिलानेव उपादन्ते, घटार्थी च कुलालो भृत्तिकामेवोपादत्ते । यदि च असत्कार्यं स्यात्तदा दध्यर्थी जलं गृभीयात्, तैलार्थी सिक्ताम् उपाददीत । घटार्थी तन्तुनाददीत, न तथा कुस्ते कश्चित् । तस्मादुपादानग्रहणादपि ज्ञायते कारणो कार्यं सदस्तीति । सर्वेषां कार्याणां सर्वत्र सम्भावाभावात्, कारणेन सह सम्बद्धमेव कार्यमुत्पद्यते । सम्बन्धाश्च सतीरेव भावति, ननु असतीः । कारणो असम्बद्धां कार्यं स्यात्तर्हि तन्तुम्योऽपि घट उत्पद्येत । अतो यस्मिन् यत् सम्बद्धां वर्तते तस्मादेव तदुत्पद्यते ।

कार्यस्य कारणात्मकत्वादपि सत्कार्यम् । अस्त्वे हि सदसंतोरभौदानुपपत्तिः । अपि च लोके यदात्मकं कार्यं तदात्मकं कारणं भावति, यथा ब्रीहियो ब्रीह्यः, तिलेभ्यः तैलम् च उत्पद्यते । तस्मात् कार्यस्य कारणभिन्नत्वात् कल्पयामो यत् कारणव्यापारानन्तरमिव कारणव्यापारात् पूर्वमपि प्रधाने महदादि कार्यं सद्रूपेण अस्तीति । तस्मात् सर्वधीपन्नं कार्यं सदिति । एवं सांख्यशास्त्रे सत्कार्यवादस्य पंचकारणानि प्रतिपादयते ।

सांख्यप्रवर्तितः सत्कार्यवादसिद्धान्तः अद्वैतवेदान्तिभिः न स्वीक्रियते ।
अद्वैतवेदान्तिनां मते कार्यकारणयोर्मोदः नास्ति । कारणम् एव कार्यस्यैव
प्रकाशते । कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावः । यत्र कार्यकारणयोः अनन्यत्व-
मुच्यते तत्रापि असौ स्वार्थः ज्ञातव्यः यत् कारणव्यतिरेकेण कार्यस्य सत्ता नास्ति ।
अर्थात् कार्यकारणयोर्मध्ये कारणं सत्यं कार्यं तु आभासमात्रम् । कारणादभिहितत्वे
सति तस्यानृतत्वम् ।

अस्मिन् सन्दर्भे काश्चित् श्रुतयः अपि अद्वैतवेदान्तिभिः उद्धृष्टयन्ते
'सदेव सौम्येदमग्रमासीत् एकेवाद्वितीयम्'
'वाचारम्भाणं विकारो नामधेयं मृण्तिरित्येव सत्यम्'

सांख्यैरिवाद्वैतिभिरपि एतत् स्वीक्रियते यत् उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य
कारणो सम्भाव्य अस्तीति । किन्तु सांख्याः कारणस्यैव कार्यस्यापि सत्यत्वं
स्वीकुर्वन्ति । अद्वैतवेदान्तिनां मते तु कारणमेव सत्यं कार्यम् तु अष्टतमम् ।

'कार्यं' आकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत् । कारणं परं ब्रह्म तस्मात्कारणात्पर-
मार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्ययावगम्यते कुतः आरम्भाण शब्दादिभ्यः ।
इति । शंकराचार्या अभिप्रयन्ति । भामतीकारेण हि अस्मिन् सन्दर्भे एवमेवोक्तम्
यत् कार्यमसदभावतीति । तदयथा -

वाचारम्भाणं विकारो नामधेयम् इत्यस्य व्याख्यानं कुर्वतः वाचस्पतिना
उक्तं - वापया केवलमारभ्यते विकारजातं न्तु तत्कोऽस्ति, यतो नामाधेयमात्रमेतत्
यथा पुरुषस्य चैतन्यं राहवोः शिर इति विकल्पमात्रम् । एवं प्रकारेण
भामतीपट्टिणानां मतानुसारं सांख्यप्रवृत्तिः सत्कार्यवादः स्वीकार्यः नास्ति ।

1 5 5 योगदर्शनम् साहित्यम्

भारतीयदर्शनिषु योगस्य अतीव महत्त्वं कर्त्तते । वस्तुतः योगस्य मान्यता व्यावहारिकदर्शनरूपेणापि अस्ति । बुद्धिर् योगे ह्यस्मात् धातोः निष्पन्नोऽयं योगशब्दः, 'युज्यते अनेन इति योगः' इति व्युत्पत्त्या प्रथितो कर्त्तते । योगस्य अर्थः भावति - जीवब्रह्मणोः ऐक्यं, यत् योगशास्त्रे समाधिरिति शब्देनाभिधीयते । यदीकृतं भागवता पतञ्जलिना 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति । एवमेव च भाष्यकारः व्यासः कथयति - योगः समाधिः स सार्कभौमः चित्तधर्मः । ॥ १३७

योगस्य अन्येऽपि अनेके पर्यायाः दृश्यन्ते । तदयथा-उपाय ध्यान-संगतियुक्त्यादयः । चिन्तवृत्तिनिरोधः स्व योगः । कृत्तयः पञ्चधा-प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा स्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानागमा इति त्रीणि प्रमाणानि सन्ति । विपर्ययो नाम मिथ्याज्ञानमतादृशप्रतिष्ठम् इति । शब्दजन्यं ज्ञानं विकल्पः ह्युत्पद्यते । निद्रा तु आकाशप्रत्ययालम्बितावृत्तिरेव । अनुभूतविषयस्य ध्यानं स्मृतिरित्यभिधीयते । एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधः अभ्यासेन वैराग्येण च भावति । चित्तस्य स्थिरावस्था अभ्यासः । ऐहिक्यारलौकिक भोगेभ्यः विरक्तिः वैराग्यमित्युच्यते ।

योगदर्शनस्य प्रवर्तकः आचार्यः पतञ्जलिः । योगदर्शनं 'पातञ्जलदर्शनम्' इत्यपि अभिधीयते । पतञ्जलिप्रणीतं योगशास्त्रं पादचतुष्टयात्मकं भावति । तत्र प्रथमे समाधि पादे 'अथा योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भास्योपक्रमं विधाय 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निश्चयति भागवान् पतञ्जलिः ।

दिवतीये साधनापादे' तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः
इत्यादिना व्युत्थातचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्चबहिरंगानि साधनानि
च विद्वन्ते । तृतीये किंशुतिपादे देशबन्धाश्चित्तस्य धारणोत्पादिना धार-
णाध्यानसमाधि त्रयमन्तरंगं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम् विश्ले-
षितम् चतुर्थे कैवल्यपादे जन्मौषधि मन्त्रतपः समाधिजाः । सिद्धाय इत्यादिना
सिद्धिधर्पचक्र प्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् निरूपितम् ।

पतञ्जलेः योगदर्शनम् अतिरित्य अन्येऽपि अनेके प्राचीनग्रन्थाः योग-
शास्त्रे वर्तन्ते । तद्व्यधा - 'योगसूत्रा' 'योगप्रदीपः' 'कश्चपस्य' 'योगरत्नाकरः'
कौत्सस्य 'योगविलासः' मरीचिः 'योगसिद्धान्तः' 'योगविलासः' सूर्यस्य
योगमार्तण्डः ।

व्यासः योगशास्त्रमधिकृत्य 'योगसूत्रा' रचितवान् । अनन्तरं तदधि-
कृत्य भोजराजः भोजवृत्तिं रचितवान् । तदनन्तरं वाचस्पतिना व्याससूत्राख्यमधि-
कृत्य 'तत्त्ववैशारदी' रचिता । विज्ञानभिक्षुणा प्रणीतं योगवार्तिकम् अपि
योगदर्शनस्य एकः प्रमुखाः ग्रन्थाः अस्ति ।

1 5 6 योगदर्शनस्य प्रतिपादयाः प्रमुखाः विषयाः

प्रकृतौ सत् जीवेषु चित् तथा ईश्वरे आनन्दश्च युगपत् विद्यन्ते ।
अतः सः सच्चिदानन्दः इत्यभिधीयते । अस्मिन् संसारे बहिर्मुखीवृत्तिः अन्तर्मु-
खीवृत्तिः इति वृत्तिः द्विधा । अतः कृत्तीनां निरोधाय ईश्वरप्राप्त्यर्थं
च चित्तकृत्तीनां निरोधः आवश्यकः ।

समाधिः चित्तवृत्तिनिरोधः । समाध्यवस्थायां मनसः अचंचलत्वं,
जीवात्मपरमात्मनोः अद्भुतत्वं च संभक्ताः । पतञ्जलिः सम्प्रज्ञातसमाधिः, असम्प्रज्ञात-
समाधिः इति समाधिद्वयं प्रतिपादयति ।

अंगानि -

यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा ध्यान समाधिश्चेति
अष्टांगो योगः । सत्यास्तेयाहिंसाब्रह्मचर्याभिरग्रहादीनां सम्मिलितावस्था
भावति यमः । 'सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामभिद्रोहः अहिंसा । सत्यं यथाशी-
वाह्मनसी यथा दृष्टं यथा श्रुतं तथा वाह्मनश्चेति । स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां
परतः स्वीकरणम्, तत्प्रतिषेधाः पुनरस्पृष्टास्ममस्तेयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियो-
पस्थास्य संयमः । अहिंसादयः 'जतिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्कभौमा
महाव्रतम्' । नियमास्तु 'शौचसन्तोषात्मः स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानि । तत्र
शौचं मूर्च्छादि जनितं मेध्याभ्यवहरणादि च बाह्यम् । संतोषः संनिहित-
साधनादधिकस्यानुमादित्सा । तपो ह्यन्दवसहनम् । स्वाध्यायः मोक्षशास्त्रा-
णामध्ययनं प्रवृत्त्यप्यो वा । ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् ।

'स्थिरसुखमासनम्' इति योगसूत्रे आसनलक्षणम् । तदयथा पदमासनं,
वीरासनं, भद्रासनं, स्वस्तिकं, दण्डासनं, सोपाश्रयं, पर्यंकं, कौचनिषादनं, हस्तिनिषादनं,
उष्ट्रनिषादनं, समसंस्थानं, स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि । प्राणायामः
श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः । सन्यासनज्ये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः ।
कौत्त्यस्य वायोर्निःसरणं प्रश्वासः । तयोः गतिविच्छेदः उभायाभाक् प्राणायामः ।
बाह्य-आभ्यन्तर सतम्भाभीदेन प्राणायामः त्रिधा । यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः
स आभ्यन्तरः । तृतीयः सतम्भावृत्तिर्यत्रोभायाभाक् सकृत्प्रयत्नाद् भावति ।
'प्राणायामाभ्यासादेव, प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य इति । पातचलसूत्रेण
प्राणायामो हि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति इति प्रतिपादयते ।

स्वविषयसंप्रयोग चित्तस्य स्वस्मान्कार द्वेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।
इति प्रत्याहारलक्षणम् । उक्तानि पञ्चबहिरंगानि साधनानि ।

अन्तरं धारणादयः अन्तरंगसाधनानि नाभिचक्रे, हृदयपुण्डरीके मूर्च्छि-
ज्योतिषि, नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्येषु वा विषये

चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्धः धारणा । 'देशबन्धाश्चित्तस्य धारणा'
इति तत्त्वैशारदी ।

" तत्र प्रत्येकानता ध्यानम् " इति ध्यानलक्षणम् । तस्मिन्देशी
ध्येयालम्बनास्य प्रत्ययस्यैकानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेण अपरादृष्टो
ध्यानमित्यर्थः ।

" तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वप्नशून्यमिव समाधिः " इति समाधौ लक्षणम्
ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वप्नेण शून्यमिव यदा भावति
ध्येयस्वभावावेशान्तदा समाधिरित्युच्यते । तदेवधारणाध्यानसमाधित्रय-
मन्तरंगं संप्रज्ञातसमाधौ पूर्वभ्यो यमादिभ्यः पञ्चम्यः साधनेभ्यः भावतीति ।
समाधिः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विविधा भावति ।

योगे अष्टसिद्धीनामतिमहत्त्वं वर्त्तते । तद्विधा -

" अणिमा शब्द महिमा च लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।

प्राक्कर्म्य श्रुतदृष्टेभ्यो शक्तिरेरणमी शिता " ॥

गुणोच्चसंगी वशितां यत्कामस्तदवस्याति ॥ इति ।

। 56 (4) योगदर्शनं सम्मतं कैवल्यस्वरूपम्

पतञ्जलिः मोक्षशब्दस्य स्थाने कैत्यशब्दं प्रयुङ्क्षे । पतञ्जलिः अन्यदार्श-
निकानां मतं छाण्डयित्वा 'आत्मा परिणामशून्यः सचेतनश्च इति सिद्धान्तं
समर्थयति -

" पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसक्तं कैवल्यं

स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति कैवल्यमिति । 140

स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिमासत्त्वानभि सम्बन्धात्पुरुषास्य चितिशक्तिरेव कैवला,
तस्याः सदा तथैवावस्थानम् कैवल्यमिति । कैवल्यं पुरुषास्य उपचरितार्थमित्युक्तम् ।
तस्मान्न बध्यते दधा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः । संसरति बध्यते मुच्यते च
नानाश्रया प्रकृतिः " इति सांख्यकारिकायामपि स्पष्टम् ।

योगदर्शनस्यानुसारं चित् भावितः निष्प्राधिकक्षेण यदा स्वप्ने स्थिरा जायते सा एवावस्था कैवल्य पद वाच्या भावति । किन्तु अद्वैत-वेदान्तिनां मतम् अस्ति यत् पूर्वाज्ञानस्य विनाशानन्तरम् आत्मनः स्वस्म-प्राप्तिः अर्थात् आत्म साक्षात्कार एव मोक्षा इति कथ्यते - तदयथा -

अविद्यास्तमसो मोक्षाः सा च बन्धा उदाहृतः ।'

सालोक्यमथा सारमयं सार्ष्टिः सामीप्यमेव च ।

सायुज्यं चेतिमुनयो मुक्तिं पञ्चविधां विदुः ॥''

एतेषु पञ्चविधामोक्षेषु सायुज्यस्यैव मुख्यं मोक्षात्त्वम् । 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भावतीत्यादि श्रुतेः । सालोक्यादिष्व^{चतु}ष्ठयानां तु बाह्यदुःखाभाव-मालसाम्यात् गौणात्वेन मोक्षात्त्वव्यपदेशात् ।

यद्यपि वेदान्तशास्त्रे पञ्चविधामुक्तीनामुल्लेखाः दृश्यन्ते तथापि सायुज्य-स्यैव वस्तुतः मुख्यत्वमस्ति । तदयथा -

भामतीपन्थिनां मतानुसारं कर्मणां विविदिषाधत्त्वमस्ति मोक्षाः ज्ञानैकसाध्यः । तथा मोक्षास्य कर्मसाध्यत्वे गते तस्यानित्यात्वमपि आपतेत् । तथा च श्रुतिः 'तमेतविदित्वमतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विधातेयनाय' (७वे०-३-१)

। 5 6(2) योगदर्शनसम्मतम् ईश्वरस्वरूपम्

ईश्वरः अविद्यादि-पञ्चवतेशेन पुण्यापुण्यप्रकारेणा कर्मणा सुखादुःखा-जाति आयु प्रभृतिभिः विपाकैः तथा संस्कारक्षेण आशयेन विनिर्मुक्तः भावति ।'' वतेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषाविशेष ईश्वरः¹³⁹ इति । त्रीणि कृत्वा कैवल्यं प्राप्नुवन्ति । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धाकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य । यथा प्रकृतिलीनस्य बन्धाकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः इति ।

यथा पूर्वमप्युक्तम्, चार्वाकाः ईश्वरस्यावश्यक्तां नानुभावन्ति ।
बौद्धा जैनाश्च स्वीयधर्मप्रवर्तकानामेवेश्वरत्वं निरूपयन्ति । निरीश्वर सांख्या
अपि ईश्वरं न स्वीकुर्वन्ति । मीमांसकाः अदृष्ट भावितं, वैयाकरणश्च शब्दस्य
परामवस्थां स्फोटम् एव ईश्वर स्थाने स्थापयन्ति ।

योगदर्शनानुसारं ईश्वरः न संसारस्य निमित्तकारणं नवोपादानकारणम्
किन्तु न्यायवैशेषिका ईश्वरस्य निमित्त कारणत्वं स्वीकुर्वन्ति । वेदात्मिनः
ईश्वरस्य त्वत्वात् ईश्वरस्य निमित्त कारणत्वं उपादानकारणत्वमपि प्रति-
पादयन्ति ।

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरस्वरूपविषये यदुच्यते तस्य सारः अयमस्ति -

'समष्टयज्ञानावच्छिन्नं मायावच्छिन्नं वा चैतन्यमीश्वरः । तथा च -
समष्टयज्ञानोपलक्षितमीश्वरचैतन्यं सर्वनियन्तृत्वादिगुणकमव्यक्तमन्तर्यामि जगत्कार-
णमिति च व्यपदिश्यते । 'यः सर्वज्ञ सर्वविद्, यः परः सा सर्वेश्वर इत्यादि
श्रुतीनामनुसारम् सर्वेषां जीवानमीशितृत्वेन कर्मानुरूपफलदातृत्वेन सः ईश्वरेत्युच्यते ।

। 57 भामतीप्रस्थानस्य परिप्रेक्ष्ये सांख्ययोगमतसमीक्षणम्

सांख्ययोगसिद्धान्तानां समीक्षायां ब्रह्मसूत्रेऽपि दृश्यते तथापि
एतज्ज्ञातव्यमस्ति यत् सांख्ययोगयोर्मध्ये योगापेक्षया सांख्यस्य एव वेदान्तिभिः
प्रमुखस्मरेण निराकरणं कृतम् । तदयथा - 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' । सामान्यतः
अस्य सूत्रस्याशयः अयमस्ति यत् सांख्यसिद्धान्तानां निराकरणेन योगमतस्यापि
निराकरणं संजायते इति । अत्र भाष्यकारेण भागवता शंकराचार्येण एषा
शंका उद्भाविता यत् ---- 'नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वणैव तदगतं
किमर्थं पुनरतिदिश्यते' अस्याः शंकायाः प्रत्युत्तरस्मरेण भाष्यकारः कथयति -
'अस्ति ह्यत्राधिका शंका - सम्यग् दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' ¹⁴⁰ त्रिरङ्गनतं स्थाप्य समं शरीरम् ¹⁴¹
 चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं शंक्ताश्चतरोपनिषदि दृश्यते ।
 लिंगानि च वैदिकानि योगविषयाणि सल्लश उपलभ्यन्ते - 'तां योगमिति
 मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' इति । 'विद्यामैतां योगविधिं च कृत्स्नम्' ¹⁴³
 इति चैवमादीनि ¹⁴⁴ । योगशास्त्रेऽपि 'अथा तत्त्वदर्शनोपायो योगः' इति सम्यग्द-
 र्शनाभ्युपायत्वेनैव योगो गीह्यते । अतः संप्रतिपन्नार्थोक्देशत्वादष्टकादिस्मृति-
 वदयोगस्मृतिरप्यनपक्वनीया भविष्यतीति - ह्यमभ्यधिकाशंका अतिदेशेन
 निवर्त्यते, अथैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थोक्त देशविप्रतिपन्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् ¹⁴⁵

अस्य कथानस्य सारः अयमस्ति यत् सांख्यस्य निराकरणेनैव योगस्यापि
 निराकरणं सम्पन्नं न भवति । यतः तथात्वे सति योगनिराकरणार्थं नवीन-
 स्याधिकरणस्य आरम्भः सूत्रकारेण कथं कृतः स्यात्? अतः अद्वैतवेदान्तस्य
 सन्दर्भो अस्ति तावत् आवश्यकता सांख्यमतस्यातिरिक्तं योगमतस्यापि समीक्षायाः ।
 अद्वैतवेदान्ताविद्बुधानां सांख्ययोगमतानां ग्राह्याग्राह्यत्व किमर्शः ।

अपि च वेदान्तवाक्येषु योगशास्त्रसम्बद्धानि श्रुतिवाक्यानि अपि
 पूर्वोक्तमात्रायामुपलभ्यन्ते । तद्वद्वा - 'त्रिरङ्गनतं स्थाप्य समं शरीरम्'
 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' इमानि श्रुतिवाक्यानि आश्रित्य
 वेदान्तिनां मुमुक्षुणां वा चेतसि एषः सन्देहः भवितुं शक्नोति यत् ब्रह्म-
 साक्षात्काराय योगशास्त्रमप्यावश्यकम् । किन्तु ----- त्वं त्वौपनिषदं
 पृच्छामि नावेदं किं मनुते तं बृहन्तम् इत्यादि वेदान्त वाक्यानि एतत् साधयन्ति
 यत् ब्रह्मसाक्षात्काराय वेदान्तातिरिक्तनाम् अन्येषां शास्त्राणाम् आवश्यकता
 नास्ति । अतः योगस्यापि निराकरणम् आवश्यकम् ।

अत्र पुनः एषा शंका उदेति यत् किं योगशास्त्रस्य समग्रलोके निराकरणं
 कर्तव्यम्? अस्य समाधानं कुर्वता भाष्यकारेण उक्तम् --- यत् योगशास्त्रस्य

तस्मिन्नेवांशो निराकरणं कर्तव्यं यः अंशः वेदान्तविरुद्धाः प्रतिभाति ।

अस्मिन् विषये वाचस्पतिमिश्रस्य मतमपि द्रष्टव्यं वर्तते । स कथयति यत् यदि योगशास्त्रस्य अविरुद्धाः अंशाः अद्वैतवेदान्ते स्वीक्रियन्ते, तर्हि योगस्य प्रधानकारणतावादोऽपि स्वीकरणाय प्रसज्येत । अतः वेदान्तशास्त्रे योगशास्त्रस्य अविरुद्धाः अंशाः अपि प्रमाणात्वेन उपादेयत्वेन वा न स्वीकरणीयाः ।

148

एवं च वेदान्तशास्त्रे यत्रकुत्रापि सांख्ययोगसम्बद्धाः यमनियम प्रभृतयः शब्दाः दृश्यन्ते । तत्र तेषां वेदान्तशास्त्रसम्बद्धा अर्थाः ग्राह्याः ।

149

उपादेयांशानां स्वीकरणे विरुद्धांशानां निराकरणे सूत्रकारस्य आशयः एषोऽस्ति यत् विपक्षिभिः यदि किञ्चित् उपादेयं स्वीयशास्त्रेषु प्रस्तूयते तर्हि वेदान्तशास्त्रेऽपि तस्य ग्रहणं न कापि हानिः । किन्तु वाचस्पतिमिश्रस्य मतमेतदस्ति यत् विपक्षिणां कथनेषु ये केचन अद्वैतवेदान्तविरुद्धाः अंशाः वर्तन्ते तेषामपि ग्रहणं नोचितम् । अस्मिन् विषये वाचस्पतिः सम्भावतः कुमारिलभाटस्य एतन्मतम् अनुमोदयति यत् स्वत्ये अवकाशो दत्ते सति विरोधिनाः सम्पूर्णाप्रवेशाय प्रयतिष्यन्ते ? अतः तेषां स्वत्ये अवकाशः अपि न देयः । तदयथा -

'प्रसरं' न लभन्ते हि याक्व वक्त्रे मूर्कटाः ।

नाभिद्रवन्ति ते ताक्व पिशाचा वा स्वर्गोचरे ॥

वचचिद् दन्तैः वकाशो हि स्वोत्प्रेक्षालब्धामभिः ।

जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गमतिः स्वयम् ॥

अद्वैतवेदान्तानुसारं ब्रह्मैव जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणम् । किन्तु सांख्यानां मतानुसारं त्रिगुणमयत्वं प्रधानम् एव जगत् कारणम् । सांख्यानाम् इदं कथनमस्ति यत् यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति तानि प्रधानकारणपक्षोऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सत्त्वरजसां साम्या-

वस्था प्रकृतिः' (सांख्यसूत्र 1-61) इत्यनुसारं गुणत्रयस्य साम्यावस्था एव प्रधानम् इत्युच्यते । सत्त्वं ज्ञानशक्तिः, रजः क्रियाशक्तिः, तमश्च अवरोधा-
शक्तिः इत्यपि स्पष्टमेव ----- 'प्रकाशप्रवृत्तिनियमाध्याः¹⁵⁰ गुणाः इत्यनेन
सांख्यकारिकावचनेन । एताः शक्तयः प्रधाने विद्यमानाः भावन्ति नतु ब्रह्मणि
ब्रह्माणः निर्गुणत्वात् । एवंकारेण प्रधानस्य त्रिगुणात्वाच्च सर्वज्ञानकारणभूतं
सत्त्वं प्रधाने वर्तते नतु ब्रह्मणि । अस्य मतस्य सारः वाचस्पतिना भामत्याम्
पूर्वपक्षस्येण एवं निर्दिष्टः

'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधानेत्वस्ति संभाव ॥''¹⁵¹

वाचस्पतिना उपर्युक्तस्येण पूर्वपक्षस्य (सांख्ययोगमतस्य) उपस्थापनं
कृत्वा तस्य छान्दनं भामत्यां प्रबलस्येण कृतम् । तदयथा -

'' पार्वार्पणपरामर्शदिदमनायोऽभाजसा भावेव ।

जगदबीजं तदेवेष्टं चेतने च स आसमंजसः ॥''

अस्य स्पष्टीकरणं कुर्वता वेदान्तकल्पतरुकारेण यत् कथितम् तदप्युल्ले-
खनीयं वर्तते - एभिर्यदाम्नायोमुख्यकृत्या केतदेव जगदबीजम्, सच आम्नायः
मुख्यो न प्रधान इति ।

आम्नायः कः इत्यस्मिन् विषये 'ईक्षतेनीशब्दम् (ब्र०सू० 1-1-5) इत्यस्य
सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्यस्य कथनं द्रष्टव्यं वर्तते तदयथा -

'न सांख्यपरिकल्पितमेतन्न प्रधानं जगत्

कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वम्?
ईक्षतेः ईक्षितृत्व अवणात्कारणस्य । कथम्? एवं हि श्रूयते - 'सदेव सौम्येदमग्र-
मासीदेकमेवाद्वितीयम् इत्युपक्रम्य' तदेकाव बहुस्यां प्रजायेयेति तन्तेजोऽर्जुजम् इति ।¹⁵⁴

तत्रैवं शब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य
सच्छब्दवाच्यस्येक्षापूर्वकं तेजप्रभृतेः सृष्टुत्वं दर्शयति । तथान्यत्र - 'आत्मा
वा हृदमेक एवाग्रासीव । नान्यकिञ्चनमिष्टम् । स ईक्षात लोकान्नु सृजा इति । स
इमांल्लोकान्सृजत इतीक्षा पूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ।¹⁵⁵

सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भाविष्यति इत्यस्य सांख्यमतस्यापि
छाण्डनं वाचस्पतिः एवं करोहि । तद्वधा- "तन्नोपपद्यते । नहि प्रधाना-
वस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भावति । ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन
सर्वज्ञं भाविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते ----- नवाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्व-
मस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ।"

सांख्यकारिकायां ईश्वरकृष्णेन एतदुक्तं यत् जगत् कारणम् तदेव भाक्तिं
शक्नोति, यत् जगत्कत् त्रिगुणात्मकं जडं च स्यात् । तादृशकृ कारणत्वम् ब्रह्मणि
न सिद्धायति -----

"अविवेक्यादेः सिद्धिधास्त्रैगुण्यात् तदक्रियारिणावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥"

अस्याक्षेपस्य समाधानं कुक्ता वाचस्पतिमिश्रेण हृदमुक्तं यत् जगत् ब्रह्मणः विवर्तः
अस्ति नतु परिणामः । अतः जगत्त्रयेण कार्येण सह तदधिष्ठान भूतस्य कारणात्मकस्य
ब्रह्मणः समानता अपेक्षिता नास्ति ।

'अदधा, विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मबोधिपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारग्यमपेक्षते ॥" ¹⁵⁷

अपि च ----- न छालु बाह्यसारग्यनिबन्धान एव सर्वो किञ्चिद् इति नियम-
निमित्तमस्ति, आन्तरादपि कामक्रोधा भयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्सारग्या-
नपेक्षात्तस्य तस्य किञ्चिदस्य दर्शनात् । अपि च हेतुमति किञ्चिदे तदभावाद्युपयोगो
युज्यते । अनादयाकिद्यातदवासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मात् परमात्म-
विवर्ततया प्रपञ्चस्तदयोनि भुजंग इव रज्जुविवर्ततयाः तदयोनिः, नतु तत्परि-
णामतया ।"

‘अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः (ब्र० सू० 2-1-2-2) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्यं
विवृण्वता वाचस्पतिना पुनरपि एतत् स्पष्टीकृतं यत् चित्मना सह जडानां सात्म्यं
नोपपद्यते । तदयथा -

‘परिणामोक्तिर्वा वा सप्तस्योपलभ्यते ।
चिदात्मना तु सात्म्यं जडानां नोपपद्यते ।¹⁵⁸
जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् ।
योनिशब्दो निमित्तं चैत्कुतो जीवनिराश्रितः ।¹⁵⁹’

एवं प्रकारेण भामतीप्रस्थानानुसारं जगत् कारणं ब्रह्म अस्ति न तु
प्रधानम् ।

एवंप्रकारेण सांख्ययोगसिद्धान्तानाम् अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तैः सह
अनेकेषु पक्षेषु साम्यं वर्तते । तथापि उभयोर्मध्ये भेदोऽप्यास्ति । सांख्यमतानु-
सारं पुरुषात् अतिरिक्तं प्रकृतिरपि परमं तत्त्वं वर्तते । किन्तु अद्वैतवेदान्तान्तरे
ब्रह्म एव परमतत्त्वं । अद्वैतवेदान्ते सत्त्वरजस्तमसां अस्तित्वं वृत्तित्वेन स्वीक्रियते
न तु सांख्ययक्त् परमतत्त्वमेव । अपरं च सांख्यमतानुसारं जीवानामनेकत्वं वर्तते किन्तु
अद्वैते आत्मनः एकत्वं स्वीक्रियते । सांख्याः परिणामवादमाश्रयन्ति, वेदान्तिनस्तु
विवर्तवादम् । यद्यपि शंकराचार्येण एतदुक्तं यत् सांख्यसिद्धान्ताः उपनिषात्सु न
लभ्यन्ते तथापि अन्येषां किंवा मतमिदमेव वर्तते यत् उपनिषात्सु सांख्यसिद्धान्ता
अपि प्रचुरमात्रायां दृश्यन्ते । एवं प्रकारेण केषांचित् किंवा मिदं मतमस्ति यत्
सत्यपि वेभिन्न्ये नैकेषां सांख्ययोगसिद्धान्तानाम् अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तैः सह
विविधेषु पक्षेषु साम्यमस्ति । किन्तु अस्माकं मतानुसारं भेदस्य तत्त्वानि अधि-
कानि सन्ति साम्यस्य अल्पानि ।

160 मीमांसादर्शनम्

161 मीमांसासाहित्यम्

मीमांसादर्शनस्य प्रवर्तकः महर्षिः जैमिनिः रासीत् । शबरस्वामिना मीमांसासूत्रस्य भाष्यं लिखितम् । सूत्रस्य निर्माणं विक्रमात् पूर्वम् अनावरिदिति कथ्यते । शबरभाष्यं द्वादशाध्यायेषु विभक्तम् । अतः मीमांसादर्शनस्य 'द्वादशलक्षणी' इत्यपरं नामधेयमपि वर्तते । अध्यायाः पादेषु पादाश्च अधिकरणेषु विभक्ताः वर्तन्ते । पादानां संख्या 60 अस्ति तथा अधिकरणानां संख्या 607 विद्यते । मीमांसासूत्रे आहत्य 2752 सूत्राणि सन्ति । मीमांसा सूत्रस्य अवशिष्टाः चत्वारः अध्यायाः संकर्षणकाण्डेत्याख्यया अथावा देवता-काण्डेत्याख्यया प्रसिद्धाः वर्तन्ते ।

1-6-2 मीमांसादर्शनस्य प्रतिपादयाः प्रमुखाः विषयाः

द्वादशाध्यायेषु प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधि-अर्थावाद-मन्त्र-स्मृति-प्रमाणविचारः दृश्यते । द्वितीये अमूर्वकर्मणः तस्य पक्षस्य, विधि निषेधा प्रक्रियादीनां प्रतिपादनं च दृश्यते । तृतीये श्रुतिलिङ्ग-वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यादीनां प्रामाण्यविवेचनम् उपलभ्यते । चतुर्थे नित्यनैमित्तिक्यज्ञानां विचारः, पंचमाध्याये यज्ञश्रुतिवाक्यानां पूर्वापरसम्बन्धविचारः, षष्ठाध्याये कर्मणः अधिकारविधायिणी चर्चा, सप्तमे तथा अष्टमे च एकस्य यज्ञविधेः अन्यस्मिन् यज्ञे प्रयोगविचारः, नवमाध्याये मन्त्राणां प्रयोगविचारः, दशमे बाधसमुच्चयादीनां कर्मणः, एकादशाध्याये तन्त्राणां विचारः, द्वादशाध्याये शब्दस्य नित्यानित्यविषये सूक्ष्मविचारः । एवं प्रकारेण अनेके विषया विह्वलेषिताः दृश्यन्ते मीमांसासूत्रे भाष्ये च । प्रत्येकम् अधिकरणं विषय-संशय पूर्वपक्षाउत्तरपक्षा-सिद्धान्त इति पंचभागेषु विभक्तम् ।

'चोदनालक्षणी धर्मः' इति सूत्रात् आरभ्य 'अन्वाहार्यं च दर्शनात्' इत्यन्तं महर्षिणा जैमिनिना प्रणीतं मीमांसाशास्त्रम् अधिकृत्य शबरेण भाष्यं लिखितम् ।

मीमांसाशास्त्रम् आरम्भाणीयमथावा अनारम्भाणीयमित्यस्याः शंकायाः समाधानार्थां कथितं यत् 'स्वाध्यायोध्येतव्यः' इति । ननु अत्र विहितः अध्ययन-विधिः दृष्टार्थः उत अदृष्टार्थः ? यदि अध्ययनविधिः अदृष्टार्थत्वेन मन्येत तर्हि विचारशास्त्रस्य आरम्भाणम् आवश्यकं नास्ति । केदमन्त्रोद्धारणेन न कस्यापि दृष्टार्थस्य सिद्धिः भाविष्यति एवं च विधिशास्त्रं निरर्थकं जायेत । अतः विधिशास्त्रस्य स्वर्गादि साधनत्वं यददृष्टं, तत् पक्षत्वेन उच्यते । विचारैश्च विना अर्थज्ञानं न सिध्यति । विधेः अनुकूलत्वेन विचारशास्त्रस्यास्य आवश्यकत्वाच्च शास्त्रमेतत् आरम्भाणीयं भावति ।

शाब्दी भावनायाः ज्ञानेन स्वर्गादिफलप्रयुक्तेषु यागादिषु पुद्गलस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते । अस्याः प्रवृत्तेः नाम आर्थिभावना इति । यस्मिन् क्रियाफलं तिष्ठति तत् उद्घोश्यत्वेन भाष्यते । एतदुद्देश्यं चतुर्धा भिद्यते-उत्पत्तिः-प्राप्तिः-विकारः-संस्कारस्मरण । उत्पत्तिः कुलालस्य क्रियानुसारं घटस्योत्पत्तिः जायते । गमनक्रिया देशान्तरस्य प्राप्तिः । पाकप्रक्रिया सण्डुले पाकात्मको विकारः । लाक्षारसचेतनेन कार्पसबीजे गुणाधानद्वारा संस्कारः उदेति । अर्थनिर्धारणे शास्त्रस्यास्य महान् उपयोगः अस्ति । अतः एतत् मीमांसाशास्त्रम् अवश्यम् आरम्भाणीयमिति । मीमांसाशास्त्राध्ययनेन अदृष्टादृष्टपक्षजनकत्वेन तिष्ठति । 'स्वाध्यायोध्येतव्यः' इति वाक्यं दृष्टादृष्टपक्षजनकत्वेन तिष्ठति ।

कुमारिलभाट्टमतानुसारेण अधिकरणं पंचावयवात्मकं भावति । तदयथा -

''विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तर्थात्तरः ।

संगतिश्चेति पंचागं प्राचाधिकरणं विदुः ॥'' इति ।

एवं पंचावयवकर्मकस्य अधिकरणस्य स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यादि श्रुतिपठितं वेदाध्ययनं विचारांगत्वेन विषयः भावति इति आचार्यस्य कुमारिलभाट्टस्याभिप्रायः ।

1 6 3 मीमांसादर्शनसम्मतः प्रमाण-प्रामाण्य विचारः

मीमांसादर्शनमपि अन्यदर्शनवत् प्रमाणविचारं करोति । विभिन्न दर्शनिकाः स्वमतानुसारं प्रमाणस्यापि अनेकान् भेदान् मन्वते । यथा चार्वाकः प्रत्यक्षमेकं प्रमाणम्, वैशेषिकाः प्रत्यक्षम् अनुमानं च, प्रत्यक्षमनुमानशब्दाः त्रीणि प्रमाणानि इति सांख्याः, न्यायमते प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः इति चत्वारि, वेदान्ते प्रत्यक्षम्, उपमानं-शब्दः अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिश्चेति षड्प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते ।

मीमांसादर्शनेऽपि मतभेदाः कर्तन्ते । सूत्रकारः जैमिनिः प्रत्यक्षानुमान-शब्दाः इति त्रीणि प्रमाणानि मनुते । किन्तु जैमिनेरनन्तरं प्राभाकरमीमांसकाः प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-अर्थापत्तिः इति पंचप्रमाणानि स्वीकुर्वन्ति । कुमारिल-भाट्टः अनुपलब्धिनामकं षष्ठप्रमाणमपि स्वीकरोति । प्राभाकराः स्मृतिं नाङ्गीकुर्वन्ति । प्रमाणां नु अनुष्मृतिजन्यज्ञानमेव । स्मृतिज्ञानाम् भिन्नम् । स्मृतौ पूर्वज्ञानस्य आवश्यकता अस्ति । अतः स्मृतिः प्रमाणे अन्तर्भावितुं न शक्नोति ।

प्रमाणस्य भावः अर्थात् धर्मविशेषः प्रामाण्यम् इत्यभिधीयते । भारतीयदर्शनेषु स्वतः परतः इति भेदेन प्रामाण्यवादोऽपि द्विविधाः । तद्विधा -

“प्रमाणात्त्वाद्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्याः समाश्रिताः ।

नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतश्चाप्रमणाताम् ॥”

सांख्यमतानुसारेण प्रमाणात्त्वम्, अप्रमाणत्वं च स्वतः, नैयायिकानां मते उभयं परतः, बौद्धानां मते अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं च परतः, मीमांसकानां मते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं च परतः ।

मीमांसकैः प्रमाणविषयकाः ये सिद्धान्ताः निर्दिष्टाः ते सह अद्वैत-वेदान्तिनां मैत्रयमस्ति । ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यत्वविषये तथा स्वप्नकाशात्क-

विषयेऽपि मीमांसावेदान्तयोः मतत्रयमस्ति । किन्तु वैदिककर्मकाण्डस्यानुष्ठान-
विषये मीमांसावेदान्तयोः मतभेदः अस्ति । मीमांसकानां मतानुसारं यज्ञादि-
कर्माणि सर्वेषां कृते आवश्यकानि वर्तन्ते । किन्तु वेदान्तिनां मतानुसारं यज्ञा-
नुष्ठानादीनां महत्त्वं तावत्पर्यन्तमेव वर्तते यावत्पर्यन्तं कश्चित् जनः वेदान्ताध्ययनाय
अधिकारि न भवति ।

1 6 4 भामतीप्रस्थानानुसारं मीमांसक मत समीक्षणम्

1 6 4 (1) वेदानापोरुक्ष्यत्वस्य प्रत्याख्यानम्

मीमांसकाः वेदवादिनः । जैमिनिनोक्तम् - आम्नायस्य, क्रियार्थात्त्वादा-
नर्थावयमतदर्थानाम् ¹⁶¹ इत्येवं प्रकारेण वेदाः अपौरुषोयाः भावन्तीति मीमांसकाः ।
तत्र पौरुषोयत्वं नाम प्रमाणान्तरेण अर्थात्मकस्य रचितत्वं तत् वेदे नास्ति ।
अतः अपि वेदः अपौरुषोयः इति । अनेनैव कारणेन वेदस्य स्वतः प्रामाण्यमपि सिध्यति ।
पुरुषासम्बन्धासम्भाविताः भ्रम प्रमादादयः अप्रामाण्यहेतवः वेदे न लभ्यन्ते ।
वेदस्य ब्रह्मस्वसमत्वात् वेदे प्रतिपादितः 'वेदनारायणः एव पुरुषः' इति वेदस्या-
पौरुषोयत्वं सिद्धमिति ऐतेशां-सिद्धान्तः ।

'ईश्वरकृताः वेदाः' इति वैशेषिकाः नैयायिकाः वेदान्तिनश्च भाणन्ति ।
तत्र कारणम् कण्ठनात्वादयमिधानजन्य-वर्णस्त्राणां वेदानामपौरुषोयत्वासम्भावात्
इति । ब्रह्मणः श्वासोच्छ्वासस्त्रेण वेदानामुत्पत्तिः इति श्रूयते ।

ईश्वरस्य निश्वासस्त्रेण स्थिताः वेदाः पौरुषोयाः इति सत्यपि लौकिक-
पुरुषानिर्मितत्वाभावमात्रेण अपौरुषोयाः भावन्ति । यतः ब्रह्मणः लौकिक-
पुरुषावत् जननमरणाधर्मा न स्तः । ईश्वरः अनादिः ह्युत्पत्तत्वात् वेदोऽपि अनादि-
रिति स्वयमेव सिद्धम् । अतएव वेदाः मीमांसाशास्त्रानुसारम् अपौरुषोयत्वं भाजन्ति ।

164 (2) मोक्षा स्वस्वसमीक्षाणाम्

मोक्षाविषये प्राभाकर-कुमारिलभाट्टयोर्मध्ये मतभेदाः कति ।
 प्राभाकरमते आत्मनि ज्ञानसुखादुःखादि अनेकगुणाः विद्यन्ते । यदा विशेष-
 गुणानां नाशः सम्भावति तदा आत्मा निजस्मै अवस्थीयते । इयमेव अवस्था
 मोक्षावस्था इत्युच्यते । मोक्षादशायां आत्मा आनन्दं नानुभावति । मीमांसायां
 चैतन्यम् आत्मनः गुणो नास्ति किन्तु आत्मा शरीरादि सम्बन्धेन सुखमनुभावति ।
 मोक्षादशायां आत्मा शरीरात् विच्छिद्यते । सर्वदुःखात् परं विशुद्धास्मै
 आत्मनः विद्यमानत्वमेव मोक्षः । कुमारिलभाट्टस्य मते मुक्तदशा एवं भावति -
 'दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः ।
 सुखास्य मनसा भुवितर्भुक्तिरुक्ता कुमारिलैः । 162

दुःखानाशानन्तरं आत्मनि जायमानं सुखं यदा मनसा अनुभूयते तदेव
 भुक्तिः । अतः अस्माभिः एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् कुमारिलभाट्टः मुक्तावस्थायाम्
 आत्मनः आनन्दत्वमङ्गीकरोति । प्राभाकरमतेऽमुक्तयथा दुःखत्वं सुखानां सर्वथा
 उच्छेदः सम्भावति । कुमारिलभाट्टस्य मते भुक्तिः वेदान्तिनः भुक्तिवत् आनन्द-
 मयी एव । काम्यकर्म-निष्ठादधार्मिकनित्यकर्म-नैमित्तिककर्म-प्रारब्धा कर्मादि पञ्च-
 विधाकर्मणि सन्ति । प्रारम्भधार्मिणां भोगादेव क्षयः इति ।

वेदान्तिनां मतानुसारं ब्रह्मात्मकोऽपि जीवः स्वाविद्यया बाधितः
 स्वं स्वं ब्रह्मात्मकं न जानाति । यथा जीवस्य तत्त्वज्ञानोदयः जायते तथा
 अज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रकाशः भावति । स एव अज्ञाननिवृत्तिरस्य
 तत्त्वज्ञानोदयस्य ब्रह्मावाप्तिस्वस्वः, ब्रह्मसाक्षात्कारः सः आत्मसाक्षात्कारः
 मोक्षः इत्युच्यते ।

164(3) अपूर्व निरसनम्

जैमिनिराचार्योऽपि सिद्धान्तित्वा अत्युपपत्तिभ्यामेव धर्मं फलदातारं मनुते । तथाहि 'स्वर्गकामो यजेत' इतिविधिः । श्रुतिविषयस्य यागस्य स्वर्गात्पादकत्वमवगम्यते अन्यथा तदुद्देशवेपथ्यप्रसंगः । नन्वनुक्षाणविनाशिनी यागस्य कर्ता फलदातृत्वमिति चेत्क्षुः श्रुतिग्राभाष्यात्तदुन्तराक्स्थास्यप्राख्या-
व्यापारस्य कल्पनीयत्वादिति यागादि धर्म एव फलदात्ता । तस्मादीश्वरस्य अविचित्रस्य विचित्रफलदातृत्वस्वीकारे वैषम्यादि दोषप्रसंगाधर्माधानुष्टानवैषम्या-
पत्तेश्च धर्मदेव फलं भाक्तीति । ¹⁶³

बादरायणरूपाचार्यः पूर्वोक्तमेकेश्वरं कमपिक्षां फलहेतुं मनुते, न स्वतन्त्रं कर्म, नाप्यपूर्वं वा । कुतः, हेतुव्यपदेशात् । 'एषा ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमदयो निनीयते' अन्नादो वसुदान 'तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु धर्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेन तत्फलदातृत्वेन चेश्वरस्यैव हेतुत्वव्यपदेशात् ।

सूत्रकार-भाष्यकारयोः कथनानां सारः वाचस्पतिः प्रबल्युक्त्या स्पष्ट-
यित्वा मीमांसकानां सिद्धान्तं छाण्डपति । दृष्टस्याधारेण अदृष्टस्य कल्पना
क्षिपते । लोके कुलादिचेतनमुष्णसाहाय्येन दण्डवक्रादिना घटस्य निर्माणं दृश्यते ।
तथा चेतनाधिष्ठितानामचेतनानां कार्याभ्याकृत्वं दृश्यते । तदयथा -

'दृष्टानुसारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु मृत्पि-
ण्डादयः कुम्भाकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भादयारम्भाय किञ्चित्तन्त्रे दृष्टाः ।
नच विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वं व्यभिचारः ----- तस्मादचेतनं कर्म वागपूर्वं
वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं स्वकार्ये प्रवर्तितुमुत्सहते । ¹⁶⁴

जडवस्तुनि ईश्वरप्रेरणया पक्षप्रदानगुणात्वं दृश्यते । तदयथा तैत्तिरीयोप-
निषति -

''ऋषिणास्मादवातः पर्वते, ऋषिणोदेति सूर्यः ।

ऋषिणास्मादनिश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥ 165

किं ब्रह्मसूत्रस्य देवताधिकरणे अग्रेमेवसिद्धान्तः स्पष्टयति - 166

प्रायः वेदप्रतिपादितप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गाणां पारस्परिकम् सन्तुलनं
दृश्यते । अस्य कारणमिदमस्ति यत् धर्मार्थं काममोक्षाख्येषु क्षुर्विधापुरुषार्थेषु
प्रथमत्रयस्य अस्तित्वं प्रवृत्तिमार्गे तथा अहितमस्य मोक्षास्य अस्तित्वं निवृत्ति-
मार्गे आधारितं भावति । कामावचरस्य लोकाकाशास्य च प्राणिषु स्वाभाविक-
प्रवृत्तीनां प्रागल्भ्यम् उपलभ्यते । स्वाभाविकप्रवृत्तयः प्रवृत्तिमार्गे प्रति अनुसरन्ति ।
निरोधाप्रकृत्यस्तु यत्र साध्याः भावन्ति । अतः व्यवस्थातायाः वैदिकमर्पादायाः
समीपबन्धानम् प्रवृत्तिमार्गानुसारिणां प्राणिनां बाहुल्यात् सुरक्षितं नाभावत् ।
तथा कर्मप्रतिपादकप्रवृत्तिमार्गानुक्लौ वेदभागः सर्वान् वर्णान् सर्वान् च आश्रमान्
सर्वविषयत्वेन गृहीतवान् ।

पूर्वोत्तरमीमांसायोः बन्धानं वाचस्पतिना त्रोटितम् । ये जनाः वेदान्त-
दर्शनं कर्मानुष्ठानसीमातः नैव बहिः स्थापयितुं वाञ्छन्ति तदीयः प्रबलविरोधाः
वाचस्पतिना कृतः । अत एव सः पुनः पुनः कर्मसमुद्भववादस्य प्रतिरोधां कृत्वा
परिव्राजकसम्प्रदायस्य निवृत्तिमार्गं पोषितवान् ।

वाचस्पतिः वेदान्तप्रतिपादितब्रह्मज्ञानं स्वतन्त्ररूपेण मोक्षास्य साधन-
मि त्यङ्गीकृत्य कर्मोपासनायां मोक्षासाधनतायाः समर्थनमपि अकरोत् । ब्रह्मज्ञानं
मोक्षमार्गस्य साधनमस्ति इति विषये अनेकाः श्रुतयः सन्ति । 'तरति शोक-
मात्मक' 167 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भावति' 168 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 169
'आचार्यवान् पुराणो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेत्' 170
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 171 'स्तावदरे छात्वमृते' इत्यादि श्रुतीनां प्रमाणसमतायाः
समर्थनं वाचस्पतिना कृतम् । ये जनाः एतानि वाक्यानि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थात्वात्

173
पक्षप्रतिस्थापनार्थं 'स्यात्' इति जैमिनीयसूत्राधारेण अर्थावादमात्रं मन्यते, तेषां
मतं छाण्डयन् सः उक्तवान् यत् वेदान्तवाक्येषु यस्य नित्यशुद्धामुक्तस्वभावं
पुरस्तात्स्य प्रतिपादनमस्ति सः कर्मणः कर्ता नापि भाक्तिमर्हति । तदीयप्रति-
पादक वेदान्तवाक्यानां समन्वयः कर्मकाण्डेन सह कदां भाविष्यति? अतः स्तत्
स्वीकर्तुं शक्यते यत् वेदान्तवाक्यं स्वतन्त्रस्मरेण ब्रह्मणः स्वरूपस्य साक्षात्कारार्थं
प्रवर्तयति ।

164 (4) वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तिविध्यंगत्वनिरसनम्

मीमांसामतप्रभाविताः केचित् आचार्याः वेदान्तवाक्यानां उपयोगित्वं
प्रतिपत्तिविध्यंगत्वेन निरग्रयन्ति । भगवताशंकराचार्येण प्राभाकरमतस्यास्य
छाण्डनं कृतम् । तदयथा-अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते । यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म,
तथापि प्रतिपत्तिविधाविषयतैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । ---- तस्मात्
प्रतिपत्तिविधाविषयतैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । 174 अत्राभिधीयते
न कर्मब्रह्मविद्यापक्षयोर्वैलक्षण्यात् ।

वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तिविधोः अंगत्वं प्रतिपादयितुं प्राभाकरमीमांसकैः
तदनुयायिमिश्च ये तर्काः प्रस्तुयन्ते, तेषां संग्रहः पूर्वपक्षस्मरेण वाचस्पतिना एवं कृतः -

"अज्ञातसंगतित्वेन न शास्त्रत्वेनार्थवक्तव्यम् ।

मननादिप्रतीत्या च कार्याध्याद् ब्रह्मनिश्चयः ॥ 175

अस्यार्थः अयमस्ति यत् पूर्वपक्षिणां मतानुसारम् -

- (1) न खलु वेदाः, सिद्धाब्रह्मसम्परा भाक्तिमर्हन्ति, तत्रविदित-संगतित्वात् ।
- (2) वेदान्तानां वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति । शास्त्रत्वं तु तेषामेव
सन्दर्भानां कर्तृ एषां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरता अस्ति । तदयथा-

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृत्स्नेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत, तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ 176

- (3) यदि श्रुतब्रह्मणो भावति सांसारिकनिवृत्तिः, कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि
मननादयः श्रूयन्ते । तस्मात्तेषां वैयर्थ्याप्रसंगादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः,

किंवात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः । 177

एवंप्रकारेण पूर्वपक्षीयाणां मतस्य सारः अयमस्ति यत् वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वसम्बोधाकर्त्तृत्वं न अपितु आत्मज्ञानाविधाविषयककार्यपरकर्त्तृत्वं स्वीकरणीयमिति । उपर्युक्तानां तर्काणां छाण्डनं वाचस्पतिमिश्रेण एवं कृतम् -

(1) सिद्धायाधोऽपि पदानां संगतिग्रहणं लोकेऽपि दृश्यते । 'रज्जुरियं भेषा भुज्जं' इत्यादि वाक्यानि सिद्धायाधोपरकाणि एव नतु कार्याधोपरकाणि । यतः तानि कमपि कार्यप्रवृत्तिं न जनयन्ति । अतः सिद्धाब्रह्मबोधाकर्त्तृत्वेऽपि वेद्याम् अर्थावृत्ता न हीयते ।

(2) सिद्धाब्रह्मविषयकवेदान्तवाक्यानां अवणात् संसारनिवृत्तिमोक्षप्राप्त्यपरकं प्रयोजनं सिद्धात्तैव इति अनुभावसिद्धाम् । अतः वेदान्तवाक्यानां हितसाधनत्वस्य शास्त्रत्वं स्तः स्पष्टम् ।

(3) यत् पुनस्तत् अवणात्परिचीनयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् विधाशोषत्वं न ब्रह्मणो स्वसम्पर्यवसायित्वमिति । न, अवगत्यर्थात्वात्मननिदिध्यासनयोः

(ब्रह्मसूत्राभाष्ये १ । ४) अत्र भामती - मनननिदिध्यासनयोरपि न विधास्तयोरव्यतिरेकसिद्धासाक्षात्कारपक्षयोर्विधिसम्बन्धेनैरनुवादात् । तदिदमुक्तम् (भाष्यं) अवगत्यर्थात्वादिति । अत्रायं संग्राहकः श्लोकः -

'कार्यबोधी यथा चेष्टा लिंगहर्षादयस्तथा । 179

सिद्धायाधोऽर्थावृत्तैव शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥

भामतीपट्टिभाषिः वेदान्तवाक्यानां विधैकवाक्यताऽपि नाङ्गीकृता ।

मीमांसकानां पूर्वपक्षः अयमस्ति यत् यदि विधिसंस्पर्शं विना अपि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यं स्वीक्रियते तर्हि अर्थावादपरकानि वाक्यान्पि विधावाक्यैः सह एकवाक्यतां विना प्रमाणत्वेन स्वीकरणीयानि स्युः । एवं सति च 'विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुन्यधोऽन विधीनां स्युः' इत्यस्य मीमांसासूत्रस्य एवमेव अर्थावादाधिकरणस्यानर्थावृत्तिमापतेता ।

अस्याः शाङ्कायाः निर्वाणं कृता वाचस्पतिना एवमुक्तं यत् अर्थावादवाक्येण प्रयोजनाकाङ्क्षा भावति । किन्तु वेदान्तवाक्यानां मोक्षात्त्वसंप्रयोजनं स्वतः । सिद्धां व्रतति । अतः अर्थावादवाक्यानां तथा वेदान्तवाक्यानां मध्ये मतभेदो वर्तते ।

वेदान्तवाक्यानि उपासनाविधाना सहपि एकवाक्यतां नापेक्ष्यन्ते । वाचस्पतेः मतानुसारं ब्रह्मविद्यायाः फलं नित्यः निरतिशयः मोक्षाः वर्तते । मोक्षाः उपासनाविधोः फलं न भाविति न शक्नोति । नित्यत्वे सति अकार्यत्वात् । तथाहि - प्लवाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धाबुद्धात्वादिब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्यावस्थीयते । सा चोपासनाविधायस्य विधोर्न फलम्, नित्यवादकार्त्तत्वात् ।

1.7.6 अध्यायस्य सारः समाहारश्च

अस्मिन्नध्याये चावार्किकदर्शनादारभ्य मीमांसादर्शनपर्यन्तं त्रयाणां नास्तिक-दर्शनानां तथा पंच आस्तिकदर्शनानां स्वव्यपारिचयः प्रस्तुतः । एतेषां दर्शनानां प्रमुखास्येण यत् यत् प्रतिपाद्यमस्ति तत्तदपि संक्षेपेणात्र निरूपितम् । भामतीप्रस्थान-स्य सन्दर्भे यथाशक्यं समीक्षणमप्यत्रकृतम् ।

भामतीपन्थिनां मतानुसारः एवमस्ति - चावार्काः देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनः अस्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति, किन्तु भामतीपन्थिनां मतानुसारं देहव्यतिरिक्तस्य आत्मनः अस्तित्वमस्ति, यतः चैतन्येच्छाद्वेषप्रभृतिगुणानां श्रित्य आत्मा अनुमातुं शक्यते । भामतीपन्थिनामेतदपि कथनमस्ति यत् बौद्धाप्रवर्तिताः शून्यवाद-क्षाणाभाङ्गवाद-विज्ञानवादास्तु प्रमाणाविरुद्धात्वात् न स्वीकरणीयाः । चैतन्यस्य सहयोगं विना पृथिव्यादिप्रत्ययाः सम्मीत्यापि कार्योत्पादने असमर्थाः 3 । अतः बौद्धाप्रवर्तिताः प्रतीत्यसमुत्पादवादोऽपि न अंजसः । जैनानां सप्तभाङ्गीनयस्तु अद्वैतवेदान्तिनां मतानुसारमनिश्चयात्मकं मोहमेव जनयति । जीवस्य शरीरपरिणामत्वाविषयकसिद्धान्ते अपि वाचस्पतिमिश्रादीनां विप्रतिपत्तिरस्ति ।

न्यायवैशेषिकप्रवर्तिताः परमाणुकारणतावादः सामान्यस्य सिद्धान्तः परतः प्रमाण्यवादप्रभृतयः अपि अद्वैतवेदान्तिभिः शङ्खितः नाङ्गीक्रियते । नैयायिकमता -

नुसारमात्मा ज्ञानस्याधिकरणमस्ति । किन्तु वेदान्तिनां मतानुसारमात्मनः चैत-
न्यस्य चैक्यमस्ति । सांख्यप्रवर्तितः सत्कार्यवादः अद्वैतवेदान्तिभिः न स्वीक्रियते ।
भामतीपन्थिनः अपि विवर्तवादमेवानुसरन्ति । अतः सांख्यसम्मतः परिणामवादः
तैः न स्वीक्रियते । मीमांसकानामेतत्कथनमस्ति यत् वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपबो-
धाकृत्वं न , अपि तु आत्मज्ञानविधिविषयककार्यपरकत्वमस्तिति । किन्तु भामती-
पन्थिभिः एतत् कथ्यते यत् वेदान्तवाक्यानां श्रवणात् संसारनिवृत्तिमोक्षाप्राप्तिपरकं
परकं प्रयोजनं सिद्ध्यत्येव । अतः वेदान्तवाक्यानां हितसाधनत्वरूपं शास्त्रत्वं
स्वतः स्पष्टमस्ति ।

उपर्युक्तप्रकारेण वेदान्तेतरदर्शनिष्ठा तत्त्वमीमांसापरकाः ज्ञानमीमांसा-
परकाः वा ये सिद्धान्ताः पूर्वसूरिभिः निरूपिताः , तेषां सम्यगालोचनं
भामतीप्रस्थाने दृश्यते । वस्तुतः वेदान्तसूत्रे अपि सर्वेषामेव दर्शनानां प्रमुखाः
विषयाः चर्चिताः दृश्यन्ते । अतः वेदान्तेतरदर्शनानां ये सिद्धान्ताः
सन्ति तेषामुल्लेखं विना भामतीप्रस्थानस्य सिद्धान्तानां तुलनात्मकं समीक्षायां
कर्तुम् न शक्यते । अतः एव अस्मिन्ध्याये वेदान्तेतरदर्शनानां प्रमुखासिद्धान्तैः
सह भामतीप्रस्थाने चर्चितानां प्रमुखासिद्धान्तानां तुलनात्मकं निरूपणमस्माभिः
अत्र संक्षेपेण कृतम् ।

XXXXXXXXXXXXXX

- 1- ईशावास्योपनिषाद, 15
- 2- चारु वाक (चव) वाक्यं यस्य इति व्युत्पत्ति मात्रित्य चार्वाक शब्द अकारान्तस्मैण अस्मिन् शोधो ग्रन्थो प्रयुक्तः । केषांचिन्मतानुसारं चारुवाक्यं यस्य स चार्वाक इति व्युत्पत्त्या चार्वाक शब्दस्य प्रयोग हलन्त पुलिङ्ग स्मैणापि कर्तुं शक्यते ।
- 3- ब्र० उ० (1-4-12)
- 4- स०द०सं० (चार्वाक द०)
- 5- तदेव
- 6- स०द०स० (चा०)
- 7- अग्निहोत्रं त्रयोक्तास्त्रिदण्डं भास्मगुणान्म । बुद्धिधापौरुषाहीनानां जीविकैति बृहस्पतिः । (सर्व द०सं० पृ० 7)
- 8- स०द०सं० पृष्ठ 21 (ऋषि सं०)
- 9- ब्र०सू०शा०भा० 3-3-53 पृष्ठ 852
- 10- ब्र०सू०शा०भा० 3-3-54
- 11- भामती पृ० 851 (ब्र०सू०शा०भा० 3-3-53)
- 12- भामती पृ० 852 ब्र० सू० 3-3-53
- 13- BC 560 DasGupta Page: 81 History of Indian Philosophy
Vol. I
- 14- ब्र०शा०भा० 2-2-31 भा० पृ० 557
- 15- धम्मपद - पृ० 146
- 16- आनन्दमयीः श्रियासात् (1-1-12) तद्धेतुव्यपदेशाश्च (1-1-14)
- 17- सर्व द० सं० पृ० 36
- 18- सर्व द० सं० पृ० 38
- 19- कृतप्रणाशाकृतकर्मभोगावप्रमोक्षास्मृतिगदोषान् ।
उपेदय साक्षात्क्षणभागमिदं अहो महासाहसिक परस्ते ' ' । (स्या०मश्लो 18)
- 20- न्यायमंजरी पृ० 39
- 21- ब्र०सू०शा०भा० 2-2-25

- 22- भामती पृ 535
- 23- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-25
- 24- वे कल्पतरु पृ 535
- 25- ब्र 0 सू 2-2-26
- 26- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-26
- 27- भामती पृ 539-40
- 28- ब्र 0 सू 2-2-27
- 29- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-27
- 30- ब्र 0 सू 2-2-28
- 31- ,, ,, 2-2-29
- 32- ,, ,, 2-2-30
- 33- ,, ,, 2-2-31
- 34- ,, ,, 2-2-32
- 35- ,, ,, शान् भान् 2-2-28
- 36- ,, ,, 2-2-29
- 37- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-30
- 38- ,, ,, ,, ,, 2-2-31
- 39- ,, ,, ,, ,, 2-2-32
- 40- I am led to think that Sankara's Philosophy is largely compound of Vijñānavāda and Sānyavāda buddhism with the Upanisad notion of the Permanence of self superadded (Explained Vedānta Vo., I)
- 41- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-28
- 42- ,, ,, ,, 2-2-28
- 43- भामती पृ 557
- 44- वे क पृ 557
- 45- ब्र 0 सू शान् भान् 2-2-28
- 46- ब्र 0 सू भान् स्कर भान् 2-2-25
- 47- ,, ,, 2-2-29
- 48- अध्यास भान् भामती पृ 22

- 49- Prateetya Samuthpadavada is the theory propounded by the Buddhist regarding the evaluation of universe.
- 50- ब्र० सू० 2-2-18
- 51- ,, ,, 2-2-19
- 52- ,, ,, 2-2-20
- 53- भामती पृ० 526
- 54- वेदान्तकल्पतरु पृ० 526
- 55- ,, पृ० 526
- 56- भामती पृ० 526
- 57- भामती पृ० 526
- 58- भामती 2-2-19 पृ० 526
- 59- ब्र०सू०शा०भा० 2-2-19
- 60- भामती पृ० 530
- 61- भा० पृ० 8-18
- 62- सर्व सं० पृ० 106
- 63- सर्व द० सं० पृ० 112
- 64- शा०भा० 2-2-25
- 65- भामती 2-2-25
- 66- तत्त्वार्थसूत्रम् 1-1
- 67- सर्व द० सं० पृ० 137
- 68- सर्व ऋ सं० पृ० 141
- 69- ,, ,, ,, 141
- 70- ,, ,, ,, 142
- 71- पुराणगलनान्वर्धसंज्ञवाच पुद्गलाः । (तत्त्वार्थराजवार्तिक 5-1-14)
- 72- सर्व द० सं० पृ० 144
- 73- सर्व द० सं० पृ० 152-153
- 74- तत्त्वार्थसूत्र 10/2
- 75- वाक्येव्वनेकान्तद्वयोती गम्यं प्रति विशोषणम् ।
स्यादनिपातोऽर्थ योगित्वात्तद्वन्तप्रतिसङ्गः '' (सर्वद०सं०पृ० 172)

76- सर्व द० सं० 173

77- हेमचन्द्रकृत दिवतीयदवात्रिंशिका वी० स्तु०श्लोक 30

78- ब्र०सू० 2-2-33

79- भामती पृ० 561

80- The first bahnga is the reply to the Samkhya realist. Beacause the patter works, the jar cannot be said to have its existence necessarily. The second is the reply to the Sanyavadi nihilist. Why should the potter work at all? The third is the reply to the Vaisiska, according to whom a thing was non-existent first; but afterwards, which as the Jaina think, is applicable. The fourth is the reply to the Vedantis who says that things are real or unreal or anirvacariya. The fifth, sixth and seventh modes of reasoning arise out of the combinations of the first and the fourth, the second and the fifth and the third and the fourth respectively.

The purport of Sankara's views on Saptabanginaya is that the reasoning itself is faulty's for it is impossible that controdictory attitudes that like heart and cold, may belonged to the something at one and the sometime. (Vedanta explained: page 325 vol.I)

81- ब्र०सू० 2-2-33

82- ब्र०सू०शा०भा० 2-2-33

83- भामती पृ० 562

84- भामती पृ० 562

85- ब्र०सू० 2-2-34

86- भामती पृ० 562-63

87- बृ०सू० 2-2-35

88- ब्र०सू०बा०भा० 2-2-36

89- भामती - सू० 2-2-35 पृ० 563

90- ब्र०सू० 2-2-36

- 91- भामती 2-2-36 पृ० 564-65
 92- वे० पृ० 563
 93- ब्र०सू० 2-2-35
 94- न्यायसूत्रम् 1-2-28
 95- " 2-2-53
 96- न्यायसूत्रम् 2-2-80
 97- न्याय सू० 1-2-10
 98- न्यायसूत्रम् 1-1-10
 99- वैशेषिकसूत्रम् 1-1-15
 100- वे० सू० 1-1-5
 101- सर्व द० संग्रहे पृ० 407
 102- तर्क सं० पृ० 180
 103- ब्र० सू० शा० भा० 2-2-11 पृ० 504
 104- भामती पृ० 506
 105- ब्र०सू० शा० भा० पृ० 510
 106- भामती पृ० 506-507 (2-2-11)
 107- तै०-स०-३-6 भामती पृ० 510
 108- बृ०सू०-2-9-28 वेदालकृत्यतरु पृ० 511
 109- भारतीयदर्शन(बलदेव उपाध्याय, पृ० 355
 110- भाष्य 2-1-15
 111- भामती 2-1-15(पृ० 464)
 112- तै० उ० ३-6
 113- बृ०सू० ३-9-28
 114- बृ०-सू०-2-9-28 तै० 2-7
 115- बृ०सू० 4-4-6
 116- बृ० उ० 4-4-25
 117- का०सू० 7-25-2

- 118- ब्र० सू० शा०भा० 1-1-1
 119- श्वे - 6-11
 120- ब्र०सू० शा०भा० 1-1-4
 121- तै० उ० 2-6
 122- बृ०उ० 4-3-7, 4-4-22
 123- बृ०उ० 4-15-16
 124- ब्र०सू० 2-3-18
 125- बृ०उ० 4-3-9
 126- चि० सू० 38
 127- मु० उ० 6-1-9
 128- श्वे० उ० 5-6
 129- बृ० उ० 6-4-2
 130- भामती 2-2-11 , दास गुप्ता इण्डियन पिलोसफी पृ० 492
 131- मनुस्मृतिः 12-14
 132- मनुस्मृति 12-105
 133- महाभारत 12-306-43
 134- महाभारत(शान्तिपर्व)
 133- सांख्यकारिका 57
 134- सांख्यकारिका 59
 135- सू० शा० 2-1-14
 136- भामती 2-1-14
 137- यो० सू०
 138- समाधिपाद- सू० 9)
 139- यो० सू० 2-34
 140- पातञ्जलयोगसूत्रम् 4-33
 141- पा० यो० सू० 1-24
 140- बृहदारण्यकोपनिषद् 2-4-5
 141- श्वे० 2-8

- 142- का० 2-6-11
- 143- का० 2-6-18
- 144- ब्र० सू० शा०भा० पृ० 438
- 145- ,, ,, पृ० 439
- 146- का० 2-6-11
- 147- बृ० 3-9-26
- 148- ब्र०सू० शा०भा० पृ० 438
- 149- भामती 2-1-3 पृ० 439
- 150- सांख्यकारिका - 12
- 151- भामती पृ० 162
- 152- वेदान्तकल्पतरु पृ० 165
- 153- छा० 6-2-1
- 154- छा० 6-2-3
- 155- ऐत० 1-1-1
- 156- ब्र० शा०भा० 1-1-5 पृ० 169
- 157- सांख्यकारिका - 14
- 158- भामती पृ० 255-257
- 159- कल्पतरु, 258
- 160- दासगुप्ता , पृष्ठ 493, हिस्ट्री आफ इण्डियन फिलोसफी ।
- 160- मीमांसासूत्रम्, 1-1-1
- 161- मीमांसासूत्रम् 12-4-47
- 161- जे० सू० 1-2-1
- 163- मानमेयोदयः पृ० 212
- 164- ब्र० सू० 3-2-40
- 164- भामती 3-2-41 पृ० 731-32
- 165- तै० उ० 2-8-1
- 166- ब्र० यू० 1-3- 26-27
- 167- छा० 7-1-3

- 168- मुण्ड 3-2-9
- 169- तै 2-1
- 170- छा 3-7-1
- 171- बृ 4-5-15
- 172- बृ 4-5-15
- 173- जै 4-3-1
- 174- ब्र 4-3-1 श्रा 1-1-4 पृष्ठ 113
- 175- भामती पृ 1-1-4 108-109
- 176- श्लो वा 5/4-उद्धृत भामती पृ 109
- 177- भामती 1-1-4 पृ 209
- 178- भामती 1-1-4 पृ सं 130
- 179- भामती पृ सं 131
- 180- भामती पृ 114

द्वितीयोऽध्यायः

वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भः भामतीप्रस्थानस्य स्वसम्परिचयः

भामतीप्रस्थानस्य स्वसम्परिचयार्थं समग्रायाः वेदान्तपरम्परायाः स्वसम्परिचयः आवश्यकः, इति कृत्वात्र संक्षिप्तस्मरेण किञ्चिदुच्यते । वेदान्तपरम्परायाः इतिहासस्य विभाजनं त्रिधा कर्तुं शक्यते । तद्वधा -

- (क) आध्वेदान्तः (अर्थात् गौडपादात् पूर्वं प्रवर्तितानां सिद्धान्तानां परम्परा ।
- (ख) गौडपादप्रवर्तितः अद्वैतवादः ।
- (ग) वैष्णववेदान्तः ।

सामान्यतः एतदुच्यते यत् भागवता शंकराचार्येण ब्रह्मसूत्रम्, उपनिषदः, गीतां चाश्रित्य यानि भाष्याणि रचितानि तानि एव अद्वैतवेदान्तस्य आधारभूतानि सन्तीति । किन्तु बहुत्र एतत् निरस्यते यत् अद्वैतवेदान्तस्य (सिद्धान्तस्मरेण) उद्भावकः शंकराचार्यस्य परमगुरुः गौडपाद आसीत् । यद्यपि अद्वैतवेदान्तस्य ये प्रमुखाः सिद्धान्ताः सन्ति तेषां यत् किञ्चिदुल्लेखाः स्वस्मान्तरेण गौडपादपूर्ववर्तिनि वेदान्तसाहित्येऽपि यत् किञ्चिदुपलब्धुं शक्यते तथापि गौडपादेन माण्डूक्यकारिकायां येन प्रकारेण अद्वैतवादस्य प्रवर्तनं कृत् तेषां प्रकारेण तत् पूर्वं नोपलभ्यते । अ उत्तरकालिकवैष्णववेदान्तस्य स्वसंज्ञानायकः तस्य उल्लेखोऽप्यत्रावश्यकः ।

अस्मिन् अध्याये दीयमानेन विश्लेषणेन एतत्प्रतिपादयितुमिष्यते यत् आध्वेदान्ताचार्यैः ये सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः तेषामुल्लेखाः ब्रह्मसूत्रशंकरभाष्येऽतिशयप्युपलभ्यन्ते । वाचस्पतिना भामत्यां प्रायः सूत्रभाष्याश्रितः पन्था एव अनुसृतः । किन्तु स्थाने स्थाने तेन विशिष्टं विश्लेषणमपि एतेषां सिद्धान्तानां कृतम् । एतत्सर्वं अस्मिन्नेवाध्याये यथास्थाने दृष्टुं शक्यते ।

'वेदान्तः' इत्यस्मिन् शब्दे पदद्वयं कर्तते वेदः, अन्तश्च । अतः सामान्यतया वेदानाम् अन्तः वेदान्तः इत्येवं प्रकारेण वेदान्तशब्दस्य विग्रहः क्रियते । अन्तः पदस्य कः अर्थः ? इत्यस्मिन् विषये मतबाहुल्यं वर्तते । केणांचित् मतानुसारम् ईशोपनिषत् वेदानाम् अन्तिमभागे तिष्ठति । अतः उपनिषदो वेदान्त शब्देन अभिधीयन्ते । "वेदान्तो नाम उपनिषद् प्रमाणं तदुपकारीणि च शारीरकसूत्राणि इत्येवं प्रकारेण सदानन्दयतिना यत् कथितं तदनुसारं तदेव शास्त्रं वेदान्तपदवाचि वर्तते, यस्य आधारभूताः सिद्धान्ताः उपनिषदसुपलभ्यन्ते । वेदस्यार्थं ज्ञानमित्यपि भावति । एवं प्रकारेण तच्छास्त्रं वेदान्त इति नाम्ना व्यपदिश्यते यत्र ज्ञानस्य पर्यवसानम् अर्थाच्च चरमसंप्राप्तिः भावति ।

शंकराचार्येण तथा आनन्दगिरिणा गीताभाष्ये एतदप्युक्तं यत् यस्मिन् शास्त्रे त्वं पदार्थास्य (आत्मनः) तत् पदार्थास्य (आत्मनः) तत् पदार्थास्य (ब्रह्मणः) च ऐक्यं प्रतिपादयते । तदेव शास्त्रं वेदान्तः इति कथ्यते ।

अस्मिन् अध्याये शंकराचार्यपूर्ववर्तिनाम् आणवेदान्ताचार्याणां तथा शंकरोत्तरवर्तिवेदान्ताचार्याणां परिचयेन सह वैष्णववेदान्तिनां परिचयः अपि दातुम् इच्छते येन वेदान्तपरम्परायाः समग्रा स्मरेखा अत्र द्रष्टुं शक्यते । यद्यपि वैष्णववेदान्तिनां सिद्धान्तैः सह भामतीप्रस्थानप्रतिपादितानां सिद्धान्तत्वात् तुलना सामान्यतः शक्या नास्ति, तथापि वेदान्त परम्परायाः समग्रस्य स्वस्मस्य ज्ञानाय वैष्णववेदान्तपरम्परायाः अपि उत्तरेखाः आवश्यकाः इति मत्वा संक्षिप्त-रूपेण अत्र किंचिदुच्यते ।

2 । 0 शंकराचार्यपूर्ववर्तिनो वेदान्ताचार्यः तेषां सिद्धान्ताश्च ।

उपनिषद्सूत्र, ब्रह्मसूत्रे, भागवद्गीतासु, महाभारते, अष्टादशपुराणेषु काव्येषु तथा आगमेष्वपि अद्वैतदर्शनस्य तत्त्वानि उपलभ्यन्ते ।

अपि च व्याससूत्रात्पूर्वतनं सांख्यसूत्रे प्रथमाध्याये 'नाविधातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगाद् वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः इत्यादि अद्वैतप्रतिक्षेपपराणि सूत्राणि अद्वैतस्य अतिप्राचीनत्वं द्योतयन्ति । एवमेव वैशेषिकसूत्रे तृतीयाध्याये द्वितीय-
द्विजाके 'सुखादुःखाज्ञाननिष्पत्यविशेषादेकात्म्यं सर्वशरीराणामिति एकात्म-
वादं पूर्वपक्षयित्वा 'नानात्मनो व्यवस्थातः' इति स्वामिप्रेतमात्मभेदमाह तत्र
भोवान् कणाद । एषु ग्रन्थेष्वपि दृश्यमानत्वेन अद्वैतस्य अतिप्राचीनत्वं सुव्यक्तम् ।

मीमांसाश्लोकावर्तिके 'स्वयं च शुद्धाद्यसत्त्वादभावाद्धान्यवस्तुनः । स्व-
प्नादि वदविद्याया प्रवृत्तिस्तस्य किं कृता' इत्यादि स्थलेषु अपि पूर्वपक्षत्वेन
उल्लिखितस्य अद्वैतस्य प्राचीनत्वं द्योत्यते ।

भागवद्गीतासु अपि अद्वैतस्य प्राधान्यं दृश्यते । तथाहि 'मत्स्थानि
सर्वभूतानि न चाहं तेव्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योग-
मेश्वरम्' इत्यत्र प्रपञ्चमिथ्यात्वं स्वरसतः प्रतीयते ।

गौडपादप्रवर्तितः तथा श्रीशंकराचार्यैः पोषितः विस्तारितव्य
सांख्यस्य अद्वैतवादः नूतनः, अपितु वेदप्रभृतिसकलप्रमाणग्रन्थामूलक एव । गौड-
पादाच्च पूर्वम् अनेके वेदान्ताचार्यः अभूवन् येषां नामानि ब्रह्मसूत्रे अनेकेषु स्थलेषु
उपलभ्यन्ते ।

(1) बादरिः तस्य निर्विशेषादवैतवादश्च ।

बादरेः सिद्धान्तः निर्विशेषाद्ब्रह्मदैवतवादः इत्याख्यायते ।
अनेन हान्देण्यश्रुत्यर्थाविवारावसरे परं ब्रह्म निर्गुणं तथा अपरं ब्रह्म सगुणमित्युक्तम् ।
निर्विशेषाद्ब्रह्मादवैतवादे अस्य पक्षापातः आसीत् इति प्रतीयते । 'कार्य' बादरिरस्य
गत्युपपत्तेः । अस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकरः अस्य मतं जीवात्मनोर्चिरादिगतिविषये
इत्थमाह - 'स एनान् ब्रह्म गमयति'² इत्यत्र विचिकित्स्यते - १ किं कार्यमपरं ब्रह्म
गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति' कृतः संशयः ? ब्रह्मशब्दप्रयोगाच्च
गतिहेतुश्च । तत्र कार्यमिव सगुणमपरं ब्रह्मेतान् गमयत्यमानवः पुराः इति बादरि-
राचार्यो मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुप-
दयते प्रदेशवत्त्वाच्च । नतु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वावकाशयते ।
सर्वगतत्वाच्च प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम् ।

अयं भावो यद् अर्चिरादिमार्गप्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृते हान्दोग्योपनिषदि
'ब्रह्मसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति'³ अनया हान्दोग्य-
श्रुत्या अर्चिराद्यभिमानि देव अतिवाहिको वा देवः सुकृतिः एनान् ब्रह्म गमयतीति
ज्ञाप्यते । अत्र ब्रह्म पदेन परं ब्रह्म अपरं ब्रह्म वा ब्राह्मम् इत्यत्र बादरिराचार्योऽत्र
श्रुतौ ब्रह्मपदस्य अर्थाच्च अपरं ब्रह्म करोति तथा अपरब्रह्मणो विशेषणं सगुणमिति
ब्रवीति । अतोऽस्य मते परं ब्रह्म निर्गुणम् । अनेनायं निर्विशेषाद्ब्रह्मादवैतवादी
संलक्ष्यते ।

अस्य सूत्रस्य भाष्यार्थां वाचस्पतिना 'अयं बादरिः 'तत्त्वदर्शि' 'साधुत्व-
दर्शि' चेति विशेषाणाभ्यां सम्मानितस्तस्य निर्विशेषादवैतसिद्धान्तोऽपि
प्रदर्शितः । अस्य मते अपि 'तत्त्वमसि' इति महावाक्येन ब्रह्मसाक्षात्कारात्मकः
अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः ।

1- ब्र० सू० 4-3-7

2- छा० उ० 4-15-5

3- छा० उ० 4-15-5

तस्मात् कार्यं⁴ बादरिः⁵ " इत्येव एव स्थातः पक्षः । अविद्योपा-
 ध्यवच्छिन्नः आत्मैव जीवः किंगलितनिखिलप्रपंचाकाशासविभ्रमस्य, एकमेव ब्रह्म
 जीवब्रह्मणोश्चाभौदः । यथा "तत्त्वदर्शिं बादरिर्ददर्श-कार्यमप्राप्तपूर्वत्वाद-
 प्राप्तप्रापणी गति । प्रापये ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाङ्गुगदात्मकम् ॥ तत्त्वमसिवावया-
 र्थासाक्षात्कारात्प्राक्किं जीवात्मा विद्याकर्मवासनाद्युपाध्यक्छेदादवस्तुतोऽन-
 वच्छिन्नोऽवच्छिन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः
 स्वस्मादन्यात्स्मत्तस्त्वनर्चिरादी त् लोकान्गत्याऽऽप्नोतीति युज्यते । अद्वैतब्रह्मतत्त्व-
 साक्षात्कारवतस्तु किंगलितनिखिलप्रपंचाकाशासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गर्तिर्न गमयि-
 तार इति किं केन संगतम्⁵ " इत्यादि । अत्रैव भामत्यां पुनरत्रै उक्तम् "स्तदपि
 वस्तुतो विचारासहतया सर्वमनिर्वचनीयं विबुद्धिः तमविद्यायाः समुत्पन्नाद्वैत-
 त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते⁶ " । अतोऽत्रै पुनरपि भामत्यामुक्तम् --
 'तस्मात्साधुदर्शिं स भागवान्बादरिरसाधुदर्शिं जैमिनिरिति सिद्धम् ।' ⁷

ब्रह्मसूत्रे कृतान्ययाधिकरणोऽपि बादरेर्मतमुत्तिष्ठितम् तत्रैष्टकारिणश्चन्द्र-
 मण्डलमधारिणा यावद् भागवतं तत्रोचिता सा नूशयाः (अवशिष्टकर्मणः) चन्द्र-
 मण्डलतः पुनरावर्तन्ते । अत्रानुशयशब्दार्थो विचार्यते⁸ । "तद् य इह रमणीय-
 चरण अभ्याशयो ह्यन्ते क्लृप्ता योनिमापदयेरन्⁹ " इत्यत्र उक्ताचरणशब्दार्थो अनु-
 शयः । बादरिराचार्यः चरणशब्दार्थं सुकृतं दुष्कृतं च मनुते । यथाहतुः महर्षिः
 'बादरायणो भागवान्शांकरश्च सुकृतदृष्टे एवेति तु बादरिः¹⁰ " । बादरिः

-
- 4- ब्र० सू० शा०भा० ४-३-४
 5- भामती ४-३-७ - ९९४
 6- भामती पृ० ९९४
 7- भामती पृ० ९९६
 8- ब्र०सू० ४-३-७
 9- छा०उ० ५-१०-७
 10- ब्र०सू० ३-१-११

सुकृद्दृष्टे एव 'चरण'शब्देन प्रत्याप्यते इति मन्यते । चरणमनुष्णं कर्मत्प-
नर्थान्तरम् । तथाहि अविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो
हीष्टादिलक्षणां पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येषा महात्मेति ।
आचारोऽपि च धर्मतिशेष एव । तस्मात् रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणाः
कम्यचरणाः निन्दाकर्माणा इति निर्णयः । बादरिमते अपरिच्छिन्नोऽपि परमेश्वरः
प्रदेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन मनसा स्मरति । अतः प्रदेशमात्र उच्यते । एवं बादरिः
निर्विशेषब्रह्मादेवतवादी आसीत् ।

(2) काष्णार्जिनिः, तस्य अनुशयसिद्धान्तश्च ।

आचार्यः काष्णार्जिनिः कालः बादरायणस्य कालादनन्तरमेव । अस्य
मतम् अद्वैतवादी द्वैतवादी वेति स्पष्टं न प्रतीयते । केवलम् आत्मनः पुनर्जन्म
विषये अस्य मतमुपलभ्यते । पुनर्जन्मः कारणाविषये अपं कथयति यद् 'अनुशयः'
एव पुनर्जन्मकारणं नतु शीलमाचारो वा । अनुशयो नाम भुवत् कर्म, 'चरणादिति
चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्णार्जिनिः' ¹¹ । अस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता श्रीशंकरेणास्य
मतमित्यामुल्लिखितम् - अद्यापि स्यात् । या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायो-
दाहृता । 'तद् य इह इह रमणीयचरणं' ¹² सा खलु चरणाद् योन्यापत्तिं
दर्शयति नानुशयात् । अन्यद्व्यरणमन्योऽनुशयः । चरणं चारित्रमाचारः शील-
मित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुवत्कलात्कर्मणो अतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च
कर्मचरणो भेदेन व्यपदिशति यथाकारी यथाचारो तथा भावति ¹³ इति
यान्यवद्यानि कर्मणि तानि सेवितव्यानि नो ह्यत्राणि यान्यस्माकं सुवरितानि
तानि त्वयोपास्यति ¹⁴ इति च । तस्माद्व्यरणाद् योन्यापत्तिं श्रुते नानुशय-
सिद्धिरिति चेत् । नैव दोषः । अतो अनुशयोपलक्षणार्थविद्या चरणश्रुतिरिति
काष्णार्जिनिराचार्यो मन्यते । भागवता बादरायेणान स्वमतस्य पोषणो तथा

11- ब्र० सू० 3-1-9

12- छा० 5-10-7

13- बृ० उ० 4-4-5

14- तै० सू० 1-1-2

जैमिनिमतस्य खाण्डने अस्य मतस्य उपयोगः कृतः । अयं बादरिमतस्य समर्थाकः
पीडाकश्चासीत् ।

अत्र वाचस्पतिमिश्राः भामत्यामेवं कथयन्ति - 'शीलमाचारोऽनुशया-
दिभान्नः तथाप्यस्यानुशयांगतया अनुशयोपलक्षणात्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो
मेने । तथा च रमणीयचरणाः कपूराचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणात् सिद्धां
सानुशयमेवावरोक्षामिति ।' 15

3- आचार्यः आत्रेयः तदीयः फलश्रुतिसिद्धान्तश्च ।

आत्रेयः पूर्वमीमांसायां प्रखाण्डाः विद्वान् आसीत् । आत्रेयस्य नाम
उपासनायाः फलप्राप्तविषये उल्लिखितं वर्तते । ऋत्विक् यजमानयोर्मध्ये यजमान
एव उपासनायाः फलभाग्य भावतीति आत्रेयमतम् । 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः' 16
अत्र भाष्ये तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वत्यात्रेय आचार्यो मन्यते' इति ।

अत्र भामती - 'प्रथमे काण्डे शीललक्षणो तथाकाम इत्यत्रार्किसम्बन्धो
कर्मणः सिद्धो किं कामो याजमान उतात्तिर्वज्य इति संशयवार्कित्येऽपि कर्मणि
यजमान एव कामो गुणपक्षेऽपि निर्वर्तितम्, इह त्वेवंजातीयकानि चांगसबद्धानि
उपासनानि किं याजमानान्येवोतात्तिर्वज्यानीति विचार्यत इति न पुनस्तत्तम् ।' 17

4- औखुलोमिः तस्य दैवतादैवतवादश्च ।

आश्मरथ्यवत् अयमपि दैवतादैवतवादी भेदाभेदवादी चासीत् । संसारिक-
दशायां जीवो ब्रह्मणः सर्वथा भिन्नः । देहेन्द्रियादिसम्पर्काज्जीवः कालुष्यं
प्राप्नोति ज्ञानादिसाधनैर्मलमपीयते ब्रह्मणा सह जीवैक्यं भावति । अस्यां मुक्त-
दशायां ब्रह्मजीवयोरभेदः । मुक्तस्य चात्मनश्चैतन्यस्मरेण अभिव्यक्तिर्भावति
सर्वज्ञत्वस्मरेणाधवा सर्वेश्वरत्वस्मरेण न भावति । यथाह भागवान्शंकराचार्यः-

15- भा० 3-4-44

16- ब्र० सू० 3-4-44

17- भामती पृ० ११३

“विज्ञानात्म एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसम्पर्काच्च क्लृप्ताभूतस्य
ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानाच्च सम्प्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मैक्यो-
पपत्तेरिदमभौदेन उपक्रमणमित्यौलुलोमिराचार्यो मन्यते ।”¹⁸

भामत्याम् अत्रत्यमौलुलोमिमत्तम् अतीव स्पष्टं दृश्यते । जीवो हि परमात्मनो-
ऽत्यन्तं भिन्न एव सन्न देहेन्द्रियमनोबुद्धायुपधान संपर्कात्सर्वदा क्लृप्ताः, तस्य च
ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मै-
क्योपपत्तेरिदमभौदेनोपक्रमणम् । एतद्वृत्तं भावति - भाविष्यन्तमभौदमुपादाय भौद-
कालेऽप्यभौद उक्तं । यथाहुः पांचरात्रिकाः - आमुंतेभौद एव स्याज्जीवस्य
च परस्य च । मुक्तस्य तु न भौदोऽस्ति भौदहेतोरभावः ।”¹⁹

अत्र रत्नप्रभायाम् - संसारदशायां भौद एव मुक्तावेदाभौद इत्यौलुलोमि-
मतम् ।”²⁰ “चितितन्मात्रेण तदात्मक्त्वादित्यौलुलोमिः²¹ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये
शंकराचार्यः आह - ‘^{यद्य}प्यस्यैव पक्षपातमत्त्वादयो भौदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते,
तथापि शब्दविकल्पणा एवैते । पातृत्वादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते ।
चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वस्ममिति तन्मात्रेण स्वस्मेण अभिनिष्पत्तिरुक्ता ।
तथा श्रुतिः “एवं वा अरे अयमात्मानन्तरोद्बाह्वयः कृत्स्नः प्रज्ञानधान एव”²² इत्येवं
जातीयकं नृगृहीता भाविष्यति ।

अत्र भामत्यामैवमुक्तं वाचस्पतिना - ‘अनेकाकारैकस्य नैकत्वान्नैकता
भावेत् । परस्परविरोधीन न भौदाभौदसम्भावः ॥ नह्येकस्य आत्मनः पारमार्थि-
कानेकधर्मसंभावः । ते चेदात्मनो भिद्यन्ते दैवतापत्तेरद्वैतश्रुतयो व्यावर्तेरन् ।
अथा न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनोऽभौदान्मिथोऽपि न भिद्येरन् । आत्मस्म-
वत् । आत्मस्मं वा भिद्येत । भिन्नेभ्योऽनन्यत्वान्नीलपीतत्ताच्च । न च धर्मिणा
आत्मनो न भिद्यन्ते मिथास्तु भिद्यन्त इति - साम्प्रतम्, धर्म्यभौदेन तदनन्यत्वेन

18- ब्र0सू0शा0भा0 1-4-21

19- भामती प्र0 416

20- रत्नप्रभा - 1,4-21

21- ब्र0 सू0 4-4-6

22- ब्र0उ0 4-5-13

तेषामप्यभेदप्रसंगाच्च । भेदे वा धर्मिणोऽपि भेदप्रसंगादित्युक्तम् । भेदा-
 भेदौ च परस्परविरोधादेकभावाच्च सम्भावत इत्युपपादितं प्रथमे सूत्रे ।
 अभावस्याप्यामद्वैताविहन्तृत्वेऽपि तस्य पात्मादेः कात्पनिकत्वात् तदधि-
 निष्पन्नतया तेषामपि कात्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तदधर्मता श्लिष्यते ।
 एतेन सत्यकामसर्वज्ञेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिकाः व्याख्याताः, तस्मान्निरस्ताशौ-
 प्रपञ्चोक्त्या व्यपदेश्येन चैतन्यमात्रात्मनाऽभिनिष्पद्यमानस्य मूलतत्त्वात्मनोऽर्था-
 शून्यैरेवावैहतात्मसत्यकामादभिशाब्देर्व्यपदेश इत्युक्तो²³मिर्मने । एवं च
 संसारिकदशायां जीवहृत्पणोः भेदेन मुक्तिदशायामभेदेनास्य सिद्धान्तो भेदा-
 भेदवादः इति सिद्धायति ।

अत्र कत्यतर - ' एते नेति भेदाभेदनिधोधाच्च भेदे च भावस्यत्वे
 सत्यकामत्वादीनां भावत्येवाद्वैतविघातकत्वम् । तस्मात् सत्यकामत्वादयोऽप्यौ-
 पाधिका विकल्पस्य इत्यर्थः ।'²⁴

5- आचार्यः आश्मरथ्यः ; तस्य भेदाभेदवाश्च

आश्मरथ्यस्य समयः जैमिनेः तथा बादरायणाच्च पूर्वमेव आसीत् । अस्य
 मते विज्ञानात्म-परमात्मनोः मध्ये भेदाभेदसम्बन्धाः वर्तन्ते इति ।

'परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वम् इत्यस्य अर्थनिर्णयि आचार्यस्य आश्मर-
 रथ्यस्यायं निर्णायी यत् परमेश्वरो वस्तुतोऽनन्तस्तथापि भावतान्न अनुगृहीतुं

23- भामती पृ० 1009

24- वेदान्तकत्यतर पृ० 1009

प्रादेशामात्रमात्मानमभिव्यनवित । अथावा स परमात्मा स्थानविशोभो अभि-
व्यज्यते । तस्याभिव्यक्तिस्थानं हृदयमस्ति । अतः प्रादेशामात्रमुच्यते - 'अभिव्यक्ते-
रित्याश्मरथ्यः' ²⁵ । प्रादेशामात्रपरिमाणः परमेश्वरः उपासकनां कृते अभिव्यज्यते ।
प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशोभेण अभिव्यज्यते । अतः परमेश्व-
रपि प्रादेशामात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ²⁶ ।

अयं भोदाभौदवादी अथावा दैवतादैवतवाधासीव । अयं कथयति यत्
मुक्तेः पूर्वं 'ब्रह्मजीवयोर्भौदो भावति । मुक्तैरनन्तरमुक्तयोर्भौदो भावति ।
'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भावति' इति श्रुतिरपि आश्मरथ्यमतस्य तात्पर्यं
समर्थायति । यथा च सूत्रम् 'प्रतिज्ञासिद्धां लिंगमाश्मरथ्यः' ²⁷ । अत्र भागवान्
शंकराचार्यः - 'अस्त्यत्र प्रतिज्ञा - 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भावति'
'इदं सर्वं' यदयमात्मा इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिर्वा सूचयन्त्येतल्लिं
यत्प्रियसंयुचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्म-
नोऽन्यः स्थातततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धायर्थां विज्ञानात्मपरमात्म-
नोर्भौदांशोनीपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । ²⁸

अत्र भामतीकारः एवमाह - 'यथाहिवदनेर्विकारा व्युधारन्तो विस्फुल्लिङ्ग
न वृक्षोरत्यन्तं भिद्यन्ते । तदूपनिष्मणत्वाच्च । नापि ततोऽत्यन्तमभिन्नाः,
तद्वत्त्वरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसंगात् । तथा जीवात्मनोऽपि ब्रह्मविकारा न
ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते, चिदूपत्वाभावप्रसंगात् ।' ²⁹

आश्मरथ्यसिद्धान्तविषये भागवता शंकराचार्योणानास्था प्रकटिता -
'आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम्, तथापि प्रतिज्ञासि-
द्धोरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते' ³⁰ ।

-
- 25- ब्र०सू० 1-2-29
26- ब्र०सू० 1-2-29
27- ब्र०सू० 1-4-20
28- ब्र०सू० शा०भा० 1-4-20
29- भामिती पृ० 415
30- ब्र०सू० शा०भा० 1-4-22

अत्र कियान् इत्यस्यार्थः - भोदवद्भोदोऽपीति रत्नप्रभायाम् ।
पुनश्च अनास्था प्रकटिता - 'ये तु निर्बन्धां कुर्वन्ति । ते वेदान्तार्थं बाध्य-
मानाः श्रियादवारं सम्यग्दर्शनेनैव बाध्यन्ते कृतकमनित्यं च मोक्षां कल्पयन्ति
न्यायेन च न संगच्छन्ते' ³¹ ।

एवं शांकरभाष्यभाष्यमतीरत्नप्रभात्यायनिर्णयानुसारम् आश्मरथ्याभि-
प्रेतो भोदाभोदवादः भावतीति निश्चीयते । श्रीरामानुजकृत श्रीभाष्यस्य टीका-
कारः श्रीसुदर्शनाचार्यः कथयति यत् अस्यैवाश्मरथ्यस्य भोदाभोदवादं श्रियादव-
प्रकाशोऽङ्गीकृतवान् । ³²

अतः एतत् प्रतीयते यत् आश्मरथ्य एव भोदाभोदवादस्य सर्वप्राचीनः
आचार्यः मासीत् इति ।

(6) आचार्यः काशकृत्स्नः ; तस्य निर्विशेष ब्रह्मादवैतवादश्च ।

काशकृत्स्नः निर्विशेषब्रह्मादवैतवादयासीत् । अस्यैदं मतं यत् ब्रह्मणोव
जीवात्मसंज्ञेण जीवलोकं अवस्थीयते इति । यथा पृथिव्यादीनां सृष्टिः ब्रह्मणः
श्रूयते तथा जीवोत्पत्तिः न श्रूयते अतो जीवो न ब्रह्मणो विकारः ।

'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' ³³ अस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता शांकरेण
इत्थां निरूपितम् - 'अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावनावस्थानादुप-
पन्नमिदम् भोदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ।' ³⁴ तथा च
ब्राह्मणम् - अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामस्य व्याकरणावापि ³⁵ इत्येवं जातीयकं
परस्यैवात्मनो जीवभावनावस्थानं दर्शयति ।

आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम्, तथापि
प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षा त्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभि-

31- श्रीशांकरात्प्राग्दैतवादः पृ 87

32- श्रीशांकरात्प्राग्दैतवादः पृ 86-87

33- ब्र० सू० 1-4-22

34- ब्र० सू० शां० भा० 1-4-22

35- शां० सू० 6-3-2

प्रेत इति गम्यते । औक्तोमिक्षो पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षो भोदाभोदो गम्यते, प्रतिपिपादयिषिताधार्नुसारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥³⁶

अत्र भामतीकारोऽपि काशकृत्स्नाचार्यप्रतिपादितस्य सिद्धान्तस्य प्रामाण्यं व्यनक्ति । मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निधारयति । तद्वयथा - 'कस्मात् पुनः काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोपसंहारोपक्रमणमाह- अतश्चेति' ॥³⁷

अत्र रत्नप्रभायामाणविदान्तेषु काशकृत्स्नमतस्यैव प्रामाण्यमाह- 'आर्षेण पक्षेण काशकृत्स्नपक्षस्यैव उपादेयत्वे किं बीजं तदाह दर्शितमिति ।

सूत्रभाष्यादि पर्यालोचनया आचार्यकाशकृत्स्नमते जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकोऽभोदो अविद्यया कात्पनिको भोदः, तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजज्ञानेन स्वस्वरूपावगमो मोक्ष इति निर्विशेषब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः तः पर्यवसीयते ।

अत एव निर्विशेषाद्वैतवादी भागवान् शंकरः काशकृत्स्नसिद्धान्तं प्रति स्वीयं पक्षापातं समदर्शयत् ।

7- आचार्यः जैमिनिः; तस्य निर्विशेषब्रह्माद्वैतवादश्च

बादरायणः जैमिनिश्च समकालिकौ आस्ताम् । अयं जैमिनि पूर्वमीमांसायाः सूत्रप्रणेतृत्वेन कर्ममीमांसायाः आचार्यत्वेन च प्रथितः । ब्रह्मसूत्रे एकादशासु सूत्रेषु जैमिनिसिद्धान्ताः उपपादिताः । वेदान्तसिद्धान्तानां सन्दर्भो निर्विशेषब्रह्माद्वैतवादयासीत् इति कथयितुं शक्यते । एतेषु एकादशासु सूत्रेषु केवलं चत्वारि सूत्राणि परिहाय शेषेषु सूत्रेषु पूर्णतो अंशतो वा निर्विशेषब्रह्माद्वैतसिद्धान्ताः उपलभ्यन्ते । उदाहरणतया 'साक्षादव्यविरोधाम् जैमिनि'³⁸ इति सूत्रस्य शंकरभाष्ये भामत्यां च जीवपरमात्मनोरव्यमित्यामुक्तम् '-

36- ब्र0सू0 1-4-22

37- भामती पृ0 418-419

38- ब्र0सू0 1-3-31, 3-2-40, 3-4-18, 3-4-40

39- ब्र0सू0 1-2-28

निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहो तदविषय एव वैश्वानरशब्दः
 केनचित् योगेन वर्तितव्यते । "विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेष्वां वा अयं नरः, विश्वे वा
 नरा अस्येति विश्वनरः परमात्मा सर्वात्मकत्वात् विश्वनर एव वैश्वानरः" ।
 तदवितोऽनन्यार्थः राक्षसवायसादिवत्⁴⁰ । अत्र परमात्मा सर्वात्मकत्वात् इत्युक्त्या
 जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपादितः ।

अत्र भामत्याभिमतीः पि स्पष्टम् - "वैश्वानरः परमात्मा चराचर-
 साक्षीति । पूर्वमक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति - निश्चिते चेति । विश्वात्मकत्वात्
 वैश्वानरः प्रत्यगात्मा विश्वेष्वां वायं नरः, तद्विकारत्वादविश्वप्रपञ्चस्य ।
 विश्वे नरा जीवा वात्मनोऽस्य तादात्म्येनेति"⁴¹ ।

एवमेव 'संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति'⁴² अस्य सूत्रस्य भाष्ये
 भामात्यांच त्रैलोक्यस्य परमात्मस्यैकत्वप्रतिपादनद्वारा एकमेवाद्वैतं तत्त्वं ब्रह्मेति
 निरूपितम् - 'द्युप्रभृतीन्पृथ्वीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्म-
 मूर्धाप्रभृतिषु चुबुक्पर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयात्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य
 दर्शयति' ।⁴³

अन्यस्मिन् स्थले निर्विशेषाद्वैतप्रकाशः प्रसाधितः । 'अन्यार्थः' तु
 जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेकै⁴⁴ । अत्र शांकरभाष्ये जैमिनिमतेन
 जीवालिङ्गेन ब्रह्म गृह्यत इत्युक्त्वा जीवब्रह्मणोः अभेदोऽयथायि । यथा
 शांकरभाष्यम् - 'अपि च नैवात्र विविदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वादयं स्यादब्रह्मप्रधानं
 वेति'⁴⁵ ।

जैमिनिमते मोक्षाविषयेयं विशेषो यद्यं मुक्तिपुराणस्य सैन्द्रियशरीर-
 सन्तां मन्यते यथा - "भावं जैमिनिविकल्पामननात्"⁴⁶ इत्यस्य भाष्ये शांकरेण
 स्पष्टीकृतम् - जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सैन्द्रियस्य भावं मुक्तं प्रति

- 40- ब्र०सू० 1-2-28
 41- ब्र०सू०शां०भा० 1-2-28
 42- भामती पृ० 266
 42- ब्र०सू० 1-2-31
 43- ब्र०सू० शां०भा० 1-2-31
 44- ब्र०सू० 1-4-18
 45- ब्र०सू०शां०भा० 1-4-18
 46- ब्र०सू० 4-4-11

मन्यते । यतः 'सः एकधा भावति त्रिधा भावति'⁴⁷ इत्यादिना अनेकधा-
भावविकल्पमामनन्ति । न ह्यनेकविधाता विना शरीरभौदेन अभ्यसी स्यात् ।
अप्येवार्थाः भामत्यामपि - "शरीरेन्द्रियभौदे हि ज्ञानाभावः सम्बन्धसः ।
न चार्थासम्भावे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥"

ब्रह्मसूत्रम्

उपनिषद् निबद्धाः गूढतमभावाः उपनिषदार्थाः सर्वे ज्ञातुं शक्यन्ते
इति कृत्वा सर्वेषां सम्यग्बोधनायकं सूत्रस्येण प्रणीताः शङ्खता बादरायणेन
ब्रह्मसूत्रे चत्वारः अध्यायाः सन्ति । तेषां नामानि समन्वयादयायः, अविरोधा-
ध्यायः, साधनाध्यायः, फलाध्यायश्च ।

प्रथमे सर्वासां वेदान्तश्रुतीनां ब्रह्मण्येव समन्वयः । द्वितीये विरोधात्त-
र्काणां निराकरणेन वेदान्तमतस्य स्थापनम्, तृतीये ब्रह्मविद्या कथां साधयितुं
शक्यते तथा तस्याः साधनं किमिति निरूपितम् । चतुर्थे साधनानन्तरं
ब्रह्मविद्यायाः किं फलं भाविष्यतीति प्रतिपादितम् ।

अनेके आचार्याः स्वमतानुसारं तस्य भाष्यं रचयित्वा वेदान्तसम्प्रदायान्
प्रवर्तितवन्तः । तदयथा -

भाष्यकारस्य नाम	रचनाकालः	भाष्यस्य नाम	मतम्
(1) शङ्कराचार्यः -	800 ई० -	शारीरकभाष्यं	अद्वैतम्
(2) भास्कराचार्यः -	1000 ई०-	भास्करभाष्यं	भौदाभौदम्
(3) रामानुजाचार्यः -	1200 ई०-	श्रीभाष्यम्	विशिष्टाद्वैतम्
(4) मध्वाचार्यः -	1300 ई०-	पूर्णप्रज्ञाभाष्यम्	द्वैतम्
(5) निम्बार्काचार्यः	1300 ई०-	वेदान्तपरिजातभाष्यं	द्वैताद्वैतम्
(6) श्रीकण्ठाचार्यः	1300 ई०-	शैवभाष्यम्	शैवविशिष्टाद्वैतम्
(7) वल्लभाचार्यः	1500 ई०-	अणुभाष्यम्	शुद्धाद्वैतम्
(8) विज्ञानभिक्षुः -	1600 ई०-	विज्ञानामृतभाष्यम्	अकिञ्चागद्वैतम्
(9) बलदेवस्वामी-	1700 ई०-	गोविन्दभाष्यम्	अचित्तन्यभौदाभौदः

8- आचार्यः काश्यपः; तस्य भौदवादः

काश्यपः वेदान्तस्य प्राचीनाचार्यः अभाक् । शाण्डिल्येन 'भावितसूत्रे' काश्यपस्य तथा बादरायणस्य च मते उल्लिखिते । सूत्रकारस्य शाण्डिल्यस्य मतानुसारेण काश्यपः भौदवादी तथा बादरायणः अभौदवादी अस्ताम् ।

9- भागवान् बादरायणः; तस्य वेदान्तसूत्रं च

वेदान्तदर्शनस्य प्रणेता भागवान् वेदव्यासः एव । व्यासः 'बादरायणः' कृष्णद्वैपायनः, सन्यस्त आदयः अपरनाम्ना अभिधीयते । बादरायणेन महाभारतम्, अष्टादशपुराणानि, ब्रह्मसूत्रं, च रचितानि । वेदान्तक्षेत्रे ब्रह्मसूत्रस्य स्थानम् अद्वितीयं भावति ।

10- आचार्यः भार्तृप्रपञ्चः; तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयवादश्च

आचार्यः भार्तृप्रपञ्चः कठोपनिषद् बृहदारण्यकोपनिषद् चाधिकृत्य भाष्यं रचितवान् । भार्तृप्रपञ्चः 'ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी' आसीत् । दार्शनिकदृष्ट्या अस्य मतं दैवतादैवतम्, भौदाभौदः, अनेकान्तम् इत्यादिस्मृणापि अभिधीयते । तस्य मते ब्रह्मणः एकत्वं, जगत् नानात्वं च भावति ज्ञानकर्मणाश्च सार्धक्ता अंगि-
त्रियते । तस्य मते जीव मोक्षात्पूर्वं हिरण्यगर्भाभावं प्राप्नोति । हिरण्यगर्भात्त्वम् न मोक्षावस्था, किन्तु मोक्षस्य पूर्वकाले कर्तमानम् अन्तरातत्त्वम् अवस्थामात्रां च वा वर्तते ।

11- भार्तृहरिः तस्य शब्दादैवतवादश्च ।

भार्तृहरेः नाम यामुनाचार्यस्य ग्रन्थेषु दृश्यते । तस्य वेदान्तग्रन्थाः नोपलभ्यन्ते । भार्तृहरेः शब्दब्रह्मवादम् आश्रित्य मण्डनमिषेण 'ब्रह्मसिद्धिः', इति नाम्ना ग्रन्थो लिखितः । पुनः ब्रह्मसिद्धोस्मरिवाचस्पतिमिश्रः 'ब्रह्मतत्त्वसमीक्षां' रचितवान् शान्तरक्षितकृते 'तत्त्वसंग्रहे' विष्णुतात्पर्यरचितायाम् 'इष्टसिद्धिः' जयन्तभाट्टविरचितायां 'न्यायमंजरी' च शब्दादवयवादस्य उल्लेखो दृष्टुं शक्यते । भार्तृहरेः तस्यान्यायिनश्च 'पश्चन्ती' नाम्न्याः वाचः शब्दब्रह्मरूपत्वं मन्वते ।

ब्रह्मसूत्रस्य दहराधि करणभाष्ये भागवता शंकरेण शब्दादवैतवादस्य
 छाण्डनं कृतम् । भार्गवरिणा एतत् प्रतिपादितं यत् 'अनादिनिधाना नित्या वागुत्सृ-
 ष्टा स्वयं भुवा । विवर्तितार्थाभावेन प्रक्षिप्ता जगती यत्' ।⁴⁸ व्याकरणानां मता-
 नुसारं शब्दब्रह्म एव परमतत्त्वम् । एतदेव स्फोट इति नाम्ना व्यङ्ग्यते । जगत्
 शब्दब्रह्मणः विवर्तित्वेन भासते । किन्तु शंकराचार्येण एतत्स्पष्टीकृतं यत्
 'वर्णभ्यश्चाध्याप्रतीतेः सम्भावात् स्फोटकत्वेना अनर्धिका' । भागवता
 शंकराचार्येण एतदप्युक्तं यत् वर्णगतवैचित्र्यस्य कारणम् वर्णगतस्वरप्रभेदो न अपितु
 अभिव्यञ्जकवैचित्र्यमेव तन्निमित्तम् ।

भामतीप्रस्थानेषुपि शब्दादवैतवादस्य (स्फोटवादस्य) छाण्डनं दृश्यते ।
 अस्य विशीर्षणम् अग्रे यथास्थाने द्रष्टव्यम् ।

12- आचार्यः ब्रह्मदत्तः तस्य जीवनिनित्यत्वसिद्धान्तश्च ।

ब्रह्मदत्तः शंकराचार्य पूर्ववर्ती एकः अतिप्रसिद्धो वेदान्ताचार्यः आवात् ।
 ब्रह्मदत्तस्य मते जीवः अनित्यः ब्रह्म एव एकमात्रं नित्य पदार्थः । तथाच जीवत-
 'एकं ब्रह्मैव नित्यं तदितरदखिलं तत्र जन्मादिभाग इत्याम्नातम्, तेन जीवोऽपि
 अचिदिन जनिमान्' । तस्य मते जीवजगदश्च उभयमपि ब्रह्मणः उत्पद्य ब्रह्मणि
 लीयते । किं च उपनिषदां यथार्थात्तात्पर्यं तत्त्वमसि प्रभृति महावाक्येषु न अपि
 तु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि नियोगवाक्येष्वेव द्रष्टव्यः इति अभि-
 प्रपत्ति ब्रह्मदत्तः ।

शंकराचार्यस्य मते महावाक्यजनितज्ञानादेव अविद्यानिवृत्तिः । तस्य मते
 उपासना ज्ञानाद्विज्ञाना भावति । किन्तु सः उपासनायाः विषये एव विधिम्
 अंगीकरोति नतु ज्ञानविषये । अविद्यानिवृत्त्यर्थकं तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रमेव । अतः
 आत्मज्ञानाय विधिं नांगीक्रियते । पूर्वमीमांसायां कर्मविधौ तथा उत्तरमीमांसायां
 भावना विधौ प्रामुख्यम् । अतः उपनिषदसु 'आत्मा वा अरे' इत्यादि विधि-
 वाक्यैरेव अधिकं महत्त्वं नतु 'तत्त्वमसि' वाक्यस्य । वस्तुनः स्वरूपज्ञानं विना भावना

48- वाक्यप्रदीपम् ब्रह्मकाण्ड ।

49- मेरिसि० तत्त्वमुक्ताकलापः - सर्वार्थसिद्धिधवृत्तौ 2-16 पृ० 175

दोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यदक्त्वा प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तदवदेवेदं प्रमाणं त्वत्स्मृतिनिश्चयात् ॥ 51

भामत्यां वाचस्पतिः 'ब्रह्मविदां गाथा' इत्यादिस्मरेण एतेषां श्लोकानामुल्लेखं करोति । सुन्दरपाण्ड्यस्य कात् 707 विष्णुभाष्ये आसीत् इति प्रतीयते सः शैववेदान्ती आसीत् ।

उपर्युक्तेभ्यः अतिस्विता अपि अनेके वेदान्ताचार्याः अभूवन् । तेषां नामानि यामुनाचार्येण वेदार्थसंग्रहे, तथा श्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकायां परिगणितानि ।

एतेषाम् अपरेषां च वेदान्ताचार्याणां नामानि सम्प्रदायानुसारं ब्रह्मसूत्रभाष्यादयनुसारं च परिज्ञायन्ते । तेषु उपवर्णाः, गुह्यदेव-कर्मदी, भाष्यविः, ब्रह्मानन्द, टंक, द्विविडः, भार्तृमित्रः प्रमुखाः सन्ति । एषु केनचित् वेदान्त-विषयकं सूत्रं केनचित् भाष्यम्, केनचित्, केनचिद् कारिका, केनचिद् व्याख्यानादीनां रचना कृता ।

एषु व्यासः ब्रह्मसूत्रकर्तृत्वेन प्रसिद्धः । तस्याभिमतवादवैतवादस्य स्वस्य कीदृशमिति निश्चेतम् उत्तरवर्तिभिः वेदान्तिभिः स्व स्वमतानुसारं ब्रह्मसूत्र-भाष्यप्रभृतिषु ग्रन्थेषु विभिन्नाः विचाराः प्रकटिताः ।

अद्वैतवादसम्प्रदायस्य अर्वाचीनेषु आचार्येषु सर्वप्रमुखोऽस्ति भागवान् शंकराचार्यः । सः प्रायः अन्येषां मतानि छाण्डयित्वा स्वसिद्धान्ते स्थापयति । शंकराद्वैतवादस्य आधारभूतानि तत्त्वानि गौडपादकारिकायां दृष्टुं शक्यन्ते ।

14- आचार्यः गौडपादः तस्य अद्वैतवादश्च ।

शंकराचार्यस्य कथनेषु गौडपादसिद्धान्तस्य महान् प्रभावः संलक्ष्यते । अयं गौडपादाचार्यः श्रीशंकरस्य परमगुरुः आसीत् । श्रीगौडपादनिर्मित माण्डूक्यकारिकायाः भाष्यस्यावसाने परमगुरुत्वेन सः नमस्कृतः -

'यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातेर्नतोऽस्मि' 52

51- ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्ये 1-1-4

52- माण्डूक्यभाष्ये 1-1-4 (अन्ते)

शंकरेण ब्रह्मसूत्रभाष्येऽपि महतादरेणास्य नाम गृहीतम् । अस्य गौडपादाचार्यस्य शिष्यः श्रीगोविन्दपादाचार्यस्तथा गोविन्दपादाचार्यस्य शिष्यः भागवत्पादः शंकराचार्यञ्च आसीत् । श्रीशंकराचार्यस्य सम्प्रदायपरम्परायां गुरु-वन्दनम् एवं क्रियते -

''नारायणं पदमभावं वशिष्टं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पदमपादं च हस्तासलकं च शिष्यम् ।

तत्ततोदकं वार्त्तिककारमन्यानस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि'' इति ।

गौडपादाचार्यस्य ग्रन्थेषु बौद्धधामतस्य अधिकृत्य किञ्चित् न दृश्यते ।

अतः एतद् कथयितुं शक्यते यत् तस्य काले बौद्धधामतस्य प्रचारो नासीत् इति ।

माण्डूक्यकारिका गौडपादाचार्यस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः भावति । शंकराचार्यः माण्डूक्यकारिकायाः भाष्यं रचितवान् । गौडपादप्रणीतं सांख्यकारिकाभाष्यमपि वीतम् । तेन उत्तरगीताभाष्यमपि लिखितम् ।

अस्य कालविषये ऐतिहासिकानाम् ऐक्यं नास्ति । ईशापूर्वाष्टमशतकादारभ्य ईशोत्तरसप्तमशतकपर्यन्तस्य कालो दोलायमानोऽस्ति । किन्तु ईशोत्तरमष्टकं शतकस्य कल इति निणयि आधुनिकानां बहूनां विदुषां सम्मतिर्वर्तते । एवमेव यथास्य कालनिणयि विवादस्तथैवास्य तथैवास्य ग्रन्थाविषयेऽपि विवादः । अस्य कृतित्वेन इमे ग्रन्थाः उदाह्रियन्ते -

(1) माण्डूक्योपनिषत्कारिका(आगमशास्त्रम्)

(2) सांख्यकारिकाभाष्यम्

(3) नृसिंहोत्तरतापत्पुपनिषदव्यख्या

(4) श्रीदुर्गासप्तशतीटीका ।

(5) सुभाषितः

(6) श्रीविद्यारत्नसूत्रम् ।

एषु 'माण्डूक्योपनिषद्कारिकाग्रन्थाः श्रीगौडपादाचार्यस्य प्रसिद्धा कृतिः । गौडपादाचार्यस्य प्रसिद्धो माण्डूक्यकारिकाग्रन्थो बौद्धादर्शनसमानानि वाक्यानि शब्दाः सिद्धान्तश्चोपलभ्यन्ते । अस्य माण्डूक्योपनिषद्कारिका 'आगमशास्त्रम्' इत्यपि कथ्यते । अस्मिन् आगमशास्त्रे चत्वारि प्रकरणानि सन्ति । आगमप्रकरणम् वैतथ्यप्रकरणम्- अद्वैतप्रकरणम्- अलातशान्तिप्रकरणं च ।

प्रथमं प्रकरणम् आगमाख्यम् । अस्मिन् जाग्रतादयवस्थात्रितयचिन्तनं, ब्रह्मचिन्तनं, तत्प्रत्युपासप्रणवचिन्तनं च । अत एवास्यागमप्रकरणां नाम मुख्यं उपेयोपायचिन्तनम् । उपेयः आत्मा । उपायः प्रणवोपासनम् अत्र एकोनत्रिंशत् कारिकाः, सन्ति । तत्राष्टदशसु उपास आत्मा चिन्तितः । अवशिष्टेभ्यो दशसु उपायः प्रणवोपासनं चिन्तितम् । अयमात्मा शरीरे स्थितत्रिविधामवस्थामनु- भावति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याम् । जाग्रदावस्थापन्नः सः तैजसः उच्यते, सुषुप्त्य- वस्थापन्नः प्राज्ञः इत्युच्यते । इदं तुरीयमेव आत्मनो मुख्यं स्वाभाविकं समम् । विश्वः प्रथमः चक्षुषि वर्तते । बाह्यविषयाननुभावति, अतः बाह्यप्रज्ञः स्थूल- भूत उच्यते । तैजसः दिवतीयः । मनसि वर्तते अन्तस्थितान् विषयान् अनुभावति । अतः अन्तः प्रज्ञः उच्यते ।

तुरीयावस्थां वर्णयन् आचार्य आह - "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥" 53

द्वितीयप्रकरणं वैतथ्यप्रकरणम् । प्रथमप्रकरणस्य अन्तिमकारिकायां 54 दैवतस्योपशमः शिवः "इत्युक्तम् । अतः पूर्वं - 'ज्ञाते दैवतं न विद्यते' 55 इत्युक्तम् । एवमेव 'मायामात्रमिदं दैवतम्' इत्युक्त्या दैवतस्य मिथ्यात्वं प्रति- पादितम् । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं साधयितुकामः आचार्यः इदं वैतथ्यप्रकरणम् आरब्धवान् । अस्मिन् प्रकरणे अष्टविंशत्कारिका आसन् । अत्र चोर्वनं तेन विश्व- मिदं स्वप्नमिव माया इव गन्धर्वनगरमिव ।

- 53- मा०का० 1-16
54- मा०का० 1-19
55- मा०का० 1-15
56- मा०का० 1-17

इदं वैतथ्यप्रकरणं विभिन्नसृष्टिवादिनां मतानुदृत्य अद्वैतमाहात्म्यम्, अद्वैतावस्थापन्नमाहात्म्यं च वर्णयति ।

अद्वैतनामके तृतीयप्रकरणे षट्त्रिंशच्च कारिकाः सन्ति । अस्मिन् प्रकरणे अद्वैतप्राप्तिरूपदिष्टा । तथात्माद्वैतमेव परमार्थः तत्त्वमिति निश्चितम् श्रुतिभिः सिद्धोऽप्यद्वैते तर्केण साधारण्यितुकामः आचार्यः गौडपादः तृतीयाम् अद्वैताख्यं प्रकरणम् आरब्धवान् ।

अलातशान्तिनामके चतुर्थे प्रकरणे अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शित्वं प्रतिपादयितुमुन्नतमुपपन्नजातवादं पुनर्विशदयितुम्, अद्वैतं द्रष्टव्यं चतुर्थमलातशान्त्याख्यं प्रकरणमारब्धवान् । अलातशान्तिरित्यस्य अलातशान्तिं द्रष्टव्यं पलक्षितं प्रकरणमित्यर्थः अलातं नाम भ्रमदङ्गारः ।

एवं श्रीगौडपादाचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य सम्प्रदायानुसारी सर्वप्रथमः आचार्यः आसीत् । अद्वैतवेदान्तस्य मूर्धान्य आचार्यः भागवत्पादः शंकराचार्योऽपि य वेदान्तसम्प्रदायविदनिराचार्यः 'तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति' इत्याद्यादर-सूचकैः वाक्यैः तं समुज्जयत् । श्रीसुरेश्वरो हि 'एवं गौडेन्द्रविर्दिनं पूज्यैरयमर्थः प्रकाशितः इति वाक्येन तस्य पूज्यत्वं प्रधितवान् । अस्मिन् मते द्वैतमेव प्रपञ्चः । प्रपञ्च एव संसारः । प्रपञ्चाभाव एव मोक्षः ।

15- आचार्यः गोविन्दपादः तस्याद्वैतसिद्धान्तश्च ।

आचार्यः गोविन्दभागवत्पादः गौडपादाचार्यस्य शिष्यः तथा शंकराचार्यस्य गुरुश्चासीत् । तस्य ग्रन्थः अद्य नोपलभ्यते । तथापि शंकरस्य गुरुत्वेण गोविन्द भागवत्पादः अद्वैते प्रधितः ।

220 शंकराचार्यस्तदुत्तरवर्तिनः अद्वैताचार्याः तेषां सिद्धान्ताश्च ।

(1) भगवान् शंकराचार्यः, तस्य अद्वैतसिद्धान्तश्च

अद्वैतवादस्य प्रवर्तकः यद्यपि गौडपादः आसीत् तथापि अस्य प्रमुखाः प्रतिष्ठापकः शंकराचार्यः आसीत् । अतः अद्वैतदर्शनं 'शंकरदर्शनम्', इति नाम्ना अपि अभिधीयते । 'ब्रह्मसूत्रम्' 'भागवद्गीता' 'उपनिषदः' चाधिकृत्य भाष्याणि रचितवान् । ब्रह्मसूत्रं, भागवद्गीता, उपनिषदश्च वेदान्ते 'प्रस्थानत्रयी' इत्येवं स्मृताः प्रचिताः कर्तव्ये ।

किं च उपदेशसाल्हरी, शतश्लोकी, दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् 'आनन्दलहरी', 'सौन्दर्यलहरी' प्रभृतयः अन्येऽपि ग्रन्थाः रचिताः भगवत्पादेन शंकराचार्येण ।

वेदान्तदर्शनस्य, अद्वैतवादस्य वा प्रवर्तनं भारते बहोः कालात्पूर्वम् भावत् । किन्तु प्रस्थानत्रयिम् अतिरिच्य भगवत्पादशंकराचार्यद्वारा रचितं शंकरभाष्यम् एवास्य मतस्य प्रमुखाः आधारग्रन्थौ वर्तते । ब्रह्मसूत्रम् आश्रित्य यानि भाष्यानि अद्यावति उपलभ्यन्ते । तेषु शरीररक्षाभाष्यमेव सर्वाधिकम् आश्रितम् । भगवद्पादस्य जीवनसम्बन्धिनी या सामग्री उपलभ्यते तामाश्रित्य एतत् कथयितुं शक्यते यत् शंकराचार्यपादाः अद्भुतयोगैश्वर्यसम्पन्नाः प्रकाण्डपण्डिताः महात्मानः आसन् । तेषां काव्यां सरस्वती स्वयं विराजते स्म । एतदेव कारणं यन्तैः द्वात्रिंशत् वर्षपरिमितायां आयुषि अनेके महान्तो ग्रन्थाः विरचिताः । समस्ते भारते भ्रमणं कृत्वा स्थाने स्थाने विरोधिनः पराजिताः भारतस्य चतुर्दिक्षु चत्वारो मठाः स्थापिताः । एतत् दृष्ट्वा स्वश्लोकानाम् एषा धारणा संजाता यत् वस्तुतः शंकराचार्यः भगवतः शंकरस्य अवतारभूतः आसीत् इति ।

भगवतः शंकराचार्यस्य जीवनवृत्तं आनन्दगिरिकृते 'शंकरदिग्विजये' 'चिद्विलासपतिकृते 'शंकरदिग्विजये' तथा माधवाचार्यविरचिते संक्षिप्ते 'शंकरविजये' यत् किंचिदुपलभ्यते । किन्तु ऐतिहासकदृष्ट्या एतेषु ग्रन्थेषु कोऽपि प्रमाणिकतां न भजते ।

भगवतः शंकराचार्यस्य जन्म क्रैस्तवणष्टशताब्दयाः आरभ्य क्रैस्तवनवम-शताब्दयाः पूर्वं कस्मिंश्चित्समये भावत् इति प्रायः सर्वे स्वीक्रियते । किन्तु एतेषां वास्तविकी जन्मतिथिः काऽस्ति इत्यस्मिन् विषये आधुनापि एकमत्यं नास्ति

एकं मतमिदमस्ति यत् शंकराचार्यस्य जन्म 2593 वर्षे अभवत् तथा मृत्युः 2625 कलिवर्षे 32 वर्षाविस्थायाम् अभवत् । कांची मठे दवारिका मठे च ये गुप्तरम्परे स्वीक्रियेते, तयोः अनुसारम् अपि शंकराचार्यस्य जन्म कलिकालस्य सप्तविंशति शताब्दयाम् अभवत् । पाश्चात्यविदुषां मतानुसारं शंकराचार्यस्य कालः निम्नलिखितप्रकारेण अनुमातुं शक्यते । मेक्समुल्लर महोदयः 788 क्रैस्तवर्षे मेकडानल महाभागः 788 क्रैस्तवर्षे, कीथा महोदयः 820 क्रैस्तवर्षे मन्यते किन्तु तिलकमहाभागाः शंकराचार्यस्य जन्मकालः 688 क्रैस्तवर्षे स्वीकुर्वन्ति । भागवतः शंकराचार्यस्य समयविषये कांची-काकोडिदवारिका गोवर्धनपीठानाम् आम्नायेष्वपि मतैक्यं नास्ति । तथापि आधुनिकाः इतिहासविदः अष्टमैक्रैस्तवशताब्दयाम् एव भागवतः शंकराचार्यस्य जन्मः अभवदीति मन्यन्ते ।

(2) पदमपादः (सनन्दनः)

पदमपादः शंकराचार्यस्य प्रथमो शिष्यः आसीत् । अस्य जन्म दक्षिण-⁵⁷भारतस्य चोलदेशे अभवत् । अस्य यथार्थनाम 'सनन्दनः' आसीत् । असौ गोवर्धन-मठस्याधिपतिः आसीत् । 'पंचपादिका' नाम ग्रन्थस्य कर्ता भावति पदमपादः । पंचपादिकोपरि प्रकाशात्म्यतिना 'विवरण' नाम्नी टीका रचिता अस्यां तेन प्रतिबिम्बवादस्य प्रतिपादनं कृतम् । किंच छाण्डानन्देन 'तत्त्वदीपनम्' विद्यारण्य-मुनिना 'विवरणप्रमेयसंग्रहः' नाम्न्यः टीकाः रचिताः । पदमपादेन 'आत्मानात्म-विवेकः' 'प्रपंचसारः' लघुवार्तिकटीका स्ते त्रयो ग्रन्थाः अपि रचिताः । भामती पट्टिभाषिः विवरणप्रस्थानसम्मतस्य प्रतिबिम्बवादस्य छाण्डनं कृतम् ।

असौ गुरोरन्यः भावतः आज्ञानुवर्ती चासीत् । शंकराचार्यः एवं स्वयमेव स्वभाष्याणि पाठयति स्म । गुरोरावुबानं श्रुत्वा विना साधनं नदीं तर्तुं प्रवृत्तस्यास्य पादयोरधाः पदमानि उद्धृतानि अतः असौ पदमपाद इति नाम्ना प्रख्यातोऽभवत् ।

एकः कापालिकः यदा शंकराचार्यस्य वधां कर्तुमिच्छत् तदा पदमपादेन एव तस्य वधाः कृतः ।

3 श्रीसुरेश्वराचार्यः ; तस्य आभासवादश्च ।

सुरेश्वरस्य जन्म महिष्मती नगरे आसीत् । राजगृहस्यैवापरं नाम महिष्मती आसीत् इति केष्वांचित् मतम् । सः प्रथमं कुमारिलभाट्टस्य शिष्यः आसीत् । पश्चात् शंकराचार्यस्य शिष्यः संजातः इति केष्वांचित् मतम् । किन्तु नैकेषां विदुषाम् मतमिदमस्ति यत् मण्डनमिश्र-सुरेश्वरयोः भिन्नत्वमस्तीति ।

सुरेश्वराचार्येण सन्यासग्रहणात्पूर्वं आपस्तम्बीयमण्डनकारिका 'भावनाविवेकः' 'काशीमोक्षानिर्णयादयः ग्रन्थाः लिखिताः । सन्यासग्रहणानन्तरं 'तैत्तिरीय श्रुतिवार्तिकम्' 'निष्कर्षसिद्धिः' 'इष्टसिद्धिः' 'स्वाराज्यसिद्धिः', पञ्चीकरणावार्तिकम्, बृहदारण्यकोपनिषत्तवार्तिकम्' 'ब्रह्मसिद्धिः ब्रह्मसूत्रभाष्यवार्तिकम्, विधि विवेकः, मानसोत्तासः' वार्तिकसारः, वार्तिकसारसंग्रहः, प्रभृतयः अनेके ग्रन्थाः रचिताः । येषां विदुषां मतानुसारं सुरेश्वरमण्डनयोः भिन्नत्वमस्ति तेषां कथनमस्ति यत् सुरेश्वराचार्यस्य सिद्धान्ताः मण्डनमिश्रस्य सिद्धान्तभ्यः भिन्नाः वर्तन्ते इति ।

भागवता शंकरेण शृङ्गेरी मठस्य स्थापना कृता । तस्य मठस्य अध्यक्षः सुरेश्वराचार्यः आसीत् । अग्रे कथयति यत् एषा नगरी नर्मदानदीतटे वर्तमान-इन्दौर नगरस्य समीपे कुञ्चित् आसीत् ।

सुरेश्वराचार्यः आभासवादस्य प्रवर्तकः आसीत् । सुरेश्वरस्य प्रवर्तितस्य प्रस्थानस्य विश्लेषणं उपरिष्ठात् दृष्टव्यम् ।

भामतीपट्टिभाषिः आभासवादस्य खण्डनं कृतं तथा अवच्छेदवादस्य समर्थनं कृतम् । अस्य विवरणं यथास्थाने अग्रे दृष्टव्यम् ।

4- सर्वज्ञात्ममुनिः-

अस्य यथार्था नाम नित्यबोध्याचार्यः इत्यासीत् । ईशावीयस्य अष्टम-शतकस्य उत्तरार्धे सः शृङ्गेरी मठस्य अधिपतिः आसीत् । 'संक्षेपशारीरक' नामक ग्रन्थाः अनेन प्रणीतः । अस्य स्थातिकालः 814-905 ईस्तावशतादवयोर्मध्ये एव

वर्तते इति पण्डितानां मतम् । अस्य गुरोः नाम देवेश्वराचार्यः आसीत् ।

अनेन ब्रह्मसूत्रमाश्रित्य 'संक्षेपशारीरकम्' लिखितम् । यथा भागवतः शंकराचार्यस्य शारीरकभाष्यम् चतुर्णां अध्यायेषु विधानमस्ति तथैव संक्षेपशारीरके अपि चत्वारः अध्यायाः कर्तन्ते । विषयाणां क्रमोऽपि समान एव । प्रथमे अध्याये 562ः द्वितीये 248, तृतीये 365 चतुर्थे च 53 श्लोकाः सन्ति । सर्वज्ञात्ममुनिना असौ ग्रन्थः 'प्रकरणवार्तिकम्' इत्येवं स्मृणापि आख्यापितः । श्रीमता मधुसूदनसरस्वतिना श्रीरामतीर्थेन च अस्योपरि टीके लिखिते ।

5- वाचस्पतिमिश्रः...

वाचस्पतिमिश्रस्य जन्मदेशः मिथिला आसीत्⁵⁸ । अस्य गुरुः त्रिलोचनः आसीत् । अस्य मुख्यः प्रथमो ग्रन्थो भावति 'न्यायसूचीनिबन्धाः' न्यायसूचीनिबन्धास्य रचनायाः विषये वाचस्पतिः स्वयमेवोद्धारयति -

'न्यायसूचीनिबन्धोऽसाधारि सुविधयां मुदे । श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्त्वम्बुसुवत्सरे' इति । ज्योतिषशास्त्रानुसारेण वसु = 8 अंक = 9, वसुः = 8 अर्थात् 398 तमे वैक्रमे वर्षे वाचस्पतिमिश्रः, 'न्यायसूचीनिबन्धा नाम्न' ग्रन्थास्य निर्माणम् अकरोत् इति अस्माभिः सम्माणं ज्ञातुं शक्यते ।

वाचस्पति षड्दर्शनव्याख्याकारः आसीत् । न्यायकणिका वाचस्पतिना पूर्वमीमांसाम् अधिकृत्या रचिता । अनन्तरं मण्डनमिश्रस्य ब्रह्मसिद्धिमाश्रित्य सः ब्रह्मतत्त्वसमीक्षाम् अरचयत् । भाट्टमतनुसृत्य तेन 'तत्त्वबिन्दुः' (रचिता । उदयोत्तरस्य न्यायवार्तिकमाश्रित्य सः 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकां', विरचितवान् । न्यायशास्त्रे वाचस्पतेः द्वितीया कृतिः भावति 'न्यायसूचीनिबन्धाः' । सः सांख्यसूत्रोपरि 'सांख्यतत्त्वकौमुदी' नामकं ग्रन्थम्, योगशास्त्रे व्याकरणभाष्यमधिकृत्य 'तत्त्ववैशारदीम्' च अरचयत् । वाचस्पतेः अष्टमा कृतिः भावति 'भामती' । वेदान्तसूत्रस्य शांकरभाष्यमधिकृत्य रचितं 'भामती' व्याख्या वाचस्पतेः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं प्रमाणायति । वाचस्पतिः भामत्यां स्वयमेव लिखति -

"आचार्यकृतिनिवेशानमप्यवधूतं वक्षोऽस्मदादीनाम् । रथ्योदकमिव शङ्गाप्रवाहपातः पक्वियति" इति । वाचस्पतिमिश्ररचितां भामतीमाश्रित्य अद्वैतवेदान्तशास्त्रे अवच्छेदवादम्नामकं एकं नूतनप्रस्थानं प्रवर्तितमभूत् । वाचस्पतिमिश्रस्य विजये विस्तृतं विवरणम् अग्रे यथास्थाने दीयते ।

6- प्रकाशात्मयतेः

वेदान्तदर्शने प्रकाशात्मयतेः नाम सुप्रख्यातमेव । सः शाङ्करभाष्यस्य पंचमपादिकायाः विशेषं व्याख्यानं कृत्वा स्वमतं स्थापयति । अस्य जन्म दशम-शताब्दयाम् अभवत् । अस्य गुरोः नाम अनन्यानुभाक् आसीत् । प्रकाशात्मयतिना पदमपादाचार्यस्य 'पंचपादिकाम् आश्रित्य 'विवरणम्' नाम्नी टीका लिखिता । अद्वैतवेदान्ते असौ 'विवरणप्रस्थानम्' इत्यस्य नूतनप्रस्थानस्य आकिर्णवाम् अकरोत् । अस्यापरं नाम प्रकाशानुभाक् आसीत् । अद्वैतसम्प्रदाये विवरण टीकायाः अतीव महत्त्वं वर्तते ।

7- अद्वैतानन्दः

अस्य जन्म 1206 विक्रमसंवत्सरे दक्षिणभारते कावेरिस्तटे कस्मिंश्चित् स्थाने अभवत् । अस्य पितुः नाम प्रेमनाथः, मातुः पार्वतीदेवी आस्ताम् । अस्य यथार्थं नाम सीतानाथः आसीत् । अस्य गुरोः नाम भूमानन्दसरस्वती आसीत् । असौ कांचीकामकोटिपीठस्य अध्यक्षः आसीत् । असौ सप्तदशे वर्षे सत्यासी जातः । गुरुः स्वस्थाने एनं मठाधीशपदे नियोज्य काशीं गतः । गुरोः वारणसी गमनानन्तरम् अनेन रामानन्दसरस्वती नाम्नो महात्मनः सकाशात् ब्रह्मसूत्रशारीरकभाष्यस्य अध्ययनं कृतम् । अद्वैतस्य अध्ययनानन्तरम् अनेन त्रयः प्रदिधाः ग्रन्थाः लिखिताः । तद्यथा 'ब्रह्मविद्याभारणम्' 'शान्तिविवरणम्' 'गुह्यदीपः' च । गुह्यदीपः शाङ्करभाष्यस्य वृत्तिरूपेण प्रसिद्धो वर्तते ।

8- श्रीहर्षमिश्रः

श्रीहर्षः न केवलं संस्कृतसाहित्ये सुप्रसिद्धो महाकविः आसीदपि तु अद्वैतवेदान्ते अपि निष्णातः आसीत् । श्रीहर्षस्य जन्म द्वादशे शताब्दे अभवत् । श्रीहर्षः नेपायिकानां वैष्णवानां च सिद्धान्तान् अछाण्डयत् ।

श्रीहर्षस्य 'छाण्डनछाण्डकादयम्' प्रसिद्धाः ग्रन्थाः कृति । किं च 'नैषाधी-
यचरितम्' अर्णवर्णनम् 'शिवकावित्सिद्धिः', 'नवसाहस्रान्वम्', 'नन्दप्रशस्तिः',
गौडीवशिष्टप्रशस्तिः, विजयप्रशस्तिः, स्थैर्यविचार्यप्रकरणादयः अपि अस्य अन्ये
प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति । असौ विशेषतः उदयनस्य न्यायमतं छाण्डयित्वा अद्वैत-
मतं स्थापयामास ।

9- आनन्दबोधा भाट्टाचार्यः (आनन्दबोधायति)

अस्य जन्म त्रयोदशविंशशताब्दे ⁶⁰ आसीत् । अस्य न्यायमकरन्दनामके ग्रन्थो
वाचस्पतिमिश्रस्य प्रकाशानन्दस्य नाम्नी उपलभ्यते । अतः अस्य जन्मकालः तेषाम्
अनन्तरमेव आसीत् इति सिद्धायति । अस्य प्रसिद्धाः त्रयो ग्रन्थाः - 'न्यायमकरन्दः'
'प्रमाणमाला' 'न्यायदीपावली' च । त्रिष्वपि ग्रन्थेषु अद्वैतमतस्य विवेचनं क्रियते ।
'न्यायमकरन्दः' अद्वैतस्य प्रामाणिको ग्रन्थः भवति ।

10- आचार्यः अमलानन्दः

अमलानन्दस्य जन्मः दक्षिणभारते आसीत् । सः यादववंशीयस्य राज्ञो
महोदयस्य तथा रामचन्द्रस्य समकालिक आसीत् । अस्यगुरोः नाम अनुभावानन्दः
आसीत् । अस्य कालः त्रयोदशतमे क्रैस्तवे शताब्दे स्वीक्रियते । अमलानन्देन वाचस्पति-
मिश्ररचितं भामतीमाश्रित्य 'वेदान्तकल्पतरु' नाम्नी टीका लिखिता । केषांचित्
विदुषाम् इदमपि मतमस्ति यत् पंचपादिकामाश्रित्य 'पंचपादिकादर्पणम्' इत्येषाः ग्रन्थो-
पि अमलानन्देन लिखितः । अमलानन्दस्य समयः त्रयोदश तमे क्रैस्तकशताब्दे आसीत् ।

11- श्रीचित्सुखाचार्यः

अस्य जन्मसमयः त्रयोदश शताब्दे वर्तते । अस्य प्रमुखो ग्रन्थः 'तत्त्वप्रदीपिका'
वर्तते । 'तत्त्वप्रदीपिकायाः' मंगलश्लोकात् चित्सुखास्य गुरुः 'ज्ञानोत्तमः' आसीत् इति
ज्ञातुं शक्यते । स न्यायमतस्य छाण्डनं कृत्वा सांकर्यमतं स्थापयामास ।

चित्सुखी व्यासतीर्थेन प्रणीतस्य 'न्यायमकरन्दस्य' टीका भावति ।
तदतिखितम् अनेन शारीरकभाष्योपरि 'भावप्रकाशिका' ब्रह्मसिद्धोपरि
'अभिप्रायप्रकाशिका' नैष्कर्म्यसिद्धोपरि 'भावतत्त्वप्रकाशिका' च रचिताम् ।
अनेन त्रयोदशशताब्द्यां संजातस्य 'न्यायलीलावतीकारस्य' वल्लभाचार्यस्य तथा
श्रीहर्षस्य उल्लेखः कृतः तथा चतुर्दशशताब्द्यां समुत्पन्नेन विद्यारण्यस्वामिना
अस्य उल्लेखः कृतः । अतः अस्य जन्म त्रयोदशशताब्ध्याम् अभावत् इति सिध्यति ।

12- आचार्यः भारतीतीर्थः

भारतीतीर्थस्य जीवनकालः त्रयोदश विक्रमशताब्दे आसीत् । वैयसिकन्या-
यमालायाम् अनेन विद्यातीर्थः स्वगुरुत्वेन निर्दिष्टः । केषांचित्मतानुसारं भारती-
तीर्थस्य एव अपरं नाम विद्यारण्यः आसीत् । किन्तु जैमिनीय न्यायमालायाः
विस्तरनाम्न्यां टीकायां विद्यासूत्रेण भारतीतीर्थः स्वगुरुत्वेन निर्दिष्टः ।

असौ शंकरस्यानुयायी आसीत् । वैयसिकन्यायमाला पदयवद्धाः सरलो
ग्रन्थो वर्तते । ब्रह्मसूत्रस्य चतुर्णाम् अध्यायानां सारः चतुर्धु श्लोकेषु अपि निबद्धां
वर्तते । तद्वन्मा प्रथमाध्यायस्य तात्पर्यम्-

'समन्वयो स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेऽप्युपास्यम् ।

ज्ञेयं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेऽबुक्कमात्रम् ॥'

द्वितीयाध्यायस्य तात्पर्यम् -

'द्वितीये स्मृतितर्कभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता ।

भूतजीवतृप्तेर्लिङ्गधृतेरप्यविरुद्धता ॥

तृतीयाध्यायस्य तात्पर्यम्-

'तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।

गुणोपसंहृतिर्जनबहिरंगादिसाधनम् ॥'

चतुर्थाध्यायस्य तात्पर्यम्

'चतुर्थो जीवतो मुवितरुक्कान्तेऽतिरुत्तरा ।

ब्रह्मप्राप्तिं ब्रह्मलोकाविति पदार्थसंग्रहः ॥'

13- आचार्यः शंकरानन्दः

आचार्यः शंकरानन्दः विद्यारण्यस्वामिनः शिक्षागुरुत्वासीत् । विद्यारण्यः 'पंचदशी' नामके ग्रन्थे तथा विवरणप्रमेयसंग्रहे (मंगलश्लोके) शंकरानन्दं गुरुस्मरणं स्वीकरोति । असौ शांकरवेदान्तस्य परिपोषकः आसीत् । अनेन 'ब्रह्मसूत्रदीपिका' 'गीताटीका' उपनिषद्ग्रन्थानां टीका च लिखिताः ।

14- माधावाचार्यः (विद्यारण्यस्वामी)

अस्य जन्म 1324 विक्रमसंवत्सरे तुंगभद्रायास्तटे हम्पी नगरस्य पार्श्ववर्तिनि अश्वत्थे । माधावाचार्यस्य अपरं नाम विद्यारण्यस्वामी आसीत् । अस्य कुलनामः सायणः इत्यासीत् । विद्यातीर्थाः 'भारतीतीर्थाः' 'शंकरानन्दः' एते त्रयः अस्य गुरवः आसन् । विशिष्टाद्वैतवादस्यानुयायी वेदान्तदेशिकाचार्यः माधावाचार्यस्य समकालिकः बात्सखा च आसीत् । शृंगेरी मठस्याध्यक्षपदवीं स अलंभकारः । अस्य पितुः नाम मायणः मातुः नाम श्रीमती तथा भ्रातुः नाम सायणः आसन् । व्याकरणपुराण उपनिषत् प्रभृतीन् अनेकविधयानधिकृत्य षोडश ग्रन्थाः अनेन लिखिताः ।

अद्वैतवेदान्ते 'पंचदशी' 'विवरणप्रमेयसंग्रह' 'अनुभूतिप्रकाश' 'अपरोक्षानुभूतिटीका' 'जीवन्मुक्तिविवेकादयः' ग्रन्थाः अनेन रचिताः । श्रीमाधावाचार्यः विजयनगरराज्यस्य संस्थापकः आसीत् । 1392 तमे विक्रमसंवत्सरे वीरनुवर्क राजसिंहासने नियोज्य स स्वयं प्रधानमन्त्रिपदमलंभकारः । अस्य प्रसिद्धाः ग्रन्थाः (1) माधावीयधातुवृत्तिः, (2) जैमिनीयन्यायमाला, अस्या टीका विवरणम् च । (3) पंचदशी (4) अनुभूतिप्रकाशः, अपरोक्षानुभूतस्य टीका, सर्वदर्शनसंग्रहः, जीवन्मुक्तिविवेक, ऐतरेयोपनिषद्द्विपिका, तैत्तिरीयोपनिषद्द्विपिका, छान्दोग्योपनिषद्द्विपिका, ब्रह्दारण्यकवार्तिकसारः शंकरदिग्विजयम्, कातमाधकः ।

15- आनन्दगिरिः

आचार्यः आनन्दगिरिः शांकरभाष्यस्य टीकाकारत्वेन प्रसिद्धो वर्तते । सः शंकराचार्यस्य वेदान्तसूत्रभाष्योपरि 'न्यायनिर्णय' नाम्नी टीकां लिखितवान् । अस्य गुरुः श्रीशुद्धानन्दस्वामी आसीत् । अस्य समयः पंचदशशताब्दे एव आसीत् । अस्मिन्-समय-च टीकातिरिक्तं 'शांकरदिग्विजयम्' इति ग्रन्थोऽप्यनेन रचितः ।

सः 'आनन्दज्ञान' इत्यपरे नाम्नापि अभिधीयते । आनन्दगिरिः शंकराचार्यकृतम् उपनिषद्भाष्यम्, गीताभाष्यम्, शारीरकभाष्यम्, शतश्लोकी तथा श्रीसुरेश्वराचार्यकृतं तैत्तिरीयोपनिषत्वार्तिकं, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् च अधिकृत्य टीकाः रचितवान् । एवंकारेण आनन्दगिरिः वेदान्तदर्शनक्षेत्रे टीकाकार-रूपेण सुप्रसिद्धो वर्तते ।

16- प्रकाशानन्दः

आचार्यः प्रकाशानन्दः वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ग्रन्थास्य कर्ता भवति । असौ अप्यप्यदीक्षितस्य पूर्ववर्ती तथा विद्यारण्यस्य परवर्ती आसीत् इत्यनुमीयते । अस्य गुरुः आचार्यः ज्ञानानन्दः भवति । 'वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली' वेदान्तशास्त्रे सुप्रसिद्धो ग्रन्थो भवति । तस्योपरि अप्यप्यदीक्षितः 'सिद्धान्तदीपिका' नाम्नी वृत्तिं लिखितवान् ।

17- अखाण्डानन्दः

अखाण्डानन्दस्य स्थातिकालः पंचदशश्रीब्दः आसीत् । अस्य गुरुः 'अखाण्डानुभूतिः' प्रकाशात्मयतेः पंचपादिका-विवरणोपरि असौ तत्त्वदीपनम् नामकं निबन्धं रचितवान् । अप्यप्यदीक्षितेनापि 'सिद्धान्तलेशसंग्रहे' अस्य मतं समुद्धृतम् ।

विवरणमतमात्रित्य भावप्रकाशिनी एका टीका नृसिंहाश्रमेण 1593 विक्रमांके लिखिता । भावप्रकाशिकायां तत्त्वदीपनस्य उत्सृष्टो वर्तते । अस्य समयः 16 विक्रमशताब्दः आसीत् ।

18- भाल्लनाराध्यः

षोडश विष्मशताब्दे अस्य जन्म दक्षिणभारते आसीत् । अनेन 'अद्वैतरत्नम्' तथा 'भौदरत्नम्' इत्येतौ द्वौ ग्रन्थौ रचितौ । किं च अद्वैतरत्नोपरि 'तत्त्वदीपनम्' इति नाम्नी टीका अपि लिखिता ।

19- नृसिंहाश्रमः

अस्य गुरुः श्रीजगन्नाथाश्रमजी आसीत् । अस्य समयः षोडश शताब्दे आसीत् । तत्त्वविवेकः, 'भौदधिवकारः', 'अद्वैतदीपिका', 'वैदिकसिद्धान्तसंग्रहः', 'तत्त्वबोधिनीम्' एते अस्य प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति ।

20- नारायणाश्रमः

असौ नृसिंहाश्रमस्य शिष्यः तथा समकालिकः चासीत् । सः स्वगुरौः ग्रन्था-
स्योपरि 'भौदधिवकार सत्त्व्या' नाम्नी टीकां रचितवान् । अस्य प्रमुखोद्देश्यं
द्वैतवादस्य छाण्डनमासीत् ।

21- रंगराजाध्वरी

आचार्यः रंगराजाध्वरी अप्पय्यदीक्षितास्य पिता आसीत् । अस्य निवास-
स्थलं कांची आसीत् । 'वक्षस्थलाचार्यः' इति अपरनामधेयमपि अस्य वर्तते । असौ
राजः कृष्णदेवरायस्य सभापण्डितः आसीत् । सः 'अद्वैतविद्यामुकुरम्' 'विवरणादर्पणम्'
प्रभृति ग्रन्थान् रचितवान् । अनेन न्यायवैशेषिकसांख्यादीनां मतानि निराकृत्य अद्वैत-
मतस्य पुष्टिः कृता ।

22- अप्पय्यदीक्षितः

अप्पय्यदीक्षितः सर्वज्ञ विज्ञायेषु प्रकाण्डः आसीत् । पितुः सकाशादेव असौ
वेदान्ताध्ययनम् अकरोत् । अस्य स्थातिकालः, मुगलशासनकाले आसीत् । अस्य जन्म

1608 विक्रमसंवत्सरे तथा मृत्युः 1680 तमे विक्रमसंवत्सरे 72 वर्षावास्थायामभावः ।
 अस्य पितुः नाम 'रंगराजाध्वरी' पितामहस्य नाम आचार्यः दीक्षितः कनिष्ठस्य
 भ्रातुः नाम अध्वानदीक्षितः । असौ सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः विदवान् सर्वेषु क्षेत्रेषु निष्णातः
 आसीत् । अस्य ग्रन्थाः निम्नलिखिताः सन्ति ।

अलंकारग्रन्थाः - कुवलयानन्दम्, चित्रमीमांसा, 'वृत्तिकवार्तिकम्, नामसंग्रहमाला ।

व्याकरणग्रन्थाः - नक्षत्रपदावलिः (पाणिनीतन्त्रवादनक्षत्रवादमाला) प्राकृतचन्द्रिका ।

मीमांसाग्रन्थाः - चित्रपुटम्, विधिरसायनम्-सुखोपयोजनीः उपक्रमपराक्रमः, वादनाक्षत्र-
 माला च ।

वेदान्तग्रन्थाः - परिमलः, न्यायरक्षामणिः, सिद्धान्तलेशसंग्रहः, मतसारार्थसंग्रहः,
 न्यायमंजरी, न्यायमुक्तावली, नियमपूथमातिका, शिवार्कमणिदीपिका, रत्नत्रयपरीक्षा,
 मणिमालिका, शिखारिणीमाला, शिवतत्त्वविवेकः, शिवतर्कस्तवः, ब्रह्मतर्कस्तवः,
 शिवार्चनचन्द्रिका, शिवध्यानपद्धतिः, आदित्यस्तवरत्नम्, मध्वतन्त्रमुखामर्दनम्, यादवा-
 म्पदयन्त्राभ्यम् ।

23- भट्टोजिदीक्षितः

आचार्यः भट्टोजिदीक्षितः सुप्रसिद्धः व्याकरणाः आसीत् । स वेदान्त-
 शास्त्रे अल्पपद्यदीक्षितस्य शिष्यः अभवत् । स तस्य व्याकरणशास्त्रस्य गुरुः श्रीकृष्ण-
 दीक्षितः आसीत् । 'सिद्धान्तकौमुदी' 'प्रौढमनोरमा' आदि तस्य प्रसिद्धाः व्या-
 करणग्रन्थाः सन्ति । वेदान्तविषये अनेन 'तत्त्वकौस्तुभः' तथा 'वेदान्ततत्त्वविवेक-
 टीकाविवरणम्' इत्येतौ द्वौ ग्रन्थौ प्रणीतौ ।

24- सदाशिवब्रह्मेन्द्रः

भट्टोजिदीक्षितस्य समकालिकः असौ कांचीकामकोटि-मठाधिपतिः आसीत् ।

'अद्वैतविद्याविलासः', 'बोधायाम्निर्वहः', 'गुरुत्नमातिका', 'ब्रह्मकीर्तनतरंगिणी'
 प्रभृतिग्रन्थाः अनेन लिखिताः ।

25- सदानन्दयोगीन्द्रः

स्वामी सदानन्दयोगीन्द्रः वेदान्तसारस्य कर्ता भवति । वेदान्तसारः अद्वैतशास्त्रस्य अतीव सरलः प्रकरणग्रन्थाः वर्तते । अपर ग्रन्थाः 'शंकरदिग्विजयः' अपि अनेन लिखितः ।

अस्य जीवनकालः षोडशशताब्द्याः पूर्वभागः आसीत् । वेदान्तसारम् आश्रित्य श्रीनृसिंहस्वामिना 'सुबोधिनी' नाम्नो टीका लिखिता ।

26- नृसिंहसरस्वतीः -

नृसिंहसरस्वती वेदान्तसारस्य 'सुबोधिनी' नाम्नः टीका ग्रन्थास्य कर्ता भवति । तस्य गुरुः श्रीकृष्णानन्दस्वामी आवात् ।

27- मधुसूदनसरस्वती

अद्वैते अस्य स्थानम् अद्वितीयमेव भवति । असौ कन्देशियः आसीत्⁶⁴ । असौ आजन्म ब्रह्मचारी आसीत् ।

विद्याध्ययनानन्तरमसौ वाराणसीं गतः । तत्र बहवः पण्डिता अनेन शास्त्रार्थं पराजिताः । असौ बाजहाम सम्राजः समकालिकः आसीत् । अस्य विद्यागुरुः श्रीमाधवसरस्वती तथा दीक्षागुरुः श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीः आस्ताम् । असौ अद्वैतसम्प्रदायस्य युगनिर्माता आसीत् । अस्य 'युवितकौशलम्' अप्रतिमम् ।

अनेन अद्वैतसिद्धान्तानां स्पष्टं प्रतिपादनम् कृतम् । अस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः एते सन्ति - 'सिद्धान्तबिन्दुः', 'संक्षोपशारीरकव्याख्या' 'अद्वैतसिद्धिः' 'अद्वैतरत्नरक्षणम्' 'वेदान्तकल्पलतिका' 'गूढार्थदीपिका' 'प्रस्थानकौदः' 'महिम्नस्तोत्र-टीका' 'भावितरसायनम्' च ।

28- धर्मराजाध्वरीन्द्रः

धर्मराजाध्वरीन्द्रः 'वेदान्तपरिभाषा' नाम्नः ग्रन्थास्य कर्ता भवति ।

अस्य परमगुरुः 'नृसिंहाश्रमः' आसीत् । अस्य परमगुरुः 'नृसिंहाश्रमः' आसीत् । यथा वेदान्तपरिभाषायाः मंगलश्लोके तेन स्वयमेव लिखितम् । 'यदन्तैवासिपंचास्यैनिरस्ता भीदिवारणाः । तं प्रणौमि नृसिंहारव्यं यतीन्द्र परमं गुह्यम् ॥'

अस्य गुरुः वेकटनाथः आसीत् । अस्य ग्रन्थेषु 'वेदान्तसरणिः' प्रमुखाः भाजते । गीशोपाध्यायस्य 'तत्त्वचिन्तामणिः' नाम्नः ग्रन्थास्योपरि अनेन 'तर्कवृद्धामणि' नाम्नी टीका रचिता ।

29- रामतीर्थाः

श्रीरामतीर्थास्वामी वेदान्तसारस्य टीकाकारः भावति । अस्य स्थातिकालः सप्तदशशताब्दयाम् आसीत् । स्वामी रामतीर्थाः 'संक्षेपशारीरकोपरि' 'अन्वयार्थ-प्रकाशिका' 'शांकराचार्यस्य उपदेशसादृशी ग्रन्थोपरि' 'पदयोजनिका' वेदान्तसारोपरि 'विद्वक्त्वनोरभिजनी' च रचितवान् ।

30- आपदेवः -

आपदेवः सुप्रसिद्धो मीमांसक आसीत् । अस्य 'मीमांसान्यायप्रकाशः' 'पूर्व-मीमांसायाः एक प्रामाणिका ग्रन्थो भावति । अनेन वेदान्तसारस्योपरि 'बालवीथिनी' नाम्नी टीका टीका अपि रचिता ।

31- गोविन्दानन्दः

आचार्यः गोविन्दानन्दः शारीरकभाष्यस्य टीकायाः 'रत्नप्रभायाः कर्ता भावति । सः कथयति यत् भाष्यम् अकान्तम् इयं टीका तेन रचिता । तदर्थ- 'विस्तृत ग्रन्थो वीक्षायामलसं यस्य मानसम् । व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥'

32- रामानन्दसरस्वतीः -

श्रीरामानन्दसरस्वती रत्नप्रभाकारस्य गोविन्दानन्दस्वामिनः शिष्यः आसीत् । सः ब्रह्मसूत्रमधिकृत्य 'ब्रह्मामृतवर्धिणी' नाम्नी टीका तथा पंचपादिकाविवरणोपरि 'विवरणोपत्यासम्' रचितवान् ।

33- काशमीरक्सदानन्दयतिः - काश्मीरक सदानन्दयतिः 'अद्वैतब्रह्मसिद्धिः'

नाम्नः प्रकरणग्रन्थस्य कर्ता भावति । अद्वैतब्रह्मसिद्धिः अद्वैतमतस्य प्रामाणिको ग्रन्थो भावति । अस्य स्थातिकालः सप्तदशशताब्दयाम् आसीत् ।

34- रंगनाथः - रंगनाथेन ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यमधिकृत्य वृत्तिः रचिता ।

असौ शांकरमतस्य पोषकः आसीत् ।

35- ब्रह्मानन्दसरस्वतीः-

ब्रह्मानन्द सरस्वतीः अद्वैतसिद्धोः टीकाकारः भावति । मधुसूदनसरस्वती
अस्य समकालिकः आसीत् । अद्वैतसिद्धोः उपरि 'लघुचन्द्रिका' नाम्नी टीका अनेन
रचिता । तथा सिद्धान्तबिन्दुमधिकृत्य 'रत्नावली' 'सूत्रमुक्तावली' द्वौ ग्रन्थौ
लिखितौ । अस्य स्थातिकालः सप्तदशशताब्दयाम् आसीत् । अस्य दीक्षागुरुः
श्रीपरमानन्दसरस्वतीः तथा विद्यागुरुः श्रीनारायणतीर्थः 'आस्ताम् ।

36- अच्युत कृष्णानन्दतीर्थः

श्री अच्युतकृष्णानन्दतीर्थः अप्ययदीक्षितेन रचितस्य सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य
टीकाकारः आसीत् । किं च तैत्तिरीयोपनिषदः शांकरभाष्योपरि अनेन 'वनमाला'
नाम्नी टीका अपि रचिता । सः दृढः कृष्णभावतः भावत् ।

37- महादेव सरस्वती

महादेव सरस्वतीः श्री स्वर्णप्रकाशानन्दस्य शिष्यः आसीत् । अनेन 'तत्त्वानु-
सन्धानम्' इति टीकां रचिता । अस्य स्थातिकालः अष्टादश शताब्दयाम् आसीत् ।

38- श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वती

अस्य स्थातिकालः अष्टादशशताब्दयाम् आरम्भो दक्षिण भारते आसीत् ।
असौ ब्रह्मसूत्रप्रकाशिका' ग्रन्थास्य कर्ता भावति । द्वादशोपनिषाधिकृत्य अनेन टीकाः
रचिताः इति कथ्यते । किन्तु अस्य टीकाग्रन्थाः अद्या नोपलभ्यते । योगसुधाकरः, आत्म-
विद्याविलासः, कविताकल्पवल्ली' अद्वैतरसमंजरी, प्रभृतयः ग्रन्थाः अपि अनेन लिखिताः ।

39- आयन्न दीक्षितः -

आयन्नदीक्षितः श्रीवंकटेशस्य शिष्यः आसीत् । सः व्यासतात्पर्यनिर्णय' इति
नाम्नी ग्रन्थास्य कर्ता भावति । तेन 'अक्षयणष्टिः' दायशतकम् इति द्वौ अन्यौ ग्रन्थौ
रचितौ । अस्य स्थातिकालः अष्टादशशताब्दयाम् आसीत् ।

उपर्युक्तानामतिरिक्तम् अन्येषु पि आचार्याः अद्वैतवेदान्तशास्त्रे अनेकान् ग्रन्थान्
रचितवन्तः तथापि कालक्रमान्न ते ग्रन्थाः विनष्टाः जाताः । अतः अत्र तेषामेव
आचार्याणाम् उल्लेखाः कृताः एषां विषये यत् किञ्चित् विवरणमुपलब्धुं शक्यं जातम् ।

2 3 0 वैष्णव वेदान्तपरम्पराया आचार्यास्तेषां सिद्धान्ताश्च ।

2-3:1 रामानुचार्यः तस्य विशिष्टाद्वैतवादश्च

श्रीरामानुजस्य जन्म 1074 विक्रमाब्दे दक्षिणभारतस्य वर्तमान पेरम्बुरं नाम्नि स्थाने अभवत् । अस्य पितुः नाम केशवसोयमाजी तथा मातुः नाम कान्तिमती आस्ताम् । आरम्भे अस्य गुरुः यादवप्रकाशः आसीत् । किन्तु कालान्तरे यादवप्रकाशस्य विद्वेषकारणात् उभयोः पार्थक्यं संजातम् । एतत् कथ्यते यत् यामुनाचार्यः स्वकीयं मृत्युं स्मीपं ज्ञात्वा रामानुजार्याम् आह्वयत् । यामुनाचार्यस्य देहावसाने तस्य अंगुलित्रयं कुञ्चितमासीत् । तदानीं रामानुजार्येण एषा प्रतिज्ञा कृता यत् स (1) ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं रचयिष्यति । (2) दिल्लीस्थास्य मुस्लिम शासकस्य सकाशात् श्रीराममूर्तेः उद्धारं करिष्यति । तथा (3) दिग्विजयपूर्वकम् विशिष्टाद्वैतस्य प्रचारं करिष्यति । एतत् श्रूयते क्त्वा अस्याः प्रतिज्ञायाः अनन्तरं यामुनाज्जाचार्यस्य मृतदेहस्य अंगुलित्रयं ऋजु संजातम् ।

रामानुजाचार्यस्य वैवाहिकं जीवनं सुखपूर्णं नासीत् । अतः स वीतरागो भूत्वा सन्यासं गृहीतवान् । सन्यासानन्तरं तस्य अनेके शिष्याः संजाताः । यादवप्रकाशोऽपि तस्य शिष्यः संजातः । रामानुजाचार्येण श्रीरगे आगत्य गोष्ठिमूर्णदपि दीक्षा गृहीता ।

रामानुजाचार्येण ब्रह्मसूत्र भाष्यम्, वेदान्तसंग्रहः, वेदान्तदीपः, वेदान्ततत्त्वसारः, गीताभाष्यम् प्रभृतिग्रन्थाः विरचिताः । रामानुजाचार्यस्य मतं 'विशिष्टाद्वैतम्' इत्येवं स्मृतेः प्रथितं वर्तते ।

विशिष्टाद्वैतस्यार्थः - 'विशिष्टयोः अद्वैतम् अर्थात् विशिष्टस्य कारणस्य विशिष्टस्य कार्यस्य चैक्यं विशिष्टाद्वैतम्' । रामानुजस्य मतानुसारं ब्रह्माण्डे त्रीणि तत्त्वानि सन्ति । चित्(जीवः) अचित्(जड़) तथा ईश्वरः (ब्रह्म) ईश्वरयोर्मध्ये नास्ति भेदः । यतः रामानुजस्य मतानुसारं ब्रह्म सदैव सगुणं, सविशेषं च भावति (नतु अद्वैतवेदान्तिनां मतानुसारं निर्गुणं सगुणं च) एषु त्रिषु तत्त्वेषु ईश्वरतत्त्वस्य प्राधान्यं विद्यते । जीवः भावता तथा जगत् भाग्यम् इत्युभयमपि नित्यम् । यतः ईश्वरः अन्तर्धामिन्नेन अन्योः आभ्यन्तरः अस्ति । एवं प्रकारेण च चित् एवम् अचित् ईश्वरस्य शरीरत्वेन

परिगण्यन्ते । प्रत्येककाले ब्रह्म सूक्ष्मचिदचित् विशिष्टं भावति । सृष्टिकाले च स्थूल-
चिदचित् विशिष्टम् । अर्थात् स सर्वथा चिदचित् विशिष्टं वर्तते । अतः एतन्मतं
विशिष्टाद्वैतमित्युच्यते ।

अद्वैतवादानुसारं ब्रह्म एव सत्यम् । विशिष्टाद्वैतवादानुसारं जीवः सत्यम् ।
जगत् चापि सत्यम् । अद्वैतवादिनः ब्रह्मणः निगुणात्त्वं स्वीकृत्य ईश्वरः तस्य मायो-
पाधिकं सगुणं स्मरन्ति कथयन्ति । किन्तु रामानुजस्य मतानुसारम् ईश्वरब्रह्मणो-
र्मध्ये नास्ति कोऽपि भेदः । शंकरस्य मतानुसारम् ईश्वरोऽपि ब्रह्मणः विवर्तः किन्तु
रामानुजस्य मतानुसारम् ईश्वरः ब्रह्मणः पर्यायः । अद्वैतमतानुसारम् आत्मब्रह्मणोरभि-
न्नत्वम् । ब्रह्मैव आत्मा । किन्तु रामानुजः आत्मब्रह्मणोः भेदं प्रतिपादयति ।
शंकरः मायावादं प्रतिपादयति, रामानुजः मायावादस्य छाण्डनं करोति ।
शंकरस्य मतानुसारं जगत् ब्रह्मणः विवर्तमात्रं, किन्तु रामानुजः एतत् कथयति यत्
विश्वं ब्रह्मणः चिदचिदस्मयोः परिणामः । अतः तदपि ब्रह्मैव सत्यं वर्तते ।
अद्वैतमतानुसारं ब्रह्म आसनाया विषयः नास्ति । ज्ञानमेव एकमात्रं मोक्षासाधनम् ।
अर्थात् 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति ज्ञाते एव बन्धानात् विमुक्तिः । किन्तु रामानुजस्य
मतानुसारं ज्ञानेन सह कर्मणः भावतेः ईश्वरकृपायाश्च मोक्षार्थमावश्यकता कति ।
शंकराचार्यः जीवमुक्तिसिद्धान्तमपि स्वीकरोति, किन्तु रामानुजः केवलं विदेष्टुमुचितम्
एव स्वीकरोति । शंकराचार्यस्य मतानुसारम् आत्मब्रह्मणोः ऐक्यमेव मोक्षः किन्तु रा-
मानुजाचार्यः उच्यतेः ऐक्यं नापि सद्दृश्यमेव मोक्ष इति⁶⁵ प्रतिपादयति ।

2 3 2 मध्वाचार्यः तस्य द्वैतवादश्च ।

वेदान्तपरम्परायां मध्वाचार्यस्यापि विशिष्टं महत्त्वं वर्तते । तस्य अपरानि
नामानि 'पूर्णबोधाः', 'पूर्णप्रज्ञा', 'आनन्दतीर्थश्च' आसन् । तेन यः सम्प्रदायः प्रचलितः स
मध्वसम्प्रदायः तथा ब्रह्मसम्प्रदाय इत्येवं प्रकारेणापि प्रथितः । मध्वाचार्यस्य जीवन्-
कातः 1239 वर्षातः आरभ्य 1317 वर्षपर्यन्तमस्ति⁶⁶ । अस्य जन्म मैसूर राज्यस्य कन्नड
मण्डलान्तर्गते उडुपि नाम्नि ग्रामे अभवत् । रामानुजस्य विशिष्टाद्वैतपरिके कतिपय-

65- भारतीयदर्शन-गगनदेवगिरि छाण्ड-2 पृष्ठ 275

66- भारतीयदर्शन(गगनदेवगिरि) द्वितीय छाण्ड पृ० 319

सिद्धान्तैः सह अस्य मतभेदः आसीत् । अतः अनेन प्रस्थानत्रय्याः स्वकीयभाष्यानां माध्यमेन दैवताद्वैतवादस्य प्रतिपादनं कृतम् ।

मध्वाचार्यप्रवर्तितदैवतादानुसारं विष्णुरेव परमतत्त्वम् । जगत् सत्यम् (नतु मायिकं) व्यावहारिकस्तत्तामात्रं वा) जीवब्रह्मणोर्भेदः वास्तविक, जीव विष्णोः अनुवरः, दासः वा । जीवब्रह्मणोः ईश्वरजडयोः, जीवजडयोः, जीवजीव्या जीव जीव्योः, जड-जडयोः, भेदपरिज्ञानम् एव मुक्तये साधनम् । मुक्तिस्तु सुखानुभूतिः । मुक्तिः साध्याः भावितः साधनम् । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः इति त्रीणि प्रमाणानि वेदानां प्रतिपादयं हरिरेव । अस्य मतस्य सारः संक्षिप्तस्मरेण एवमस्ति -

'श्रीमत्तमध्वमते हरिः परतमः, सत्यं जगत्, तत्त्वतो भेदो, जीवगणा हरेरनुवरा नीचोद्भूताः गतः । मुक्तिर्ब्रह्मसुखानुभूतिरमला भावितश्च तत् साधनम् अक्षादित्रितयं प्रमाणमखिलम् नायैकवेदयो हरि ।

2 3 3 निम्बार्काचार्यः तस्य दैवताद्वैतवादश्च ।

निम्बार्काचार्यस्य जीवन्मुक्तिविषये प्रामाणिकस्मरेण किमपि कथयितुं न शक्यते तथापि प्रायः एतत् कथ्यते यत् निम्बार्काचार्यस्य अपरं नाम 'नियमानन्दः' आसीत् । केचित् विदवांसः, इदमपि कथयन्ति यत् निम्बार्कस्यैव पूर्वं नाम भास्कराचार्यः आसीत् । निम्बार्कः निम्बादित्यस्मरेणापि प्रथितः वर्तते । यतः केषांचित् मतानुसारं सः सूर्यस्य अवतारः आसीत् । अपरेणाम् इदं कथनमस्ति यत् कस्यचिद् दण्डिनः कृते भोजनस्य सौविध्याय अनेन सूर्यस्य गतिः अवरोधिता । सूर्यश्च समीपस्थो निम्बवृक्षे स्थितः इव अलङ्घ्यत । अतः तस्मात् दिवसादारभ्य भास्करस्य नाम निम्बादित्यः, निम्बार्काचार्यः वा संजातः ।

निम्बार्कस्य एक एव ग्रन्थो उपलभ्यते 'वेदान्तमारिजातसौरभम्' इति नाम्ना प्रख्यातं, 'वेदान्तभाष्यमिति' । केषांचित् मतानुसारं दशाश्लोकी तथा कृष्णस्तवराजः इत्येतौ द्वौ ग्रन्थावपि अनेन रचितौ ।

निम्बार्कस्य मतं 'दैवताद्वैतवादः' इत्येवं प्रकारेण प्रथितं वर्तते । प्रकारान्तरेण दैवताद्वैतवादः, भेदाभेदवादः एव वर्तते । रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतवादेन सहापि अस्य दैवताद्वैतवादस्य यत् किंचित् सदृश्यं वर्तते ।

निम्बार्कस्य मतानुसारं जीवः (चिद) प्रकृतिः (अचिद) तथा ब्रह्म एतानि त्रीणि तत्त्वानि सन्ति । एतेषां पारस्परिको भेदः अप्यस्ति, अन्धोदः अप्यस्ति । ब्रह्मणः तलक्षणम् वेदान्तपारिजातसौरभो एवं प्रकारेण निरूपितं दृश्यते 'अचिन्त्य विचित्र संस्थानसम्पन्नस्यासंख्येय नामस्मादि विशेषाभ्यास्य चिदचिदयस्य विश्वस्य स्थितितया यस्मात् भावन्ति तदेव अनिर्वचनीयं विषयं ब्रह्मेति ।⁶⁷

अस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् ब्रह्म अनिर्वचनीयं तत्त्वमस्ति । जगत् ब्रह्मणः शक्तित्परिणामो अस्ति नतु स्वस्मपरिणामः । यथा लूता तन्तोः निर्माणं स्व शक्त्या करोति नतु स्वकीयस्वस्मेण तथैव ब्रह्म स्वशक्त्या जगत् सृजति । सृष्टयवस्था ब्रह्मणः अचिद शक्तेः मूर्तस्ममस्ति । प्रलयकाले जगत् शक्तितस्मेण, सूक्ष्मस्मेण वा ब्रह्मणि स्थित्यते । जगत् शक्तेः परिणामः अस्ति । अतः तत् ब्रह्मणा स्वस्म न दूषयति - 'न प्रकृतस्य ब्रह्मणः दोषायोगः ।

निम्बार्कस्य मतानुसारं जीवब्रह्मणोर्मध्ये अंशाशिश्भावाः, अस्ति । 'अंशो हि शक्तितस्मोग्राह्यः' । (अस्यार्थः अप्यस्ति यत् ब्रह्मणा सह जीवस्य भेदः अप्यस्ति अन्धोदः अप्यस्ति अथावा न पूर्णतः भेदः अस्ति, न पूर्णतः अन्धोदः अस्ति) यथा वृक्षात्पत्राणाम्, प्रदीपवत् वा प्रभायाः । यथा सूर्यः स्वकीयकिरणानां दोषैः दूषितः न भावति तथैव ब्रह्म स्वकीयांशभूतस्य जीवस्य दोषैः दूषितः न भावति - अकर्मकश्चत्वात् सर्वान्तरवर्तिनोऽपि परमात्मनस्तत्र तत्र दोषाः न सम्भावन्ति इति ।⁶⁸

निम्बार्कस्य मतानुसारम् ब्रह्मणश्चात् जीवः यत् कर्म करोति तत् एव बन्धाः इत्युच्यते । हरेः अनुग्रहात् तस्य स्वस्म शने सति बन्धानात् निवृत्तिः जायते । सा एव अवस्था मोक्षाः इत्युच्यते । हरेरनुग्रहात् तत्त्वभात् मोक्षाः⁶⁹ इति । मोक्षास्य साधनं हरेः अनुग्रहः अस्ति, स च अनुग्रहः शरणागत्या प्रपत्या सम्भावति । शरणागतेः स्वस्म इत्यामस्ति -

''अहमस्म्यपराधानामात्मनोऽकिञ्चनोऽवातिः ।⁷⁰

त्वमेवोपायभूतो मे भावति प्रार्थनामिति ।

शरणागतिरित्युक्ता सा देवेस्मिन् प्रयुज्यताम् ॥

67- वेदान्तपारिजातसौरभम् 1-1-2

68- वे0पा0सौ0 3-2-11

69- निम्बार्क भाष्यम्

70- अहिर्बुध्न्य संहिता

अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् शंकरस्य मतानुसारं जीवजगती ब्रह्मणा सह भीदा नास्ति । रामानुजः यद्यपि भीदमभीदं च स्वीकरोति तथापि तस्य मते भीदः गोणाः अभीदः मुख्यः । मध्वाचार्यस्य मते भीदस्यैव प्राधान्यम् । किन्तु निम्बार्काचार्यस्य मते भीदस्य अभीदस्य च समानरूपेण महत्त्वं वर्तते । चिदचितोः पूर्णरूपेण पृथक्त्वे स्वीकृते सति ब्रह्मणाः नियन्त्रित्वस्य सर्वव्यापकत्वस्य वा हानिः । अतः पूर्णरूपेण भीदः नास्ति । ब्रह्मणा सह चिदचितोः पूर्णतः अभीदः अपि नास्ति । तथात्वे स्वीकृते सति चिदचितोः दोषैः ब्रह्मणाः अपि दूषणीयत्वं प्रसज्येत । अतः जगत् जीवयोः ब्रह्मणा सह न पूर्णतः भीदः (दैवतः) न वा पूर्णतः अभीदः (अदैवतः) - 'मूर्तामूर्तादिकं विश्वं ब्रह्मणि शिन्नान्नाशिनं सम्बन्धेन स्थातुमर्हति ।' 71

2 3 4 बल्लभाचार्यः तस्य शुद्धाद्वैतवादश्च ।

वेदान्तपरम्परायां शुद्धाद्वैतवादस्य प्रवर्तकः बल्लभाचार्यः 1536 तमे विक्रम-संवत्सरे 'चम्पारण्यस्य' रायपूर क्षेत्रे जन्म लेभे । अस्य पूर्वजाः दक्षिणभारतस्य कांकर-वाड ग्रमात् रायपूरक्षेत्रे आगताः तैलंगब्राह्मणाः आसन् । अस्य पितुः नाम लक्ष्मण भाटटजी आसीत् तथा मातुः नाम श्री बल्लभागारु आसीत् ।

बल्लभाचार्येण ब्रह्मसूत्रस्य अणुभाष्यम्, भागवतस्य सुब्रीधानीव्याख्या, 'सिद्धान्ततरहस्यम्', 'भागवतशिलारहस्यम्' प्रभृति ग्रन्थानां माध्यमेन 'शुद्धाद्वैतमतस्य' उपस्थापनं कृतम् । शुद्धाद्वैतमतस्य सारः अयमस्ति —

ब्रह्म एव एकमात्रं तत्त्वम् । मायासम्बन्धारहितत्वात् तत् शुद्धामित्युच्यते । अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् भागवता शंकरेण यस्याद्वैतवादस्य प्रवर्तनं कृतं तस्मिन् ब्रह्मणा सह मायायाः अस्तित्वं स्वीक्रियते । किन्तु बल्लभाचार्यस्य मतानुसारं मायायाः सत्ता न स्वीक्रियते । किन्तु बल्लभाचार्यस्य मतानुसारं मायायाः सत्ता न स्वीक्रियते । अतः बल्लभास्य मतानुसारं शंकरस्याद्वैतं शुद्धा नास्ति । तस्य विपरीतं माया सम्बन्धारहित-त्वात् बल्लभाचार्यप्रवर्तितः सिद्धान्तः शुद्धाः अस्ति । अर्थात् ब्रह्मणाः स्वस्वमत्र मायासम्बन्धारहितमिति निरूपितं वर्तते । तदयथा मायासम्बन्धारहितं शुद्धामित्युच्यते । 72

71- वे० पा० सौ० 3-2-27

72- अणुभाष्यम् 1-1-3

वल्क्लास्य मतानुसारं जीवस्य उद्गमः ब्रह्मणः, तथैव भावति यथा विस्फुलिंगानाम्
उद्गमः अग्नेर्भावति 'अग्नेर्यथा विस्फुलिंगः तथा जीवोद्गमः 'अस्य आशयः अयमस्ति
यत् जीवस्योत्पत्तिः न भावति । शंकरस्य मतानुसारम् अविद्यायाः कारणाच्च जीव-
स्योत्पत्तिः भावति । किन्तु वल्क्लाचार्येण अस्य मतस्य प्रत्याख्यानं कृत्वा जीवस्योद्गमः
स्वीकृतः न्तु उत्पत्तिः ॥ जीवः ब्रह्मणः शरीरं अंशः तथा अणुस्मः वर्तते । ब्रह्मणः
अंशत्वाच्च जीव शुद्धः तथा चेतनमस्ति ।

वल्क्लाचार्यस्य मतानुसारं ब्रह्म कारणं जगच्च कार्यं वर्तते । कार्यकारणयो-
रभेदत्वाच्च जगदपि सत्यम् । जगत् मायिकं नास्ति । यदा जगतः आविर्भावः भावति
तदा कार्यस्मिन् यदा तिरोभावः भावति तदा कारणस्मिन् तस्यास्तित्वं स्वीकरणियम् ।
क्रीडाधर्मिव ब्रह्म जगत्स्मिन् विसृजति । एतत् कथ्यते यत् ब्रह्मत्वेन जगतः सत्यत्वम् । 73

मुक्तिः ब्रह्मणः अनुग्रहाच्च भावति । तदर्थं वल्क्लाचार्येण पुष्टिमार्गस्य
उपस्थापनं कृतम् । तस्य मतानुसारं शमदमादीनि बहिरंगसाधनानि सन्ति तथा अवण-
मनन-निदिध्यासनानि सन्ति । भागवतः अनुग्रहः पुष्टिः कथ्यते ।

वल्क्लाचार्यस्य मतानुसारं शास्त्रब्रह्मणोर्मध्ये प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धो वर्तते ।
शंकरोऽपि इत्थमेव कथयति । किन्तु शंकरस्य मतानुसारं ज्ञानोदयानन्तरं शास्त्रस्य
सार्धवृत्ता नास्ति । शास्त्रं तु ब्रह्मणः निषेधात्मकस्मिन् निर्देशं करोति । शंकरस्य
विपरीतं वल्क्लाचार्यस्य एतत् कथनमस्ति यत् ब्रह्मणः वेदान्तप्रतिपादय शास्त्रैक्यम्
सत् शब्दस्य विधायः अस्ति । 'तत्त्वमसि' इत्यनेन वाक्येन अंशांशोऽविद्यायाः शोभः
सिद्धयति ।

2 3 5 चैतन्य महाप्रभुः तस्याचिन्त्यभोदाभोदवादश्च

बंगीय चैतन्यसम्प्रदायस्य अध्यावा गौडीय वैष्णव समाजस्य मतम् 'अचिन्त्य-
भोदाभोदवादः' इत्येवं स्मिन् प्रथितं वर्तते । श्री चैतन्यः महाप्रभुः अस्य सम्प्रदायस्य
न केवलं प्रवर्तकः अपितु उपास्यः अप्यस्ति । अस्य सम्प्रदायस्य अयं विश्वासः अस्ति यत्
श्रीचैतन्यदेवः भागवतः श्रीकृष्णस्य प्रेमावतारः आसीत् । श्रीचैतन्यस्य आविर्भावः
1542 विक्रमे संवत्सरे तथा तिरोभावः 1590 विक्रमे संवत्सरे अष्टाचत्वारिंशत् वर्षस्य
अवस्थायाम् अभवत् । अस्य जन्म बंगप्रदेशस्य नवदेवीपस्थाने अभवत् । अनेन स्वयं कोऽपि

ग्रन्थाः न लिखितः । समीपस्वामी सनातनगोस्वामी-तथा जीवगोस्वामी प्रभृतिभिः
ये ग्रन्थाः लिखिताः तेषु चैतन्यमतस्य निरूपणं दृश्यते । अष्टादशशताब्दयां बल-
देवविद्याभूषणीन अचिन्त्यभेदाभेदवादमाश्रित्य ब्रह्मसूत्रोपरि गोविन्दभाष्यं
लिखितम् । अतः अद्वैतवेदान्तस्य सन्दर्भे बलदेवविद्याभूषणरचितं 'गोविन्दभाष्यमेव'
विशेषतः समीक्षाणीयं कर्तुं ।

बलदेवविद्याभूषणस्य मतानुसारं तत्त्वानि पञ्च सन्ति । तदयथा- (1)
ब्रह्म- जगत् - कर्ता अस्ति । अविचिन्त्य शक्त्या ब्रह्म एव जगत् स्मृण परिणमते ।
जीवः अपुंचैतन्यम् । जीवः ईश्वरश्च शक्तिः । यद्यपि जीवः ब्रह्मणः भिन्नः तथापि
जीवः गुणः ब्रह्म गुणी । अतः गुणगुणी स्मृण तयोरभिन्नत्वमप्यास्ति । अतएव
एतन्मतं अचिन्त्यभेदाभेदः कथ्यते ।

मुक्तिः भागवतः कृपया भावति । मुक्तावस्थायामपि जीव ब्रह्मणोः पृथग्वत्त्व-
मस्ति । प्रकृतिः अपि ब्रह्मणः शक्तिः । जगत् सत्यं किन्तु अनित्यं वर्तते । कालः नित्यः
किन्तु ईश्वराधीनः । कर्मापि ईश्वरस्य शक्तिः ।

बलदेवविद्याभूषणस्य मतानुसारं तत्त्वमसि एतत् वादयमखण्डस्य बोधाकं न
अपितु 'तस्य त्वमसि एवं प्रकारेणास्ति' । तच्च जीवब्रह्मणोः भिन्नत्वं सूचयति ।
केषांचित् विदुषां मतानुसारं चैतन्यमतं माध्वम् तस्यैव एका शाखा वर्तते । चैतन्य-
सम्प्रदायस्य उपासन्मरक सिद्धान्तानां सारः श्रीविश्वनाथचव्वर्तिना एवं निर्दिष्टः -
'आराध्यो भागवान् ब्रजेशतनयस्तदध्यामकृन्दावनं रम्या काचिदुपासना ब्रजवधूवर्गुणा
या कल्पिता । शास्त्रं भागवतं प्रमाणममलं प्रेमा पुमर्थो महान् श्रीचैतन्य-महाप्रभो-
र्मतमिदं तत्रादरो न परः ॥'

वस्तुतः वैष्णववेदान्तिभिः ये सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः तेषामपि बीजानि
आष्टवेदान्ते उपलब्धुं शक्यन्ते । तदयथा- रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतवादस्य
बादरेः तथा काशकृत्स्नस्य निर्विशेषाब्रह्माद्वैतवादेन सह यत्र किञ्चित् साम्यं कल्पयितुं
शक्यते । एवं प्रकारेण निम्बार्कस्य भेदाभेदवादः, औमुलीमेः दैवताद्वैतवादेन सह तथा
आशमरथ्यस्य भेदाभेदवादेन सह साम्यं धारयति । एवमेव मध्वाचार्यस्य दैवताद्वैत-
वादस्य भेदवादेन सह साम्यं भाजति । एवं प्रकारेण एतत् कथयितुं शक्यते यत् यद्यपि
भामतीयां वैष्णववेदान्तिनां सिद्धान्ताः प्रत्यक्षतया नालोचिताः, तथापि तेषु

यानि मूलभूतानि तत्त्वानि सन्ति तेषां समीक्षायां तु आर्षवेदान्तसिद्धान्तानां समीक्षाणावसरे ऋग्वेदस्यापि कृतेमेव । एवं च वेदान्तकृत्यतरङ्गपरिमलरत्नप्रभा प्रभृतिषु व्याख्यानेषु यथासन्दर्भा एतेषाम् च उत्तरवर्तिनां वैष्णववेदान्तिनां सिद्धान्ताः अपि समालोचिताः दृश्यन्ते ।

2 4 0 वेदान्तस्याधारभूतायाः प्रस्थानत्रय्याः स्वस्मपरिचयः

वेदान्तस्य आधारभूताः ग्रन्थाः 'प्रस्थानत्रयी' इत्येवं प्रकारेण प्रख्याताः सन्ति । प्रस्थानत्रय्यां 'उपनिषद्', 'ब्रह्मसूत्र' तथा 'श्रीमद्भागवद्गीता' इत्येतेषां गणना भावति । उपनिषदसु ईशा-कैन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-तैत्तिरीय ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकश्चेताश्चतर नाम्ना प्रसिद्धानाम् उपनिषदां प्राधान्यमस्ति । एतासु उपनिषदसु वेदान्तस्य मूलतत्त्वानि समाहितानि वर्तन्ते । उपनिषदां श्रुतिप्रस्थानम् इत्यस्ति ।

वेदान्तस्य द्वितीयः आधारः ब्रह्मसूत्रमस्ति । ब्रह्मसूत्रस्य अपराणि नामानि 'वेदान्तसूत्रम्' 'शरीरकमीमांसा' 'उत्तरमीमांसा' इत्येतान्यपि सन्ति । अस्य सूत्रग्रन्थस्य प्रणेता भागवान् वेदव्यासः आसीत् । तस्यैवापराणि नामानि कृष्णदैव्यायनः-बादरायणः, वेदव्यासः इत्येतान्यपि सन्ति । ब्रह्मसूत्रमेव न्यायप्रस्थानम् इत्येतत् नाम्नाऽपि अभिधीयते ।
वेदान्तस्य तृतीयः आधारः श्रीमद्भागवद्गीता^{वेदव्यासः भागवतस्य कथारचयिता इति स्थितिः} कृते । गीतायाः^{वेदव्यासः भागवतस्य कथारचयिता इति स्थितिः} श्रीमद्भागवद्गीता स्मृतिप्रस्थानीमित्यनेन नाम्नाऽपि वेदान्तशास्त्रे अभिधीयते ।

एवं प्रकारेण प्रस्थानत्रय्यां येषां ग्रन्थानां समावेशः भावति, ते सन्ति उपनिषदः ब्रह्मसूत्रम्, भागवद्गीता 'प्रतिष्ठति ब्रह्मविद्या येषु तत्र प्रस्थानम्' इति । वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्या प्रस्थानम्^{तत्र} अन्तर्भवति ।

2 4 । श्रुतिप्रस्थानम् (उपनिषदः)

भागवता शंकराचार्येण 'उप'- 'नि'- इति उपसर्गद्वयपूर्वकात् 'विशरण-
गत्यवसादन' इति त्रयार्थकात् 'षादलृ' धातोः निष्पन्नस्य विवर्णप्रत्ययान्तस्य
उपनिषद् शब्दस्य व्याख्यानम् एवं कृतम् - 'यस्मादात्मनः स्थावरजंगमं जगदिदमग्नि-
विस्फुल्लिङ्गवदव्युश्चरन्त्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवदयदात्मकं च वर्तते स्थाति-
काले तस्यास्यात्मनो ब्रह्मण उपनिषदुपसमीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द उपनि-
षदित्युत्पत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयत उपनिगमयितृत्वं नाम' ।
किञ्च 'य इमां ब्रह्मविद्यामुपनन्त्यात्मभावेन अद्विधाभाजितपुरःसराः सन्तस्तेषां
गर्भाजिन्मजरारोगाद्यनर्थापुमं निशातपति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं
चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् । उपनिषदस्य सदेवमर्थास्मरणात्' ।
सामान्यतः तत् ज्ञानम् उपनिषादिति कथ्यते, यत्र शिष्येण गुरोः समीपे स्थात्वा
प्राप्यते ।⁷⁶ एवं प्रकारेण यद्यपि उपनिषद् शब्दस्य मुख्यः अर्थः ब्रह्मविद्या इत्येवमस्ति,
तथापि गौणरूपेण ब्रह्मविद्यायाः व्युत्पादकाः ग्रन्था अपि उपनिषद् पदवच्याः
भावन्ति । तदयथा -

'यथावेकत-विद्याबोधित्वाद् ग्रन्थोऽपि तदधीदतः ।

भावेदुपनिषान्नामा लांगाले जीवनं यतः ॥⁷⁷

एकस्याद्वितीयस्य नित्यस्य शुद्धास्य मुक्तत्वावस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिष्ठायामेव
उपनिषदं मुख्यं प्रतिपादयमस्ति । ब्रह्मणः परिज्ञानात् जीवब्रह्मणोः ऐक्यज्ञानात्
मोक्षाः भावन्ति । तदयथा - (1)' जगत्तच्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं ज्ञेयं इति सर्वो-
पनिषदां निश्चितोऽर्थः ।'⁷⁸ 'सर्वासामुपनिषदात्म्यां धातुन्यनिष्ठाणो नैवोपक्षयात् ।'⁷⁹
'सर्वोपनिषादामाह मुदितमात्रं प्रयोजनम्' ।

74- बृ० ३० शा० भा० पृ० २ तथा २- १-२० पृ० २५२

75- म० ३० शा० भा० पृ० ४

76- उपेत्य वा निष्ठाणां तच्छेद्य आत्यन्तिकं यतः ।

77- तस्मादुपनिषाज्ज्ञेया । ----- त० भा० वा० ३५-३६, पृ० ११-१२

78- सम्बन्धो वार्तिक ८, पृ० ९

प्र० ३० शा० भा० पृ० ५४

79- ई० ३० शा० भा० पृ० १-३

भागवता शंकरेण ब्रह्मसूत्राभाष्ये एतत् स्पष्टीकृतं यत् उपनिषद्वाक्यानां प्रवृत्तिः दिवधा - (अ) परमात्मस्वस्मनिष्ठापरा (आ) विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा । तदयथा - 'दिवसा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, वचित्परमात्मस्वस्मनिष्ठापरा, वचिदिवज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा ।' स्वस्मप्रतिपादकेषु श्रुतिवाक्येषु कानिचित् निर्गुणस्य ब्रह्मणः स्वस्मप्रतिपादनं कुर्वन्ति भावमुखेन, अभावमुखेन च । भावमुखेन यथा -

- (1) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।' (तै० उ० 2-1-1)
- (2) विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (ब्र० 3-9-10)
- (3) यः आत्मापतृत्मात्मा (ब्र० 8-7-1)
- (4) यतो यतस्त्वाददीत त्वणामिव, एवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपरं विज्ञानधान एव (ब्र० 2-4-12)

भावमुखेन यथा -

(1) अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमदीर्घमलोहितमस्नेहमद्वयमतमो अवायवनाकाशमसंगमरसमगन्धामवक्षुष्कमधूमवागमनो तेजस्कमप्राणममुखाममात्रमनन्तरमबाह्यम्' । (ब्र० 3-8-8)

भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भो यद्यपि तत्सर्वं ज्ञातव्यमस्ति यत् उपनिषत्सु समाहितमस्ति, तथापि गौरवभायादत्र स्थालीपुलाकन्यायेन कानिचित् तानि श्रुतिवाक्यानि उदघृष्यन्ते यानि भामतीप्रस्थानप्रतिपादितस्य अवच्छेदवादस्य आधारत्वेन परिगणयितुं शक्यन्ते । तदयथा -

- (1) आकाशशरीरं ब्रह्म' (तै० उ० 1-6-2)
- (2) अथा हैनं गर्गी वाचनवी प्रपच्छ; याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमत्स्वोत्तं प्रोतं च, कास्मिन्न छात्वाप ओताश्च ओताश्चेति बायो गार्गीति, कास्मिन्नु खालु वायु ओताश्च प्रोताश्चेति अन्तरिक्षालोकेषु गर्गीति ---- (ब्र० उ० 3-6-1)
- (3) आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः (ब्र० उ० 3-2-5)

80- स० वा० पृ० 10

81- ब्र० सू० शा० भा० 1-3-25

2 4 2 न्यायप्रस्थानम् (ब्रह्मसूत्रम्)

वेदान्तशास्त्रस्य प्रतिपाद्यं प्रमुखात् तदेवास्ति यत् उपनिषदसु प्रतिपादितं वर्तते । अतः वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम् ह्युच्यते । यत्र समस्तवेदमन्त्राणां लक्ष्यत्वेन अन्तिमं तत्त्वमेकं वर्णितं भावति वेदान्तशास्त्रमित्युच्यते । 'उपनिषात्मन्-समूहस्यापि 'वेदान्तः' इति संज्ञा । यतः समस्तवेदानां परमतस्यात्मकं तत्त्वम् उपनिषात्सु निगदितमस्ति । ब्रह्मणः सम्पूर्णां विवेचनं सर्वग्रन्थमुपनिषात्स्वेव उपलभ्यते ।

पुरुषास्य धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति । किन्तु अन्तिमः मोक्षाः परमसुखात्मकत्वाच्च परमुपपुरुषार्थाः इति कथ्यते । ब्रह्मस्मात्त्वाच्च मोक्षाः नित्य इति शास्त्रेषु प्रतिपादयते । अद्वैतमतानुसारं जगतः मूलकारणं ब्रह्मैव । तस्य सम्पूर्णां विवेचनं प्रथमतः उपनिषात्सु एव लभ्यते नान्यत्र । अतः वेदानामन्तिमरहस्यम् उपनिषात्सु वर्तते इति उपनिषदः वेदान्त इति पदेनाभिधीयन्ते । उपनिषदां गूढतमा भावाः सर्वे ज्ञातुं न शक्यन्ते । अतः भागवान् वेदव्यासः सर्वेषां सम्यगवबोधनाय उपनिषदां सारभूतान् ध्यात्वा एकीकृत्य सूत्रसंज्ञेन रचितवान् । सः ग्रन्थाः ब्रह्मसूत्रमित्युच्यते । कालान्तरे विभिन्नैः आचार्यैः ब्रह्मसूत्रमाश्रित्य नित्यमित्युच्यते । कालान्तरे विभिन्नैः अनेक-स्वस्ममतानुसारं व्याख्यानानि कृतानि ।

2 4 2 (1) ब्रह्मसूत्रस्य अध्यायाः पादाश्च ।

भागवत्पादस्य शंकराचार्यस्य ' ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ' तेषु प्रमुखमस्ति । अस्मिन् भाष्ये चत्वारः , अध्यायाः , प्रत्येकमध्याये च चत्वारः पादाः सन्ति । प्रथमाध्याये एकीचत्वारिंशदधिकरणानि, एकशतीत्तर चतुस्त्रिंशच्च संख्याकानि सूत्राणि, द्वि-तीयाध्याय सत्पयत्वारिंशदधि करणानि सप्तपंचाशदधिवैकशतसूत्राणि, तृतीयाध्याये एकषष्ट्युयाधिकरणानि, एवमेव एकशतीत्तरषडशति सूत्राणि, चतुर्थाध्याये अष्ट-त्रिंशदधिकरणानि, अष्टसप्ततिसंख्याकानि सूत्राणि च वर्तन्ते ।

तत्र प्रथमाध्यायः समन्वयाध्याया नाम ह्युच्यते । प्रथमे पादे स्पष्ट-ब्रह्मलिंगं वाक्यजातं, द्वितीये पादे अस्पष्टब्रह्मलिंगमुपास्यविषयं, तृतीये पादे तादृशं ज्ञेयविषयं, चतुर्थे पादे अव्यक्तानां अजादिपदानां सन्दिग्धं पदजातमिति च प्रति-पादयविषयाः ।

द्वितीयाध्यायस्य 'अविरोधाध्यायः इति संज्ञा । अस्य प्रथमे पादे सांख्य-
योग-कणादादिमतपरिहारः । द्वितीये सांख्यादिमतानां दृष्टत्वनिराकरणम् । तृतीये
पञ्चमहाभूतश्रुतीनां जीवश्रुतीनां च विचारः, चतुर्थी लिंगशरीरश्रुतीनां विरोधापरिहारः ।

तृतीयस्य साधनाध्यायस्य प्रथमे पादे जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपुर-
स्सरं वैराग्यसम्पादन विचारः, द्वितीये त्वं पद तात्पर्यपरिशोधनम् । तृतीये पादे
सगुणाविद्यासु गुणोपसंहारविचारः, चतुर्थी निर्गुणब्रह्मविद्यायाः बहिरंगाश्रयज्ञादि
साधनानां विचारः ।

चतुर्थाध्यायस्य फलाध्यायस्य प्रथमे पादे ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवस्य
पापपुण्यलेशवैधुर्यलक्षणमुक्तिविचारः, द्वितीये-मरणोत्क्रमणप्रकारः, तृतीये
सगुणब्रह्मोपासकस्य उत्तरमार्गविधानम्, चतुर्थी निर्गुणसगुणब्रह्मविदः विदेहकैवल्यब्रह्म-
लोकावस्थानानि निरूपितानि ।

2 4 2 (2) ब्रह्मसूत्रस्य अधिकरणानि

ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे एकादशाधिकरणानि सन्ति ।
जिज्ञासा-जन्म-शास्त्रयोनित्व समन्वय-ईक्षत्-आनन्दमय-अन्तस्तदधर्म-आकाशाप्राण-
ज्योतिश्चरणा इन्द्रप्रतर्दन । अस्मिन् पादे 31 सूत्राणि सन्ति ।

द्वितीयपादे सर्वत्रप्रसिद्धा अन्तः-गृहाम्प्रविष्टा अन्तरा-अन्तर्यामि-अदृश्यत्व-
वैश्वानरादि सप्ताधिकरणानि 32 सूत्राणि च सन्ति । तृतीयपादे धुम्बादि-अक्षर-
ईक्षति-कर्मव्यपदेश-सुहर-अनुकृति-प्रमित-देक्ता-अपरशब्द-कम्पन-ज्योति-अर्धान्तरत्व-
व्यपदेश-सुषुप्त्युक्रान्तिरिति त्रयोदश अधिकरणानि एवं 43 सूत्राणि च सन्ति ।

चतुर्थापादे आनुमानिक-चमस-सांख्योपसंग्रहकारणत्व-वाताकि-वाक्यान्वय-
प्रकृति-सर्वव्याख्यानानि अष्टौ अधिकरणानि तथा आदृत्य 28 सूत्राणि च सन्ति ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे स्मृति-योगप्रत्युत्तनविक्षणत्व-शिष्टा-
परिग्रह-भौवतापत्ति-आरम्भाण-हृत्परव्यपदेश-उपसंहारदर्शन-कृत्स्नप्रसवित-सर्वोपित-
प्रयोजनकत्व-वैद्यास्य सर्वधर्मापपत्तिरिति त्रयोदशाधिकरणानि 37 सूत्राणि च सन्ति ।

द्वितीयपादे रचनानुपपत्ति-महदधीर्घा परमाणुजातकारणत्व-समुदाय-
अभाव-एकस्मिन्सम्भावाशुपत-उत्पत्त्यसंभावादि अष्टौ अधिकरणानि, तथा आहत्य

45 सूत्राणि भवन्ति ।

तृतीये विषय-मातरिश्च असम्भाव-तेज-अप-पृथिव्यधिकार-तदधिष्ठान-
विपर्यय-अन्तराविज्ञान-चराचरव्यपात्रय-आत्म-ज्ञा उत्क्रान्तिगति कर्ता-तक्षा-परायत्ता
अंशादि सप्तदशाधिकरणानि आहत्य 53 सूत्राणि सन्ति ।

चतुर्थापादे-प्राणोत्पत्ति-सप्तगति-प्राणानुत्त्व प्राणश्रेष्ठ्य कर्मिण इति
नव अधिकरणानि तथा वायुक्रिया-श्रेष्ठानुत्त्व ज्योति इन्द्रिय संज्ञा इति 22 सूत्राणि
अन्तर्भवन्ति ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तदन्तरप्रतिपक्षि कृतात्थय-अनिष्टादिकार्य-
साक्षाद्व्यापत्तिनातिविर-अन्यधिष्ठादि-इति षट् अधिकरणानि तथा 27 सूत्राणि
च सन्ति ।

द्वितीयपादे सन्ध्य-तदन्तावकमानुस्मृति-शब्दविधिमुग्धा-धर्मसम्पत्ति-
अयलिङ्ग-प्रकृतताक्त्वापरा-पक्ष इति अष्टौ अधिकरणानि तथा 41 सूत्राणि च
सन्ति ।

तृतीये पादे सर्ववेदान्तप्रत्यय उपसंहार-अन्यथात्व-व्याप्ति-सर्वाभेद-आनन्दादि
आध्यान-आत्मगृहीति-कार्याख्यान-समान सम्बन्धाः सम्भूति-पुरुषाविद्या-वेद्यादि-
हानि-साम्परायगतेरर्थाक्त्व-अनियम-यावदधिकार-अक्षरादि-ह्यत-अन्तरत्वव्यतिहार-
सन्यादि कामादि आदरादि तन्निर्धारण-प्रदान-लिङ्गभूयस्त्व-एकात्म्य अंगवद्बद्धा-
भूमज्यायस्त्व-शब्दादि भेद-विकल्प काम्य यथाग्रभाक् षट्त्रिंशदधिकरणानि अत्र
66 सूत्राणि सन्ति ।

तृतीयाध्यायस्य तुरीयपादे पुरुषार्था परामर्शस्तुतिमात्र-परिप्लव-अग्निधनादि
सवपिक्षा-सर्वान्नानुमिति-आश्रयकर्मविधुरतद्भूत-अधिकारिक-बहिः-स्वामी सहकार्या-
न्तरविधिः-अनाविष्कार-ऐहिक-मुवितफल इति सप्तश अधिकरणानि । अस्मिन् पादे
52 सूत्राणि च सन्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे आवृत्ति-आत्मत्वोपासन-प्रतीक-ब्रह्मदृष्टि
आदित्यादिति आसीन एकाग्रता-आप्रायण-तदधिगम-इतरासंश्लेष-अनारब्धा-अग्नि-
होत्रादि विद्याज्ञानसाधन-इतरक्षपण इति चतुर्दश अधिकरणानि 19 सूत्राणि च
वर्तन्ते ।

द्वितीये पादे वाक्-मन-अध्यक्षा-आसृत्युपक्रम-संसारव्यपदेशा-प्रतिषेधा-
वागादि लय-अविभाग-तदीक-रश्मि-दक्षिणायन इति एकादश अधिकरणानि
तथा अस्मिन् 21 सूत्राणि वर्तन्ते । चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे अर्चिरादि-वायु
तडित्वातिवाहिक-कार्य-अप्रोक्तलम्बनम् इति षड अधिकरणानि तथा षोडश
सूत्राणि च सन्ति ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थे पादे सम्पद्याकिर्णाव-अविभागेन दृष्टत्व-बाह्य-
संकल्प-अभाव-प्रदीप-जगद्व्यापार इति सप्ताधिकरणानि तथा 22 सूत्राणि च
सन्ति ।

एवं प्रकारेण ब्रह्मसूत्रस्य चतुर्षु अध्यायेषु भागवता बादरायणेन यत् कथितं
तस्यैव भाष्ये भामती कत्यतस्मारिमल प्रभृतिग्रन्थेषु उपलभ्यमानं विशेषणमाश्रित्यैव
भामती प्रस्थानस्य उद्भावो विकासश्च संजातः ।

यद्यपि भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भे समग्रमेव ब्रह्मसूत्रमवधेयं वर्तते, तथापि
स्थालीपुलाकन्यायेन ब्रह्मसूत्रस्य कानिचित् सूत्राणि अत्र उदाह्रियन्ते । एषां सम्बन्धा-
भामतिप्रतिपादितेन अवच्छेदवादेन सह विशेषतः विदयते ।

'ईक्षतेनीशाब्दम्' (ब्र0सू0 1-1-5) 'स्मृतेश्च' (1-2-6) 'स्थित्यदनाभ्यां च'
(1-3-7) 'भावतापत्तेरविभागश्चेद स्याल्लोकवत्' (2-1-13) 'तदनन्यत्वमारम्भाणशाब्द-
ादिभ्यः' (2-1-14) 'अंशो नानाव्यपदेशान्यथा चापि दाशाक्तिवादित्वमभिधि-
यत एके' (2-3-43) ।

2-4-3 श्रीमद्भागवद्गीता (स्मृतिप्रस्थानम्)

प्रस्थानत्रयाः द्वितीयांगत्वेन प्रथिता श्रीमद्भागवद्गीता' महाभारतस्य
अंशभूता वर्तते । अष्टादशाध्यायेषु सप्तशतश्लोकसमन्विता इयं गीता वस्तुतः वेदा-
र्थासारसंग्रहभूता उपनिषद् सारभूता च वर्तते । गीतायाः अध्यायानामन्ते 'उ-
तत्सदिति श्रीमद्भागवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाम्' इत्येवं प्रकारेण प्रदत्ताः
पुष्पिकाभिः एतद् सिद्धायति यद् गीतायाः प्रतिपाद्यमपि ब्रह्मविद्या एवास्ति ।
परमतत्त्वस्य निर्गुणसम अक्षरब्रह्म तथा सगुणसं पुरुषोत्तम' इत्येवं शेषा निरूप्यते ।
अक्षरब्रह्म एव परब्रह्म । गीतायां कृष्णः पुरुषोत्तम अक्षर ईश्वरः आस्ति ।

गीतायां माया तथा प्रकृतिः इत्यनयोः शब्दयोः समानार्थकत्वेन प्रयोगो दृश्यते ।

जीवे यथा ज्ञानेन मायायाः अज्ञानस्य वा क्षयं करोति तथा ज्ञानस्वस्वस्य ब्रह्मणाः साक्षात्कारात् जन्ममरणपुरावृत्तिरहितं मोक्षं प्राप्नोति । अस्मिन् सन्दर्भे गीतायाः निम्नलिखिताः श्लोकाः उल्लेखनीयाः वर्तन्ते ।-

(1) अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।' (भा०गी० ८-३)

(2) उत्तमः पुण्यास्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

(3) यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ (15-17)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशमात्मनः ।

तेषामादित्यवत्र ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम ॥ (गी०- ५-16)

(4) तदबुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्युपनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ (गीता- ५-17)

भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भे यद्यपि सामान्यतः समग्रं गीताशास्त्रं अवधेयं वर्तते, तथापि अत्र स्थाली- पुलाकन्यायेन गीतायाः कानिचिद् तानि वचनानि उदाह्रियन्ते । एषां समबन्धाः भामतीप्रस्थानप्रतिपादितेन अवच्छेदवादेन सह विद्यते । तद्वद्भा- 'विष्टध्याहमिदं कृत्स्नं एकांशेन स्थितो जगि' 'सार्कभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः' । सर्वथा कर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥' 'ममैवांशो जीवोऽहं जीवोऽहं तस्मात्तनः' ।

अत्र भागवत्पादविरचितं भाष्यमपि द्रष्टव्यं भावति - 'ननु निरवयवस्य परमात्मनः कृतः अवयवः, एकदेशः अंश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसंग अवयवविभागात् । नैषा दोषाः, अविद्याकृतोपाधिपरिच्छन्नः एकदेशः अंश इव कल्पितो यतः' ।

2-43 (1) भागवद्गीतायाः अध्यायाः तेषु प्रतिपादिता विधायिकाः

भागवद्गीतायाः अष्टादशाध्यायेषु चर्चितानां विधायिणां समरेखा संक्षिप्तस्मरणं निम्नलिखितास्ति ।

82- गीता- 10-42

83- गीता- 6-31

84- गीता- 15-7

85- गीता- 15-7

भागवदगीतायाः प्रथमाध्याये अर्जुनविष्णोपन्यासः, दिक्तीये सांख्य-
 योगबुद्धिासुपदिशच सांख्यदृष्ट्या निष्प्रियात्मक्त्वोपदेशः कृतः, योगदृष्ट्या च
 संगमस्त्यागपूर्वकं कर्मानुष्ठानं, सांख्यानां ब्रह्मनिर्वाणारूपं पदं चोपदिष्टम् ।
 तृतीये- निष्ठादवयमेतदधिकारिभूतेन प्रोक्तमिति, कर्माभ्या एव तु नैष्कर्म्यनिष्ठी-
 पायः इति चाभिहितम् ।
 चतुर्थी- अज्ञस्याव्ययस्यापि परमेश्वरस्य धर्मोदधारार्थं मायया जन्म संभावतीत्युपपादय
 ज्ञानिनः कर्माबन्धाभाव इति बोद्धव्यम् । पंचमे- कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासोऽभ्यासोरपि
 श्रेयकारणात्वे सत्यपि साधकानां कर्मनिष्ठैव सुकरेत्युक्तम् । षष्ठे- कर्मध्यानयोर्गोचरत्वे
 विशेषः, ध्यानयोगानुष्ठानप्रकारः, तत्पञ्चमात्मदर्शनम्, तस्य नियतफलत्वं च प्रतिपादयते ।
 सप्तमे- भागवतः परापरप्रकृतिस्वसम्पन्नं, सर्वस्यापि जगतः तत्तद्व्यापिशिष्टे भागवति
 प्रोक्तत्वं, भागवत्प्राप्तेर्मायातरणोपायत्वं, प्रपन्नानां मध्ये ज्ञानिभाक्ताश्चैष्टिकम्,
 नैसर्गिकद्वन्द्वमोहस्य ज्ञानप्रतिबन्धात्त्वं च । अष्टमे- ओंकारोपासकानां धारणयो-
 गेनाग्नयाद्युपलक्षितमार्गेण गतिः, क्रमेणाक्षरब्रह्मप्राप्तिश्च, तदन्येषां तु कृष्णगतिः
 पुनरावृत्तिश्च । नवमे- परमात्मतत्त्वाभावर्णनपूर्वकं प्रत्यक्षावगमफल आत्मदर्शनप्रकारः
 उक्तः । भागवदमजनप्रकाराः, भागवदविष्णुतयः कश्चित् भागवदेकमरायणानां तत्प्राप्ति-
 श्च । दशमे- उपासनार्थं विस्तरेण भागवदविष्णुतिकाग्रहणम् । कृत्स्नं जगद् भागवदंशात्वे-
 न जानीयादित्युपदेशोनाध्यायोपसंहारश्च । एकादशे- अर्जुनप्राधित्तिन भागवता विश्व-
 सम्प्रदर्शनम्, अर्जुनकर्तृका भागवत्स्तुतिः, भावत्यैकस्यैव त्वद विश्वस्य भागवत्प्राप्तेः साधकेन
 भागवदेकमरायणेन भावितव्यमित्युपदेशश्च । द्वादशे- विश्वस्योपासकानाम् अक्षरो-
 पासकानां च मध्ये विश्वस्योपासकानामेव युक्ततमत्वं साधने ब्रह्मसात्त्वत्वाच्च कृत्यवितः,
 विश्वस्योपासकानाम् उत्तरोत्तरं सुकरत्वेन विश्वरूपैकचिन्तनाभ्यासयोग-भागवत्कर्मानुष्ठान-
 सर्वकर्मपक्षत्यागानामुपदेशः, अक्षरोपासकानामद्वैष्टत्वादिलक्षणाणि च । त्रयोदशे-
 क्षीत्रक्षीत्रज्ञविवेकान्पूर्वकं सर्वशरीरेष्वपि क्षीत्रज्ञस्य भागवदनन्यत्वं, आत्मदर्शनीपायविकल्पाः,
 सम्यक् दर्शनप्रपचमनं च । चतुर्दशे- सत्त्वरजस्तमसां प्रकृतिगुणानां बन्धानप्रकाराः तत्त-
 द्गुणविवृद्धायवस्थाविशेषज्ञानार्थं लिंगविशेषाः, तत्तद्गुणविवृद्धिद्विधाफलम्, गुणातीत-
 लक्षणां च । पंचदशे- संसारस्वप्नवर्णनम्, तदुच्छेदायासंस्कारोपदेशः, परमपदं प्राप्तस्य पुन-

-रावृत्तिः, संसारिण्येवात्मदर्शनम्, परमात्मविभूतिसंक्षेपः, भागवतः क्षारा-
क्षारविक्षणात्वेनोन्तमपुरुषाख्यत्वम्, तज्ज्ञानस्तुतिश्च । षोडशी-देवासुरसंपदिविभागः,
कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रस्यैव प्रामाण्यम् । सप्तशी-आहारयज्ञमोदानां सत्त्व-
क्त्वादिविभागकर्मसाद्गुण्यार्थः । औत्तव्यसदिति निर्देशोपदेशश्च । अष्टादशी-
यज्ञानतपसां संगपन्नत्यागपूर्वकं कर्तव्यता, कर्मसंन्यासिनामनिष्ठादि पक्षाप्राप्तिः, आत्मनो-
ऽकर्तृत्वम् । ज्ञानकर्मकर्तृबुद्धिधाधृत्तिसुखानां सात्त्विकादिभेदाः, ब्राह्मणादीनां कर्मणि,
स्वकर्मणा भागवदर्थेन सिद्धिः । सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यर्थम् अनुष्ठेयसाधनम्,
भागवच्छरणतोपदेशश्चेति ।

250 द्वितीयाध्यायस्य सारः समाहारश्च ।

वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भो भामतीप्रस्थानस्य स्वस्मपरिचयाय तथा
तुलनात्मकाध्ययनाय अत्र अस्माभिः शंकराचार्यपूर्ववर्तिनां वेदान्ताचार्याणां शंकर-
समकालिकानां आचार्याणां तथा शंकरोत्तरवर्तिनां वेदान्ताचार्याणां संक्षिप्तः
परिचयः दत्तः । विभिन्नैः आचार्यैः ये सिद्धधान्ताः प्रवर्तिताः, तेषां स्वस्मर्हि
परिचयः अपि अत्र निबद्धः । एवं प्रकारेण च वेदान्तपरम्परायाः इतिहासः
सोपानक्रमेण विभावितुं शक्यते इति अस्मदीयं मतम् संकेतितम् ।

सिद्धधान्तानां विकासक्रमे बादरे, निर्विशेषादवैतवादः, औपुलोमेः दैवतादैवत-
सिद्धधान्तः, आश्मरथ्यस्य भेदाभेदवादः, काशकृत्स्नस्य निर्विशेषादैवतवादः, काश्य-
पस्य भेदवादश्च अतीव महत्त्वं धारयन्ति । वस्तुतः शंकराचार्य-समकालिकैः आचार्यैः
तथा वैष्णववेदान्तपरम्परायाः आचार्यैः ये सिद्धधान्ताः उपन्यस्ता, तेषामपि
मूलभूतानि तत्त्वानि आध्यात्मिकान्ताचार्याणां कथनेषु उपलभ्यन्ते इति अस्माभिरत्र
स्पष्टीकृतम् ।

अदैवतवेदान्ते भागवतः शंकराचार्यस्य सर्वाधिकं महत्त्वं विद्यते । वस्तुतः
प्रस्थानत्रययाः शंकरकृतभाष्येषु एव अदैवतवेदान्तस्य प्रामाणिकी सुरेखा द्रष्टुं
शक्यते । अतः अदैवतवेदान्तपरकस्य कस्यापि ग्रन्थस्य कस्यापि ग्रन्थस्य प्रबन्धस्य वा
रचना शंकराचार्यस्य कथनानाम् उत्तरेण बिना कर्तुं न शक्यते । भामत्या रचना
वाचस्पतिमिश्रेण शारीरकभाष्यस्य टीकात्वेन कृता । अतः भामतीप्रस्थाने य
सिद्धधान्ताः वाचस्पतिमिश्रप्रभूतिभिः प्रवर्तिताः, तेषां तुलनात्मकाय आकलनाय

शांकराचार्याणां समाकलनमपि आवश्यकम् इति कृत्वा अस्मिन् शंकराचार्यस्य संक्षिप्तः परिचयोऽपि अस्माभिरत्र दत्तः ।

भामतीयाः विस्तृतं विश्लेषणम् उत्तरवर्तिषु अध्यायेषु दीयते । तत्र सूत्रिभिः यथा स्थानं दृष्टव्यम् । वाचस्पतिमिश्रेण अवच्छेदवादस्य प्रवर्तनं कृतम् । किन्तु यावत्पर्यन्तं सुरेश्वराचार्यद्वारा प्रवर्तितेन आभासवादेन सह तथा पदमपाद (प्रकाशात्म्यति) प्रवर्तितेन प्रतिबिम्बवादेन सह तस्य तुलना न क्रियते, तावत्पर्यन्तम् अवच्छेदवादस्य तुनात्मकम् आकलनं कर्तुं न शक्यते अतः सुरेश्वराचार्यप्रभृतीनां संक्षिप्तः परिचयः अपि अस्मिन् अध्याये निरूपितो वर्तते । अस्मिन् सन्दर्भे संक्षेपतः ह्येकं कथयितुं शक्यते यत्र शंकरोत्तरवर्तिषु अद्वैतवेदान्तपरम्परायाः आचार्येषु वाचस्पतिमिश्रस्य स्थानम् अप्रतिमं वर्तते ।

भामतीप्रस्थानस्य सम्यगाकलनाय वैष्णववेदान्तपरम्परायाः आचार्यणामुल्लेखः च प्रवर्तितानां सिद्धान्तानां समावेशः अपि अस्मिन् अध्याये कृतः । यतः तेषामुल्लेखं बिना वेदान्तस्य व्यावहारिक्याः उपयोगितायाः अवबोधनं कर्तुं न शक्यते । एवं प्रकारेण अद्वैतवेदान्तस्य न केवलं शास्त्रीयं महत्त्वं वर्तते, अपितु तस्य व्यावहारिकः उपयोगोऽप्यस्ति इत्यस्माकं मतम् ।

अद्वैतवेदान्तस्य आधारः प्रस्थानत्रयी वर्तते । यद्यपि भामती न्याय-प्रस्थान (ब्रह्मसूत्रम्) परस्वस्य शारीरकशास्त्रस्य टीकास्त्वेन प्रणिता वर्तते, तथापि श्रुतिप्रस्थानस्य (उपनिषदां) तथा स्मृतिप्रस्थानस्य (गीतायाः) अपि सन्दर्भाः भामतीयां दृश्यते । अतः एतत् स्पष्टं वर्तते, यत्र भामतीप्रस्थानस्य तुनात्मकाय समाकलनाय श्रुतिस्मृतिप्रस्थानयोरपि उपेक्षा कर्तुं न शक्यते ।

संकल्पनानां विकासस्य दृष्ट्या अस्मिन् अध्याये अस्माभिः यद्वर्तं तस्य सारः अयमस्ति-

(1) भामतीप्रस्थानस्योपबृहणं यद्यपि वाचस्पतिना कृतं, तथापि तस्य तत्त्वानि मण्डनमिश्रप्रभृतिपूर्वाचार्याणां ग्रन्थेष्वपि उपलभ्यन्ते ।

(2) यदपि अद्वैतवेदान्तस्योपबृंहणं भागवता शंकराचार्येण कृतं, तथापि तस्य तत्त्वानि आर्णवेदान्ताचार्याणां कथनेषु सम्यग् दृश्यते । एवमेव गौडपादेन यन्मतं प्रवर्तितं तस्य तत्त्वानि आर्णवेदान्ताचार्याणां कथनेष्वपि उपलभ्यन्ते ।

(3) भामतीपट्टिभाषिः ये विचाराः प्रस्तुताः, तेषां स्वस्मनिर्धारणाय अवबोधाय च वार्तिकस्थानानुयायिभिः विवरणानुयायिभि च सिद्धान्तान्तर्भावं वस्तुतः आचार्यैश्च प्रवर्तितानां, परिचयः^ॐ वश्यको वर्तते । प्रकारान्तरेण यदपि कथयितुं शक्यते यत् वाचस्पतिप्रभृतीनाम् आचार्याणां कथनेषु अन्येषामाचार्याणामपि श्रूयान्प्रभावः विद्यते ।

तृतीयोध्यायः

सुरेश्वर-भास्कर-पदमाद (प्रकाशात्मयति)- प्रवर्तितानां वार्तिकप्रस्थापनानां सन्दर्भो भामती प्रस्थानस्य तुलनात्मकं समीक्षणम् ।

३-१-० सुरेश्वराचार्यस्य वार्तिकप्रस्थानम्

अद्वैतवेदान्ते प्रमुखतया वार्तिकप्रस्थानं, भामतीप्रस्थानं, विवरणप्रस्थानं चेति प्रस्थानत्रयस्य प्रामुख्यं वर्तते । किन्तु सन्ति तत्र अन्यानि अपि प्रस्थानानि येषु भास्करप्रस्थानं प्रामुख्यं भाजते । यद्यपि मण्डनमिश्रेण यत् कथितं तस्य समावेशः भामतीप्रस्थाने संजातः, तथा सुरेश्वराचार्येण यद्वर्तितं तस्य सन्निवेशः विवरणप्रस्थाने दृश्यते तथापि सुरेश्वराचार्यस्य आभासवादः भास्कराचार्यस्य भोदाभोदवादः अन्ये च कतिपयसिद्धान्ताः स्वीयवैशिष्ट्येन स्वकीयत्वं भाजन्ते । अतः वार्तिकप्रस्थानस्यापि पृथक् विश्लेषणम् आनुपपन्नं नास्ति । एवमेव भामत्याः सन्दर्भो भोदाभोदप्रस्थानस्यापि विश्लेषणम् प्रासंगिकं नास्ति । भागवतः शंकराचार्यस्य उत्तरवर्तिनः आचार्याः यद्यपि शंकराचार्यस्य भाष्याज्यधिकृत्य स्वीयान् ग्रन्थान् रचितवन्तः तथापि तेषां सिद्धान्तेषु किञ्चिद् वैभिन्न्यमपि दृश्यते । शंकरोत्तरवर्तिषु आचार्येषु सुरेश्वराचार्यस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । सुरेश्वराचार्यः वार्तिककार इति नाम्ना प्रथितः कति । एवमेव भास्कराचार्यस्य भोदाभोदवादोऽपि भामत्याः सन्दर्भो विश्लेषणीयो वर्तते ।

सुरेश्वराचार्यः शंकरस्योत्तरवर्ती समकालिको वा चाचस्पतेः समकालिकः पूर्ववर्ती वा आसीत् । अतः तस्य समयः नवमशताब्दी आसीत् इति कथयितुं शक्यते । तेन निम्नलिखिताः ग्रन्थाः लिखिताः ।

'बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकम्', 'तैत्तिरीयभाष्यवार्तिकम्', 'नैष्कर्म्यसिद्धिः', 'दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्', 'मानसोत्थासः', 'पञ्चीकरणवार्तिकं' च । सुरेश्वराचार्यस्य वार्तिकम् आश्रित्यैव वार्तिकप्रस्थानस्य आरम्भः अभवत् ।

केचिद् विदवांसः मण्डनसुरेश्वरयोः समान्त्वम् अग्रे तु विभिन्नत्वमिति मतं स्वीकुर्वन्ति । अस्माकं कथनम् तु एतदेवास्ति यत् विचारपरम्परायाः दृष्ट्या वार्तिकग्रन्थेषु प्रतिपादितानां सिद्धान्तानां तेषु सिद्धान्तैः निश्चितस्यैव

वैभिन्यं वर्तते । ये मण्डनमिश्रचितेष्ु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । बृहस्याश्रमे यः मण्डनमिश्रः मीमांसक आसीत्, स एव सन्यासाश्रमे सुरेश्वरनाम्ना वेदान्ती संजातः । एवं च समानेऽपि देहे व्यक्तेः पृथागत्वम् आश्रमेण संजायते । अतः द्वयोः पार्थक्यं स्वीकृत्यैव अस्माभिः व्यवहर्तव्यम् ।

एतन्तु सुप्रसिद्धमेव यत् भागवत्पादस्य शंकरस्य चत्वारः प्रमुखाः शिष्याः आसन् । तेषु च सुरेश्वरः अन्यतमः आसीत् । अन्ये शिष्याः पदमपादाचार्यः, हस्तमल्लकाचार्यः, तोडकाचार्यश्च आसन् । 'सन्यासोत्पत्तिः' नाम्नि ग्रन्थे सुरेश्वरस्य पूर्वं नाम स्वाम्याचार्यः आसीत् इति समुल्लिखितमस्ति । केषांचित् विदुषां मतानुसारं मण्डनः विश्वरूपः, अ उन्नेकः, भावभूतिः, इत्येतानि नामान्यपि एकस्यैव विदुषः सन्ति । किन्तु अस्य कथानस्य समर्थनाय समुचितप्रमाणानामभावं वर्तते ।

मण्डनसुरेश्वरयोः वैभिन्यस्य सन्दर्भे श्रीमता कुप्पुस्वामिशशास्त्रिणा ये तर्काः प्रस्तुताः तेषां सारः अयमस्ति-ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रः कुमारिलभाट्टप्रतिपादितस्य किरीतख्यातिसिद्धान्तस्य औचित्यं प्रतिपादयति । किन्तु सुरेश्वरः अन्यथाख्यातिसिद्धान्तं छाण्डयति । ब्रह्मसिद्धौ मण्डनः स्फोटवादं तथा शब्दादेकवादं समर्थयन् इव प्रतिभाति । किन्तु सुरेश्वरः न स्वीकरोति ।

मण्डनः अविद्याद्वयं (अग्रहणं तथा अन्यथाग्रहणं) प्रतिपादयति । किन्तु सुरेश्वरः अविद्यायाः एकत्वं स्वीकरोति । मण्डनस्य मतानुसारमविद्यायाः आश्रयः जीवः, विषयश्च ब्रह्म । किन्तु सुरेश्वरः कथयति यत् ब्रह्म एव अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च । एवं प्रकारेण अस्मिन् सन्दर्भे भ्रामतीप्रस्थानस्य मण्डनमतेन सह साम्यं वर्तते सुरेश्वर मतेन सह वैषम्यं वर्तते । तथा च विवरणामतस्य मण्डनमतेन सह वैषम्यं, सुरेश्वरमतेन च साम्यं वर्तते ।

ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् इति मन्यमानाः अपि केचित् आचार्याः इत्थी कथयन्ति यत् ज्ञानं तथैव मोक्षस्य साधनं भावितुं शक्नोति, यदा ज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयः स्यात् । एतादृशेषु आचार्येषु ब्रह्मदत्तः, मण्डनः तथा भार्तृहरिश्च, अपि परिगण्यन्ते । एतेषां कथनमिदमस्ति यत् अज्ञानस्य निवृत्तिः भावनाजन्येन साक्षात्कारा-

त्मकज्ञानेन सम्भावति नतु वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेन - अतः उपनिषदां वास्तविकं तात्पर्यं तत्त्वमस्यादि महावाक्येषु न । अपितु 'आत्मा वा ओ द्रष्टव्यः श्रोतव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यादि नियोगसूचाकवाक्येषु एव निहितं वर्तते । मण्डनेनापि उपासनायाम् उपनिषद्वाक्यानां तात्पर्यं मत्वा 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यानां विधिसंश्लिष्टत्वं प्रतिपादितम् । तस्य ह्येकं कथनमस्ति यत् वेदान्तवाक्यैः उत्पन्नं ज्ञानं संसर्गात्मकं भावति । तेन संसर्गात्मकज्ञानेन यद्यपि संसर्गशून्यस्याऽऽत्मनः वास्तविकं स्वप्नं ज्ञातुं न शक्यते तथापि संसर्गात्मकस्य ज्ञानस्य प्रसंख्यानान्न (निरन्तराम्भासेन) संसर्गशून्यायाः अवाक्यार्थात्मिकायाः प्रज्ञायाः उदयः भावति । एवं प्रकारेण मण्डनेन ब्रह्मदत्तवत् प्रसंख्यानस्य ब्रह्मज्ञाने उपयोगित्वं स्वीकृतम् । ब्रह्मदत्तस्यानुसारं प्रसंख्यानं स्वयमेव मोक्षस्य कारणम् । किन्तु मण्डनस्य मतानुसारं प्रसंख्यानपरिमार्जितं ज्ञानं मोक्षस्य कारणम् । वाचस्पतिना भामत्यां मण्डनसम्मतस्य प्रसंख्यान विषयकमतस्य समर्थनं कृतम् । 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इत्यस्या बृहदारण्यक श्रुतेः तात्पर्यं विवृण्वन् वाचस्पतिः कथयति - 'विज्ञाय- तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीत ।' अमलानन्दस्य कथनेनापि एतत् सिद्धयति यत् वाचस्पतिः मण्डनसम्मतस्य प्रसंख्यान विषयकमतस्य समर्थक आसीत् । तद्वया- 'अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानम् प्रमा । शास्त्रदृष्टिर्मेता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः' २ । अस्य सारः अयमस्ति यत् तत्त्वमस्यादि-वाक्यैः उत्पन्नं ज्ञानं परोक्षमेव भावति । तच्च परोक्षां ज्ञानं सतताभ्यस्यमानया उपासनया (भावनया) अर्थात् ध्यानेन, अर्थात् प्रसंख्यानान्न, ब्रह्माभोदात्मके अपरोक्षज्ञाने पर्यवसितम् जायते । अतः ज्ञानेन (तत्त्वमसि-वाक्यजन्येन) सह कर्मणः (भावनयाः अर्थात् प्रसंख्यानस्य) समुच्चयेन मोक्षः भावति इति मण्डनस्य मतम् ।

किन्तु सुरेश्वराचार्यः अस्य मतस्य खण्डनं करोति । तद्वया -

'अस्मादीपवयाद् बुद्धेर्यत्स्यादेकाग्रमेव तत् ।

नहि प्रमाणान्यभ्यासात् कुन्त्यथाविबोधनम् ।' ३

2- वे०को 1-1, 28 पृ० 218

3- नै०सि० अ० 3, का० 90

“प्रज्ञायाश्च समाप्तत्वादविधाययाश्च निराकृतेः

पुष्पाध्यास्य चाप्तत्वाच्च किमर्थं विधिशासनम्? 4

विद्या चाविद्यां च इत्यादि ईशावास्योपनिषद्भ्रूते व्याख्यानेऽपि सुरेश्वर-मण्डनयोः भिन्नत्वं दृश्यते । तदयथा - मण्डनः - ‘अविद्यायां कर्मणा अग्नि-होत्रादिना, च मृत्युं स्वाभाविकं कर्म’ ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुपायम्, तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यायां देवताज्ञेन, अमृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तदध्यमृतमुच्यते यदेवतात्म-गमनम् ।

सुरेश्वरः - आविद्यायां मृत्युमित्यत्र विहिताकरणं निषिद्धासेवा च मृत्युः, तदधीतुत्वाच्च, अग्निहोत्रादि शास्त्रीयं कर्म विद्यां चेत्यत्र विद्या, एतेनाविष्ये-न्यपि व्याख्यातम् । तस्य धी शुद्धिद्वारा तदधीतुत्वाच्च अशास्त्रीयं स्वाभाविकं कर्म मृत्युशब्दोक्तम्, अविद्यां चेत्यविद्या, तत्कार्यत्वाम्, निर्वर्त्यनिवर्तकभावेन च तयोः सहोवितरित्यर्थः ।”

(5) मण्डनमिश्रः भावदेवतावादस्य समर्थकः तस्य मतानुसारम् एकमात्रं ब्रह्म एव भावस्तम् । प्रपञ्चादीनाम् अभावत्वसिद्धया भावस्य ब्रह्मणः अद्वितीय-तायां कोऽपि व्याधातः न जायते । शब्देन प्रपञ्चस्य विलयः न प्रतिपादयते, अपितु प्रपञ्चस्य अभावः प्रतिपादयते । तदयथा -

‘प्रपञ्चस्य प्रतिलयः शब्देन प्रतिपादयते ।

किं तर्हि शब्देन प्रतिपादयते प्रपञ्चाभावः ॥”

किन्तु सुरेश्वराचार्यः भावादेवतावादसिद्धान्तं खण्डयति तदयथा - ‘नाभावनिष्ठीत्य-त्रापि निषेधाः किमुदाश्रये (ब्रूभावे वा) इति ।

(6) मण्डनः जीवन्मुक्तैः सिद्धान्तं न स्वीकरोति । तस्य मतानुसारं देहपातानन्तरमेव मुक्तिः भवति किन्तु सुरेश्वरः एवं कथयति यत्र - ‘बन्धास्य कारणम् अविद्या अस्ति ननु शरीरम् । देहादौ अहंत्वभावनास्मायाः अविद्यायाः निवृत्तौ, मनुष्यः मुक्तः जायते किन्तु प्रारब्धकर्मणामपि याक्त्पर्यन्तं क्षय न भवति, ताक्त्पर्यन्तं देहस्यावस्थितिः आवश्यकी । अतः सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं जीवन्मुक्तिः सम्भावति ।

(7) सम्प्रदायपरम्परायामपि मण्डनसुरेश्वरयोः पार्थक्यमेव प्रायः स्वीकृतं दृश्यते । संक्षेपशारीरके सर्वज्ञात्ममुनिना शंकरप्रस्थानात् मण्डनप्रस्थानस्य भिन्नत्वं प्रतिपादितम् । संक्षेपशारीरकस्य टीकाकारैः अपि एतत् कथितं यत् सुरेश्वरः शंकरस्यानुयायी कीर्तितः, किन्तु मण्डनप्रस्थानं शंकरप्रस्थानाद् भिन्नम् । कृत्यतस्कारः अमलानन्दः मण्डनसुरेश्वरयोः भेदं निश्चययति १ विवरणाग्रमेयसंग्रहे विद्यारण्यमुनि सुरेश्वरस्योत्तेखां विश्वस्वाचार्यः इत्येवं प्रकारेण करोति तथा मण्डनस्योत्तेखां ब्रह्मसिद्धिधकारः इत्येवं प्रकारेण करोति । अयुक्तसंग्रहे एतत् सिद्धयति यत् मण्डनसुरेश्वरयोः भिन्नत्वमस्ति । एवं च भामतीप्रस्थाने वाचस्पतिप्रभृतिभिः यानि मतानि प्रतिपादितानि तेषामाधारः मण्डनस्य ग्रन्थेषु दृष्टुं शक्यते । तथा च विवरणाग्रस्थाने प्रकाशात्मयतिप्रभृतिभिः ये सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः तेषां पूर्वपीडिका सुरेश्वराचार्यस्य ग्रन्थेषु उपलभ्यते । इत्थामुत्तरवर्तिप्रस्थानानां दृष्ट्यापि मण्डनसुरेश्वरयोः वैभिन्न्यमेव सिद्धयति ।

अस्मिन् सन्दर्भे अड्यारग्रन्थालयपत्रिकायाः चतुरशीति तमे वर्षे प्रकाशिते अके प्रो० ई० आर० श्रीकृष्णशर्ममहोदयेन स्वकीये शोधनिबन्धे एतत् प्रतिपादितं यत् अनेकेषु स्थलेषु मण्डनसुरेश्वरयोः विचारेषु वाक्येषु च साम्यं कीर्तितं । तेन तयोः ऐक्यम् सिद्धयति । प्रोफेसर श्रीकृष्णशर्ममहोदयस्य एतत् कथनं विद्वद्भिः विचारणीयं वर्तते ।

3-1-1. वार्तिकप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः

वार्तिकप्रस्थाने सुरेश्वराचार्येण यानि मतानि उपस्थापितानि तेषां सारः संक्षिप्तसंग्रहे अधो लिख्यते ।

3-1-1(1) अविद्यायाः ज्ञानभावसत्त्वम्

शंकराचार्यस्य मतानुसारमध्यासी मिथ्याप्रत्ययस्य । तस्यैव मिथ्याज्ञानस्य अविद्यात्वम् उक्तम् । किन्तु सुरेश्वराचार्यः अस्मिन् विषये एवं कथयति

5- सं०शा० श्लो० 174, विश्ववेदकृता सिद्धान्तदीप नाम्नि संक्षेपशारीरकटीका

6- वे०क० पृ० 92।

यत् अविवेकस्य ज्ञानाभावस्य अविद्यात्वं । तदयथा -

'आत्मात्मवत्त्वसम्बन्धा आत्मात्मज्ञानयोर्मतः ।

परोऽविवेको भूतानात्मविद्येति कथ्यते ॥' ⁷

अयदेव नित्यमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तदेव तु ।

कारणोत्तररूपेण तयोरेवमिचारितं ॥' ⁸

'अज्ञानं संशयत्वान्नो मिथ्याज्ञानतत्त्वौ च ।

तयोस्तत्त्वविवक्षायाम् अज्ञानस्तत्त्वमुच्यते ॥' ⁹

शंकराचार्यस्य मतानुसारम् 'अस्य (अध्यासस्य अर्थात् अविद्यायाः) अनर्था-
हेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्यै सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते' । किन्तु
वार्तिककारः अस्य मतस्य विमरीत्मेतदुघोषयति यत् -

'मित्युत्पत्तावनुत्पत्तिविरोधाद् बाध्यते यतः ।

तदबाधो नाप्यपेक्षास्ति मिथ्याधीबाधानं प्रति ॥

मिथ्याधायोऽपि बाध्यत्वमज्ञानैकसमन्वयात् ।

मूलध्वस्तो हतं तच्चेन्मिथ्या धीः किं करोति नः ॥' ¹⁰

3-1-(2) अविद्याया आश्रयविषययोरैकत्वं

अविद्यायाः आश्रयः कः ? इत्यस्मिन् विषये शंकराचार्यस्य कथनानि अवधो-
यानि वर्तन्ते । तदयथा -

(1) कस्य पुनरयमप्रबोधा इति चेन्न, यस्त्वं पृच्छसि तस्य त प्रति वदामः । नन्वहमीश्वर
एवोक्तः श्रुत्या, यदेवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधाः ॥

(2) 'अत्राह- सा अविद्या कस्य ? इति । यस्य दृश्यते स एव । कस्य दृश्यते तस्य एव ।
कस्य दृश्यते इति ? अत्र उच्यते- 'अविद्या कस्य दृश्यते' इति प्रश्नः निरर्थकः । कथां ?-
दृश्यते चेन्न अविद्या, तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तदवति उपलभ्यमाने 'सा कस्य' इति
प्रश्नो युक्तः ॥' ¹²

7-वा 1-4-381

8- ,, 1-4-386

9- ,, 1-4-440

10- वा 1-4-437, 438

11- ब्रह्मसूत्रभाष्य 4-1-3 पृ 938

12- श्रीवदगीताभाष्यम्

शंकराचार्येण विवेकचूडामणि नाम्नि ग्रन्थे मायायाः अनिर्वचनीयत्वं¹³
प्रतिपादितम् । एवं चाविद्यामाययोः अभिन्नत्वं साधितम् । तदयथा- अविद्यात्मिका
हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रयाः मायामयी महासुप्ति, यस्यां
स्वप्नप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणी जीवाः तदेतदव्यक्तं ववचिद् आकाशाशब्द-
निर्दिष्टम्' इति । स्थाने स्थाने भागवता शंकराचार्येण अविद्यायाः अनिर्वचनीयत्वं
अनादित्वं, त्रिगुणात्मकत्वं, भावसमत्वं, नैसर्गिकत्वं च प्रतिपादितम् । एवं च अवि-
द्यात्मिकायाः बीजशक्तेः आश्रयः परमेश्वरः अस्ति ।

यद्यपि अविद्या परमेश्वरस्य शक्तिस्मेण परमेश्वरासृता वर्तते । तथापि
तदविद्या आत्मनः स्वाभाविक धर्मः न¹⁵ । शंकराचार्येण अविद्यामाययोर्मध्ये
कोपि भेदः न कृतः । एवं चाविद्यायाः पर्यायत्वेन मोह-महासुप्ति, अव्याकृत
अन्वबोधा-अप्रतिबोधा-अन्वगतिप्रभृति शब्दानां प्रयोगः कृतः । तदयथा- 'मोहस्तु
विपरीतप्रत्ययप्रभावो अविक्रमो भ्रमः सा चाविद्या सर्वस्यानर्थास्य प्रसक्तीजम्' 16
(बृ० उ०-शा० ३-५-१) विज्ञानधातुरविद्यामायया मायाविवदनिष्ठा विभाव्यते ।

13- "सन्नाप्यसन्नाप्यभायात्मिको नो भिन्नाप्यभिन्नाप्यभायात्मिका नो ।
संगाप्यसंगाप्यभायात्मिको नो महादभूतानिर्वचनीयस्ता ॥

(वि० चू० श्लोक ॥ ब्र०सू० शा० भा० 2-1-4)

14- ब्र० सू० शा० भा० 1-4-3, बृ० उ० ३-४-॥

15- While Sankara uses avidya and maya indiscriminately,
later adaitins draw a distinction between the two.
(The Adaitavedanta of Sankara by Radhakrishnan page 135)

16- ब्र० सू० शा० भा० 1-३-19)

आभासत्मिकस्य सम्बन्धास्य चर्चापि सुरेश्वरेण कृता । अस्य कृते तेन आत्मात्मवत्वस्य
इत्यस्य शब्दस्यापि प्रयोगः कृतः । आत्मनः सह अविद्यायाः सम्बन्धाः अविद्या-
प्रकल्पितः, अविद्योत्संगसंस्थाः, तथा च अक्वारित संसिद्धाः अस्ति । अविद्यायाः
संसर्गः कूटस्थोऽन सह कथा सम्भावति इत्यस्मिन् विषये सुरेश्वरस्य एतत् कथनमस्ति यत्

'प्रत्याख्याताः नमैक्यं प्रत्यगात्मानमेकम् ।

अविद्याः लिंगे वह्निं ब्रूवोत्वणम् ॥' ²⁵

प्रतिबिम्बवादिनः आचार्याः अविद्यामाययोरेकत्वं प्रतिपादयन्ति ²⁶ । सुरेश्वराचार्यः
अपि माया-अविद्ययोः पर्यायत्वेन प्रयोगं करोति ²⁷ । प्रतिबिम्बवाद-आभासवादयोः
विपरीतम् अक्लृष्टदेवादे वाचस्पतिना माया-अविद्ययोर्मध्ये भेदं मत्वा अविद्याप्रतिजीवं
भिन्ना इति प्रतिपादितम् - न क्व प्रधानवदविद्याम् सर्वजीवेश्वोदयमाचक्षते येनैव,
उपात्तमीदृशं, किन्तु इयं प्रतिजीवं भिद्यते ²⁸ ।

३-१-(३) अविद्याया दैवधिराहित्यम्

सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकस्य आख्यवार्तिके अग्रहण-मिथ्याग्रहण रमेण एकस्य
अविद्यादवयवपरकमतस्य उल्लेखं कृत्वा तथा नैसर्गिकी आगन्तुकीरित्येवं प्रकारेण अपरस्य
अविद्यादवयवपरकस्योत्तेखं कृत्वा तयोः खण्डनं कृतम् ²⁹ । सुरेश्वरस्य मतानुसारम् अग्रहण-
मिथ्याग्रहणो अज्ञानात् पृथग्य स्वीकर्तुं न शक्यते । ते तु अज्ञानस्य कार्ये । यत् अवि-
द्यायाः आश्रयः विषयश्च प्रत्यगात्मा एव । अतः अविद्यायाः दैवविध्यं दुर्घटम् ³⁰ ।
एवमेव सुरेश्वराचार्यस्य एतत् कथनमप्यस्ति यत् मिथ्याज्ञानात्मिकायाः अविद्यायाः
प्रत्यगात्मैकाचरत्वे स्वीकृते सति तस्य अदवयवत्वं स्वतः सिद्धम् ³¹ ।

25- बृ० अ० ४, ब्रा० ३, वा० पृ० ११८०

26- पं० पा० पृ० ९८

27- बृ० भा० वा० ४-३-१२४४, ४-३-९१९

28- भामती पृ० २९७

29- बृ० भा० वा० अ० ४, ब्रा० ४, वा० ४८१-४९१

30- 'यदा साधारणा विद्या प्रत्यगात्मैकाचरा ॥

अज्ञानाद्यात्मिका सिद्धा दैवविध्यं स्यात्तदा कृत् ॥

(बृ० अ० भा० वा० अ० ४, ब्रा० ३ वा० ८९२)

31- बृ० भा० वा० अ० १ ब्रा० ४, ब्रा० ३६

शंकराचार्यस्य कथनानां सारः अयमस्ति यत् अन्यवस्तुनि अन्यवस्तुनः धर्मस्य आरोपः अध्यासः । अध्यासः एवाविद्या । यथा शुक्तौ रजतबुद्धिः, स्थाणौ पुराणबुद्धिः अनात्मनि देहादौ आत्मबुद्धिः - 'तमेतमेवं लक्षणमध्यासं पण्डिताविद्वेति मन्यते ।¹⁷ तथा च देहेष्वात्मसु अहमस्मीत्यात्मबुद्धिधारविद्या ।¹⁸

आनन्दस्यः आत्मा अविद्यया परिच्छिन्नः इव प्रतीयते । किन्तु वस्तुतः आत्मा सर्वगतः नित्यः एकश्चास्ति । तद्व्यथा - 'पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यायुपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते यथा 'घाटकरकादस्य पाद्यावशादपरिच्छिन्नमपि नः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् ।'¹⁹

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारमपि अविद्या अविचारितसंसिद्धिर् तथा दुःस्थित-सिद्ध्या वर्तते । अतः प्रकारान्तरेण सुरेश्वरः अपि अविद्यायाः अनिर्वचनीयत्वम्, अनादित्वं निर्हेतुत्वं च स्वीकरोति ।²⁰

अविद्या कस्य इत्यस्मिन् विषये सुरेश्वराचार्यस्य मतमिदमस्ति यत् अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च एकमेव । अस्य विरहितं वाचस्पतिः अविद्यायाः आश्रयः जीव तथा अस्मिन् विषये ब्रह्म इति प्रतिपादयति । एकमेव सुरेश्वराचार्यस्य कथनानुसारमविद्या प्रत्यवचेतन्या वर्तते । अविद्यायाः जडन्ते अपि तस्याः प्रत्यवचेतन्याश्रयत्वे न कोपि विरोधाः । कूटस्थानासक्तत्वात् । तद्व्यथा - 'आसाधारणमज्ञानं प्रतीयैवं यत् स्थितम् ।'²¹ किं विषयं पुनस्तदात्मनो ज्ञानम् । आत्मविषयम् इति ब्रूमः ।²²

'मोहतत्कार्यनीडो यस्यस्याज्ञानसमन्वात् ।

प्रत्यगात्माऽपि तद्ब्रह्म परोक्षमवन्मृणा ॥'²³

अविद्यायाः ब्रह्मणा सह कीदृशः सम्बन्धः वर्तते? इत्यस्मिन् विषये सुरेश्वरस्य इदं मतमस्ति यदविद्या-ब्रह्मणोः मध्ये आश्रयाश्रयिता तथा विषयविषयः एतौ द्वौ सम्बन्धौ वर्तन्ते नैसर्गिकस्रेण । अनयोः द्वयोः सम्बन्धयोरतिरिक्तम्

16- ब्र० सू० शा०भा० 1-3 19

17- अध्या०भा० पृ० 19

18- ब्र०सू० शा०भा० 1-3-2

19- ब्र० सू० शा०भा० 1-2-6 (पृ० 165)

20- बृ०उ० भा०वा० अ० 1, ब्रा० 4, वा० 332-33, 170

निर्हेतुत्वविद्याकल्पात् तु दोषः कश्चिन्न विद्यते ॥ (वार्तिकम्, वा० 158)

21- बृ०भा० अ० 1, ब्रा० 4, वा० 179

22- ने० सि० अ० पृ० 3, 106

23- ने० सि० अ० 2, ब्रा० 4 वा० 434

24- अमित्रवदविद्येति सत्यैवं घटते सदा (ते०उ०भा०वा० ब्रह्मवली, वा० 79, पृ० 83)

३-१-१(४) ईश्वरस्य चिदाभासत्त्वम्

सुरेश्वराचार्यैः चेतनाचेतनस्येण आभासस्य दैवविध्यम् अङ्गीकरोति ।

अविद्यागतः यः चिदाभासः स एव ईश्वरः । अस्य आशयः अपमस्ति यत् अज्ञानेन सह तादात्म्यापन्नस्य अज्ञानोपाहितस्य आत्मनः स्वाविक्रित अज्ञानास्त्रोपाधौ यः आभासः स एव ईश्वरः । अद्वैतवेदान्तपरम्परायाम् आभासवादिनाम् आचार्याणाम् ईश्वरविधायक लक्षणानि एवं प्रकारेण कर्तुं शक्यामि । तदयथा -

(१) चिदाभासविशिष्टाः क्लियासंवलित ईश्वरः ।

(२) अज्ञानोपहिताः ज्ञानतादात्म्यापन्ना तदगतस्वाभास अविक्रिता चिदीश्वरः ।

(३) अज्ञानोपहितात्मनोः ज्ञानतादात्म्यापन्नस्य आत्माविक्रिताज्ञानोपाध्यान्तर्गताभास ईश्वरः ।

32

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरः साक्षी अन्तर्यामि एते त्रयः व्यपदेशाद् प्रायः पर्यायत्वेन परिगण्यन्ते । अस्मिन् सन्दर्भे सुरेश्वराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि द्रष्टव्यानि भवन्ति । -

(१) चिदाभासं स्वमौलं संनिपत्य तदक्षरम्?

कारणं सत्स्वकार्येषु निबन्धित्वं प्रपद्यते ॥

33

कृत्स्ना दृष्टितन्मोहो दृष्ट्याभासश्च तन्त्रयम् ।

कारणं जगतः साक्षी नियन्तेति च भाष्यते ॥

34

ईश्वरः - मूलाज्ञाने अर्थात् समष्टिज्ञानास्त्रोपाधौ निविष्टः कारणचिदाभासः

अवस्थाश्रयानुसारमीश्वरः सूत्रात्मा तथा विराट् इत्येवं प्रकारेण अभिधीयते ।

यद्यपि ईश्वरः सूत्रात्मा तथा विराट् इत्येते शब्दाः पर्यायत्वेनापि प्रयुज्यन्ते तथापि

वस्तुतः एतैः कारणाचिदाभासस्य अवस्थात्रयं निर्दिशन्ति । सुषुप्तवस्थायाः

अभिमानो कारणचिदाभासः ईश्वरः । तदयथा -

'आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।

तत्त्वमायासमावेशाद् बीजमव्याकृतात्मकम् ॥'

35

32- Lights on Vedanta page 114 (VI) Upadyaya.

33- बृ० उ० अ० ३ ब्रा० ९, वा० ३

34- ,, ,, ३, ब्रा० ४, वा० ९०

35- पञ्चीकरणवार्तिकम् २-॥

'सर्वज्ञ सर्वशक्तिश्च सर्वात्मा सर्वगो ध्रुवः ।

जगद्धुनिस्थातिध्वंसहेतुरेषा सदेश्वरः ॥ 36

स्वप्नस्थानस्य अभिमानी कारणचिदाभासः सूत्रात्मा इत्युच्यते ।

बुद्धोः तथा क्रियाशक्तेः प्राधान्येन असौ एव हिरण्यगर्भः तथा प्राणाः

इत्युच्यते । सूत्रात्मनः अमरं नाम विरिञ्च इत्यप्यस्ति । अस्मिन् सन्दर्भे सुरेश्वराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि उल्लेखनानि कर्तन्ते -

बुद्धाय हिरण्यगर्भत्वं बुद्धायुपाधिः स एव तु ॥ 37

'बुद्धायात्मनो मिनिर्हत्तिर्व्यवसायात्मनस्ततः ।

हिरण्यगर्भः यं प्राहुस्मादानं जगदधियाम् ॥ 38

विराट् - जाग्रतावस्थायाः अभिमानी कारणचिदाभासः विराट् इत्युच्यते । तद्वयथा -

'वैराजं स्थानमसादयं क्षमादिदेशकिं गवान् ।

देवताकरणी देव एषा एवोप्यते विराट् ॥ 39

'विराट्पि ततो जातस्त्रैलोक्यात्मक देहवान् ॥ 40

अवस्थाश्रयाभिमानीनः उपर्युक्ताः आभासात् प्रत्यगात्मनः कित्याः सन्ति । एते आत्मनि तथैव क्लृप्ताः सन्ति यथा रज्ज्वो सर्पः । तद्वयथा -

'यथोक्ततत्त्वकाद्येव रज्ज्वां क्लृप्तवस्तुवत् ।

सूत्रं विराट् देवता च स्वावर्तिकं चिश्च वस्तिवत् ॥ 41

38- बृ० उ० भा० वा० 1-4-376, 3-7-44

37- बृ० भा० वा० 1-4-152

38- ,, ,, ,, 1-4-510

39- ,, ,, ,, 1-4-511

40- ,, " ,, 1-4-19

41- ,, ,, ,, 1-4-1143

3 । । (5) जगतः (सृष्टिक्रमस्य) अवस्थाः त्रयम्

सुरेश्वरस्य मतानुसारमविद्या कामः - (सिसृक्षा) तथा कर्म एतानि त्रीणि सृष्टेः बीजानि सन्ति । सृष्टेः किमागः (1) अव्याकृतावस्था (2) व्याकृतसूक्ष्मावस्था तथा व्याकृतस्थूलावस्था इत्येवं प्रकारेण कर्तुं शक्यते । ऐतासाम् अवस्थानाम् अपरानि नामानि अव्याकृतावस्था, अमूर्तावस्था तथा मूर्तावस्था इत्येवं प्रकारेणपि सन्ति ।

(1) अव्याकृतावस्था :- सृष्टेः पूर्वं (प्रलयकाले) सूक्ष्मायाः तथा स्थूलायाः सृष्टेः बीजभूता चिदाभासविशिष्टा अविद्या अव्याकृतावस्था वर्तते ।

(2) व्याकृतसूक्ष्मावस्था - सृष्टेः सूक्ष्मावस्थायाः प्रारम्भे अपंचीकृत पञ्चमहाभूतैः ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकस्य अन्तःकरणपदव्यपदेशस्य उत्पत्त्यवस्था एव 'व्याकृतसूक्ष्मावस्था' उच्यते । अस्यामवस्थायां यत् अन्तःकरणपदव्यपदेश्यं सूक्ष्मं द्रव्यं व्याकृतं भावति सत् अहंकारचिन्तमनबुद्धिनां संपिण्डितम् अविभाक्तमतिसूक्ष्मं स्मिं भावति । अस्य पिण्डस्य ज्ञानशक्तिप्रधानं अंशः अन्तःकरणम् तथा क्रियाशक्तिप्रधानः अंशः प्राणः इत्युच्यते । एवं प्रकारेण अपंचीकृतमहाभूतैः समुत्पन्नसमष्टि ज्ञानक्रियाशक्तयोः अभिमानी हिरण्यगर्भाः अनेकव्यष्टयन्तः करणमनोबुद्धिप्राणानां कारणात्वेन परिगण्यते ।

(3) व्याकृतस्थूलावस्था :- सुरेश्वरस्य मतानुसारं पंचीकरणाभूतैः व्याकृतस्य भूतभौतिकैः संघातस्य उत्पत्तिः भावति । एषा एवावस्था व्यक्ता स्थूलावस्था इत्युच्यते । उपर्युक्ताव्याकृत, सूक्ष्मव्याकृत तथा स्थूलव्याकृतावस्थासु या सृष्टिः भावति सा एव जगतिदित्युच्यते ।

सुरेश्वरस्य मतानुसारम् अविद्यागतः चिदाभासः यः कारणाभासः अथावा ईश्वरः इत्यप्युच्यते स एव सृष्टेः उपादानं तत्त्वमस्ति । यद्यपि चिदाभास(कारणाभास) एव जगतः कारणमूलापि ब्रह्मचिदाभासयोर्मध्ये भेदस्य प्रतीतिरभावात् ब्रह्मणि सृष्टेः कारणता प्रतीयते । किन्तु वस्तुतः निरासंगे निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि कारणता कथमपि नोपपद्यते । एवं प्रकारेण सुरेश्वराचार्यः कथयति यत् अविद्यागतः चिदाभासः अथावा चिदाभासविशिष्टः ब्रह्म जगतः कारणम् ।

प्रत्यगवर्णासवती अविद्या समुत्थिता सृष्टिः वस्तुतः सत्या नास्ति । अतः साऽपि
आभासस्रः कर्ते । अस्मिन् सन्दर्भे सुरेश्वराचार्यस्य कथनानि अवधेयानि
वर्तन्ते । तदथा -

१ युक्त्या नैव उपपद्यन्ते जगत्सृष्ट्यादयो यतः ।
प्रत्यगज्ञानमात्रेणा जगत्सृष्ट्या द्यस्ततः ॥'' 42

'किं नश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञान कल्पितम् ॥
अनात्मवस्तु चत्किंचित् तद्ब्रह्मनानवबोधात्
ब्रह्मण्येव समुद्यस्तं शुक्लितकाररजतादिवत् ॥ 43
'तस्मात्संसारमात्राः संसारः प्रत्यगात्मनि

३-१-१(६) जीवस्य-आभासस्रत्त्वम्

सुरेश्वराचार्यस्य ग्रन्थेष्वपि जीवस्यपि त्रिविधानि लक्षणानि उपलभ्यन्ते ।

(क) चिदाभासविशिष्टव्यष्टि बुद्धायुपहितो जीवः '' तदयथा
'बुद्धिधातुकारणोपाधि क्षेत्रेश्वरसंज्ञकौ' 44
तदेव ज्ञातृतामेति बुद्धायुपाधिमाश्रयात् । 45

(ख) बुद्धायुपहितात्मनो बुद्धिधातादात्म्यापन्नस्य आत्मा विविक्त बुद्धायुपाधान्तर्ग-
ताभासो जीवः । 46

बुद्धायुपाध्यविविक्तश्च विज्ञानमय उच्यते ।'

(ग) बुद्धायुपहिता बुद्धिधातुत्वाभासा विविक्ता
बुद्धिधातादात्म्यापन्ना चित्त जीवः ॥'' तदयथा -

'अविद्याकर्म बुद्धिधाता प्रत्यगाभासस्रवत् ।
बोद्धोत्यादि समुत्थानं भाण्यते परमात्मनः ॥'' 47

एतेषु त्रिषु लक्षणेषु तृतीयं लक्षणं सुरेश्वरस्य नाम्ना वेदान्तपरम्परायाम्
अधिकं सिद्धम् अस्ति ।

42- बृ०भा० वा० १-४-६२५ तथा तै०उ० भा० वा० ४३-४५,७५

43- बृ०उ०भा०वा० अं १-४-१२७९-८०,२-१-३८०)

,, ,, ,: ,, १-४-४२१

44- बृ०उ० १-ब्रा० ४ वा० ६१६

45- ,, ,, ब्रा० २-वा ७

46- बृ०उ०४ ब्रा० ३ वा० २१०

47- ब्रा० २ ब्रा० ४ वा० ४२७

(अ) जीवैक्यवादः

सुरेश्वरस्य मतानुसारं जीवः प्रत्यगात्मनः आभासः अस्ति । चिदाभासा वस्तुतः एक एव । किन्तु अतः स्वप्नतः जीवः एक एव । किन्तु चिदाभासः यथा नानाविधासु अन्तःकरणावृत्तिषु आश्रिताः भवति तथा भेदभावापन्नः सन् स जीवस्मतां प्राप्नोति तथा काल्पनिकम् अनेकत्वमधिगच्छति । एवंकारेण जीवः (चिदाभासैः) एक एव किन्तु स्व-⁴⁸ अन्तःकरणावृत्तीनाम् अनेकत्वात् तस्मिन् नानात्वम् आरोप्यते ।

(आ) जीवस्य - अवस्थाभेदाः -

अज्ञानकार्यभूतान्तःकरणस्योपाधौ आहितः चिदाभासात्मकः जीवः सुषुप्ति स्वप्नजाग्रदवस्थासु विभिन्नस्रेण व्यपदिश्यते । तदयथा -

(क) प्राज्ञः - चिदाभासविशिष्टायामविद्यायां विश्रमार्थं जीवस्य यदवस्थानं तत् सुषुप्तिरित्युच्यते । तस्यावस्थायां स्थितः जीवः प्राज्ञ इत्युच्यते ।

(ख) तेजसः -

यदा जीवः जाग्रदवस्थातः स्वप्नावस्थायां संवरन् स्थूलदेहस्य सचेष्टतायाः रहितः सन् स्वप्नावस्थायाः अनुभावं करोति तदा सा तेजसमित्युच्यते । तदयथा -

'जाग्रतमज्ञ प्रयोगस्य यदा कर्म प्रहीयते ।

व्युत्थानहेत्वसदभावात्तदा कर्तुं सुषुप्सति ॥ ⁴⁹

'जाग्रतकर्मक्षयादात्मा बाह्यदेहाभिमान्तः ।

व्युत्थाय स्वप्नस्थानः सत्स्वप्नमायां समीक्षते ॥' ⁵⁰

ग) विश्वः - अन्तःकरणस्य-अविद्या-स्थूलशरीरा-भिमानी जीवः विश्वः इत्युच्यते । तदयथा -

'बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्तितैः ।

स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ ⁵¹

48- बृ० अ० 2 ब्रा० 4 वा 425, बृ० वा० वा० 2-4-425

49- बृ० उ० भा० वा० 2-1-219

50- बृ० उ० भा० वा० 4-3-860

51- बृ० पंचीकरणवार्तिकं वा० 29, पृ० 26

3 ।। (7) बन्धास्य अविद्याजन्यत्वम्

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारम् अविद्या एव बन्धाः । सा एव च सकलानर्थानां कारणम् । यद्यपि अविद्यायाः अतिरिक्तम् अन्यबन्धाहेतूनामपि उत्पत्तिः दृश्यते तथापि मूलभूतः बन्धाहेतुः अविद्या एव । यतः पूर्ववैतकः उत्तरोत्तरहेतूनां बीजानि । तद्वथा - 'न चाविद्यातिरेकेण मुक्तैर्बन्धोऽन्य दृश्यते ॥ 52

अविद्या हेतवः कामः काममूलाः प्रवृत्तयः । धर्माधर्मौ च तन्मूलौ देहौ नर्थाश्रयस्ततः ॥ 53
एवं प्रकारेण सुरेश्वराचार्यस्य अयं विचारः अस्ति यत् अविद्याकामप्रवर्तिनधर्माधर्मद्विभूतिमाशौः बद्धाः जीव जन्ममरणभाजनं भावति । जन्ममरणाभाजनता एव च बन्धाः । तद्वथा -

'छाटीयन्त्रवद्विभ्रान्ता एवमेव पुनः पुनः ।

परिवर्तन्ति संसारे कर्मवायुसमीरिताः ।' 54

3-1-1(8) कर्मणामनुमयोगित्वम्

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं मोक्षास्य साधनानि क्रमशः अधो लिखितानि सन्ति । तद्वथा -

- (1) नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं (2) चित्तसंशुद्धिः (3) संसारासारता ज्ञान
- (4) संसारपरिजिहीर्षा 5 एषाणाग्रयन्यागविविदिषा 6 (7) विविदिषा सन्यास
- (8) अवणमनननिदिध्यासनम् । (9) ब्रह्मसाक्षात्कारः 10 मोक्षाः ।

(अ) कर्मणां विद्यार्थित्वनिरसनम्

मोक्षास्य कृते कर्मणामनुयोगः अस्ति न वा इति? अस्मिन् सन्दर्भे एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् श्रीमांसकानां मतानुसारं कर्मभिः एव मोक्षाः लभ्यन्ते । काम्यानां निषिद्धधानां च कर्मणां त्यागे कृते सत्यपि नित्यनैमित्तिककर्माणामनुष्ठानं कर्तव्यम् । सुरेश्वराचार्यः कथयति यत् कर्मभिः मोक्षाः प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

52- बृ० उ० भा० वा० ३-३-२३

53- तै० उ० भा० वा० २५ पृ० २७१

54- बृ० उ० भा० वा० ६-२- वा० १५५

वाचस्पतिना एतत् कथितं यत् उत्पत्तौ ज्ञानस्य क्वापि द्वा विद्यते
 विविदिषोत्पादद्वारा 'विविदिषान्ति यज्ञे' इति श्रुतेः । पंचपादिकाविवरणकारः
 अपि इत्थं कथयति यत् ब्रह्मविद्यायां कर्मणः साहाय्यमस्ति किंतु तत् परोक्षात्मेण
 कर्तुं ननु प्रत्यक्षात्मेण । सुरेश्वराचार्यस्तु कर्मणां विविदिषार्थत्वं भ्रामतीप्रस्था-
 नकत्वं स्वीकरोति किंतु तेषां विद्यार्थकत्वं निषेधयति । मोक्षप्राप्तौ ब्रह्मज्ञाने
 वा विधीनामुपयोगः सुरेश्वराचार्येण न स्वीकृतः । अवणामननिदिध्यासनानां
 ब्रह्मसाक्षात्कारे साधनत्वं, भ्रामतीप्रस्थानेऽपि स्वीकृतं वर्तते । तदयथा -
 'ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः अवणामननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा
 षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गन्धार्वाशास्त्रअवणाध्याससंस्कृतमनोयोनि । ...'⁵⁵
 विवरणकारस्तु अवणस्य अंगित्वं (प्रधानकम्) मनननिदिध्यासनयोश्च अवणस्य
 अंगत्वमिति स्वीकुर्वन्ति । अर्थात् अवणं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य अव्यवहितं कारणम्
 अवणानिदिध्यासने च व्यवहितकारणम् । तदयथा - 'मनननिदिध्यासनयोश्चावणांग-
 त्वमुत्तरत्र व्ययामः'⁵⁶ किंतु सुरेश्वराचार्यस्य मतमेतदस्ति यत् निदिध्यासनं
 ब्रह्मसाक्षात्कारस्य साक्षात्साधनं अवणमने च परम्परया कारणत्वं भाजते ।
 (आ) ज्ञानकर्मसमुच्चयवादनिरसनम् - ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य साधनम् तदेव
 भाक्तिं शक्नोति तथा ज्ञानेन सह कर्मणः समुच्चयः स्यात् । असौ सिद्धान्तः
 ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः इत्युच्यते । सुरेश्वरेण अस्य मतस्य छाण्डनं कृतम् । तदयथा -

'अभ्यासोपचयादबुद्ध्यर्थत्स्यादेकाग्रमेवतत् ।

नहि प्रमाणान्यभ्यासात्कुर्वन्वर्णावबोधनम् ॥

57

अभ्यासोपचिता कृत्स्नं भावनायेन्न निवर्त्येव ।

नैकान्तिकी निवृत्तितस्यादभावनाजं हि तत्फलम् ।"

58

संक्षेपतः सुरेश्वरस्य एतन्मतमस्ति यत् अविद्यानाशव्यतिरेकेण मोक्षान्तरं नास्त्येव -
 मुक्तौ तमोऽतिरेकेण वान्तरायोन्य इष्यते ।

यतोऽतो ज्ञानविध्वस्तो मुक्तः सन्ना विमुच्यते ॥ (वा)

59

- 55- भ्रामती पृ० 94-पतित- 6-7
 56- पृ० पा० वि० प्रथमवर्णम पृ० 30
 57- न० सि० अ० 3 का० 90 पृ० 160
 58- अ० उ० का० 91 पृ० 160

आभासवादे मोक्षास्य स्वरूपमेवमुक्तम् यत् - अविद्याव्युच्छिन्नानन्तर जीवस्य
स्वात्मावस्थितत्वेव मोक्षाः - 'तस्मादविद्याव्युच्छिन्नतो स्यादवस्थानमात्मनि' ⁶⁰ ।
'स्वस्य आत्मनः स्थानमाहुनि श्रेयसं बुधाः ॥ ११ ॥ 61

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं मोक्षाः स्वतः सिद्धाः अनारभ्यश्च । मोक्षा
प्राप्तिः औपचारिकी । आत्मस्वरूपः जीवः सदैव मुक्तः किन्तु अविद्यायाः
कारणात् अमुक्तवत् प्रतिभासते । तदयथा -

'मुक्तं चातः स्वतस्तत्त्वं मुक्तमित्युपचयति ।

तदविद्याविध्वंसान्निर्गतः शपथाभ्यहम् ॥ ⁶²

उपासनानां वैविध्यात् मुक्तैः वैविध्यम् आभासप्रस्थानोऽपि निरूपितम् ।
तदयथा - कृममुक्तः (2) जीवमुक्तः (3) विदेहमुक्तः ।

3-1-2 सुरेश्वराचार्य-ब्रवृत्तितस्य आभासवादस्य स्वस्य

आभासवादस्य प्रवर्तकः सुरेश्वराचार्यः आसीत् इति प्रायः सर्वैः स्वीक्रियते ।
आभासः वस्तुतः कः इत्यस्मिन् विषये विस्तृतं लक्षणम् नोपलभ्यते । संक्षिप्तस्मरणेन
इदं कथयितुं शक्यते यत् आभासः कारणतायाः कात्पनिकं तत्त्वमस्ति यस्याभावे
नित्यशुद्धात्मतत्त्वभावास्य निष्क्रियस्य निरञ्जनस्य निर्लिप्तस्य ब्रह्मणः अनेके नाम-
रूपात्मकेष्वपि अवभासनं सम्भावं नास्ति ।

अस्मिन् सन्दर्भे सुरेश्वराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि द्रष्टव्यानि
सन्ति -

'अविचारित संसिद्धिधातमोक्तस्यात्तमोक्तस्यात्तदभावम् ।

कृत्स्नं जगदतो मोहध्वस्तो ध्वस्तं भावेच्छति ॥ ११ ॥ ⁶³

'स्वामासकलकाद स्तदज्ञानज भूमिषु ।

तत्स्थानोऽपि तदसम्बन्धा ईश्वराधात्मतां गतः ॥ ⁶⁴

60- तौ ३० भागो वा ३३ पृ ॥

61- सौ वा १०९

62- बौ ३० भागो वा ४-४-३०३

63- बौ ३० भागो वा २ अ १ ब्रा ४ वा १३२९

64- बौ ३० भागो वा ३ अ १ ब्रा ३ वा ५३

‘कार्यकारणयोस्तत्त्वं प्रत्यगात्मा चित्तिर्यत् ।
तस्मान्निक्त्यश्चिदाभासो बुद्धायो तत्प्रत्ययेषु च ॥ 65

3-1-2(1) अज्ञानेन सह आभासस्य सम्बन्धाः

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारम् अज्ञानाभासयोः सम्बन्धा आश्रिताश्रयित्वस्य
अस्ति । अज्ञानम् आश्रयः आभासश्च आश्रितः । कुत्रचित् एवमपि कथितं यत् आ-
भासः अज्ञानस्य उपदानत्वेन जनकः तथा अज्ञानम् आभासस्य निमित्तत्वेन जनकम् ।
एवं च अज्ञानम् आभासस्यम् आभासश्च अज्ञानस्वस्यः ।

सुरेश्वराचार्येण एवमपि स्पष्टीकृतं यत् आभासः अज्ञानम् च उभौ एव
पूर्णतः कात्यनिकौ । अविचारितसंसिद्धौ तथा तत्त्वज्ञानान्मोध्यौ वर्तते ।
तथापि अनयोः मध्ये अन्तरः अपि कल्पयितुं शक्यः । तदयथा - अज्ञानं स्वस्मत् जडं
निष्क्रियं मोहमान्ध्यादिसं च वर्तते । अस्य विपरीतम् आभासः आत्मवत् सन्तस्फुर्तिप्रदः,
अभासकश्च विद्यते । अज्ञानस्य कारणात् प्रपञ्चः जाड्यस्थौत्यनानात्वादिस्रेण
प्रतीयते । किन्तु आभासस्य कारणात् प्रपञ्चः आत्मवत् प्रोत्सासितः ह्वाकासाते ।
जगत् कारणात्तायाः दृष्ट्या आभासः कर्मा अस्ति अज्ञानं च तस्य भूमिः । 66

3-1-2(2) ब्रह्मणा सह आभासस्य सम्बन्धाः -

सुरेश्वराचार्यः चिदाभासः, चैतन्याभासः, स्वात्माभासः इत्यादि पदानां
प्रयोगं करोति । अतः आभासस्य चैतन्येन सह कः सम्बन्धाः अस्ति असौ प्रश्नः अपि
विचारणीय अस्ति । यद्यपि पारमार्थिकदृष्ट्या कूटस्थीन चैतन्येन सह आभासस्य
सम्बन्धाः भावितुं न शक्नोति तथापि व्यावहारिकदृष्ट्या एतत् कथयितुं शक्यते
यत् आभासवादे आभासस्य ब्रह्मणा सह तादृशः सम्बन्धाः वर्तते यादृशः सम्बन्धाः
प्रतिबिम्बस्य बिम्बेन सह प्रतिबिम्बप्रस्थाने वर्तते । एवं प्रकारेण यद्यपि सामान्यतः

65- बृ० उ० 3-4- 151

66- बृ० भा० वा० अध्याय - । ब्रा० 2 वार्तिक 126,

अद्वैतवेदान्त में आभासवाद - डा० सत्यदेवमिश्र । पृ० 76

एतत् प्रतीयते यत् चैतन्य-आभासयोर्मध्ये-जन्यजनकत्वसम्बन्धाः वर्तते तथापि एतत् ज्ञातव्यं कर्तते यत् प्रतिबिम्बवादानुसारं प्रतिबिम्बः बिम्बादभिन्नः इति स्वीक्रियते किन्तु आभासवादानुसारं आभासः चिदभिन्नः अनिर्वचनीयश्च वर्तते ।

असंगस्य ब्रह्मणः सृष्टौ आभासः कदा सम्भावति इत्यस्मिन् विषये सुरेश्वराचार्यस्य एतत् कथाममस्ति यत् यथा अज्ञाने प्रत्यगात्मनः आभासाख्यः प्रवेशः स्वीक्रियते तदेव अज्ञानजन्यसृष्टौ अपि ब्रह्मणः आभासात्मकः प्रवेशः सम्भावति । अत्र एतत् ज्ञाताव्यमस्ति यत् प्रतिबिम्बवादिनां मतानुसारं सृष्टिः बिम्बभूतात् ब्रह्मणः अभिन्नः । किन्तु आभासवादिनां मतानुसारं सृष्टिः आभासस्मात्, कात्पनिका, अनिर्वचनीया च कर्तते । तदयथा -

'स्वात्माभासप्रवेशो यः प्रत्यहं मोहनिबन्धनः ।

तज्जैवपि स एव स्यात्त मरद्बुद्धयादिमिषु ' 67

'सूत्रादि स्थाणुपर्यन्तं जगत्सृष्ट्वाम्तमागया स्वाभासौक सहायात्मा तदेव प्राविश-
दधारिः । 68

3-1-2(3) आभासवाद-प्रतिबिम्बवादयोर्भेदः

- 1) प्रतिबिम्बः वस्तुतः बिम्बस्याः एव न तु वस्तुवन्तरम् । आभासस्तु बिम्बात् अभिन्नः, मिथ्यास्तु अनिर्वचनीयश्च ।
- 2) चैतन्यहीनः आभासः अज्ञानीपाधिनां भेदात् कारणाभासः, कार्याभासश्च इति समद्वये आभासते । आभासकं चैतन्यमन्योर्द्वयोरेवातिक्रमणं करोति किन्तु प्रतिबिम्बवादिनां मतानुसारं बिम्बः स्वभूतस्य प्रतिबिम्बस्यातिक्रमो न भवति ।
- 3) आभासाय गुणस्य प्रकारस्य वा अपेक्षा भवति प्रतिबिम्बनाय तु द्रव्यस्य । 69
- 4) आभासवादानुसारं 'तत्त्वमसि' महावाक्ये अखण्डार्थबोधार्था 'तत्' त्वं' पदयोर्मध्ये बाधा सामानाधिकरण्यात् जहत्संक्षणा स्वीकरणीया भवति ।

67- बृ० उ० भा० वा० 1-4-508

68- " " " " 1-4-514

69- सि० बिन्दुः पृ० 18 अर्थकर

किन्तु प्रतिबिम्बवादिनां मतानुसारम् अत्र तत्त्वं पदयोः भीदसामानाधिकरण्याय जहद-
जहलक्षणा स्वीकरणीया ।

एवंकारेण आभासवादस्य विश्लेषणं प्रमुखातः प्रतिबिम्बवादेन सह तस्य
तुलनया एव कर्तुं शक्यते ।

सुरेश्वराचार्यस्य ग्रन्थेषु आभासस्य किमपि लक्षणं नोपलभ्यते । तथापि
बृहदारण्यकं भाष्यवार्तिके यदुक्तं तदज्ञातव्यमस्ति । तदयथा - तदन्यत् यत् तदाभासम् ।
तेन इदमप्युक्तं यत् प्रत्यक्मात्रचेतनव्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं नामस्मात्कर्म जगत् चिदाभासम् ।
एवं च चिदाभासः न वास्तविकः न अवास्तविकः न चैतन्यव्यतिरिक्तः, न चैतन्या-
व्यतिरिक्तः । आभासः अविचारितसंसिद्धातम् इव अविचारितसंसिद्धाः वर्तते ।
तदयथा -

अविचारितसंसिद्धिधातमोक्तस्यात्तदभासम् ।

कृत्स्नं जगदतो मोहध्वस्तो ध्वस्तं भावेदिति । 71

सुरेश्वराचार्येण आभासस्य पर्यायत्वेन स्वाभासः, चिदाभासः, चैतन्या-
भासः, स्वात्माभासः, आत्माभासः कृत्स्थभासः, प्रत्यगाभासः तथा दृष्ट्या-
भासः, अवभासः इत्यादि शब्दानामपि प्रयोगः कृतः । आत्माभासस्य अज्ञानजस्य
कार्याभासितस्य आत्माभासस्य कार्याभासकारणाभासस्येण द्वौ भीदावपि
सुरेश्वरेण प्रदर्शितौ । कारणाभासः चेतनाभास इत्यपि कथ्यते । एवमेव कार्या-
भासः अचेतनाभासः इत्यपि कथ्यते ।

3-1-2(4) आभासवाद-अवच्छेदवादयोर्भीदः

भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भे आभासवादस्य समीक्षणम् अत्रैव पि यथास्थाने
करिष्यते । तथापि उभयोर्मध्ये यः भीदः वर्तते तस्योत्पत्तिः संक्षिप्तस्येण एव
कर्तुं शक्यते -

70- बृ0 भा0 वा0 1-91

71- ,, ,, 2-1-4 पृ0 । 329

1) अवच्छेदः कल्पितः स्यात्, अवच्छेदं तु वास्तवम् । अर्थाच्च चैतन्यं तात्त्विकं वर्तते ।
अवच्छेदः कल्पितः अस्ति ।

2) अवच्छेदे अवच्छिद्ये च सर्वधौव भेदः वर्तते । किन्तु आभासे तथा उपाधौ
अन्तरस्य प्रतीतिर्भावति ।

3) अवच्छेदवादानुसारं उपाधिभिः अवच्छिद्यस्य स्वदेशीयः अवच्छेदः भावति ।
अस्य विपरीतम् आभासवादानुसारं चैतन्याभासः सर्वात्मनेत उपाधिस्तु जायते ।

3-2-0 भास्करप्रस्थानं भेदाभेदवादश्च ।

3-2-1 भास्करप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः

वेदान्तदर्शनपरम्परायां भास्कराचार्यः एकस्य नवीनस्य प्रस्थानस्यो-
भावकः आसीत् । तेन अनेके भगवद्गीताव्याख्यान-ग्रन्थाः लिखिताः स्युः
किन्तु अद्यावधि तस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यमेव केवलम् उपलभ्यते । भास्कराचार्यः भेदाभेद-
वादस्य प्रवर्तकः आसीत् । तेन पदे पदे शंकरसिद्धान्तानां छाण्डनं कृत्वा स्वमतस्य
मण्डनं कृतम् । तेन न केवलं शंकराचार्यस्य सिद्धान्ताः छाण्डिताः, अपितु नैकेषु
स्थलेषु शारीरक भाष्यान्तर्गत-वाक्यानां शब्दानां च शंकरकृताः व्याख्याः अपि
निरस्ताः । एवं प्रकारेण तेन एको नवीनः वादः स्थापितः । भास्करभाष्ये
पंचपादिकायाः अपि यत्र-तत्र छाण्डनं दृश्यते । अतः एतत् सिद्धायति यत् भास्कराचार्यः
पदमपादाचार्यस्य अनन्तरम् अभावत् अथवा तस्य समकालिकः आसीत् । भास्करस्य मतं
छाण्डयित्वा शंकरस्य मतं स्थापितम् । अतः भास्करस्य समयः वाचस्पतेः पूर्वम्
अष्टमं नवमं क्रैस्तवशताब्दयोर्मध्ये आसीत् इति कथयितुं शक्यते । भास्कराचार्येण
शंकरभाष्यब्रह्मसिद्धिः पंचपादिकाप्रभृतिग्रन्थेषु निरूपितानां सिद्धान्तानां विमर्शः
पूर्वकं छाण्डनं कृत्वा भेदाभेदवादः प्रवर्तितः । यद्यपि भास्करनाम्ना अनेके ग्रन्था-
क्तारः प्रसिद्धाः, तथापि ते सर्वे वेदान्तिनः नासन् ।

अर्वाचीनवेदान्तग्रन्थेषु उपनिषदव्याख्यानेषु भगवद्गीताव्याख्यानैषु च
भास्करीयमतस्योत्पत्त्याः वर्तन्ते, तानाश्रित्य एतत् कथयितुं शक्यते यत् भास्कराचार्येण

प्रस्थानत्रयानां भाष्यानि रचितानि ।

एतत् प्रतीयते यत् भास्कराचार्यः शंकराचार्यस्य कनिष्ठः समकालिकः आसीत्
केषांचित् विदुषामिदमपि कथनं कर्तते यत् शंकराचार्यः अपि आरम्भी
भेदाभेदवादी आसीत् इति । किन्तु कालान्तरे स गौड्यादस्य प्रभावात् अद्वैतवादं
समाश्रयत् ।

यद्यपि भार्तृप्रपञ्चः अपि भेदाभेदवादी आचार्यः आसीदिति कथ्यते तथापि
भार्तृप्रपञ्चभास्करयोर्मध्ये सर्वदा मतैक्यं नासीत् ।

उदाहरणतया भार्तृप्रपञ्चः परमात्मविज्ञाप्तिकारित्वं जीवस्येति, मनुते
किन्तु भास्करमते तु भिन्नाभिन्नत्वं जीवब्रह्मणोरनादित्वं चाभ्युपेतम् । एवमपि
कथयितुं शक्यते यत् भेदाभेदवादेऽपि अवात्तरवादविकल्पाः आसन् । यथान्य-
सम्प्रदायानां पुरस्कर्तारः तदीयभाष्यकारेभ्यः पूर्वम्भूत्वा तथैव भास्करभाष्यात्पूर्व-
मपि भेदाभेदवादस्य अनेके पुरस्कर्तारः आसन् । भास्कराचार्यः स्वयमेव कथयन्ति
यत् अयमेव छान्दोग्ये वाक्यकारवृत्तिकारारभ्यां सम्प्रदायमतः समाश्रितः ।

भास्करसम्मतवाक्यकारवृत्तिकारौ किं भार्तृप्रपञ्चप्रक्रियानुगन्तारौ किं वा
नेति विज्ञाये किमपि पुष्टं प्रमाणमदयावधि नोपलभ्यते ।

3-2-1(1) अविद्यास्वप्नविषयकं भास्करीयं मतम् वाचस्पतिद्वारातन्निरसनेन

भागवदप्रसम्मतम् अविद्याध्यासयोस्तस्य भास्करेण नाङ्गीकृतम् । स लोकव्यव-
हारस्य अविद्याकृतत्वमपि नाङ्गीकरोति ।

'कस्येयमविद्या? न तावज्जीवस्य । वस्तुभूतस्य तस्यानस्युपगमात् । नापीश्व-
रस्य । नित्यविज्ञानप्रकाशात्वात् । अज्ञानं विध्यते । यदि च तस्य संसारित्वम्, तदा
ईश्वरत्वं विरध्यते । सुखादुःखमोहादिरहितत्वं हि ईश्वरत्वं, तदयोगित्वं च संसारि-
त्वम् । तदत्र संसारित्वासंसारित्वयोरविद्याविद्यात्वयोर्बन्धामोक्षयोश्च एकस्मिन्ना-
त्मनि समवायविरोधात्, शीतोष्णयोरिव अन्यतस्परित्यागो बलात् प्राप्नोति । ईश्वर-
श्चेत्, न संसारी, संसारि चेत्, ईश्वर इति ।

72- Bhaaskara was a near contemporary of Sankara ... Encyclop dia
of Indians Philosophers Vo. II Advaita Vedanta page 40

73- भास्करस्य भाष्यम् 1-4-2। पाठ 82

अविद्या एका अस्ति अनेका वा इति विकल्प्य भास्कराचार्यः कथयति -
'यद्यनेका ततो अर्थत्वं प्राप्नोति, नत्वातत्वाभ्याम् अनिर्वचनीयेति हीयते । एकत्वे
च युगपद सर्वमुक्ति प्रसङ्गः ॥' 74

अविद्या निवृत्तिमधिकृत्य भास्करो दोषः उदमावितः । तदयथा -
1) भेदविज्ञानमविद्या भावतोऽभिप्रेता । न तदग्रियमाणा शरीरस्य कस्यचिद् भेद-
ज्ञानं विनिवर्तते चक्षुरादीनां तन्निमित्तत्वात् । न च निमित्तै सति नैमित्तिकं न
भावति । कर्मणां तदभोगार्थत्वात् । कथं भोगार्थत्वम् ? देहेन्द्रियविषयविभाग-
ज्ञानहेतुत्वात् । अपि च इतरेतरहेतुत्वम् । अविद्याकामकर्मणां बीजाङ्कुरवत् । 75

भास्करसिद्धान्तस्य विपरीतं वाचस्पतिः कथयति यदविद्याद्वयं
प्रतिबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वम् अविद्याद्वितयमनिर्वचनीयम् कारण-
भूतयालय लक्षणायाविद्यया प्राक्सोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं
नामस्मिन् तदेव माया । न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन 76 77
78 अविद्यायाः आश्रयविषये वाचस्पते
मतमस्ति यत् अविद्याऽश्रयः जीवः ।

3-2-1(3) शास्त्रतर्कसम्बन्धाविषयकं भास्करीयमतं वाचस्पतिद्वारा तन्निरसनम्

शास्त्रतर्कयोः सम्बन्धाविषये भास्करस्य मतमिदमस्ति -

1) तस्मादागमेन बन्धामोक्ष व्यवस्था कृतव्या न तर्केण, अनवस्थितत्वात् । अपि च
'यदुक्तं मन्तव्यः इति तर्कस्यानुपवेशं श्रुतिः श्रावयतीति नैवान्याश्रुत्या शुष्कतार्कोऽभ्य-
नुज्ञायते, किं तर्हि, आगमानुसारी यस्तर्कः, तदुपपत्त्यर्थं स एवानुज्ञायत इति ।

वाचस्पतेः मतमेतदस्ति यत् वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधि तर्कोपकरणा
सति निःश्रयस प्रयोजना इति भाष्यवाक्यानुसारं श्रुत्यनुगृहीततर्कस्यानुभावगत्यात् तथा
श्रुत्यविरुद्धातर्कस्य लौकसिद्धास्यापि श्रुत्यविरोधातर्कोपबृंहणो विनियोगित्वात् तर्क-
निःश्रयसहेतुः । वेदान्तवाक्यातापाततो ब्रह्मास्तित्वसिद्धौ विचारेण तत्स्वस्म-
निधारणो तर्कः उपयोगी भवति । 79

74- भास्करभाष्यम्- पृ० 19

75- भास्करसूत्र- 1-1-4

76- भामती पृ० 494-

77- भामती मंगलश्लोकम्

78- भामती पृ० 494

79- भास्करीय सूत्र 2-1-4

भास्कराचार्यः शांकरमतस्य विपरीतं ब्रह्मपरिणाम एव जगत इति प्रतिपादयति । एवं च कार्य कारणयोरपि सत्यत्वं तयोर्भेदाभेदाश्च इति मतं प्रतिपादयति । तद्यथा - 'कार्यकारणयोरत्यन्तं भेदः, कारणं मृत्पिण्डः शरावादिकार्यं भेदेन उपलभ्यते । कार्यस्य च उदकाहरणादि कार्यं, न मृत्पिण्डस्य । अतो अन्योर्भेदः । असत्त्वं कार्यमुत्पद्यते इति वैशेषिका मन्यन्ते । तन्निराकरणायाह 80

3-2-1(3) कार्यस्य मिथ्यात्वं विषयकं भास्करीयं मतं वाचस्पतिद्वारा तन्निरसनं च

भास्कराचार्यः भेदाभेदप्रतिपादनप्रसंगी कार्यस्य मिथ्यात्वं छाण्डयति । आगमादपि मिथ्यात्वस्य सिद्धिर्न भवति । एवमुपपादयितुं भास्कराचार्यः कथयति (अथा) आगमात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमुच्यते । तदप्युक्तम् । श्रौतप्रभावस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, वर्णात्मकस्य तत्त्वमस्यादि वाक्यस्याभावात् । ततश्च केन मिथ्यात्वं प्रतिपद्येत । अपि च - 'न च पुरुषापेक्षया मिथ्यात्वं सत्यत्वं वा प्रपञ्चस्य कल्पयितुं शक्यम् । मुमुक्षून् प्रति मिथ्या इतरान् प्रति सत्यमिति शक्यं कर्तुम् । नहि पुरस्तात्कावानुरोधिनी भावाः । येन तदपेक्षया सत्यत्वम् असत्यत्वं वा भाजेरत्र । किं च —

'प्रपञ्चास्तित्वमज्ञस्य तस्य ज्ञानिनः पुनः ।

स एव किं नास्तीति कथं सह्यं

वचो भावेत्' ॥

(3) 'ननु सावयवत्वात् क्षीरस्य परिणामोपपत्तिः । उच्यते न सावयवत्वं तत्र परिणतिहेतुः । यदि स्यात्कम्बुनोदपि दधि भावेन परिणामः स्यात् । अतोऽप्रयोजकं सावयवत्वम् । परिणामस्वाभाव्यादेव हि पयः परिणमते । 82

3-2-1(4) भास्कराचार्यस्य माया विषयकमतस्य वाचस्पतिद्वारा भास्कराचार्यः मायावादमपि न स्वीकरोति । शांकराचार्यस्य मायावादं प्रति आक्षेपं कुर्वन् भास्करः कथयति - 'कथमिदं मायामात्रं प्रमाणमन्तरेण प्रतिज्ञातुं शक्यम्? 'श्रितुं श्रितुमेकं करवाणि' (छा० 3-3) इति बुद्धिपूर्वं परदेवताप्रकृतेः । तदभिप्रायम् ज्ञात्वा को

80-

भास्करीय सू० 2-1-4

81-

भा०मती पृ० 89, 444

82-

भा० पा० 96

नामादृष्टनिर्माणः 'सर्व' मिथ्या' इति कल्पयितुमर्हत्⁸³ यदि च दृष्टसाधर्म्येण
अदृष्टं निर्मितुमिष्येत्, तदा च दृष्टमदृष्टं दृष्टव्यम् ।

(2) 'कुतश्चायमवगमो भावेत्? नहि सूत्रकारः कचिन्मायाशब्दं प्रायश्चित्तं । यन्तु
स्वप्नज्ञानात् (इति) 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्⁸⁴ इति हि य(त)
ब्रूवतम्, वैधर्म्यमिदं न स्वप्नदिवत्⁸⁵ इति वैधर्म्यमुक्तम्⁸⁶ ॥

(3) सूत्रकारस्य 'स्मृत्यनवकाशदोषः' इत्यारम्य सांख्यादप्युदय^{मा} षिताभिः? तदुपाणीदधा-
रणार्थं प्रत्यधिकरणं प्रयासो नर्थकः स्यात् मायामात्रत्वे । 'न विपद भुतेः' इति⁸⁷
चास्य भूतानामुत्पत्त्यादिविचारो नर्थकः स्यात् ॥

नहि दिक्चन्द्र प्रागासीत् पंचान्नास्तीति युज्यते । दिक्चन्द्रज्ञानतुल्यत्वं प्रत्यक्षादेस्तु क्ते⁸⁸ क्षते ।
नच सिमिखात् प्रपंचमिथ्यात्वे करणदोषो गृह्यते ॥

3-2-1(5) भास्कराचार्यसम्मतस्य परिणामवादस्य वाचस्पति द्वारा निरसनम्

शंकराचार्यस्य मतानुसारं मृदादयः स्वात्मस्मरणैव स्थिताः घटादिस्मरेण
स्वात्मानं दर्शयन्ति । नतु घटादिविकाराणां वाचारम्भाणामात्राणां मृदाद्यात्म-
व्यतिरेकेण सन्वान्तरमस्ति । एवमात्मापि प्रपंचस्मरेणावभासते । प्रपंचस्य आत्म-
व्यतिरेकेणाभावेत्यभिप्रायः । भास्कराचार्यस्य मते तु तथ्यत एव अचिन्त्या अनन्ताः
शक्तयः सन्ति परमात्मनः । तदविक्षेपभूतं कार्यमपि प्रपंचलक्षणां सत्यमेव - इति
विशेषः ।

1) तथा च वाक्यं 'परिणामस्तु स्याद् दध्यादिकम् इति । विगीतं विच्छिन्नमूलं⁸⁹
माहायानिकबौद्धागाधितं मायावादं व्यावर्णयन्तो लोकात् व्यभिहीयन्ति ।

83- भा० सू० पा० 99

84- ब्र० सू० 1-2-3

85- ब्र० सू० 2-2-29

86- भा० सू० पा० 99

87- भा० सू० पा० 99-100

88- सू० भा० 1-1-4 पृ० 17, 18

89- भा० सू० पा० 85

2) कथा पुन परिणामो निवयवस्याकाशकल्पस्येति चेत्? अत्रोच्यते । परिणाम-
स्वाभाव्यात् क्षीरक्त । सर्वज्ञत्वाच्च सर्वशक्तित्वाच्च स्वेच्छया परिणामोदात्तमानमिति
शक्यते क्वतुम् ।⁹⁰

वाचस्पतिमिश्रः 'परिणामिनित्यता न पारमार्थिकी' इति प्रतिज्ञाय
तत्प्रसंगेन भौदाभौदवादम् खण्डयति । परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी,
तथाहि - तत्सर्वात्मना वा परिणामदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथां न तत्त्व-
व्याहतिः । एकादशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा ।
भिन्नश्चेत् कथां तस्य परिणामः । नह्यस्मिन्परिणाममाने न्यः परिणामे, अति-
प्रसंगात् । भौदे वा कथां न सर्वात्मना परिणामः⁹¹ इति ।

कारणमेव विशेषावदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यम्, तच्च सामान्यात्मकम् ।
तथा हि मृद वा सुवर्णं वा सर्वेषु घाटस्त्रकादिष्वनुगतं सामान्यम् अनुभूयते, न चैते
घाटस्त्रकादयो मृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरिच्यन्त इत्युक्तम् । अग्रे च वदयामः । तस्मात्
सामान्यस्य परमार्थसतो अनिवार्यविशेषावस्थाद्वतरधिष्ठाना भुजंगादय इव
रज्ज्वाद्युपादाना उपजानापायधर्मण इति साङ्गोक्तम् । (भामती पृ० 515)

एवं प्रकारेण वाचस्पतिमिश्रः भौदाभौदवादस्य निरसनं करोति ।

3-2-1(6) भास्करसम्मत-सत्कार्यवादस्य वाचस्पति द्वारा निरसनम्

भास्कराचार्यः सत्कार्यवादस्य समर्थक अस्ति । अस्मिन् सन्दर्भे तस्य निम्न-
लिखितकथनानि अवधेयानि सन्ति -

(क) इतश्च कारणो कार्यस्य सत्त्वम् । कुतः का पुनरुक्तिः मृत्पिण्डात् घाटो जायते न
दधि, शशाविषाणं वा । यद्यसन्न घाटो जायेत, अस्तत्वाविशेषाच्च ततस्तयो-
रप्युत्पत्तिः स्यात् । ननु च कारणशक्तितनयमात्र व्यवस्था भाविष्यति । नेति ब्रूमः ।
स एवास्माभिः पर्यनुपपद्यते 'कथां कारणशक्तितनयः इति । अस्तत्वाविशेषो मृत्पिण्डस्य
या शक्तिः कथामेव सा नियम्यते इति? कार्यस्य कारणो सत्त्वावे मुक्त्वा नियमहेतु-

90- भा० सू० पा० 96

91- भामती 117

स्यमानो यः काश्चित् स सर्वं पर्यनुयोगं नातिवर्तते । तस्मात् सर्वं कार्यम् उत्पद्यते ।⁹²
 (ख) सदैव कार्यम् । कुतः ? कारणमेव हि नाम अवस्थां प्रतिपद्यमानं कार्यमिति
 गीयते । अवस्थातदवतोरश्च नात्यन्तभेदः । नहि शुक्लमटयोर्धर्मधार्मिणोरत्यन्तभेदः,
 किं तु एकमेव वस्तु ॥⁹³

(ग) परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणमयामासेत्यर्थाः शक्तिविक्षेपं कृत्वान् ।
 अनन्ता हि तस्य शक्तयोऽचित्याश्च । नासां विक्षेपं करोति सृष्टिस्थितिकाले यथा
 सूर्या रश्मीनाम्, तदवदेव संहरति । तथा च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वतराणाम् न तस्य कार्य-
 करपां च विदयते स तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
 स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे 6-8) इति ।⁹⁴

३-२-१(७) भास्करसम्मतः जीव-परमेश्वरसम्बन्धाविमर्शः

भास्कराचार्यः कथयति यत् जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वे अपि तयोऽप्यधिको भेदः
 सत्य एव । तदयथा - 'यथा च भाग्ने णटे अटाकाशो महाकाश एव भवति
 दृष्टत्वात्, एवमत्रापि । जीवस्योश्च स्वाभाविको भेदः, औद्याधिकस्तु भेदः,
 स तन्निवृत्तौ निवर्तते ॥'⁹⁵

(ख) 'तत्त्वमसि' इति श्रुतीर्भिन्नाभिन्नो जीवः । स्वाभाविकं नित्यसिद्धाम्
 अभिन्नं समम्, इतरदोषाधिकं प्रवाहन्त्यम् इति विवेकः ।⁹⁶

(ग) सुपर्णा' इत्यत्रापि अयमेव न्यायः । परप्रकरणे श्वेताश्वतराणामपि अयं मन्त्रः
 पठ्यते । अनन्तरश्च मन्त्रस्तामेव दर्शयति 'समाने वृक्षे पुरश्चो निमग्नोऽनीशया
 शोचति मुहलमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीक्ष्य शोकः' इति ।

92- भागमती सू० १०।

93- भागमती सू० १०।

94- भाग० सू० पा० ८५

95- भास्कर भाग० ४-४-४ पृष्ठ २४३

96- भास्कर भाग० ३-२-६, पृ० १६२

तदेवं श्रुतिसूत्रकारौ जीवपरयोर्भेदं दर्शयतः । केचित्तु श्रुत्यर्थं आचार्यैर्विदुः च
पृष्ठतः कृत्वा मायामात्रं स्वबुद्ध्या कल्पयित्वा अन्यदेव दर्शनं रचयन्ति । 97

एवं प्रकारेण भास्करमतानुसारमपि सर्वत्रापि जीवव्यवहारः उपाधिप्रयुक्तो न
स्वाभाविक इति भास्करमतं तु भाष्यकारसम्मतमेव । उपाधीनां तु न पारमार्थिकत्वम् ।
किन्तु अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वम् ।

3-2-18) मूर्तौ कर्मणामुपयोगित्व विमर्शः

भागवता शंकराचार्येण प्रस्थानत्रयभाष्येषु ज्ञानकर्मसमुच्चयवादस्य निरासः
कृतः किन्तु भास्कराचार्येण ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः समर्थितः । तद्वया -

(क) नश्वोऽयत्र ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वम् आरम्भो फलप्राप्तौ च कर्मणि पूर्ववृत्ते तदपेक्षा
ब्रह्मजिज्ञासा कर्तुं शक्यत इति आरम्भो हेतुत्वम् । कर्मणा समुच्चितं ज्ञानं क्षीमप्राप्त-
निमित्तम् इति फलप्राप्तौ हेतुत्वम् ॥ 98 अपि च -

(ख) सर्वेषु आश्रमवत्सु अपेक्षा सा सर्वापेक्षा । कुतः? 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मण
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन' - इति श्रुतेः ज्ञानं प्रति अपवर्गसिद्धौ
यज्ञादयस्तृतीयया विभावित्या अंगत्वेन प्रयाजादिवृत्त विधीयन्ते । ---- तस्मात्, सधैव
शमादयो यावज्जीवम् अनुवर्तन्ते विदुषाम् अपवर्गप्राप्तये, तथा आश्रमकर्मणि- इति
नान्तराले परित्यागः ॥ 99

97- भास्कर भाग 1-2-12 पाठ 4।

98- भाग 1 सू 0 पाठ 4 पृष्ठ 4

99- भाग 1 सू 0 पाठ 207 3-4-26

कर्मणः केवल्य प्रतिबन्धानिर्वर्तकत्वविषये - भास्करस्य मतमिदमस्ति यत् ज्ञानवत्
कर्मापि केवल्यप्रतिबन्धानिर्वर्तकं भवति ।

इदं चात्र क्वतव्यं केन प्रकारेण विद्यापर्गापयोगिनी ? स्यात्ततम, भीदज्ञानम्
अविद्या । तन्निवृत्त्या इति । तदसत् । दृष्टविरोधात् । नाहि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ
क्वचिद् कृत्स्नं दैवतज्ञानं निवर्तते । छिन्नाणशरीरस्य शरीरेन्द्रियमनांसि स्नादि-
ज्ञाननिमित्तानि । नहि निमित्ते सति नैमित्तिकं नोत्पद्यते । यथाग्निनिन्दानसंयोगेन
धूमः ॥ 100

कथां पुनः कर्मणो मुख्यपायत्वम् ? यथैव ज्ञानस्य तव । ननु ज्ञानमविद्यां
निर्वर्तयति । सात्यम् । न भीदज्ञानं निर्वर्तयतीत्युक्तम् । अनात्मन्यात्मज्ञानं प्रति-
बन्धकं निर्वर्तयतीति चेत्, तथा कर्म । --- महाराजनादि स्नाणां चात्मानं
धूप (षा) पित्वा स्थातानाम् अपकर्षाणां ज्ञानकर्मभ्याम् । शास्त्रप्रत्ययत्वाद-
पुनर्भावस्य । केन द्वारेणोपकरोतीति चेत्, को जानीयात् मातृतुत्या श्रुतिरेव चेति ।
चाहनेति) ॥ 101

भास्कराचार्यस्यायमपि विचारः अस्ति यत् अपवर्गाधिः ज्ञानमात्रं पर्याप्तं
नास्ति, तदर्थं उपासनमपि आवश्यकम् । तदयथा -

(क) सर्वदेव अवणमननाभ्यां साक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यते इति वततीतत् । श्वेतकेतोः अपि
यत्र बहुश्रवणमन्तरेणा ज्ञानसंशयादिनिवृत्तिर्नासीत्, किं नु खलु मनुष्याणां रागादि-
दोषकलुषितचेतसाम् ॥ 102

(ख) आत्मस्वरूपविषये विशेषज्ञाने वाक्यादुत्पन्ने समानप्रत्ययावृत्ति लक्षण-
स्पासनं यावज्जीवं कर्तव्यम् ॥ 103

(ग) अनात्मसु देहादिषु विपरीतप्रतिपत्तिः, ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिश्च अविद्या, सा
सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ निवर्तते । तच्च सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नम् इति ? यावज्जीवम् अभ्यस्यमानं
परिपक्वम् अपवर्गक्षमं भवतीति शास्त्रादवगम्यते । 104

100-	भा १०	सू ५०	पा १०	209
101-	भा १०	सू ५०	पा १०	210
102-	भा १०	सू ५०	पा १०	219
103-	"	"	"	219
104-	"	"	"	219

भास्कराचार्यः ज्ञानेन सह योगस्यापि आवश्यकताम् स्वीकरोति । तदयथा -

'ज्ञानातिशयमादाय (?) योगाभ्यासं कुर्याद ज्ञानमरिपाकाय इत्यर्थाः ।
विद्यादिवत् । यथा अग्निहोत्रादि अविदुषो विधीयते फलातिशयाधिना,
तथा अपि विदुषां व्युत्थायिनोऽपवर्गाधिना संन्यासिनो नैष्ठिकस्य विधीयते ॥
एवंप्रकारेण मुक्तिविषये भास्करस्य मतमिदमस्ति यत् मुक्तिः दिवधा
भावति । सदयोऽमुक्तिः, क्रममुक्तिश्च । तदयथा -

'दिवधा मुक्तिः सदय एव मुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति ये साक्षाद् ब्रह्मैव
उपासते (ते) सदय एव मुच्येरन्, इतरे तु हिरण्यगर्भा प्राप्य शुद्धधान्तः करणाः तत्रैव
ज्ञानप्रकर्षमासादय 'कृपायात्पयोरिव ब्रह्मलोके' इति विवितबोधोत्पत्तिसंकीर्तनात्
तेन सह मुच्येरन् ॥ १०६ अतः भास्कराचार्यस्य कथनानुसारं भौदज्ञाननिवृत्तिरेव
अविद्यानिवृत्तिः । न भौदज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तिः किं तर्हि, शरीरादौ
अनात्मन्यात्मबुद्धिधानिवृत्तिः । ----- तन्निवृत्तौ शरीरपातादनन्तरं सर्वज्ञ
सर्वशक्तिः निरतिशयसुखसर्वेदी मुक्तो भावति ॥ १०७ परमात्मना संपन्नस्य एका
(वा)त्मनः कर्तुः शक्तिस्तस्मिन्निवृत्तिः । सा च श्रुत्या दर्शिता 'अशरीरं वा सन्तं
न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा०) 'अस्माच्छरीरात् समुन्धाय (छा) इति च । प्रारब्ध-
कर्मफलयोगस्यावश्यभावात्त्वात्, छिद्यमाणशरीरस्य अवश्यभावी सुखादुःखानुभावः ।
तस्मात् जीववदेव (जीवान्तमेव) मुक्तमिति वै प्रतिजान्ते ते श्रुतिमतिवर्तन्ते । दृष्टानुभाव
बाधान्ते ॥ १०८ भास्कराचार्यः जीवन्मुक्तिसिद्धान्तं न स्वीकरोति । जीवदवस्थायां
मोक्षाः भावितुं न शक्नोति तदयथा -

यदि च जीवन्नेव मुक्तो भावान् सर्वज्ञत्वात् परावतत्वावेदनमपि प्राप्नोति । ननु
सर्वश्चासौ ज्ञाश्चेति विग्रहः । मैवम् । त्वन्पक्षे सर्वस्य निवृत्तत्वात् चैतन्यमात्रमावशि-
ष्यते । तत्र नि सम्बन्धो मोक्षोऽभ्युपेयः, श्रुत्यनुसारित्वात् वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं
चेति । अतो जीवदवस्थायां न मोक्षाः । मुक्त्युपायभूतं ज्ञानं कर्म चानुष्ठेयम् ॥ १०९

- 105- भा० सू० पा० 216
106- भा० सू० 4-3-14 पा० 240
107- भा० सू० पा० 21
108- भा० सू० पा० 58
109- भा० सू० 3-4-26 पा० 210

भास्करोक्तजीवनमुक्तितनिराकरणमनादृत्य वाचस्पतिना मण्डनमिश्रवद
जीवनमुक्तितर्कनिमन्वते ।

यथा पूर्वमप्युक्तं, भास्करप्रस्थानम् वाचस्पतेः पूर्वं प्रचलितमासीत् ।
तत्र च भागवत्पादशंकराचार्यस्य सिद्धान्तानां छाण्डनं दृश्यते । भास्करोत्थापि-
तानां दोषाणां परिहारे तथा भोदाभेदवादस्य छाण्डनाय वाचस्पतिना महान्न
प्रयत्नः कृतः । भास्करप्रस्थानभामतीप्रस्थानयोः सम्यगालोचनानन्तरमेतत्
प्रतीयते यत् भास्कराचार्येण ये आक्षेपाः शंकरविचारधारायां कृताः तेषां छाण्डनं
वाचस्पतिना भामत्यां सम्यगस्मिन् कृतम् । अतः एतत् कथयितुं शक्यते यत्
भास्कराचार्यपेक्षया वाचस्पतेः स्थानेन सिद्धान्ताः उत्कृष्टाः कर्तन्ते । तथापि
भास्कराचार्येण यत् किञ्चिद्वचनं तदपि समग्रस्मिन् उपेक्षणियं नास्ति ।

3-2-1(9) ब्रह्मसूत्रशंकरभाष्ययोः व्याख्यानमाश्रित्य भास्कराचार्य-वाचस्पति-
मिश्रयोः मतभेदविमर्शः

भामतीग्रन्थाप्रणयनकाले भास्करप्रस्थानं, केवलादवैतिप्रस्थानं स्मृत्वा
बहुत्र लब्धाप्रचारमासीदिति अवगम्यते । यतो वाचस्पतिना अद्वैते भास्करोत्थापि-
तानां दोषाणामुद्धाराय भोदाभेदवाददोषाद्धाटनाय च बलवान्न प्रयत्नः कृतो
दृश्यते । एतदृष्ट्या अद्यपि भास्करप्रभाक्ति-भाष्यान्तरेण दरीदृश्यमाना दोषान्
उदधिधिर्पूणामद्वैतिनां भामत्यवलोकनम् उपकारकं भवति ।

भास्कराचार्यस्य भाष्यरचनायाः प्रमुखोद्देश्यं तु शंकराचार्यस्य अभेद-
वादस्य (अद्वैतवादस्य) छाण्डयित्वा भोदाभेदवादोपस्थापनमेवासीत् । तदयथा -

“सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।

110

व्याख्यातं यैर्हि शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्त्यै ॥

स्थालीपुलाकन्यायेन अत्र कानिचिद् सूत्राणि-शंकरभाष्यांशपुरस्सरम्
उदधिग्र्यन्ते येषां व्याख्याने भास्कराचार्येण यः पत्था अनुसृता तस्य निरसनं
भामतीप्रस्थाने सुतरां द्रष्टुं शक्यते ।

110- भास्करभाष्यम् प्रारम्भिकश्लोकः

(1) 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (1-1-1) इत्यस्मिन् सूत्रे य 'अथा' शब्दः विद्यते
तस्य विश्लेषणं कृत्वा भागवता शंकराचार्येण एतदुक्तं यत् 'तत्राथा' शब्दः आनन्त-
र्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः¹¹¹ 'नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थापेक्षणीयवि-
रागः, शमदमादि साधनसम्पन्नं मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया
उत्पत्तिः च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, विपर्यये । तस्मादथाशब्देन यथावत्
साधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ।

अस्यार्थमयमस्ति यत् साधनवस्तुष्टयसम्पादनानन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।
अतः 'अथा' शब्दस्यार्थः भावति आनन्तर्यम् ।

किन्तु भास्कराचार्येण एतदुच्यते यत् आनन्तर्यम् साधनवस्तुष्टयसम्पादने
तथा ब्रह्मजिज्ञासायाः मध्ये नास्ति अपितु धर्मविवारस्य तथा ब्रह्मविवारस्य मध्ये
वर्तते । तयोरेव आनन्तर्यः अथा शब्देन सूच्यते । तदयथा -

" अत्र ब्रूमः । यत् तावदुक्तं धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति ।
तदयुक्तम् । अत्र हि ज्ञानकर्मसमूहव्याप्तमोक्षाप्राप्तिः सूत्रकारस्याभिप्रेता तथा च
वक्ष्यति 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेश्चवदिति'¹¹² । अस्याशयः अयमस्ति यत् 'तमेतं
वेदानुवनेन ब्राह्मणा विविदीषन्ति यज्ञेन, दानेन तपसानाशकेन' इत्यादि श्रुति-
विहित यज्ञकर्मणां साहाय्येन एवं तत्त्वज्ञानं मोक्षस्य साधनं भावति न्तु एकाकी ।
सहायक यज्ञादि कर्मणां ज्ञानं धर्ममीमांसां विना न सम्भावति । अतः कर्मज्ञानाय
धर्मविवारानन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ।

वाचस्पतिमिश्रेण उपर्युक्तस्य आक्षेपस्य निराकरणं एवं कृतम् - 'यव पुनरस्याः
कर्मपेक्षा, किं कार्यं ----- स्वस्मे वा ----- न तावत् कार्यं ----- तस्माच्च
साक्षात्कारलक्षणकार्याभावाच्चोपासनाया उत्पादये कर्मपेक्षा । न च कूटस्थानित्यस्य¹¹³
सर्वव्यापिनो ब्रह्मणा उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भावन्ति । एवं च -

" नित्यानित्यविवेकादयोऽन्तःकरणधर्माः पूर्वत्रापकृताः स्वशब्देन वा निर्दिष्टाः¹¹⁴
कथामिव सूत्रकारस्य विविक्षिता इति प्रतिपत्तुं शक्यते तेषामनवस्थितत्वाच्च ।

111- ब्र०शा०भा० 1-1-1

112- ब्र० सू० भा०स्करभा०ष्यम्, पृ० 54

113- भामती पृ० 54

114- भामती पृ० 64

अत्र भास्कराचार्यः पुनः एवं कथयति यत् शमादयः न पूर्वप्रक्रान्ताः न च तेषां
ब्रह्मजिज्ञासायाम् अंगांगीभावाः । अतः ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्व 'तेषाम् आन्तर्यं'
न युक्तम् ।

अस्य आक्षेपस्य समाधानं वाचस्पतिना एवं कृतम् - 'तस्माच्छान्तो दान्त
उपरततितिक्षुश्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति
इति ----- तस्मिन्तेषामेवानन्तर्यं' न धर्मजिज्ञासायाः । 115

अतः शब्दस्य निष्पन्नं कुर्वता भाष्यकारेण शंकराचार्येण एतद्वत् यत् -

'अतः' शब्दो हेत्वर्थः 'यस्मादेव एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः साधनाना-
र्मजन्यफलतां दर्शयति - 'तदयथोह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते' इत्यादि । तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुष्पार्थं दर्शयति - 'ब्रह्मविदाप्नोति
परम्' इत्यादि । 116
तस्मात् यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । अस्याय-
मर्थः यत् कर्मजन्यफलस्य क्षीयतायाः कारणात् ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । एवं प्रकारेण 'अतः'
इत्यसौ शब्दः शंकरस्य मतानुसारं साधनसम्पत्तेः हेतुत्वं निदर्शयति । 117

किन्तु भास्कराचार्यः कथयति यत् 'अतः' इति शब्दः कर्मजन्यफलस्य
क्षयितायाः हेतुत्वं न प्रदर्शयति । अपितु पूर्वप्रक्रान्तार्थास्य एव हेतुत्वं बोधयति ।
तदयथा - 'यदयत्पुत्रं कर्मणां क्षयित्वं ज्ञानस्य च निःश्रेयससाधनत्वमतः शब्देन
व्यपदिश्यते इति तदसत् । अतः शब्दो हि वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थतया । -----
केवलस्य कर्मणाक्षयित्वमुच्यते न ज्ञानसहकारिणः ।।' 118

भास्करमतस्य छाण्डनं वाचस्पतिना एवं कृतम् -- 'नहि मधु विषासंप्लवतमन्नं
विषां परित्यज्य समधुशक्यं शिखिवरेणापि भौवतं क्षयितानुमानोपोदवतितं
च 'तदयथोह कर्मचितः' इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अमाम सोमम्' इत्यादिकं
वचनं मुख्यासम्भावे ज्ञान्यवृत्तितामापादयति । यथासु पौराणिकाः 'आभूतसन्तवस्था-
नममृतत्वं हि भाष्यते' । ---- अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकात् ब्रह्मज्ञानस्य

115- भामती पृ० 73

116- ब्रा० 8-1-6

117- त० 2-1

118- ब्रा० सू० 1-1-1 भास्करभाष्य, पृ० 4

च परमपुरुषार्थाप्रतिपादकात् आगमात् यथोक्तसाधनसम्पत्, ततश्च जिज्ञासेति
सिद्धम् ॥ 119

वाचस्पतेः कथनस्य सारः अयमस्ति यत् यथा विष्णुमाहात्म्यस्य परिणामः
मृत्युः भावति तथा युक्तस्यान्नस्य भाक्षणादपि मृत्युः भावति । एवमेव कर्मणः
फलं यथा क्षयशीलं वर्तते तथैव कर्मयुक्तस्य फलमपि क्षयशीलमेवास्ति । अतः
ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य फलं निर्वाणमस्तीति कथयितुं न शक्यते । अतः वाचस्पतेः मतानु-
सारं शंकराचार्येण यः कर्मफलक्षयित्वसिद्धान्तः प्रतिपादितः सः संगत एव
अर्थात् अतः शब्दस्यार्थः भावति - 'कर्मजन्यफल क्षयित्वात्' ।

(2) जन्मादयस्य यतः (1-1-2) जन्मादयस्य यतः इत्यस्मिन् सूत्रे ब्रह्मणः यत्
जगदकासत्वं निर्दिष्टं तस्य व्याख्यानत्वेन शंकराचार्य इदं कथयति यत् ब्रह्म विवर्ताधि-
ष्ठानं वर्तते एवं च ब्रह्माधिष्ठितः प्रपञ्चः मिथ्या वर्तते ।

भास्कराचार्यः उपर्युक्तस्य मतस्य प्रत्याख्यानं कुर्वन् कथयति यत् ब्रह्मणः
जगत्तश्च सुवर्णं कुण्डलादिवत् भेदाभेदः वर्तते अर्थात् ब्रह्म अपि सत्यं वर्तते जगदपि
सत्यम् । तदयथा -- "अतो भिन्नाभिन्नम् ब्रह्मेति स्थातम् । संग्रहश्लोकः -
"कार्यस्मिन् नानात्वाभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलादयात्मना भिदा ॥ 120

वाचस्पतिमिश्रः भास्करसम्मतस्य भेदाभेदवादस्य निराकरणं कुर्वन् एतद्
कथयति यत् यदि भेदाभेदः स्वीक्रियते, तर्हि कार्य-कारणयोर्मध्ये अपि वास्तविकः
भेदः स्वीकरणीयः स्यात् । एवं सति च सुवर्णं जाते सति तदभिन्नानां कटक-
कुण्डलादीनां विशोभास्वप्नस्य जिज्ञासा अनुपपन्ना भविष्यति । एवमेव ब्रह्माभिन्नस्य
प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादर्शने जाते सति प्रपञ्चाभिन्नस्य ब्रह्मणः ज्ञानमपि स्वतः प्रसज्येत ।
तथा सति च ब्रह्मणः जिज्ञासा अनुपपन्ना स्यात् । एवं प्रकारेण वाचस्पतेः मतानुसारं
भास्कराचार्यस्य भेदाभेदवादः सर्वथा असंगतः वर्तते ।

119- भामती पृ० 74

120- ब्र०सू० भास्करभाष्य पृ० 18

वाचस्पतेः मतानुसारं कार्यकारण्योः प्रपञ्चब्रह्मणोः भेद एव वास्तविकः । जगद् कल्पितम् अध्यस्तं च, अधिष्ठानात् ब्रह्मणः तथैव भिन्नं नास्ति यथा कल्पितः सर्वः रज्जोः भिन्नः न भावति । मृत्तिवैद्येव सत्यम् इत्येवा श्रुतिः ब्रह्मप्रपञ्चयोः भेदत्वम् अर्थात् ब्रह्मणः एव सत्यत्वं प्रतिपादयति । अतः भास्कराचार्यस्य 'भेदाभेदसिद्धान्तः' समीचीनः नास्ति । 121

(3) नेतरोऽनुपपत्तेः (1-1-16)

ईश्वरजीवयोर्मध्येऽपि शंकराचार्यस्य मतानुसारम् भेदः वर्तते । द्वयोः भेदः औपाधिकः वर्तते । छाटाकाशा महाकाशादिवत् । ईश्वरजीवयोर्भेदपरकः अपि सिद्धान्तः 'नेतरोऽनुपपत्तेः' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्यादि सूत्राणां व्याख्याने भागवता शंकराचार्येण विश्लेषितः ।

किन्तु भास्कराचार्यस्य मतानुसारम् ^{उपर्युक्तं} व्याख्यानं समीचीनं नास्ति । वाचस्पतिना भास्करीयस्य आक्षेपस्य निरसनं एवं कृतम् । 'जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा च आनन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धलब्धाव्यभाव इत्यर्थाः । भेदाभेदो च न जीवपरब्रह्मणोः ----- यथा परमेश्वरभिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भावति एवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वरः इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्य स्यात् । 122

(4) 'अवस्थितैरिति काशकृत्स्नः (1-4-22)

इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्येण काशकृत्स्नमतस्य छान्दनं कृतम् तथा एतत् स्थापितं यत् ईश्वर एव देहावस्थितः सन् अविद्याकृत्स्नामसौपाधिना संसारी तस्माद् भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयः भेदोपादानैव भेदकत्वेना, न भेदोपादानाभेदकत्वेनेति युक्तम् । 11'' (भाष्ये पृ० 117-118) इत्युच्यते । अतः ईश्वरादिभिन्नः

121- परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः - कूटस्थानित्यतां परिणामि नित्यतां च ।

तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्याह - तत्र किञ्चिदिति -

यथाहुः -

कार्यस्येण नानात्वभेदः कारणत्मना ।

हेमात्मना यथाभेदः कूटलादयात्मना भेदा 11'' इति अगोच्यते

-क पुनरर्था भेदो नाम यः सदाभेदेनैकः भावेत् । 122- भाष्ये पृ० 186

जीवः नास्ति । काशकृत्स्नस्य मतम् इतदस्ति यत् जीवः ईश्वरस्य अंशः अस्तीति ।
भास्कराचार्यः अस्य मतस्य समर्थनं करोति । तथा शंकराचार्यस्य मतमाक्षिपति ।
किन्तु वाचस्पतिमिश्रः भास्कराचार्यस्य मतं छाण्डयति तदयथा - ' ' ये तु
काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोऽशमाचरव्युः तेषां कथं ' ' निष्पन्नं
निष्क्रियम्' इति न श्रुतिविरोधः । 123

(5) असंभावस्तु सतोऽनुपपत्तेः (2-3-9) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्यः
कथयति -- 'न खालु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुताश्चित्तन्यतः संभाव उत्पत्तिरा-
शक्तिव्या । कस्मात्? अनुपपत्तेः । सन्मात्रं हि ब्रह्म । न तस्य सन्मात्रदिवोपत्तिः
संभावति, असत्यतिशये प्रकृतिविकार भावानुपपत्तेः । नापि सद्विशोषादृष्ट-
विपर्ययात् । सामान्यादिर्धो विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते मृदादेर्धाटादयो न तु
विशोषीभ्यः सामान्यम् । नाप्यसतो निरात्मकत्वात् ॥' 124

अत्र भास्कराचार्यस्य मतमिदमस्ति यत् सूत्रयोजना 'सतः असंभावस्त्वनु-
पपत्तेः' इत्येवं प्रकारेण करणीया । अन्यथा भास्कराचार्यस्य मतानुसारं ---
'संकारणं कारणाधिपाधिपः न चास्य कश्चित् जनिता नवाधिपः' इत्यादि
श्रुतीनामानर्थव्यमापदयेत् । 125

अस्मिन् सन्दर्भे वाचस्पतिः भास्कराचार्यस्य मतं निराकुर्वन् एवं कथयति -
'ननु न चास्य कस्य जनिता इत्यात्मक सतोऽकारणात्कृते कथामुत्पत्त्य ।
शंका? सदैकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यधायितव्यम् -----
----- प्रसिद्धोस्तदिदमाह ----- सन्मात्रं हि ब्रह्मेति । 126

(6) 'स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः (3-2-9)

इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्यः कथयति यत् ----- स एव तु जीवः
सुप्तः स्वास्थायं गतः पुनरुत्थास्यति नान्यः ' ' । कस्मात्? कर्मानुस्मृति शब्द-
विधिभ्यः ' ' इति विजाज्यहेतुं दर्शयिष्यामि कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात् स एवोत्था-
नमहीति नान्यः । 127

- 123- भासमी 1-4-22
124- ब्र0सु0शा0भा02-3-9
125- श्व0उ0 6-9
126- भासमी 2-3-9
127- ब्र0सु0 शा0भा0 3-2-9 पृ0 704

अस्मिन् सन्दर्भे भास्कराचार्यस्य एषः आक्षेपः अस्ति यत् ये जनाः जीवेश्वरयो-
र्भेदं नांगीकुर्वन्ति तेषां मतानुसारं तु अस्याधिकरणस्य रचनायाः आवश्यकता
एव नास्ति । एषामीश्वर एव साक्षात् संसारीति दर्शनम् तेषां न पूर्वपक्षोक्त-
कल्पते न सिद्धान्तः । अस्याक्षेपस्य समाधानं वाचस्पतिः एवं करोति --- यदि
ब्रह्मविचाराय जीवेश्वरयोर्भेदः आवश्यकः स्यात् तर्हि अधिकारिणः अभावात्
अनुबन्धाचतुष्टय एव न स्यात् । अतः एवं ज्ञातव्यं यत् यथा सांवृत्तिकदृष्ट्या जगत्
उद्भावादिकं स्वीक्रियते तथैव जीवेश्वरयोः सांवृत्तिकं भेदमात्रित्यैव वेदान्तविचारः
प्रवर्तते । यद्यपि वस्तुतः उपदेष्टा आचार्योऽपि ब्रह्मस्वप्न एव शिष्य अपि ब्रह्म-
स्वप्न एव । तथापि उपदेशः कृमः प्रचलति । अत एवात्र श्रुति - "आश्चर्योऽस्य
कृता कुशलोऽस्य लब्धा" ॥ 128

अस्यैव मतस्य पुष्टिं गौडपादः अपि एवं करोति --

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बदधो न च साधकः ।

न ममुक्षु न वै मुक्त इत्येता परमार्थता ॥ 129

एवं प्रकारेण वाचस्पतेः मतानुसारम् भास्कराक्षेपः असंगतः वर्तते ।

(7) पूर्वं तु वादरायणेन हेतुव्यपदेशात् (3-2-41) फलाधिकरणो शंकराचार्येण
इदं कथितं यत् क्व अन्तर्यामिनः अनुग्राहव्यापारः फलप्रधाने प्रयोजकः भवति । तं
व्यापारं विना जडकर्माणि कर्मफलं दातुं नार्हन्ति ।

अस्य मतस्य छाण्डनं कुर्वता भास्कराचार्येण इदमुक्तं यत् ईश्वरः मुक्तः
तस्य व्यापारः अपि नित्यः । अतः तस्य व्यापारस्य सम्बन्धाः सर्वे सह अस्ति
नतु केनापि विशेषेण पुरस्कोण सह । अतः भास्करस्य मतानुसारं शंकराचार्यस्य
कथनं समीचीनं नास्ति ।

भास्करमतस्य निरसनं कुर्वन् वाचस्पतिः कथयति यत् ईश्वरस्यानुग्रहः
सर्वेषु समानं भवति तथापि कर्मजन्यादृष्टविशेषस्य फलं सम्बन्धाः पुरस्का विशेषा

128- कठ उ० 2-7

129- गौडपादकारिका - 2-32

एव प्राप्स्यति नतु सर्वे । अतः ईश्वरस्य अनुग्रहविशेषः अपि सर्वसुखासाधारणः
न भावति किन्तु औपाधिकस्येण पुण्याविशेषसम्बन्धी अनित्यश्च भावति ।
तदयथा - ' ' ये पुनरन्तर्यामिण्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्व-
मिति मन्यमाना भाष्यकारीयमधिकरणं दृष्ट्वा नानुवर्तन्त्यो व्यावहारिक्यामी शि-
श्रीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत् । 130

(8) सर्वापेक्षा च यज्ञादिभूतेरश्वक्त्व (3-4-26)

विद्या
वैदिककर्मणां विज्ञानं साधकस्य कृते जीवनपर्यन्तम् आवश्यकमस्ति वा न वा
अस्य विषयस्य चर्चा ब्रह्मसूत्रस्य सर्वापेक्षाधिकरणे दृश्यते । यथा योग्यतावशेनश्वो
न लांगलाकर्षणी युज्यते, रथाचर्यायां तु युज्यते एवम् आश्रमकर्माणि विदयया फल-
सिद्धौ नापेक्षन्ते उत्पन्तौ चापेक्षन्ते इति ।

शंकराचार्यस्य उपर्युक्तं मतं निरस्य भास्कराचार्यः ह्यं कथयति यत्
वैदिककर्मणामनुष्ठानं सर्वेषां कृते जीवनपर्यन्तमावश्यकम् । 'सर्वापेक्षा' शब्दस्यार्थः
भास्करानुसारमस्ति यत् सर्वेषु आश्रमेषु यज्ञादिकर्मणामपेक्षा वर्तते । भास्करस्य
मतानुसारं ----- 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष्यन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा नाशकेन एषा बृहदारण्यक्युतिरपि अपवर्गसाधनभूतस्य ज्ञानस्यांगत्वेन यज्ञा-
दिकं निर्दिशति । एवंकारेण यथा शमदमादीनाम् आवश्यकता जीवनपर्यन्तं
भावति एवमेव यज्ञादिकर्मणाम् अपि मध्ये त्यागः वाञ्छनीयः नास्ति ।

ये जनाः एतत् कथयन्ति यत् 'पुत्रेष्वाणां, कित्तेष्वाणां, लोकैष्वाणां'
परित्यज्य भिक्षावृत्तिमाश्रयेत् । एवं प्रकारेण च सर्वकर्माणि परित्यजेत्' -----
तेषामेतत् कथनमपि भास्करस्य मतानुसारं समीचीनं नास्ति । यतः स्मृतिषु
एकस्मात् आश्रमात् आश्रमान्तरप्राप्तिः प्रतिमादिता वर्तते तदाश्रित्यैव आश्रमान्तरस्य
विधानं वर्तते नतु सर्वकर्मणां त्यागस्य ।

श्वेताश्वतरोपनिषादि उपलभ्यमानं ' 'तः प्रभावादेवैकसादाश्च ब्रह्म
ह श्वेताश्वतरोऽथा विद्वान् ।

130- भामती 3-2-41 पृ० 733

131- ब्रह्मसूत्र 3-4-26

अत्याश्रमिन्यः परमं पवित्रम्

प्रोवाच सम्यगृषिसंघाजुष्टम् ॥ 133

अस्मिन् मन्त्रे केषांचित् मतानुसारं सर्वकर्मत्यागः अपेक्षितः कर्ति किन्तु
भास्करस्य मतानुसारमत्र 'अत्याश्रमी' इत्यस्य शब्दस्यार्थः पूजिताश्रमी कर्ति
नतु आकर्मत्यागी ।

भास्करस्य मतानुसारं लौकिक-वैदिककर्मणां साध्याप्यं विना ज्ञानेऽपगर्गः
साधनयोग्यता नास्ति । भास्करस्यायं विचारः अस्ति यत् कर्मापि तथैव मोक्ष-
साधनं यथा ज्ञानमस्ति ।

भास्कराचार्यस्य उपर्युक्तज्ञानकर्मसमुच्चयवादमाक्षिपन् वाचस्पतिः --पृच्छति -
कर्मणाः उपयोगिता उत्पत्तौ अस्ति अथावा ज्ञानस्य परिणामे(मोक्षे)?

वाचस्पतेः मतानुसारं मोक्षस्य साधनं ज्ञानमस्ति । ज्ञानस्योत्पत्तौ
कर्मणाः उपयोगिता कर्ति । कर्मणा अन्तःकरणशुद्धिः शुद्धान्तःकरणो विवि-
दिषोत्पत्तिः अतः ज्ञानस्य क्षमतायां कर्मणाः अपेक्षा नास्ति । अविद्यायाः
निवृत्त्यनन्तरं मोक्षः भावति । अविद्यानिवृत्तिश्च ज्ञानेन भावति नतु कर्मणा ।
यत् कर्म स्वयं अविद्यात्मकं वर्तते । अतः कर्म जीवनपर्यन्तमावश्यकं नास्ति । एवं
प्रकारेण भास्करस्य एषाः सिद्धान्तः समीचीनः नास्ति यत् कर्म जीवनपर्यन्त-
मावश्यकं वर्तते इति ।

(9) अनारब्धाकार्यं एव तु पूर्वं तदवधौः (4-1-15) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये

शांकराचार्यः कथयति - नैवात्र विवदितव्यम् ब्रह्मविदा कंचित्कालं शरीरं धिग्न्यते न
वा धिग्न्यत इति । 134
कथां ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रति-
क्षेप्तुं शक्येत? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणानिर्देशेन एतदेवं निरूप्यते" । 135

133- श्वेताश्वतरोपनिषद् 6-21

134- ब्र0सू0 4-1-15

135-

The discription of the Sthithapanajana which beget in
agruithi smirithi(2-55-68) conforms our belief that one
can be established in the knowledge of the Brahman and
get passes the body. The conclusion is that Sanchitha
kamma alone, whether good or bad is distroyed by knowledge.

अस्य कथानस्य सारः अयमस्ति यत् शंकराचार्यस्य मतानुसारं जीवन्मुक्तिः सम्भावा वर्तते । किन्तु भास्कराचार्यः जीवन्मुक्तिसिद्धान्तं निराकरोति । तस्य मद्भिदमस्ति यत् जीविते विदुषि अविद्यानिवृत्तिर्न सम्भावति । अतः जीवन्मुक्तिः न युक्ता । विद्योदये सति अविद्यानिवृत्तिः भावतीति कथ्यते । किन्तु अविद्यायाः किं स्वस्मिन् क वा अविद्यायाः आधारः ? एतेषु प्रश्नेषु आचार्यणां मतैक्यं नास्ति । यदि अविद्या एका तर्हि तस्याः निवृत्तौ सर्वेषां मुक्तिप्रसंगः उपस्थितो भावति । यदि अविद्या अनेका तर्हि तस्याः अनिर्वचनीयत्वं कथां सम्भावैव ? यदि अविद्यायाः अस्तित्वमीश्वरे स्वीक्रियेत तर्हि ईश्वरस्य व्याघातः स्यात् । अविद्यायाः आश्रयः जीवोऽस्ति इति कथानमपि अयुक्तम् । यतः जीवः अवस्तु । अवस्तुत्वात् जीवः अविद्यायाः आश्रयः कथां भावितुं शक्नोति ? एवं प्रकारेण अनात्मदेहादौ आत्मत्व-प्रतिप्रतिः एव अविद्या इति कर्तुं शक्यते । अविद्यायाः निवृत्तिश्च ज्ञानेन भावति । अतः तत्त्वमस्यादि वाक्यैः आत्मस्वस्मिन् विषये ज्ञाने उत्पन्ने सत्यपि यावत् जीवनम् उपासना आवश्यकी वर्तते । यदि एतदुच्यते यत् ब्रह्मज्ञानिनः कर्मणि अधिकारः न भावति तर्हि भोजनादिष्वपि तस्य प्रवृत्तिर्निस्स्यात् । किन्तु लोके प्रवृत्तिः दृश्यते । अपि च 'तमेव विदित्वा निमृत्पुमेति' इत्यादि श्रुतयः एतत् प्रतिपादयन्ति यत् ब्रह्म-ज्ञानात् उत्तरकाले मोक्षा प्राप्तिर्भावति न तु समानकालो 'तस्य तावदेव चिरं यावन्ना-विमोक्ष्ये' वा सम्पत्स्ये' इति छान्दोग्यश्रुत्या एतत् सिद्धायति यावत्पर्यन्तं देहः धार्यते तावत्पर्यन्तं मोक्षो न भावति । देहात्तानन्तरमेव मोक्षः भावति न तु ततः पूर्वम् । एवं प्रकारेण जीवन्मुक्तिसिद्धान्तः 'भास्करस्य मतानुसारम् असंगतः ।

भास्कराचार्यस्य उपर्युक्तं मतं छाण्डयित्वा वाचस्पतिमिश्रः कथयति यत् ब्रह्मज्ञानद्वारा अविद्यायाः निवृत्तिरेव मोक्षः । ब्रह्मज्ञानिनः ब्रह्मभावः श्रुति-सम्मतः । विद्याप्राप्तेः ब्रह्मप्राप्तेश्च समानकालता श्रुतिष्वपि प्रतिपादिता वर्तते । तदयथा-ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भावति¹³⁶ 'आनन्दं ब्रह्मणो विदवान् न किञ्चित् कुतश्चन

तथात्मानमेवं वेदा हं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वम्भाव¹³⁸ तत्र को मोहः को शोकः एकत्व-
मनुपश्यतः¹³⁹ 'एवं प्रकारेण ब्रह्मज्ञाने मोक्षाप्राप्तौ च पौर्वापर्यं' नास्ति ।

आश्रमकर्माणि उपासनादि कर्माणि च सर्वासु अवस्थासु अपेक्षितानि
न भावन्ति । यतः तानि कर्मादवयवम् उपास्योपासनीदृशं आश्रयन्ति । किन्तु शमदम-
प्रभृद्यः भौदभावनां नाश्रयन्ति । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रमपि स्वभावतः
एतत् साधयति यत् जीवः अविद्यायाः आधारः अर्थाच्च तस्मिन् ब्रह्मविषयकं अज्ञानम्
अस्ति । तदेवाज्ञानमविद्या इत्युच्यते । अविद्या चानिर्वचनीया । अतः वाचस्पतेः
मतानुसारं भास्करस्य कथनं समीचीनं नास्ति ।

(10) अस्मिन्नस्य च तदयोगं शास्ति (1-1-19)

अस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्यः कथयति यत् प्राणमयः, विज्ञानमयः,
मनोमयः, आनन्दमयः एतेषु यः मयद् प्रत्ययः दृश्यते स विकारार्थः अस्ति ।

किन्तु भास्कराचार्यस्य एतत् कथनमस्ति यत् मयद् प्रत्ययस्य विकारार्थः
अन्नामयशब्दे समीचीनः सन्नपि प्राणमयादि शब्देषु मयद् प्रत्ययः विकारार्थः
गृहीतुं कदापि न शक्यते । भास्करस्य मतमिदमस्ति यत् मयद् प्रत्ययस्यार्थः सर्वत्र
एक एव न भावति । अपितु प्रकरणानुसारं तस्यार्थः निर्णयिते । प्राणमयः इत्यस्मिन्
शब्दे मयद् प्रत्ययस्य प्रयोगः स्वार्थं वर्तते न तु विकारार्थः ।

भास्करोत्थापितस्य आक्षेपस्य परिहारः वाचस्पतिना आनन्दमयाधि-
करणो कृतः । भामतीकारस्य आशयः अयमस्ति यत् प्राणाम्योपाधिना आत्मा
प्राणानां विकारः तथा मनसः अवच्छिन्नः आत्मा मनोविकार अस्तीति । अतः
'मयद्' प्रत्ययस्य विकारार्थः युक्तः एव, तर्हि तस्य उपेक्षां कृत्वा प्राणमयादि शब्देषु
मयद् प्रत्ययस्य स्वार्थपरकता स्वीकरणीया नास्ति ।

138- तेषु 2x9 वाजसनेयि ब्राह्मण - 1;4-10

139- ई०

प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थः ब्रूतः तयोः न प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम् । अस्य नियमस्य अनुसारं प्रत्ययस्यार्थः प्रकृत्यर्थापेक्षाया तत्रैव प्रधानं भवति । यत्र प्रकृति-प्रत्ययौसहार्थः ब्रूतः । यत्र प्रकृत्यर्थादतिरिक्तं कल्प्यन्यमर्थः प्रत्ययः नाभि-व्यञ्जयति तत्रैव प्रत्ययः स्वार्थमात्रपरकः इत्युच्यते । किन्तु प्राणाम्यादि शब्देषु मयत् प्रत्ययः विकारार्थं प्रयुक्तः सन् स्वार्थको भवति । अतः स स्वार्थो अस्ति अर्थात् निरर्थकः इति एतत् कथयितुं न शक्यते ।

अस्मिन्नस्य च तदयोगं शास्ति' सूत्रस्य भाष्ये सांख्यपरिकल्पितस्याचेतनस्य प्रधानस्य आनन्दमयत्वं निराकर्तुं भागवत्पादः शंकराचार्यः कथयति यत् - 'इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनन्दमयः शब्दः' । यस्मात् अस्मिन् आनन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धास्यास्य तदयोगं शास्ति । तदात्मना योगस्तदयोगः तदमावापत्तिः मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु अस्यैव सूत्रस्य उत्तरवर्ति भाष्ये भागवता शंकराचार्येण 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यस्याः तौ श्रुतैः यत् व्याख्यानं कृतम् तत्र भास्कराचार्यः एतत् आक्षेपं करोति -- यत् 'शंकराचार्यः आनन्दमयं ब्रह्मेति न, अपितु आनन्दमयकोशाभ्यन्तरं ब्रह्म' इत्येवं निरूपयन्निव प्रतीयते । अस्मिन् सन्दर्भे असौ प्रश्नः उदेति यत् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत, स्वप्रधानत्वेनेति? पुच्छशब्दादवयवकत्वेनेति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । आत्मानन्दमय इत्यत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानमेव ब्रह्म उपदिश्यते । कुतः? अभ्यासात् ।

एवंप्रकारेण इतश्च पुच्छशब्दस्य नावयवार्थः किन्त्वाधारः । वाचस्पति-मिश्रिणास्मिन् सन्दर्भे एतद्वक्तव्यं - पुच्छपदं हि बालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलिङ्गानमव्यय परतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवयवप्राय-लेखाबधाश्च विकारप्रायलेखाबाधोन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदम इति त्रितयलङ्घनं

140- ब्र०सू० 1-1-19

141- The Anantamyā does not denote the Pradhana or the jiva, because the Jiva obtained salvation and it when joined or identified with the Anantamyā Vedānta explained V.M. DATE R.Vol.I page 49).

142- ब्रह्मसूत्रम्- विद्यानन्दगिरि ब्र० सू० भाष्यम् 1-1-19 पृ० 12

त्वधिकम् । तस्मात् मुख्यत्रितयलंघनात् असाधीयन पूर्वपक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन
 तन्त्रतपक्षो युक्तः । ¹⁴³ अत्र एतत् ज्ञातव्यं कर्तते यत् भास्करस्य मतानुसारम् आनन्द-
 मयमेव ब्रह्म किन्तु शंकराचार्यस्य मतानुसारम् आनन्दकोशाभ्यन्तरं ब्रह्म । अर्थात्
 शंकराचार्यस्य मतानुसारं पुच्छशब्दः अधिकरणपरकः अस्ति । किन्तु भास्कर-
 स्यायम् आक्षेपः अस्ति यत् पुच्छशब्दस्याधिकरणपरके र्थो मुख्यार्थस्योत्प्लंघनं
 भावति । अतः पुच्छशब्दस्यार्थः अवयवः अस्ति नत्वधिकरणम् । अस्मिन् सन्दर्भे
 वाचस्पतिमिश्रस्य एतत् कथनमस्ति यत् (1) पुच्छशब्दस्य अवयववाचित्वेऽपि
 मुख्यार्थबाधाः अस्त्येव । एतदतिरिक्तं पुच्छस्यावयववाचित्वेऽपि तद्विशोषाणि-
 भूतानां ब्रह्मात् नन्दमयमानन्दमयीनन्दम् इत्येतेषां मुख्यार्थेष्वपि बाधा स्यात् ।
 यदि आनन्दमय एवं ब्रह्म इत्येतत् स्वीक्रियते तर्हि विकारार्थकस्य मयट् प्रत्ययस्य
 बाध्यार्थबाधा प्रसज्येत । यत् ब्रह्म तु अविकारि । अतः आनन्दमयं न ब्रह्म
 अपितु ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा इत्यस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टं ब्रह्म एव ब्रह्म । वाचस्पतेः अस्य
 कथनस्य पुष्टिः वेदान्तकल्पतरुकारस्य अमलानन्दस्य कथनेनापि भावति । तदयथा-
 "मयंगविकारे मुख्यः ब्रह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थः
 एव मुख्यो न मयडर्थः । पूर्वपक्षो एतत् त्रितयलंघनम् आनन्दमयपदस्यान्नमयादिविकार-
 प्रायपाठपरित्यागश्च स्यात् । उत्तरे तु पक्षो पुच्छशब्दस्यावयवप्रायपाठस्यैव बाधानम् ।
 अनुगुणं च मयत्रितयमित्यर्थः । तदयथा -

'प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनम् ।

पूर्वस्मिन्नन्तरे पाक्षो प्रायपाठस्य बाधानम् ॥" ¹⁴⁴

परामर्शं जमिनिरचोदना चापवदति (3-4-18) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये एवं च 'विधि-
 वा धारणाक्व इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये 'ब्रह्मसंस्थां मृतात्कमेति' इत्यादि छान्दोग्य-
 श्रुतिमुद्धृत्य 'ब्रह्म संस्था' शब्दस्य व्याख्यानं व्याख्यानं कुर्वता भागवता शंकरेण
 उक्तं यत् 'ब्रह्मसंस्थाशब्दः' 'संन्यासाश्रमेऽहः । आर्यं प्रश्नः उदेति यत् ब्रह्मसंस्था
 इत्येषा शब्दः योगिकः अस्ति खो वा? कर्मकाण्डिनां च मतमेतदास्ति यत्

143- भामती 1-1-19 पृ० 186

144- कल्पतरु 1-1-19 पृ० 187

यथाऽश्वकराशब्दः शातवृक्षैरुः कर्तते, तथा ब्रह्मसंस्था शब्दः रूढं नास्ति ।
 एवं प्रकारेण भास्करस्य मतानुसारं ब्रह्मसंस्थाशब्दः पाचकशब्दक यौगिकं वर्तते ।
 तथा अस्यार्थः भावति (ब्रह्मणि संस्था यस्य सः इति) अर्थात् यस्य ब्रह्मणि
 निष्ठु अस्ति सः ब्रह्मसंस्थाः । एतादृशः जन् ब्रह्मचारी अपि भावितुमर्हति,
 गृहस्थाश्रमी वानप्रस्थाश्रमी अपि भावितुं शक्नोति । अतः यदि आश्रमत्रये ब्रह्म-
 संस्थाता सुलभा वर्तते, तर्हि ब्रह्मसंस्था नाम्नः चतुर्थाश्रमस्य कार्यावश्यकता नास्ति?
 एवं सति च ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं कर्मकाण्डत्यागस्य आवश्यकता नास्ति । कर्मकाण्डत्या-
 गाभावे सन्यासाश्रमस्यावश्यकताऽपि स्वतः एव निरस्ता जायते (भास्कराचार्यमतं)
 अस्मिन् विषये शांकराचार्यस्य एतद कथनं द्रष्टव्यं वर्तते यत् योगादन्येष्वश्रमेषु अपि
 प्रवर्तमानः ब्रह्मसंस्थाशब्दः परिव्रजकार्यो एव रूढः कर्तते । तदयथा-

कथा पुनर्ब्रह्मसंस्थाशब्दो योगात्प्रवर्तमानः सर्वत्र संभाव्यपरिव्राजक एवावति-
 ष्टेत रूढ्यभ्युपगमेचाश्रमामात्रादमूत्त्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्य प्रसंग इति । अत्रोच्यते -
 ब्रह्मसंस्था इति पदं हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतासं तन्निष्ठत्वमभि-
 धीयते । तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न सम्भावति स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठाने प्रत्यवाय
 श्रवणात्, परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसन्यासात्प्रत्यवायो न संभाव्यनुष्ठानसिमित्तः ।
 शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थाताया उपोदबलको न विरोधी । ब्रह्म-
 निष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म यज्ञादीनि चोत्तरेणां,
 तदधाविक्रमे च तस्य प्रत्यवायः ।

अत्रोपर्युक्तस्य शांकरमतस्य विरुद्धां भास्कराचार्येण यदुक्तं तस्य छाण्डनं
 तथा शांकरकथनस्य समर्थनं कुर्वता वाचस्पतिना तथा अमलानन्देन यदुक्तं तदपि
 अवधेयम् वर्तते । वाचस्पतिः कथयति यत्- 'एषा हि ब्रह्मसंस्थातालक्षणो धर्मो
 भिक्षोरसाधारणः, आश्रमात्तराणि तत्संस्थान्यत्संस्थानि च, भिक्षुस्तत्संस्था
 इत्येव । तत्संस्था हि स्वर्गाय व्यवच्छिन्दन्ती विरोधादयस्तत्संस्था एव तत्राश्रमजसी
 नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीय इति । स्वांगमव्यवधायकमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थात्व-

146- भास्करभाष्य 4-3-20

147- ब्र0शां0भा0 3-4-20, 884

३-३-० विवरणप्रस्थानं प्रतिबिम्बवादश्च ।

पदम्पादाचार्येण विरचिते पंचपादिका नाम्नि ग्रन्थे प्रकाशात्म्यतिना 'पंचपादिकाविवरणम्' इत्येवं श्लोण यः टीकाग्रन्थाः रचितः स एव विवरण-प्रस्थानस्य आधारः । पंचपादिकाविवरणे समुपलब्धान् मौलिकसिद्धान्तान् आश्रित्य यः विचारप्रवाहः प्रवर्तितः स एव विवरणप्रस्थानम् इति नाम्ना प्रथितो भूव ।

पंचपादिका-नामा ग्रन्थाः सम्प्रति चतुःसूत्रीपर्यन्तमेव उपलभ्यते । किन्तु ग्रन्थास्य अन्तःस्थाव एतत् प्रतीयते यत् असौग्रन्थाः समग्रं शारीरकशास्त्रस्य आश्रित्य रचित आसीदिति । यत् उपलभ्यमाने अंशे एतादृशाः उल्लेखाः दृश्यन्ते, यथा अस्य विस्तारः अग्रे भाविष्यति । उदाहरणतया पंचपादिकायाः प्रथमे वणके पदम्पादाचार्येण एतत् लिखितं यत् बौद्धाणाम् अर्थाद्व्याकारित्वस्य सिद्धान्तस्य छाण्डनं सुगतमतस्य परीक्षायाः समये अग्रे विशेषश्लोण करिष्यते । बौद्धमतस्य छाण्डनं ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्यास्य द्वितीये पादे अस्ति । अतः तावत्पर्यन्तं तु पंचपादिका आसीत् एव इति अनुमातुं शक्यते । एवमेव इदमपि कथयितुं शक्यते यत् पंचपादिका समस्तै ब्रह्मसूत्रे रचिता आसीत् इति ।

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् 'यदि पदम्पादेन समस्तै ब्रह्मसूत्र शास्त्रे स्वीयः ग्रन्थाः रचितः स्यात् तर्हि ग्रन्थास्य नाम 'पंचपादिका' इत्येतत् कथां कृतम् । अस्य उत्तर-मिदमस्ति यत् शारीरक शास्त्रप्रक्रियायाः पंचभागाः वर्तन्ते । तदयथा-पदच्छेदः-पदार्थोक्तः-विग्रहः वाक्ययोजना आक्षेपसमाधानं च । पंचभागेषु शास्त्रप्रक्रियायाः किञ्चित्त्वात् पदम्पादेन स्वग्रन्थास्य नाम पंचपादिका' इति कृतम् । ऋजुविवरण-कारेण च कृतम् । आत्मस्वप्नः प्रबोधपरिशोधान्यां (पंचपादिका टीका) तथा विज्ञानात्मा तात्पर्यद्वयौतिन्याम् एतत् कथयतः यत् पादशब्देन पदम्पादाचार्यः उपर्युक्तानां पंचपादनां एव उल्लेखं करोति । अतः पंचपादिका इत्येतत् नाम पंचमन्दपादमार्ग एव ग्रन्थाः पदम्पादेन लिखितः इत्यस्य मतस्य प्रमाणं नास्ति ।

पंचपादिका विवरणस्य भूमिकायां श्रीरामशास्त्रिमहाभागः कथयति यत् 'पंचि' धातोः अर्थः अस्ति - 'विस्तृतः' तथा 'पदतृ' धातोः अर्थः अस्ति 'ज्ञानम्' । एवं प्रकारेण पंचपादिका इत्यस्यार्थः भावति - 'स ग्रन्थाः यस्मिन् विस्तरेण शास्त्रार्थास्य प्रतिपादनं दृश्यते ।' अतः पंचपादिका इति नामाश्रित्य एतत् न मन्तव्यं यत् ग्रन्थाः पंचपादपर्यन्तमेव सीमितः इति । मद्रपुरीय इस्तलिखितग्रन्थाशालायाम्

अद्यापि एतादृशः पंचपादिकाग्रन्थाः उपलभ्यन्ते यस्मिन् ईश्वर्यधिकरणस्य किञ्चिद् भागपर्यन्तं पंचपादिका व्याख्यानम् उपलभ्यते । भामिन्याम् वैश्वानराधिकरणौ (1-2-26) तथा दहराधिकरणौ (1-3-17) पंचपादिकामतस्य छाण्डनम् उपलभ्यते । अतः एतत् स्पष्टम् अस्ति यत् वाचस्पतिना तथा कल्पतरुकारेण पंचपादिकायाः अधिकः भागः दृष्टः आसीद इति ।

एवं प्रकारेण सामान्यतः इदं स्वीकर्तुं शक्यते यत् पंचपादिका ग्रन्थाः समग्रे शारीरकशास्त्रे लिखितः आसीद न्तु चतुःसुश्रीपर्यन्तमेव । किन्तु अधुना पंचपादपर्यन्तमेव एषां ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते । विवरणाप्रस्थानस्य अन्ये प्रमुखाः ग्रन्थाः एते सन्ति -

- (1) प्रबोधा परिशोधिनी (आत्मस्वस्मरचिता)
- (2) तात्पर्यद्वयीतिनी (विज्ञानात्म रचिता)
- (3) पंचपादिकाटीका (विद्यासागर रचिता)
- (4) पंचपादिकादर्पणम् (अमलानन्दरचितम्)
- (5) पंचपादिकाविवरणम् (प्रकाशात्मयतिरचितम्) 12 वें शत
- (6) ऋजुविवरणम् - (विष्णुभाटटोपाध्याय रचितम्)
असौ एव संन्यासाश्रमे आनन्दगिरि
(7) इति नाम्ना प्रख्यातोऽभाक्
विवरणनात्पर्यटीका- चित्सुखाचार्यरचिता
- (8) विवरणभावप्रकाशिका (नृसिंहाश्रमाचार्यविरचिता)
- (9) तत्त्वदीपनम् - (अछाण्डानन्देन, आनन्दगिरिः शिष्येण
पंचपादिकाविवरणोपरि लिखितम् ।
- (10) विवरणाप्रमेयसंग्रहः - (विद्यारण्यमुनिना प्रणीतः)
- (11) विवरणोपन्यासः - (रामानन्दसरस्वतिना, गोविन्दानन्दस्य शिष्येण रचितः)
- (12) रत्नप्रभा - (गोविन्दानन्दरचिता) ।
- (13) पंचदशी - (विद्यारण्यमुनि रचिता)
- (14) छाण्डनछाण्डखाद्यम् - (श्रीहर्षरचितम्)
- (15) वेदान्तपरिभाषा - धर्मराजाध्वरीन्द्रलिखिता ।

शंकरदिग्विजये माधवाचार्यः कथयति यत् "भागवान् श्रीशंकराचार्यः पदम्पादा-
चार्यं" प्रति उक्तवान् यत् पंचपादिकायाः टीकायाः पंच पादाः प्रचलिताः भावेयुः
तत्रापि च चतुःसूत्रीपर्यन्तमेव टीकेयं प्रसिद्धा स्यात् । अस्य कथनस्य अनुसारमपि
संक्षेपेण एतत् ज्ञातुं शक्यते यत् पदम्पादाचार्याः सम्पूर्णभाष्योपरि टीकां विरचित-
वन्तः स्युः । तत्र च पंचपादपर्यन्तायाः टीकायाः नाम पंचपादिका इति भावेत् ।
परन्तु इदानीं चतुःसूत्राणामेव भाष्यस्य पंचपादिका टीका समुपलभ्यते । अस्मिन्
सन्दर्भे केनांचित् किदुष्णमेतत् मतमप्यस्ति यत् भाष्येण द्रव्याणि संस्थाता रोगी
च (अर्थात् चतुरो वेदयः, शैवधोऽर्थाः, उपयुक्ता सामग्री रोगी च) एतेषां
चतुर्णां सम्पत्त्या चिकित्साशास्त्रस्य उपयोगिता वर्तते तथैव अध्यासः जिज्ञासा-
लक्षणा-प्रमाणस्य समन्वयः इति पंचपादीयसम्पत्तिष्वेव वेदान्तशास्त्रस्यापि
अयोगिता भावति । अर्थात् वेदान्तदर्शनमपि पंचपादात्मकं वर्तते । एतस्य प्रथमः
पादः अध्यासपादः भावति । तत्र एतत् प्रदर्शितं भावति यत् अध्यासः मिथ्या-
ज्ञानमिमित्तकोऽनर्थः इति । द्वितीयपादे किन्तु तस्मैण एतत् प्रदर्शितम् अस्ति
यत् मिथ्याज्ञानमिमित्तादयासस्मात्कस्य अनर्थस्य निवृत्तिः ब्रह्मज्ञानात् अतिरिक्तं
न केनापि अन्येन साधनेन भावितुम् अर्हति ।

तृतीये पादे स्वस्मत्तटस्थलक्षणद्वारा च ब्रह्मणः स्वस्य प्रदर्शितं भावति ।
चतुर्थे पादे ब्रह्मसदभावे प्रमाणां प्रस्तुतम् अस्ति । पंचपादे स्पष्टतया विस्तृतस्मैण
च व्याख्यातं वर्तते यत् ब्रह्मणि प्रमाणस्मैण उपस्थापितानां श्रुतीनां प्रामाण्यं,
ब्रह्मणि तात्पर्यस्वीकारेणैव उपपद्यते । एतेषां पंचपादानां व्याख्यानश्रुतस्य
भाष्यस्य नाम 'पंचपादिका' इति वर्तते । पंचपादिकामधिकृत्य प्रकाशात्म्यतिना
'पंचपादिकाविवरणम्' व्यतिष्ठति । अस्य आकिर्णवानन्तरम् अद्वैतवेदान्ते 'विवरण-
नाम्ना एकं नूतनं प्रस्थानम् आरब्धम् ।

विवरणकारः प्रकाशात्मायति प्रतिबिम्बवादं समर्थयति । तस्य मतानुसारम्
यथा जले व्यापकस्य आकाशस्य प्रतिबिम्बः दृश्यते, तथैव देहधारिणु प्राणिषु
ब्रह्मण प्रतिबिम्ब एव 'जीव' इत्युच्यते

मसाधारणं परिक्रमाकथं श्रुतिरादर्शयतीत्याह - तथा च न्यास इति ब्रह्मेति । सर्वसंगपरित्यागो हि न्यासः , स ब्रह्म, कुतः? इत्यत आह- ब्रह्म हि परः । अतः परो न्यासो ब्रह्मेति । किमप्येकं परतः संन्यास इत्यत आह - तानि वा एतान्यवराणि त्वांसि न्यास एवात्यरेच्यदिति । एतद्वक्तं भावति - ब्रह्मपरतया सर्वेषाणापरित्यागा- लक्षणा न्यासो ब्रह्मेति । तथाचैदृशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थात्वं भिक्षोरेवासाधारणं नेतरेणामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञानस्य शब्दजनितस्य यः परिपाकः साक्षात्कारोप- र्वासाधनं तदंगतया पारिव्राज्यं विहितम्, न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः । 148

अत्र वाचस्पतेः उपर्युक्तस्य कथनस्य आशयः वेदान्तकल्पतरुकारेण अमलानन्देन एवं निर्दिष्टः - 'संपूर्वतिष्ठति हि समाप्तिवचनः । अन्यविष्टतायाः ब्रह्मणि समाप्ति- र्नस्यात् । अन्यत्रापि व्यासवामत्वादित्यर्थः । स्वभावेन स्वस्य हेतोः विरोधात् तं व्यवच्छिन्दन्ति इति योजना । 149

शांकराचार्येण ब्रह्मसंस्था शब्दस्य सन्यासरक्तत्वं निरूप्य न्यासस्यार्थः कर्म- संन्यास इति कृताः । किन्तु भास्करेण न्यास शब्दस्य ब्रह्मवाच्यत्वं निरूपितम् । वाचस्पतिना भास्करमतस्य छाण्डनं कृत्वा शांकरमतस्य समर्थनं कृतम् । एवं च सर्व- संगपरित्याग एव न्यासः । न्यास एव ब्रह्म इत्येव कथ्यते । यतः न्यासः अन्येभ्योत्कृष्टो वर्तते । तद्वदथा - 'तानि वा एतान्यवराणि त्वांसि व्यास एवात्यरेच्यत्' (नारा० 78) अतः उत्कृष्टत्वात् सन्यासस्य ब्रह्मत्वं सम्यग् उच्यते । एवंकारेण वाचस्पतेः मतानुसारं न्यासः भिक्षुणाभासाधारणं धर्मः । अतः ब्रह्मसंस्थाशब्दस्यार्थः सन्यासाश्रमी अस्तीति स्वीकर्तव्यः ।

148- भामती 3-4-20 पृ० 884-85

149- वेदान्तकल्पतरुः पृ० 884

पंचपादिकाव्याख्याने प्रकृतो विवरण नाम ग्रन्थः बहुत्र इष्टसिद्धिाकारस्य विमुक्तात्मनः मतमपि प्रतिपादयति ।

प्रकाशात्मयतिभिः पंचपादिकाविवरण प्रणयनकालात् प्रागेव अद्वैतवेदान्त्रेषु बहवः प्रस्थानभेदाः आवृण्वन्ति तत्र नानामतोदाहरणादेव अनुमीयते । अतएव ते बहुत्र मतभेदान् संक्षेपतो निर्दिश्य वचचिदेव स्वमतं निरुद्धधातया आविरकार्षुः ।

प्रकाशात्मयतिः अवच्छेदवादं निराकृत्य अविद्याप्रतिबिम्ब एव जीव इति स्वपक्षं स्थापयति, मनननिदिध्यासनयोरंगत्वं च विहितं त्रयणं प्रति इति वाचस्पति-मतं वचचिदंशोद्धृतमिव, तथापि आत्माश्रिता अविद्याव्यवहारे जीवमाश्रितैव लक्ष्यते । अविद्यामाययोरैक्यं सर्वरंगीकार्यम्, शब्देन प्रथमं परोक्षज्ञानम्, ततो निदिध्यासन-साहाय्ययोनं तत् एव परोक्षज्ञानं च उदमवतीत्युररीकारेण प्रतिपत्तिविधि-मन्त्रेणैव अन्वयव्यतिरेकसिद्धा स्मृतिसंतानः शक्यकरणः मर्दनसुखवत् प्रत्यक्षापन्नदर्शनात् ।

यद्यपि पंचपादिकाव्याख्यानमेव प्रतिज्ञातमात्रं, तथापि पंचपादिकोक्तानु-मत्तपुरज्जतचिन्तनमपि कृत्मेव, प्रबलतरपुक्तिभिश्चाविद्यायोपादानभेदवाद उपष्टम्भितः । भ्रामतीपत्तिभिः ये सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः ते सह उपर्युक्तानां विवरणानुमत-सिद्धातानां यः भेदः अस्ति तस्य निरूपणम् अत्र संक्षेपतः क्रियते ।

३-३ । विवरणप्रस्थानस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः

(1) जीवब्रह्मणोः सम्बन्धाविधये विवरणानुयायिनः प्रतिबिम्बवादं स्वीकुर्वन्ति ।

(2) विवरणानुयायिनः एषाः सिद्धान्तः अस्तीति यत् अविद्यायाः आश्रयः ब्रह्म तथा विधायः अपि ब्रह्म एव ।

(3) विवरणप्रस्थानानुसारं मूलाविद्या एव ।

(4) विवरणपत्तिनः एतत् प्रतिपादयति यत् शुद्धं ब्रह्म एव अखण्डाकारवृत्तेः विधायः ।

(5) विवरणपत्तिनः कर्मणां विद्यार्थत्वं प्रतिपादयन्ति ।

(6) ब्रह्मसाक्षात्कारे शब्द एव कारणम् इति विवरणानुयायिनः अभिप्रयन्ति ।

(7) क्विरणपस्थानः श्रवणादौ विधिरस्ति इत्यभिप्रयन्ति । श्रवणमनननिदिध्या-
सनानां मध्ये श्रवणस्य अंगित्वम् अन्येषां चांगत्वंस्तीति क्विरणपस्थानः ।

३-३-१(१) अविद्या-स्वप्नम्

पंचपादिकाकारः पदमादाचार्यः अपि शंकराचार्यवत् माया अविद्या
प्रभृति-अव्याकृत-अग्रहण-प्रभृति शब्दानां पर्यायत्वेन प्रयोगं करोति । तदयथा -
'येयं श्रुतिस्मृतिवृत्तिहासपुराणेषु नामस्मृत्या^{कृत}मविद्यामय प्रकृति अग्रहणम्
अव्यक्तं तमः कारणं तयः शक्ति महासृष्टिः, निद्रा, अक्षरम् । आकाश इति च
तत्र तत्र बहुधा गीयते । विवरणकारः प्रकाशात्मयतिरपि -माया-अविद्ये पर्यायत्वेन
निर्दिशति । तदयथा - तस्माच्च ब्रह्मैव स्वमायया अविद्याया निवर्तते । आभास-
वादी सुरेश्वराचार्यः, अवच्छेदवादी वाचस्पतिमिश्रोः¹⁵²पि अविद्या-माययोः भेदं
स्वीकुर्वन्तः ।

अत्रैतच्च ज्ञातव्यं वर्तते यत् शंकरोत्तरवेदान्ते जीवेश्वरयोः भेदप्रतिपादनार्थम्
अविद्यामाययोरपि भेदः निरूपितः । विद्यारण्येन विशुद्धास्तत्त्वधाना माया
तथा गुणात्रययुक्ता अविद्या इत्येवं प्रकारेण मायायां प्रतिबिम्बितं ब्रह्म ईश्वरः
एवमविद्यायां प्रतिबिम्बितं ब्रह्म जीव इत्युक्त्वा माया अविद्ययोर्मध्ये भेदः प्रदर्शितः ।
तदयथा -

'सत्त्वशुद्धिविशुद्धिभ्यां मायाविधौ च ते मते ।

मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्याच्च सर्वज्ञ ईश्वरः ॥

अविद्यावशागस्त्वन्यस्तदवैकत्रयादनेकधा ॥' 153

क्विरणप्रस्थानो अविद्यायाः भावसत्त्वं स्वीक्रियते । भामतीप्रस्थाने¹⁵⁴पि
अविद्यायाः भावसत्त्वं स्वीक्रियते । तदयथा - 'यथा हि बिम्बस्य मणिकृमा-
णादयो गुहा, एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति ।

152- ३० भा० वा० ४/३ 919 भामती 377
पश्यदृष्टि, तत्त्ववैक्यं, 16- 17

154- भामती पृ० 377

3-3-1(2) अविद्याध्यासपरैक्यम्

तमेतमेवलक्षणम् अध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च
वस्तुस्वस्मावधारणं विद्यामाहुः¹⁵⁵ इत्यस्य भागवत्पादभाष्यस्य व्याख्याने पंच-
पादिकाकारः कथयति यत् -

“अतददपाकभासित्वम् अध्यासशब्देन

प्रकृतेमयोगितया उपदिष्य पुनस्तस्य अविद्या

शब्दतया विद्यामात्रापनोदनार्हत्वं दर्शनीयम् ”

2-3-1(3) अविद्यायाः एकत्वम्

ब्रह्मसिद्धिधकारः मण्डनमिश्रः तथा भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः
अनेकजीवादस्य समर्थनाय मूलाविद्यायाः नानात्वं स्वीकुरुतः । तदयथा -
'यथा हि बिम्बस्य मणिकुपाणादयो गुहाः, एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना
अविद्या गुहा इति ।' ¹⁵⁶ यद्यपि अविद्या प्रतिजीवं भिन्ना तथापि
अविद्यात्वसामान्यत्वात् नानासु अविद्यासु अव्यक्तमव्याकृतम् इत्यादि एकवचनान्त-
पदानां प्रयोगः दृश्यते । तदयथा -

'अविद्यात्वमात्रेण च एकत्वोपचारः ।

“अव्यक्तमिति -य अव्याकृतमिति च ॥” ¹⁵⁷

किन्तु विवरणकारः प्रकाशात्मयतिः मूलाविद्यायाः एकत्वमेव स्वीकरोति
नतु नानात्वम् । अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् मूलाविद्यायाः एकत्वे स्वीकृते सत्यपि
विवरणकाराः मूलाविद्यायाः अवस्थाभेदानङ्गीकृत्य जीवानां नानात्वमुपपादयन्ति ।
तदयथा - अथावा मूलाज्ञानस्यैव अवस्थाभेदाः । ¹⁵⁸

रजतादुपपादानानि शुक्तिकादिज्ञाने ॥

सहाध्यासेन निर्वर्तन्ते इति कथ्यताम् ॥

155- अध्यास भाष्य

156- भामती पृ० 421 (1) प० पर 30

157- भामती पृ० 378

158- प्र०पा० वि० पृ० 99

2-3-1(4) ब्रह्मणः अविद्याअविषयत्वम्

विवरणाप्रस्थाने अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च (उभयमेव) ब्रह्म इति प्रतिपादयते । वस्तुतः प्रकाशात्मयते मतानुसारम् आश्रयविषययोः भेदस्यापेक्षैव नास्ति । यतः एकस्मिन् एव वस्तुनि अविद्या आश्रयत्व-आवरणात्कारकम् उभयमेव कार्यं सम्पादयति । यथा अन्धकारः आश्रयस्य कृते आवरणस्य कृते च वस्तुद्वयं नापेक्षते, तथैवाज्ञानमपि आश्रयार्थम् आवरणार्थं च वस्तुद्वयं नापेक्षते । तथाहि - (क) 'न तावदज्ञानमाश्रयविषयभेदसापेक्षां किञ्चैकस्मिन्नैव वस्तुनि आश्रयत्वमावरणं चेति कृत्यद्वयं सम्पादयति । (ख) नहि तमो वस्तुद्वयापेक्षामवभासते ।

यद्यपि सुरेश्वराचार्यः अपि ब्रह्म स्वाविद्यायाः आश्रयः इति कथयति तथापि जीववदविद्यायाः अपि आभासभूतत्वं तथा अविद्या-ब्रह्मणोः सम्बन्धोऽपि आभासात्मक इति प्रतिपादयति । मामती प्रस्थानानुसारं तु अविद्यायाः आश्रयो जीवः विषयश्च ब्रह्म ।

2-3-1(5) अध्यासस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वम्

मिथ्याज्ञाननिमित्तः' (अध्यासः) इति भाष्यवाक्यं 'मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानम्' इति वाक्यम् 'मिथ्येति अनिर्वचनीयता उच्यते, अज्ञानम् इति जडात्मिका अविद्याशक्तिः' इति प्रतिपादितं पंचपादिकायाम् । 161 अस्य व्याख्यानं प्रकाशात्मयतिः एवं करोति -

'तत्र' अज्ञानम्' इत्युक्ते ज्ञानाभावमाश्रुतम् स्यात्, मिथ्या इत्युक्ते भ्रान्ति-ज्ञानम् इति स्यात् । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं निरूप्य पदार्थौ दर्शयति । 'मिथ्या च तदज्ञानं च' इत्यादिना । 162

(2) नूनं कथां मिथ्याज्ञानम् अध्यासस्योपादानम्? तस्मिन् सति अध्यासस्योदयात्, असति चानुदयात् - इति ब्रूमः । नन्वध्यासस्य प्रतिबन्धकं तत्त्वज्ञानं तदभावश्चाज्ञानमिति प्रतिबन्धकाभावाविषयतया अज्ञानस्याध्यासेनान्वयव्यतिरेको अन्यथा सिद्धो । ---

159- पं० प० वि० पृ० 210 - 11

160- पं० पा० वि० पृ० 210 - 11

161- पंचपादिका - पृष्ठ 4

162- पंचपादिकाविवरणम् ।।

तस्माच्च प्रथमापेक्षितकारणाकृत्युप्तिमेवान्वयव्यतिरेको
न्यायसहितो कुर्वति । 163

अत्राज्ञानस्याभावत्वनिरासः दृष्टसिद्धानुसारेण कृतः । (६० सि० पा०
65-67)

किं च - "ननु वतृप्तं विषयेन्द्रियादिदोषः कारणमिति । सत्यम् । निमित्तं
तु तत्र । उपादानापेक्षायाम् अज्ञानमनुविशति । सर्वे च कार्ये सोपादानम् । भावकार्य-
त्वाच्च' छाटादिवत्-इत्यनुमानात् ॥ 164

2-3-1(6) ^{जीवस्य} ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वम्

कौयं जीवो नाम? इत्यस्मिन् विषये विवरणकारः कथयति - ब्रह्मैव
अविद्याप्रतिबिम्बत्वमिति वदामः । अस्मिन् सन्दर्भे पंचपादिका-विवरणस्य
अधोलिखिताः अंशा द्रष्टव्याः सन्ति-

(क) जीवः प्रतिबिम्बश्चेन्न न बिम्बात्मतामकान्तुमत्तं प्रतिबिम्बत्वात् अक्षिपात्र-
गतदेवदन्तप्रतिबिम्बवत् इत्येतनराचष्टे 'देवदन्तस्याचेतनाशस्य' इति । अचेतनत्व-
प्रयुक्ता तत्रावगतिः, न प्रतिबिम्बत्प्रयुक्ता, छाटादिषु तथा दर्शनाच्च इति भावः । 165

जीवब्रह्मणोः अभीदप्रतिपादनार्थमिव एतदुच्यते यत् जीवः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः
वर्तते इति । तद्वया- "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा
बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रक ॥ 166

अस्य मतस्य व्याख्यानं कुर्वता पदमपादाचार्येण एतदुक्तं यत् 'तत्त्वमसि'
महावाक्यं प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्य बिम्बस्थानीयेन ब्रह्मणा सह एकत्वं
प्रतिपादयति । तद्वया- 'तत्त्वमिति बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मस्वरूपा प्रतिबिम्ब-
स्थानीयस्य जीवस्योपदिश्यते ।' 167 पंचपादिकाकारस्य पदमपादस्य मतं विवृण्वन्
प्रकाशात्मयतिः यत् कथयति तदपि अवधेयं वर्तते - तथाहि - (क) अमूर्तस्य चाकाशस्य
साभ्यन्तक्षेत्रस्य जले प्रतिबिम्बवत् अमूर्तस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्ब सम्भावाच्च' । 168

163- पं० वि० पा० ॥

164- पं० वि० पा० ॥-12

165- पं० वि० पृ० 64

166- ब्र० सू० शा० भा० पृ० 358

167- पंचपादिका प्रथमवर्णिक, पृ० 108

168- पं० पा० वि० पृ० 289

(ख) रमं रमं प्रतिस्मो बभूव, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचक्षुर्वच, अत एव
चोपमा सूर्यकादिवत् इति च श्रुतिस्मृतिसूत्रे जीवस्य प्रतिबिम्बभावस्य दर्शितत्वात् । 169
(ग) जानुमाश्रप्रमाणोऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् जलान्तराकाश एवाभ्यादि-
प्रतिबिम्बयुक्तो दृश्यत इति क्वतुमशक्यत्वात् तत्प्रतिबिम्बत्वं चिदुपत्वं च शास्त्रप्रतिपन्नं
प्रत्यक्षप्रतिपन्नं च निराकर्तुं शक्यत इति भावः । 170

पंचपादिकायां एतदपि स्पष्टीकृतं कर्तुं यत् प्रतिबिम्बः न वस्त्वन्तरम्
अहंकर्तुरन्दिमंशो बिम्बादिव प्रतिबिम्बं न ब्रह्मणी वस्त्वन्तरम्, किन्तु तदेव तत्,
पृथागवशासविपर्ययस्वस्मतामात्रं मिथ्या इति दर्शयितुम् कथां पुनस्तदेव तत् एकस्व-
लक्षणातावत्मात् । 'यथा बहिः स्थितो देवदत्तो यत्स्वलक्षणाः प्रतिपन्नः
तत्स्वलक्षणा एव केशमन्तःप्रविष्टोऽपि प्रतीयते, तथा दर्पणात्स्थितोऽपि । न
तत् वस्त्वन्तरत्वेयुज्यते । 172

3-3-1(7) मुक्तिते दशायां जीवस्येश्वरस्मत्त्वम्

मुक्तजीवस्य स्वस्मविषये प्रतिबिम्बवादिनामपि आन्तरिकः मतभेदः अस्ति ।
संक्षेपशारीरककारस्य सर्वज्ञात्ममुनेः मतानुसारम् ईश्वरः जीवश्च उक्तौ एव ब्रह्मणः
प्रतिबिम्बौ । मुक्तावस्थायां च प्रतिबिम्बभूतः जीवः बिम्बभूतशुद्धचैतन्ये अवस्थि-
यते ।

किन्तु प्रकाशात्मयतेः मतानुसारं जीवः ईश्वरश्च उक्तौ प्रतिबिम्बस्मौ न
स्तः । बिम्बभूतस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः जीवः तथा बिम्बस्थानीयं चैतन्यं
ईश्वरः । अत एव मुक्तिदशायां जीवः ईश्वरस्मताम् आप्नोति, नतु शुद्धाब्रह्म-
स्मताम् । यावत्पर्यन्तं सर्वेषां जीवनां मुक्तिः न भावति तावत्पर्यन्तं मुक्तः कश्चिद-
जीवोऽपि ईश्वरस्ममवाप्नोति, नतु ब्रह्मस्मम् । अस्मिन् सन्दर्भे सिद्धान्तलेशसंग्रह-
कारस्य अप्ययदीक्षितस्य निम्नलिखितानि कथनानि अवधेयानि वर्तन्ते -

- 169- पं० पा० वि० पृ० 289
170- पं० पा० वि० पृ०
171- पं० पा० वि० पृ० 104
172- पं० पा० पृ० 104-5

- (1) "तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीय ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिक-
बिम्बदृष्टान्तेन स्वातंत्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते । (सि०ले०पृ० 104)
(2) "अस्मिन् पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्व सर्वेश्वरत्व सत्यकामत्वा-
दिपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते" (सि०ले०. २५३-४३६)

(3) तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्य अनेकेषु उपाधिषु प्रतिबिम्बे सति ^{सि०ले०. २५३} ~~सि०ले०. २५३~~ ^{४३६} ~~४३६~~
एकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्यादये तेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य
बिम्बभावेनावस्थानावश्यं भावात् (सि०ले० ५३६)

(1) कार्यापाधार्यं जीवः कारणोपाधारीश्वरः (सू०शा०)

(2) जीवः इवेश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेषः " इति पक्षे मुक्तस्य
बिम्बतुल्यदृष्टाद्यैतन्यस्यैवैवावस्थानम्" (सि०ले०सं०पृ० 534)

(3) उपाधिद्वयमन्तरेणोभायोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् (सि०ले० सं०पृ० 104)

अत्रैतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं जीवः ईश्वरः उभा-
एव मिथ्या । आभासमात्रत्वात् । ब्रह्म सदैव मुक्तः जीवश्च मिथ्या । ब्रह्मणि
संसारित्वं तथैव कल्पितं यथा नःस्थाने नीलिमा ¹⁷³ । अविद्यायाः कारणात् जीवः
अमुक्तवत् प्रतिभासते । किन्तु वस्तुतः ब्रह्मस्वसत्त्वात् जीवः सदैव मुक्तः । एवं
प्रकारेण च मोक्षप्राप्तिः औपचारिकतामात्रम् । तच्च सुरेश्वरेण बृहदारण्यकोपनिषद्
भाष्यवार्तिके व्याधाकुलसंवर्धितस्य राजकुमारस्याख्यायिक्या तथा तैत्तिरीयो-
पनिषद्भाष्यवार्तिके 'दशमस्त्वमसि' इत्यनेन दृष्टान्तेन प्रतिपादितम् ।

वाचस्पतेः मतानुसारमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः । स न्तु चैतन्यस्य
प्रतिबिम्बश्च न वा चैतन्यस्याभासः । यथा घटस्योपाधौ किञ्चिद्विद्यमानं जाते सति
तदवच्छिन्नः आकाशः महाकाशो अवस्थितः भावति, तथैव अन्तःकरणास्योपाधौ
किञ्चिद्विद्यमानं सति तदवच्छिन्नं चैतन्यम् अनवच्छिन्ने चैतन्ये अवस्थितः भावति । एवं
प्रकारेण च अवच्छिन्नस्य जीवस्य अनवच्छिन्नब्रह्मस्यैवैवमुक्तिः । ¹⁸⁴

173- आत्मा संसारिता यातो यथा कात्स्न्यं क्यत्तथा (बृ०शा०वा० 2-4-486)

174- यथा च दर्पणापन्ये तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावे वतिवत्तैवमविद्यापाधान-

विगमे जीवे ब्रह्मभावे (भा०मती 2-3-43)

'अनारब्धाकार्ये एव तु तदवधौः' इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता शंकराचार्येण उक्तं यत् ज्ञानेन संचितकर्मराशोः - क्षयः भावति नतु प्रारब्धाकर्मराशोः । 175
 आरब्धाकर्मणां पक्षभोगार्थः ज्ञानप्राप्तेरनन्तरमपि शरीरस्य अवस्थितिः ।
 एवं प्रकारेण मुक्तस्य पुरुषास्यापि 'आरब्धाकर्मणां भोगपर्यन्तं शरीरधारणं' आवश्यकम् । तदेव जीवन्मुक्तिरित्युच्यते । 176

विवरणाकारः प्रकाशात्मयतिरपि" तस्य तावदेव चिरम्" अस्याः छान्दोग्य श्रुतेः अनुसारं तत्त्वज्ञानानन्तरमपि देहेन्द्रियाणां किञ्चित्कालपर्यन्तं अवस्थानं भावति इति स्वीकरोति । तद्व्यधा-

- (1) 'प्रारब्धाकर्मवत्तश्च तत्त्वदर्शनं साशरीरस्यैत सम्भावति । व्यासादीनाञ्च सशरीराणामेव अपरोक्षदर्शनं श्रूयते ।' 177

शंकरप्रवर्तितस्य जीवन्मुक्तेः सिद्धान्तस्य भामतीकारेण विवरणाकारेण तथा वार्तिककारेणापि समर्थनं कृतम् । अस्य सिद्धान्तस्य विरोधाः केवलं मण्डन-
 मिश्रेण कृतः । सः जीवन्मुक्तिसिद्धान्तस्य छाण्डनं कृत्वा सदयोमुक्तितवादं प्रति-
 पादयति । स्थितप्रज्ञस्य जीवन्मुक्तत्वं मण्डनः न स्वीकरोति । तस्य मतानुसारं
 स्थितप्रज्ञ अपि साधाकः एव । किन्तु वाचस्पतिमिश्रस्य एतत् कथनमस्ति यत्
 स्थितप्रज्ञः सिद्धाः भावति, नतु साधाकः । नैकेषां स्थितप्रज्ञानां तत्त्वज्ञानं
 दीर्घजीविता च प्रख्याता एव । अतः तत्त्वसाक्षात्कारे सत्यपि प्रारब्धाकर्मणां
 क्षयपर्यन्तं जीवन्धारणं नापेशलम् । तथाहि -

- (1) स्थितप्रज्ञश्च न साधाकः, तस्योत्तरीत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वाच्च ।
 निरतिशयप्रज्ञस्तु स्थितप्रज्ञः, सव सिद्धा एव । 179

- (2) अन्यथा देवर्षीणां हिरण्यगर्भम्बुदालक प्रभृतीनां विगलितवृत्तेश-
 जलावरणात्परा परितः प्रदयोत्तमान्बुदिष्टासत्त्वानं ज्योर्जीविता भावेत् । 180

- (3) तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धाकामाकानां कर्मणां प्रक्षयाय तदीयसमस्त
 पक्षोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । 181

- 175- ब्र0 सू0 4-1-15
 176- ब्रह्मसाक्षात्कारे जातेऽप्याप्रारब्धाक्षयविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरस्तु ।"
 (वि0 प्र0 सू0 प्र0 362)
 177- प्र0 पाठो वि0 प्र0 487
 178- स्थितप्रज्ञतावन्न विगलितनिजिलाविद्यः सिद्धाः, किन्तु साधाक
 एवावस्थाविशेषः प्राप्तः स्यात् । (ब्रह्मसिद्धिः प्र0 130)
 179- भामती प्र0 959
 180- भामती प्र0 958
 181- भामती प्र0 958

३-३-१(८) अवणस्यागित्वम्

अवण-मनन-निदिध्यासनानामंगित्वविषये विवरणमतानुयायिनामेतत्
कथनमस्ति यत् मनननिदिध्यासनाभ्यां सहकृतेन अवणोऽन आत्मसाक्षात्कारः सम्भावति ।
तदयथा -

- (१) मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यागम्यां सह अवणं नाम अंगि विधीयते ।¹⁸²
- (२) मनननिदिध्यासनयोश्च अवणांगत्वमुत्तरत्र वक्ष्यामः ।¹⁸³
- (३) सर्वथा तावत्मनननिदिध्यासनाभ्याम् अंगभूताभ्यां सह अवणविष्मन्मस्त्येव ।¹⁸⁴
- (४) विशिष्टशब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रति अव्यवधानेन कारणं भावति
प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनन-निदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्म-
प्रवणतासंस्कार-परिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभावहेतुतां प्रतिपद्येति
इति फलं प्रत्यव्यवहितस्य करणस्य कस्मिन्स्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते
मनननिदिध्यासने तदीयं अंगीक्रियेते ।¹⁸⁵

अस्य मतस्य विपरीतं भ्रामतीकारः अवणमननाभ्याम् उपकृतेन निदिध्यासनेन
यः संस्कारः उत्पद्यते तेन युक्तमन्तःकरणेन आत्मसाक्षात्कारः भावति । एवं प्रकारेण
वाचस्पति ब्रह्मसाक्षात्कारे निदिध्यासनस्यागित्वं तथा अवणमननयोः अंगत्वं
प्रतिपादयति । तदयथा - 'ते (अवणमनने) एव च चिन्तासन्ततिमीयं तृतीयां
प्रतिपत्तिं (निदिध्यासनस्यां) प्रसुवाते । सा च आदर-नैरत्तर्यदीर्घकालसेविता साक्षात्कार
वतीमाधान्ते एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीम् ।

(अ) कर्मणां विद्यार्थत्वम्

भागवता शंकराचार्येण ज्ञानस्यैव मोक्षासाधनत्वं स्वीकृतम् । तस्य मतानुसारं
जीवस्य कर्तृत्व-जीवतृत्वम् अविद्याहेतुकम् । अविद्या एव बन्धस्य हेतुः । विद्योदये
सति जीवः ब्रह्मभावाप्नोति । एवं च विद्या (ज्ञानम्) एव मोक्षास्यैकमात्रं साधनम् ।

182- पं० पा० वि० प्रथमवर्णिक पृ० ३०

183- " " " " " ३३

184- " " " " " ३४

185- पं० पा० वि० पृ० ४-११-१२

तदयथा -

(1) एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिको ध्यासो मिथ्या प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभावतृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षाः । 186

(1) तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैव सति यथा कर्तृत्वपक्षेणैव तारतम्यावस्थितेषु कश्चिदतिशयो मोक्षा इति प्रसज्येत । 187

किन्तु शंकरोत्तरवर्तिनामाचार्याणां एतन्मतमस्ति यत् मोक्षास्य साधनं ज्ञानं किन्तु ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणाभपि उपयोगः अस्ति । किन्तु उपयोगः कीदृशः इत्यस्मिन् विषये तेषां मतभेदोऽस्ति ।

विवरणप्रस्थानानुसारं यज्ञादिकर्मणामुपयोगः विद्योत्पत्तौ (ज्ञानोत्पत्तौ) कर्तते । तथाहि - 'नित्यनैमित्तिककर्मणुष्ठानैः संस्कृतस्य आत्मनो यदि अवणामनन-ध्यानाभ्यासादीनि ज्ञानसाधनानि संपदयन्ते तदा संस्कारकर्मणि सहकारिविशेषाच्च आत्मज्ञानमवतारयन्ति । 188

किन्तु भगवत्प्रस्थाने एतत् स्वीक्रियते यत् कर्मणामुपयोगः विविदिषोत्तौ कर्तते न तु विद्योत्पत्तौ । तदयथा - 'उत्पत्तौ ज्ञानस्य क्वापि विद्यते विविदि-षोत्पादद्वारा विविदिषान्ति यज्ञे' इति श्रुतेः । 189

सुरेश्वराचार्येण वार्तिकप्रस्थानेऽपि कर्मणां विविदिषामाश्रमेव उपयोगः इति निरूपितम् । अष्टाध्यायीदिक्षितः अपि एवमेव कथयति ---

'भाष्यकृद्भिरपि विद्यासंयोगाच्च प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि विविदिषसंयोगात्तु बाह्यान्तराणि यज्ञादिनि इति यज्ञादीनां विविदि-षार्थात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । 191

(आ) अवणादौ विधात्वम्

विवरणकारः प्रकाशात्मयति अवणो नियमविधिं स्वीकरोति । 'तत्तु समन्वयात्' इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकरेण अवणादौ विधोः निषेधाः कृतः । किन्तु अत्र विवरणपत्तिनां कथनमेतदस्ति यत् भगवता शंकराचार्येण दर्शनस्य निषेधाः कृतः न तु अवणाविदधोः । अस्मिन् सन्दर्भे विवरणप्रस्थानानुयायिनां निम्नलिखितानि कथनानि द्रष्टव्यानि -- 192

(1) 'दर्शनविधाने हि ब्रह्म कर्मतया गुणभूतं प्रसज्यते ।

ब्र०सू०शा० 1-1-1 पृ० 4

187- ब्र०सू०शा० 1-1-4

188- यजु०शा० वि० तृतीयवर्णिक पृ० 540- 189- भगवत् 3-4-26- 190- बृ०शा० वा० 4-1051

- (2) दर्शनविधाने अयं दोषा इति दर्शयति - "प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थः सह
बुद्धः प्राधान्येन" इति न्यायेन प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् दर्शनस्य च प्रकृत्यर्थतया
गुणभूतत्वेन तद्विशोषणस्य ब्रह्मणोऽपि सुतरां गुणभूतत्वं स्यादित्यर्थः । 193
- (3) ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्य विचारविधाने तु स्वप्नस्थानभूतदर्शनविशोषणतया ब्रह्मपि
स्वप्नस्थानं भावति न तु गुणभूतम् इति वेदान्तैः ब्रह्मपि स्वप्नस्थाने प्रतिपाद्यमाने तदधा-
र्शनाय श्रवणादिविधानं नैव विस्तृतम् । 194
- (4) 'नादयः आत्मनि वेदान्ततिरिक्त, प्रमाणाप्रसूते व्याक्त्याभावात्' 195
- (5) 'ननु श्रवणं न नियमविधिरूपद्वये व्याक्त्याभावात् तत्र किमात्मा विचारितवेदान्त-
रेव ज्ञातव्य इति वेदान्तो नियम्यते, किं वा वेदान्तानां विचारेणैव ज्ञातव्य इति विचारः
अथवा मुमुक्षुणा मोक्षसाधन-ज्ञानाय आत्मैव श्रोतव्य इत्यात्मा? 196

इतिषां कथनानां सारः विवरणभावप्रकाशिककारस्य नृसिंहाश्रमाचार्य-
स्यानुसारमयमस्ति यत् श्रोतव्यः, इत्यनेन वेदान्तवाक्यश्रवणद्वारा आत्मज्ञानस्य
भावना कर्तव्या इति नियम्यते - (क) एवमात्मज्ञानस्य तर्कितसाधनान्तरसाध्यत्व-
योग्यतायामपि अविद्यानिवृत्तिसमर्थादेवेतात्मज्ञानसाधनीभूतवेदान्तश्रवणं पक्षी-
अप्राप्तं विधीयते ।

197

(ख) भिन्नात्मविषयकवाक्यश्रवणं व्याकृत्यते ।

(ग) विचारनियमविध्यभावे नियमेन ततो निवृत्त्यसंभावात् । 198

193- वि० ता० दी० बृ० 37

194- पं० पा० वि० पृ० 37

195- वि० भा० प्र० पृ० 34 (विवरणभावाप्रकाशिक-नृसिंहाश्रम)

196- वि० भा० प्र० पृ० 36

197- वि० भा० प्र० पृ० 36

198- वि० भा० प्र० पृ० 36

किन्तु भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विध्यभावं
मुनते । 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यत्रापि विधिर्न अपितु विधिसमः वर्तते । एवमेव
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र श्रूयमाणाः
दर्शनविधारपि विधिः नापितु विधिसमः । अस्मिन् सन्दर्भे वाचस्पतेः निम्न-
लिखितानि कथनानि अवधेयानि वर्तन्ते ।

----- 'आत्मेत्योपासीतेति न विधिः, अपितु विधि-सम्प्रो¹⁹⁹य
'अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयः विधिः सन्मैवावधेयैरनुदयन्ते' मनननिदिध्यासन-
योरपि न विधिः तयोः अन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारपक्षयोः विधिसमैर्वचनैरनु-
वादात्²⁰¹ । 'न च चिन्ता साक्षात्कारयोर्विधारिति तत्त्वसमीक्षायाग्रस्माभिरुपपादितम् ।
विस्तेरणा चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । जर्तिलयम्वाग्वा जुह्यात् इतिक्व विधिसम्रा एते
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादयो नतु विधेय इति ।²⁰²

एवंप्रकारेण श्रवणादीनाम् विधात्वविषये विवरणाप्रस्थानं भामती-
प्रस्थानयोः मतभेदः वर्तते ।

३-३-(९) शाब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणम्

मण्डनमिश्रः 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यार्थप्रत्ययाम्भासस्य प्रसङ्गान्न ब्रह्म-
साक्षात्कारस्य करणमिति प्रतिपादयति । भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः प्रसङ्गान्नस्य
महत्त्वं स्वीकुर्वन्नपि एतत् कथयति यत् मनसः सहकारिकरणत्वेनैव प्रसङ्गान्नस्य ब्रह्म-
साक्षात्कारे उपयोगः, नतु स्वतन्त्रत्वेण तदयथा - 'वाक्यार्थभावनापरिपाक्सहित-
मन्तः करणं त्वं पदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावय-
तीति युक्तम् ।²⁰³ 'सत्यं न ब्रह्मसाक्षात्कारः आगमपुर्वितप्रलभपितु युक्त्यागमार्थज्ञानाहित-
संस्कारसचिवं चिन्तमेव ब्रह्मसाक्षात्कारवती' बुद्धिधवृत्तिं समाधाने ।²⁰⁴

-
- 199- भामती 1-1-4 पृ० 115
200- भामती ,, पृ० 130
201- भामती ,, पृ० 153
202- ,, ३-2-21 पृ० 713
203- भामती पृ० 57
204- भामती पृ० 932

किन्तु विवरणकारः प्रकाशात्मयतिः आत्मसाक्षात्कारकृते न प्रसंख्यानस्य न च मनसः करणत्वं स्वीकरोति । तस्य मतानुसारं तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्यानि अर्थाद् शब्द एव ब्रह्मसाक्षात्कारस्य करणम् । तस्य मतानुसारं 'तं त्वोपनिषदम्' वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ' इत्यदयाः श्रुतयोरपि एतद् प्रतिपादयन्ति यत् वेदान्त-वाक्यानां अवणातिस्मितमन्यस्य कस्यापि साधनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे उपयोगित्वं नास्ति । शब्दात् ब्रह्मणः अपरोक्षं ज्ञानं कदा सन्भावति? इत्यस्याः शंकायाः समाधानाय विवरणपट्टिः शब्दापरोक्षावादं समर्थायन्ति । तथाहि- 'इन्द्रियस्य यथा अपरोक्षा ज्ञानजनकत्वं एवं शब्दस्यापि तदविच्छेदम्, अपरोक्षार्थविषयत्वस्य शब्दज्ञानेऽपि सत्त्वात् । ²⁰⁵ अतएव ज्ञातव्यं वर्तते यत् नैयायिकानां मते इन्द्रियजन्यज्ञानस्यै-वापरोक्षत्वं स्वीक्रियते । किन्तु वेदान्तमते ज्ञानस्यापरोक्षतायाः आधारः विषयस्य स्वभावो भावति । अतः इन्द्रियजन्यत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वे न नियामकम् । अपि च शब्दापरोक्षावादिनां मतानुसारं- 'यत्साक्षादपरोक्षात्' इति श्रुतिः एतद् प्रति-पादयति यत् अपरोक्षाया संविदा सह तादात्म्यस्थापनात् परोक्षं वस्त्वपि अपरोक्षं संजायते । अपि च 'दशमस्त्वमसि' इत्यादि स्थलेषु शब्दादेवापरोक्षाज्ञानं स्पष्टम् । अतः विवरणपट्टिनां मतानुसारं शब्दः अपरोक्षज्ञानस्य हेतुः । एवं प्रकारेण च महावाक्यअवणामेव आत्मसाक्षात्कारस्य करणम् न तु मनः । मनसः करणत्वस्य निषेधाः 'यन्मनसा न मनुते' इत्यादि श्रुतिष्वपि उपलभ्यते । 'मनसोवानुद्गष्टव्यम्' इत्यादि श्रुतिषु मनसः या करणता निरूपिता सा शब्दस्य सहकारिस्मैणैव वर्तते ।

वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः अपि आत्मसाक्षात्कारं प्रति उपनिषद्वाक्यानां करणत्वं स्वीकरोति न तु मनसः । आत्मानात्मपदार्थानां विज्ञानेऽपि मनसः साधारण-कारणत्वमेवास्ति न तु करणत्वम् (आसाधारणं कारणत्वम्) । तथाहि -

(क) भावनोपचितो चेतो न कैवल्यकारणम् ।

206

तस्यैव समुच्छेदान्तद्वैतत्वज्ञानहानतः ॥

(ख) आत्मानात्मपदार्थेषु विज्ञानोत्पत्तिसाधनम् ।

207

मनः साधारणं दृष्टं सर्वज्ञानहेतुतः ॥

205-

वि० भा० प्र० पृ० 403

206-

वृ० उ० भा० वा० 2-4-205

207-

वृ० उ० भा० वा० 2-4-4(650)

3-3-2 प्रतिबिम्बवाद-अवच्छेदवादयोः वैषम्यम्

जीवपरमेश्वरयोः औपाधिकः भेदः, न पारमार्थिक इति अद्वैतिनां सिद्धान्तः । तत्र अज्ञानान्तः करणस्योपाधिभिः जीवः अवच्छिन्नं तत्र उपाधौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः इति पक्षादवयवम् । तत्र आद्यः अवच्छेदवादः, द्वितीयः प्रतिबिम्बवादः इत्युच्यते । अवच्छेदवादे अन्तःकरणवच्छिन्नं जीवः, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं ईश्वरः । ईश्वरस्य उपाधि माया, माया-अविद्योरभेदः जीवस्य उपाधिः अन्तःकरणम् । अत्र अवच्छेदवादिनां मते जीवो नाम अखाण्डस्य ब्रह्मणः सखाण्डाभिव्यवितः । तेषां मते जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः घटाकाशमहाकाशयोः इव । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यादिषु सूत्रेषु च सूत्रकारेण परमात्मनः अंशत्वेन जीवस्वसम्बन्धानात् अयम् अवच्छेदवादः अंशवादो वा सूत्रकारणम् अभिप्रेतः इति अवगम्यते । 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः (गीता 1-5-7) इति भागवदगीतायामपि जीवस्य ब्रह्माशत्वं प्रतिपादितम् । अवच्छेदवादे बुद्धान्तःकरणदिकं चैतन्यस्य अवच्छेदकं विशेषणं का इति समाष्टिमायायाः समष्टयन्तःकरणम् उत्पद्यते तेन विशिष्टं चैतन्यं च हिरण्यगर्भाः इत्युच्यते । व्यष्टयविधायाः व्यष्टयन्तःकरणम् उत्पद्यते तेन विशिष्टं चैतन्यं च जीव इत्युच्यते ।

'न स्थानतोऽपि' इत्यादि सूत्रीवताधिकरणो भाष्यकारेण स्वयं प्रतिबिम्बवादः निराकृतः । अस्यैव अधिकरणस्य 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' इति सूत्रे जलसूर्यवृष्टान्तग्रहणात् प्रतिबिम्बवादः एव सूत्रकारसम्मतः इति प्रतिबिम्बवादिभिः उच्यमाने अवच्छेदवादिभिः उच्यते - 'अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वं' इति उत्तरसूत्रे एव भाष्यकारेण सर्वगतस्य आत्मनः प्रतिबिम्बत्वं निराकृतम् । अम्बुः सूर्यादिभ्यो विक्रकृष्टे देशे वर्तते । आत्मा तु अमूर्तः । तस्य च सर्वव्यापित्वात् तस्मात् विक्रकृष्टदेशे वर्तमानं प्रतिबिम्बयोग्यं न किमपि वस्तु अस्ति । अतः सर्वगतस्य आत्मनो प्रतिबिम्बो न युक्तः ।

अत्र यथा सूर्यः जले प्रतिबिम्बितः सन् जलगतकम्पनाद्युपाध्यधीनो भावति, तथा ब्रह्मापि अन्तःकरणादि परिच्छिन्नं सत् अन्तःकरणगतसखादिभाग भावति इत्यत्रैव तात्पर्यं नतु ब्रह्मणः सूर्यवत् प्रतिबिम्बत्वे तात्पर्यम् इति मन्तव्यम् ।

तस्मात् अन्तः करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः । 'मायोपाधि जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादितक्षाणः' इति वाक्यवृत्तिगतं वचनम् उपपद्यते । कार्यापाधारस्य जीवः कारणोपाधारोऽश्वरः' इत्यपि उपपन्नम् । वाचस्पतिमिश्रैः अवच्छेदवादम् अकल्प्य नीलस्य चैतन्यस्य नीले अन्तः करणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बनं निराकृतम् । तथा चोक्तम् - 'सर्वदिग्द्रव्यम् अतिस्वच्छतया स्रवतो द्रव्यान्तरस्य तदविवेकगृह्यमाणस्यापि छायां गृहणीयात् । चिदात्मा तु अस्रो विषयी न विषयच्छायाम् उदग्राहयितुम् अर्हति । यथा ह - 'शब्दगन्धारसादीनां कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति । लोके स्रवतो द्रव्यस्यैव प्रतिबिम्बः दृश्यते । अतः प्रतिबिम्बपक्षः सर्वथा निरस्तो भवति । आत्मनः सावयवत्वात् न प्रतिबिम्बतं युक्तम् ।

स्मरहितस्य शब्दस्य प्रतिध्वनिः पर्वगुहादिषु प्रतीयते । किन्तु तन्न युक्तम् । यतः प्रतिध्वनिः ध्वने प्रतिबिम्बो न, अपितु प्रथमशब्दात् उत्पन्नः शब्दान्तर एव प्रतिबिम्बः सदैव चाक्षुषो भवति । पुष्पस्य प्रतिबिम्बः दर्पणे चाक्षुषो वर्तते, किन्तु पुष्पस्य सौरभिः दर्पणे नानुभूयते । अतः तस्य प्रतिबिम्बित्वं कल्पयितुं न शक्यते । स्रवतो द्रव्यात् अतिरिक्तं कस्यापि प्रतिबिम्बित्वं नाजसम् ।

प्रतिबिम्बवादे अपरो दोषोऽपि विद्यते । प्रतिबिम्बपक्षे प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बः, तस्य प्रतिबिम्बः च अपेक्षितः । एवं सम्मुखादर्पणेषु प्रतिबिम्बस्य निर्मुखाता सम्भावति ।

'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यादि सूत्रभाष्याणां व्याख्यानप्रसंगे अपि वाचस्पतिमिश्रैः जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वं समाहितम् । 'तस्मादद्वैते भाविके स्थिते जीवभावस्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्व्वर्णीयता विक्षोपादान भौदात् तत् प्रतिबिम्बभौदाः । न च मौक्त्यस्य अनर्थाबहुलता, यतः प्रतिबिम्बानां ह्यव्यामतावदाततादि जीवनामेव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्मणस्तु बिम्बस्यैव न तदभिसम्बन्धः । यथा च दर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावे अवतिष्ठते न कृपाणोः प्रतिबिम्बितं अपि एवम् अविद्योपादानाविगमे जीवे ब्रह्मभावः' इति सूत्रस्य प्रसंगेऽपि वाचस्पतिना जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वं समर्थितम् । अत एव वाचस्पतिमिश्राः अपि प्रतिबिम्बवादिनः इति केचन वदन्ति । किन्तु परिमलकारैः समन्वयाधिकरणास्य उपसंहारे ह्येतद्वच्यं सविस्तरम् आलोचितम् । तैः प्रथमतः प्रतिबिम्बवादम् उपस्थापयित्वा तदनन्तरम् अवच्छेदवादः उपस्थापितः । अपि चावच्छेदवादे न सूत्रादिविरोधाशङ्का इति तैः समाधानं कृतम् ।

अतः 'वाचस्पतिमिश्राः अवच्छेदवादिनः इति वदन्ति ।

३-३-३ विवरणप्रस्थान- भामतीप्रस्थानयोः वैगम्यम्

भामतीप्रस्थाने अनेकेषु स्थानेषु मण्डनमिश्रस्य तथा विवरणप्रस्थाने अनेकेषु स्थानेषु सुरेश्वराचार्यस्य प्रभावः दृश्यते ।

मण्डनमिश्रस्य मते अविद्यायाः आश्रयः जीवः, अविद्यायाः विषयः ब्रह्म एवं वाचस्पतेः मतेऽपि अविद्यायाः आश्रयः जीवः, अविद्यायाः विषयश्च ब्रह्म एवेति पक्षः । जीवस्य आश्रयः अविद्या । अविद्यायणश्च आश्रयो जीवः इति इतरैत-
राश्रयदोषाः सम्भावति । अस्याः दोषस्य निराकरणं मण्डनमिश्रः बीजांकुरदृष्टान्तेन करोति । उपर्युक्तस्य दोषस्य निराकरणं वाचस्पतिनाऽपि बीजांकुरदृष्टान्तेन कृतम् ।

किन्तु सुरेश्वराचार्यः अविद्यायाः आश्रयविषययोः भेदं न स्वीकरोति । तस्य मते अविद्यायाः आश्रयो विषयश्च ब्रह्म एव । ब्रह्मणि तथा अविद्यायां विषयविषयिभावसम्बन्धाः वर्तते । असौ सम्बन्धः अनादिः नैसर्गिकश्च भावति । पद्मनाभाचार्यः तथा प्रकाशात्म्यतिरपि एवमेव प्रतिपादयन्ति ।

मण्डनमिश्रः अनेकजीवाविद्यावादस्य समर्थनाय मूलविद्यायाः नानात्वं प्रतिपादयति । एवमेव वाचस्पतिरपि अनेकजीववादसमर्थनाय मूलविद्यायाः नानात्वं स्वीकरोति । वाचस्पतिः भामत्यां 'तदधीनत्वादधीनत्वं' इति सूत्रस्य व्याख्याने भिन्नाधि-करणयोः विद्याविद्ययोः अविरोधात्वं समर्थयति ।

मण्डनमिश्रस्य मते शाब्दज्ञानं परोक्षात्मकं भावति । तस्य मते तत्त्वमसि' आदि महावाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारः नोत्पद्यते । श्रवणानन्तरं मननं तथा प्रसंख्यान-
मावश्यकम् । तस्य मते 'विज्ञाय प्रज्ञं कुर्वीत' इति श्रुतिः एवं 'ततस्तु तं पश्यतो निष्कलं ध्यायमानः' इति मुण्डकश्रुतिः प्रसंख्यानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वं प्रतिपादयतः ।

वाचस्पतेः मतेऽपि ध्यायमेव ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कारणम् । 'अपि च सैराधाने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' इति सूत्रमपि तां श्राक्यति । वाचस्पतेः मतम् अमलानन्दः एवं स्पष्टयति । ---

'अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थाध्यानजा प्रमा । शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति
वाचस्पतिः परः ॥ 209 अस्मिन् विषये वाचस्पतिः मण्डनमिश्रस्य प्रसंख्यानविषयसि-
द्धान्तमपि समर्थयति । तदयथा-

'न चैषा साक्षात्कारो शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् ।

अपितु प्रत्यक्षास्य, तस्यैव तत्कालत्वनियमात्

अन्यथा कुटजबीजादपि वटांकुरोत्पत्तिप्रसंगात् ॥ 209

सुरेश्वराचार्यः मण्डनस्येवं मतं छाण्डयति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषम्' (बृ० ३-९-२६)

इति श्रुतिः तथा 'शास्त्रोपनिषत्वात्' (ब्र० १-१-३)

इति सूत्रं च ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति उपनिषद्वाक्यमेव करणमिति मनुते ।

विवरणाकारः प्रकाशात्मयतिरपि आत्मसाक्षात्कारस्य करणम् उपनिषद्-
वाक्यमेव इति कल्पयति ।

'एवं च 'तं त्वौपनिषदम्' इति तदधिगतप्रत्ययेन ब्रह्मावगतिहेतुत्वं शब्दस्य
दर्शितमपन्नम् भावति, अपरोक्षावगतेरेव सम्यगवगतित्वात् ॥ 211

अस्माभिः एतत् ज्ञातुं शक्यते यत् ब्रह्मसाक्षात्कारस्य करणविषये
वाचस्पतिः मण्डनसिद्धान्तम् अनुकरोति । तथा विवरणाकारः सुरेश्वराचार्यः
शब्दापरोक्षावादमेव उपस्थापयति ।

अवणामनन-निदिध्यासयोः अंगित्वविषयेऽपि भ्रामतीप्रस्थानस्य विवरणा-
प्रस्थानेन सह मत्प्रोदाः वर्तन्ते । वाचस्पतिः ब्रह्मसाक्षात्कारे निविध्यासनस्य अंगित्वं
तथा अवणामननयोः अवणामननयोः अंगत्वं कल्पयति । किन्तु विवरणाकारः अवणास्यांगित्वं
मनननिदिध्यासनयोश्च अंगत्वं कल्पयति । सुरेश्वरोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारे अवणस्य
अंगित्वं मनुते ।

विवरणाकारः प्रकाशात्मयतिः जीवस्वरूपप्रतिपादनाय प्रतिबिम्बवादं तथा
भ्रामतीकारः अवच्छेदवादं च स्थापयति । अवच्छेदवादस्य समर्थकाः प्रतिबिम्बावादं
प्रति एतत् आक्षेपं कुर्वन्ति यत् चैतन्यस्यामूर्तत्वात् अन्तःकरणे चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः
नोपपद्यते । (किन्तु अवच्छेदवादेऽपि अयं दोषः समानः) ।

209- वे० १-१-२८ पृ० १८

210- भ्रामती १-११ पृ० ५५-५७

211- पृ० पाठो वि० पृ० ४०८

एवम् अविद्यायाः आश्रयविषययोः विषयेऽपि भिन्नता वर्तते । वाचस्पतेः मते जीवः अविद्यायाः आश्रयः । तेन 'दृष्टिसृष्टिवादः स्वीकृतः । तस्य मते अहि-विष्मस्याधिष्ठानं रज्जुः भावति तथा प्रपञ्चविष्मस्याधिष्ठानं जीवाश्रिताविद्यायाः विषयीभूत ब्रह्म एव अथावा ईश्वरो कृतिः ।

विवरणाकारस्य मते ब्रह्म एव अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च । भामती-प्रस्थानानां मते मूलाविद्यायाः जीवभेदेन नानात्वं, विवरणप्रस्थानानां मते एकैव मूलाविद्या ।

मोक्षाविषयेऽपि उभयोः प्रस्थानयोः मध्ये मतभेदाः सन्ति । विवरण-प्रस्थाने जीवः प्रतिबिम्बस्मः तथा ईश्वरः बिम्बस्मश्च भावति । अतः तत्त्वत्पर्यन्तं मुक्तः जीवः ईश्वरस्मै अवस्थीयते । भामतीकारः जीवस्य अन्तःकरणावच्छिन्नत्वं स्वी-करोति । अतः मुक्तदशायां जीवः अनवच्छिन्नस्मत्त्वेनावस्थीयते ।

जीवन्मुक्तेः सन्दर्भाऽपि वैभिन्न्यं वर्तते । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतिः जीवन्मुक्तिसिद्धान्तं समर्थायति विवरणप्रस्थाने ।

उभयोः प्रस्थानयोः मोक्षास्य एकमात्रसाधनं ज्ञानमेव इति स्वीक्रियते । किन्तु भामत्यनुसारेण 'तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन'²¹² इति श्रुतिषु प्रयुक्तं 'विविदिषन्ति पदेन' यज्ञादि कर्म्मणामुपयोगः विविदिषायाम् एव । प्रकाशात्म्यतेः मतानुसारेण यज्ञादिकर्म्मणामुपयोगः विद्योत्पत्तौ भावति नतु विविदिषोत्पत्तौ ।

3-4-0 तृतीयाध्यायस्य सारः समाहारश्च ।

आदित्यवेदान्ते सत्स्वपि भास्करप्रस्थानादिषु वार्तिकप्रस्थानस्य, भामतीप्रस्थानस्य तथा विवरणप्रस्थानस्य विशिष्टं महत्त्वं वर्तते । यद्यपि मण्डन-मिश्रस्य कथनानां समावेशः भामतीप्रस्थाने संजातः, एवमेव सुरेश्वराचार्येण यद्यपि कथितं तस्य सन्निवेशः विवरणप्रस्थाने द्रष्टुं शक्यते तथापि एतेषाम् आचार्याणां एतेः प्रवर्तितानां सिद्धान्तानां च स्वीयं वैशिष्ट्यं वर्तते । भामतीप्रस्थानस्य आक्सनम् एतेषाम् उल्लेखं बिना सम्यग्न स्मरणं कर्तुं न शक्यते । मण्डनमिश्रसुरेश्वरयोः स्वयमस्ति पार्थक्यं वा ह्यस्मिन् विषये अस्माकं मतमेतदस्ति यत् तयोः सिद्धान्तेषु पार्थक्यं दृश्यते ।

वार्तिकप्रस्थानानुसारम् अविवेकस्य ज्ञानाभावस्य अविद्यात्वमस्ति ।
 एवं च अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च सैव । अविद्यायाः दैवविध्यराहित्यमपि
 सुरेश्वराचार्येण प्रतिपादितम् । अविद्यागतः यः चिदाभासः स एव ईश्वरः इति ।
 तथा अविद्याकामकर्म च एतानि त्रीणि सृष्टेः बीजानि । सृष्टेः विभागः अव्याकृतावस्था
 व्याकृतसूक्ष्मावस्था तथा अव्याकृतसूक्ष्मावस्थाः इत्येवं प्रकारेण कर्तुं शक्यते इति
 सुरेश्वराचार्यः अभिप्रैति । जीवस्याभाससत्त्वं बन्धास्याविद्याजन्यत्व, कर्मणां
 विद्यार्थकत्वाभाक्त्वं तथा ज्ञानकर्मसमुच्चयवादस्य अस्वारस्यम् अपि सुरेश्वराचार्येण
 प्रतिपादितम् ।

भास्कराचार्येण अपि एकस्य नवीनस्य प्रस्थानस्य उदमाकनं कृत्वा भेदा-
 भेदवादस्य प्रवर्तनं कृतम् । भागवत्पादसम्मतम् अविद्याध्यासयोरैक्यं भास्करेण नाङ्गीकृतम् ।
 शंकराचार्यस्य मायावादोऽपि भास्करेण छण्डितः । शंकरस्य विपरीतं भास्कराचार्यः
 ज्ञानकर्मसमुच्चयवादं समर्थयति । भेदज्ञाननिवृत्तिरेवाविद्यानिवृत्तिः इत्येवं प्रतिपादयः
 सः सदयोमुक्तिः, कम्मुक्तिः इति मुक्तेः दैवविध्यं प्रतिपादयति ।

पदमपादाचार्यविरचितः पञ्चादिकानामकः ग्रन्थः सम्प्रति चतुःसुश्रीपर्यन्त-
 मेवोपलभ्यते । अस्य ग्रन्थस्य विवरण-नाम्नी टीका प्रकाशात्म्यतिना लिखिता ।
 विवरणप्रस्थानानुसारम् अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च ब्रह्मैव । मूलाविद्या सैव ।
 जीवब्रह्मणोः सम्बन्धाविषये विवरणानुयायिनः प्रतिबिम्बवादं स्वीकुर्वन्ति । कर्मणां
 विद्यार्थकत्वमस्ति तथा अवणामननिदिध्यासनेषु अवणस्याङ्गित्वम् अन्येषां च अङ्गत्वम-
 स्तीति विवरणपट्टिभ्यः अभिप्रयन्ति । जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वम् निश्चयता
 विवरणकारेण एतद्वक्तं यत् ब्रह्म एवाविद्याप्रतिबिम्बत्वम् इति ।

उपर्युक्तप्रकारेण सुरेश्वराचार्यभास्कराचार्य पदमपाद-प्रकाशात्म्यति-प्रभृतिभिः
 ये सिद्धान्ताः वेदान्तनये प्रवर्तिताः, तेषां निराकरणं भामतीप्रस्थाने सम्यक्करणेन
 दृश्यते । अस्मिन् अध्याये यत्र-यत्र उपर्युक्तानाम् आचार्याणां मतानि उल्लिखितानि वर्तन्ते,
 तत्र-तत्र वाचस्पतिमिश्रस्य मतमपि निरूपितं वर्तते । आभासवाद अवच्छेदवादयोः तथा
 प्रतिबिम्बवाद-अवच्छेदवादयोर्मध्ये यः भेदः वर्तते तस्यापि उल्लेखः अस्मिन् अध्याये
 यथास्थानं दृष्टुं शक्यते । अस्मिन् सन्दर्भे अस्माकम् अयं विचारः अस्ति यत् आभासवादस्य
 प्रतिबिम्बवादस्य च तुलनायाम् अवच्छेदवादः एव समीचीनः इति । अस्य विचारस्य पुष्टिः
 अस्मिन् अध्याये कृतेन तुलनात्मकेन समीक्षणोऽन संजायते इति अत्र सुधायः एव प्रमाणम् ।

चतुर्थोऽध्यायः

भामती प्रस्थानस्य स्वरूपपरिचयः, अन्यप्रस्थानानां
सन्दर्भे भामतीप्रस्थान प्रतियादितानां प्रमुखा सिद्धान्तानां
तुलनात्मकं समीक्षणम्

4.1.0. भामती प्रस्थानप्रवर्तकस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनं कृत्यञ्च

यथाद्वेषां भामतीयदार्शनिकानाम् ऐतिहासिकपरिचयपरकविवरणानां सम्यक्तया
अनुपलभ्यमानत्वान् संजायते विवादः तेषां जन्मकालजन्मस्थान प्रभृतिषु विषयेषु,
तथैवास्ति स्थितिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमतो वाचस्पतिमिश्रस्य जीवितविषयेऽपि ।
तथापि ~~एतत्~~ किञ्चित् प्रमाणजातं, बाह्यं वा आभ्यन्तरं वा समुपलभ्यमस्ति सम्प्रति
तदाश्रित्य तस्य महतो दार्शनिकस्य जीवनं साररूपेणात्र वर्ण्यते ।

4.1.1. वाचस्पतेः जन्मस्थानम्

वाचस्पतिमिश्रस्य जन्मस्थानं मिथिला आसीत् इति नात्र विवादः । तत्र
मधुवणीव्याख्यया सम्प्रति प्रथिते मण्डले 'अन्हराढाठी' इत्यस्मिन् ग्रामे तस्य जन्म
अभवत् । केषां चिन्मतानुसारं तस्य जन्म 'भण्डारसम' इति नाम्नि ग्रामे सम्भवत् ।
महामहोपाध्यायः पण्डितवरमेश्वरमहाभागः तथा कवीश्वरचन्दा झा प्रभृत्तयः
वाचस्पतेः ग्रामस्य नाम 'भामा' इति वदन्ति । अस्य मतस्य आधारः संभवतः
वाचस्पतेः पत्न्याः नाम आसीत् । वाचस्पतेः पत्नी 'भामती' आसीत् इति तु
सुप्रसिद्धमेव ।

डा० गंगानाथ झा - प्रभृतीनां विदुषां मतानुसारं वाचस्पतिमिश्रस्य जन्मस्थानं
'अन्हराढाठी' एवासीत् तथा तत्रैव भगवतः शंकराचार्यस्यापि आगमनम् अभूत् ।
तदानीं असौ ग्रामः 'नृग' - नाम्ना प्रसिद्धस्य कस्याचित् अन्धस्य राज्ञः राजधानी

आसीत् । "नृणां गच्छतीति नृगः" अर्थात् नरयानम् आरुह्य नरान् वा आश्रिन्य चल्तीति नृगः । संभक्तः उपचारवशात् जनैः स राजा 'नृगः' इति संबोध्यते स्म जतु 'अन्धः' इति 'अन्हाराठादी' इत्यस्य शब्दस्य संकृतरूपमपि अन्धराजधानीत्येवं प्रकारेण आसीत् । संप्रति असौ ग्रामः ठादी इत्येवं लघुनाम्ना व्यपदिश्यते ।

भामत्यां वाचस्पतिमिश्रेण राज्ञः नृगस्य उल्लेखः कृतः - "न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणां अन्येषां मनसाऽपि दुष्कराणि नरेश्वरणां" इति । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामपि एतत् लिखितं वर्तते यत् राज्ञः नृगस्य दर्शनाय पुरवासिन्यः नार्यः अतीवोत्कण्ठिताः अभवन् । तथा हि - 'यदा हि नगरदोषितः कुतुहलात् प्राणिहितमनसो विकसितनिस्पन्दनयनोत्पलाः सौधमालागवाक्षकैः अवनिपतिं मवलवाहम् अतिचिरप्रेक्षितं परानृत्यं गोपुरेण निर्तिशमानं आलोकयन्तीति' ।

यद्यपि पुरातत्त्वशोधकैः राज्ञः नृगस्य राजधानी नेपालक्षेत्रे आसीत् इत्यपि कश्चित्, तथापि एतदपि स्मर्तव्यं भवति यत् बाणस्य दण्डिनः च काले नेपालदेशः भारतीयक्षेत्रात् प्रश्नं न परिगण्यते स्म । एवं च मधुवनी मण्डलस्य - नेपाल देशेन सह एतादृशं सामीप्यं अस्ति, येन उभयोरेकैव नाम्ना उल्लेखो भवतिस्म इति भगनात्क्षेपैः अपि सिद्ध्यति । अत एव 'अन्हाराठादी' ग्रामस्य अवस्थितिः मिथिलायामेव आसीत् इति स्वीकरणीयमेव । अम्बिकादत्त व्यासमहोदयेनापि 'साम्बत्' - नाटकस्य प्रस्तावनायां वाचस्पतेः जन्मभूमिः मिथिला आसीत् इति निम्नलिखित-सूत्रधारवचनेन प्रतिपादितम् - तथाहि "सूत्रधारः - सेयं मिथिला - वाचस्पतिना तुल्यो वाचस्पतिपण्डितो यत्र । जातः शास्त्रपयोधौ निष्णातोद्दीरधौरेयः" ।

4.1.2. वाचस्पतिमिश्रस्य गुरुपरम्परा

वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनविषये बाह्यादरूपेण अधिकं विवरणं नोपलभ्यते । तस्य ग्रन्थानधीत्य अथवा जनश्रुतिम् आश्रित्य यत् किमपि ज्ञायते तदनुसारमेव विद्वद्भिः तस्य विषये किमपि उच्यते । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां तेन लिखितम् -

"त्रिलोचनगुरुन्नीतिमार्गानुगमनोन्मुखैः ।

यथामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम्" इति ।

प्रमाणमीमांसायां हेमचन्द्रेण "त्रिलोचनः" वाचस्पतेः गुरुः आसीत् इति उक्तम् । अपरं च बौद्धेन विदुषा रत्नकीर्तिना स्वकीये 'अपोहसिद्धान्त' - नाम्नि ग्रन्थे त्रिलोचनस्य भूतानि उद्धृत्य तेषां खण्डनं कृतं । वाचस्पतिमिश्रेण त्रिलोचनस्य सकाशात् मीमांसादर्शनस्य अध्ययनं कृतं आसीत् इत्यपि प्रथितमस्ति ।

वाचस्पति - जयन्तयो मध्ये कः ज्यायान् कः अत्यस्य गुरुः १ केन कस्मादधी-
तम् इत्येतेषु तिष्येषु अस्ति तावत् महान् मतभेदः । केचित् कथयन्ति यत् जयन्तभट्टः
वाचस्पतेः गुरुः आसीत् । इति । अन्ये कथयन्ति यत् वाचस्पतिमिश्रः जयन्तभट्टस्य
गुरुः आसीत् इति । किन्तु संप्रति नैकेषां विदुषां धारणा एषा अस्ति यत् नानयोः
एकः अपरस्य गुरुः शिष्यो वा । वस्तुतः उभौ प्रायः समकालिकौ आस्ताम् ।
तथा च एकस्मिन्नेव मार्गे व्यवहरन्तौ अपि तौ परस्परं अपरिचितौ आस्ताम् ।
वेदान्तशास्त्रे वाचस्पतेः गुरुः "मार्तण्डतिलकस्वामी" आसीत् इति अस्माभिः
'भामती' ग्रन्थे द्रष्टुं शक्यते ।² किन्तु 'वेदान्तकल्पतरु' नाम्नि प्रटीकाग्रन्थे 'मार्तण्डः'
तथा 'तिलकस्वामी' इति पृथक्-पृथक् स्मरणं द्वौ पुरुषाविव उल्लिखितौ वर्तते ।³

1. "Indian Theory of knowledge based upon Jayantha's
Nyayamanjari". Dr. C.D. Bijelwan.

2. "षडभिरुड-गैरुपेताय त्रिविधैरव्ययैरपि ।

शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ।

मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयम् ।

विश्ववद्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिधतिधायिनः ॥"

3. "आदित्यस्य सदा पूजा तिलकं स्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिधम्नाज्जुयात्" इति ।

4.1.3. वाचस्पतिमिश्रस्य समयः

वाचस्पतेः जन्माधिकृत्य अनेके मतभेदाः वर्तन्ते । तस्य प्रथमो ग्रन्थः 'न्यायसूचीनिबन्धः' अन्तिमश्च 'भामती' इति सर्वैः स्वीक्रियते । न्यायसूचीनिबन्धस्य रचनाकालविषये वाचस्पतिः स्वयमेव दमुदघोषयति - "न्यायसूचीनिबन्धो सावकारि सुधियां मुदे श्रीवाचस्पतिमिश्रेण तस्त्वं वसुवत्सरे" इति । (वसुः=8, अंकः=9, वसु-8) अर्थात् 898 तमे वर्षे वाचस्पतिमिश्रः 'न्यायसूची' निबन्ध नाम्नो ग्रन्थस्य निर्माणम् अकरोत् । सुप्रसिद्धाः आधुनिका विद्वांसः तिन्त्रेश्वरी प्रसाद द्विवेदी-दिनेश शकाब्दशब्दस्य वाचक इति ।

उदयनाचार्येण वाचस्पतेः तात्पर्यटीकायां परिशुदिधर्लिखिता । उदयेन लक्षणावली-नामा एकोऽपरोऽपि ग्रन्थो लिखितः । तस्य लेखनकालविषये उदयनोऽपि एवं कथयति -

"तर्काभ्वराङ्गप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः । वर्षेष्टदयनश्चक्रे सुबोधो लक्षणावलीम्" । अस्य श्लोकस्यानुसारं 906 शकाब्दे उदयेन 'लक्षणावली' रचिता । किन्तु एवं प्रकारेण तु वाचस्पति - उदयनयोः समये अष्टवर्षाणामेव भेदः दृश्यते । उदयेन न्यायवार्तिक-तात्पर्यटीकापरिशुदिधः" नाम्नो यो ग्रन्थो व्यलेखि तस्मिन् ग्रन्थे उदयनः वाचस्पतेः पाण्डित्यम् एवं वर्णयति - "मातः सरस्वति । मुहुर्मुहुरेव नत्वा वदधाजलिः किमपि विज्ञपया म्यवेहि । वाक्चेतसोर्मम तथा भव सावधाना, वाचस्पतेर्वचसि न रज्जलतो यथेते" ॥ ब्रह्मसूत्रस्य शांकरभाष्योपरि वाचस्पतिना 'भामती' व्यलेखि । भमत्याः पुष्पिकायामपि स एवं वदति -

"नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीयकीर्तो श्रीमन्मो कारि मया निबन्धः" इति ॥

एवंप्रकारेण वाचस्पतिः राज्ञः नृणाम् समकालिक आसीत् इति वक्तुं शक्यते ।

शाङ्गधरपद्धतौ शाङ्गधरेण निर्मित पद्धत्यमस्मिन् मर्मैर्द्रष्टव्य वर्तते -

- (क) "आविन्ध्यादाहिमाद्रेः विरचित विजयः तीर्थयात्रा प्रसंगात्,
उदगीवेषु प्रहर्षान्नुपतिषु विनमत्कंधरेषु प्रसन्नः ।
आर्यावतं यथाश्च पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभिः,
देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीर्यमलः क्षोणिपालः ॥
- (ख) ब्रूते संप्रति चाउहानतिलकः शाकम्भरी भूपतिः,
श्रीमन्विग्रह राज एष विजयी संतानजानात्मनः ।
अस्मानि करदं व्यग्रायि हिमवद विन्ध्यान्तरालं भुवः,
शेषस्वीकरणाय मास्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः" ॥

चाउहान क्षत्रिंशे हम्मीर नामा एकः राजा अभवत् । तस्य सभायां
राध्वदेवनामा एकः पण्डितः आसीत् । तस्य पुत्रः दामोदर आसीत् । दामोदरस्य
पुत्रेण शाङ्गधरेण नृगनृपस्य नाम पाषाणयुक्तं भूप्रसङ्गे उद्धृतम् । हम्मीरस्य
समयः ॥१०० शकाब्दः आसीत् । अतः तस्मात् पूर्वमेव वाचस्पतेः समयः स्यात् ।

ऐतिहासिकदृष्ट्या विक्रमाब्द ॥२३५ वर्षादपि पूर्वं दिल्ली नगरसमीपस्थे,
एकस्मिन् स्तम्भे एतद् पद्यमुल्लिखितमासीत् । तत्र च लेखनकालः ॥१०८५ शकाब्दः
इति अङ्कितो स्ति । एतेन निश्चेत्तुं शक्यते यत् वाचस्पतेः जन्मसमयः ॥१००
शकाब्दानन्तरम् केनापि प्रकारेण भवितुं न शक्नोति ।

प्रबोधचन्द्रोदयनाम्नो नाटकस्य द्वितीयाङ्के श्रीकृष्णमिश्रेण एतदुक्तम् -

"नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं कौमारिलं दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ।
सूक्तं नापि महोदधेरश्रितं माहाव्रती नेक्षिता ।
सूक्ष्मा वस्तुविचारणा नृणाभिः स्वस्थैः कथं स्थीयते" ॥

श्रीकृष्णमिश्रः बुन्देलखण्डीयस्य कीर्तिवर्मणः तस्य सेनापतेः गोपालस्य च समकालिकः
आसीत्, तयोरुल्लेखः ॥१०४२ ई वत्सरे उदुत्तङ्गि-वत्सैकस्मिन् शिलालेखे उल्लेख्यते ।

उदयनाचार्यः लक्षणावल्यां स्वग्रन्थस्य निर्माणकालः 906 शकाब्दे आसीत् इति प्रतिपादयति । उदयनः वाचस्पतेः 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकोपरि' परिशुद्धिम् अलिखत् । अतः लक्षणा वल्या रचनातिथ्यनुसारमपि वाचस्पतेः समयः 906 शकाब्दात् पूर्वम् एव आसीदिति सिध्यति ।

किन्तु केषांभिवन्मतमेतदस्ति यत् - "वाचस्पत्युक्तः 898 संवत्सरः विक्रमाब्दो स्ति न तु शकाब्दः । उदयनाचार्यस्य अन्या उक्तयोः पि एवं प्रमाण-यन्ति यत् तेन त्रिलोचनस्य वाचस्पतेश्च मृत्योरनन्तरं स्वग्रन्था लिखिताः । अतः वाचस्पतेः समयः 841 क्रैस्तवो वत्ससे स्ति इति । यन्तु पाश्चात्यैः मैकडोनाल्ड प्रभृतिभिः विद्वद्भिः एतं कथ्यते यत् वाचस्पतिः भोजराजलम्कात्मिकः आसीदिति तन्न प्रामाणिकम् ।

4.2.0. वाचस्पतिमिश्रस्य ग्रन्थाः

4.2.1. न्यायकणिका -

वाचस्पतेः प्रथमा कृतिः अस्ति 'न्यायकणिका' । न्यायकणिका टीकाग्रन्थो वर्तते । मण्डनमिश्रः मीमांसाशास्त्रे 'भावना विवेकः', 'विधिविवेकः', 'विभ्रमविवेकः', 'मीमांसानुक्रमण' च इत्येवान् ग्रन्थान् अरचयत् । तेषु यः विधिविवेकनामा ग्रन्थो स्ति, तस्यैव टीका भवति 'न्यायकणिका' । वाचस्पतेः अन्येषां ग्रन्थानां नामानि न्यायकणिकायां न दृश्यन्ते, अतः अनुमीयते यत् वाचस्पतेः प्रथमा कृतिर्भवति 'न्यायकणिका' । ⁴ न्यायकणिकायां वाचस्पतिः मण्डनमिश्रं प्रति विपुलां अद्या व्यनक्ति । तद्यथा -

4. न्यायकणिकायाः प्रथमप्रकाशनं तु 1864 तामे क्रैस्तवे वर्षे काशी मेडिकलकालेजियन्त्रालये एव अभवत् असौ ग्रन्थः कात्याः प्रकाशितायां 'पण्डित पत्रिकायां' टिप्पण्या सह मुद्रितो भवत्" ॥

"आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवभूतम् वचोऽस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पक्वियति ॥ इति ।

वाचस्पतिः न्यायकणिकायां प्रभाकरान् द्विधा विभक्तवान् । जस्ताभाकराः,
नव्यप्रभाकरश्चेति । मीमांसायाः नैके सिद्धान्ता अत्र सुविशदीकृता
वाचस्पतिमिश्रेण ।

4.2.2. ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा

न्यायकणिकायाः लेखनानन्तरं वाचस्पतिः मण्डनामिश्रस्य 'ब्रह्मसिद्धिम्'
आश्रित्य तर्दव्याख्यानत्वेन 'ब्रह्मतत्त्व समीक्षा' अरचयत् । किन्तु अयं ग्रन्थः
अद्यत्वे नोपलभ्यते ।

4.2.3. तत्त्वबिन्दुः

भाट्टमतभनुसृत्य रक्षिते स्मिन् ग्रन्थे शाब्दबोधप्रक्रिया मौलिकस्येण प्रतिपादिता-
स्ति वाचस्पतिमिश्रेण । श्री विनयेश्वरी प्रसादाद्विवेदी न्यायवार्तिकस्य भूमिकायां
तत्त्वबिन्दोः एकस्याः विस्तृतया व्याख्यायाः उल्लेखं कृतवान् । न्यायवार्तिक-
तात्पर्यटीकाग्रन्थे पि वाचस्पतिना 'तत्त्वसमीक्षा' 'तत्त्वबिन्दुः' त्यनयोर् ग्रन्थयो
उल्लेखः कृतः । अतः अनयोरनन्तरमेव 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः' रचना सजाता
इति निश्चेतुं शक्यते ।

4.2.4. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका

वाचस्पतिः त्रिलोकगुरोः सकाशात् अधीत्य उद्योतकरस्य न्यायवार्तिकमवलम्ब्य
"न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाम् विरचितवान् । 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः
पुष्पिकायां यथा लिखितं वाचस्पतिमिश्रेण -

'यदलम्बि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धकमग्नानाम् ।

उद्योतकरगवीनामतिजरतीनाम् समुर्दध्रणात्" इति ॥

तेनैदं ज्ञायते यत्तु बौद्धैः ये आक्षेपाः 'न्यायवार्तिके' कृताः, तेषां परिहासाय वाचस्पतिना 'तात्पर्यटीका' लिखिता ।

4. 2. 5. न्यायसूचीनिबन्धः

न्यायशास्त्रे वाचस्पतेः द्वितीयो ग्रन्थोऽस्ति 'न्यायसूचीनिबन्धः' । अस्य ग्रन्थस्य रचना तात्पर्यटीकायाः पूर्वमभवत् पश्चात् वा ? अस्मिन् विषये सत्यपि यदकिञ्चिद् वैमत्ये एतन्निश्चितं वर्तते यत् उभयोरनयोः ग्रन्थयोर्लेखनस्य मध्ये नासीत् अत्यस्य ग्रन्थस्यान्तरात्नः न्यायसूचीनिबन्धस्य, तात्पर्यटीकायाश्च मंगललोकयोः समानत्वं दृश्यते । तद्यथा -

"नमामि धर्माविज्ञान वैराग्यैर्वर्णशालिने ।

निधये वाग्बुद्धिनाम्भपादाय तापिने ॥"

द्वयोरेव ग्रन्थयोर्लेखनप्रयोजनमपि समानमेव प्रदर्शितं वाचस्पतिना । तद्यथा -

(क) "यदलम्बि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धप्रक्रमगनानाम् ।

श्रीगौतममुग्वीनामतिजरतीनां समुद्धरणात्" ॥ (न्यायसूचीनिबन्धः)

(ख) "यदलम्बि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धप्रक्रमगनानाम् ।

उद्योत्करगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात्" ॥ (न्या. वा. ता. टीका)

न्याय सूचीनिबन्धे पञ्चाध्यायाः वर्तन्ते । प्रत्येकमध्याये आह्निकद्वयं वर्तते । विषयानुसारेण आह्निकानां विभाजनं प्रकरणेषु वर्तते । यथा प्रथमाध्यायस्य प्रथमाग्निके सप्तप्रकरणानि सन्ति । प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाग्निके चत्वारि प्रकरणानि सन्ति । एवं प्रकारेण एकषष्ठिसूत्रमितस्य प्रथमाध्यायस्य आह्निकद्वयम् एकादशप्रकरणेषु विभक्तं वर्तते । द्वितीयाध्याये 137 सूत्राणि तथा 13 प्रकरणानि वर्तन्ते । तृतीयाध्याये 16 प्रकरणानि 145 सूत्राणि सन्ति । चतुर्थाध्याये 20 प्रकरणानि 113 सूत्राणि सन्ति । पञ्चमाध्याये 24 प्रकरणानि 67 सूत्राणि च सन्ति ।

वाचस्पतिः न्यायसूचीनिबन्धस्य पुष्पिकायां लिखति यत् तेन वस्तुवस्तुसूत्रसरे

अस्य ग्रन्थस्य रचनाकृता । ग्रन्थस्य अन्ते तेन स्वयमेतदप्युक्तम् यत् अत्र आहत्य अध्यायः, 10 आह्निकानि, 84 प्रकरणानि 528 सूत्राणि, 1966 पदानि तथा 8885 अक्षराणि च सन्ति इति ।

4.2.6 सांख्यतत्त्वकौमुदी

वाचस्पतिमिश्रस्य 'सांख्यतत्त्वकौमुदी' सुप्रसिद्धवर्तते । अस्मिन् ग्रन्थे वाचस्पतिना उक्तम् - यत् "सर्वं कैतदस्माभिः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितम्" एतेन इदं सिध्यति यत् न्यायग्रन्थानां निर्माणानन्तरमेव वाचस्पतिना सांख्यतत्त्वकौमुद्या रचना कृता इति ।। आनुश्रविकप्रमाणविवरणादि प्रसङ्गेषु वाचस्पतिः यां स्त्रीयां सङ्गां शैलीं दर्शयति, तत्रापि स स्वीयं नैयायिकत्वं न जहाति । तथाहि - "गुप्ताठात् अनुश्रूयते इति आनुश्रवो वेदः, एतदुक्तं भवति - श्रूयत एव परं न केनापि क्रियते इति । तत्र भवः आनुश्रविकः इति । तत्र प्राप्तोज्ञात इति यावत् । आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्तते । ऐकान्तिक - आत्यन्तिक दुःख-प्रतीकारणमुपायत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वात्" इति । सांख्यमत्तप्रतिपादनवेलाया-मपि वाचस्पतिः सन्दर्भानुसारं अन्यायपि मत्तानि निदर्शयति । सांख्यतत्त्वकौमुद्याः अनेकाः व्याख्याः सन्ति । तासु बलरामोदासीनकृता एका अद्यतनी व्याख्या अपि वर्तते ।

4.2.7 तत्त्ववैशादी

वाचस्पतिः योगशास्त्रे व्यासभाष्योपरि 'तत्त्ववैशादीम्' अख्यत् । विज्ञानभिक्षुः तत्त्ववैशाद्यां 'योगवार्तिकं' रचितवान् ।

4.2.8 न्यायसूत्रोद्धारः

केषाचित् विदुषां मतानुसारं वाचस्पतिना 'न्यायसूत्रोद्धारः' इति नाम्ना प्रार्थितस्य ग्रन्थस्यापि रचना कृता ।⁵ किन्तु अन्येषां केषाचित् मतमिदमस्ति यत्

न्यायसूत्रोद्धारस्य रचयिता पंचदश ख्रिस्ताब्दे लब्धजन्मा द्वितीय वाचस्पतिमिश्रः आसीत् नतु नवमशताब्दीकः भामतीकारः प्रथमो वाचस्पतिमिश्रः⁶ । अस्य कारणमेव दध्यस्ति यत् 'न्यायसूचीनिबन्धे न्यायसूत्राणां' संख्या 528 वर्तते, किन्तु न्यायसूत्रोद्धारं तेषां संख्या 531 अस्ति । यदि एकेनैवाचार्येण उभयोर्ग्रन्थयोर्निर्माणं कृतं स्यात्, तर्हि कथमेतादृशं वैषम्यं समुल्लेख्यते ? एवं प्रकारेणैतद सिध्यति यत् द्वितीय एवं वाचस्पतिः न्यायसूत्रोद्धारस्य रचयिता आसीत् इति ।⁷

4.2.9. भामती

वाचस्पतिमिश्रस्य अन्तिमा कृतिर्भवति 'भामती' । ब्रह्मसूत्रमतसम्बन्धे भगवत्पादेन शंकराचार्येण रचितस्य शारीरकभाष्यस्य टीकात्वेन भामते 'भामती' ग्रन्थो वाचस्पतिमिश्रस्य । वाचस्पतिमिश्रेण भामत्याः आरम्भे एतत् सङ्घटीकृतं यत् भामती-ग्रन्थस्य माध्यमेन सः भाष्ये प्रवेशं करोति । एकां जनश्रुतिम् अवलम्ब्य इदं कथ्यते यत् भगवत्पादेन शंकराचार्येण वाचस्पतेः पत्न्याः भामत्याः साहाय्येन स्वयमेव निवेदितः आचार्यः वाचस्पतिमिश्रः शारीरकभाष्ये भामतीटीका रचयितुम् । यद्यपि भामती एकाटीका विद्यते, तथापि एषा कृतिः वेदान्तशास्त्रपरम्परायां एकस्य महत्तः प्रस्थानस्य जननी संजाता । यतः वाचस्पतिमिश्रेण अत्र भावत्वादशंकरादपि पूर्ववार्तिनाम् आचार्याणां मतानि सारस्त्रेण निबद्धानि । अस्य ग्रन्थस्य महत्त्वं अनेन प्रकारेणापि सिद्ध्यति यत् कालान्तरे सनम् आश्रित्य महतो विशिष्टस्य वेदान्त-ग्रन्थजातस्य निर्माणम् अभूत् । अनुभवाभ्यासस्य शिष्यः अमलानन्दः 'वेदान्तकल्पतरु-नामकं टीकाग्रन्थं' 1247-1260 क्रैस्तशताब्दावधौ रचितवान् । अप्यस्यादीक्षितेन वेदान्तकल्पतरुस्मरिमल - नामकः टीकाग्रन्थः षोडशे क्रैस्तवीदे शताब्दे रचितः । लक्ष्मीनृसिंहः (कौण्डभट्टस्य पुत्रः, तथा रंगोजीभट्टस्य पौत्रः) 'आभोग' रचितवान् वेदान्तकल्पतरुस्मरिमलेन सह क्वचित् - क्वचित् आभोगस्य साम्यमस्ति क्वचित्-क्वचित्

6. पणिभूषणतर्कवागीशप्रभृति विदुषां मतानुसारम् ।

7. भारतीय न्यायशास्त्र - डा० बिजल्लान, हिन्दी संस्थान, लखनऊ,

वैषम्यम् च । वैद्यनाथपुण्डनाम्ना विदुषो अपि । 'वैदान्तकल्पतरुमंजरी' नामकः
टीकाग्रन्थः व्यरचितः । भामत्याम् अन्ये अपि प्रटीकाग्रन्थाः वर्तन्ते यथा अल्लाल-
रचितः टीकाग्रन्थः, भामतीतिलकः । अम्लानन्देन कल्पतरोतिरिक्त 'शास्त्रदर्पणम्'
इत्याख्यया एको न्यः ग्रन्थोऽपि रचितः । आनन्दगिरेः शिष्येण अण्डानन्देन
~~मन्त्र~~ अपि । 350 क्रैस्तवीय शताब्दे भामतीमूलम्ब्य 'ऋजुप्रकाशिका' नामकः
प्रटीकाग्रन्थो व्यलेखि । एवं प्रकारेण वाचस्पतेरयं ग्रन्थः न केवलं टीकाग्रन्थः, अपितु
'भामती' नाम्ना एकस्य महत्तः प्रस्थानस्य आधारः अपि संजातः । वस्तुतः भामती-
ग्रन्थस्य पुष्पिकायां वाचस्पतिमिश्रेण यत् लिखितं तत्सर्वं निश्चितरूपेण सत्यं वर्तते
तद्यथा -

- (क) "भट्टवत्त्वा वाद्यसुरेन्द्र वृन्दमखिलाविद्योपधानातिगम्,
येनाम्नाय पयोनिर्धन्यपथा ब्रह्माभूतं प्राच्यते।
सो यं शाङ्करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरम्,
सन्दर्भः परिभाष्यतां सुमन्तयः स्वार्थेष्को मत्सरः ॥
- (ख) अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीक्ष्णताम् ।
नीतिनौकर्णधारेण मया पूरि मनोरथः ॥
यन्नुपायसाङ्ख्ययोजानां वेदान्तानां निबन्धनैः।
- (ग) समवैषं सुमहेत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥
- (घ) नृपान्तराणां मनसाऽप्यगम्य भूषेयमात्रेण चकारकीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थसारः स्वयं शास्त्राविक्षणश्च । ।
- (ङ) नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं नक्वाशयन्ति ।
तस्मिन्महीपे महनीयकीर्ती श्रीनृगे कारि मया निबन्धः ॥

4. 3. 0. वाचस्पतिनाम्धारिणो विद्वांसः

भारतीयदार्शनिकपरम्परायाम् अनेके विद्वांसः 'वाचस्पतिः' - इति नाम्ना प्रख्याताः अभवन् । तेषु भामतीकारः दार्शनिकः वाचस्पतिमिश्रः कः आसीत् ? इत्येतद् अपि विचारणीयं वर्तते ।

'वाचस्पति' इति नाम्ना प्रख्यातानां सुप्रसिद्धविदुषां संख्या सप्त अस्ति । तेषु येन भामतीग्रन्थो लिखितः, सः सर्वप्रथमः वाचस्पतिमिश्रः आसीत् । तेन एव 'न्यायकणिका' 'ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा' 'तत्त्वबिन्दुः' 'न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका' 'सांख्यतत्त्वकौमुदी' तथा 'तत्त्ववैशादी' इत्येते सुप्रसिद्धाः ग्रन्थाः लिखिताः । स एष भामतीकारः मिथिलायां 'ठादी' इति ग्रामे लब्धजन्मा 'नृग' नाम्नो राज्ञः काले वर्तमानः नवमशताब्दीकः वाचस्पतिमिश्र एव 'वृद्धवाचस्पतिः' इत्येवं रूपेणापि अभिधीयते । स एव अस्माकम् अभिप्रेतः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः सर्वप्रथमो वाचस्पतिः । द्वितीयो वाचस्पतिमिश्रः सः आसीत्, येन 'न्यायतत्त्वा लोकः' तथा 'न्यायसूत्रोद्धारः' इत्येतौ ग्रन्थौ लिखितौ । अस्य जन्म 15 ख्रिस्तीय शताब्द्यामभवत् । तृतीयो वाचस्पतिमिश्रः स्मार्तवाचस्पतिः इति स्मेण विख्यातः शंकरामिश्रस्य समकालिकः आसीत् । शंकरमिश्रस्य लेखनकालः 1462 ख्रीष्टाब्द आसीत् । अतः तृतीयो वाचस्पतिरपि 15 ख्रीष्टीय शताब्दे जन्म लेभे इति निश्चेतुं शक्यते । अनेन मुख्यतः धर्मशास्त्रसम्बन्धिनो ग्रन्थाः विरचिताः, तेषु 'विवादचिन्तामणिः' 'अर्थाचिन्तानिः' 'नीतिचिन्तामणिः' 'विवादनिर्णयः' 'शुद्धिनिर्णयः' 'शब्दनिर्णयः' इत्यादि ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । तेन न्यायशास्त्रे 'अनुमानखण्डटीका' अपि लिखिता, तमेवाश्रित्य मिथिलायामियं जनश्रुतिः प्रचलिता वर्तते -

"शङ्करवाचस्पत्यौ शङ्करवाचस्पतिसदृशौ ।

पक्षधर प्रतिपक्षी लक्ष्यीभूतो न कुत्रापि ॥"

तेनैवमिथिलायाः महाराजस्य भैरवेन्द्रदेवस्य, पत्न्याः आजाम् अनुसृत्य 'द्वैतनिर्णय'-नाम्नः स्मृतिग्रन्थो विरचितः । तथाहि-

सप्तमो वाचस्पतिः रुद्रनाथवाचस्पतिः आसीत् । अस्य निवासस्थानं नवद्वीपे आसीत् । विद्यानिवासभट्टाचार्यस्य द्वयोः पुत्रयोः एकः न्यायवाचस्पतिः अपरश्च विश्वनाथ - पंचाननः आसीत् । विश्वनाथ पंचाननेन 'न्यायसूत्रवृत्तेः 1634 क्रिस्तीयाब्दः निर्दिष्टः । अतः एतत् सिध्यति यत् सप्तमस्य वाचस्पतेः जीवनकालः सप्तदश शताब्दयाः पूर्वभागः आसीत् । एतेन महाभागेन 'तत्त्वचिन्तामणिदीप्ति-परीक्षा' किरणावलीप्रकाशविवृत्तिपरीक्षा' 'पदार्थमण्डनव्याख्याप्रभृति ग्रन्थाः रचिताः । अस्य साहित्यिककृतिषु भ्रमरदूतम्, वृन्दावनविनोदकाव्यम् तथा भावतिलामः इत्यादीनां परिगणना भवति ।

एवं प्रकारेण यद्यपि वाचस्पति नामधारिणां विदुषां परम्परा नवम क्रैस्तव शताब्दीत आरभ्य सप्तदश क्रैस्तव शताब्दीपर्यन्तं प्रवर्तते, तथापि सर्वप्रथमः वाचस्पतिः भामतीकारः एव आसीत् । स च नवम क्रैस्तवशताब्दयां जन्म लेभे इति विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति ।

4.4.0. भामत्याः व्याख्यापरिवारः

भामती आचार्य वाचस्पतिमिश्रस्य अष्टमा कृति भवति । इयं शांकरमाण्यस्य टीकारूपेण प्रथिता वर्तते । वाचस्पतिना अनेके ग्रन्थाः लिखिताः । तेषु ग्रन्थेषु चान्तिमो ग्रन्थो स्ति भामती । भामत्याः आरम्भे 'आचार्यकृतिनिवेशनम्'¹⁰ इत्युक्त्वा वाचस्पतिः शंकराचार्यं प्रति श्रद्धां व्यनक्ति ।

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यस्य टीका प्रटीकानां मध्ये 'भामती' उत्कृष्टा सर्वमान्या च भवति । भामतीग्रन्थस्य पठनात् अस्माभिः ज्ञातुं शक्यते यत् अस्यां सः अविद्यायाः जीवणितत्त्व' कल्पयित्वा मण्डनसिद्धान्तं परिपोषयति । मण्डनमिश्रस्य अभिप्रायाणां जानायापि भामतीप्रस्थानम् अतीवमहत्त्वपूर्णं विद्यते । शंकरविचारधारायां मण्डनप्रस्थानं मिथुनीकृत्य वाचस्पतिमिश्रेण ये विचाराः प्रस्तुताः, ते भामतीप्रस्थानादतिरिक्तं कुन्नाप्यन्यत्र नोपलभ्यते ।

9. History of Indian Logic., S.C. Vidyabhushan.

10. भामती मंगल्लोकः

पंचादिकायांमुपलब्धाः अन्ये विषयाः अपि भामत्यासु विलेखिताः वर्तन्ते ।
 भात्याः प्रभाविताः नैके विद्वांसः स्वव्याख्योपव्याख्यानैः भाम्तीमूलचक्रिरे ।
 भाम्तीप्रस्थानस्यारम्भकाले भास्करप्रस्थानस्य प्रचारः आसीत् । वाचस्पतिमिश्रेण
 भास्करोत्थापिताः दोषाः निराकृताः एवं च भेदाभेदतादे अपि ये दोषाः आसन्
 तेषां समुद्घाटनं कृतम् । एवं प्रकारेण एतत् सिद्ध्यति यत् वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वं
 भास्करमतम् अतीव प्रभावि आसीत् । तथा भास्करमतस्य सम्प्रतनोभायापि भाम्ती-
 प्रस्थानस्य अतीवमहत्त्वं विद्यते ।

वाचस्पतिना वैशेषिकदर्शनमतिरिच्य अनेकेषु सर्वेषु आस्तिकदर्शनेषु ग्रन्थाः लिङ्गिताः
 तद्यथा -

- 1) न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका (न्यायशास्त्रे)
- 2) तत्त्ववैशादी (योगशास्त्रे)
- 3) सांख्यतत्त्वकौमुदी (सांख्यशास्त्रे)
- 4) न्यायकणिका (मीमांसा शास्त्रे)
- 5) ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा (वेदान्तशास्त्रे)
- 6) भाम्ती (ब्रह्मसूत्र भाष्यटीका)
- 7) न्यायसूचीनिबन्धः (न्यायशास्त्रे)
- 8) तत्त्वबिन्दुः

अद्यावधि ब्रह्मतत्त्वसमीक्षानामकः ग्रन्थो नोपलभ्यते । अतः वाचस्पतेः भाम्ती
 नामक एक एव ग्रन्थः अद्वैतवेदान्तविषयकः उपलभ्येत । केषांचित् मते तत्त्वबिन्दुरपि
 वेदान्तविषयकः ग्रन्थः अस्ति । किन्तु अस्मिन् विषये विदुषां मतभेदः वर्तते ।
 भामत्याः पुष्पिकायां वाचस्पतिना स्वीयग्रन्थानां गणना कृता तथा एतदत्युक्तं यत्
 भाम्ती नामको ग्रन्थः तेन राज्ञः नृपस्य शासनकाले रचितः इति । किन्तु नृपनामा
 राजा कुन्न कदा अभवत् इत्यस्मिन् विषये प्रामाण्यरूपेण किमपि न ज्ञायते ।

भामत्याः विचारधारासु आश्रित्य ये ग्रन्थाः प्रवर्तिताः अभवन्, तेषां संख्याऽपि अल्पीयसी नास्ति । तद्यथा -

- 1) . वेदान्तकल्पतरुः - अनुभवानन्दस्य शिष्येण अमलानन्देन (क्रै० 1274-1260) उक्तिः ।
- 2) वेदान्तकल्पतरुपरिमलः अप्पय्यदीक्षितेन (क्रै० 1600) रक्तिः ।
- 3) आभागः लक्ष्मीनृसिंहिण (क्रैस्तत् 1700) रक्तिः, लक्ष्मीनृसिंहः कोण्ठभट्ट-स्य पुत्रः रंगोजिभट्टस्य पौत्रः आसीत्) ।
- 4) वेदान्तकल्पतरुमंजरी - (वैद्यनाथैरुपेन रक्ता)
- 5) भामतीतिलकम् - अल्लालेन रक्तिः ग्रन्थः
- 6) शास्त्रदर्पणम् - अमलानन्देन रक्तिम् ।
- 7) ऋजुप्रकाशिका - अरवण्डानन्देन रक्ता ।

एतेषु व्याख्याग्रन्थेषु भामत्याः यः प्रभावः दृश्यते तस्यो ल्लेखः सप्तमाध्याये दष्टव्यः ।

4.4.0. भामती प्रस्थाने प्रतिपादिताः प्रमुखाः विधयाः

4.4.1. • ब्रह्मजिज्ञासायाः अनादित्वम्

ऋग्वेदे परमतत्त्वचिन्तनसम्बद्धानि यानि सूवनानि सन्ति तेषु नास्तीयसूक्त-स्थान्यस्तमं स्थानं विद्यते । तत्र नैकेषु मन्त्रेषु जिज्ञासायाः एवाध्वयं वर्तते न तु निश्चितसिद्धान्तानाम् । तद्यथा -

‘कोऽदधा वेद क इह प्रवोच

कुत अजात कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वागू देवा अस्य विसर्जनेन, ॥

अथा को वेद यत आ बभूव ॥

एतादृशी जिज्ञासा चिन्तनधाराद्वये परिणता भूत् । प्रथमचिन्तनधारायाः लक्ष्यं
बाह्यजगतः मूलकारणस्य अन्वेषणमासीत् तथा अपरायाः चिन्तनधारायाः लक्ष्यमात्मनः
स्वरूपनिर्धारणमासीत् । व्यक्तेः माध्यमेन जगतः ज्ञानस्य प्रयासः पुरुषसूक्ते दृश्यते ।
अस्याः धारणायाः परिणामस्वरूपं व्यक्तेः विश्वस्य चो नवः एकस्मादेव मूलात् अभवत्
इति अस्य भास्य विकासः संजातः । तद्यथा -

‘अदितिर्धौरदितिरन्तरिक्षम्’ यो न पिता जनिता यो विश्वासा धामानि
वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नाम्ना - एक एव तं स्मरन् भुवना यन्तव्या ।
किंच भामत्यां - ‘शरीरपरिमाणत्वे दधात्मनो कृत्स्नत्वं परिच्छिन्नत्वम् । तथा
चानित्यत्वम् । ये हि परिच्छिन्नास्ते । सर्वे नित्या यथा पटादयस्तथावात्मेति’¹² ।

अभिव्यक्तीनामख्यत्वे पि तत्त्वं एकमेव वर्तते इत्यपि ऋग्वेदसंहितायां दृश्यते ।
तथाहि - ‘इन्द्रं मित्रं तस्यमग्निमाहुः यथो दिव्यः स सुपर्णो गुरुत्मान । एकं
सद विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः’¹⁴ । ब्राह्मणग्रन्थेषु आरण्यक-
साहित्ये च अस्याः विकासः दृश्यते । तद्यथा - ‘अहं वेद न मे मृत्युः’ (तै०आ०
१०।३०।१) ‘अहं त्वदस्ति मदसि त्वदेतत्’ (तै०ब्रा० १०२०।१०२०) परमतत्त्वमेकं वर्तते
इत्यस्य सिद्धान्तस्य सुस्पष्टं व्याख्यानं बृहदारण्यकोपनिषदि उपलभ्यते । तथाहि-
कति देवता . . . . . एका ।

परमतत्त्वसम्बद्धायाः जिज्ञासायाः परिणामस्वरूपम उपर्युक्ते चिन्तनधाराद्वये
परमतत्त्वस्य ‘आत्मन्’ तथा ‘ब्रह्मन्’ इति आख्याद्वयं प्रवृत्तमभवत् । अनयोः आत्मन्
शब्दः शरीरस्य श्वासस्य तथा प्राणस्य पर्यायत्वेनापि प्रयुक्तः अभवत् किन्तु चिन्तन-
धारायाः विकासे सति आत्मन् शब्दः मनुष्यस्य अन्तःस्थित - चिद्रूपस्य तत्त्वस्य

12. ऋग्वे. १०.८२-३

13. भामती - पृ० ५६२

14. ऋग्वे. सं० १-१६४, ४६

वाक्कः संजातः । तद्यथा - 'आत्मा म आत्मनि श्रितः, आत्मा हृदये हृदयं मयि' ।

वाचस्पतिना ब्रह्माजिज्ञास्य न वा ? इत्यस्मिन् सन्दर्भे यदुक्तं तदपि अवश्यं वर्तते । बृहत्त्वाद बृहणत्वात् आत्मैव ब्रह्मेति गीयते । सचायमाकीटपत्नीभ्यः आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्यदेत्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिधृतिष्येभ्यो त्रिवेकेन अहमित्यन्दिग्धं पर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध्या इति न जिज्ञासास्पदम् । नहि जातु कंचिदत्र सन्दिग्धे 'अहं नाहं वेति न च विपर्यस्यति नाहं वेति पूर्वपक्षः । "सिद्धान्तस्तु भवेदेनदेवं यथहं प्रत्ययः प्रमाणम् । तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादि बाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकैश्च प्रमाणयान्-युगमादध्यासत्वम् एवं वेदान्ता नाविर्वाक्ष-तार्थः, नाप्युपचरितार्थाः, किन्तुक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्यो र्थः ।" ¹⁵ तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण सिद्धिगत्वात् प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान् सूत्रकारस्तज्जिज्ञासा मसूत्रयत् - 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ।'

4.4.2. भामती प्रस्थानानुसारम् अध्यासस्य स्वरूपम्

अधि उपसर्गपूर्वकाद अस् धातो धम् प्रत्ययेन अध्यासः इति रूपम् सिध्यति । को यमध्यासो नामेति प्रश्ने आचार्यः शंकरः अध्यास भाष्ये कथयति - "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ... स्मृतेः रूपमिव रूपस्य इति स्मृतिरूपः । परत्र अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभाववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्य अवभासो ज्ञानम् " इति । अत्र दृष्टान्तः 'इदं रजतमिति' । यथा रजतभिन्नायां शुक्तिकायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्य अवभासात्मकं ज्ञानं, स्वाभाववति च स्कटिके पूर्वानुभूतस्य लोहितस्य वा ज्ञानम् ।

वाचस्पतेर्मतानुसारं 'अवसन्नो अतमो वा भासो वभासः' इति । अवभासपदं तु मिथ्याज्ञानसूचकमेव । अवभासस्यार्थस्तु अवसन्नः अतमः (तिरस्कृतः) भासः = प्रतीतिरिति । प्रत्ययान्तरेण पूर्वज्ञानस्य बाधः सम्भवति । अर्थात् मिथ्याज्ञानमेव अध्यास इति अभिधीयते । पूर्वदृष्टपदेन आरोपणीयस्य अनृतत्वस्तुनः उपस्थापनं क्रियते । 'परत्र' इति पदम् आरोपविषयस्य सत्यत्वं सूचयति । पक्षशब्दो भिक्षार्थः एव ।

लक्षणे 'स्मृतिरूपः' इति पदम् असन्निहितविषयतां प्रतिपादयति ।

भामत्यां 'न प्रकाशमानतामात्रं सत्वम् । येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सदभावो भवेत् । नहि सपीदिभावेन रज्जादयः स्कटिकादयो वा रक्तदिगुणयोगिनौ न प्रतिभासन्ते । मरीचिकायां स्थितं तोयं पिपासोपशमाय न प्रवर्तते । यतः मरीचिरूपेण सलिलमवस्तु सत् ।' स्वरूपेण तु परमार्थसदेव । एतं प्रपञ्चोऽपि अत्यन्तमपदेव । अतः निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतो नुभ्रविषयभातः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः ? अत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयः नानुभ्रविषया भवितुमर्हन्तीति ।

एवमयमनादिरतन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्या प्रत्ययरूपः कर्तृत्वमोवनृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः इति अध्यासः सिद्धः ।

अस्य भाष्यस्य व्याख्यानं वाचस्पतिः विस्तरेण करोति । 'तदनेन अन्तःकरणावच्छिन्नः प्रत्यात्मा इदमनिदरूपचेतनः कर्ता भोक्ता, कार्यकारणाविद्याध्याश्रयो हंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थं भाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यासः इत्यनादित्वादी जाहुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । एवमयमनादिरनन्त' इत्यादि पदेन सर्वलोकप्रत्यक्षतया अध्यासं द्रढीकरोति ।

वाचस्पति 'मिथ्या प्रत्ययरूपः' इति पदस्याश्रमेव करोति - 'मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वम् । तदस्य च तथोक्तः । अनिर्वचनीयः इत्यर्थः ।

4. 4. 3. अध्यासलक्षणम्

अज्ञानजन्यो ध्यासे एव बन्धो दुःखस्य मूलकारणमिति । अत एव भाष्यकार भाष्यारम्भे अध्यासस्वरूपलक्षणप्रमाणरूपपाद्यं अन्ते प्रतिपादयति - अज्ञानार्थं प्रष्टव्यं 'इत्यादि ।

शांकरवेदान्ते ब्रह्मणः एव सत्यत्वं ज्ञातः मिथ्यात्वमभ्युपेक्ष्यते । अत्र प्रप्तिप्रतीतिश्च बुद्धीन्द्रियादिदेहादिधर्मविषयकत्वं अध्यासस्वरूपं अभ्युपेक्ष्यते । धर्माध्यासस्तु - धर्मिणोः तादात्म्याध्यासं बिना न संभवतीत्यतः चिदात्मनः

बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासोऽपि स्वीक्रियते । आत्मानात्मनोऽद्वैतकाग्रहः
 अध्यासादेव संभवति । शुक्तौ रज्ज्वाद् भेदाग्राहे एव रज्ज्वादात्म्यविभ्रमो भवति ।
 स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासो अध्यासः इति ¹⁶ अध्यासस्य लक्षणम् । अधिष्ठा-
 नारोपयोः मिथुनीभावं बिना अध्यासो न संभवति । अध्यासाय सजातिरूप-
 वभासः आवश्यक् एव । स्मृतिरूपमित्यस्य स्मृतेः रूपमिव रूपस्येति व्युत्पत्तिसिद्धेः
 स्मृतिरूपपदेन असन्निहितविषयकत्वम् एव सूच्यते अत्र पूर्वदृष्टपदं सजातिपरत्वं प्रति-
 पादयति । परत्र परमार्थं सति आरोप्यस्तादृशसत्ताके पूर्वदृष्टसजातियस्य अनृत
 भूतस्यावभासो अध्यास इति लक्षणं सम्पद्यते । पर शब्दः पूर्वदृष्टदेशात् अन्यदेशमात्रं
 सूचयति । कस्यचित् गविव्यक्तौ दृष्टस्य गोत्वस्य व्यक्त्यन्तरे ज्ञाने जायमाने तत्र
 लक्षणस्य अतिव्याप्तिः स्यात् । अत एव अध्यासलक्षणे स्मृतिरूपरूपग्रहणं त्रियते ।

ननु स्वप्नपदार्थाध्यासे अधिष्ठानस्य अनुपलम्भात् तत्र उक्तलक्षणस्य अव्याप्तिः
 कथं जा ते इति प्रश्न उदेति । स्वप्ने हि स्मर्यमाणे समर्थमाणान्तरस्य साक्षि प्रत्यक्षरूपे
 समारोपो भवति । निद्रादोषाच्च तत्र असन्निधानापरामर्शो जाग्रत्कलिने ध्वन्यटादौ
 पूर्वदृष्टस्य सन्निहितः । देशकालत्वस्य समारोपो भवति । अस्मिन् प्रसंगे 'पूर्वदृष्टपदं'
 तत्सदृशपरमतो नुभूयमानस्य प्रातिभासिकस्य स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।
 'पीतः शङ्करः' इत्यत्र नयनरश्मिप्लवत्तता नानुभूयते । शैव दोषवशात् शुक्तिमा
 नानुभूयते । तस्माच्च 'पीतं तपनीयपिण्डम्' इत्यादौ पूर्वदृष्टसामानधिकरण्यं पीतत्वं
 शङ्कायां आरोप्यते । अतः तत्रापि लक्षणमन्वयो भवति ।

केचित् सत्त्वस्य प्रकाशमानत्वात् स्वीकुर्वन्ति देहादीनां प्रकाशमानत्वात् सत्त्वत्वमुक्त्वा
 सत्यानृतयो मिथुनीभावस्य अध्यासहेतुभूतभेदाग्राहात् नाध्यासः संभवति । अतः भाष्यकारः
 शङ्कराचार्यः अध्यासस्य विस्तृतं परिचयम् ददाति । तेनैवं सूचितं भवति यत् सत्त्वं न
 प्रकाशमानतामात्रं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सत्त्वं भवेत् । रज्जादयो सर्पादिभावेन
 भासन्ते । भासमानत्वस्य सत्त्वम् अंगीक्रियते चेत् रज्जादेः सर्वभर्मत्वमपि भवेत् । किन्तु
 तथा न संभवति । अतः आरोपितस्य प्रकाशमानस्य वस्तुतत्त्वं न अध्यासः इति

समुपपद्यते । असर्पभूतायां रज्जौ रज्ज्ज्ञानोदयानान्तरं सर्पज्ञाननिवृत्तिः स्यात् ।

एवमेव प्रत्यगात्मा अपि समकर्म ज्ञान क्रियादिकं "मम त्व " इति प्रकारेण अवभासते । स्त्रीपुत्रादिवसुबुदुःखानां आत्मन्येव अग्निगमन्नहमेव सुखी दुःखी इत्यादिबाह्यधर्मान् आत्मनि अध्यस्यति । गौरो हं, प ति भ्रुगोमीत्यादिस्येण तथैव जानाति तथा च मूकत्व - बधिरत्व काणत्व पुंगुत्वन्धत्वादि धर्मभूतानिन्द्रिय-धर्मान्, संकल्प-विकल्पा- हर्षोन्मेष कर्ममोक्षादि धर्माश्च प्रत्यगात्मनि अध्यस्य प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं मनुतो एवं स्वप्रकाशानन्दे ब्रह्मवस्तुनि ज्ञानं, तज्जन्यमग्निलवरा-चरप्रपञ्चरूपम् अवस्तु अवभासते । किन्तु जगद्गुणवस्तु जाते सति जगद्गुणवस्तुभ्रान्तिः निवर्तते । अयमेव ब्रह्मणि वस्तुनि जगद्गुणवस्तुनो भ्रमो ध्यासः ।

आत्मनि अध्यासः परोक्षदशायां एव संभवति । यथा प्रत्यक्षे आकाशे पि बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । आकाशो हि द्रव्यं स्पर्शविरहत्वात् अनिन्द्रिय-ग्राह्यत्वात् न इन्द्रियप्रत्यक्षम् नापि मानसम् । मनसः आकारहीनत्वात् अप्रत्यक्षं भवत्येव । एवं अविष्टाः धर्मः प्रत्यगात्मनि अनात्माध्यासः इति ज्ञात्वा सा अविद्येति अध्यस्तपरत्वात् प्रत्यगात्मनि हेमेव कर्मा भोक्तेति अध्यासपराक्रमात् शुद्धबुद्धवैतन्यस्यावृतत्वं एव दुःखदैन्यादीनां कारणमिति वाक्यसतिमिश्रस्य मतम् ।

'स्मृतिस्मः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ' इति अध्यासलक्षणम् आह भगवान् भाष्यकारः । अत्यन्त विविक्तयोः अपि आत्मानात्मनोः इतरेतद्विवेकेन परस्परम् अध्यस्य अङ्गमिदं ममेदम् इति लोकव्यवहारः दृश्यते । नहि प्रकाशमानत्वम् एव सत्त्वम् । यद्येवं स्यात् तर्हि प्रकाशमानतया एव मरीत्युदकादेरपि सत्यत्वं स्यात्, तेन च पिपासोपशमनमपि भवेत् । न त्वेवं भवति । एवं देहेन्द्रियाणामपि प्रकाशमानमायां न तत्त्वव्यम् । ननु देहादीनां असत्यत्वे तेषां प्रतीतिः एव न स्यात् इति चेत् । न, नहि अत्यन्तासत्त्वं देहादीनाम् । किन्तु अनिर्वाच्यतया तेषां प्रतीतिः संभवाति । यथा सत् प्रकाशति तथा अनिर्वाच्यमपि ।

तत्र इहं हि विदुषां लोके समासशैल्याः समाश्रयणम् इति न्यायमवलम्ब्य
'अवभासः' इति अध्यासस्य संक्षिप्तलक्षणम् 'स्मृतिस्मः' परत्र पूर्वदृष्टावाभासः' इति
च विस्तृतलक्षणे भाम्तीकारेण प्रदर्शितम् ।

अवभासः इति संक्षिप्तलक्षणे 'अवभास' पदस्य अन्वयार्थः परिगृह्यते । तथा च
अवपूर्वस्य भासते धातोः ध प्रत्ययेन निष्पन्नः अवभासशब्दः । तत्र भास् धातुः
प्रकाशार्थकः अवेत्युपसर्गश्च द्योतकः । प्रकाशो नाम ज्ञानम् । अतः भास् धातोः
भावे द्यम् प्रत्यये कृते सति ज्ञानं प्रकाशः वा भासः कर्मणि धम् प्रत्यये कृते च ज्ञेयं
प्रकाश्यं वा भासः इत्यर्थद्वयं भवति । एतेन ज्ञानाध्यासः अर्थाध्याश्च इत्युभयमपि
सिध्यति । यथा शुक्तिज्ञाने रजतज्ञानस्य अवभासः ज्ञानाध्यासः, शुक्तौ तिष्ठेयं च
रजतस्य अवभासः अर्थाध्यासः ।

अवसन्तः भासः अवभासः । अवसादश्च बाधकज्ञानोदयानन्तरं भ्रमवृत्त्यन्तरो-
त्पत्तिप्रतिबन्धस्यः भ्रमज्ञानोच्छेदः । रज्जुसर्पज्ञाने भ्रान्तः पुरुषः 'अयं सर्पः' इति
जानति । 'इयं रज्जुः' इति रज्जुज्ञानानन्तरं तु पूर्वज्ञानं बाधितं भवति । अयं सर्पः
इति ज्ञानं न पुनः उदेति, सर्पज्ञानस्य उच्छेदः तदानीं भवति ।

ननु 'पीतः शङ्खः' इति भ्रमज्ञानवतः पुरुषस्य शङ्खः न पीतः अपितु श्वेतः
इति आनं नोदेति । बाधकज्ञानानन्तरम् पि 'पीतः शङ्खः' इति प्रत्यक्षं भवतीति
पीतशङ्खज्ञानस्य अवसादः उच्छेदः वा नास्ति, भ्रमवृत्त्यन्तरस्य पुनः उत्पत्तिदर्शनात्
इत्यनेन अव्याक्तिः इति चेत् । तत्र पक्षान्तरं उच्यते 'अवसन्तः भासः' इति ।
भासस्य अवमानश्च इच्छाप्रवृत्त्यादि कार्यं क्षमं त्वापादनस्मः यौक्तिकतिरस्कारः ।
तथाहि शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाधिते अपि यदा पुनः शुक्तौ रजतं दृश्यते तदा
इच्छाप्रवृत्त्यादिकं न जायते यौक्तिकतिरस्कृतत्वात् । एवं रज्जुसर्पज्ञाने अपि रज्जु-
ज्ञानानन्तरम् सर्पज्ञानमूलकं प्रवृत्त्यादिकं न जायते एवं सति यौक्तिकतिरस्कारस्यः
अवमानः तत्रापि अस्ति । तथा च अवभासः इति अध्यासलक्षणे रज्जुसर्पादिज्ञाने
पीतशङ्खादिज्ञाने च संगतम् इति एतदेव अध्यासस्य लक्षणम् इति वाचस्पतिमिश्रमतः ।

अनेन संक्षिप्तलक्षणेन अध्यासः मिथ्याज्ञानम् इति प्रतिपादितं भवति । ज्ञानस्य

मिथ्या त्वे तज्ज्ञानस्य ज्ञेयमपि मिथ्या इति स्वतः एव आयति । तस्मिन्स्य ज्ञेयम
रज्जौ सर्पज्ञानं यथा मिथ्या तज्ज्ञानस्य ज्ञेयरूपः सर्पोऽपि मिथ्या । अतः 'अवभासः'
इति संक्षिप्तलक्षणेन ज्ञानाध्यासः, अर्थाध्यासश्च इति उभयमपि लक्षितम् । यद्यपि
भामतीवगैः 'एतावता मिथ्याज्ञानं इत्युक्तं भवतीति केवलं ज्ञानाध्यास्यैव उल्लेखः
कृतः ।

अस्मिन् संक्षिप्तलक्षणे यद्यपि अव्याप्त्यादि, दोषाः न वर्तन्ते तथापि अपरे
'केचन दोषाः सन्ति' - इति अभिप्रयन्ति । तथाहि यत्र स्वार्थयौगिकश्रियोः समानाः
प्रसक्तिः, तत्र कारणम् - विशेषभावे सति 'रुदिर्योगमादरति' इति न्यायेन स्वार्थेन
यौगिकार्थः बाध्यते । 'अवभास' पदस्य स्वार्थस्य च ज्ञानमात्रम् । तच्च यथा भ्रमे
तथा प्रमायां प्रयुज्यते । तदुक्तं भामतीकारैः - 'अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये
प्रसिद्धम्' यथा नीलस्य अवभासः¹⁷ इति । अत एव 'अवभास' पदेन अध्यासलक्षण-
प्रदर्शनं च समीचीनम् । अपिच, लक्षणेन यथा स्वाभिमतवस्तुनः सिद्धिः प्रदर्शनीया, तथा
पराभिमतवस्तुतनः निराकरणमपि कर्तव्यम् इति दार्शनिकी रीतिः । अत एव मिथ्या-
ज्ञानम् अध्यासः इति ख्यात्यन्तरनिराकरणद्वारा अनिर्वाच्यख्यातिस्थापनार्थं च
विस्तृतलक्षण उच्यते - स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टवभासः¹⁸ इति । अस्मिन् विस्तृतलक्षणे
अवभासपदेन प्रकाशः 'भाति वा' इति सामान्यार्थः गृह्यते । पूर्वदृष्टस्यावभासः
पूर्वदृष्टावभासः । पूर्व दृष्टम् = पूर्वदृष्टम् । इति पदं भावे कर्मणि वा क्त प्रत्ययेन
विहितम् इति पूर्वदर्शनस्य इव दर्शनस्य, पूर्वदृष्टवस्तुनः इव वस्तुनश्च यः प्रकाशः स
पूर्वदृष्टावभासः । अध्यासे यद् आरोप्यं वस्तु तत् पूर्व दृष्टं ज्ञातं वा भवितव्यम् ।
अत एव अध्यासे यस्य दर्शनं तत्र पूर्वदृष्टम् अपितु पूर्वदृष्टमिव इत्युक्तं भामत्याम् ।
यद्यपि पूर्वदृष्टं वस्तु स्वरूपेण सत् तथापि तत्तद्वद् यत् नूतनं वस्तु आरोप्यते तद् अनृतम्
एव । रज्ज्वादिकं आपणादिषु रज्ज्वादिरूपेण सदपि शुक्त्यादौ अध्यास्तं रज्ज्वादिकं न
आपणस्थस्य रज्ज्वादिवत्, अपितु पूर्वदृष्टरज्ज्वासंस्कारात् तत्कालोत्पन्नम् इति नान्यथा-
ख्यातिप्रवेशः । एवं अन्यथाख्यातिनिरासार्थं, आरोप्यस्य अनिर्वचनीयत्वं सूचनार्थं च

पूर्वदृष्टपदं उपात्तम् ।

न चात्र पूर्वदृष्टेत्यनेन पूर्वकालीनसत्यवस्तुनः यथार्थं दर्शनं आवश्यकम् इति मन्तव्यम् । यद् आरोप्यते तद्विषयकं पूर्वदर्शनम् = पूर्वज्ञानमात्रं एव अपेक्षितम्, न तु तस्य सत्यत्वम्, पूर्वदृष्टवस्तुनः सत्यत्वे मिथ्यात्वे च अध्याससम्भवात् । तथा च आरोप्यस्य दृष्टत्वमात्रं उपयुज्यते न वस्तुमन्तेति दृष्टग्राहणम् । पूर्वोक्तिं पदे पूर्व-कालीन ज्ञानेन इति ज्ञापनार्थमेव । तदुक्तं वर्तमाने दृष्टं = दर्शनं नारोपयोगीति पूर्वोक्तम् ' इति । ननु केन कदापि पीतवर्णः न दृष्टः, तस्य चिन्तदोषज्ञात् यदा श्वेतशङ्खे 'पीतः शङ्खः' इति भ्रमः भवति, तदा पीतवर्णस्य पूर्वदृष्टत्वं कथमिति चेत् । तत्र अननुभूतपीतवर्णस्य पीतशङ्खविभ्रमे तु जन्मान्तरानु भूतपीति - स्मरणम् 'उपासनीयम्' इति परिमलकाराः ।

वाचस्पतिना मते 'परत्रेति पदेन न केवलं भिन्नदेशिकम् अधिष्ठानं जाप्यते, अपितु अधिष्ठानस्य आरोप्यापेक्षया सत्यत्वम् अपि । अध्यासो नाम सत्यानृतयोः मिथुनीभावः । तत्र 'पूर्वदृष्ट' पदेन आरोप्यस्य मिथ्यात्वं ज्ञापितम् इति तद्वृत्ति-द्वन्दिना 'परत्र' पदेन अधिष्ठानस्य आरोप्यपि क्षया सत्यत्वं सूचितम् इति तन्मतम् ।

स्मृतौ अतिव्याप्तिवारणाय परत्रेति पदम् । परत्र पदेन पूर्वदेशात् भिन्नदेशस्य सन्निहितदेशस्य न ग्राहणम्, स्मृतिस्तु पूर्वदृष्टदेशम् असन्निहितम् अलम्ब्य एव उदेति इति न तत्र अतिव्याप्तिः । अपि च परत्र पदेन अध्यस्तं वस्तु सत्यभूते कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने अनुभूयते इति सूच्यते । स्मृतेः विषयस्तु नैव कस्मिंश्चित् सत्यभूते अधिष्ठाने अनुभूयते इति न तत्र अतिव्याप्तिः ।

'परत्र पूर्वदृष्टावभासः अध्यासः इत्युक्ते प्रत्यभिज्ञायाम् अतिव्याप्तिः । तथा हि-स्वस्तिमत्यां दृष्टं गोत्वमेव कालाक्ष्यां दृष्टम् इति । परत्र कालाक्ष्यां पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य तादात्म्येन अवभासः । एवं पाटलीपुत्रे दृष्टो देवदत्तः पुनः माहिषमत्यां दृष्टइति परत्र माहिषमत्यां पूर्वदृष्टस्य के दत्तस्य आधेयभावेन संयोगेन अवभासः संसर्गाध्यासः इति ।

‘ननु अत्र ‘पूर्वदृष्ट’ पदस्य तावत् न यथाश्रुतार्थः गृहीतः, पूर्वदृष्टम् आरोपणीय-
तया अनृतम् इत्युक्तत्वात् । तत् कथं तस्यदाकितं लक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायां प्रभाभूतायां
अतिव्याप्तिः, नहि गोत्वस्य मिथ्यात्वम् पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य अन्यत्रयो वभासः,
तरयापि न मिथ्यात्वम् इति अतिव्याप्तिरका एव नास्तीत्यर्थः । तत्र उत्पत्ते -
स्मृतिरूपपदस्य पारमार्थिकत्वेन असन्नित्वविषयत्वरूपे यथाश्रुतार्थं गृहीते तु ‘पूर्वदृष्ट’
पदस्य न मिथ्यार्थकत्वम् । ‘प्रत्यभिज्ञायां अतिव्याप्ति वारणाय ‘स्मृतिरूपः’ इति
पदम् । अतः असन्नित्वविषयत्वमेव स्मृतिरूपपदेन बोध्यम् इति भाम्तीकाराः ।
तथा च अतिव्याप्तिनिरासः, प्रत्यभिज्ञायाः सन्नित्वविषयकत्वात् । ननु एतमपि
स्मृतौ अतिव्याप्तिरिति चेत्, न स्मृतेः रूपमित्त्वम् अस्येति स्मृतिरूपपदस्य
व्याख्यानानात् स्मृतौ अपि नातिव्याप्तिः । एवं च असन्नित्वस्य परत्र अवभासः
इति भाम्तीकारसम्मतं अध्यासलक्षणम् इति कल्पतस्कृति अतर्कितम् ।

आत्मनि अनात्मनः अध्यासे लक्षणम् इदं संगच्छते, ननु अनात्मनि आत्मनः
अध्यासे । अनात्मा अनृतः, आत्मा तु सत्यः इति अनात्मनि आत्मनः यः अध्यासः,
स अनृते सत्यस्य अवभासः, ननु सत्ये अनृतावभासः । अत एव परिमल्वगैः स्मृतिरूप-
पदस्य परिभाषिकार्थः पुनरपि परिवर्त्य अधिष्ठानसम्भत्ताकत्वेन गृह्यते ।

तथा च “अधिष्ठानासम्भत्ताकस्य अवभासः अध्यासः इति तेषां सिद्धान्तः ।
आत्मनः पारमार्थिकसत्ता, अनात्मनश्च व्यावहारिकसत्ता इति आत्मनि च आत्मनः
अध्यासे लक्षणमिदम् अनुगतम् । पारमार्थिके आत्मनि यथा व्यावहारिकस्य तथा
प्रातिभासिकस्यापि सत्यस्य अध्यासः सम्भवति ।

अध्यासे आरोप्यस्य मिथ्यात्वप्रदर्शनाय ‘पूर्वदृष्ट’ पदम् उपात्तम्, निरधिष्ठा-
नभ्रमस्य असम्भत्त्वप्रदर्शनाय च ‘परत्र’ पदम् । लक्षणे एतत् पदद्वयस्य प्रवेशस्तु दोषविः ।
एवं च ‘स्मृतिरूपः अवभासः’ इत्येव लक्षणं न भवितुमुक्तम् । अत एव कल्पतस्कृति नः
‘असन्नित्वस्य अवभासः’ इति लक्षणमेव अंगीकृतम् । अस्मिन् लक्षणे असन्नित्वस्य
इत्यनेन च असत्ख्यातेः वारणम् । तथा चोक्तम् - अथवा सन्नित्वानेन सत्ख्यातिरिति

वारिता । अवभासादसत्ख्यातिनृशृणो तददर्शनात्¹⁸ इति ।

पञ्चपादिकाविवरणे अध्यासः मिथ्या ज्ञानेवादनकन्वेन स्वीक्रियते । अध्यासस्य स्थाने 'मिथ्या ज्ञाननिमित्तः' इति पदं प्रयुज्यते । 'मिथ्या ज्ञाननिमित्तः' इति भाष्यवाक्यं 'मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानम्' इति विगृह्य मिथ्येति अनिर्वचनीयता उच्यते, अज्ञानमिति जडात्मिका अविद्याशक्तिः (पं. पा. 4) इति । तद्यथा पञ्चपादि-काविवरणे - 'तत्र 'अज्ञानम्' इत्युक्ते ज्ञानाभावमात्रभूतं स्यात्, मिथ्या इत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानम् इति स्यात् । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं निरूप्य पदार्थं दर्शयति । 'मिथ्या च तदज्ञानं च' इत्यादिना ।¹⁹

किंच -

'ननु कथं मिथ्याज्ञानम् अध्यासस्योपादानम् ? तस्मिन् सति अध्यामस्योदयात्, असति चानुदयात् - इति त्रुमः । नन्वध्यासस्य प्रतिबन्धकं तत्त्वज्ञानं तदभावश्चाज्ञान-मिति प्रतिबन्धाभावविषयतया अज्ञानस्याध्यासेनान्वयव्यतिरेकौ अन्यथासिद्धौ । नैतत् सारम् । पुष्कलकारणे हि सति कार्योत्पादविरोधि प्रतिबन्धकम् । नच अध्या-सपुष्कल कारणे सति तत्त्वज्ञानं कार्यप्रतिबन्धकतया जायते । किन्तु असत्येवाध्याम-कारणे तत्त्वज्ञानोदयः । तस्मात्, नाज्ञानान्वयव्यतिरेकौ प्रतिबन्धाभावविषयौ । तथापि विरोधिसंस्पर्गाभाव इति चेत् । न । कार्यस्य कारणाद्ये हि प्रथममुत्पद्यते, न विरोधिसंस्पर्गाभावापेक्षा । तस्मात् प्रथमापेक्षितकारणवृत्तिमेवान्वयव्यतिरेकौ²⁰ न्यायसहितौ कुवति ।

अज्ञानस्य आत्माश्रयतया, भ्रान्तिज्ञानाश्रयोतिनिक्षिप्तत्वाच्च मिथ्याज्ञानमे-²¹वाध्यासोपादानं नात्मान्तःकरणकाचदिदोषा इति सूक्तम् ।

18. क०त०, पृ० 19-20

19. पं०पा० वि. ॥

20. पं० वि. पा. ॥

21. पं० वि., पृ० 12

४० ४० ४० अध्यासस्य निमित्तम्

‘स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः’ इति अध्यासलक्षणं समुन्ध्यस्तं भगवता भाष्यकारेण । तत्र पूर्वदृष्टामिव पूर्वदृष्टम् इति कृत्वा पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदपि अत्र अनिर्वाच्यत्वे अनृतत्वे वा पर्यवस्यति । स्मृतौ संस्काररूपेण अवस्थितस्य पारमार्थिकत्वेन असन्निहितस्य मिथ्याभूतस्य अनिर्वचनीयस्य वा परत्र अधिष्ठाने प्रतीतिरेव अध्यासः इति कल्पति । एतदध्यासवशात् सत्यानृतभूतौ अत्यन्तविविक्तौ आत्मानात्मनौ तदधर्मां च मिथुनीकृत्य अस्थूले अवृक्षे आत्मनि धर्मिणां देवानां, देवधर्माणां च स्थूलत्व कृशात्सुखित्वदुःखित्वादीनाम् अवबोधः, जडे त्रिषये देवादी धर्मिणि अपि चेतनस्य आत्मनः तदधर्माणां च चेतनत्वपुरुषरूपत्वादीनाम् अवबोधः भवति ।

एतस्मात् कारणभूतात् मिथ्याज्ञानाद् अध्यासाद्वा तत्कलभूतः ‘अहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः’ भवति । इतरेतराविवेकः एव अध्यासस्य निमित्तम् । तदुक्तम् । आत्मानात्मनोः इतरेतराविवेकेन अहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहारः-” इति भाष्यकारैः । इतरेतराविवेकश्च परस्परं विवेकाग्राहः भेदाग्राहः वा ।

ननु आत्मानात्मनोः विवेकाग्राह्येत् अविवेकतयोरभेदः एवं भविष्यति । आत्मानात्मनोः अभेदे च आत्मनि अनात्मनः अनात्मनि च आत्मनः अध्यासः न सम्भवति यतः भिन्नवस्तुनोरेव हि अध्यासः सम्भवति नाभिन्नवस्तुनोः ।

आत्मानात्मनोः धर्मिणोः अत्यन्तविविक्तत्वेन आत्मधर्माणाम् अनात्मधर्माणां च अत्यन्तविविक्तत्वात् आत्मानात्मनोः तदधर्माणां च मिथुनीकरणं कदापि न सम्भवति । मिथुनीकरणसम्भवाद् आत्मानात्मनोः अभेदः कल्पयितुं न शक्यते । ननु अत्यन्तविविक्तौ चेत् आत्मानात्मनो मयोः भेदाग्राहोऽपि न भवेत् । भेदाग्राहाभावे च अध्यासाभावः इति ।

आत्मानात्मनोः वास्तविकभिन्नत्वेऽपि अविद्यादोषवशात् तयोर्भेदः न गृह्यते इति विविक्तयोः वस्तुमतोः भेदाग्राहनिबन्धनः तादात्म्यविक्रमः गुज्यते । यथा शुक्ति-रजतयोः वास्तविके भेदे सत्वेऽपि दूरत्वाद्विदोषवशात् तयोर्भेदः न गृह्यते ।

ननु शुक्तिरजतयोरिव विविक्तयोः हि वस्तुसतोः भेदाग्राह निबन्धनः तादात्म्य-
विभ्रमो युज्यते । किन्तु अद्वैतिनां मते एकमेव सहस्तु स च आत्मा । आत्मव्यतिरिक्तम्
अनात्मभूतं च न किमपि सद वस्तु अस्ति, नहि परमार्थ सतः चिदात्मनः अत्यन्ता-
भिन्नत्वेन देहादि स्हेस्तु अस्ति । तत् कथं केन वा चिदात्मनः भेदाग्राहः तादात्म्य-
विभ्रमो वा भवेत्, निरस्तसमस्तभेदे अद्वितीये एकस्मिन् ब्रह्मवस्तुनि तदसम्भवात् इति
चेत् ।

एकस्मिन् अपरस्य अध्यासे आरोपाश्रितानम् आरोप्यं च इत्येतद् द्वितयस्यापि
वास्तविकं सत्त्वं आवश्यक्यम् इति नास्माकं मतम् । अत एव अध्यासलक्षणे गृहीतस्य
पूर्वदृष्टपदस्य व्याख्यानावसरे उक्तं भाम्तीकारेण - दृष्टत्वमात्रम् उपयुज्यते, न
वस्तुसत्ता इति । एतदुक्तं भवति अप्रतीतस्य आरोपायोगात् आरोपार्थम् आरोप्यस्य
प्रतीतिरेव उपयुज्यते न वास्तविकसत्त्वम् इति । अत एव भाष्यकारेण उक्तम् -
"सत्यानृते मिथुनीकृत्य " इति । सत्यं चिदात्मा अनृतं तु बुद्धीन्द्रियादि, ते हे
धर्मिणि युगलीकृत्य विवेकाग्राहाद् अध्यस्य लोकव्यवहारः भवतीत्यर्थः ।

ननु आरोप्यस्य प्रतीतिमात्रम् एव उपयुज्यते न तस्य वस्तुसत्ता इत्युक्ते मिथ्या-
भूतस्य आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः तस्मिन् समारोपे च सति
आरोप्यस्य मिथ्या प्रतीतिरिति परस्पराश्रयत्वं इति चेत् ।

अयमध्यासः न आदिः, अपितु अनादिः । तदुक्तं भाष्यकारेण नैसर्गिको यं
लोकव्यवहारः " इति । अध्यासभूतस्य व्यवहारस्य नैसर्गिकत्वेन अनादित्वेन वा
तत्कारणस्य मिथ्याज्ञानभूतस्य अध्यासस्यापि अनादित्वम् अतगन्तव्यम् । तत्तच्च यथा
बीजादङ्कुरः उत्पद्यते, अङ्कुरात् बीजम् इति बीजाङ्कुरयोः परस्परसापेक्षत्वे मि
तत्सापेक्षत्वस्य अनादित्वात् तत्र न परस्पराश्रयदोषः । एवमत्रापि पूर्वज्ञानोपदर्शितस्य
बुद्धीन्द्रियशरीरादेः उत्तरोत्तराध्यासे उपयोगः इत्यनादित्वात् बीजाङ्कुरवत्
न परस्पराश्रयत्वम् । एवम् आत्मानात्मनोः इतरेतरविवेकेनैव अध्यासः संभवतिति
अद्वैतिनां सिद्धान्तः ।

4.4.5. अध्यासस्य व्याख्यानं भामती प्रस्थानविवरणं प्रस्थानयोर्वैभक्त्यम्

इतरेतराविवेकः अर्थात् विवेकाग्राहणेन अध्यासस्य निमित्तमिति वाक्यमिति-
मिश्रः प्रतिपादयति । तथाहि ----- मिथ्या ज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तः । तदनावा-
भावानुविधानाव्यवहार भावाभावयोरित्यर्थः । तदेतमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहार-
मुक्त्वा तस्य निमित्तमाह इतरेतराविवेकेन । विवेकाग्राहणेत्यर्थः²² । कुतश्च तादात्म्य-
विभ्रम इत्यत आह (भाष्यकारः) 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य - सत्यं चिदात्मा, अनृतं
बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । अत्र वेदान्तकल्पतरुकारः
अमलानन्दः कथयति मिथुनीकरणाद्विवेकाग्राहस्ततोऽध्यास इत्यर्थः²³ युगलीकरण
नामाधिष्ठानाराध्ययोः स्वरूपेण बुद्धौ भ्रान्तम् । ननु मिथुनं कृत्वेति किमिति
नोतम् अताह (भामतीकारः) - नच संवृत्तिपरमार्थमतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीतिभूत
तभावार्थस्य चैः प्रयोगः ।²⁴ ... यस्य यो भावी न भूतः स तदनावं चैतन्मयकृते
तस्मिन्नभूततदनावे वर्तमानात् प्रातिपदिकातश्च स्वस्तुना योगे शिव प्रत्ययो भवति ।²⁵

1) मिथ्याज्ञाननिमित्तः अध्यासः 'इत्यस्य भाष्यवाक्यस्य व्याख्यानं कुर्वना पंच-
पादिकाकरेण एवं कृतम् - 'मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानम् ..... 'मिथ्येति
अनिर्वचनीयत उच्यते' अज्ञानम् इति जडात्मिका अविद्याशक्तिः²⁶ अस्मिन् सन्दर्भे
विवरणकारेण प्रकाशात्मयतिना यदुक्तं तत् विशेषतः अवश्यं वर्तते -

2) अत्र 'अज्ञानम्' इत्युक्ते ज्ञानाभावमात्रमुक्तं स्यात्: मिथ्या इत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानम्
इति स्यात् । तदुभयव्यावृत्त्यर्थं निरुक्त्य पदार्थं दर्शयति । 'मिथ्या च तदज्ञानं च'

22. भामती, पृ० 16

23. वेदान्तकल्पतरु, पृ० 16, 17

24. भामती, पृ० 17

25. कल्पतरु, पृ० 17

26. पञ्चादिका, पा० 4

इत्यादिना । 27

अत्रेतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् पञ्चादिकायां मिथ्यापदमनिर्वचनीयम् इत्येवमुक्तम् । अज्ञानपदं च जडशक्तिवाचकम् इत्येतं प्रकारेण व्याख्यातम् । किन्तु विवरणे मिथ्या इत्यस्यार्थः भ्रान्तिज्ञानं तथा अज्ञानमित्यस्य अर्थः ज्ञानाभावः इत्येतं प्रकारेण निर्दिष्टः प्रकाशात्मकैः एतत् कथमिष्टसिद्धिकारस्य मतेन स न सामंजस्यं शारयति । तद्यथा -

1 - मिथ्यार्थतज्ज्ञानात्मकं मिथ्याभूतमाध्यासमुपादानकारणसंगेभं प्रति अना-
श्रयस्थानतया काचादिनिमित्तकारणेषु भिद्यमानेषु मिथ्याभूतस्यैव
सर्वकार्यस्वभावानुकूलस्य सर्वत्रानुगमात्, अज्ञानस्यात्माश्रयतया भ्रान्ति-
ज्ञानाश्रयोक्तिनिक्षिप्तत्वाच्च मिथ्याज्ञानमेवाध्यासोपादानं नामान्तः
करणकाचादिदोषा इति सूक्तम् । 28

आत्मनि अनात्माध्यासस्य कारणत्रितयजन्या त्वोपपत्तिः विवरणे एवं प्रकारेण निर्दिष्टः वर्तते -

‘अद्वितीयचैतन्यप्रकाशान्मनि द्रष्टरि अटङ्कारादिसंघातस्य अयस्तत्वात्,
अयस्यमानव्यतिरिक्तम् अधिष्ठानम्, अध्यासाधिष्ठनयाथात्म्यविषयप्रमाणज्ञानम्,
द्रष्टा च इति त्रितयम् आत्मा इति वक्तव्यम् । तत्रच, अधिष्ठानगतो दोषः,
द्रष्टादोषो प्रमाकरणदोषो वा सर्वे दोषजातम् अजन्यत्वात्, कारणत्रितयजन्यविज्ञानस्य
आत्मव्यनात्माध्यासे अस्मत्त्वात् । 29

उपर्युक्तप्रकारेण एतत् स्पष्टं वर्तते यत् भाष्यस्ते अध्यासलक्षणादौ ‘स्मृतिरूपं
पूर्वद्रष्टृत्वं चेति विशेष्यस्य यः अभिप्रायवर्णनप्रकारो भामत्यामादृतः दूश्यते नः
अत्र सर्वथा उपेक्षितः ।

27. पं. वि, पृ० 11

28. पं. वि. 12, इ. सि. 56

29. ., पृ० 40

4. 4. 6. अध्यायस्य भेदाः

अध्यासः द्विविधः । अर्थाध्यासः, ज्ञानाध्यासश्च । अथविशेषे अर्थान्तरस्य अध्यासः अर्थाध्यासः, यथा शुक्तौ रजतस्य आरोपः । ज्ञानविशेषे ज्ञानान्तरस्य अध्यासः ज्ञानाध्यासः, यथा शुक्तिज्ञाने रजतज्ञानस्य आरोपः ।

अध्यासस्य द्वौ भेदौ वर्तन्ते - अर्थाध्यासः, ज्ञानाध्यासश्चेति । एकस्मिन्नर्थे (वस्तुनि) अन्यस्य अर्थस्य (वस्तुनः) आरोपः अर्थाध्यासः इत्युच्यते । यथा शुक्तौ रजतस्य आरोपः । ज्ञानविशेषे ज्ञानान्तर रजतज्ञानस्य आरोपः । अर्थाध्यासस्यार्थ द्वौ उपभेदौ वर्तन्ते धर्म्याध्यासः, धर्माध्यासश्च । धर्म्याध्यासः = धर्म्याध्यासे एकस्य धर्मिणः स्वरूपमपरस्मिन् धर्मिणि अध्यास्यते । अतः - धर्म्याध्यासः स्वरूपाध्यासः इत्यपि वक्तुं शक्यते । अत्र एकस्य धर्मिणः तादात्म्यम् अपरस्मिन् धर्मिणि आरोप्यते । अतः एषः अध्यासः तादात्म्याध्यासः इत्यपि कथ्यते । एतत्प्रकारेण धर्म्याध्यासः, स्वरूपाध्यासः तथा तादात्म्याध्यासः इत्येते शब्दाः पर्यायवाचिनः सन्तीति वक्तुं शक्यते ।

धर्म्याध्यासस्थले अधिष्ठानमारोप्यं चेति धर्मिष्ठयमभिन्नत्वेन प्रतिभातं भवति । धर्माध्यासस्थले तु धर्मिष्ठयस्य अन्तरा अनिर्वचनीयस्य सम्बन्धस्य संसर्गस्य वा अध्यासः भवति । तद्वशात् च धर्मिष्ठये परस्परधर्मस्यारोपः भवति ।

धर्माध्यासस्थले धर्मिष्ठयमध्याये नियमेन संसर्गाध्यास एव भवति । धर्म्याध्यासस्थले तु अनात्मनि आत्मनः अध्यासे संसर्गाध्यासः अन्यत्र च स्वरूपाध्यासः ।

उपर्युक्तप्रकारेण अर्थाध्यासः त्रिविधः । धर्म्याध्यासः, धर्माध्यासः, संसर्गाध्यासश्चेति । धर्म्याध्यासः यथा आत्मनि अन्तःकरणादीनाम् अध्यासः । शुक्तौ च रजतस्याध्यासः । धर्माध्यासः यथा आत्मनि इन्द्रियधर्माणाम् अन्धत्वबधिरत्वादोनाम् अध्यासः । संसर्गाध्यासः यथा अन्तःकरणादौ अनात्मनि आत्मनः तादात्म्यसंसर्गस्य अध्यासः ।

प्रकारान्तरेण अध्यासस्य वर्गीकरणं स्वोपाधिकनिरूपाधिकरूपेणापि कर्तुं शक्यते । स्वोपाधिकः - 'लोहितः स्फटिकः' इत्यत्र स्फटिके लोहितस्याध्यासः जगद्विषयमा-

ह्युपाधि प्रयुक्तो भवति । अतः असौ अध्यासः लोपाधिको अध्यास इत्युच्यते ।
लोपाधिकाध्यासस्य इदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् यथार्थगणे सत्यपि उपाधेः अस्तित्व-
पर्यन्तं भ्रमदर्शनं भवत्येव ।

निरूपाधिकः - उपाधिनिरोधः अध्यासः निरूपाधिको अध्यासः । यथा शुक्तौ
रज्ज्वाध्यासः । यद्यपि अविद्यारूपः उपाधिः अत्रापि वर्तते तथापि अविद्यायाः
अध्याससामन्योपादानत्वात् उपाधिशब्देनात्र अविद्याव्यतिरिक्तानाभुवाधीनामेव
ग्रहणं भवति ।

अध्यासस्य वर्गीकरणं स्वरूपाध्यासः संसर्गाध्यासश्च इत्येवं प्रकारेणापि कर्तुं शक्यते ।
स्वरूपाध्यासः - यस्मिन्नध्यासे एकस्य वस्तुनः स्वरूपमन्यस्मिन् वस्तुन्यारोप्यते स
स्वरूपाध्यासः इत्युच्यते । यथा शुक्तौ रज्ज्वाध्यासः ।
संसर्गाध्यासः - यदा किञ्चित् स्तु संसर्गतः संसर्गप्रतियोगिरूपेण वा अध्यस्तं भवति, नतु
स्वरूपतः तदा संसर्गाध्यासः भवति यथा अनात्मनि आत्मनः अध्यासः । अत्र आत्मा
स्वरूपतः अध्यस्तो न भवति तस्य अध्यस्तता संसृष्टरूपेण भवति ।

4.4.7. अध्यासस्यानादिता

"केषान्निवदयं विचारः अस्ति यत् भ्राम्सीप्रस्थाने न केवलमष्टाव्यभिध्याजाने
अविद्याशब्देन व्यहियते, किन्तु ज्ञातो बीजशक्तिरपि तच्छब्देन तत्र तत्र व्यादिश्यते
इति" । ³⁰ किंच - 'तनाध्यासस्यापि सा अविद्याशक्तिरूपादानं इति पञ्चादिका-
यावत्रापि स्वीकृतेत्यर्थादाप्नोति । ³¹ किन्तु अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् तथा
समुल्लिखितवचनं तु आमत्यां नोपलभ्यते ।

एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिको ध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तुं त्वभोवत्त्वप्रवर्तकः
सर्वलोक प्रत्यक्षः इति हि भाष्यम् । अस्य भ्राम्याम् वाचस्पतिः कथयति
अनाद्यनन्तीति हेतुरुक्तः 'नैसर्गिक' इति । ³² एवं प्रकारेणाध्यासस्यानादित्वमत्युरी-

कृतमिव तत्र तथोच्येत आत्मन वाक्ये - 'तदनेन अन्तःकरणावच्छिन्नः प्रत्यगात्मा
इदमनिदं रूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविधाद्याधारो हंकाराख्यदं संसारी
सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानाश्चाध्यास
इत्यनादित्वात् बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वम् इत्युक्तं भवति । तथा च 'नवाध्यासे
सति विषयत्वं, विषयत्वे चाध्यासः इत्यन्योन्याश्रयन्तमपि साग्रतम् । बीजाङ्कुर-
वदनादित्वात् । पूर्वप्रवाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्य । उत्तरोत्तराध्यासविषय-
त्वाविरोधात् इत्युक्तं - 'नैसर्गिको यं लोकव्यवहारः' इति³³ । यद्यपि बीजाङ्कुरदृष्टा-
न्तो यं पञ्चपादिकायामपि क्वचिदुपान्तः, तथापि भामत्याम्नि वांस्वारं स
तत्र नैवानीतः । यथा 'नैसर्गिको यं लोकव्यवहारः' तद्यथा - 'नैसर्गिक' इति ।
स्वाभाविको नादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यास्याना-
दितोक्ताः । तत्तच्च पूर्वपूर्वं मिथ्या ज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियकारीरादेरुत्तरोत्तरा-
ध्यासोपयोग इत्यनादित्वात् बीजाङ्कुरवत् । न परस्पराश्रयमित्यर्थः । न परविधावतः
उक्तान्तिप्रतिषेधात्"³⁴ इति ।

4.4.8. देहादिप्रयन्चस्य अध्यस्तत्वम्

अद्वैतवेदान्तानुसारेण चिन्मात्रं ब्रह्म एव परमार्थवस्तु । तदतिरिक्तं ज्ञानज्ञेय-
ज्ञानरूपनामरूपात्मकः प्रपञ्चः तस्मिन् परिकल्प्यते । अतः प्रपञ्चः मिथ्या एवम्
अनिर्वचनीयश्च भवति । 'एकमेवाद्वितीयम्'³⁵ इति श्रुतिवाक्येऽपि ब्रह्मणः सद्रूपत्वं
प्रतिपादितम् । ब्रह्मणः अतिरिक्तं अन्यवस्तुना सत्त्वाभावात् ब्रह्म सजातीयं विजातीयं³⁶
भेदशून्यं भवति । ब्रह्मणि स्वगतभेदमपि नास्ति । 'सत्यं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म' इत्यादि
श्रुत्या प्रतिपादितं सत्यज्ञानादिपदं न ब्रह्मणः गुणप्रतिपादनपरम् । किन्तु एकर्थिनापरं
तथा अण्डार्थनापरम् ।

अत्रायं पूर्वपक्षः उदेति यत् अनेकगुणे विशिष्टस्य वस्तुनः अभिधाने अपि एकार्थना

33. भा. पृ० 39

34. भा. पृ० 17

35. (छान्दोग्य उ० - 6.2.1)

36. (तै०उ० 2.1.1)

संभवति, इति किन्तु नत्र युक्तम् । यतः विशेषणभेदात् अर्थस्य भेदादपि अनिवार्याः ।
अर्थस्य भेदत्वात् च एकार्थना न संभवति । सत्यादि पदद्वारा स्वविरोधि अमत्यादि
धर्माणां ।

ननु देहेन्द्रियादि प्रपञ्चस्य प्रकाशितत्वात् अनुभवविषयत्व च । स असदिति
कथं क्वतुं शक्ते ? अस्योत्तरमाह भातीकारः वाचस्पतिमिश्रः- "न प्रकाशमानातामात्रं
सत्त्वं केन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानातया सद्भावो भवेत् । अनुभूतिरूपः सत्त्वरूपः चिदा-
त्मेव एकमात्र

सत्यम् । यतः सः सर्वेषु अपि कलिषु अन्तर्हितो वर्तते ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वं प्रत्यक्ष-अनुभव-शब्द प्रमाणद्वारा सिद्धयति । आत्मा
स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात्, प्रदीपवत् सैव नव । सुषुप्तौ आत्मनः
स्वप्रकाशत्वं प्रत्यक्षत्वेन सिद्धयति । सुषुप्त्यनन्तं, सुषुप्तौ टमस्वात्मस्य इत्यादि
सुखानुस्मरणी जायते । अतः सुषुप्तिकालीन प्रत्यक्षद्वारा आत्मनः स्वप्रकाशत्वं
सिद्धयति ।

देहेन्द्रियादि प्रपञ्चस्य सत्त्वम् अंगीकर्तुं न शक्यते । यतः जाग्रदवस्थायां नाम-
रूपात्मक प्रपञ्चस्य या प्रतीति भवति, सा सुषुप्त्यवस्थायां नानुभूयते । तुरीयावस्था-
याम् अहमिति प्रतीतिः भानमपि नास्ति । अत एव शरीर-इन्द्रिय-मन-बुद्धि-
अहंकारादीनां सम्बन्धेन प्रतीयमानस्य प्रपञ्चस्य कादाचित्कत्वान् सत्यत्वम् अंगीकर्तुं
न शक्यते ।

आरोपित्वस्तुनः प्रकाशमानतेऽपि तस्य वास्तविकी सत्ता अभ्युपगन्तुं न शक्यते ।
यथा भृगुमरीचिकायां भासमानः तीर्थः न सत् नासात् अपितु अनिर्वाच्यः भवति ।
तथैव प्रकाशमानवो देहेन्द्रियादि प्रपञ्चोऽपि सदसदविलक्षणत्वात् अनिर्वाच्यः एवं

मिथ्या च भवति । मुनिस्मृति स्तपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं मुख्यम् । तद्यथा -
नेह नानाग्नि किञ्चन मृत्ये सः मृत्युताप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

"यत्र हि द्वेतामव भवति तदितरे नर पश्यति" (बृ० उ० २.४.१४) "
वाचारम्भं विकारो नामधेयं मृत्तिकित्थे सत्यम्" (छा० उ० २.१.४) मायामात्रं तु
कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् " (ब, सू० ३.२.३) "आत्मनो ब्रह्मो भेदमस्मिन्न कः
करिष्यति" (विष्णुपुराणम्) इत्यादि श्रुतिस्मृतित्वाद्यानि ब्रह्मणः भिन्नस्य नामरूपा-
त्मकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयन्ति । नामरूपात्मकः देहेन्द्रियादिप्रपञ्चस्य
त्रिकालाबाधितत्वाभावात् मिथ्या भवति । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथाव-
स्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा रज्वाधाधिष्ठानकसर्पादेः ।

आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वं निम्नलिखितानुमानेनापि सिद्धयति । तद्यथा 'आत्मा
स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात्, प्रदीपवत् सौदनवत् च ।' ^{३९} प्रदीपवत्
आत्मनः स्वप्रकाशाय अन्यप्रकाशस्य आवश्यको नास्ति । अतः आत्मा स्वयंप्रकाशः ।

आत्मनः स्वयंप्रकाशना "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" इति बृहदारण्यकश्रुत्यनु-
सारेण सिद्धयति आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमधिकृत्य चित्सुखीकारः एव कथयति "चिदुपत्त्वाद-
कर्मत्वात्स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः ।

40

आत्मनः स्वप्रकाशत्वं को निवारयितुं क्षमः । इति चित्सुखोवत्या आत्मनः स्व-
प्रकाशकत्वं सिद्धयति । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' "प्रज्ञानं ब्रह्म" "ज्ञानधन" इत्यादि
श्रुतयः आत्मनः सद्रूपत्वं श्रावयति । आत्मनः स्वप्रकाश अकर्मत्वेनापि सिद्धयति ।
आत्मनः अकर्मत्वं व्यक्त्वा ज्ञानकर्मत्वं स्वीक्रिये चेत् स्वाश्रितज्ञानस्य विषयत्वात् कर्म
कर्तृत्वं - कर्मत्वादि द्वावपि धर्माणौ प्रसक्तिः जायते । ज्ञानरूप क्रियायाः आश्रयत्वात्
आत्मा कर्ता, फलस्य आश्रयत्वात् कर्म च भवतः ।

39. वि० प्र० सं०, पृ० 627

40. चित्सुखी, पृ० 38

4.5.0

भामतीप्रस्थानानुसारम्अविद्यायाः स्वरूपम्

'अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्यप्रभवतो' इत्यादिरूपेण भामत्याः मंगललोके एव अविद्याद्वितयस्य उल्लेखं कृत्वा वाचस्पतिः अविद्यायाः विशेषणार्हतामपि निर्दिशति । भामत्यामन्येष्वनेकेषु स्थलेष्वपि अविद्याद्वितयस्यो ल्लेखाः वर्तन्ते -- तद्यथा -- 'कार्यकारणाविद्याद्वयाधारो दुर्लभाग-
स्पदं संधारी' अविद्याद्वयं निबन्धापनयमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वम् ।
'द्विधाऽविद्यात्मः' । एवं ल्यविक्षेपाभिधानाभ्यां चाविद्याद्वितयं परा-
मृष्टम् । तद्यथा -- 'स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपः, ननु स्वच्छ-
तैव । ल्यविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्, (बा०भा०पा० ४०९)' यदा तु ल्य-
लक्षणाविद्योपबृंहितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति, तदा विशेषविज्ञानो-
त्पादात् स्वप्नजागरितावस्थातः, परमात्मनो रूपाद् भ्रंशरूपभागमनम् इति
न चाविद्या केवला' इति ल्याभिप्रायम्' कस्याभूतया ल्यलक्षणाया अविद्याया
प्राक्सर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापिनं नामरूपं तेदेव माया' ।

अत्रैवाहृतवाक्यैरिदमस्य हितुं शक्यते यद् ब्रह्मसिद्धाविव भामत्या-
मपि अग्रहणं विपरीतग्रहणलक्षणे एव द्वे अविद्ये स्वीकृते इति । ब्रह्म-
सिद्धौ एते एव ल्यविक्षेपानामभ्यामपि निर्दिष्टे दृश्येते एतद्विपरीतयतेयत्
वाचस्पतिना अस्मिन् विषये ब्रह्मसिद्धिकारमतमनुमतम् । अविद्याया द्वि-
प्रकारत्वविषये मण्डनमिश्रस्य मतमेतदिदं द्विप्रकारेण अविद्या प्रकाश-
स्याच्छादिका विक्षेपिका च; स्वप्नजागरितयोर्विक्षेपिका, सुषुप्तौ आच्छा-
दिका ल्यलक्षणा । तत्राच्छादिका विद्यानिवृत्तिज्ञानविद्येः कल्पः । तत्रा-
यत्; यतो नाच्छादिकाया अविद्याया निवृत्तिः पुरुषेणार्थ्यते तथा,
यथा विक्षेपस्य; सति विविधदुःखात्मकः । ल्यस्तु विविधदुःखनिवृत्तेर-
सकृदानन्दत्वेन सुतो गीतः प्रकृतार्थनीयः स्यात् । अपि च विपर्यात्मनि-
च्छतो अविद्याभेद एव न स्यात्, अवस्थात्रोऽप्यग्रहणमात्रत्वात् । तस्माद-
ग्रहणाद्विपर्ययग्रहणे द्वे अविद्ये कार्यकारणभावेनावस्थिते ॥

अत्र अभावरूपैवाविद्या ल्यलक्षणात्वेन व्यपदिष्टा, कारणत्वेन च --
इति स्पष्टम् । तस्मात्, भामत्यामपि अग्रहणाविपर्ययावेव ल्यविक्षेपापर-
पर्यायौ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयशब्देन विवक्षितौ -- इत्येकान्तं शक्यते ।

परन्तु भामतीप्रस्थाने पद्यपाठिकोपात्ताविद्याशावितशब्दोऽपि तत्र
तत्र प्रयुक्तो दृश्यते यः, ब्रह्मसिद्धौ शांकरभाष्ये वा क्वचिदप्यहष्टचरः ।
तत्र कानिचिद् वचनानि उक्तशब्दगर्भितान्युदाहृतं शक्यन्ते --

(क) 'तेन 'तदैक्षत्' इत्यादौ उपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्विनिता अविद्याशक्त्या-
श्रयत्वेन, इह तु अविद्याशक्तेरेव जगद्विनि-त्वसम्भवेन द्वारद्वारिभावो युक्तः
इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्विनिपूच्यत इति पूर्वः पक्षः' ।⁴² भामत्याम्
अस्मिन् स्थले प्रकृतिरेव 'अविद्याशक्ति' -- शब्दव्यपदिष्टा इति स्पष्टम् ।

(ख) 'यद्यपि महाप्रलम्भसमये नान्तःकरणादयः समुदाचारदृष्टन्त्यः सन्ति
तथापि स्वकारणो निर्वाच्यायाम् अविद्यायां लीनाः; सूक्ष्मेण शावितत्वेण
कर्मविक्षेपकविद्यावासनाभिः सहावतिवृन्त एव ।'⁴³ अत्रापि यस्यामविद्याया-
मन्तःकरणादयो लीनाः सौव प्रकृत्याख्या ल्यलक्षणा अविद्या -- इति
गम्यते ।

(ग) ब्रह्मणस्त्विदमविद्याशक्तिमयादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेना-
न्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वच्यत्वं नाम ।
सौऽयमण्याकृतवादस्य प्रधानवादाद् भेदः ।।⁴⁴ अत्रापि सुस्पष्टं यदव्याकृता-
ख्या जगत्प्रकृतिरेवाविद्याशक्तिशब्दवाच्या इति ।। अत्र वाचस्पतिना
अविद्यायाः भावरूपत्वमपि समर्थितम् ।

42. भा०, पृ० 256

43. भा०, पृ० 383

44. वही, पृ० 377

एतद् ज्ञातव्यवर्तते यत् भगवता शंकराचार्येण अविद्यायाः स्वरूपम्
 एवंप्रकारेण निर्दिष्टम् -- "अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिख्यवतशब्द-
 निर्देश्या परमेश्वराश्रया मायार्मयी महासुप्तिः, यस्या⁴⁵ स्वरूपप्रति-बोध-
 रहिताः शोऽस्ते समाश्रिता जीवाः । अस्य भाष्य^{वाक्य}व्यमस्यस्य व्याख्यानं
 कुर्वतो वाचस्पतिना कथितं यत् -- "न ह्यचेतनं केतनानधिष्ठितं कार्यं
 पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानत्वा⁴⁵या चाश्रयते,
^{प्रपञ्च}प्रपञ्चविभ्रमस्य हीशवसाधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्यैव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन
 यथाहि विभ्रमो रज्जुपादान एव प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः, तस्मा-
 त्जीवाधिकरणात्यविद्या निमित्ततया विषयतया चैवस्माश्रयतेति ईश्वरा-
 श्रयेत्युच्यते नत्वधारतया; विद्यास्वभावे ऽ ब्रह्मणि तदनुपपन्तेः ।⁴⁶

4.5. । अविद्यायाः आश्रयः विषयश्च

अविद्यायाः आश्रयं विषयं चाधिकृत्य मतभेदाः वर्तन्ते । वाचस्पतिः
 अविद्याया आश्रयः, जीवः, विषयश्च ब्रह्म इति प्रतिपादयति । तथाचोवर्त
 कल्पतरुकारेण --

"जीवस्थाया अविद्या विषयं ब्रह्म शक्तिवत् । उवे वाचस्पतिर्भाष्य-
 त्यो हृदयवेदिता ।।"⁴⁷ इति मुमुक्षुः ब्रह्मजिज्ञासायाः अधिकारी भवति
 अज्ञानिनः जिज्ञासुत्वं, मुमुक्षुत्वं च वर्तते । अतः जीवः अविद्यायाः आश्रयः
 भवतीति सिद्धयति । यस्य ब्रह्मजिज्ञासा वर्तते तस्य ब्रह्म अज्ञातम् । अतः
 विद्यायाः विषयः ब्रह्म आश्रयो जीवश्च । इति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'
 इत्यनेनैव सूत्रेणापि स्पष्टं भवति । कुत्रचित् अविद्या ईश्वराश्रिता कथमुच्यते
 इत्यस्या आशङ्कायाः समाधानं वाचस्पतिना एवमुक्तम् -- भामत्याम्

45. ब्र०सू० शा० भा०, 1-4-3

46. भामती, पृ० 378

47. कल्पतरु, पृ० 389- 1.4.3

"यथाहिक्विभ्रमो रज्जुपादानः, एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवा-
धिकरणाद्यविद्या निमित्ततया विषयतया-वैश्वमाश्रयत् त्रीश्वरा^{श्च}येत्युच्यते.
न न्वाधारतया विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति ।"⁴⁸ अर्थात् प्रपञ्चः
जीवाश्चाविद्यायाः विषयीभूतस्य ईश्वरस्य विवर्तः कर्तते इति ।
वाचस्पतेर्मतानुसारं प्रपञ्चः ईश्वरस्य सृष्टिः भवति ननु जीवस्य ।

अविद्यायाः आश्रयत्वात् जीवः अज्ञः, अनभिज्ञः अल्पज्ञः च भवन्ति ।
वाचस्पतेः मतम् अमलानन्द एवं निष्पद्यति --

अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्मश्रुवित्तम् ।
जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥"⁴⁹

अविद्याऽश्रयत्वविषये वाचस्पतिः मण्डनामिश्रं अनुसरति ।
तद्यथा -- ब्रह्मसिद्धौ -- "यत्तु कस्यायमस्ति इति । जीवनामिति ब्रूमः ।
ननु न जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्ते । .... सत्यं परमार्थतः, कल्पनया तु
भिद्यन्ते । कस्य पुनः कल्पना भेदिका न तावद् ब्रह्मणः । तस्य विद्यात्मनः
ऽयं कल्पनाशून्यत्वान् । नापि जीवानाम्, कल्पनायाः प्राक् तद-
भावात्; इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । ... अनादित्वादुभयोरविद्याजीवयोर्बोधाद्-⁵⁰कुर-
सन्तानयोरिव नेतरेतराश्रयप्रवृत्तत्वावहति ॥" मण्डनमिश्रस्य एतन्
मतम् वाचस्पति मिश्रेणापि निम्नलिखित प्रकारेण निरूप्यते --

"नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे । सा त्वनिर्वचनीया इत्युक्तम् ।"⁵¹
... अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते ।
सादृशानां^{श्च} जीवानां अविद्या, ननु निष्पाधिनो ब्रह्मणः । न च
अविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागे^{श्च}, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रया

48. भामती, पृ० 378 (1.4.3)

49. कल्पतरु, पृ० 236 (1.2.8)

50. ब्रह्मसिद्धि, 10

51. ... 126

"यथाहिविभ्रमो रज्जुपादानः, एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवा-
धिकरणाद्यविद्या निमित्ततया विषयतया-वैश्वमाश्रयत् तीश्वरा^{४५}येत्युच्यते.
न न्वाधारतया विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति ।"^{४८} अर्थात् प्रपञ्चः
जीवाश्चैवाविद्यायाः विषयीभूतस्य ईश्वरस्य विवर्त्तः वर्तते इति ।
वाचस्पतेर्मतानुसारं प्रपञ्चः ईश्वरस्य सृष्टिः भवति ननु जीवस्य ।

अविद्यायाः आश्रयत्वात् जीवः अज्ञः, अनभिज्ञः अल्पज्ञः च भवन्ति ।
वाचस्पतेः मतम् अमलानन्द एवं निष्पद्यति --

अधिष्ठानं विवर्तनामाश्रयो ब्रह्मश्रुवित्तम् ।
जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥"^{४९}

अविद्याऽश्रयत्वविषये वाचस्पतिः मण्डनामिश्रं अनुसरति ।
तद्यथा -- ब्रह्मसिद्धौ -- "यत्तु कस्यायमस्ति इति । जीवनामिति ब्रह्मः ।
ननु न जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्ते । .... सत्यं परमार्थतः, कल्पनया तु
भिद्यन्ते । कस्य पुनः कल्पना भेदिका न तावद् ब्रह्मणः । तस्य विद्यात्मनः
द्रष्टव्यः श्रेष्ठः कल्पनाशून्यत्वान् । नापि जीवानाम्, कल्पनायाः प्राक् तद-
भावात्; इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । ... अनादित्वादुभयोरविद्याजीवयोर्बोधाद्-^{५०}कुर-
सन्तानयोरिव नेतरेतराश्रयप्रवृत्तमावहति ॥" मण्डनमिश्रस्य एतन्
मतम् वाचस्पति मिश्रेणापि निम्नलिखित प्रकारेण निरूप्यते --

"नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे । सा त्वनिर्वचनीया इत्युक्तम् ।"^{५१}
... अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते ।
सादृशानां^{५२} जीवानाम् अविद्या, ननु निष्पाधिनो ब्रह्मणः । न च
अविद्यायां सत्या जीवात्मविभागे^{५३}, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रया

४८. भामती, पृ० ३७८ (१.४.३)

४९. कल्पतरु, पृ० २३६ (१.२.८)

५०. ब्रह्मसिद्धि, १०

५१. वा० भा० पा०, १२६

अविद्या ईत्यन्योन्या श्चातिमि सा⁵²प्तम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बी-
जाङ्कुरवदनववल्लोरयोगात् ॥

4.5.2 अविद्यानानात्वम् --

"न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकमाचक्षमहे, किन्त्वयं प्रतिजीवं
भिद्यते । तेन यस्यैव विद्योक्तत्वा तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य" ⁵³
अविद्यात्वधर्ममाश्रित्य एव कदाचित् अविद्याया एकत्वं प्रकल्प्यते किन्तु वस्तुतः
अविद्याया नानात्वमस्ति ।

वाचस्पतेः ^{अनेक}जीवाश्चानैकाविद्यावादः दृष्टिसृष्टिवादे अन्त-
र्भवति इति केचित् अभिप्रयन्ति । एकजीववादासिद्धयान्तवत् वाचस्पतेः
अनेकाविद्यावादोऽपि जगतः जीवाश्चाविद्यायाः परिणामः भवति ⁵⁴
ब्रह्म निमित्तमथवा उपादानमात्रं भवति । जीवाश्चाविद्या, निमित्त-
तायाः अथवा विषयतायाः सम्बन्धेन ईश्वराश्रिता भवति । नत्वविद्यायाः
परमेश्वराधारतया । विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः, अतः जगत्
जीवाश्चाविद्यायाः परिणामः भवतीति सिद्धयति ।

वाचस्पतेः मतस्य स्पष्टीकरणम् कुर्वता अमलानन्देन एवं कथ्यते यत्
वाचस्पतिः प्रपञ्चस्य अज्ञातसत्तां स्वीकरोति तथा अज्ञातसत्तायां प्रपञ्च-
स्य व्यावहारिकसत्तां हेतुत्वेन मनुते । अतः व्यावहारिकसत्तायां दृष्टि-
सृष्टिवादः न कुप्यते, ^{सु}ज्ञातसत्तापक्षे एव सम्भवति । इति अमलानन्दः
अभिप्रेति । तद्यथा -- 'ये त्वाहुः ब्रह्मणोजीवभ्रमगोचरस्याधिष्ठानतयोपा-
दानत्वे -- 'सोऽकामयत स्वयमकुर्वतेति व न स्यात्, प्रतिजीवं च भ्रमसाधारणत्वाद्

52. भा०, 235 ; कल्पतरु, 236

53. भामती, पृ० 377-78, 1.4.3

54. वाचस्पतिमिश्र ओन अद्वैतवेदान्त -- भा० हसूरकर

जगत् साधारण्यानुभवविरोधः भ्रमजस्य च आकाशादेः अज्ञातसत्त्वायोगः, तस्मादोश्वरस्य प्रतिबिम्बधारिणो साधारणी माया । तद्व्यष्टयश्च जीवोपाधयोरविद्या मन्तव्या इति । तान् प्रति ब्रूमः । अकामयत, अकु-
स्तेति च कामकृती जीवाविद्याविवर्तः । न च ब्रह्मविक्रियाः, विवर्तश्च विवर्ते हेतुः सर्प इव विसर्पणस्य । प्रतिमाण^{त्र}कवर्त्य-विद्याभिवर्जेषु स्वर्गादि वैशिष्ट्येन व त्तम् । स्वोपाध्यायाकन्त्रोद्गतवेदस्यैव प्रपञ्चसाधारण्य-
प्रसिद्धिः । अधिष्ठानवर्णसाधारण्यात्तत्साधारण्यं प्रस्तुतेऽपि सर्वं सर्व-
प्रत्यवत्त्वात् ब्रह्मणः । अज्ञातसत्त्वं प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्त्वात् । नच जीवाविद्याजन्यत्वे तदयोगः, स्वेन्द्रियादिवदुपपत्तेः ।⁵⁵

उपर्युक्तवत्प्रकारेणैतद् सिध्यति यत् वाचस्पतिमिश्रेण प्रपञ्चस्य अज्ञातसत्ता स्वीकृता । अत्रेदं शङ्का उदेति यत् प्रपञ्चस्य जीवाश्रित्या अवि-
द्याया कल्पितत्वात् तस्य व्यावहारिकसत्ता न स्वीकर्तव्या, अपितु शक्तिरजतादिवत् प्रातिभासिकसत्ता एव अंगीकर्तव्या इति । अस्याः शङ्कायाः समाधाने इदमुच्यते यत् एतत् समीचीनं न प्रतिभाति यत् अविद्याकल्पितत्वादेव वस्तुतः प्रातिभासिकत्वं स्वीक्रियते । ब्रह्माश्रिता-
विद्यावादिनां मतेऽपि प्रपञ्चः अविद्यायाः परिणामः भवति तथापि ते जगतः व्यावहारिकसत्तां मन्यन्ते ।

प्रातिभासिकास्तथा व्यावहारिकाश्च वस्तुतः सर्वे पदार्थाः अवि-
द्यायाः परिणामः किन्तु यदि अविद्याया सह आगन्तुकदोषाः अपि विद्यन्ते तर्हि तादृशपरिणामः प्रातिभासिकः इति कथ्यते । तद्यथा शक्तिरजते इदमाकारवृत्त्यविच्छन्नश्चैतन्यनिष्ठशक्तित्वप्रकारकः अवि-
द्यातिखितः काचादि आगन्तुकदोषाः अपि रजतत्वभ्रमे कारणात्वं भजन्ते ।

अतः रजतज्ञानं प्रातिभासिकम् इत्युच्यते । किन्तु आकारादि प्रपञ्चः केवलम् अविद्यायाः परिणामः नतु आगन्तुकदोषमिश्रिताया अविद्यायाः परिणामः । आगन्तुकस्य दोषान्तरस्य विनाशो सति प्रातिभासिकः प्रपञ्चः विनश्यति, किन्तु व्यावहारिकः प्रपञ्चः जीवस्थितायाः अविद्यायाः विनाशो विना न विनश्यति । व्यावहारिकप्रपञ्चस्य प्रातिभासिकप्रपञ्चस्य चायमेव भेदः ।

एकजीववादपक्षे सर्वे पदार्थाः एकजीवाश्रिताविद्यायाः परिणामः भवन्ति । अतः तेषां सत्तापि समानैव । किन्तु अनेकजीवाश्रितानेकाविद्यावादपक्षे व्यावहारिकप्रपञ्च प्रातिभासिकप्रपञ्चयोः भिन्नत्वं निरूप्यते । अनेकजीवाश्रितानेकाविद्यावदपक्षे प्रपञ्चः प्रातिभासिकः आगन्तुकावादिदोषसङ्कृतायाः अविद्यायाः परिणामः । प्रातिभासिकप्रपञ्च व्यावहारिकप्रपञ्चयोः भेदत्वं वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाद्वारीन्द्रेण एवमुक्तम् -- "यद्वा घटाद्यध्याये अविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः । इ श्रुतिरूप्याध्यासे तु काचादयोऽपि दोषाः । तथा चागन्तुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अतएव स्वप्नोपलब्धरूपादीनामागन्तुकिन्द्रादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वम् ।

दृष्टिसृष्टिवादे कस्यापि अनात्मपदार्थस्य अज्ञातसत्ता नास्ति; अपितु ज्ञातसत्ता एव भवति । अतः अस्मिन् पक्षे रज्जुसर्पवत् सर्वे अनात्मपदार्थाः केवलं साक्षिभास्या भवन्ति एतादृशेषु साक्षिभास्येषु पदार्थेषु या सा अपि अध्यस्ता एव । दृष्टिसृष्टिवादानुसारं प्रमाणाप्रमेयव्यवहारोऽपि स्वप्नवत् अध्यस्त एव ।

किन्तु नानाजीवाश्रितानां नानाऽविद्यावादिन अवच्छेदवादिनः वाचस्पतेर्येन यद्यपि प्रपञ्चः जीवाश्रिताविद्यायाः परिणामः भवति, तथापि स प्रमाणाप्रमेयादीनां व्यावहारिकसत्तां मनुते तथा व्यावहारिकपदार्थानां ज्ञानं प्रमाणैः निष्पद्यते इति प्रतिपादयति ।

आचार्यः मधुसूदनसरस्वती अपि एकजीववादसिद्धान्त⁵⁷स्यैव दृष्टि-
सृष्टिवादे⁵⁷ अन्तर्भावं कल्पयति । नात्वेकजीववादस्य । सिद्धान्तबिन्दो
एकजीववादमधिकृत्य सः कथयति -- "अज्ञानानुपहितं शुद्धवैतन्यमौश्वरः,
अज्ञानोपहितं जीव इति वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः एकजीववाद⁵⁷स्यः ।
अमुमेव दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षते । अमुमेव इत्यत्र⁵⁷ एवं पदेन एकजीववाद⁵⁷स्यः
एव दृष्टिसृष्टिवादः नतु अनेकजीवाश्चिन्तानेकाविद्यावादः इति स्पष्टी
भवति ।

एवं वेदान्ताचार्याः एकजीववाद⁵⁷दृष्टिसृष्टिवादत्वेन⁵⁷ स्वीकुर्वन्ति
नन्वेकजीववादम् । अतः वाचस्पतेः अनेकजीवाश्चिन्तानेकाविद्यावादोऽपि
दृष्टिसृष्टिवादे अन्तर्भावितुं न शक्नोति । अद्वैते भाविके स्थिते जीवभाव-
स्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योद्यधानभेदात् एकस्यैव बिम्बस्य दर्प-
णाद्युपाधिभेदात् प्रतिबिम्बभेदाः । एवं चानुज्ञापरिहारो लौकिकवेदिकौ
मुखदुःखमुक्तिरसंसारव्यवस्थान्वोपपद्येत । न च मोक्षस्यानर्थबहुलता यतः प्रति-
बिम्बानामिव श्यामतावदात तादिर्जोवानामेव नानावेदनाभिस्सम्बन्धः,
ब्रह्मणास्तु बिम्बस्यैव न तदभिस्सम्बन्धः । यथा च दर्पणापनये तत्प्रति-
बिम्बं बिम्बभावे⁵⁸वतिवृत्ते, न कृपाणो प्रतिबिम्बत्वमपि । एवमविद्यो-
पाधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्ध्यम् ।⁵⁸ एवं भामत्यामविद्यात्रानात्वं
सर्वत्र प्रतिपादितम् इत्यस्मिन् विषये न कोऽपि संशयः ।

4.5.3 अविद्यायाः भावस्त्वम् --

वाचस्पतिः प्रतिजीवम् अविद्यायाः भेदं मनुते । यस्य जीवस्य
अविद्या निवृत्ताभवति, तस्यैव मोक्षः सिद्ध्यति । सर्वेषां जीवानां

57. सिद्धान्तबिन्दु, पृ० 234

58. भामती, पृ० 722, 723

मोक्षलाभो व्यावहारिक दृष्ट्या न सम्भवः अतः सृष्टि रनादिप्रवाहः
सदैव प्रचलति अत्रायं प्रश्नः उदेति -- बन्धनफ्रवतः जीवः महाप्रलयावस्थायां
कुत्र भवति तथा तस्य पुनरुद्भूतिः (इष्टप्रवृत्तिः) हश्चावस्था) कथं संभवति ?

अस्य समाधानमुक्तं वाचस्पतिना- महाप्रलयावस्थायां समस्तप्रप चः
अविद्यायां विली ते । यद्यपि महाप्रलये ना न्तःकरणादयः समुदाचार-
वृत्तयः सन्ति तथापि स्वकारणे अनिर्वाच्यायं अविद्यायां लीत्वा सूक्ष्मेण
शक्तिरूपेण कर्म-विक्षेपिका विद्यावासनाभिः सह अवसिष्टन्त एव । ते
चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिमा यथा शर्मदेहे निलीनान्यंगानि मतो
निःसर्गन्ति, यथा वा वर्षापाणे प्रातृद्भावानि मण्डूकशिराराणि तद्-
वासनावासिततया घनासारावक्षेपुहितानि धुनः मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति --⁵⁹
इति ।

अतः कूर्म -- पृथ्वीवत् अविद्या भावरूपमेव । यदि अभावत्वं मन्यते चेत्
सृष्टेः उत्पादनप्रक्रिया अभावव नि जायते इति अंगीक्रियते । वाचस्पतिः
अविद्याभावरूपत्वं कल्पतत्कारेणापि स्वीकृतम् --

भ्रमात् संस्कारतश्चान्या मण्डूकमुदाहृतेः ।
भावरूपा मता विद्या स्फुटं वाचस्पतिरिह ॥⁶⁰

4.6.0 भामतीप्रस्थानानुसारं ङ्यातिविमर्शः --

अध्यासस्य अर्थात् भ्रमस्य विश्लेषणार्थं ङ्यातिपञ्चकं प्रथितं वर्तते
नद्यथा असत्ख्यातिः -- आत्मख्यातिः, अख्यातिः -- अन्यथाख्यातिः
अनिर्वचनीयख्यातिश्च । एताः पञ्चख्यातयः वाचस्पतिना, पि 'भामती'
ग्रन्थे सविस्तरं विश्लेषिताः ।

4.6.1 असत्ख्यातिः भामती ग्रन्थे --

शून्यवादि -- बौद्धानां मते समस्तं पदार्थजालं शून्यमेव । अस-
त् रूपं क्यात्वेः शुक्तिरज्ज्वादि - भ्रमस्थले अमृतः प्रतीति अर्थात् असदधिष्ठाने
शुक्तिरज्ज्वादौ असद्वस्तरज्ज्वादेः भानं भवति । इति अत्र असत्ख्यातिः कथं
संभवति ? इति वाचस्पतिः तर्कचूडामणिः । शुक्तिरज्ज्वादस्थले विषयरतु अस-
देव । अमृत - न कदापि प्रकाशते इति वाचस्पतेः मतम् ।

रजतवद् शुक्तिः अपि असत् रूपेण अंगीक्रियते चेत् शुक्तिः रजतस्य
अधिष्ठानं कथं भवितुं शक्नोति ? भ्रमज्ञानाय अधिष्ठानम् आवश्यकमेव ।
अथ बौद्धानां कथनमेतदस्ति यत् शून्यं प्रथमतः शुक्तिरूपेण विद्यते ।
पुनश्च शुक्तिः रजतरूपेण भासते । एवं शुक्तिरजतौ उभावेव शून्येरे
असत् । अतः भ्रमे रजतस्य वास्तविकसत्ता नास्त्येव । रजतं सद्वस्तेन
वर्तते चेन्, कदालस्य बाधा न सम्भवेत् । असद् रूपेण वर्तते चेन् अस्य
भानं न स्यात् अतः शून्यवादि बौद्धानां मतं न समीचीनम् । इति
भामती काण्ठाक्षभिरायः । पंचपादिकाकारः अपि एवं कथयति यत् निः⁶¹ अधिष्ठानः
भ्रमः न दृष्टपूर्वः, न च सम्भवः ।

4.6.2 आत्मख्यातिः

विज्ञान वादिनो बौद्धा बाह्यार्थस्य अविद्याविलासं मन्यमानाः
बाह्यार्थवादिन भवन्ति । आत्मख्यातिवादिभिः अणिकविज्ञानादति-
क्रूरं रिक्तं कस्यापि वस्तुनः सत्ता नांगीक्रियते । नीलज्ञाने नीलज्ञानं विना
नीलस्य उपलब्धिः न जायते । स्वतन्त्ररूपेण नीलस्य स^{नो} अंगीकर्तुं न

शक्यते । अतः विज्ञानवादे विज्ञानादतिरिक्तं बाह्य^{ह्य}दार्थस्य सत्ता
अंगीकर्तुं न शक्यते ।

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतुल्ययोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दर्शयेत्तद्वैविध्यम् ।।" 62

वाचस्पतिः आत्मख्यातिविधित्वं एवं वदति । अन्य धर्मस्य =
ज्ञानधर्मस्य रजतस्य, ज्ञानाकारस्य इति शब्दः । अन्यत्र = बाह्य^{ह्य}सौत्ता-
न्तिकनये तावद् बाह्यमस्ति वस्तु सत्, नत्र ज्ञानाकारस्योपः । विज्ञान-
वादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु तत्, तथाप्यनाद्यविद्यावासनोपेतमलोकं
बाह्यं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । 63 योगाचार बोद्धेः ज्ञानमात्रस्य
सत्ता अंगीक्रियते ।

रजतस्य विज्ञानाकारता न नैदं रजतमिति बाधकप्रत्ययात् मिद्वध्यति
इति चेत् किमयं बाधकप्रत्ययः पुनर्वर्तिद्रव्यं रजतात् विवेकयति आहोस्वित्
ज्ञानाकारतामपि अस्य दर्शयति । प्रथमपक्षः सर्वैः अंगीकर्तव्यः, इदमपि
रजतनिषेधस्य अनुभवसिद्धत्वात् । द्वितीये किं बाधकप्रत्ययः साक्षात्ज्ञाना-
कारणां दर्शयति, अर्थाद्वा ? नाद्वयः । अनुभवविशेष-धात् । नच
पुनर्वर्तित्वप्रतिषेधात् अर्थात् अस्य ज्ञानाकारता विज्ञेया इति द्वितीयः
ग्रहणीयः । रजतस्य सन्निहितत्वे निषेधे सति असन्निहिते देशान्तरे अपि
स्यात्, नार्तु आन्तरे इति निश्चितम् । तदुक्तं भामत्याम् -- असन्निधा-
नाग्रहनिषेधात् असन्निहितः भवति प्रतिपत्तुः, अत्यन्तसन्निधानं त्वस्य
कृतस्त्यम् इति । ननु माभूत् अनुभावात् विज्ञानाकारता रजतस्य अनुमानात्
नु भविष्यति इति योगाचारः । तथाहि सर्वेषां वस्तूनां ज्ञानाकारत्वे
अनुमानं -- यस्य केन सह नियमसहोपलम्भनं न ततो न भिद्यते । यथैकस्मात्

चन्द्रमसो द्वितीयश्च चन्द्रमाः⁶⁴ इति । भ्रान्तिज्ञाने भासमानं चन्द्रद्वयं यथा परस्परं न भिद्यते तथा यत्र यत्र सहोपलम्भनियमः तत्र तत्र अभिहृत्यम् इति बोद्धव्यम् । तस्मात् नीलतद्विज्ञाने अपि परस्परं न भिद्यते । तयोः नियतसहोपलम्भत्वात् इति स्थितिः । तदुक्तं - धर्मकीर्तिना -- "सहोपलम्भ नियमादभेदो नीलता योः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञाने द्व तेन्द्राविवाह्ये " इति । एवं सर्वेषां वस्तूनां ज्ञानाकारत्वात् तत्सामान्यात् रजतस्यापि ज्ञानाकारत्वं सिद्धम् ।

तत्रो -- सर्वेषां वस्तूनां ज्ञानाकारत्वं असिद्धम् । तथाहि -- यत्र भ्रान्ति -- वृ चन्द्रद्वयम् द्वयोरपि विज्ञेयत्वं तत्रेदं भवतु नाम । नीलतद्विज्ञानयोः शक्तिरजतस्य विज्ञानयोश्च विज्ञानविज्ञेययोः तु इदं कुतस्त्यम् । तथाहि उक्तानुमाने द्वयोर्विज्ञेयत्वस्य उपाधेः सत्त्वात् नेदम् अनुमानम् उपपद्यते ।

तथा च सर्वथा घटादीनाम् अपि ज्ञानाकारत्वायाः असम्भवाद् अयं घटः इत्यादौ इव शक्ति रजतस्यापि ज्ञानाकारता इति वादः न युक्तः । तस्मात् अनुभवेन अनुमानेन वा बाह्ये आत्मस्य ज्ञानस्य आरोपः अध्यात्मः इति नोपपद्यते ।

इयं

एवं मायामिकानां असत् -- ख्यातिवाद अपि निरस्तः असद् रूपत्वे भावसम्भवान्, अन्यथा शशश्रीदिः अपि भानापत्तेः । स्वतः प्रामाण्यवादे, परमः प्रामाण्यवादे परतश्च प्रामाण्यसिद्धया प्रमाणाप्रमेयाभेदेन पदार्थः विभागः अपि उपपन्नः इति तदुपपत्त्या अपि न सर्वस्य असद्व्यपत्त्यम् । नहि असत्तः पदार्थस्य सत्ता ज्ञानेन सम्बन्धः भवति ।

4.6.3 अख्यातिः

प्रवर्तते।

आत्मख्यातिपक्षः अख्यातिवादिना प्रभाकरेण आचार्यः वाचस्पतिमिश्रः चिन्त्यन्ति । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां अख्यातिवादिना येन शास्त्रेण अन्यथाख्यातिः प्रति प्रहारात् निवृत्तिः तेनैव शास्त्रेण अत्रापि प्रहारं कुर्वन्

अथयति -

~~उक्तं च~~ -- रजतस्य विज्ञानाकारता ननु रजतानुभवेन साधयितुं शक्यते नच बाधकज्ञानेनैव ।

रजतानुभवेन रजतस्य विज्ञानाकारता ~~असंभव~~ न सिद्ध्यति । यतो हि इदं रजतमि^{त्या}ल्लोकागमकं रजतानुभवः रजतस्य इदंकागमदत्तां साधयति ननु ज्ञानाकारताम् । ज्ञानाकारतायाः ज्ञानं तु अहं रजतं इति अनुभक्कारो भवेत् नैदं रजतमिति बाधकज्ञानं रजतज्ञानाकारता भवति । यतो हि नैदं रजतं इति ब्रह्म बाधकज्ञानं पुरोवर्तिनं वस्तु रजतात् भिन्नं साधयति ननु नदीयां ज्ञानाकारतां साधयति । अनेन प्रकारेण आत्मख्यातिवादी वैज्ञा-
शिकः शिविनष्टः सतिष्ठति, तस्मिन् स्थाने अख्यातिवादी स्वकीयं मन्तव्यं उपस्थापयति ।

अख्यातिवादिनां प्राभाकरानुसारं किमपि ज्ञानं मिथ्या नास्ति । ज्ञानस्य मिथ्यात्वे स्वीक्रियमाणे मानवानां सर्वाणि ज्ञानानि अनास्थि-
कानि स्युः । दोषवशात् अपि श्रुतिज्ञाने रजतस्य प्रतीतिः नानुपपन्नः । यतो हि इन्द्रियाणि समीचीनम् ज्ञानं उत्पादयन्ति । दोषमहितानि इन्द्रियाणि मिथ्याज्ञानम् उत्पादयन्ति इति स्वीकरणमपि संगतं न भवति ।

कस्यापि ज्ञानस्य मिथ्यात्वाभावेन इदं रजतम् इत्यादि स्थले मिथ्याज्ञानम् अनीकृत्य भिन्नं भिन्नं समीचीनज्ञानद्वयं अख्यातिवादी अंगीकरोति । (क) इदमाकागमकम् अनुभवज्ञानम् । (ख) रजतम् इत्याकागमकं स्मृतिज्ञानम् । इदमाकागमकमनुभवज्ञानं सम्मुखनिहितशक्त्या चक्षुषु सम्बन्धे सति जायते । किन्तु दोष्कारणाम् तस्याः शक्तेः श्रुतित्वेन ह्येण ज्ञानम् अभूत्वा सामान्यह्येण इदमया ज्ञानं जायते । श्रुतौ रजते च चाकचिक्यादिधर्माणां समानकारणात् श्रुत्यवलोकनेनैव सादृश्यज्ञानेन रजतस्य संस्कारः उद्बुद्धः सन् रजतं स्यादिति ।

इत्थं च रजतस्य स्मृतिरन्यं ज्ञानं भवति । किन्तु अत्रापि दोषवशात् तत्मांशस्य स्मरणम् अभूत्वा केवलं स्मरणस्य ज्ञानं जायते । इत्थं च इदं तथा रजतं एतद्वयमपि त्रिभिर्भिन्न-भिन्नं ज्ञानं वर्तते । एकम् अनुभवात्मकं । द्वितीयं स्मरणात्मकं ज्ञानं च । प्रथमस्य विषयः इदंतया ज्ञाता शुक्तिः, द्वितीयस्य विषयः तत्मांशयिनं रजतम् । किन्तु पुरोवर्तिनि शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानस्य समानमिव एते द्वे ज्ञाने भेदः । अतः सादृश्यकाङ्क्षात् एतत्ज्ञानद्वयं भेदव्यवहारं सामानाधिकरण्ये व्यपदेशां च उत्पादयति । अर्थात् स्वरूपनो विषयतश्च भिन्नेषु भिन्नेषु एतेषु ज्ञानेषु कर्तमानकृष्णस्य भेदाभावेन अत्र एतत् व्यवहारः उपपद्यते ।

अस्मिन् भेदव्यवहारे एव भ्रमव्यवहारोऽपि जायते । नैदं रजतमिति बाधकज्ञानमपि तस्य भेदव्यवहारस्यैव बाधः करोति । नच अन्यस्य वस्तुनः । एतदिव भावान् आदिशक्तिगवार्थेण यत्र यद्व्यासः तद्विकेकाग्रह निबन्धनो भ्रमः " इति उक्तम् ।

4.6.4 अन्यथाख्यातिः

प्रभाकरस्य अख्यातिवादोऽपि भ्रमज्ञानस्य समाधानं कर्तुं न शक्यते । यतो हि चैतन प्रवृत्तिः अज्ञानपूर्विका न भवति अपितु ज्ञानपूर्विकैव जायते । प्रभाकराः उभयो ज्ञानयोः भेदाग्रहं रजतार्थिनः प्रवृत्तौ काङ्क्षाम् आम्त्रानि । अतः एतदंगीकर्तव्यं भविष्यति यत् पूर्ववर्तिनी शुक्तौ रजतार्थिनः प्रवृत्तिः रजतस्य आगोपितुं ज्ञानं विना नोपपद्यते । यतो हि नादीया प्रवृत्तिः इदंकारास्पदाभिमुखो वर्तते । इदंकारास्पदं च वस्तु रजतं नास्ति । यतः नस्मिन् आगोपितं रजतज्ञानं यावत्पर्यन्तं न भवेत् नावत्पर्यन्तं रजतार्थिनः प्रवृत्तिः न भवति ।

एतस्याः समाधानं कर्तुं नैयायिकाः भ्रमस्थले अन्यथाख्यातिः प्रस्तुतवन्तः । तदनुसारं पुरोवर्तिनि शुक्ति वस्तुनि इन्द्रियसन्निकर्ष-

सत्त्वे दोषवशात् शुक्तित्वधर्मस्य ज्ञानम् अभूत्वा रजतत्वधर्मस्य ज्ञानं जायते ।
 इत्थं च शुक्तेः शुक्तित्वरूपेण प्रतीतिः अभूत्वा शुक्तिभिन्नरजतत्वस्य
 धर्मपूर्विकाः प्रतीतिः जायते । इयम् अन्यथाख्यातिर्भवति । अन्यथाख्याति-
 वादशब्दस्यार्थः कस्यापि वस्तुनः अन्यरूपेण प्रतीतिः । अन्यरूपशब्दे
 रूपशब्दार्थः धर्मो स्मि । अतः अन्यरूपेण अर्थात् अन्यधर्मेण प्रतीयते ।
 एतदेव ब्रूय नैयायिकाः तदभववक्सी तत्प्रकारकं ज्ञानं अप्रभो इति रूपेण
 कथयन्ति । अर्थात् रजतत्वाभाववता शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं भ्रमात्मकं
 भवति । इत्थम् अंगीक्रियमाणो पूर्ववर्तिनो वस्तुनि रजतत्वज्ञाने जाते रजत-
 र्थिनः प्रवृत्तिरपि जायते । रजतत्वधर्मस्य आरोपेण धर्मिणोः आरोपो
 नांगीकर्तव्यः । अयं लाघवोऽपि भवति । नेदं रजतमिति बाधकज्ञानमपि
 पुनर्वर्तिनः रजतत्वधर्मस्यैव बाधा करोति नतु रजतस्य । यतो हि तत्र
 रजतस्य सत्त्वैव नास्ति ।

भामतीग्रन्थे श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रहोदयः अन्यथाख्यातिमतस्य
 आलोचनां विशेषरूपेण न विहितश्चेत्किन्तु असत्ख्यातिं निराकुर्वन् अनिर्व-
 चनीयख्यातेः स्थापनां कृत्वान् । अतः अन्यथाख्यातिः आलोचना अना-
 वश्यकी इति ज्ञात्वा परित्यक्ता । किन्तु केचन जनाः अवश्यं सन्दिमाना
 आसन् यत् वाचस्पतिमिश्रस्य अन्यथाख्यातिवादः अभीष्टः वर्तते । तथा
 कल्पतस्कारः अमलानन्दः लिखति --

“स्वरूपेण मरीच्यम्भो मृषा वाचस्पतेर्मतम् ।

अन्यथाख्यातिरिष्टा स्तुत्येत्यन्यथा जगद्बुर्जनाः ॥”

4.6.5 अनिर्वचनीयख्यातिः

अद्वैतवेदान्तिनः अनिर्वचनीयख्यातिं स्वीकुर्वन्ति । तेषां मते
 ‘इदं रजतम्’ इत्यत्र शुक्तौ सामान्येन ‘इदम्’ इति ज्ञानोदयानन्तरं
 चाकचिक्यादिसादृश्यात् यस्मिन् चैतन्ये शुक्तिः अधिष्ठिता तस्मिन्

चैतन्ये आश्रितायाः अविद्यायाः तमोभागात् अनिर्वचनीयं रजतं तत्काल-
मेव उत्पद्यते ।

शुक्तौ इदम् रूपेण भासमानत्वात् नाकाशकुशुभवत् अलोकम्, किन्तु
शुक्तिक्काज्ञानोदये तत् बाधितं भवतीति न तस्य सत्त्वम् । सदसतोश्च
परस्परविरोधात् तस्य रजतस्य न सदसत्त्वं, नतु सदसाद्भिन्नत्वम् । एवं
च शुक्तौ भासमानस्य रजतस्य क्षुब्धोदिविनिर्मुक्तावात् अनिर्वचनीयत्वम् ।
अनिर्वचनीयत्वं नाम सदसाद्भिन्नावम् । अस्य^१ मिथ्यात्वम्^२ इति पर्याय-
पदमपि युक्तम् ।

भाष्यकारः शंकराचार्यः उपातिमाश्रित्य जगतः मिथ्यात्वं
निस्पद्यति ।

आचार्यः वाचस्पतिमिश्रः अध्यासस्य सन्दर्भे प चख्यातयः समग्ररूपेण
प्रतिपादयित्वा अनिर्वचनीयख्यातिं स्वीकृत्य अन्यानां उपातीनां खण्ड-
करोति । अन्यथाख्यातिविषये वाचस्पतेः मतम् अमलानन्दः एवं प्रतिपाद-
यति --

"स्वरूपेण मरीच्यम्भो मृषा वाचस्पतेर्मतम् ।

अन्यथाख्यातिगिष्टां स्येत्यन्यथा वाजगृ जनाः ॥"⁶⁵

केचित् व्याख्याकाराः वाचस्पतिः अन्यथाख्यात्याः समर्थकः
आसीदिति कथयन्ति । तद्यथा -- "तेन सर्वेषामेव परीक्षाणां मते न्य-
स्यान्यधर्मकल्पना अनिर्वचनीयता वक्ष्यभावित्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रा-
विष्टो विरुद्धो र्थः इत्यर्थः ।"⁶⁶ शून्यवादी बौद्धाः शून्यस्यानिर्व-

65. कल्पतरु, अ०भा०, पृ० 24

66. भामती, पृ० 34

चनीयत्वं कल्पयन्ति । यद्यपि बौद्ध्यानाम् अनिर्वचनीयत्वं येनापि प्रकारेण निर्वचनं कर्तुं न शक्यते । किन्तु अद्वैतिनां अनिर्वचनीयत्वं सदसद्विलक्षणात्वेन कर्तुं शक्यन्ते । वाचस्पतिना भामत्याः मंगलश्लोके 'अनिर्वाच्यतिद्याद्वितय-सचिवस्य' इत्यादि पंक्त्या अविद्याः एव अनिर्वाच्यः इति इत्युक्तम् । अतः वेदान्ताभिमतख्यातिः अनिर्वचनीयख्यातिः इत्युच्यते । *द्वि*

विवरणाकारस्य प्रकाशात्मयैः मते भ्रमस्थले प्रतीयमानं रजतं मिथ्याः तथा अविद्योन्पादकः च भवति । इदं श्रुक्तिगिति ज्ञानोदयपर्यन्तं मिथ्या-रजतमेव श्रुक्तौ भामते । अतः एतत् स्पष्टयति यत् प्राति भासिकरजतस्य उपादानकारणं तु अविद्या एव । अतः तं मायामयः इत्युच्यते । एवं ख्यातिसम्बन्धविषये भामतीकरः तथा विवरणाकारः अनिर्वचनीयख्यातिं समर्थयतः ।

ब्रह्मसूत्रसम्बन्धभाष्ये आचार्यः शंकराचार्यः कथयति यत् -- "सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्माभासतां न व्यभिचरति" इति । अस्यार्थः अयमस्ति यत् अन्यस्य अन्यधर्माभासता अनृतता सा च अनिर्वचनीय । सर्वतन्त्र सिद्धान्तः इति । अर्थात् अन्ये अन्यधर्मस्य प्रतीतिः अस्तु भवति इति सर्वसम्मतमेव । एवं अद्वैतमते सर्वेषां ख्यातीनां पर्यक्सानं अनिर्वचनीयख्यात्या एव भवति । अनिर्वचनीयताख्यातिवादः एव समोचीनः । तथाहि 'तेन सर्वेषामेव परीक्ष-काणां मते न्यस्यान्यधर्मकल्पना अनिर्वचनीयता वश्यम्भाविनीति अनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रविद्धार्यः ।

67. The theory of atma Kyathi of the Vijnana-Vadins cannot stand examination. First of all, the Philosophical position on which it is grounded is unsound. It cannot be said that there is no external object outside cognition and related to it. The existence of an object external to cognition is a matter of experience through the senser; and what is experienced through the sense and what is experienced through the senses, cannot be denied. (SBCB 2.2.28)

सक्षिपतः इदं कथयितुं शक्यते यत् 'इदं गजतम्' इति स्थले यत् भ्रम-
ज्ञानमुदेति तत्र मनः कल्पितस्य आन्तर्गतस्य बहिरस्तिन्वस्य बोधः भ्रमल्पः ।
अतः विज्ञानवादिनां -- मतानुसारम् एषः भ्रमः आत्मख्यातिरूपः । भामती-
पन्थिनस्य आत्मख्यातिवादं निरस्य एतादृशेषु स्थलेषु अनिर्वचनीयख्याति-
वादम् एव उपपादयन्ति ।

4.7.0 अवच्छेदवादः

भामतीप्रस्थानस्य मुख्यः सिद्धान्तः अवच्छेदवादः अस्ति । अस्य
वादस्य मूलभूतानि तत्त्वानि पूर्ववर्तिषाहित्ये पि उपलब्धुं शक्यन्ते ।
शांकरभाष्यम् अस्य मुख्यः आधारः अस्तीति सुस्पष्टमेव । जीवब्रह्मणोः
पारस्परिकः सम्बन्धः कीदृशः ? अविद्यायाः सम्बन्धः जीवेन सह
ब्रह्मणा सह च कीदृशः ? इत्येतान् एतादृशान् अन्यान् च प्रश्नान् समा-
धत्तुं वाचस्पतिना अवच्छेदवादस्य प्रवर्तनं कृतम् ।

अत्रैतत् ज्ञातव्यं कर्तुं यत् उपर्युक्तानां प्रश्नानाम् एव समाधानाय
सुरेश्वराचार्येण आभासवादस्य तथा पद्मपादेन प्रकाशान्मयतिना च
प्रतिबिम्बवादस्य उद्भावनं कृतम् । अतः एतेषां वादानां मध्ये एकस्य
निरूपणम् आकलनं वा अन्यथोः द्वयोः आकलनं बिना सम्यक् रूपेण सम्भवं
नास्ति । एतत् विचार्य एवास्माभिः अवच्छेदवाद - आभासवाद - प्रति-
बिम्बवादानां तुलनात्मकं समीक्षणम् अत्र संक्षिप्ततः क्रियते ।

4.7.1 ब्रह्मसूत्र भाष्याभामत्यादिषु अवच्छेदवादविमर्शः

जीवेश्वरयोः औपाधिकः भेदः नतु पाग्नार्थिकः इति अद्वैतिनां
सिद्धान्तः । अवच्छेदवादनुसारम् अन्तःकरणाविच्छिन्नं कैतन्यं जीवः,
अविद्याविच्छिन्नं कैतन्यम् ईश्वरः । ईश्वरस्य उपाधिः माया, जीवस्य

उपाधिः अन्तःकरणम् । ब्रह्मणः सखण्डाभिव्यक्तिः । जीव - ब्रह्मणोः सम्बन्धः घटाकाशमहाकाशयोः इव वर्तते । "अंशो नानाव्यपदेशात्" 67. इत्यादि सूत्रेषु च परमात्मनः अंशात्वेन जीवस्वरूपकथनात् अयम् अवच्छेदवादः अंशावादो वा सूक्ष्माख्याणाम् अभिप्रेतः । एवमेव 'ममैवांशो जीवलोके जीव-भूतः सनातनः' इति भगवद्गीतावाक्यमपि जीवस्य ब्रह्मांशात्वं प्रतिपादयति - इति भामतीपन्थिनो भिप्रयन्ति ।

"न स्थानतोऽपि" इत्यादि सूत्रोक्ताधिकरणे भाष्यकारेण स्वयं प्रतिबिम्बवादः निराकृतः । अस्यैवाधिकरणस्य अत एव वोपमा सूर्यादिवत् इति सूत्रे जल-सूर्यदृष्टान्तग्रहणात् प्रतिबिम्बवादः एव सूक्ष्माख्यसम्मतः इति प्रतिबिम्बवादिभिः उत्पन्ने अवच्छेदवादिभिः उच्यते -- 'अम्बुवदग्रहणान्तु न तथात्वम्' इति उत्तरसूत्रे एव भाष्यकारेण सर्वगतस्य आत्मनः प्रतिबिम्बत्वं निराकृतम् । अम्बु-सूर्यादिभ्यो गर्तेभ्यः विप्रकृष्टे देशे वर्तते । आत्मा तु अमूर्तः । तस्य च सर्वव्यापित्वात् तस्मात् विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं प्रतिबिम्बयोग्यं न किमपि तस्तु अस्ति । अतः सर्वगतस्य आत्मनो प्रतिबिम्बः न युक्तः । ब्रह्मणः सूर्यवत् प्रतिबिम्बत्वे न किं चदपि तात्पर्यम् ।

अत्र यथा सूर्यः जले प्रतिबिम्बितः सन् जलगतकम्पनाद्युपाध्यधीनो भवति, तथा ब्रह्माणि अन्तःकरणादि परिच्छिन्ना सन् अन्तःकरणागत-सुखदुःखादिभाग भवति अतएव वोपमा सूर्यादिवत्ता इत्यस्य सूत्रस्य तात्पर्यः; नतु ब्रह्मणः सूर्यवत् प्रतिबिम्बत्वे । वाचस्पतिमिश्रेः अवच्छेदवादम् अवलम्ब्य नीलस्य चैतन्यस्य नीले अन्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बनं निराकृतम् । तथा वोचनम् -- "स्पृष्टदिह द्रव्यम् अतिस्वच्छतया स्पृक्तो

द्रव्यान्तरस्ये तद्विकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात् । चिदात्मा तु अरूपो विषयी न विषयच्छायां उद्गाहयितुम् अर्हति । यथाहुः --
"शब्दगन्धरसादीनां कोदृशी प्रतिबिम्बिता" इति ।⁶⁹ उक्ते तु न गगनस्य प्रतिबिम्बः, किन्तु आलोकस्य नक्षत्रादीनां वा । अविद्योपधान-
 कल्पितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतिबिम्बकल्पः⁷⁰ इत्यत्र अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति । तथापि तत्प्रतिबिम्ब-
 कल्पजीवद्वारेण परस्मिन् उच्यते इत्यत्र च जीवस्य प्रतिबिम्बसादृश्यकथनात् प्रतिबिम्बवादः भामतीपत्तिनाम् असम्मतः ।

भामतीपत्तिनामेतदपि कथनं कर्तुं यत् यथा घटाकाशो नाम न परमाकाशादन्यः⁷¹ इत्यादि ग्रन्थे घटाकाशोदाहरणेन⁷² स एव तु (परमात्मा) अविद्योपधानभेदात् घटककाद्याकाशात् भेदेन प्रथते इत्यत्र⁷³ औपाधिकत्वाच्च⁷⁴ भेदस्य घटककाद्याकाशात् विरुद्धाधर्मसंसर्गस्योपपत्तेः इत्यत्र च जीवस्य घटककाद्याकाशात् अविच्छिन्नत्वोक्त्या अवच्छेदवादः एव सूक्तारेण प्रतिपादितः । वाचस्पतिमिश्रणां⁷⁵ मते अनाद्यतिधावशात् सच्चिदानन्दं ब्रह्म देहेन्द्रियादिभिः आबद्धं सत् जीवभावं प्राप्नोति । अहं प्रत्यक्षे हि चिदात्मा कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रत्यवभास्ते । नहि उदासीनस्य निष्क्रियस्य आत्मनः क्रियाशक्तिः भोगशक्तिर्वा सम्भवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणा-
 संघातस्य क्रियाशक्तिः न तस्य चैतन्यम् ।

वाचस्पतिमिश्रः अवच्छेदवादिनः सन्तीति स्पष्टमेव । घटाकाशादि-
 दृष्टान्ताः हि अवच्छेदवादे एव उपयुज्यन्ते । 'अवस्थितेति काशाकृत्स्नः'
 इति सूत्र -- भाष्यस्य व्याख्याने वाचस्पतिः कथयति -- "न जीव आत्मनो-
 न्यः" नापि तद्विकारः, किंत्वात्मैवाविद्योपधानकल्पितावच्छेदः ।

आकाश इव घटमणिकाद्विकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो
नतु परमाकाशादन्यस्तद्विकाशो वा ततश्च जीवान्मनोपक्रमः परमात्मनै-
वोपक्रमस्तस्य ततो भेदात् ।⁷⁰

कैश्चित् विद्वद्भिः एषा शंका उद्भाष्यते घट् "अंशो नानाण्य-
पदेशात् " इत्यादि सूत्रभाष्याणां व्याख्यानप्रसंगी वाचस्पतिमिश्रैः अपि
जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वं स्वीकृतमिति । तथ्या -- 'यथा च दर्पणापनये
तत्प्रतिबिम्बं बिम्बभावे अवतिष्ठते न कृपाणो प्रतिबिम्बितमपि । एव-
मविद्योपधानाविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति सिद्धांश्च जीवो ब्रह्मांश इव
तत्तन्क्रतया न त्वंश इति तात्पर्यार्थः " ।⁷¹ एवं प्रकारेण वाचस्पतिमिश्रैः
अपि प्रतिबिम्बवादिनः इति केचन वदन्ति । किन्तु परिमल्कारैः समन्वया-
धिकरणास्य उपसंहारं अस्य आरोपस्य प्रत्याख्यानम् एवं कृतम् -- "तस्माद-
वच्छेदपक्षे न सूत्रादिविगोक्षशङ्का ।। तत्र तत्र प्रतिबिम्बन्वव्यवहारस्तु
वृद्धिहानिभावत्वसूत्र लक्षणादृश्यमूलो गोणाः । नहि क्लृप्ताभिन्नत्वेनावगते
माणवकैः अग्निरधीते अग्निगच्छतीत्यादि प्रयोगसहस्रान्वे व्यतिशब्दो
माणवकैः मुख्यत्वमनुवीत, अन्तःकरणकृतस्यैवात्मनो जीवान्तर्गतामिभावेन
भेदस्तविक्रिया श्रयत्वतद्विषयत्वान्तःकरणवस्तित्वतु संज्ञकलितत्वाद्य
मेषोपपद्यते, अन्यथा सकल्पप चक्वितार्थि 'षडस्माकमनादय' इति सिद्धान्ते
जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवेश्वरतद्भेदादि - षटानत्वेन सर्वगतस्य
शुद्धाचैतन्यस्यात्यन्तःकरणो सत्त्वमवर्जनीयं, तत्तु प्रतिबिम्बपक्षमाश्रित्य
द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपादनेनापि न निर्ब्रह्मतीति विगुणीकृत्य हस्तिरूपपाद-
नीया भवेत्; प्रति ब्रह्मोपासनमुवाक्यधर्मिभेदस्याधार्ये नन्दमयाधिकरणारम्भे
वक्ष्यमाणात्वात् ।"

70. ब्र0सू0, 1.4.22;

भामती, पृ0 4।6

71. भामती, पृ0 723

4.7.2. अवच्छेदवादस्य विनोदं प्रतिबिम्बवादिनामाक्षेपाः

उपर्युक्तानां भाष्यवाक्यानाम् अनुसारं यद्यपि अवच्छेदवादस्य निरूपणं वाचस्पतिमिश्रभृतिभिः कृतं, तथापि भाष्ये एतादृशानि कथनानि अपि सन्ति, येषाम् अनुसारं प्रतिबिम्बवादस्यापि प्रतिपादनं संजायते ॥ जीव-ब्रह्मणोः अभेदप्रतिपादनाय जलप्रतिबिम्बस्यापि ये दृष्टान्ताः प्रस्तुताः तेषु प्रतिबिम्बवादस्य बीजानि उपलभ्यन्ते । तद्यथा —

(क) 'अत एव वोपमा सूर्यकादिवत्' इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये 'एकैव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल-श्चन्द्रवत् ॥' इति वाक्यमुदाहृत्य भगवता शकिराचार्येण प्रतिबिम्बवादस्य समादरः कृतः ।

(ख) प्रश्नोपनिषदः शाकिरभाष्येऽपि निम्नलिखितानि वचनानि उपलभ्यन्ते — "ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः सर्वदेष्टकाल्पगुणघनस्यैकमेव ज्ञानं नामह्योपाध्य धेनोपाधिभेदात्सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवत् अनेकधावभासत इति ।

(ग) ऐतरेयपनिषदः शाकिरभाष्येऽपि प्रतिबिम्बवादस्य उल्लेखः दृश्यते । तद्यथा —

"स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्मपरं सर्वशशित्य प्राणाः प्रज्ञात्मान्तःकणोपाधि वनुप्रविष्टो जलभेदवात्सूर्यप्रतिबिम्बवत् हिग्न्यगर्भः प्राणाः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्रो गुणाद्वैवराजो वा ।"⁷²

बृहदारण्यकोपनिषदः शाकिरभाष्येऽपि प्रतिबिम्बवादस्य परामर्शः दृश्यते । तद्यथा — "तस्य प्रतिबिम्बाख्यस्य पृथगेव पुनस्य निष्पत्तिरसौः

प्राणात्⁷³ । ..... बुद्ध्याद्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स चन्द्रा-
दिप्रतिबिम्ब इव जलाद्यनुविधायो ।⁷⁴

"ब्रह्मसूत्राकिंभाष्ये एतदपि स्पष्टीकृतं कर्तुं यत् उपाधेः प्रभावः
प्रतिबिम्बे पतति न तु बिम्बे⁷⁵ । तद्यथा -- 'यथा वेदशारावादि कम्प-
नान्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमाने पि न तद्वात्सूर्यः कम्पते, एवमविद्या-
प्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपस्थिते जीवाद्ये शो दुःखायमाने पि न तद्वानी-
श्वरो दुःखायते । जीवस्यापि तु दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तम् ।"⁷⁶
उतादृशानाम् अन्येषां च भाष्यवाक्यानाम् आश्रयं गृहीत्वा प्रकाशात्मयतिः
प्रभृतिभिः प्रतिबिम्बवादस्य समर्थनं प्रवर्तनं कृतम् । तद्यथा --

(क) जीवः प्रतिबिम्बश्चेत् न बिम्बात्मतामकान्तुमलं प्रतिबिम्बात् अक्षि
पात्रातदेवदत्तप्रतिबिम्बवत् -- इत्येतन्निशाचष्टे 'देवदत्तस्याचे नां-
शस्य' इति । अक्षेनत्वप्रयुक्ता तत्रानवगतिः, न प्रतिबिम्बत्व-
प्रयुक्ता, घटादिषु तथा दर्शनात् इति भावः ।"⁷⁷

(ख) 'ननु देवदत्तस्यैव बिम्बस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टम् । एवं
बिम्बत्वात् ब्रह्मण एव भ्रमनिरासितन्वज्ञानाश्रयत्वं स्यात्, इति ।
नैत्याह -- 'यस्य हि भ्रान्तिः' इति । न बिम्बत्वकृतं तत्त्वज्ञाना-
श्रयत्वम्, किन्तु भ्रान्तत्वकृतम्, तदपि जीवत्वमिमित्तमिति भावः ।"⁷⁸

73. बृ०३०

74. वही, 2.1.19

75. ब्र०सू०शा० भा०, 2.2.40

76. वही, 2.2.46, पृ० 557-58

77. प०पा०वि०, पृ० 64

78. वही, पृ० 65

अवच्छेदवादस्य विपरीतं प्रतिबिम्बवादस्य समर्थने विवरणकारस्य
 मुतत् कथनम् अवधेयं वर्तते -- " ननु घटाकाशवदुपाध्यविच्छन्नो जीवः
 किं न स्यात् ? न । सामान्यविशेषाभ्याम् उपाधिभिरण्डान्तर्वर्तिब्रह्म-
 मणाः सर्वात्मना जीवभावेनाविच्छन्नत्वात् अनविच्छन्नस्य ब्रह्मणो ण्डाद्
 बहिरेव सभावप्रसंगात् । तत्र सर्वगतसर्व-नियन्तृत्वादि ब्रह्मणो न स्यात् ।
 अविच्छन्नप्रदेशेष्वनविच्छन्नस्य द्विगुणीकृत्य इत्ययोगात् । स्वरूपापेक्षया
 तत्सर्वं न बहिःस्थितब्रह्मापेक्षया इति चेत्, न । 'यो विज्ञाने तिष्ठन्
 इत्यादौ जीवव्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मणो जीवनिधानेन विकारान्तरावस्थान-
 श्वणात् । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशो सत्येव प्रतिबिम्बा-
 काशापदर्शनात् एकत्रैव द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तेः, जीवावच्छेदेषु ब्रह्मणोऽपि
 नियन्तृत्वादिरूपेणावस्थानम् उपपद्यते इति प्रतिबिम्बपक्ष एव श्रेयान्' इति ।⁷⁹

प्रतिबिम्बवादस्य निरूपणेन सदैव विवरणकारः प्रकाशात्पयतिभिः
 प्रतिबिम्बवादस्य समर्थनाय अवच्छेदवादे अनेके दोषाः संदर्शिताः ।
 तद्यथा --

(क) यदि अवच्छेदवादः आश्रीयते तर्हि अन्तर्यामिब्रह्मणस्य संगतिः
 नोपपद्यते । बृहदारण्यकोपनिषदि 'यः आत्मानमन्तरीयमयति' इत्यादि
 श्रुतौ एतदुक्तमस्ति यत् जीव ब्रह्मात्मनि अन्तर्यामिरूपेण अवस्थीयते ।
 यदि जीवः अन्तःकरणोपाध्यविच्छन्नं चैतन्यमस्तीति स्वीक्रियेत तर्हि
 तस्मिन् अनविच्छन्नं चैतन्यरूपं ब्रह्म अवस्थानं न शक्नोति । यथा घटे
 घटाविच्छन्नस्य घटाकाशस्य एव वृत्तिः भवति न त्वनविच्छन्नस्य

महाकाशास्य । तथैवाविच्छन्ने जीवे अनविच्छन्नस्य चैतन्यस्य वृत्तिः न सम्भवति ।

(ख) यदि अवच्छेदवादः स्वीक्रियते तर्हि ब्रह्मणः सर्वगतत्वस्य सर्व-
नियन्तृत्वस्य च हानिः संजायेत । तद्यथा -- अनविच्छन्नस्य ब्रह्मणो
अण्डाद् बहिरेव मद्भावप्रसङ्गात् सर्वगतत्व सर्वनियन्तृत्वादि ब्रह्मणो न
स्यात् । अनविच्छन्न प्रदेशेषु अनविच्छन्नस्य द्विगुणोक्त्य वृत्त्ययोगात् ।

(ग) यदि जीवः अन्तःकरणाविच्छन्नं चैतन्यम् इति स्वीक्रियेत तर्हि
तस्य कर्मसमये तथा कर्मफलभोगसमये भिन्नकालत्वात् तथा कर्मस्थले (अर्थात्
पृथिव्या) कर्मफलत्वापि स्थले (अर्थात् स्वर्गे) प्रदेशभेदत्वात् कृतहानि --
अकृताभ्यागमदोषयोः प्रसारितः संजायेत ।

(घ) अन्तःकरणाविच्छन्नं चैतन्यं यदि प्रमातृत्वेन स्वीक्रियेत तर्हि
घटाद्यविच्छन्नस्य चैतन्यस्यापि प्रभातृत्वं (जीवत्वं) प्रसज्येत । एतः
घटादिवत् अन्तःकरणमपि भूतर्कास्य कार्यमस्ति । अतः तदपि भौतिकं
वर्तते । यथोक्तं विधारण्यमुनिना --

"शृण्वसंगं परिच्छेदमात्राज्जीवो भवेत् नहि ।

अन्यथा घटकुड्यादेरविच्छन्नस्य जीवता ॥"⁸⁰

प चपादिकायां पद्मपादाचार्येण ब्रह्मणः बिम्बस्थानीयत्वं,
जीवस्य च प्रतिबिम्बस्थानीयत्वं प्रतिपादितम् । स्वमतस्य समर्थनाय स

कथयति यत् 'तत्त्वमसि' इत्यस्मिन् महावाक्ये प्रतिबिम्बस्थानीयरय
जीवस्य बिम्बस्थानीया ब्रह्मस्वल्पता उपदिष्टा वर्तते । तद्यथा --
'तत्त्वमिति बिम्बस्थानीयब्रह्मस्वल्पता प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्योप-
दिश्यते ।

पंचपादिकाविवरणो प्रकाशात्मयतिना श्रुतिस्मृतिप्रभृतीनाम्
आश्चर्यं गृहीत्व प्रतिबिम्बवादस्य समर्थनं कृतम् । तद्यथा -- "रूपं रूपं
प्रति रूपो बभूव" "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलश्चन्द्रवत्" "अत एव वोपमा
सूर्यकादिवत्" इति च श्रुतिस्मृतिसूत्रे जीवस्य प्रतिबिम्बभावस्य दर्शितत्वात् ।⁸¹

एतदपि ज्ञातव्यं कति यत् प्रतिबिम्बवादिना द्रौ प्रमुखो दर्शो स्तः ।
एकस्य प्रवर्तकः विवरणकारः 'प्रकाशात्मयतिः', अपरस्य प्रवर्तकः सक्षिप-
शशिरक्काः 'सर्वज्ञात्ममुनिः' । विवरणकारस्य मतानुसारम् अन्तःकरणो
चैतन्यस्य प्रतिबिम्बाः जीवः, किन्तु ईश्वरः बिम्बस्थानापक्षं चैतन्यम्
एव । एवं प्रकारेण विवरणकारमते ईश्वरः बिम्बस्य एव ब्रह्मस्वत्त्वात्
ईश्वरस्य परमार्थतः सत्यत्वं वर्तते ।

किन्तु सर्वज्ञात्ममुनेः मतानुसारं जीवः ईश्वरश्च उभौ प्रतिबिम्ब-
रूपौ । अविद्यायां चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः ईश्वरः तथा अन्तःकरणो चैतन्यस्य
प्रतिबिम्बः जीवः । तद्यथा --

'कार्योपाधिभित्ज्जीवः कारणोपाधिरौश्वरः ।

प्रतिबिम्बो ब्रं सक्षिपशशिरक्कृता नये ॥" इति ।

4.7.3.

प्रतिबिम्बवादस्य विरुद्धम् अवच्छेदवादिनामाक्षेपा --

प्रतिबिम्बवादस्य विरुद्धं ये दोषाः अवच्छेदवादिभिः अन्यैश्च
आचार्यैः उद्भाष्यन्ते तेषु केचिदत्र उल्लिख्यन्ते ।

- (क) अमूर्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः कथम् ? अस्य अक्षेपस्य समाधानाय
विवर्णाकारः कथयति -- "अमूर्तस्य चाकाशस्य साभ्रनक्षत्रस्य जले
प्रतिबिम्बवत्, अमूर्तस्य ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्बसम्भवात् ।⁸²
- (ख) केषाञ्चित् इदं कथनमस्ति यत् जले अमूर्तस्य आकाशस्य प्रतिबिम्बः
न पतति अपितु जलान्तर्गतः आकाशः एव अभ्रादेः प्रतिबिम्बेन
--- सह फलतः दृश्यते । अस्य आक्षेपस्य समाधानाय विवर्णा-
कारः कथयति यत् जले आकाशस्य प्रतिबिम्बः स्वीकणीय एव
अन्यथा जानुमाश्रमाणाजले दूरस्थस्य विशालस्य आकाशस्य यत्
दर्शनं भवति तस्य समीचीना व्याख्या न सम्भवेत् । तद्यथा --
"जानुमाश्रमाणोऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् जलान्तर्गाकाश
एवाभ्रादिप्रतिबिम्बयुक्तो दृश्यते इति वक्तुमशक्यत्वात् तत्प्रति-
बिम्बत्वं विदूषत्वं च शास्त्रप्रतिपत्तिं प्रत्यक्षप्रतिपत्तिं न निगकर्तुं⁸³
शक्यत इति भावः ।"
- (ग) प्रतिबिम्बवादस्य विरुद्धम् अपरो दोषो उद्भाष्यते यत् अन्तः-
करणापाद्यैः नील्यत्वात् तस्मिन् कैतन्यस्य प्रतिबिम्बः न शक्नोति ।

82. पं० वि०, पृ० 289

83. पं० वा० वि०, पृ० 89

प्रतिबिम्बार्थं न केवलं बिम्बस्य रूपवत्त्वम् अपितु प्रतिबिम्बोपा-
धेऽपि रूपवत्त्वम् आवश्यकं वर्तते । रूपवत् उपाधौ एव प्रतिबिम्बाः
संभवः । रूपहीने उपाधौ न । रूपवति दर्पणे एव मुख्यस्य प्रतिबिम्बः
पतति रूपहीने वाय्वौ न । अतः अन्तःकण्ठास्पोपाधेः रूपहीन-
त्वात् तत्र चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः न शक्नोति ।

अस्य दोषस्य निराकरणार्थं प्रतिबिम्बवादिभिः इदमुच्यते यत्
नीरूपोपाधौ अपि प्रतिबिम्बः पतितुं शक्नोति । उदाहरणतया नीरू-
पध्वनौ न नीरूपवर्णानां प्रतिबिम्बः पतति । अस्मिन् विषये प्रतिपक्षिभिः
एतत् कथयितुं शक्यते यत् यथा ज्वाकुसुमस्य आश्रयं समीपवर्तिनीं स्फटिके
प्रसज्यते । तथैव सामोत्पत्त्यात् वर्णेषु ध्वनिगतधर्माणाम् आश्रयः जायते ।
अतः अत्र बिम्बप्रतिबिम्बत्वं नास्तीति ।

अत्र केचित् कथयन्ति यत् न नीरूपध्वनौ नीरूपवर्णानां प्रतिबिम्बत्वं
यदि न स्वीक्रियते तथापि प्रतिध्वनिस्तु ध्वनेः प्रतिबिम्बः अस्त्येव । अतः
यथा नीरूपध्वनिः नीरूपाकणो प्रतिध्वनित्वेन प्रतिध्वनितः भवति । तथैव
नीरूपं चैतन्यं नीरूपे चैतन्ये प्रतिबिम्बितं भवति । अस्मिन् विषये प्रतिबिम्ब-
वादविरोधीनाम् इदं कथनमस्ति यत् प्रतिध्वनिः वस्तुतः अपरः ध्वनिः
वर्तते । अस्योत्पादकः आकाशः तथा निमित्तकारणां पूर्वध्वनि वर्तते ।
अतः प्रतिध्वनिः पूर्वध्वनेः प्रतिबिम्बः नापितु तस्मादुत्पन्नः ध्वन्यन्तरः
अस्ति । एवं प्रकारेण प्रतिध्वनेः दृष्टान्तम् आश्रित्य नीरूपोपाधौ प्रति-
बिम्बभाववादस्य सम्भावना समीचीनः नास्ति ।

प्रतिबिम्बवादस्य विरुद्धम् एषः आक्षेपः अपि क्रियते यत् वि-
प्रकृष्टदेशस्थितस्य सूर्यादेरेव प्रतिबिम्बः विप्रकृष्टे देशस्थे मूर्ते पतति ।
किन्तु चैतन्य अन्तःकण्ठापाधितः विप्रकृष्टं नास्ति । यतः चैतन्यं सर्व-
गतम् अस्ति ⁸⁴ अस्य आक्षेपस्य समाधानं प्रतिबिम्बवादिभिः ब्रह्मसूत्रभाष्योदपि

कह्यं शक्यते । शक्तिगवार्थस्य कथनमेतदस्ति यत् दृष्टान्तदाष्टोत्तिक्रयो-
 मध्ये सर्वसारूप्यं दर्शयितुं न शक्यते ।⁸⁵ अस्य तात्पर्य-मिदमस्ति यत्
 यथा जलगतं सूर्यप्रतिबिम्बं जलगतचलनद्वामादिधर्मानुयायि इव प्रतीयते नतु
 परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वं साधयति तथैव । परमार्थतः अविकृतं ब्रह्म देहा-
 द्युपाध्यन्तर्भावात् उपाधिमतु प्रतीयते । न वस्तुतः तस्य तथात्वमस्ति ।

जीवस्य प्रतिबिम्बरूपत्वे स्वीकृते सति तस्मिन् अचेतनत्वमपि
 प्रमज्येत । यतः प्रतिबिम्बः सदा अचेतने एव दृश्यते । एवमेव यदि जीवः
 ब्रह्मणाः प्रतिबिम्बः इति स्वीक्रियेत तर्हि जीवब्रह्मणोः भेदः आवश्यकः
 स्यात् ।

4.7.4 प्रतिबिम्बवाद अवच्छेदवादयोर्भेदः

उपर्युक्तकथनानां साररूपत्वेन विवरण प्रस्थान -- भामतीप्रस्थानयोः
 भेदः निम्नलिखितप्रकारेण निरूपयितुं शक्यते ।

(1) विवरणप्रस्थानानुसारं मायाशबलितं ब्रह्म जगत्कारणम् ।

किन्तु भामतीपत्तिनः कथयन्ति यत् ब्रह्म एव केवलं जगत्
 कारणम् । माया तु सहकारिमात्रम् ।

(2) अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः बिम्बभूतः ईश्वर इत्यस्य विवरणमतस्य
 विरुद्धां भामतीपत्तिनः एतत् कथयन्ति यत् अन्तःकरणविच्छिन्नं
 चैतन्यं जीवः, अनविच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः ।

- (3) अविद्यायाः आश्रयः ब्रह्म इति विवरणपत्तिनः किन्तु भामतीपत्तिनाम् अनुसारादविद्यायाः आश्रयः जीवः ।
- (4) विवरणपत्तिनः ब्रह्मसाक्षात्कारे महावाक्यस्य करणत्वं निरूपयन्ति । किन्तु भामतीपत्तिनः ब्रह्मसाक्षात्कारे मन एव करणम् इत्यभिप्रेयन्ति ।
- (5) 'शुद्धम् ब्रह्म न वृत्तिविषयः' इत्यस्य विवरणमेतस्य विवर्द्धं भामतीपत्तिनः कथयन्ति यत् शुद्धं ब्रह्म वृत्तेर्विषयः ।
- (6) श्रवणौदौ विधिः इति विवरणपत्तिनः, किन्तु श्रवणादौ विधिर्नास्तीति भामतीपत्तिनः ।
- (7) श्रुतिः प्रत्यक्षात् बलीयासि इति विवरणपत्तिनः । किन्तु तात्पर्यवक्ता श्रुतिः एव प्रत्यक्षात् बलीयासि इति भामतीपत्तिनः ।
- (8) विवरणकाराणां मते यज्ञादिकर्मणामुपयोग वेदान्ते अस्ति । किन्तु भामतीकाराणां मते यज्ञादिकर्मणाम् उपयोगः विविदिषायां वर्तते ।

किन्तु सत्यपि उपर्युक्ते मतभेदे उभयोः प्रस्थानयोः अस्मिन् विषये मतैक्यमस्ति यत् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारात् मुक्तिः जायते ।

4.7.5 ब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु - आभासवादविमर्शः

यथा अवच्छेदवादस्य तथा प्रतिबिम्बवादस्य मूलभूतानि तत्त्वानि शांकरभाष्ये उपलब्ध्यन्ते तथैव आभासवादस्यापि । अस्मिन् सन्दर्भे

भगवद्पादस्य शंकराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि अवलोक्यानि
वर्तन्ते ।

(क) "आभास एव च"⁸⁶ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शंकराचार्यः कथयति --
"आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः ।
न स एव साक्षात् । नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा नैकश्चिन्म जल-
सूर्यकं कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन्जीवे कर्मफल-
संबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः ।"⁸⁷

(ख) अनाभासं न केनचित् कल्पितेन विषयेण अवभासते⁸⁸ .. ..
'अविन्न्यास्ते यत सदैव'⁸⁹ .. .. 'नात्माभासत्वमिदं धर्मेदा-
त्मनो ग्रहणात् पृथक् । मुखादेशे च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ।।'⁹⁰

भगवद्पादस्य शंकराचार्यस्य उपर्युक्तानि अन्यानि च कथनानि
आश्रित्य सुरेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैः यः आभासवादः प्रवर्तितः तस्य स्वरूपं
संक्षिप्तस्येण निम्नलिखितमस्ति ।

(अ) आभासस्य स्वरूपम् --

आभासस्य स्वरूपं सुरेश्वरचार्यस्य मतानुसारम् इत्थमस्ति --

86. ब्र0सू0, 2.3.50

87. ब्र0सू0शा0 भा0, 2.3.50

88. मा0उ0 शाङ्कभाष्यम्, 3-4

89. वही, 4.51, 52

90. उपदेशसाहस्री, पद्यप्रकरण, 18-115

- (1) "अविद्याकार्यं बुद्धिस्थं प्रत्यगाभासत्पवत् ।⁹¹
बौद्धोत्पादि समुत्थानं भण्यते परमात्मनः ॥"⁹²
- (2) "स्वाभासोर्बहुतमिति मनोबुद्धयाङ्कपाधिभिः ।
- (3) "आत्मा संसारिता यातो यथा काष्ण्यं विष तथा ॥"⁹³

अस्यार्थः अयमस्ति यत् अविद्यायां चैतन्यस्य आभासः ईश्वरः
तथा बुद्धौ चैतन्यस्य आभासः जीवः । किन्तु आभासत्वात् उभावेव
मिथ्या ।⁹⁴

(आ) आभासस्य कारणम् --

भगवता शंकराचार्येण माण्डूक्यकारिकायाः भाष्ये एतत् निर्दिष्टं
यत् आभासः परमार्थतः कार्यकारणशून्यः अस्ति । तद्यथा -- 'यथाहि
लोक' ऋजुवृक्षादि प्रकाशभासमलातस्पन्दितललाचलनं तथा ग्रहणाग्राहका-
भासं विषयिविषयाभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव
स्पन्दितमविद्याया । न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजचलमिति
ह्युक्तम् ॥ " अल तेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाचलत्वं तु विज्ञानस्य
विशेषः । जात्याभासा विज्ञाने क्ले किं कृता इत्याह ।" अस्य कथनस्य
सारः अयमस्ति यत् आभासस्य कार्यता एवं कारणाता अनुपपन्ने अतः कार्य-

91. बृ0उ0भा0वा0 अ0, 2

92. वही, अ0 2, ब्र0 4, वा0 425

93. वही, अ0 2, ब्र0 4, वा0 436

94. मा0का0शा0 भा0, 4-47-52

कारणाशून्यः आभासः अचिन्त्यः वर्तते । किन्तु पागमार्थकदृष्ट्या कार्यकारणाशून्यत्वे सत्यपि व्यापारिकदृष्ट्या आभासस्य किञ्चित् कारणस्य भवितव्यम् इत्येवं विचार्य आभासस्य कारणम् ब्रह्म इति उच्यते । तद्यथा --

"बिम्बं विना यथा नीरे प्रतिबिम्बो भवेत्कथम् ।
विनात्मानं तथा बुद्ध्या चिदाभासो भवेत्कथम् ॥" 95

"अज्ञानं तदवच्छिन्नभासयोरुभयोरपि ।
आधारं शुद्धवैतन्यं यत्तुर्यमितीयते ॥" 96

अस्य आशयः अयमस्ति यत् स्वाविद्यायाः अभावे कार्यकारणाशून्यं निर्गुणं निर्विकारं, निष्प्रप च, निराभासं ब्रह्म स्वतः आभासस्य कारणं भवितुं न शक्नोति । अतः आभासस्य अविद्याकृतत्वं तथैवोच्यते यथा जगत्ः कारणं ब्रह्म उच्यते ।

सुरेश्वराचार्यः कथयति यत् -- "अविद्यायाः ब्रह्मणश्च आश्रिता -
श्रयः विषयोविषयः, सम्बन्धः वर्तते । असौ सम्बन्धः अनादि नैसर्गिकश्च
वर्तते ।

(इ) आभासस्य अधिष्ठानम् आश्रयश्च --

अपि यथा मुखाभासस्य अधिष्ठानं मुखम् आश्रयश्च दर्पणम् भवतः तथैव
आभासस्य अधिष्ठानं शुद्धां ब्रह्म आश्रयश्चाविद्या । तद्यथा --
आभासस्य चाविद्याकृतत्वात् तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिः ।

95. अद्वैतानुभूतिः; श्लोक, 54, पृ० 61

"कार्योपाधिभिवर्जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

प्रतिबिम्बो न सक्षिपशागीरकृता नये ॥" -- सि० ले० १०, पृ० 85

96. सर्वविदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह, श्लोक० 328, पृ० 185

(ई) आभासस्य भेदाः --

यथा एक एव देवदत्तः जाति, क्रिया - धर्म (गौरत्व) आदि भेदेन व्यवहितः भवति तथैव जगतः पदार्थाः अपि जात्याभास -- छला-भास -- वस्त्वाभासत्वेण अष्टान्तुं शक्यन्ते । तद्यथा --

"जात्याभासं छलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।
अजाकल्मवस्तुत्वम् विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥" ⁹⁷

सुरेश्वराचार्येण चिद्व्यातिरिक्तस्य ईशादिविषयान्तस्य जगतः आभासरूपतां प्रतिपाद्य चेतनाचेतनरूपेण आभासस्य द्वैविध्यं निरूपितम् । चेतनाभासः (काष्ण्ठाभासः) एवमचेतनाभासः कायोभासः ।

(उ) आभासस्य उपयोगिता --

आभासस्य उपयोगितायाः विषये शंकराचार्यस्य निम्नलिखितं कथनम् अवश्यं वक्ति -- "यथा चा दित्यज्योतिरविभास्यभेदेः संयुज्यमानं हस्तिनील्पीतलोहितादिभेदैरविभास्यं तदाकाशाभासं भवति । तथा च कृत्स्नं जगदविभास्यं च क्षुद्रादीनि च तदाकारं भवति ।" ⁹⁸ अस्मिन् विषये सुरेश्वराचार्यस्य कथनम् एतदस्ति यत् -- ध्वान्तादि विषयान्तो - र्थोज त्वान्नात्मसिद्धिः ॥

आत्मं ज्योतिरिग्भावे नाभावमपि विन्दति ॥" ⁹⁹

97. मा०क०, 4-45, शा० भा०

98. बृ०उ० शा०भा०, 4.3.30, पृ० 575

99. अद्वैतानुभूति : श्लोक, 55, पृ० 81.

(उ) आभासवादानुसारं ब्रह्म जगत् - ईश्वर - जीव - स्थितिः --

अस्मिन् सन्दर्भे शंकराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि अवधेयानि
वर्तन्ते --

"प्रतिबिम्बचंचलत्वाद्या यथा बिम्बस्य कर्हिचित् ।
न भवेयुस्तथा भासकर्तृत्वाद्यास्तु नात्मनः ॥" ¹⁰⁰

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणो ऽन्यत् न किञ्चन ।
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मिथ्या यथा मृगमरीचिका ॥" ¹⁰¹

"दृष्टं ब्रह्मातिगिक्तं सकलमिदमरूपमा भासमात्रम् ।".... ¹⁰²

"मायाभासो विशुद्धात्मा त्रयमेतन्महेश्वरः ।" ¹⁰³ ....

"आभास एव येष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्
प्रतिपत्तव्यः" ¹⁰⁴ ....

"जीवोहि नाम देवतायाः आभास्मात् । बुद्ध्यादिभूत-
मात्रासंज्ञजनितादर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव
च सूर्यादीनाम् ॥" ¹⁰⁵

100. बृ० भा० वा०, अ० 4

101. आत्मबोध, श्लो०, 73, पृ० 18

102. शतश्लोकी, श्लो०, 64

103. स्वात्मप्रकाशिका, श्लो० 38, पृ० 136

104. ब्रह्मसूत्राभा० भा०, 2.3-50

105. छा० उ० श्रा० भा०, 6.3.2

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं जीवः प्रत्यगात्मनः आभासः अस्ति ।
अतः स्वरूपतः जीवः एक एव । एकः सन्नपि जीवः नानाविधान्तः-
करणावृत्तिषु आश्रितः सन् भेदभावम् आह्नोति । अतः जीवस्य नानात्वम्
कल्पितमस्ति ।

4.7.6. अवच्छेदवाद -- आभासवादोपार्थक्यम् --

1. नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणो आभास असम्भवः इति कृत्वा
वाचस्पतिमिश्रेण आभासवादस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । किन्तु आभास-
वादिनामेतत् कथनमस्ति यत् जपाकुसुमरूपस्य नीरूपस्यापि स्फुटिकादौ
प्रतिबिम्बः दृश्यते । तथा च नीरूपस्य निरवयवस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बे
(आभासे) कात्पनुपपत्तिः ।"
2. अवच्छेदवादे अवच्छेदः कल्पितः, अवच्छेदं तु वास्तवम् । किन्तु¹⁰⁶
वार्तिककारः उभयोरपि कात्पन्किन्तं स्वीकुर्वन्ति ।
3. अवच्छेदवादानुसारं घटाद्युपाधिभिः महाकाशस्य एकदेशीयः परिच्छेदः
भवति । किन्तु आभासवादानुसारं चैतन्याभासः सर्वात्मना उपाधि-
स्थो जायते ।
4. अवच्छेदवादेश्च प्रवर्तकैः दृष्टिसृष्टिवादः तथा जीवा पिताविद्यावादः
स्वीकृतः । किन्तु आभासवादस्य प्रवर्तकैः कार्यकारणाभासवादः
प्रत्यक्चैतन्याश्रितः अज्ञानवादश्च स्वीकृतः ।

4.5.7(8) आभासप्रतिबिम्बवादयो पार्थक्यम् --

- (1) सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं बिम्बप्रतिबिम्बौ नाभिन्नौ । अपितु भिन्नौ । प्रतिबिम्बः बिम्बस्य आभासः । ब्रह्मणः आभासः जीवः ब्रह्मणः तथैव भिन्नः कति यथा मुखस्य आभासः मुखाद् भिन्नो भवति । अस्य मतस्य अनुसारं मिथ्यात्वेन जीवे बाधिते सति जीवब्रह्मणो भेदः सिद्ध्यति ।
- (2) प्रतिबिम्बवादे जीवब्रह्मणोः अभेदः कति । भेदस्तु मिथ्या । तद्वत्ता -- "बिम्बादिव प्रतिबिम्बं न ब्रह्मणोवस्त्वन्तर्गम्, किन्तु तदेव तत् ।" ¹⁰⁷
- (3) आभासस्य कृते गुणस्य प्रकारस्य वा अपेक्षा भवति किन्तु प्रतिबिम्बस्य कृते द्रव्यास्यापेक्षा भवति ।
- (4) चैतन्यभिन्नः आभासः अज्ञानादि उपाधिना भेदात् कारणाभासः तथा कार्याभासः अनयोः भयोः प्रतीतः भवति तथा आभासकं चैतन्य उभयोरेवाधिक्रमणं करोति । किन्तु प्रतिबिम्बवादिनां मतानुसारं बिम्बं स्वरूपभूतस्य प्रतिबिम्बस्याधिक्रमणं न भवति । ¹⁰⁸
- (5) तत्त्वमसि इत्यस्य महावाक्यस्य अखण्डार्थ बोधार्थम् आभासवादिभिः तत्त्वं पदयोर्मध्ये बाधसामानाधिकरण्याय जहलक्षणा स्वीक्रियते ।

107. पं० पा० प्रथमवर्णिक, पृ० 108

108. बृ० उ० भा० वा०, अध्याय 4-3, 416

किन्तु प्रतिबिम्बवादिभिः तत्त्वं पदयोर्मध्ये अभेदमामानाधि-
करणाय अजहलक्षणा स्वीक्रियते ।

- (6) चित्तलक्षणाविरहितत्वात् आभासः वस्तुसंस्पर्शो न भवति किन्तु
प्रतिबिम्बः बिम्बैकरूपत्वात् वस्तुसंस्पर्शो भवति ।

4.7.7 अस्मदीय-मतम् --

प्रतिबिम्बवाद -- आभासवादस्य -- अवच्छेदवादप्रभृतीनां परस्परिग-
वैषम्येऽपि एते जीवब्रह्मणोः अद्वैतविषये मतैक्यं धारयन्ति । एतेषु त्रिषु
वादिषु कः बलीयस् इत्यस्मिन् विषये सम्प्रदायानुसारम् आधुनिकविदुषामपि
मतभेदाः वर्तन्ते । तथापि आभासस्य प्रतिबिम्बस्य वा अनुपपन्नत्वविषये
वाचस्पतिमिश्रेण यदुक्तं तत् अनुसृत्य एतत् कथयितुं शक्यते यत् आभास-
वाद -- प्रतिबिम्बप्रभृतीनां तुलनायाम् अवच्छेदवादः एव सम्प्रति बहुसंख्यैर-
द्वैतिभिः स्वीक्रियते ।

किन्तु अत्रैतदपि ज्ञातव्यं वर्तते यत् वस्तुतः प्रतिबिम्बवादस्य
विरुद्धम् अवच्छेदवादिभिः ये दोषाः उभाविताः ते अवच्छेदकदेऽपि दृश्यन्ते ।
तद्यथा -- चैतन्यस्य नील्यत्वात् अमूर्तत्वात् च एकैतान्तःकरणरूपोपाधेः
अपि नील्यत्वात् अमूर्तत्वाच्च अन्तःकरणं चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं असम्भवं इति
कृत्वा अवच्छेदवादिभिः प्रतिबिम्बवादः निरस्यते किन्तु एतादृशो दोषः
अवच्छेदवादेऽप्यस्ति । यतः नील्यं अमूर्तं अन्तःकरणम् अवच्छेदकं कथं
भक्तुं शक्नोति । घटाकारास्य दृष्टान्तः अपि असंगतः । यतः ध्वन्यो-
पाधिः अमूर्तः नील्यः वा नास्ति, अन्तःकरणं तु नील्यम् । अपि च
घटरूपोपाधिना अनविच्छिन्नः आकाशः अविच्छिन्नः न भवति । आकाशस्य
अविच्छिन्नत्वप्रतीतिः अस्माकं चक्षुरिन्द्रियस्य असामर्थ्यं प्रकटयति । यथा
ऐकस्मिन् द्वाग्वा हृदयमाने सति घटाकारमहाकारायोः भेदः नावशिष्यते,

तथैव चक्षुर्गिन्द्रिये पाग्दर्शित्वा^{रूपेण} सामर्थ्यवृद्धौ जाते सति घटाकारामहा-
काशयो भेदः नावशिष्येत । एवं प्रकारेण अवच्छेदवादः अपि तथैव दोष-
हीनः नास्ति यथा प्रतिबिम्बवाद आभासवादौ दोषहीनौ न इति
अस्माकं मतम् । तथापि सूक्ष्मेक्षिकया आलोच्यमाने सति प्रतिबिम्बवाद
आभासवादयोर्वेक्षया अवच्छेदवादस्तुलनात्मक दृष्ट्या अधिकः ग्राह्यः इति
वक्तुं शक्यते ।

4.8.0 • अध्यायस्य-सारः समाह्वयश्च --

भामतीप्रस्थानप्रवर्तकस्य वाचस्पति मिश्रस्य जीवनविषये अधिकं
विवरणं नोपलभ्यते तथापि बाह्यसाक्ष्यत्वेण आन्तरिक साक्ष्यत्वेणात्र च
यद् किञ्चिदुपलभ्यते तदनुसारम् एतद् कथयितुं शक्यते यत् भामतीकारः
प्रथमो वाचस्पति मिश्रः भामा इत्याख्यस्य तथा सम्प्रति अन्धारा ठाढी
इत्येवंत्वेण प्रथितस्य विहारप्रदेशान्तर्गतस्य भूभागस्य निवासी आसीन्
तथा अन्धस्य राज्ञो नृपस्य राज्यकाले विद्यमान आसीत् ।

वैस्तवादौ विद्यमान आसीत् । तस्य पत्न्या नाम भामती
आसीत् । पत्न्या नामानुसारं तेन स्वरक्तायाः संज्ञा भामती कृता किन्तु
मन्ये एतत्तेन पत्न्युपेक्षा पश्वात्तापत्वेण न अपितु पत्नीं प्रति सम्मा-
वस्य ज्ञापनार्थं कृतम् ।

वाचस्पतेः प्रमुखाः सिद्धान्ता भामतीप्रस्थानत्वेन प्रथिताः
जाताः । एतादृशेषु सिद्धान्तेषु अविद्याद्विजयम्, अनेकजीववादः
अध्यासवादः अवच्छेदवादः इत्येते वादाः प्रमुखा सन्ति । एतेषां
सिद्धान्तानां विश्लेषणं अस्मिन् अध्याये तथा अन्येषु अध्यायेषु अपि द्रष्टुं
शक्यते । संक्षिप्तः एतद् कथयितुं शक्यते यत् आभासवाद - प्रतिबिम्बवाद
प्रभृतीनां तुलनायाम् अवच्छेदवादः अधिकः ग्राह्यः प्रतीयते ।

5-1-0 ब्रह्मणः स्वस्मिन्

ब्रह्म शब्दस्यानेकार्थावाच अयं प्रश्नः उदेति यत् ब्रह्मणः स्वस्मिन् किं? अस्य प्रश्नस्य समाधानाय भाष्यकारेण उक्तम् - 'जन्मादयस्य यतः' इति । अस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता शंकराचार्येण एतदुक्तं यत् जगत् जन्मादि यस्मात् भावति, तदेव ब्रह्म विजिज्ञासितव्यम् अस्ति इति । अत्र पुनः एषः प्रश्नः उदेति यत् 'जन्मादयस्य यतः' इत्यनेन सूत्रेण ब्रह्मणः यत् लक्षणम् निरूप्यते तत् कीदृशं लक्षणमस्तीति? अस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरे कथ्यते यत् एतत् ब्रह्मणः तटस्थालक्षणमस्तीति ।

अस्मिन् सन्दर्भे एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् लक्षणं दिवविधं भावति । स्वस्मलक्षणं, तटस्थालक्षणं चेति । उभायोरन्योर्ब्रह्मलक्षणयोः निस्मरणं निम्नलिखित-प्रकारेण कर्तुं शक्यते ।

5-1-1 ब्रह्मणः स्वस्मलक्षणम्

लक्षणं नाम अव्याप्त्यादिदोषत्रयशून्यत्वम् । लक्षणं हि दिवविधम् स्वस्मलक्षणम्-तटस्थालक्षणं च । तत्र स्वस्ममेव लक्षणम् स्वस्मलक्षणम् । ब्रह्मणः स्वस्म लक्षणं यथा-सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म¹ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'² 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्'³ इत्यादि ।

अत्रियं शंका उदेति यत् अवाङ्मनसगोचरस्य ब्रह्मणः 'नेति' मुखेनैव संकेतितत्वात् कदां विशेषाणोः तस्य निस्मरणं सम्भावति? अस्याः शंकायाः समाधानं इदमस्ति यत् सत्यं, ज्ञानम्, आनन्दम्-अनन्तम्, विज्ञानम् इत्येतानि विशेषाणानि स्वस्मसमर्पणद्वारेण विस्मृष्टार्थाव्यावर्तकानि सन्ति । तदयथा सत्यत्वविशेषाणेन असत्यात् व्यावृत्तिः अवगन्तव्या । ज्ञानशब्दोऽत्र चिन्मात्रं लक्षयति । चिद्रूपविशेषाणेन ब्रह्मणः अचित्सम्राट् व्यावृत्तिः । अन्तवत्त्वनिवृत्त्यर्थं⁴ उच्यते 'अनन्तमिति' । निरानन्देभ्यः व्यावृत्त्यर्थं⁵ उच्यते 'आनन्दम्' इति । अद्वैतसिद्ध्या स्पष्टीकृतं यत् यद्यपि सत्यादि पदानां लक्षणं एकैव निर्विशेषं ब्रह्म तथापि निर्वचनीयशाधिगम्येन न पदान्तरव्यर्थम् ।

- 1- तै0 उ0 2-1-1
2- बृ0 उ0 3-9-28
3- तै0 उ0 3-6

व्यावर्तक एव धर्मः लक्षणं भावति । एवं सति यदि सत्यं ब्रह्मणः स्वस्ममेवास्ति
 तर्हि तत् ब्रह्मणः धर्मः कथं भावितुं शक्नोति? सत्यब्रह्मणोः अन्तीदे लक्ष्यलक्षण-
 व्यवहारानुपपन्तेः । अत्रोच्यते - स्वस्यैव ब्रह्मणः स्वस्मभूतसत्यत्वाद्युपेक्षया धर्मिधर्म-
 भावकत्वन्या लक्ष्यलक्षणभावः सम्भावति । यद्यपि सत्यज्ञानान्दादयः ब्रह्मणः न
 भादयन्ते ? तथापि अन्तःकरणाव्युपाधौ आकारभेदस्य आपद्यमाना चिद्व्याप्त ब्रह्मणो
 भिन्ना इव प्रतिभासमानाः धर्मधर्मिभावं प्रतिपादयन्ति । तस्मात् स्वस्मभूतानामपि
 तेषां लक्षणत्वं नानुपपन्नम् । यथावतम् पंचपादिकायां पदमपादाचार्येण - 'आनन्दी
 विद्यानुभावो नित्यत्वं चेति धर्माः अपृथक्त्वैरपि चैतन्यात् पृथग्विवाकाशसन्ते ।'⁴

5-1-2 तटस्थालक्षणम्

यावत्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यत् व्यावर्तकं तत् तटस्थालक्षणम् । ब्रह्मणः
 तटस्थालक्षणं यथा 'जन्मादयस्य यतः' । तत्र च श्रुतिः - 'यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्यभिसंक्रान्ति इति । यस्मात् अस्य जगतः
 सृष्टिः, यस्मिन् स्थितिः, यस्मिन् लयः तद् ब्रह्म इत्यर्थः । यद्यपि जन्मस्थितिलायेषु
 ऐक्यकारणम् अपि इतरव्यावर्तकत्वात् ब्रह्मणः लक्षणं स भावितुमर्हति । तथापि
 ऐक्यकारणत्वस्य निमित्तकारणसाधारणत्वात् ब्रह्म जगतः निमित्तकारणमात्रम् इति
 आशङ्का स्यात् । तस्याः शङ्कायाः समाधानार्थं त्रयाणामपि जन्मस्था तिलयानां
 ग्रहणं कृत्वा बादरायणसूत्रे 'आदि' पदेन ।

अत्रियं शङ्का उदेति यत् माया अनादिरस्ति । सा एव जगतः कारणम्, क्तु ब्रह्म ।
 अतः एतत् तटस्थालक्षणम् कथं भावितुं शक्नोति? अत्रोच्यते - 'यत् अत्र जगत्पदेन कार्यजातं
 विविक्षितम् । तेन जगदन्तर्भूतामनादिभाक्भूतां मायां प्रति अकारणत्वेऽपि न ब्रह्मणः
 जगज्जन्मादि कारणत्वहानिः ।

अत्रियं शङ्का उदेति - 'यत् कालादृष्टादिषु जगदकारणेष्वपि मायावत् अनादित्वस-
 क्त्या जगत् ब्रह्मणः अभिन्नत्वं प्रसज्येत । अस्य उत्तरम् इदमस्ति यत् कारणत्वम् एव
 कर्तृत्वं न भावति । कालादृष्टादीनां कार्यप्रपञ्चप्रति कारणत्वेऽपि न तत्र जगज्जन्मादिकारण-
 त्वस्यातिव्याप्तिः ।

अविद्यायाः जगदुपादानत्वेन जन्महेतुत्वे आधारतया स्थितिहेतुत्वे तथा
 त्याधारतया लयहेतुत्वेऽपि अस्य लक्षणास्य अतिव्याप्तिः न भवति । तस्याः अवेतन-
 त्वेन जगत्कर्तृत्वायोगात् । जीवादि चेतनेष्वपि अस्य लक्षणास्य अतिव्याप्तिः न
 भवति । जीवदीनां शरीरेन्द्रियसृष्टनन्तरं कर्तृत्वसम्भावेऽपि शरीरेन्द्रियरहितानां
 तेषां जाज्जन्मादि कर्तृत्वायोगात् ।

एतत् कथनं समुचितं नस्ति यत् अविद्यायाः कारणत्वं चेत्, अस्याः कर्तृत्वमप्य-
 स्तीति । कारणविशेषस्यैव कर्तृत्वं भवति न्तु सर्वेषां कारणानाम् ।

कर्तृत्वं हि तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । एतद्दृशं कृति-
 मत्त्वम् अविद्यादीनाम् अवेतनतया नास्ति । जीवादीनामपि, ^{नास्ति} सकलजगदुपादान गोचरा-
 परोक्षज्ञानाध्य भावात् ।

ब्रह्मणस्तु उपादान गोचीरापरोक्षज्ञानसदभावेऽपि श्रुतिष्णु प्रतिमादितः । तद्वधा-
 'यः सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तमः तस्मादेतद्ब्रह्म (हिरण्यगर्भाः) नाम समन्तं च
 जायते ।

ब्रह्मणः उपादानगोचरचिकीर्षासदभावे च श्रुत्यः प्रमाणम् । तद्वधा -
 'सोऽकामयत् बहुस्यां प्रजायेप उपादानगोचरसदभावेऽपि श्रुतिः 'तन्मनोऽकुक्ता' इत्यादि ।

मायायाः जगदुपादानत्वेऽपि तस्याः जडत्वेन अधिष्ठानत्वायोगात् । चैतन्य-
 स्यैव अधिष्ठानत्वनियमात् । घटपटादिभौतिकप्रदार्थानाम् जीवसाध्यत्वदर्शनात्
 ह्यं न कतव्यं यत् ब्रह्मणः निखिलजगत्कर्तृत्वं नास्तीति । यत् सृष्टिपदार्थेषु पंच-
 तन्मात्रेन्द्रियवर्गोत्पत्तौ 'सप्तदशांक्षवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भास्थूल-
 शरीरभूतलोकयोत्पत्तौ ब्रह्मणः साक्षात् कर्तृत्वं अविद्यातिरिक्तद्वाराणां भावात् ।
 ह्यतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ तु हिरण्य गर्भाविराटादि द्वारा ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । तत्र च श्रुतिः
 'हेताहमिमांस्ति सो देवताग्नेन जीवेनात्मनानुविश्य नामस्यै व्याकरणावाणि इति ।

6- मण्डो उ 1-1-9

7- तौ उ 2-6

8- का 6-2-2

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षाणां मायायामतिव्याप्तं न भवति । मायायाः अपि न तदारोपाधिष्ठानत्वम् । चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वनियमाच्च ।

अस्मिन् सन्दर्भे वाचस्पतेः एतत्कथनम् अवधेयं वर्तते । प्रधानकालग्रहलोकपाल-
क्रियायादृच्छास्वाभावान्वावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तितत्त्वात् ब्रह्म जगज्जन्मादि
करणमिति कुतः सम्भावनेत्यत आह - भाष्यकारः - 'अस्य' इति । जगतो नामस्मान्मायां
व्याकृतस्य अनेककर्तृभौवतृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियापलायस्य, मनसाप्य-
चिन्त्यरचनात्मस्य जन्मस्थितिभागं यतः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्त्यः कारणात् भवति, तद्ब्रह्मेति ।

अनेककर्तृभौवतृसंयुक्तस्येति ^{पदस्य} व्याख्यानं कुक्ता वाचस्पतिना ऊतं -
'केचित्कर्तृभौवन्ति, यथा सूक्ष्मवर्णिकादयः, न भौवतारः । केचित्सुभौवतारः,
यथा आदधवैश्वानरीयेष्टयादिषु पितापुत्रादयः न कर्तारः । तस्माद्भायग्रहणम् ।
'देशकालनिमित्तं क्रियापलायानि' इतीतरेतरद्वन्द्वः । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति
विग्रहः । तदाश्रयो जगत् तस्य । केचित्खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा कृष्ण-
मृगादयः । केचित्प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कौक्लिवादयः । केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः,
यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा
ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेणाम् । एवं प्रतिनियतकलाः - यथा केचित्सुखिनः, केचित्-
दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचित्दुःखिनः । सर्वमेतदाकास्मिकापरनाम्नि
पादृच्छिक्त्वै च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृत्वे च न घटते, परिमितज्ञानशक्त-
भिर्ग्रहलोकपालादिभिः ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात् इति ।

एवं प्रकारेण ब्रह्मणः सन्दर्भे या श्रुतयः उपलभ्यन्ते, तासां सारत्वेन एतच्च
कथयितुं शक्यते यच्च ब्रह्म एकम्, अद्वितीयं, सत्यं, चिन्मयम्, आनन्दमयं, निर्गुणं, निर्विशेषं
च वर्तते इति ।

5-1-3 ब्रह्मणः एकत्वम्

बृहद् बृहणो इति धातोः निधन्नः ब्रह्मशब्दः प्राणस्य वेदस्य तथा अग्नि-
स्यार्थे संहितासु प्रयुक्तः दृश्यते । तद्वया - क्त्वम् एको देव इति, प्राण इति स ब्रह्म,
त्यदित्याचक्षते' । एवं प्रकारेण तत् परमतत्त्वं ब्रह्म इति आख्यया निर्दिष्टम् भवति ।

ब्र० सू० शा० भा० ५-१-२

भा० म० १-१-२ पृ० ८६

यत् जगदस्मैण स्वतः प्रस्फुटितं सत् भासते । उपर्युक्तस्मैण संहिताकाले एव अस्याः
धारणायाः प्रवर्तनं संजातं यत् अस्य समस्तस्य जगतः आधारः कर्ता नियन्ता च एक एव ।
स कदाचित् प्रजापतिः, कदाचित् विश्वकर्मा इत्यादि नामभिः अभिधीयते ।

उपनिषादसु तस्यैव एकस्य देवस्य अर्थात् परमतत्त्वस्य स्वस्मिन्नाय स्वभावाव-
बोधाय चिन्तनमभाक्त् । तस्य परमतत्त्वस्य साम्यं ऐक्यं वा सूर्यवायुप्रभृति-तत्त्वैः सह
अस्थापनाय याः कल्पनाः दृश्यन्ते, ताभिरपि परमतत्त्वस्वस्मस्य समाधानं नाभाक्त् ।
एवं प्रकारेण समस्त गोचरपदार्थेषु कुत्रापि ब्रह्मणः तादात्म्यं साम्यं वा अनुमत्स्य ऋषि-
भिः 'नेति नेति' स्मैण ब्रह्म अदृश्यम् अग्राह्यम् इत्युक्तम् । तथाहि - यत् दृश्यमग्रा-
ह्यमगोश्रमवर्णमवक्षुः श्रीश्रं तदपाणिपादम् । नित्यं किञ्चुं सर्वातं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तदभूत-
योनिं परिपश्यन्ति धीराः । जगतः सन्दर्भे अपेक्षया वा परमतत्त्वस्य (ब्रह्मणः)

यत् निषेधात्मकं स्वस्मं नेति नेत्येवं प्रकारेण निर्दिष्टम् अभावत्, तस्य ऋणयः अन्ततः
शून्ये पर्यवसानम् आशंक्य प्रत्यगं प्रत्ययवादिनः भावात्मकस्मैणापि (परमतत्त्वस्य)
निर्देशार्थम् अन्वेषणां कृतवन्तः । तदयथा - 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' ¹² तत्त्वान्वे-
षणस्य प्रत्यगं विश्लेषणा प्रवणप्रज्ञात्या अन्तःस्थास्य आत्मनः सत्तायाः तथा
पराक विश्लेषणाप्रवणविधिना (बाह्यजगतः वस्तुनिष्ठ विश्लेषणेन) ब्रह्मणः सत्तायाः
निष्पणम् अभावत् । आत्मन् शब्दस्यार्थः अभावत् अन्तस्थां चैतन्यम् । एवं प्रकारेण
ब्रह्मन् शब्दस्यार्थः अभावत् - 'बाह्यजगतः आदिश्रोतः इति । आत्म-ब्रह्मशब्दयोः
पर्यायस्मैणापि प्रयोगः दृश्यते । एवं प्रकारेण मनुष्यसहितस्य समस्तस्य ब्रह्माण्डस्य शाश्वतं
श्रोतः स एवोच्यते ब्रह्म । आत्मब्रह्मणोः ऐक्यं समानत्वं च अस्तीति सुस्पष्टं ज्ञायते
श्रुतिवाक्येषु - 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अमात्मा ब्रह्म' इत्यादिषु ।

उपर्युक्तस्मैण ब्रह्मणः विषये यत् किमपि उच्यते तस्य सारः अयमस्ति यत्

'एकमेव ब्रह्म' इति ।

11- मु० उ० 1-6

12- तै० उ० 2-1-1

5-1-4 ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम्

ब्रह्मणः अद्वयता उपनिषादसु सम्यग् प्रतिपादिता वर्तते । माण्डूक्यकारिकायां
गोष्पादेन स्पष्टमुक्तम् - 'मायामात्रमिदं दैवतम् अदैवतं परमार्थम्' ¹³ तथा च - अदैवतं
परमार्थं हि दैवतं तदभौद उच्यते । ¹⁴ योगवासिष्ठेऽपि एतत् प्रतिपादितम् अस्ति 'यदिदं
किञ्चिदाभागे जगज्जालं प्रदृश्यते । तत्सर्वममलं ब्रह्मस्य भाक्त्येतद-व्यवस्थातम्' ¹⁵
ब्रह्माहं त्रिजगद् ब्रह्म त्वं ब्रह्म खालु दृश्यम् । द्वितीया क्लाना नास्ति यथोच्छसि तथा
¹⁶ कुरु ॥ माण्डूक्यकारिकायाम् एतदपि उक्तं यद्-जगति यद् वस्तु उत्पत्तिशीलं, गतिशीलं
मिव वा प्रतीयते तदपि वस्तु अजम्, अचलम्, अवस्तु वर्तते, वस्तुस्मैण यदि किञ्चिदस्ति तत्तु
ब्रह्म एव । तदयथा -

'जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासम् तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥' ¹⁷

भागवत्पादः शंकराचार्यः परमतत्त्वस्य अद्वयतायाः सिद्धायार्थम् अदैवत-

प्रतिपादकश्रुतिवाक्यानां व्याख्यासु एवं कथयति - 'एकमेवेति स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते, अद्वितीयमिति, मृद्व्यतिरेकेण, मृदो यथा अन्यद् घटादयाकारेण परिणामयि-
कृत्वादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं
वस्तुन्तरं प्राप्तं प्रतिषिध्यते द्वितीयमिति । नास्य द्वितीयं वस्तुन्तरं विद्यत
इत्यद्वितीयम् ।' ¹⁸ तथा च 'सतित इव एको द्वितीयस्याभावात् । अविदयया हि
द्वितीयः प्रविभाज्यते, सा च शान्ता अत एकः । द्रष्टा दृष्टेरविप्लुतत्वादात्म-
ज्योतिः स्वभावायाः, अदैवतो द्रष्टव्यस्य हि द्वितीयस्याभावात् ।' ¹⁹

ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य आरम्भो भागवत्पादेन शंकराचार्येण स्पष्टमुक्तं यत् -

अस्यानर्हतोः प्रहाणाय, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्त्यै सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते । ²⁰

- 13- मा० का० 1-17
14- मा० का० 3-18
15- यो० वा० 6-1, 11-16
16- यो० वा० 6-1-49, 23
17- यो० वा० 6-1- मा० का० 5-55
18- का० उ० भा० 6-2-1
19- यो० शा० भा० 4-3-32
20- यो० सू० शा० अध्यासभाष्यम् ।

मण्डनमिश्रेण शब्दब्रह्मवादिनः शार्ङ्गहरेः शब्दादेवैतवाद्म आश्रित्य
 ब्रह्मादवयवादस्य प्रवर्तनं कृतम् । तदयथा - अक्षरमिति शब्दतामाह, विशेषेण
 सामान्यस्य लक्षणात् । तदेतत् विशुद्धात्वं नित्यत्वमेकत्वं चाकाशकत्वे ब्रह्मण्यवकत्यते; 21
 सुरेश्वराचार्येण नैष्कर्म्यसिद्धौ ब्रह्मणः अद्वितीयत्वम् एवं प्रतिपादितम् -
 "आत्मनोऽप्यद्वितीयत्वम् आत्मत्वादेव सिद्धायति 22 ।

'न स्वयं स्वस्य नानात्वं नाकात्यात्मना यतः । नोभाभ्यामप्यतासिद्धाम्
 द्वैतं दैवतवाधया ॥' 23 एवमेव बृहदारण्यकभाष्यवार्तिके सुरेश्वराचार्येण ब्रह्मणः
 यत् निर्वचनं कृतं, तदपि तस्यादवयत्वं प्रसाधयति - अव्याकृतानुगतं नि सामान्य-
 विशेषतः 24 ।

ब्रह्मेति मुख्यवृत्त्यैह वस्तु श्रुत्याभिधीयते ॥

उपर्युक्तश्रेण अद्वैतत्वस्य च यः विमर्शः दृश्यते तस्य वर्गीकरणं सरणिश्रे
 क्तुं शक्यते 25 । तदयथा - सर्वं ब्रह्म एव' 'इदं ब्रह्म एव' 'इदं बुद्धिधाकाशेऽपि सर्वं ब्रह्म
 एव ।

वेदान्तकौमुद्यां रामादवयेन अद्वैतत्वस्य यत् विशेषणं कृतं तदस्ति -

'तात्त्विकदैवतविधुरं सद वस्तु अदैवतम्' । ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिजन्यः अर्थः अपि तस्य
 मतानुसारं ब्रह्मणः अदवयत्वं साधयति - 'तथा च बृहत्तेर्धातोरधार्मानुगमात् सर्वतोऽसंकुचित-
 बृहत्त्वसम्पन्नं मीमांस्यत्वेन उपदिष्टं ब्रह्मैवादैवतमद्वैतम् ॥' 26

तृसिंहाश्रेण वेदान्ततत्त्वविक्रैः धात्वर्थास्य पर्यवसानं ब्रह्मणः अदवयत्वे भाव्यतेति

निरूपितम् । तदयथा - 'लक्ष्यस्य (ब्रह्मणः अदवयत्वं ब्रह्मशब्दादवगम्यते, तत्रैव ब्रह्म-
 शब्दाभिः धीयबुद्धिधासम्बृहत्त्वस्य पर्यवसानात् । न च नदीपूरस्यैव बुद्धिधारक्यवोपचयः ,
 आकाशस्यैव बृहत्त्वं परिमाणविशेषो वस्तुरिति वाच्यम् - 'निष्कलम् अस्थूलम् इत्यादि
 श्रुतिभिर्ब्रह्मणि तदभावस्य सिद्धत्वात् 27 । बृह धातोः यत् बृहत्त्वं तत् तदपि अदैवतमकमेव
 वर्तते । तदयथा - 'बृहि धातुर्हि बुद्धिधामादस्ते, बुद्धिधारका स्वस्मोपचयः , स च

21- ब्र0 सि0 पृ0 16-19

22- नै सि0 2,96

23- नै सि0 2-112

24- बृ0 भा0 वा0 4-3-1815

25- अदैवतवेदान्त में तत्त्व और ज्ञान उर्मिलाशर्मा पृ0 18-19

26- नै0 कौ0 पृ0 88

27- नै0 तौ0 कि0 पृ0 517

सर्वात्मतायोग्यतेवेति त्रिविधा परिच्छेदशून्यं ब्रह्मशब्दाभिधीयं तत्क्षयम् ।²⁸

अद्वैतदीपिकायां नृसिंहाश्रमेणापि कथितं यत् सर्वथा अपरिच्छिन्नम्

आत्मतत्त्वम् एव ब्रह्म तच्च अद्वयम् । यत् भूमानं यत् परं पश्यति तदन्यं न इत्युक्तेः, जी-
वेश्वरभौदनिरासेन आत्मैकत्वसिद्धिरित्यर्थाः ।

एवं प्रकारेण यदद्वयं तदेव ब्रह्म इति अद्वैतिनां मतम् ।

५-1-5 ब्रह्मणः सत्त्वं सत्यत्वं च

छान्दोग्योपनिषादि मूलतत्त्वस्य अन्वेषणम् अन्ततः 'सत्' इत्येतत् स्मृण
पर्यवसितं दृश्यते । तद्वयथा - सदेव सौम्येदमग्रमासीत् इति । कठोपनिषद्वयपि अस्ति
इति 'अस्तीत्येवं स्मृण सत्ता एव ब्रह्म इति निरूपितं दृश्यते । योगवासिष्ठेऽपि
सत्यात्मकता एव परमतत्त्वम् इति प्रतिपादितं दृश्यते । तद्वयथा - 'यतः सर्वाणि भू-
तानि प्रतिष्ठान्ति स्थितानि च ।²⁹ तथा च- 'स पदार्थो पदार्थत्वं स तत्त्वं यदनुत्त-
मम् । स सन्नो वस्तुनः सत्त्वं असत्त्वं वा सतः स्वतः ।'³⁰

वैशेषिकाकमते द्रव्यगुणकर्मादीनामपि सत्ता वर्तते, तर्हि सत्तायाः अद्वैतीयत्वं
कथं स्वीकरणीयम्? इत्यस्याः शंकाया समाधानार्थम् एतत् कथ्यते यत् 'प्रागुत्पत्तैस्तु
नैकं कार्यं' सदेवासीत् इति अभ्युपगम्यते वैशेषिकैः ---- तस्मात् वैशेषिक परि-
कल्पितात् सतोऽन्यद् कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः³¹ । भागवता शंकराचार्येण
भाष्ये एतदपि स्पष्टीकृतं यत् यथा - 'मृत्तिकां बिना घटादेः अस्तित्वं नास्ति तथैव
मूलकारणं बिना जगतः अस्तित्वं नास्ति । जगतः व्यावहारिकी सत्ता दृश्यते नाम-
मात्मकस्य जगतः अध्यस्तत्वेऽपि आधारं बिना तस्य कथनाऽपि कर्तुं न शक्यते । अतः
सत्ता एव जगतः आधारः तदेव आत्मा तदेव ब्रह्म । तद्वयथा - 'सः यः सदाख्य एषा
जगतोऽपि भावो जगतो मूलम् ---- एतेन सदाख्येनात्मनाऽऽत्मकसर्वमिदं जगत् तदेव
सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् । अतः स एवात्मा जगत् प्रत्यक् स्वस्य सतत्त्वं यथाभ्यासम् ।³²

28- त० वि० दी० पृ० ४१७
29- य० वा० १-१-१
30- य० वा० ६-१-५९-१०
31- छा० उ० भा० ६-२-१
32- छा० उ० शा० भा० ६-४-७

सत् शब्दस्य कोटिर्धाः इत्यस्मिन् विषये एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् 'अस-
 भुवि' धातोः शतृप्रत्ययात् निष्पन्नोऽयं सद शब्दः, विद्यमानता'- इत्यर्थो प्रसिद्धः ।
 प्रकारान्तरेण यद्विद्यमानम् अविनाशि च नास्ति, तदेव सत् । एतदेव कारणं यत्
 सत्तया सह अविनाशित्वम्, अनन्तत्वं, नित्यत्वं च पर्यायत्वेन व्यवहियन्ते । भागवता
 शंकराचार्येण तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये स्तद्धृतं यत् यः पदार्थः अनुभूतेः विषयः सन्
 स्वप्नं कदापि न व्यभिचरति तदेव सत् । तदयथा - 'यदस्मिन् यन्निश्चितं तद्वपु न
 व्यभिचरति तत्सत्यम् । तद्वपेण निश्चितं, तद्वपु व्यभिचरदनुतमित्युच्यते ॥ अतो
 विकारोऽप्यनृतम् । यद्यपि आकाशः अपि अनन्तः तथापि स ब्रह्मवत् अनन्तः नास्ति ।
 यत् सृष्टेः प्राक् आकाशः नासीत् तथा अन्यैः पदार्थैः सह तस्य अनन्यत्वं नास्ति ।
 आकाशस्य विपरीतं ब्रह्म सृष्टेः प्रागपि आसीत् तथा अन्यैः सर्वैः पदार्थैः सह तस्य
 अनन्यत्वमपि अस्ति । कालस्य आकाशस्यापि कारणं ब्रह्म एव । कायपिक्षाया अपि
 ब्रह्मणः अनन्तत्वं न हीयते । कार्यवस्तुनाम् अनृतत्वात् ब्रह्मणः एव च सत्यत्वात् ।
 निरतिशयानन्दत्वात् ब्रह्मणि निरतिशयता सत्यता च वर्तते । अतः तत्त्वतः केवलं ब्रह्म
 एव सत्यम् । सत्यत्वमेव तस्य स्वयम् । तदयथा - 'आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धां
 देशतः, तस्येदं कारणं तस्मात् सिद्धां देशतः आनन्द्यत्वम् । न ह्यसर्गतात् सर्वगतमुत्पद्य-
 मानं लोके किञ्चिद् दृश्यते ।' "निरतिशयमानन्त्यमात्मनः, देशतस्तथा कार्यत्वात् कालतः,
 तदभिन्नवस्त्वन्तराभावात् वस्तुतः । अत एव निरतिशयसत्यत्वम् । "स च एषो-
 ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मा -----
 35

रत्नप्रभायां गोविन्दानन्देन कथितं यत् - 'बृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देश-
 कालवस्तुतः परिच्छेदाभावम् नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यं शून्यत्वम् शु-
 द्ध धात्वम् । जात्यरहित्यं बुद्धधात्वम् । बन्धाकालेऽपि स्वतो बन्धाभावात् मुक्तत्वम् ।
 36

- 33- तै० उ० भा० ॥३
 34- तै० उ० भा० पृ० ॥१९
 35- ब्रा० उ० ६-९-४
 36- र० प्र० १-१-१ पृ० ८७
 ३७- बृ०-भा०-वा०-१-

बृद्धारण्यक-भाष्यवार्तिके सुरेश्वराचार्येणापि एतद् कथितं-यत् किञ्चिद् दृश्य-
मानं तस्य तत्त्वं सदेव वर्तते सव वस्तु व्यक्तस्त्रेण-अव्यक्तस्त्रेण वा भावितुं शक्नोति ।
यत् किमपि अभि-व्यक्तं प्रकाशितं भावति तत्सर्वं स्वाश्रयीभूतकारणस्य सत्तायाः
बलादेव प्रकाश्यते । अतः जगत् मूलकारणं ब्रह्म तच्च सदेव वर्तते । तदयथा -

“न विद्यमानमात्रेण ह्यभि-व्यवितरपीष्यते ।

सदेव वस्त्वभि-व्यक्तं तथा व्यक्तं च लक्ष्यते ॥

कार्यान्तरेण संस्थानान्मृदादेर्नोपलभ्यते ।

सदात्मनोपलब्धिस्तु न कदाचन हीयते ॥ ³⁷ तथा

सत्त्वूर्वमिदं कार्यं तमोऽन्तस्थाजटादिकम् ।

तस्याभि-व्यवित धर्मत्वादन्यथा स्थानान्मृगवत् ॥ ³⁸

संक्षेपशारीरके सर्वज्ञात्ममुनिः नित्य-सत्यं सत् शब्दाच्च एकार्थं प्रयुज्यते ।

तदयथा - 'नित्यः शुद्धो बुद्ध्यामुक्तस्वभावः सत्यः सूक्ष्मः सव किञ्चादिक्तीयः ³⁹

मधुसूदनसरस्वती एतेषां शब्दानामर्थान् एवं निश्चयति कालत्रयापरिच्छेदयो नित्यः ।

त्रिकालाबाध्यः सत्यः । सव सदा सन् विद्यमानो भावस्म इति वा । सत्तु शून्याच्च

विपरीतं भावति । एवं प्रकारेण नित्यत्वं, सत्त्वं च ब्रह्मणि एव सम्भावन्ति । अतः यत्

सत्त्वं तदेव ब्रह्म ।

विद्यारण्यः पंचदश्यां भामतीकारस्य मतं उपस्थापयति । तदयथा -

“सत्यत्वं बाधाराहित्यम् जगदबाधैके साक्षिणः ।

बाधाः किं साक्षि को ब्रूहि नत्वसाक्षिकेभ्यते ॥” ⁴⁰

रामादयेन वेदान्तकौमुद्याम् एतदुक्तं यत् अनेकेषु सद्बस्तुषु आत्मापि एक इत्येवं प्रकारेण

यः अवयुत्ववादः स समीचीनः नास्ति । यतः वस्तुतः आत्मा एव केवलं सद्बस्तु अस्ति । ⁴¹

तदयथा - “न च तत्त्वसमुदायस्य विभाज्यकदेशेन कथानवयुत्ववादो यदेकात्मतत्त्वकीर्तनम् ।

37- बृ० भा० वा० 1-2-77

38- बृ० भा० वा० 1-2-74

39- सं० शा० 1-173

40- पंचदशि 3-28

41- पंचदशि 3-29

न्यायरत्नदीपावत्याम् आनन्दानुभावेन स्तद्वृत्तं यत् सत्ताजातेः अस्तित्वं
 बिनापि सत्त्वं ब्रह्मणः अभिन्नं वर्तते । तदयथा - 'यदि सत् कुम्भादिभ्यो भिन्नं
 भवेत्तदा न कुम्भादयः सन्तीति प्रतीतिः । कुम्भादौ सत्प्रतीतिः सत्ताजातिसम्बन्धा-
 दीति चेन्न । गोत्वादौ सद्व्यवहारभावाप्रसंगात् । नार्यं दोषः, गोत्वदौ स्वस्रसत्तात्रय-
 णादिति चेन्न । तेष्वनुगतसद्व्यवहारविरहपत्तेः । गोत्वादिषु स्वस्रसत्त्वसाधारम्येण
 सत्ताध्यायोपात्तः । सत्सदित्यनुगम इति चेन्न । द्रव्यादिष्वपि तथैवानुगमप्रसंगात् । 42

गंगाधारेन्द्रसरस्वत्या स्वाराज्यसिद्धौ सत्ताजातेः तथा अर्थाद्रियास्रसत्त्वस्य
 निराकरणं कृत्वा त्रिकालाबाध्यत्वमेव सत्यत्वं इति निरूपितम् । तथा सत्त्वं केवलं
 ब्रह्मणः स्वस्रम् । अस्य सिद्धार्थः तेन अन्ये एकादशहेतवः अपि निर्दिष्टाः । तदयथा-
 'सत्यत्वं तस्य सौम्यान्नास इव जगन्नीलिमाधारभावाद,
 अव्यावृत्तेरखिलदृशितया सर्वबाधावधित्वात् ।

निसंगत्वाविरोधाद् सकलगततयाऽत्मत्वात् साक्षिभावाद
 अन्यष्टुर्निषेधात् स्पष्टवचनशक्तेः स्वानुभूत्या च सिद्धम् ॥ 43

नित्यानित्यवस्तुविवेकः इत्यस्य भाष्यवाक्यस्य व्याख्यायां भामतीकारेण
 नित्यत्वसत्यत्वयोः पर्यायत्वेन प्रयोगः कृतः । एवंकारेण नित्यत्वस्य अर्थः सत्यत्वम्
 एवेति निर्दिष्टम् । तदयथा - नित्यत्वं सत्यत्वं, तदयस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथा -
 चास्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तदयस्यास्ति तदनित्यमनृतं तथा चानास्थागोचरः ।
 तदेनेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदृतं नित्यं सुखं व्यवस्था-
 रयते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत्पक्ष्यत
 इति । सौत्र्यं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भावीयादहिकादवा कर्मणो शिशुदशसत्त्वस्य
 भक्त्यनुभावोपपत्तिरयम् । न खलु सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम्, तदभावे
 'तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः, शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् ।' 44

42- न्या० २० दी० पृ० ९८-९९
 43- न्या० २० दी० ९८-९९
 44- भामती पृ० ७१-७२ (१-१-१)

5-1-6 ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं चित्स्वरूपत्वं

'सच्चिदानन्दस्मरण' श्रुतिः ब्रह्मणः चित्स्वरूपत्वं प्रतिपादयति । चित्-ज्ञानं प्रत्यक्षं च इत्येते शब्दाः पर्यायवाचित्वेन व्यवह्रियन्ते । 'चिती संज्ञाने' इति धातो क्तिम् प्रत्ययात् निष्पन्नोऽयं चित् शब्दः जीवनं, चेतनां, प्रत्ययम्, अनुभवं च व्यजयति । संज्ञानरहितः पदार्थः अचरः जडश्च इति कथ्यते । तद्विपरीतं ब्रह्म चिर इति उच्यते ।

चित्त्वम् त्रिधा अभिव्यज्यते । जीवन्मयेण ज्ञानमयेण तथा प्रकाशमयेण । जीवनतत्त्वं किमस्तीति प्रश्नस्य समाधानार्थं प्राणः अन्नः बुद्धिः एतेषां त्रयाणाम् उल्लेखाः पूर्वमक्षामयेण श्रुतिषु दृश्यते । किंतु अन्ततः इदमेव प्रतिपादितं यत् जीवन-तत्त्वम् एतेभ्यः परं किमपि वर्तते यत् परमतत्त्वमयम् एवास्ति । ब्रह्म । तदेव चित्त्वम् ।

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिके एकस्य सूक्ष्मतरप्राणस्य अर्थात् प्राणकृत्तीनामाद्य-धारत्वेन यस्य तत्त्वस्य उल्लेखाः दृश्यते, तस्मादपि परम् आत्मतत्त्वमस्ति तदेव चित्त्वम् ।

भामत्यां वाचस्पतिना स्वप्रकाशमानता एव सत्त्वम् इति प्रतिपादितम् । अतः स्वप्रकाशमानत्वम् एव परमतत्त्वं तदेव ब्रह्म इति प्रतिपादितम् । जडात् जडमस्ति स्वप्रकाशमानत्वाभावात् । आत्मा स्वप्रकाशः अस्ति, चिद् स्वसत्त्वात् । अतः एतत् सिद्धायति यत् तदेव सत् यत् चिदस्वम् स्वप्रकाशं च वर्तते ।

योगवासिष्ठेऽपि एतत् स्पष्टं निरूपितं वर्तते यत् परमतत्त्वम् प्रकाशमयं स्व-प्रकाशम् अन्यप्रकाशकं च वर्तते । स्वप्रकाशः तदस्ति यत् स्वस्य प्रकाशार्थम् अन्यस्य प्रकाशकस्य अपेक्षां न करोति⁴⁵ । माण्डूक्यकारिकायां गौड्यादेन ज्ञानात्मा, अस्वप्नं, सकलविशेषं, सर्वज्ञं, सदज्योतिः, इत्येवं प्रकारेण ब्रह्मणः चिदस्वस्य प्रतिपादनं कृतम् । सर्वदृक् अनन्यदृक् इत्येवं स्मरणाय ब्रह्मणः उल्लेखाः कृताः । गौड्यादेन एतत् स्पष्टीकृतं यत् ब्रह्म सर्वथा स्वप्रकाशं वर्तते स्वप्रकाशाय तत् अन्यत् प्रकाशं नापेक्ष्यते । भगवता शंकरेण शारीरकाभाष्ये ब्रह्मणः चैतन्यत्वं चित्त्वं वा संसाधितम् ।⁴⁶

तद्वधा 'अस्ति तावत् नित्यशुद्धबुद्ध्यात्मतत्त्वभावम् ।

45- ज्ञात्वा ज्ञानं तथा ज्ञेयं दृष्टादृशं न दृश्यते ।
क्ता हेतुः क्रिया यस्मात् तस्मै ज्ञाप्यात्मने नः ॥" (यो० वा० १-१-२)

46- ब्र० सू० शा० भा० १-१-१

सुरेश्वराचार्योऽपि 'नैष्कर्म्यसिद्धौ' ब्रह्मणः स्वप्रकाशतां, सर्वप्रकाशतां
च निरूपय तस्य चित्तत्वं साधयति । बृहदारण्यकस्य भाष्यवार्तिकेऽपि संक्तिः अनुमाति
शब्दयोः प्रयोगः ब्रह्मणः आत्मतत्त्वस्य वा पर्यायत्वेन कृतः । तद्वयथा - अजमेकं
स्वतः सिद्धां प्रत्यर्गसममनन्यदृक् । 47

'सत्तत्त्वकमिदं सर्वमिति संसाध्य यत्नतः । 48

तस्यापि संविन्मात्रेण पूर्णत्वोपपत्तेरिति सत् । 49

ऋषाणां धर्माणां कर्मणां च संक्तिरूपमात्रया ।

अवर्गत्यात्मना सत्त्वं सर्वदृक् स्यादविक्रियः । 49

संक्षेपशारीरके सर्वज्ञात्ममनिना अनृतजडविरोधिसमम् ह्युक्त्वा ब्रह्मणः
सत्यज्ञानस्वस्मत्त्वं संसाधितम् । 50

न्यायमकरन्दे आनन्दबोधभाट्टाचार्यः ब्रह्मणः प्रकाशेन निखिलं प्रकाशमत्र
भावति इति निर्दिशति । तद्वयथा - यदभासा निखिलं विधाति विषयो यो
न स्वयं ज्योतिषाम् । यस्याहुर्बुक्नोद्भावस्थितित्यान् लीलाम्यान् सुरयः । 51

पंचादिकाविवरणे प्रकाशात्मयतिः अपि आत्मनः प्रकाशत्वं जडाच्च तस्य
पृथगत्वं च स्वप्रकाशतामात्रित्यैव निरूपयति । केनापीन्द्रियेण अज्ञायमाने सत्यपि
सदापरोक्षस्वानुमातिगम्यत्वाच्च आत्मा स्वप्रकाशः । तद्वयथा - 'अनुमानमपि स्वयं-
प्रकाशोऽयमात्मा स्वसन्तायां प्रकाशव्यतिरेकाभावात्प्रदीपसैवदनवत् । आत्मा स्वयं-
प्रकाशो विषयप्रकाशकर्तृत्वात्प्रदीपकः । तथा आत्मा स्वयंप्रकाशो विषयप्रकाशा-
अयत्वादालोकवत् । अजन्यप्रकाशगुणश्चात्मा प्रकाशगुणत्वाद् आदित्यादिवत् । आत्मा
स्वप्रकाशः अनिन्द्रियगोचरत्वे सत्यपरोक्षत्वात्सैवदनवत् । 52

पंचदश्यां विद्यारण्यमुनिना 'नोदेति नास्तमेत्येका संविदेष्टा स्वयंप्रकाशः' 53
इत्येवं प्रकारेण परमतत्त्वस्य संविदत्वं उदयास्तरहितत्वं स्वयंप्रकाशत्वं च निरूपय एतत्

- 47- ब० भा० वा० 1-2-26
48- ब० भा० वा० 1-2-29
49- ब० भा० वा० 1-4-989
50- स० भा० 1-1
51- न्या० म० 1-1 पृ० 1
52- पं० पा० वि० (ल० ७ सं०) पृ० 197-98
53- पं० द० 1-7

कीर्तयति यत्र अवैद्यत्वेऽपि अपरोक्षत्वं स्वप्रकाशात्वायाः हेतुः । तदयथा -

“विषयी नाक्षविषयः स्वत्वान्नास्य परोक्षात् ।

अवैद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशो भावत्ययम् ॥” 54

चित्सुखाचार्यः 'तत्त्वदीपिकायाम्' आत्मनः स्वप्रकाशास्य एकादशलक्षणानि पूर्वप्रकाशेण उद्भाव्य सिद्धान्तपक्षात्वेन एवं कथयति यत्र 'अवैद्यताविशिष्टापरोक्षव्यवहारयोग्यता स्वयम्प्रकाशिता' 55 अत्र पूर्वप्रकाशेण ये विकृत्याः उद्भाविताः ते सन्ति अधोलिखिताः - 'स्वश्चासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशः ? स्वस्य स्वमेव प्रकाश इति वा ? सजातीयप्रकाशाप्रकाशत्वं वा ? स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकतिरहितत्वं वा ? स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा ? ज्ञानविषयत्वं वा ? ज्ञानविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा ? व्यवहारविषयत्वे यति ज्ञानविषयत्वं वा ? स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं वा ? अवैद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा ? तदयोग्यत्वं वा ?' 56

मधुसूदनसरस्वती सिद्धान्तबिन्दौ संक्षेपेण तथा अद्वैतसिद्धौ विस्तरेण ब्रह्मणः ज्ञानत्वम् आश्रित्य सप्तविकृत्यान् उद्भावयति ।

गंगाधरेन्द्रसरस्वती स्वाराज्यसिद्धौ एतन्न कथयति यत्र 'स्वरप्रधाया- 57 मन्वनिरपेक्षत्वं चित्त्वम् ' 'ब्रह्म चिदस्त्वसमम् अस्ति इति सिद्ध्यर्थं' तथा एकमात्रं परमत्त्वं चिदस्रं वर्तते इत्यस्य प्रतिपादनाय सः नैकान् हेतून् प्रस्तौति । तदयथा -

“आत्मत्वादी क्षितृत्वादखिलवशितया शास्त्रयोर्निर्वादात् ।

कामाभिध्योपदेशाच्छशितपन्मुखादयोति भास्यतोक्तेः ।

साक्षादेवापरोक्षदसुकृतसुकृताध्यक्षसाक्षित्ववादात्

सर्वज्ञादिशब्दात्समुच्चयनशतैश्चापि सच्चित्सर्वभावाम् ॥ 58

54-	पृ० द० 3-27-28
55-	त० प्र० ४ पृ० 4-6
56-	त० प्र० पृ० 4, 5
57-	स्वा० सि० पृ० 159
58-	स्वा० सि० 2-39

५-१-७ ब्रह्मणाः आनन्दत्वम्

'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादि श्रुतिवाक्येषु ब्रह्मणाः आनन्दत्वं सुस्पष्टं प्रतिपादितं विद्यते । "'यो वै भूमा तत्सुखम्"' यत्र निरतिशयं नित्यं निराच्छिन्नं तदेव भूमा । भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यम् ॥

योगवासिष्ठे ब्रह्म एव आनन्दस्य तदुत्पत्तिराणां श्रोतव्यं स्ति । दुःखस्य निवृत्तिरेव परमसुखम् । तदेव आनन्द त्वमिति । तदेव च परमतत्त्वम् । तद्वथा -
 "स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरे वनौ । "सर्वेषां जीवनं यस्माच्च तस्मै ब्रह्मा-
 त्मने नमः ॥ ५९

"यत्सुखं दुःखमेवाहुः क्षणनाशानु भूतिभिः ।
 अकृत्रिममनाद्यन्तं यत्सुखं तत्सुखं विदुः ॥" ६०

गौडमहाचार्यः माण्डूक्यकारिकायां तुरीयतत्त्ववर्णने ब्रह्मणाः आनन्दत्वं साधयति । तद्वथा -

"निवृत्ते सर्वदुःखानामीशानः प्रमुख्यः ।
 अद्वैतसर्वभावानां देवस्तुर्यो विशुः स्मृतः ॥ ६१

बृहदारण्यकभाष्ये, तत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये तथा छान्दोग्यभाष्ये शंकराचार्येण अपि ब्रह्मणाः आनन्दत्वं, विज्ञानस्य आनन्दादभिन्नत्वं च संक्षेपस्येण प्रतिपादितम् । ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रेणापि ब्रह्मणाः आनन्दत्वं सुस्पष्टं निरूपितम् । स कथयति यत्र आनन्दः भावस्य नतु अभावस्य (दुःखस्य) तद्वथा - आनन्दमिति न तावद् दुःखानि वृत्तिरेव सुखम् ----- । ----- दुःखानि वृत्तिरन्यदेव । स चानन्द-
 शब्दस्य मुख्यार्थः ॥ ६२

जागतिकः आनन्दः ब्रह्मानन्दस्य आभासः । अतः ब्रह्मानन्दः भावस्यः ।

आनन्दत्वं ब्रह्मणाः स्वरूपम् । गुणः धर्ममात्रं वा ना । आनन्दत्वात् ब्रह्मणाः निर्विशेषत्वं

५९- यो वा १-१-३
 ६०- यो वा ६/६८/३१
 ६१- मा का १-१०
 ६२- बृ० भा ३-९-२८

च हीयते । यतः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिषु विज्ञानम् आनन्दश्च ब्रह्मणः स्वस्य नतु वैशिष्ट्यम् । विज्ञानानन्दयोः एकं ब्रह्मस्वसत्त्वेन निर्देशः ब्रह्मणः जडवस्तुभ्यः तथा दुःखाच्च भिन्नत्वं प्रतिपादयति । तद्व्यथा - 'तस्मादात्म-
प्रकाशप्रकृष्टानन्दस्वभावमेव ब्रह्मेति युक्तम् । एवं च लौकिकानन्द एतस्य मात्रेति
युज्यते, अवच्छेदाच्च, दुःखानिवृत्तौ तु दुर्योज्येतत् । इतश्चानन्दस्वभाव आत्मा, परप्रेमा-
स्पदत्वाच्च । श्रूयते हि परप्रेमास्पदत्वम् तदेतत्प्रेयः पुत्राच्च इति ।⁶³

पदमपादाचार्यः पञ्चादिकायाम् आनन्दस्य ब्रह्मणः अपृथाद्यत्वं किन्तु
पृथागत्वेन अक्कासमानधर्मत्वं निर्दिशति । तद्व्यथा -

'आनन्दो विज्ञायानुभावो सत्यत्वं चेति सन्ति धर्माः ।

अपृथाद्यत्वेऽपि चैतन्याच्च पृथागिवाक्कासन्ते ॥'⁶⁴

सर्वज्ञात्ममुनिः अपि संक्षोपशारीरके परमत्त्वस्य सुखास्वसत्त्वं प्रतिपादयति ।
सुषुप्त्यनन्तरम् आत्मातिरिक्तं किञ्चिदपि अन्यत्र न स्मर्तुं शक्यते । अतः 'सुखा-
महमस्वाप्सम्' इत्याद्यनुभावानां सुषुप्त्युत्तरवर्तिनाम् आशयः आत्मा एव । अतः
आत्मनः सुखात्मत्वं स्पष्टम् । तद्व्यथा -

'प्राज्ञे सुखां समनुभूय समुत्थितः सन्न

सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ।

सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः

सर्वोऽपि जन्तुर्लागच्छति तस्य सौख्यम् ॥

प्रेमाऽनुमाधारसुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्धः ।

प्रेयः श्रुतेरपि ततः सुखात्ताऽनुमानं

नैषायिकोऽपि न दृगात्मनि निहनुवीत ॥⁶⁵

63- ब्र० सि० पृ० 5

64- पं० पा० पृ० 23

65- सं० शा० 1-23, 25

आत्मनः सुखस्वरूपत्वविषये एवा रङ्गा उदेति यत् - यदि परमस्व
सुखरूपम अस्ति प्रत्यग आत्मा (जीवः) च तस्मात् पृथग नास्ति तर्हि दुःखात्
अस्ति त्वं प्रतीतिर्वा क्वां भावितुं शक्नोति? अस्याः रङ्गायाः समाधानम् दृष्ट-
सिद्धां विमुक्तात्मा एवं करोति -

'शुभाकर्माणा उपस्थापितो विषयविशेषो तदिन्द्रियसंयोगात् जातेऽन्तः
करणावृत्तिविशेषो प्रसन्ने सति, निर्मल इवादर्शो मुखम्, आत्मैवानन्दः प्रकटीभावति ।
तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धां लोके ।' 66

एवं च - 'प्रियत्वाच्चात्मैव सुखम् । प्रसिद्धां व्यात्मैव प्रियो लोके ।
अन्यस्य सर्वस्यात्मार्यात्त्वेन प्रियत्वं, न तु स्वतः । ----- यदर्था 'सर्व' यच्च नान्यार्था'
तत्सुखं प्रसिद्धम् । सा च प्रसिद्धिधानात्मनोऽन्यत्र समस्तीत्यात्मैव सुखम् । ----
आत्मा नान्यार्थाः सर्वे चात्मार्याम्, सुखं च 'नान्यार्था', सुखार्था' हि सर्वमिति
सुखात्मनोर्लक्षाणाभेदादभेद एवेति सिद्धम् । 67

आनन्दानुभावः 'न्यायरत्नदीपिकायां' कथयति यत् - 'दुःखाभाव
एवानन्द इति न । आनन्दस्याभावानुभावविरोधात् । ब्रह्मसत्ताश्रुति विरोधाच्च
लौकिकमपि सुखं न दुःखाभावः नित्यमेवात्मसुखं विषययोगजान्तः करणावृत्ति-
व्यहर्ग्यसत् विषयसुखमिति गीयते । ज्वराद्व्याधौऽपि विषयवदात्ममुखस्य व्यञ्जकी
भावेत् । अभावस्य व्यञ्जकता नादृष्टचरी । मूर्तद्रव्याभावस्याकाशव्यञ्जकतादर्शनात् ।
इत आत्मैव सुखम् । 68

चित्सुखाचार्यः तत्त्वदीपिकायाम् आत्मनः आनन्दमयत्वस्य सुखरूपत्वस्य वा
प्रतिपादनार्थां सौष्टुप्तम् अनुभावम् स्वस्य परमप्रेमास्पदतां च हेतुत्वेन उपस्थापयति ।
तद्व्याख्या - 'परमप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणम् । आत्मनः प्रेमा-
स्पदतायां न कस्यचिद् विवादः, मा न भुवं भूयासमिति आत्मन्याविशेषो लौकिक-
परीक्षकसम्मतत्वात् । 69

- 66- ६० सि० पृ० २८
67- ६० सि० पृ० २९, ३०
68- न्या० र० दी० १३१
69- ६० प्र० पृ० ५६६

विद्यारण्यः पंचदश्यां कथयति यत्र आत्मप्रीते विषयः आस्पदश्च
आत्मा आनन्दस्वस्मः । तदयथा -

“सुखो वैष्णविके प्रीतिमात्रमात्मा त्वतिप्रियः ।

सुखो व्यभिचारत्येषा नात्मनि व्यभिचारिणी ॥ 70

मधुसूदनसरस्वतीः अद्वैतसिद्धौ पूर्वमक्षणेन अनेकान् क्लृप्त्यान्
उद्घाटय - “आनन्दत्वस्य निष्काधिकेष्टात्त्वात्” इति सिद्धान्तयति ।

तदयथा - “आनन्दत्वं जातिविशेषो वा, अनुकूलतया वेदनीयत्वं वा, अनुकूलवेदनत्वं
वा, अनुकूलत्वमात्रं वा, आत्मकत्वमेव वा, दुःखाभावोपलक्षितस्वभावं वा,
परांगीकृतं वा । ----- नादयः, अखण्डस्वभूमानन्दे तदभावात्, न दिक्तीयः, मोक्षो
वेदितुश्चावाद् आत्मनो वैद्यत्वाच्च । किं आनुकूल्यं किमिष्टत्वापेक्षां, न चान्यं प्रति
तदुक्तमिति स्वं प्रत्येव कृतव्यक्तेन सविशेषत्वापातात् । --- 71

गंगाधारेन्द्रसरस्वती स्वाराज्यसिद्धौ ब्रह्मणः नित्यानन्दत्वम् एवं प्रकारेण
साधयति - “सौख्योत्कर्षाविधित्वान्निरवधिपरमानन्दभूमात्मकत्वात् । मूलतः
प्राप्त्यत्वादान्निरवधिपरमानन्दभूमात्मकत्वात् । सर्वप्रत्यक्षत्वादान्निरवधिपरमानन्द-
वधुसाम्यवादात्सुष्ठुप्तावानन्दे ब्रह्मतोदतेरपि च रसतया तत्सदानन्दसमम् 72

एवंप्रकारेण ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इति श्रुतिषु यदुक्तं दृश्यते तदनुसारं
ब्रह्मणः आनन्दमयत्वं स्वतः स्पष्टम् ।

5-1-8 ब्रह्मणो निर्गुणत्वम् निर्विशेषत्वं च

यद्यपि अद्वैतवेदान्ते परमतत्वस्य निर्देशः ब्रह्म आत्मा सच्चिदानन्दः इत्येवं
श्लेषेण दृश्यते तथापि वस्तुतः तत्र अव्यपदेशम्, अलक्षणम्, अतः अनिर्वाच्यम् अस्ति
इति व्यपदिश्यते । ब्रह्मणः स्वस्मस्य निषेधामुल्लेखेनैव प्रायः निरूपणं दृश्यते । ‘यतो
वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ इत्येवं श्लेषेण एतत् स्पष्टीकृतं कर्तते यत्र ब्रह्म
वाचां विषयः नास्ति । पदार्थानाम् अन्ततः निषेधात् यत्र अवशिष्यते, तदेव ब्रह्म ।
तच्च अरूपम्, अस्पर्शम्, अव्ययं, निर्धर्मकं, निर्विशेषं, निर्गुणं च । निषेधामुल्लेखेन यत्र

- 70- पं० द० 12-25
71- अ० सि० पृ० 750-51
72- स्वा० सि० 2-202

किमपि ब्रह्मविषये उच्यते तस्यैव विधिमुखेन शुद्धां, केवलम्, बुद्धाम् इत्येवं प्रकारेण उत्प्लेखाः क्रियन्ते ।

यद्यपि सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान्, सर्वकामः सर्वसुः इत्यादिस्मैणापि आत्मनः उत्प्लेखाः क्रियन्ते तथापि 'तद् धावतो न्यानत्येति' एवं विधौ वाक्यैः एतत् स्पष्टं भवति यत् सर्वज्ञत्वादि गुणधर्मः ब्रह्म परिच्छिन्नं नास्ति ।

नैयायिकैः आत्मनः ज्ञानाधिकरणत्वम् उद्भाव्य तस्य जडत्वमपि उत्प्लेखितम् । अतः ब्रह्मणः गुणधर्माश्रयतायाः निषेधेन ब्रह्मणः प्रज्ञानत्वस्य प्रतिपादनार्थम् एव निषेधामुखाः व्यपदेशाः वेदान्तिभिः उद्भाविताः । न्यायवैशेषिकादि-दर्शनेषु तत्त्वानामनेकत्वं प्रतिपादय्य मूलतत्त्वस्यापि अनेकत्वं निर्दिष्टं वर्तते । अतः अद्वैतवेदान्तिभिः तस्य निराकरणार्थम् अर्थाच्च परमतत्त्वस्य अद्वितीयज्ञायाः प्रतिपादनार्थम् एतत् कथितं यत् ब्रह्म गुणधर्मा-जातिविशेषप्रवृत्तिभिः असंस्पृष्टम् । अर्थाच्च केवलम्, एकमात्रं, पदार्थान्तरसंसर्गरहितम् इति शतव्यम् ।

न्यायमतस्य छाण्डनं श्रीहर्षस्य 'छाण्डनछाण्डनादौ चित्सूत्राचार्यस्य 'तत्त्वप्रदीपिकायां च विस्तरेण दृष्टुं शक्यते । न्यायवैशेषिकानिर्दिष्टपदार्थानाम् आपाततः परिभाष्यमाणैः अपि परमतत्त्वेन सह तेषां संसर्गः नास्तीति निरूप्य मधुसूदन-सरस्वत्या एतत् स्पष्टीकृतं यत् ब्रह्म अछाण्डस्वात्मम्, अद्वितीयं चास्ति ।

ब्रह्म निष्क्रियं, निर्विकारं चास्ति । ब्रह्मणि विकारस्य सम्भावनापि नास्ति । अतः तस्य निष्क्रियत्वं, निर्विकारत्वं च स्पष्टमेव । ब्रह्म साक्ष्यत्वं नास्ति । यतः अव्ययाः विनाशिनो भवन्ति । अव्यवानां विनाशो अव्यविनाश अपि नाशः जायते, नित्यत्वाच्च । ब्रह्मणः अविनाशित्वं तस्य निहायत्वमपि साधयति ।

ब्रह्मणः निर्गुणत्वादिविषये श्रुतिषु उपलभ्यमानानि कानिचिद् प्रमाणानि अत्र उद्धृत्यन्ते । तदयथा - 'अवाच्यमनभिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकम् ।'⁷³
 'अनन्ते परमे तत्त्वे स्वत्वास्वत्वाद्यसम्भावान्'⁷⁴ 'निर्गुणः सत्त्वादिगुणरहितः'⁷⁵

- 73- योऽ वा 6-2-62-27
 74- योऽ वा 6-2-10/14
 75- श्वेदो भा 6-11, पृ 243

'अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धात्मम्, जाड्यराहित्यं बुद्धात्मम्, बान्धा-
 काले⁷⁶ पि स्वतो बन्धाभावः मुक्तत्वं च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं
 प्रसिद्धम् ।' 'निर्गुणप्रकरणस्थायास्तु अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनिषेधापेक्षित-
 विजायसमर्पकतया⁷⁷ अन्ययासिद्धोः ॥ नाप्यनुमानं ब्रह्मणि तात्त्विकधर्म साधनायात्मम् ।
 तथा हि ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मक, उतसत्ताकभावस्यधर्मकद वा,
 यावत्स्वस्यमनुर्त्तमानधर्मकद वा तादृशभावस्यधर्मकद वा, स्वज्ञानाबाध्य-
 धर्मकद वा, ----- धर्मविषयधर्मिणा⁷⁸ हीनं नावतिष्ठते वा, पदार्थात्वात्
 अथावा अभावत्वात्, अटवत् । निर्विशेषात्वस्य स्वस्यत्वेन विशेषत्वानङ्गीकारात् ।
 धर्माभावस्य स्वस्यतयैव सत्वाङ्गीकारेण व्याधाता भावात् ॥⁷⁹

एवं प्रकारेण ब्रह्मणो निर्गुणत्वं निर्विशेषात्वं च स्वतः स्पष्टम् ।

76- २० प्र० पृ० ८७

77- २० सि० पृ० ७१७

78- २० सि० पृ० ७१८

79- २० सि० पृ० ७२७

5-2-0 ईश्वरस्य स्वस्म

निर्गुणः निस्त्राधिकं निर्विशेषं ब्रह्म स्वकीयया एव मायया अवच्छिन्नं
सर्वसगुणः सौपाधिक, सविशेषः ईश्वरः इत्युच्यते । अयमेव ईश्वरः जगतः सृष्टि-
स्थितिलयानां कारणमस्ति । निर्गुणो निस्त्राधिके च ब्रह्मणि ईश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं
जगत्कारणत्वादि व्यवहाराणाम् अनुमपन्नत्वाम् मायावच्छिन्ने ब्रह्मणि एव ईश्वरस्व
सर्वज्ञत्वं प्रभृतीनां उपपत्तिः दृश्यते । तद्वदथा - 'तदेवमविद्यात्मकोपाधि परिच्छिन्ना-
पेक्षामेव ईश्वरस्य ईश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च न परमार्थात् विद्यायापास्तसर्वोपाधि-
स्वस्म आत्मनीशिश्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते' ⁸⁰

माया ईश्वराधिना सती तस्य स्वभावस्य आवरणं कर्तुं तथैव असमर्था
यथा विशुद्धां दर्पणां पदार्थां गुणानाम् आवरणं न करोति । मायायाः सहाय्येन
ईश्वरः जगतः सृष्टिं करोति । सृष्टिरचनायां ईश्वरस्य किमपि प्रयोजनं नास्ति ।
तस्य आप्तकामत्वात् । अतः ईश्वरस्य सृष्टिव्यापारः तीलास्मः । यथोक्तम् शांकर-
भाष्ये --- 'एवमीश्वरस्याप्यवेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं तीलास्मा
प्रवृत्तिर्विष्यति । नष्टु ईश्वरस्य प्रयोजनान्तरं नीस्यमाणं न्यायतः कृतितो वा
संभावति । न च स्वभावः पर्यनुयोद्धतं शक्यते' ⁸¹

शांकरोत्तरवेदान्ते ईश्वरजीवयोः विषये विभिन्नानि मतानि उपलभ्यन्ते ।
सिद्धान्तलेशः संग्रहे अप्यस्यदीक्षितेन ब्रूदमुक्तं यत् - 'अनादिरनिर्वर्च्या भूत-
प्रकृतिश्चित्मात्रसम्बन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, तस्या एव परि-
च्छिन्नान्न प्रदेशेषु आवरणाशक्तित्तसु अविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीवः' ⁸²

80- ब्र० सू० शा० भा० 2-1-14 पृ० 382

81- ब्र० सू० शा० भा० 2-1-33 पृ० 480

82- सि० ले० सं० पृ० 91-92

पंचदश्यां विद्यारण्येन इदं स्पष्टीकृतं यत् मायायां विशुद्धासत्त्वस्य प्राधान्यं
 वर्तते । किंतु अविद्यायां सत्त्वं, रजस तमसा चाभिभूतं जायते । तद्वया - ''
 सत्त्वशुद्धिधायविशुद्धिधाम्यां मायाविद्ये च ते मते⁸³ । रजस्तमोऽभिभूतशुद्धासत्त्व-
 प्रधाना माया, तदभिः भूतमालिनसत्त्वा अविद्यति मायाविद्याभेदं परिकल्प्य माया-
 प्रतिबिम्बः ईश्वरः, अविद्याप्रतिबिम्बो जीवइत्युक्तम् ।

केषांचित् इदं मतं वर्तते यत् मायायां विक्षेपशक्तैः प्राधान्यं भावति ।
 अविद्यायाम् च आवरणाशक्तैः प्राधात्यम् । एका एव मूलप्रकृतिः - ''विक्षेपप्राधान्येन
 माया शाब्दिना ईश्वरोपाधिः आवरणाप्राधान्येन अविद्याज्ञानशाब्दिता जीवो-
 पाधिः⁸⁴ । आवरणाशक्तिसम्बन्धाच्च जीवस्यैव अहम् अहं इत्येवं प्रकारकोऽनुभाक्
 भावति । आवरणाशक्तिप्रधानया अविद्याया सह असम्बन्धत्वाच्च ईश्वरे अज्ञाता न
 कल्प्यते । यथावत् सिद्धान्तलेशसंग्रहे अद्याप्य दीक्षितेन - 'जीवस्यैव अज्ञोऽस्मि
 इति अज्ञानसम्बन्धानुभाक् नेश्वरस्य ।

संक्षेपशारीरककारः सर्वज्ञात्ममुनिः मायाविद्ययोर्मध्ये कमपि भेदम् न
 स्वीकरोति । तस्य मतानुसरम् अविद्या ब्रह्मणः आवितरस्ति । अविद्यायाः कार्यं
 अन्तःकरणम् अस्ति । अविद्यायां प्रतिबिम्बतं चैतन्यं ईश्वरः अन्तःकरणो प्रतिबिम्बितं
 चैतन्यं जीवः । संक्षेपतः तस्य मतमिदमस्ति - ''कार्योपाधिर्जीवः, कारणोपाधि-
 रीश्वरः'' इति ।

अस्मिन् सन्दर्भे स्तव ज्ञातव्यं वर्तते यत् विवरणमतानुयायिभिः ईश्वरस्य
 प्रतिबिम्बत्वं न स्वीक्रियते ते ईश्वरस्य बिम्बत्वं मन्वते नतु प्रतिबिम्बत्वम् । प्रतिबिम्ब-
 स्थानीयस्तु जीवः वर्तते । स्य बिम्बस्थानीयस्य ईश्वरस्य प्रतिबिम्बः अस्तीति
 विवरणानुयायिनां रादधान्तः । यदि ईश्वरः जीववत् प्रतिबिम्बसत्त्वेन स्वीक्रियेन
 तर्हि तस्य स्वातव्यं नोपपद्येत । यथावत् अप्यस्पदीक्षितेन '' तथा सत्येव लौकिक-
 बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य, तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते⁸⁵ ।

- 83- पंचदशी- तत्त्वविवेक पृ० 127
 84- सिद्धान्तलेशसंग्रहः पृ० 102
 85- सि० ल० स० पृ० 103-4

ईश्वरस्य प्रतिबिम्बसत्त्वाभावे अन्यदपि प्रमाणं कर्तुं तद्व्यथा -

“ईश्वरः जीवः च परस्परं विभिन्नस्वभावावन्तौ । उपाधौ भेदं विना एकस्यैव बिम्बस्य द्वौ भेदो भावितुं नार्हतः । अतः विवरणानुयायिनां मतानुसारं ईश्वरः बिम्बः एव वर्तते नतु प्रतिबिम्बः । ते मायायाः प्रकृतिबिम्बोपाधित्वमपि न स्वीकुर्वन्ते । तद्व्यथा - ” बिम्बप्रतिबिम्ब भावेन जीवेश्वरयोर्विभागः, नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन । ---- तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीय ईश्वरः ।⁸⁶

एवं प्रकारेण प्रतिबिम्बद्वयार्थं औक्षितोपाधिद्वयाभावे जीवेश्वरौ उभौ एव न प्रतिबिम्बरूपौ । ईश्वरः बिम्बस्य, जीवश्च प्रतिबिम्बस्य ।⁸⁷
इति विवरणानुयायिनां मतम् ।

अवच्छेदवादिनः वाचस्पतिमिश्रास्तु ईश्वरस्य चैतन्यप्रतिबिम्बत्वम् आभासत्वं वा न स्वीकुर्वन्ति । भ्रामतीपट्टिानस्तु अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तथा अविद्याविभायीभूतं चैतन्यम् ईश्वरः इति कथयन्ति । माया-अविद्ययोः स्मृहीनत्वाच्च प्रतिबिम्बस्य उपाधित्वं न सम्भावति । यतः प्रतिबिम्बोपाधेरपि रूपत्वमावश्यकम् । ब्रह्मानन्दसरस्वती वेदान्तमुक्तावत्यां तथा मधुसूदनसरस्वती सिद्धान्तबिन्दौ एतत् कथयतः यत् यदि अविद्यायाः आश्रयः जीवः इति स्वीक्ष्येत, तर्हि जगतः निर्माणार्थम् ईश्वरस्य काव्यावश्यक्ता नास्ति । अस्य आक्षेपस्य समाधानं कुर्वता कल्पतत्कारेण तथा परिमलकारेण एतदुक्तं यत् यथा रजतादिविवर्तानाम् अधिष्टानम् शुकितं एवमेव जीवाविद्यादिविवर्तानाम् अधिष्टानं ब्रह्म एव । एवं प्रकारेण च यथा अहिकिष्कम्भस्योपादानं रज्जुः भावति तथैव प्रपञ्चकिष्कम्भस्य उपादानम् ईश्वरः ।

अस्मिन् सन्दर्भे निम्नलिखितानि कथनानि द्रष्टव्यानि सन्ति -

- 1) एवं च वाचस्पतिमते जीव एव समन्वयः पर्यवस्यति, तन्मते जीवाश्रिताविद्यापरिणामस्य प्रपञ्चस्य जीवेश्वरारोपेण तैवापदनीयत्वात् । ”⁸⁸

(2) अधिष्ठानं हि ब्रह्म न जीवाः ।

अधिष्ठाने च समन्वय इत्यनवक्ष्यम् । 89

(3) अधिष्ठानं विवर्तनामाश्रयो ब्रह्म श्रुतित्वम् ।

जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥ 90

(4) प्रपञ्चकिं प्रमस्यहीश्वराधिष्ठानत्वमहिं प्रमस्येव

रज्जवधिष्ठानत्वम्, तेन यथाग्रहिकिं प्रमोरज्ज्वादानः एवं प्रपञ्चकिं प्रम ईश्वरोपादानः 91

5-2-1 साक्षिणः स्वप्नम्

अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म-ईश्वरः-साक्षी-जीवः इत्येवं प्रकारेण उल्लेखाः दृश्यन्ते ।

अस्मिन् विचारणीयमस्ति यत् 'कोऽयं साक्षी ? किमसौ जीवातिरिक्तः जीवः एव वा ? ईश्वरातिरिक्त ईश्वर एव वा ? ब्रह्मातिरिक्तः ब्रह्म वा ?

सिद्धान्तलेशसंग्रहकारः स्मृतिः अप्यपुदीक्षितः साक्षिणः स्वप्नविषये यत् कथयति सर्वप्रथमं तत् संक्षिप्तसंग्रहेण प्रस्तूयते, साक्षी शब्दस्य व्युत्पत्तिः-साक्षात् ईक्षणान्न साक्षी (साक्षात्-पदात् दृष्टरि-अर्थे इति प्रत्ययः, 'संज्ञायाम्' इति सूत्रानुसारम् साक्षी अर्थात् द्रष्टा दर्शनकर्ता । साक्षात् ईक्षणम् अपरीक्षतया द्रष्टृत्वात् । अस्य क आशयः इत्यस्मिन् विषये सिद्धान्तलेशसंग्रहकारेण कूटस्थादीपम् उद्धृत्य कथितम्- 1) देह(स्थूलसूक्ष्म)द्वयाधिष्ठान भूतं कूटस्थचित्तं स्वाक्येदकस्य देहद्वयस्य साक्षात् ईक्षणान्न निर्विकारत्वात् च साक्षीति श्रूयते । 92 द्रष्टृत्वं(दृष्टिप्रियाकर्तृत्वम्) निर्विकारत्वम् (कर्तृत्वादिविकारराहित्यं) इत्यनयोः परस्परविरोधाः न कल्पनीयः । दृष्टिस्वप्ने एव कूटस्थो तत्कर्तृत्वस्य 'साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति सूत्रानुसारं उक्तो, समन्वयात् । एवमेव लोकोऽपि औदासीन्य बोधेभ्यः एव साक्षात्त्वं सिद्धम् । अस्य आशयः अयमस्ति यत् साक्षिणि कर्तृत्वम् आरोपितम् अस्ति न तु वास्तविकम् ।

89- वे का० प० पृ० 404

90- वे का० प० 404

91- भामती पृ० 378

92- सिद्धान्तलेशसंग्रहः पृ० 234

प्रकाशात्मकै अर्त्तरि सक्तिरि यथा सक्ति प्रकाशते इति प्रकाशकर्तृत्वम्
आरोप्यते । तथैव दृशिश्चक्षुः साक्षिणि द्रष्टृत्वं दर्शनकर्तृत्वम् वा आरोप्यते ।
वस्तुतः साक्षिः अर्त्ता अभीक्ता उदासीनश्च कर्त्तते । सः कृत्स्थाः कृत्युच्यते । कृते
अर्थात् मिथ्या बुद्ध्या चिदाभासे वा निर्विकारत्वेण असंशयेण वा यत् चैतन्यम्
अवतिष्ठति/उच्यते कृत्स्थाः इति । स एव साक्षिः । स्वप्रकाशः स साक्षिः स्थूलसूक्ष्मात्मकं
शरीरद्वयम् अवमासयति ।

अयं शंका उदेति यत् जीवचैतन्यस्यैव साक्षित्वमस्तु किं कृत्स्थचैतन्येन?
अस्य उत्तरमिदमस्ति यत् जीवचैतन्यस्य औदासीन्यदृष्टित्वाभावेन तस्य औदासीन्या-
भावात् कृत्स्थात्वं न युज्यते ।

यदि जीवशरीरद्वयस्य स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य अवभासार्थं साक्षिः स्वीक्रियते
तर्हि अन्तःकरणवृत्त्या एव अवभासः कथं न स्वीक्रियते ॥ अस्य उत्तरमिदमस्ति
यत् अन्तःकरणस्य जडत्वात् अन्तःकरणवृत्तिरपि जडा । अतः तया जीवशरीरद्वयस्य
अवभासः न शक्यः । तस्मात् जीवस्य स्थूलसूक्ष्मदेहयोः अवभासार्थं साक्षिः स्वी-
करणीयः । अन्तःकरणम्, अन्तःकरणवृत्तिः अन्तःकरणधर्मभूतं सुखादुःखादिकं च
साक्षिणः एव विषयः नान्तःकरणवृत्तैः, नापि इन्द्रियाणाम् । अन्तःकरणवृत्तैः
साक्षिविषयत्वात् सा स्वयमपि साक्षिः चैतन्यालोकेन आलोकिता सत्येव प्रकाशते ।
अतः अन्तःकरणवृत्तैः भासकः अपि साक्षिः इति अयुपगन्तव्यः ।

कस्यापि जीवस्य ' अहं न वा' अहं प्राणिमि न वा' इत्यादिकं संशयः
नोदेति । अतः जीवेषु अहंत्वस्य सदा प्रकाशमानत्वं स्वीकरणीयम् । अहंत्वस्य जडत्वात्
अहंत्वप्रकाशस्य उपपादनार्थं साक्षिः स्वीकरणीयः । ज्ञानेच्छादीनां प्रत्यक्षादि-
प्रमाणगम्यत्वम् नास्ति । मानसप्रत्यक्षेणापि ज्ञानस्य ज्ञानं न सम्भावम् । मनसः
इन्द्रियादिवत् अप्रकाशमानत्वात् । अन्यथा मनसः इन्द्रियाणां च आत्मत्वप्रसक्तिः
स्यात् । अतः ज्ञानादिविषयग्रहणान्यथानुपपत्त्या साक्षिः स्वीकरणीयः ।

5-2-2 साक्षिणः जीवात् भिन्नत्वाभिन्नत्वविमर्शः

साक्षी जीवात् भिन्नः । जीवस्य स उदासीनत्वाभावात् । जीवस्य साक्षित्वाभावः विभिन्नैः आचार्यैः सुतरां प्रतिपादितः । तद्वया -

(अ) पंचदश्याम् - यः साक्षी जीवादभेदेन दर्शितः' इति ।

(ब) अद्वैतसिद्ध्या - 'जीवात् विवेचितोऽयं साक्षी

न ब्रह्मकोटिरपि किन्तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्यम्' ।

केचित् वेदान्तिनः जीवकोटी साक्षिणः अन्तर्भावः युक्तः इति कथयन्ति । तेषां कथनमिदमस्ति यत् अध्यासेन एकस्य वस्तुनः धर्मः अन्यस्मिन् संक्रमते । यथा 'इदं रजनमिति' मन्त्रज्ञाने शुक्तिगत इदन्ताम्रः धर्मः रजते अक्रासते । तथैव जीवाभिन्नस्य जीवाधिष्ठानस्य परमेश्वरस्य साक्षित्वमपि जीवे प्रतिभासते । एवं प्रकारेण केचन वेदान्तिनः सुखादुःखज्ञानादीनां साक्षात् द्रष्टुः अविद्योपाधिकस्य जीवस्य एव साक्षित्वम् प्रतिपादयन्ति ।

कर्तृ-भावोक्तृत्वस्य जीवस्य उदासीनसाक्षित्वं कथं संभावति? अस्मिन् विषये एतत् कथ्यते यत् जीवः स्वभूतः असंगः, उदासीनश्च कर्तते । जीवस्य कर्तृत्व-भावोक्तृत्वादिकं अन्तःकरणजीवचैतन्ययोः तादात्म्याध्यासेन एव जीवे आरोप्यते । आरोपः मिथ्या, अतः जीवस्य कर्तृत्व-भावोक्तृत्वादिकमपि मिथ्या । अतः जीवस्य असंगत्वं उदासीनत्वं च युक्तम् । तथात्वे च तस्य साक्षित्वं सत्यम् । अस्य मतस्योल्लेखः अप्यप्यदीक्षितेन सिद्धान्तलेशसंग्रहे एवं कृतः - 'केचित्तु अविद्योपाधिको जीव एव साक्षात् द्रष्टृत्वात् साक्षी लोकेऽपि हि अकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम्' । तच्च असंगोदासीन-प्रकाशस्य जीव एव साक्षात् सम्भावति । जीवस्य अन्तःकरणात्तादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वादयोर-
रोप-भावोक्तृत्वेऽपि स्वयम् उदासीनत्वात् ।⁹³

केचिच्च वेदान्तिनः अन्तःकरणोपाधिकस्य जीवस्य साक्षित्वं स्वीकुर्वन्ति
 नाविद्योपहितस्य जीवस्य । तेषाम् आशयः अयमस्ति यत्र एकस्याम् सर्वगतायाम्
 अविद्यायाम् उपहितस्य चैतन्यस्य साक्षित्वे स्वीकृते सति सर्वव्यापिन्या अविद्यया सह
 सर्वेषाम् अन्तःकरणानां सम्बन्धात् एकमुरुभागतसुखादुःखादीनां पुरुषान्तरेण
 उपलब्धिः प्रसज्येत । अन्तःकरणोपहितस्य जीवस्य साक्षित्वे तु सुखादुःखादीना-
 मुपलब्धिः पुरुषान्तरे न प्रसज्यते । यथोक्तं सिद्धान्तलेशसंग्रहे - 'तस्माच्च
 अन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी । तथा च प्रतिपुङ्गवः साक्षिभेदाच्च पुरुषान्तः-
 करणादेः पुरुषान्तरसाक्षिसंज्ञात् वा तदयोग्यत्वाच्च वा अग्रकाराः उपपद्यते ।' 94

अत्र एषा शङ्का उदेति यत् अन्तःकरणोपहितस्य चैतन्यस्य प्रमातृत्वाच्च
 प्रमातृश्च उदासीनत्वाभावाच्च कथं तस्य साक्षित्वम् । एवमेव सुषुप्तौ प्रमाणावेऽपि
 साक्षित्वेन तयोर्भेदश्च अस्ति । अतः जीवस्य साक्षित्वम् कथम् स्वीक्रियेत? अस्मिन्
 विषये एतदुच्यते यत् अन्तःकरणस्य विशेषणत्वे चैतन्यस्य प्रमातृत्वं, तथा अन्तः
 करणस्य उपाधिर्त्वे चैतन्यस्य साक्षित्वम् उपपन्नम् । यथोक्तं सिद्धान्तलेशसंग्रहे-
 'विशेषाणो पादयोर्भेदस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेन अन्तःकरणाविशिष्टः प्रमाता
 तदुपहितः साक्षीति भेदोपपत्तेरित्याहुः ।

5-2-3 साक्षिणः - ईश्वरादिभिन्नान्तर्विवर्शः

साक्षी ईश्वराच्च भिन्नः अस्ति । यतः स्पष्टिस्थितिलयकर्ता ईश्वरः उदासीनः
 इति कथयितुं न शक्यते । यथोक्तं सिद्धान्तलेशसंग्रहे - 'एवं जीवाच्च क्वेचित्तोऽयं
 साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि । किन्तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्यमित्युक्तं कृत्स्नादीपे ।
 अस्यायामर्थाः यत् जगत्स्पष्टिनियमनादिव्यापारकर्तुः ईश्वरस्य उदासीनत्वाभावाच्च
 जीवं प्रति नित्यापरोक्षासाक्षिभूत्वासम्भावाच्च ईश्वरस्य साक्षित्वम् नास्ति । ईश्वरत्व-
 जीक्त्वादि धर्मरहितं जीवाधिष्ठानं शुद्धाब्रह्मचैतन्यं एव साक्षिपदवीं लभति ।' 95

94- सि० ले० सं० पृ० 235

95- शङ्करवेदान्ते तत्त्वमीमांसा, वे. सार पृ. 66
 पृ. 84

किन्तु केचिन् वेदान्तिनः इदं कथयन्ति यत् ईश्वरस्य ^{उक्तो रूपभेदः} जीवप्रवृत्ति-
निकृत्योः अनुमन्ता सन् स्वयम् उदासीनः अस्ति । अतः सः साक्षी इत्युच्यते ।
यथावत् वेदान्तसारे - 'ईश्वरस्य स्मृदोः सौ कारणात्वादिवर्जितः ।'

एवमेव श्वेताश्वतरोपनिषदपि ईश्वरस्य साक्षात्त्वम् उपपादितम् । तथाहि-
'एको देवः सर्वभूतेषु बृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।' 96

ईश्वरः एव साक्षी इत्यस्य मतस्य समर्थनं इदमपि कथ्यते यत् सुषुप्तौ
इन्द्रियाणां बुद्धिधातृत्वैश्च उपरमे सति जीवात् व्यष्टि-अज्ञानस्य भासकः अयम् ईश्वर-
साक्षी जीवेन सहाभिन्नः सन् प्राकृत्युच्यते । अतः उदासीनः परमेश्वरः एव साक्षी
इति ईश्वरकोटौ साक्षाणः अन्तर्भावः जायते ।

5-2-4 साक्षाद्वैविध्यम्

केचानिचिन् अद्वैतवेदान्तिनां मते साक्षी द्विविधो वर्तते । जीवसाक्षी-
ईश्वरसाक्षी च ।

(1) जीवसाक्षी

अन्तः करणावच्छिन्नम् अन्तः करणादादात्म्यापन्नं वा चैतन्यं जीवः । अज्ञान-
तादात्म्यापन्नं चैतन्यं यथान्तः करणेन तादात्म्यम् आपदयते तथा तदन्तःकरणच्छुरितम्
अन्तः करणानुप्रविष्टं चैतन्यं जीव इति व्यपदिश्यते इति वाचस्पतिमिश्रमतम् ।

विवरणमते तु अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव जीवः । तथाहि विवरणी
ब्रह्मैव अविद्याप्रतिबिम्बितम् इति वदामः । प्रतीयमानकर्तृत्वादिनिर्वाहाय यथान्तः
करणावच्छिन्नचैतन्यम् जीवः पृथक् अङ्गीकर्तव्यः तथा ज्ञानसुखादिविषयप्रकाशानि-
र्वाहाय संश्लेषः कश्च जीवसाक्षी अपि ।

अत्रियं शङ्का उदेति यत् 'एकमेव अन्तः करणं, जीवचैतन्यं यथा व्यावर्तयति तथा
साक्षाणामपि इति कथं जीवसाक्षाणो भेदः ? ।

अस्योत्तरम् इदमस्ति यत् अन्तःकरणम् साक्षिचैतन्यस्य उपाधिः ।
किन्तु जीवचैतन्यस्य विशेषणम् । अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं साक्षी अन्तःकरण-
विशिष्टं चैतन्यं जीवः ।

(उपाधोः लक्षणम्) यदवस्तु धर्मो वा स्वयं पृथगत्वेन वर्तमानं सत् स्वस्थाना-
वस्थितं वस्त्वन्तरं ज्ञापयति स उपाधिः । यथोक्तं वेदान्तपरिभाषायाम् -
'उपाधिस्तु कार्यान्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च' इति । (अस्य विपरीतं विशेषणं
तदभवति यत् कार्यान्वयी व्यावर्तकं वर्तमानं च) अन्तःकरणसम्बलितं चैतन्यं कर्ता, भावता
संसारी, जीव इत्युच्यते । अत एवान्तःकरणम् कर्तृञ् जीवचैतन्यस्य विशेषणम् ।
विशेषणं तु विशिष्टम् अनुगच्छति किन्तु उपाधिः उपहितं नानुगच्छति । जीवे
अन्तःकरणस्य प्रवेशोऽस्ति साक्षिणि तु तस्य प्रवेशो नास्ति । जीवः इति अन्तः
करणसहितस्य चैतन्यस्य संज्ञा । साक्षीति केवलं चैतन्यस्य संज्ञा । एवंकारेण साक्षिणि
उदासीनत्वात् रागद्वेषादिकं न भावति । किन्तु जीवे भावति । अतः एवमेव चैतन्यम्
अन्तःकरणसहितं सत् जीवेत्युच्यते । किन्तु अन्तःकरणव्यावृतं सत् साक्षीत्युच्यते ।

अतिरपि कर्मफलभावतः जीवात् पृथग्न भूतः साक्षी अस्मि अस्तीति प्रमाण-
यति । तथाहि 'तयोऽर्थः पितृत्वं स्वाद्वन्ति अनश्व अन्योऽग्निश्चावशिति' ।
साक्षिचैतन्यं सुषुप्त्यवस्थायाम् निर्विषयं सत् स्वयं भासते । किन्तु जाग्रतावस्थायां जी-
वस्य अन्तःकरणोन्द्रियादिकम् भासयति । यथोक्तं पंचदश्याम् -

"नाटयशालास्थितो दीपः प्रभुं सम्यांश्च नर्तकीम् ।

दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते" ।

विषयाभासकत्वं हि साक्षित्वम् न च अन्तःकरणस्य तत्पुन्यते जडत्वात् विकारयुक्तं

युक्तत्वात् । यथोक्तम् विवरणे - 'सर्वं कस्तु ज्ञातया वा अज्ञातया वा साक्षिचैतन्यस्य
विषयः । अन्तःकरणस्य जडत्वात् विषयाभासकत्वायोगेन विषयभासकचैतन्यो-

98- वे 0 प 0 प 0 72
99- पंचदशि 10- 11
100- विवरण प 0 83

पाधित्वम् अयं च जीवसाक्षी प्रतिशरीरं नाना । यद्यपि साक्षिचैतन्यं स्वस्मैण
एकम् तथापि भेदकस्य तदुपाधिभूतान्तःकरणस्य प्रतिशरीरं भेदात् तदुपाधिसाक्षि-
चैतन्यस्यापि भेदः ।

(2) ईश्वरसाक्षी

भामतीप्रस्थाने मायावच्छिन्नं चैतन्यम् ईश्वरः इत्युच्यते । किन्तु विवरण-
प्रस्थानानुसारं मायोपहितं चैतन्यम् ईश्वरः इति प्रतिपादयते ।

विवरणाप्रस्थाने माया-अविद्ययोः भेदः नास्ति । अतः मायोपहितम्
इत्यस्यार्थः अविद्योपहितमित्यपि कर्तुं शक्यते ।

भामतीप्रस्थाने तु मायाविद्ययोः भेदः अस्ति । अतः मायोपहितम् इत्यस्यार्थः
विशुद्धास्त्वप्रधानोपहितम् इत्यैव कर्तुं वरम् ।

मायाविद्ययोर्भेदः पंचदश्यामपि स्पष्टस्मैण निरूपितः । तदुपाधा -
त्मीरजस्त्वगुणा दिवविधाचसा । सत्वशुद्धाविशुद्धाभ्यां मायाद्विद्या च ते मते ।

एवं प्रकारेण ईश्वरसाक्षिचैतन्यं एकम् तदुपाधिभूतायाः मायायाः एकत्वात् ।
ईश्वरचैतन्यम् अनादि ईश्वरसाक्ष्युपाधिः माया अपि अनादिः । मायायाः विशेषणत्वे
ईश्वरत्वं मायायाः उपाधिस्त्वे साक्षित्वमहति ईश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः ।

अत्र एषा शंका उदेति यत् विशेषणत्वेन उपाधिस्त्वेन च धर्मभेदात्

धर्मिणोः ईश्वरसाक्षिणोरपि भेदः प्रसज्यते अस्याः शंकायाः समाधानमिदमस्ति

यत् धर्मभेदो धर्मिभेदे न हेतुः । यथा एक एव देवदत्तः पाचदत्त्वपाठदत्त्वभूतीनां धर्म-
िणो भेदेऽपि देवदन्तत्वं न जहाति तथैव मायात्वेन उपाधिस्त्वेन च धर्मभेदेऽपि धर्मिणः
चैतन्यस्य ईश्वरत्व-साक्षित्वस्मैण धर्मभेदेऽपि एकत्वं न जहाति । विरुद्धाधर्मः एव
धर्मिभेदकः ननु परस्परः अविरुद्धाः ।

5-2-1 (4) असंगस्य आत्मनः साक्षित्वविमर्शः

ईश्वरतत्त्वस्य जीवतत्त्वस्य च मध्ये चैतन्यस्य एका विशिष्टा अवस्था वर्तते या
एकत्वं ब्रह्म जीवनिष्क्रिया असंगा च वर्तते । अतश्च सततं जीवस्य सर्वाणि कार्याणि
अवकाशयति । एवं प्रकारेण साक्षित्वेन अभिधीयमाना सा अवस्था ईश्वरतत्त्वस्यैव
एकं विशिष्टां सं वर्तते । ईश्वरतत्त्वस्य द्वा प्रमुखौ पक्षौ स्तः । जगतः सृष्टिः

तथा कर्मफलविधानम् । कर्मफलविधानाय एव ईश्वरः साक्षात्वावस्थां धारयति ।
 शारीरक भाष्यस्य आरम्भो भगवता शंकराचार्येण प्रत्यगात्मनि साक्षित्वं
 निर्दिष्टम् । तद्वथा - अहं प्रत्यक्षिणं अशेषं स्वप्नवार साक्षिणि प्रत्यगात्मनि
 अस्त्यस्य तं च प्रत्यगात्मानम् सर्वसाक्षिणं तदविर्येण अन्तः करणादिषु अस्त्यति । 101
 रत्नप्रभाकारेण भोविन्दानन्देन अस्यार्थः एवं प्रकारेण कृतः "यस्य प्रत्यक्त्वं ज्ञातं
 नास्ति स आत्मा साक्षी" तद्वथा 'अज्ञानप्रत्यक्त्वे साक्षिणि' 102

बृहदारण्यक-भाष्यवार्तिके सुरेश्वराचार्येण साक्षिणः स्वप्नं एवं निर्दिष्टम् ।

(1) कृत्स्थाः असंगः आत्मा अज्ञानोपहितः सन्न साक्षिपादवाह्यः । यद्यपि कृत्स्थो
 परब्रह्मणि साक्षित्वमसंगतम् । यतः परब्रह्मणः अदिकीयत्वं स्वतः सिद्धम् ।
 साक्षित्वं च दिकीयसंगतिम् अपेक्षते । तथापि अज्ञानोपहिते आत्मनि साक्षित्वं युक्तम् ।

संसारी आत्मा जीव अपि कर्तृत्व भोक्तृत्वात् साक्षी नास्ति । अतः परम-
 तत्त्वम् अज्ञानस्थिताभासद्वारा द्रष्टा दर्शनदृश्यादीनाम् साक्षी भवति । परमतत्त्वस्य
 सत्त्वैः अर्थैः सह अज्ञानं विना सम्बन्धाः नास्ति । अतः कृत्स्थाः असंगः आत्मा
 अज्ञानोपहितत्वेण साक्षीपदवाह्यः । 104

" मोहतत्कार्यनीडं श्रुत्कृत्स्था भाससम् ।

ज्ञानं तदविना भूत परमसाक्षीति भाष्यते ॥

कृत्स्थास्य न साक्षित्वं दिकीयासंगतेष्विव ।

नाशिनोऽपि न साक्षित्वं नाशेनाव्यतिरेकतः ॥

अज्ञानमात्रहेतोः तु सर्वमतव समंजसम् ।

कर्तृत्वादस्यथाज्ञानहेतुत्वादात्मनिरुपिणः ॥

प्रत्यगात्मस्य स्थास्तुत्वाज्ज्ञानमहिम्ना चान्वयात् । कृत्स्थास्यापि साक्षित्व-

मात्रमापायिनं प्रति ॥ "

- 101- साक्षात्द्रष्टारि संज्ञायां 5-2-91
 102- ब्र० श्रो भाग पृ० 17
 103- रत्नप्रभा पृ० 54
 104- ब्र० भाग वा० 1-4-1 पृ० 372-380 ॥

साक्षी जीवादपि विलक्षणाः अस्ति । जीवः जडमिश्रं चैतन्यम् । तस्य विपरीतं
साक्षी चिन्मात्रस्वस्माः कृटस्थाश्च ।

साक्षी स्वस्य सिद्ध्यर्थम् अन्यं साक्षिणं नापेक्षते । तस्य साक्षित्वं स्वतः
सिद्धम् । चिदात्मा यथा सर्वेषां वस्तूनां प्रकाशकः तथैव तेषां द्रष्टाऽपि वर्तते ।
लौकिकं ज्ञानं प्रमेय प्रमातृ प्रमाणान्यपि विधायत्वेनैव आश्रयति । किन्तु साक्षी
ज्ञानस्य विधायः अपि नास्ति । प्रमाणानि पराक् प्रवणानि, न तु प्रत्यक् प्रवणानि ।
अतः साक्षी प्रमातृत्वादविलक्षणाः । तदयथा - " साक्षि साक्षात्सम्बन्धाः
प्रमात्रादौ यथा तथा । साक्षि वस्तुनि नैव स्यात् केवलानुभावात्मनि ॥ "

(2) असंगुचितचित्द्रष्टुः प्राज्ञे स्वप्नबोधकः ।

तथा प्रपञ्चबोधाब्जः प्राज्ञे स्वप्नबोधयोः ॥ 105

साक्षि जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्ति अवस्थासु विद्यमानः अस्ति । जागरणे
प्रमातृ प्रमाणादीनाम अवभासकत्वेन स अनुभावन्यः । सुषुप्तौ तस्य अस्तित्वम्
अस्ति किन्तु विधायणाम् अभावात् स तदीनां नानुभावाचरः । संक्षीपशरीरके
स्वप्न एवमुक्तम् -

'तमसा विनिर्मितमिदं सकलं । चतुरः स पश्यति परः पुरुषः । 106

अकारिबोधावपूरयकः । कारणैर्विना सकलसाक्षितया ॥

संक्षीपशरीरके एतदपि उक्तं यत् परमः पुरुषः शुद्धं चैतन्यं वा ब्रह्म
स्वप्नतया मायया उपहितः सन् स्वस्मिन्नेव कल्पितम् निखिलं प्रपन्नं प्रपञ्चकारुष्याम्
अविद्यावृत्तौ स्वीयेन आभासेन प्रकाशयन् साक्षीत्युच्यते । तदयथा -

'निजमायाया परिगतः पुरुषः परतन्त्रया तु निजया प्रभाया । 107

परिजल्पितं सकलमाकलयन् स हि साक्षिता मुग्तो भवति ॥ "

105- बृ० सं० वा० 151

106- सं० शा०- 2/29

107- सं० शा० 2/30

चित्सुखाचार्यः 'तत्त्वप्रदीपिकायां' एवं कथयति यत् चित्तम् आत्मा एव साक्षिपदाधारानां सम्बन्धीन साक्षीत्युच्यते । असौ साक्षी अविद्याविशिष्टः नास्ति । तद्वदथा - मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वे इच्छादेः कर्मकर्तृभावस्य एव साधाकत्वात् । न च स्वप्नमात्रेण ग्राहकस्य विशिष्टस्येण ग्राहकत्वे अप्यविरोधः देवतस्य देवदत्तस्य गन्तृत्वं कृष्णलविशिष्टस्य तु गन्तव्यत्वमिति तत्रापि विरोधाभावप्रसंगात् । चित्सुखाः एव मपि कथयति यत् सर्वेषां प्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्म एव जीवतादात्म्यापन्नत्वेन साक्षीत्युच्यते । साक्षात् चिन्मात्रत्वे सत्यपि साक्षीभावः जीवभावे अन्तर्भूतः । तद्वदथा - 'तस्मात् सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्ममात्रं जीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपादयते ।' 109

विद्यारण्यः पंचदश्यां साक्षिस्वरूपं एवं प्रतिपादयति - 'कर्तारं स क्रिया तदवद व्यावृत्तविधायानपि । स्फोरयेदेक्यत्वेन क्षोऽसौ साक्ष्यत्र चिद्वपुः ॥

'नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुः सम्याश्च नर्तकीम् ।

दीपयेदविशोभेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥

अहंकारं धियं साक्षी विधायानपि भासयेत् ।

अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भास्येव पूर्ववत् ॥' 110

अस्मिन् विषये एषा शंका उदेति यत् अविद्योपहितस्येण यदि साक्षी एकः अस्ति तर्हि एकस्य पुरुषस्य इच्छाधुरिणां प्रत्यक्षः अन्येन पुरुषेण न कथं न क्रियते ? अस्य उत्तरमिदमस्ति यत् अन्तः करणोपहितं जीवैतन्यमेव साक्षी । एवं च अन्तः करणस्य प्रयोजकरोपाधित्वे स्वीक्रियते सति साक्षी अपि प्रतिजीवं भादयते । धर्मराजा-ध्वरीन्द्रः अपि प्रतिजीवं साक्षिणः पृथक्त्वम् अंगीकरोति । तद्वदथा - (1) 'सत्यं जीव एव साक्षी, ननु सर्वगतेनाविद्योपहितेन स्येण । पुरुषान्तः करणादीनामपि पुरुषान्तरं प्रति स्वात्तः करणभासकसाक्षिसंस्पर्शविशोभेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः । चास्तः करणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः, साक्षिभास्येऽन्तः करणादौ सर्वत्र साक्ष्यभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयोजकत्वात् । तस्मादन्तः करणोपधानेन जीवः साक्षी ।' 111

108- तत्त्वप्रदीपिका पृ० 588

109- तत्त्वप्रदीपिका पृ० 589

110- पृ० ६० 101-1211

111- सि० ले० सं० पृ० 190

धर्मराजाध्वरीन्द्रः अपि प्रतिजीवं साक्षात् पृथक्त्वम् अंगीकरोति । तदयथा-
 'तत्र जीवो नाम अन्तः करणावच्छिन्नवैतन्यम्, तत्साक्षी तु अन्तः करणोपहितवैतन्यम्,
 अन्तः करणस्य विशेषाणात्त्वोपाधित्वान्म्यामनयोर्भेदः । विशेषाणां च कार्यान्वयि
 वर्तमानं व्याकर्तृकं उपाधिश्व कार्यान्वयी व्याकर्तृको वर्तमानश्च । स्माद्विशिष्टो
 घटो नित्य इत्यत्र स्मं विशेषाणाम्, कर्णशुष्कत्ववच्छिन्नं नाः श्रोत्रमित्यात्र कर्णशुष्कुत्प
 पाधिश्व ।' 112

5-3-0 आत्मनः स्वप्नम्

देहात्मवादः - आत्मनः स्वप्नस्य विषये दार्शनिकानां मतभेदाः सन्ति । चार्वाकानां
 मतानुसारं स्थूलशरीरम् एवं आत्मा । अहं प्रत्ययस्य आत्मबन्त्वात् पुत्रवित्तादिभ्यः अपि
 प्रियरेत्वात् । अस्य मतस्य सन्दर्भोऽपि अनिष्टादस्य श्रुत्यः उपलभ्यन्ते । तदयथा
 तैत्तिरीयोपनिषदि 'स वा एषा पुस्तोन्नरसमयः' ब्रह्दारण्यकोपनिषदि- 114
 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्, सर्वस्मात् अन्तरतरस्य यदयमात्मा ।
इन्द्रियात्मवादः - केचित् चार्वाकाः इन्द्रियाण्येवात्मा इति वदन्ति । अस्मिन् सन्दर्भोऽपि
 श्रुत्यः उपलभ्यन्ते । तदयथा - 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योर्गुर्गवान्को न
 श्रेष्ठ' इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्टतरमिव दृश्येत सः वः श्रेष्ठ
 इति । 115

इन्द्रियाणाम् अभावे शरीरद्विधायाः अभावात् इन्द्रियाणाम् उपजीव्यत्वेन
 आत्मत्वं निगद्यते ।

प्राणात्मवादः - केचित् चार्वाकाः प्राणाः आत्मा इति वदन्ति । अस्मिन् सन्दर्भो
 श्रुत्यः अपि उपलभ्यन्ते । तदयथा तैत्तिरीयोपनिषदितस्मादवा एतस्मादान्नरसमयात्
 अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः इति । मरणसमये अन्नाद्यभावेन प्राणस्य कृशभावे 116

112- वे 0 प 0 पृ 0 97

113- शांकरवेदान्ते वत्वमीमांसा

114- त 0 उ 0 2-1-1

115- बु 0 4-1-8

116- त 0 उ 0 2-2-1

विद्यमानानामपि इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिर्न जायते । अशन्यापिपासयोः
प्राणधर्मत्वं प्रसिद्धम् । तादृक् धर्मश्च प्राणः अहं प्रत्ययविषयः इति प्राणः
आत्मा इत्यर्थः ।

मनसात्मवादः - केचित् अन्ये चार्वाकाः मन आत्मा इति कथयन्ति । अस्मिन्
विषयेऽपि श्रुतयः उपलभ्यन्ते । तदयथा - 'तस्मादवा एतस्मात्प्राणमयात् ।
अन्योऽन्तरात्मा मनोमयः' 117 प्राणोपजीव्यत्वात् अहं विकल्पवान् अहं संकल्पवान्
इत्यादि अनुभावाच्च मनसः आत्मत्वम् उच्यते । योगाचार्यबोधधानां मतानुसारं क्षणिक-
विज्ञानम् एव आत्मा । बुद्धिधारेव क्षणिकविज्ञानम् । मनोमयात् आन्तरः क्षणिक-
विज्ञानमयः आत्मा । 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति 118

माध्यमिकबौद्धाः 'शून्यमात्मा' इति वदन्ति । अत्रापि इयं श्रुतिः उपलभ्यते ।
तदयथा - 'असदेवेदमग्रमासीत्' 119 । अर्थात् सृष्टेः प्राक् इदं नाममात्मकं जगत् शून्यमासीत् ।
अतः माध्यमिकबौद्धाः शून्यस्यैव आत्मस्थानोक्तत्वं कथयन्ति ।

5-3-1 आत्मनश्चिदस्मत्त्वम्

नैयायिकाः आत्मनः ज्ञानाश्रयत्वं मन्वानाऽपि आत्मनः जडत्वं प्रतिपादयन्ति ।
तार्किकानां मते आत्मा ज्ञानस्याश्रयः यथाऽहं जानामि तथा ज्ञानस्य विषयः
(आत्मानं जानामि) अपि भावितुमर्हति । एतन्मतमपि न युक्तम् । नैयायिकानुसारं आत्मनः
जडत्वात्, तस्याचेतनत्वं परः प्रकाशायम् वा ।

प्राज्ञाकरमीमांसकानां मतेऽपि संक्षिप्तं स्वयंप्रकाशम् । आत्मा च तदाश्रयत्वेन
भासते न तु विज्ञायत्वेन ।

शाट्टमीमांसकानां मते अज्ञानोपहितम् अज्ञानावच्छिन्नं वा चैतन्यम् आत्मा ।
शाट्टैः आत्मनः द्रव्यबोधात्मकत्वं प्रतिपादयते । सुषुप्तौ आत्मनः प्रकाशत्वं
स्वीकार्यम् । अन्यथा सुप्तोत्थितस्य 'सुखमहमत्वाप्सम्' इति परामर्शो न स्यात् ।

- 117- ३० ३० 2-3-1
118- ३० ३० 2-4-1
119- ३० ३-19-1

आत्मनः जडत्वमपि स्वीकर्तव्यम् एव । अन्यथा सुषुप्तावपि दर्शान्प्रवणादिकम् उदीयात् ।

अद्वैतवेदान्तिनां मतानुसारं जीवब्रह्मणोः ऐक्यमस्ति । आत्मा सच्चिदानन्द-
स्मः, नित्यः, शाश्वतः, कूटस्थाः (सर्वोक्कारवर्जितः) नित्यमुक्तः (ज्ञानसत्त्वात्)
विशुद्धः (देशकालादिपरिच्छेदशून्यः) सर्वभूतेषु एकः । तद्वयथा- एको देवः सर्व-
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेत्सा
केवलो निर्गुणश्च । जीवब्रह्मणोः भेदस्तु मिथ्याकल्पितः न पारमार्थिकः । ब्रह्मणः
निर्गुणत्वात् आत्माऽपि स्वस्मत्तः निर्गुणः सुखादुःखादिरहितश्च वर्तते । तथापि
उपाधायोगात् सगुणः इव प्रतीयते । आत्मनः कर्तृत्वभौतृत्वमपि नास्ति, तथापि
मनः प्रभृतीनां कर्तृत्वभौतृत्वादिकम् आत्मनि आरोप्य आत्मा कर्ता भौतः
इत्यारोप्यते । अतः नित्यस्य आत्मनः कर्तृत्वभौतृत्वादिकं आध्यक्षिकं नतु पारम-
मार्थिकम् । यथा जपाकुसुमसन्निधावशात् स्मृतिके लौहित्यं प्रतीयते तद्वच्च अन्तः
करणासन्निधावशात् आत्मनि कर्तृत्वम् अध्यस्यते ।

आत्मा अविकारी वर्तते । अत एव स नित्यशुद्धः असंगश्च उच्यते । तद्वयथा
'असंगो पुरुषः' इति । बुद्धोरपि कर्तृत्वं न युज्यते । करणात्वेन क्लृप्तशक्तिकायां
बुद्धौ कर्मशक्तिस्तथा न युज्यते, करणात्वेन प्रयुज्यते कुठारादौ न भवति ।

जीवब्रह्मणोः त्रैकालिकैक्यत्वात् जीवस्य नित्यत्वम् । सृष्टेः प्राक् एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म इति ब्रह्मणः अद्वयत्वं निरूप्यते । किन्तु सृष्टयनन्तरं जीवस्योत्पत्तिः कथं न
स्वीक्रियते? श्रुतावपि जीवस्य उत्पत्तिः श्रूयते । तद्वयथा- 'स यद्योऽपि नाभिस्तन्तु-
नोच्चरेत्, यथाग्नेः क्षुद्रा किष्पलिंगा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्ति आत्मनः सर्वे प्राणाः, सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः, सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति, तस्योपनिषत् सत्यस्य, सत्यमिति, प्राणा वै
सत्यम् तेषामेव सत्यम् ॥' 122

120-

श्रुतौ 6-11

121-

भेदस्तुपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः एको देव सर्व-
भूतेषु गूढः सर्वव्यापी, सर्वभूतान्तरात्मा इत्यादि श्रुति-यः (ब्रह्म शां० भा०)

122-

1-4-10)

बु० उ० 2-1-20 (बौद्धम् 3- पृ० 127)

अस्याः शङ्कायाः समाधानमिदमस्ति यत्त जीवस्य नित्यत्वं ब्रह्मेकत्वं
चापि श्रुतिषु दृश्यते । 'यथा नित्यो नित्यानाम्' ¹²³ 'स वा एष महान्नः आत्मो ज-
रोमरो मृतो भ्रायो ¹²⁴ ब्रह्म' 'न जायते म्रियते वा विमिश्रितः' ¹²⁵ । एवमेव विष्णुलिंगानां
दृष्टान्तेन आत्मनः उत्पत्तिविधये याः श्रुतयः उपलभ्यन्ते ताः ^{सांति} जीवस्य औपाधिक-
जन्मान्निप्रायात् । अतः तासां श्रुतीनाम् अद्वयश्रुतिभिः सह विरोधाः नास्ति ।

आत्मा चिद्रूपः अर्थात् चैतन्यम् एव अस्य स्वरूपमस्ति । चिद्रूपं ब्रह्म
उपाधिसम्पर्कात् जीवभावे ^{माप्नोति} । अत एव आत्मा नित्यः, चैतन्यश्च । सुषुप्त्यादा-
वपि चैतन्यस्य साक्षात्त्वेन अवस्थानात् जीवः अचित् रूपः नास्ति । एवमकारेण
सुषुप्तावपि चैतन्यस्य सत्त्वात् आत्मा चिद्रूपः ।

अत्र एषा शङ्का ह उदेति यत्त आत्मन अनुभावसत्त्वे 'अहम् अनुभावमिति'
अनुभावाश्रयं विषयीकुर्वतः प्रत्ययस्य निर्विण्णत्वात् ^य प्रपत्तिः स्यात् । अनुभावस्य अनुभावस्य
प्रति आधारत्वायोगात् । अस्याः शङ्कायाः समाधानमिदमस्ति यत्त यद्यपि अनुभाव-
स्य जीवः नानुभावाश्रयः एकस्य एवाधाराधीयत्वायोगात् । तथापि अहम् अनुभावा-
मीति अनुभावाश्रयत्वं जीवस्य नासंगतम् । अनुभावमिति इत्यनुभावस्य वृत्तिप्रतिबिम्बत-
चैतन्यात्मकत्वात् । तस्य वृत्तिप्रतिबिम्बत्वेन चैतन्यस्य चिद्रूपानुभावमिन्नत्वात् बिम्ब-
प्रतिबिम्बयोः अन्तर्देः पि उपाधिसत्त्वदशायाम् तयोर्भेदात् । अस्मिन् विषये विवरण-
कारस्य मतमपि उत्लेशनीयं वर्तते - 'यथा अग्निं दहतीत्यत्र दग्धत्वायसोः एकाग्निसम्बन्धा-
त् परस्परसम्बन्धात्काणां, तथा अनुभावान्तःकरणयोः एकात्मसम्बन्धात् तथा
अकाणां ।

5-3-2 आत्मनो विष्णुत्वम्

बालाग्रहशतभागस्य शतधाकृत्यतस्य च भागो जीवः सविज्ञेयः इत्यादि ¹²⁶
श्रुतिषु जीवस्य अणुत्वम् निर्दिष्टम् । अतः जीवस्य आत्मन ^अ एवत्वात् आत्मनः अणु-
परिमाणत्वं प्रसक्तम् । तन्न । श्रुतीनाम् अन्यथापि उपलभ्यमानत्वात् । तदयथा-

- 123- श्वे0 6-13
124- बृ0 4-4-25
125- क0 उ0 1-2-18
126- श्वे0 उ0 6-8

बुद्धोर्गुणो नात्मगुणो न च ^आराग्रमात्रे ^{इत्यप्युक्तेः} ~~ह्यवरो~~ ^{ह्यवरो} पि दृष्टः ॥ १२७ ॥ अस्यायमाशयः
यत् आत्मनः स्वाभाविकं किञ्चित् कर्तुं किन्तु अतः करणस्य सूक्ष्मतया तदुपाधि-
कस्य आत्मनः परमाणुत्वश्रुतिः । अतः आत्मनः सूक्ष्मत्वञ्च औपाधिकं वर्तते ।
नतु स्वाभाविकम् ।

अद्वैतवेदान्तिनां मते जीवः ब्रह्मणः अभिन्नः । ब्रह्म आकाशक-
किञ्च । अतः जीवात्माऽपि किञ्चित् । ^{अतः} ^{मतालुसाम्} ~~अतः~~ ^{अतः} आत्मनः देहपरिमाणवत्त्वं स्वी-
क्रियते तर्हि आत्मनः अनित्यत्वप्रसक्तिः संजायेत । यतः देहपरिमाणवत्त्वे सति घटादि-
वत् आत्मनोऽपि विनाशप्रसंगः स्यात् ।

आत्मनः देहपरिमाणवत्त्वे स्वीकृते सति मनुष्यशरीरपरिमाणः आत्मा
नानायोनिषु विभिन्नानि शरीराणि कथां धारयेत्? शिशुदेहपरिमाणो-
नात्मना यौवनेदेहस्य व्याप्तिः कथां सम्भवेत्? अस्मिन् विषये जनानाम् एतत् कथनं
समीचीनं नास्ति यत् प्रदीपवत् आधारानुसम आत्मनः संक्षोचविकासक्रमशः कृत्तुं
संभावतीति । यतः एवं स्वीकृते सति देहानुसम आत्मनः चैतन्यमानन्त्यं चैतन्यप्राकाश्यं
वा प्रसज्येत । देहपरिमाणवत्त्वे स्वीकृते सति तस्य अवयवसमुदायोऽपि स्वीकरणीयः ।
तन्न युज्यते । यतः 'आत्मा अवयवैः आरब्धः' इत्येवं स्वीकृते सति आत्मनः देहवत्
अनित्यत्वं प्रसज्येत । एतत् स्वीक्रियते यत् आत्मा अवयवसमुदायः तर्हि एकस्यैव आत्मनः
प्रत्यक्षत्वं चैतन्ये स्वीकृते सति चैतन्यस्य नानात्वं प्रसज्येत । समुदायचैतन्यपक्षोऽपि एकस्यैव
आत्मनः देहान्तरग्रहणो देहभेदत्वात् अवयवोदोऽपि स्वीकरणीयः तथा सति आत्म-
भेदः अपि प्रसज्येत । एवं च कृत्तनाशकृताभ्यागमप्रसंगोऽपि आपतेत् ।

जेनाः अपि एवं स्वीकुर्वन्ति यत् मुक्तौ आत्मा स्वाभाविकावस्थायां नित्य-
परिमाणः अस्ति । यदि मुक्तिदशायाम् आत्मनः अविकारित्वं स्वीक्रियते तर्हि संसारदशा-
यामपि तस्य नित्यपरिमाणत्वम् अर्थात् अविकारित्वम् एव स्वीकरणीयं नतु देह-
परिमाणत्वम् मध्यमपरिमाणत्वं वा ।

आचार्य-वाचस्पतिमिश्रमहोदयस्य मते शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृत्स्नत्वं
परिच्छिन्नत्वम् न तथैवाचानित्यत्वम् मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न ह्यस्ति
१२७- श्वे० ३-६-८ ५-८
१२८- शांकरवेदान्ते तत्त्वमीमांसा पृ० १०७

कार्यं कृत्स्नं व्याप्तमर्हत्यत्यत्वादित्यात्मनः कृत्स्नशरीरव्यापित्वादकात्स्न्यम्, तथा
च शरीरपरिमाणत्वमिति । ¹²⁹

वैशेषिकाणां तथा वैष्णववेदान्तिनां मतानुसारम् आत्मा अणुपरिमाणः ।
अत्र श्रुतयः तथाहि - बालाग्रशतभागस्य भागो जीवः सविज्ञः ¹³⁰ । जीवात्मनः देहा-
दुत्क्रान्तिः, लोकान्तरगतिः, इहलोके आगतिः, अपि आत्मनः अणुत्वं संकीर्तयति ।
तत्र च श्रुतिः - 'ये वै के च ¹³¹ तस्मात्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेवैते सर्वे गच्छन्ति ¹⁴³ । तस्मात्लोकात्
पुनरेति तस्मै लोकाय कर्मणो जीवो न व्यापकः ¹³² उत्क्रान्तिमत्त्वात्, गतिमत्त्वात्, क्रिया-
क्त्वात् छागशरीरकत्वात् ¹³³ । परमाणुरेवायं जीवः न विष्णुः कुतः उत्क्रान्त्यादिभ्यः ।
न च सर्वगतस्य तस्य ताः सम्भाव्यः ¹³⁴ ।

अस्मिन् विषये अद्वैतवेदान्तिभिः यः सिद्धान्तप्रकाशः उपस्थाप्यते आत्मनः
परमाणुत्वस्य छाण्डनं च येन प्रकारेण क्रियते तस्य स्वप्नम् एवमस्ति ।

आत्मनः अणुपरिमाणत्वे स्वीकृते सति तदीयधर्मस्य चैतन्यस्यापि सर्वशरीरे
अनुपलब्धिर्भवति । किन्तु सर्वशरीरं व्याप्य चैतन्यस्योपलब्धिर्भवति । अतः
आत्मनः सर्वशरीरव्यापित्वं स्वीकरणीयं नतु अणुपरिमाणत्वम् । न च मध्यमपरिमाण-
त्वम् । यदि एतत् कथ्यते यत् यथा हरिचन्दनविन्दुः देहकदेशावृत्त्यपि सकलदेशव्यापिनम्
आह्लादं जनयति तथैव आत्मापि देहकदेशावृत्तिं सन्नपि सकलदेशवर्तिनीं वेदनाम् अनु-
भवति, तदपि न वरम् । यतः चन्दनविन्दोः देहकदेशावस्थानं प्रत्यक्षागम्यम् किन्तु
आत्मनः देहकदेशावस्थानं प्रत्यक्षागम्यत्वाभावात् सन्दिग्धम् । अतः च सर्वशरीरस्य
प्रत्यक्षागम्यम् । अतः चैतन्यस्य गुणाधारस्य आत्मनोऽपि सर्वशरीरव्यापित्वं स्वतः
सिद्धम् । श्रुतिश्च यद्यपि आत्मनः अणुपरिमाणत्वम् अपि क्वचित् क्वचित् दृश्यते

- 129- भ्रामती 2-2-34
130- श्रु 30 5-6
131- कोषिताकी 1-2
132- ब्र 30 6-4-6
133- अ 30 851
134- ब्र 30 श्र 10 भा 2-3-19 (रत्नप्रभा)

तदयथा - 'सवा ¹³⁵महान् आत्मा' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ¹³⁶ 'आकाशावद सर्व-
गतश्च नित्यः ¹³⁷, नित्यं किञ्च ¹³⁸ सर्वगतम् । तत्त्वमस्यादि महावाक्येभ्योऽपि जीवब्रह्मणोः
तादात्म्यश्रवणात् जीवस्य विशुद्धत्वं सिद्धयति।

यदि एवमुच्यते यत्र श्रुतिर्वैव जीवस्य अणुपरिमाणत्वमपि निर्दिष्टम् । अतः
आत्मनः विशुद्धत्वे स्वीकृते सति तादृशीनां श्रुतीनाम अग्रामार्थं प्रसज्येत । अस्य समाधान-
मिदमस्ति यत्र एतादृशीषु श्रुतिषु बुद्धिधात्मोपाधिकस्य जीवस्य एवाणुत्वम निर्दिष्टं
न्तु निष्प्राधिकस्य आत्मनः । श्रुतिरेव अत्रापि प्रमाणम् । तदयथा - 'बुद्धीर्गुणोनात्म-
गुणेन आराग्रमात्राह्यवरोऽपि दृष्टः ।' ¹³⁹

श्रुतिषु निरूपितयोः आत्मनः अणुत्वविशुद्धयोर्मध्ये सामंजस्येन आत्मा
अणुः, किञ्च अणुश्च वर्तते इत्येवमपि न कर्तव्यम् । अर्थात् आत्मा अणुः आत्मा
किञ्चात्मा अणुः आत्मा, जीवात्मा इत्येवं प्रकारेणानि आत्मनः अणुत्वं न स्वीकरणी-
यम् । यतः 'तत्त्वमस्यादि' वाक्यानि जीवब्रह्मणोः अभिन्नत्वं प्रतिपादयन्ति । अतः
आत्मा नाणुपरिमाणः, अपितु किञ्च परिणामः एव वर्तते ।

5-3 । आत्मनाः चिद्वपत्त्वम्

योऽयं विज्ञानमयः ¹⁴⁰ 'प्रज्ञानधान एव' ¹⁴¹ इत्यादि श्रुतः आत्मनः चिद्वपत्त्वं
निश्चययन्ति । चिद्वपस्य ब्रह्मणः जीवस्योऽपि नित्यत्वात् आत्मा अपि चिद्वपः ।
अत्र च सूत्रम् ¹⁴² 'ज्ञेय एव' एवं प्रकारेण ब्रह्म स्वाकृष्टमपि उपाधिसम्पर्कात् जीवभावेन
अवतिष्ठते । ब्रह्मणः चैतन्यत्वं ¹⁴³ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' ¹⁴⁴ 'सत्यं ज्ञानमाननतां ब्रह्म'
सुषुप्त्यादौ चैतन्यस्य साक्षित्वेन अवस्थानात् आत्मनः चैतन्यत्वं न अपास्तम् । अतः
आत्मा चिद्वपः वर्तते इति अद्वैतवेदान्तिनां सिद्धान्तः ।

135-	बु ३० ३-४-२९
136-	तु ३० २-१-१
137-	मा ० का ० ३-३
138-	मु ३० १-१-६
139-	रु ३० ६-८
140-	बु ० ४-३-७
141-	बु ० ४-७-१३
142-	बु ० सु ० २-२-१८
143-	बु ० सु ० ३-९-२८
144-	तु ० २-१-१

प्राभाकरमीमांसकानां मते आत्मा संवित् । प्रत्यक्षे ज्ञानं, ज्ञाता, ज्ञेयं
इति त्रिपुटी भासते । ज्ञाता संविदाश्रयः । ज्ञेयं संविद्विषयः । तच्च संविद्विषयः
कर्मभेदे भासते । ज्ञानं च स्वाभिन्नत्वेन भासते । एवं प्रकारेण आत्मा ज्ञाता
संविद्विषय इत्येतत्सर्वम् एकमेव ।

आत्मा ज्ञानक्रियायाः कर्म न भवति । 'अहं सुखी' इत्यादि स्थानेष्वपि
ज्ञानविशिष्टस्य आत्मनः कर्मत्वं नैव । आत्मनः ज्ञानकर्मत्वे स्वीकृत्य सति ज्ञानक्रियायाः
कर्ता अपि आत्मा कर्मापि आत्मा इति कर्तृकर्मभावस्य विरोधाः प्रसज्येत । अतः
आत्मनः ज्ञानकर्मत्वं न स्वीकरणीयम् ।

नैयायिकानाम् एतत् मतं यत् 'आत्मा ज्ञानक्रियोः प्रकाशभाक्तीति तस्य
कर्मत्वं स्वीकरणीयम्' इति मतं वेदान्तिकीर्णं स्वीकृतम् । यत् ज्ञानक्रियोः प्रकाश-
शक्तिकेऽपि ज्ञानक्रियाभ्यां सह एव समवेतत्वसंभावः इति आत्मनः कर्मत्वं न
स्वीकरणीयम् ।

आत्मनः ज्ञानक्रियां प्रति अकर्मत्वेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वं कथं स्वीकरणीयम्
इत्यस्मिन् विषये प्राभाकराणाम् इदं कथनमस्ति यत् संविदप्रकाशस्य ज्ञेयविषयस्तु
संविदः कर्मत्वेन स्वीकरणीयः । ज्ञातृस्य आत्मा च संविदः आश्रयत्वेन प्रकाशते ।
अतः प्राभाकराणां मते विषयस्य आत्मनश्च न स्वप्रकाशत्वम् । तेषां कथनानुसारम्
आत्मा संविदः आश्रयत्वेन भासते न तु स्वप्रकाशत्वेन । अस्मिन् विषये वेदान्तिनाम्
इदं कथनमस्ति यत् संविदिता, संविदाश्रयतया अपरोक्षो न भवति । संविदिता यदि
संविदाश्रयः प्रकाशान्तराधीनः वा सन् अपरोक्षः स्यात् तर्हि तस्य नित्यज्ञानमपि न
स्वीकरणीयः । अतः प्राभाकरमतं न स्वीकरणीयम् । अतः ज्ञानक्रियायाः अकर्मत्वं
आत्मा स्वप्रकाशः इति स्वीकरणीयम् ।

'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इत्यादि श्रुतयः अपि आत्मनः स्वप्रकाशकत्वं
स्थापयन्ति ।

5-4-0 जीवस्य स्वप्नम्

अविद्यायाः आधिकं ब्रह्मैव जीव । तदयथा - जीवो हि अविद्यावेशकश्चात्र देहादयात्मभावमिव गत्वा तद्वृत्तेन दुः खेन दुःखहमित्यविद्याया कृतं दुःखभाग्यमिति मन्यते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तिसृष्ववस्थासु जीवो वतिष्ठते । स्थूलसूक्ष्मकारणशारीराभिमामन्ययं जीवः क्रमशो विश्वैजस्रान्संज्ञां लभते । अविद्यावशीभूतो जीव एव शारीरिकेन्द्रियिकमानसिकदुःखानां भावता । अविद्यापगमे ब्रह्मसाक्षात्कारे जाते स्वस्वप्नं ब्रह्मत्वमधिगच्छति ।

जीवस्य नानात्वमेकत्वं ^{वेति} पक्षोदयम् । तदयथा बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये 'एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भास्य तथा सर्वजीवानाम्', एवमेव शारीरक भाष्ये - 'जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वम् प्रतिपिपादयिष्यति किन्त्वनुवदति एवाविद्या-कल्पितम् लोकप्रसिद्धां जीवबोधम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वानुवृत्त्यादयनुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधायो न विरह्यन्त इति मन्यते । इत्येवं प्रकारेण ¹⁴⁸ यत् कथितम् तत्र एकजीववाद-अनेकजीववादयोः बीजानि दृष्टुं शक्यन्ते । 'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाराकितवादित्वमभिधीयत एके' ¹⁴⁹ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवत्पादः शंकराचार्यः यत् कथयति तदपि द्रष्टव्यं वर्तते । ततश्च जीवेश्वरयोरनुपकार्योपकारकभावमप्युपगमनात् किं स्वामिभृत्यवत्सम्बन्धा आहोस्विद् अग्निविष्णुलिंगवत् इत्यस्यां विधिक्रियायामनियमो वा प्राप्नोति । अथावा स्वामिभृत्यप्रकारेणैव ईशिव्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धात्वात् तदविधा एव सम्बन्धा इति प्राप्नोति ।

146- ब्र० सू० 2-3-46

147- बृ० उ० भा० 1-46

148- ब्र० सू० शा० भा० 1-3-19

149- ब्र० सू० शा० 2-3-43

५-४-१ एकजीववादः

भागवत्पादः शंकराचार्यः कथयति यत् एकस्य अद्वितीयस्य ब्रह्मणः तस्य मायाशक्त्या ईश्वरः तथा अविद्योपाधिना जीवः इति स्रदवयं जायते । यावत् पर्यन्तं बुद्धिआसोपाधिना सह जीवस्य सम्बन्धः भावति, तावत्पर्यन्तमेव जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च ।¹⁵⁰ अत्यकथानस्य व्याख्यानं शंकराचार्योत्तरवर्तिभिः अद्वैतवेदान्तिभिः निम्नलिखितस्मैण कृतम् ।

वाचस्पतिमिश्रः - अविद्या जीवस्याधिकरणम् यथाहिविष्णो रज्जुपादान एवं प्रपञ्चविष्णो ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवधिकरणाय विद्या निमित्ततया विधायतया वेश्वरमाश्रयत ह्यीश्वराश्रयेत्युच्यते, नत्वाधारतयाः, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति ।¹⁵¹

प्रकटार्थविवरणकारः अस्मिन् विषये एवं कथयति यत् 'अथ कः ईश्वरः को वा जीवः ? अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिचिन्मात्रसम्बन्धिनो माया तस्यां चित्प्रतिबिम्बः ईश्वरः । तस्य एव पिरिच्छिन्नाः नन्तद्देशेषु आवरणाविक्षीपशक्तिदर्शनादविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति ।'

विद्यारण्यः त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः माया-अविद्यावेति स्रदवयं स्वीकरोति । शुद्धासत्प्रधाना माया, मलिनसत्कथाना अविद्या । मायायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः ।

एवमेव केष्वाचिदाचार्याणामिदमपि कथनमस्ति यत् पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी चेति जीवस्य स्थितिः त्रिविधा वर्तते । तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः तस्मिन् अवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेदयस्य तस्य अकल्पितत्वेन ब्रह्मणा अभिन्नत्वात् ।

तमावृत्त्य स्थित्यां मायायां कल्पितान्तःकरणे चिदाभासो अन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या अहमित्यभिमान्यमानो व्यावहारिकः तस्य मायिकत्वेऽपि यावत् व्यावहारिकः अनुवृत्तेः ।

150- अद्वैतवेदान्त-राममूर्तिशर्मा पृ० 152
151- भागमती 1-4-3

स्वप्ने तमपि आकृत्यस्थातया मायावस्थामोदस्यया निद्रया कल्पिते स्वप्नदेहादौ
अहमभिमानि प्रातिभासिके ।¹⁵²

विवरणमतानुयायिनाम् अनुसारम् अविद्यायां चैतन्यस्य आभासः जीवः तथा
बिम्बस्थानापन्नं चैतन्यम् ईश्वरः । तद्व्यथा- तत्रापि प्रतिबिम्बी जीवः बिम्बस्थानीयः
ईश्वरः तथा सत्यैव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यम् ईश्वरस्य, तत्पारतन्त्र्यं
जीवस्य युज्यते ।¹⁵³

'वेदान्ततत्त्वविवेकः' नृसिंहाश्रमः यत् कथयति तस्य सारः सिद्धान्तलेशसंग्रहे
अप्ययदीक्षितेन एवमुक्तः "त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्जीवेशावभासेन करोति माया
च अविद्या च स्वयमेव भावति इति श्रुति सिद्धां द्वौ सम्भौ । स्वस्तमोऽनभिभूत-
शुद्धासत्त्वप्रधाना माया, तदभि भूतमस्ति सत्त्वा अविद्येति मायाविद्याभौदं परि-
कल्प्य मायाप्रतिबिम्बेश्वरी, अविद्याप्रतिबिम्बी जीव इति उक्तम् । सैत्वं मूल-
प्रकृतिः विक्षीपप्रधान्येन माया शब्दिता ईश्वरीपाधिः आवरणप्रधान्येन अविद्या
अज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः ।¹⁵⁴

सर्वज्ञात्ममुनेः मदमिदमस्ति यत् - 'चैतन्यमेव तु तमस्वि तदप्रमुदधाम्

सर्वज्ञेतादिह विश्वमिदं किं गमम् ॥

जीवेश्वरी च जगदित्यपि निर्मिता

इत्येव वेदशिरसः प्रथितः प्रचारः ॥ इति¹⁵⁵

विद्यारण्यमुनिना दृक्दृश्यविवेके यत् कथितं तस्य सारः अप्ययदीक्षितेन
सिद्धान्तलेशसंग्रहे एवं प्रकारेण समुक्तः जलाशयतरंगबुद्ध्युदन्त्यायेन उपर्यपरि कल्पनाच्च
जीवस्त्रिविधाः । जीवेश्वरयोः सम्बन्धाविकाये कथ्यते यत् चैतन्यतत्त्वम् उभायै एकमेव
कर्तृते । जीवः ईश्वरश्च अंशः सास्ति । यतः निरायकस्य अंशः भावितुं न शक्नोति ।¹⁵⁶
ईश्वरः मायाभावितसम्पन्नः, जीवश्च अविद्योपाध्युपहितः । ईश्वरे सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्ति-

152-	सि० ले० सं० पृ०	129
153-	सि० ले० सं० पृ०	132
154-	सि० ले० सं०	102
155-	सि० शा० पृ०	386 (द्वितीयाध्याये)
156-	ब्र० सं० शा० पृ०	2-4-43

मत्त्वं, सर्वव्यापकत्वं चास्ति । किन्तु जीवः अल्पः तुल्यः, अत्यन्तम्, तदुच्यते ।
तद्व्याप्ति- बालाग्रशतभागस्य शतवा कल्पितस्य च । भागो जीवः सविज्ञः स
चापन्याय कल्पते" ॥ 157

शंकराचार्यस्य मतानुसारं निरतिशयोपाधिसम्पन्नः ईश्वरः, अत्यन्तहीनोपाधि-
उपहितेषु जीवेषु शासनं करोति । तद्व्याप्ति- 'निरतिशयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो
हीनोपाधिसम्पन्नजीवान्प्रशस्तीति न किंचित् किप्रतिषिध्यते । 158

जीवः एकः वा अनेको वा

जीवः एकः अस्ति अथावा अस्य नानात्वं विद्यते इत्यस्मिन् विषये मतभेदाः
सन्ति । केचित् आचार्याः एकजीववादस्य अन्ये च अनेकजीववादस्य समर्थनं कुर्वन्ति ।
एकजीववादस्यापि विभिन्नाः व्याख्या उपलभ्यन्ते । अनेकजीववादस्यापि विभिन्नाः
व्याख्या दृश्यन्ते । एकजीववादस्य कः अर्थः विद्यते तथा अनेकजीववादस्य कः अर्थः
विद्यते इत्यस्मिन् विषयेऽपि विदुषाम् एकमतं नास्ति ।

अत्र प्रश्नः एषः अस्ति यत् चैतन्यस्य अविद्यायाम् अथावा अविद्यायाः कार्यं
यः आभासः अथावा प्रतिबिम्बः उद्भाव्यते अथावा असीमितस्य सीमितवस्तुनि यः
अवच्छेदः परिकल्प्यते तत्र मूलचैतन्यस्य एकत्वात् जीवः एकः वर्तते अथावा प्रतीयमानां
स्थितिमनुसृत्य जीवस्य असंख्यत्वं वर्तते ।

केचित् आचार्याः मूलतः जीवः एकः इति स्वीकृत्य अनुभूतेः अनुरोधात् तस्य
विभिन्नाः अभिव्यक्तयः संजायन्ते इति कथयन्ति । एवं प्रकारेण ते एकजीववादस्य
समर्थनं कुर्वन्ति । केचित् अन्ये आचार्याः प्रतीयमानायाः स्थितेः प्राधान्यम् अंगीकृत्य
जीवानाम् अनेकत्वं स्वीकुर्वन्ति । ये आचार्याः दृष्टिसृष्टिवादं स्वीकुर्वन्ति ते एकजीव-
वादसमर्थकाः । तद्व्याप्ति- 'स्मिन् इहान्तविन्दौ (पृ. ११) - वेदान्तसिद्धान्तः एकजीववादस्य ।
इममेव दृष्टिस्तुतिः वादमात्रक्षणे ।

(अ) आविद्यक एकजीववादः

चित्सुख्याम् एवमुच्यते यत् 'ब्रह्मेव स्वाविद्यायाः संसरति स्वाविद्यया मुच्यते' 159

157- श्वे 30 5/9
158- ब्र 30 शान्त 2-3-45.
159- चित्सुखी पृ 572

अर्थात् अविकृतस्यैव ब्रह्मणः आविर्भावः जीवभावः वर्तते । अतः ब्रह्मणः एकत्वात् जीवस्यापि एकत्वमस्ति । अस्य मतस्यानुसारम् एकमात्रजीवेन एकमात्रं शरीरम् एव सञ्जीक्य, अन्यानि शरीराणि तु निर्विवादि तथा स्वप्नविषयक्य अलीकानि । जाग्रदवस्थायां दृश्यमानः अयं जाग्रत्प्रपञ्चः तदन्तर्गताश्च जीवाः द्रष्टुः अज्ञानकल्पिताः । यावत्पर्यन्तम् अज्ञानं तिष्ठति, तावत्पर्यन्तमेव जाग्रत्प्रपञ्चः सत्यत्वेन अनुभूयते ।

सः एकः जीवः कः? इत्यस्य प्रश्नस्य समाधाने एतदुच्यते यत् - 'यः द्रष्टा स एव जीवः तस्मात् अन्यत् सर्वम् अलीकम् ।' 160

(आ) मुख्यैकजीववादः

केचानिच एकजीववादिनां मते केवलं हिरण्यगर्भः एव मुख्यः जीवः अन्ये च सर्वे जीवाः हिरण्यगर्भस्य प्रतिबिम्बभूताः । हिरण्यगर्भः ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः सः अन्ये जीवाश्च । हिरण्यगर्भस्य प्रतिबिम्बाः । अतः प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बत्वात् हिरण्यगर्भातिरिक्तम् अन्ये सर्वे जीवाः न मुख्याः अपितु जीवाभासाः । इदं मतं सविशेषाने कशरीरवादः अथावा मुख्यैकजीववादः इत्येवं प्रकारेण चाभिधीयते ।

(इ) अविशीर्णैकजीववादः - केचिन् अन्ये आचार्याः इदं कथयन्ति यत् हिरण्यगर्भोऽपि कश्चिदात् विभिन्नेषु कर्तृषु विभिन्नः भवति । एवं प्रकारेण च कः मुख्यः कः वा अमुख्यः जीवः इति निर्णेतुं न शक्यते । अतः तेषां मतानुसारं सः जीवः अविशीर्णः सर्वेषु शरीरेषु तिष्ठति । इदम् मतम् 'अविशीर्णैकजीववादः' इत्येवं प्रकारेण चाभिधीयते ।

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् यदि सर्वेषु शरीरेषु एकस्यैव जीवस्य स्थितिः स्वीक्रियते तर्हि एकस्य शरीरस्य सुखादुःखादिकं शरीरान्तरे कथां नोत्पद्यते? अस्मिन् विषये यदुच्यते यत् देहभेदत्वात् देहान्तरे सुखादुःखादयत्पत्तिर्न जायते । अत्र प्रश्नः एषः अस्ति यत् एकस्य जीवस्य अज्ञाने विनष्टे सति सर्वेषां जीवनां मुक्तिः कथां न जायते? अस्मिन् विषये सर्वज्ञात्ममुनेः एतद् कथनं द्रष्टव्यं वर्तते

यत् अविद्या एका तस्यां प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि एकम् । स एव जीवः । अन्तःकरणम्
एव जीवस्य अभिव्यक्तिस्थानम् । अविद्यायां कल्पितं अन्तःकरणं देहोदेन विभिनम् ।
अविद्याकल्पितः अन्तःकरणश्च अविद्याप्रतिबिम्बितजीवनां विरोधः स्वीकरणीयः ।
यस्मिन् अन्तःकरणे ब्रह्मसाक्षात्कारः उदेति तदन्तःकरणपरिच्छिन्नः प्रतिबिम्बः एव
मुक्तो भवति । ये प्रतिबिम्बाः इतरान्तःकरणपरिच्छिन्नाः ते तदानामेव मुक्ताः न
भावन्ति । एवंकारेण एकजीववादेऽपि बद्धामुक्तव्यवस्था स्वीकरणीया एव कर्ते ।

मधुसूदनसरस्वतीनामपि एषः विचारः अस्ति यत् एकजीववादे अपि बद्धामुक्त-
व्यवस्था कर्ते एव । जीवस्य एकत्वानेकत्वविषये अप्ययदीक्षितेन सिद्धान्तलेशसंग्रहे
यानि मतानि उद्धृतानि तान्यपि द्रष्टव्यानि सन्ति । तेषां संक्षेपेण उत्तेजाः अत्र
क्रियते । अप्ययदीक्षितेन जीवस्य स्वस्मविषये यद्वृत्तं तदपि अवधीयं कर्ते । तदयथा -
(क) यथा स्वतः शुभ्रः पटो धौतः उत्लिप्तो धातितमस्यादिविकारयुक्तो लान्छितो
वर्णपूरितो रञ्जित इति अवस्थाचतुष्टयम् एकस्यैव चित्रपटस्य तथा परमात्मा माया
तदकार्योपाधारहितः शुद्धः मायोपहितः ईश्वरः अंचीकृत भूतकार्यसमष्टि सूक्ष्म-
शरीरोपहितः हिरण्यगर्भः पंचीकृत भूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपहितो विराटपुरुषः
इति अवस्था चतुष्टयम् एकस्यैव परमात्मनः । अस्मिंश्च चित्रपटस्थानीये परमात्मनि
चित्रस्थानीयः स्थावरजंगमात्मको निखिलः प्रपञ्चः । 161

यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्राधारकस्त्रसदृशा वस्त्रभासा लिख्यन्ते तथा
परमात्माध्यस्तदेहिनाम् अधिष्ठानचैतन्यसदृशाः चिदाभासा कल्प्यन्ते ते च
जीवनामानः संवरन्तीति । अध्यात्मं तु विश्वतैजस्राक्षयेण त्रीणि स्थाणि ।
(ख) अध्यायं जीवः एक उत अनेकः ? अत्र केचिन्नाहुः एको जीवः तेन च एकमेव
शरीरं सजीवम् । अन्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणि च निर्जीवानि तदज्ञानकल्पितं सर्वं
जगत् तस्य स्वप्नदर्शनवत् यावदविद्यं सर्वव्यवहारः । बद्धामुक्तव्यवस्थापि नास्ति

जीवस्य एकत्वात् । 162

(ग) अन्येत्तु अस्मिन्नेकशरीरैक जीववादे मनः प्रत्ययमतामाना 'अधिकत्तु शीद-
निर्देशात् 163' लोकवत्तु शीलावैक्यम् 164 इत्यादि सूत्राणि आश्रित्य अनेकशरीरैकजीववाद-
मातिवृत्ते ।

(घ) अपरेत्तु हिरण्यगर्भास्य प्रतिकल्पं शीदेन कस्य हिरण्यगर्भास्य मुख्यं जीवत्वम् इत्यत्र
निष्पामकं नास्तीति मन्यमानाः एक एव जीवो अविशेषीणः सर्वं शरीरमधिष्ठिति 165
(ङ) योगिनस्तु कायव्यूहसूखाद्यनुसन्धानं व्यवहितार्थग्रहणवत् योगिभावनिवन्धानम्
इति न तदुदाहरणमित्यकिशोभानेकशरीरैकजीववादं रोच्यन्ते 166 इतरे तु प्रतिजीवम्
अविद्याभीदमन्युपगम्येव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बद्धामुक्तव्यवस्थां समर्पयन्ते ।

अत्र एतदपि ज्ञातव्यम् अस्ति यत् सर्वज्ञात्ममुनिः एकजीववादमनुसृत्यापि बद्धा-
मुक्तव्यवस्थां स्वीकरोति । सः कथयति यत् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यम् एव
जीवः अविद्यायाः एकत्वात् तस्यां प्रतिबिम्बितः जीवोऽपि एक एव । एकस्यामेवा-
विद्यायां प्रतिबिम्बस्य नानात्वासम्भवात् जीवस्य नानात्वमपि अस्मावि ? अन्तः
करणमेव जीवस्याभिव्यक्तित्थानम् । तच्चान्तःकरणम् अविद्यायां कल्पितम्, देहशरीरेन
च विभिन्नम् । अविद्याकल्पितैः अन्तःकरणैः च अविद्याप्रतिबिम्बजीवानां किरीदः
स्वीकरणीयः । यस्मिन् चान्तःकरणो ब्रह्मसाक्षात्कारः उदेति तदन्तःकरणपरिच्छिन्नाः
प्रतिबिम्बाश्च अस्मृताः तिष्ठन्ति । तथा च एकजीववादेऽपि बद्धामुक्तव्यवस्था
उपपद्यते । 167

5-4-2 अनेकजीववादः

एकजीववादस्य प्रक्रियायाः मुख्यतां गौरवं चानुभूय आमतीप्रस्थानस्य आचार्यैः
अनेकजीववादः स्वीकृतः । यासां श्रुतीनां भावाः अनेकजीववादपरका दृश्यन्ते, तासां
तादृशानि व्याख्यानान्यपि भामतीप्रस्थानप्रवर्तकैः आचार्यैः एव कृतानि ।

162- सि० ले० सं० पृ० 160
163- ब्र० सू० 2-1-22
164- ब्र० सू० 2-1-33
165- सि० ले० सं० पृ० 164
166- सि० ले० सं० पृ० 165
167- शांकरवदान्ते तत्त्वमीमांसा पृ० 131

गौडपादाचार्यः- सुरेश्वराचार्यः- प्रभृतयः अनेके अन्ये आचार्या अपि अनेकजीव-
वादस्य समर्थनं कृतवन्तः ।

चित्सुखाचार्यः मधुसूदनसरस्वती प्रभृतयः आचार्याः उपायपक्षयोर्विश्लेषणं
कुर्वन्ति ।

एकजीववादिनाम् आचार्याणां कथनं एतदस्ति यत् ब्रह्म एकम्, अविद्यायापि
एका । अतः उपहित चैतन्यम् जीवः अपि एक एव । व्यवहारे यत् जीवबहुत्वं दृश्यते
तत्र ते जीवाभासत्वेऽयं अन्तः करणावच्छिन्नत्वस्य एकजीवानेकशरीरत्वस्य च परि-
कल्पनाः कृताः । एतेषाम् आचार्याणाम् इदमपि कथनमस्ति यत् जीवबहुत्वे अविद्या-
बहुत्वमपि कल्पनीयं भावति । अतः तत्र कल्पनागैरवम अस्ति । अस्यापेक्षया जीवाभा-
सत्वस्य कल्पनायां लाघवम् वर्तते ।

एकजीववादस्य विरोधो अनेकजीवाद-समर्थकानाम् निम्नलिखितानि कथनानि
अवधेयानि वर्तन्ते । एकजीववादे स्वीकृते सति बन्धामोक्षव्यवस्थायाः उपपत्तिः
दुर्लभा । यदि एकजीववादः अंगीक्रियते तर्हि समस्तः जागृतव्यवहारः कल्पितः इति स्वी-
कर्णीयम् स्यात् तच्च न समीचीनम् । एकजीववादे स्वीकृते सति जीवमुक्तैः सिद्धान्तः
स्वीकर्तुं न शक्यते । व्यवहारदशायां देहेन्द्रियसंज्ञातानुसारं जीवस्य अनेकत्वम् अनुभाव-
सिद्धान्तम् ।

अनेकाचार्यैः एकजीववादस्य विरोधेनैकजीवादः समर्थितः । जीवानेकत्वस्य
प्रतिपादनं गौडपादाचार्यस्य निम्नलिखितकथनेष्वपि द्रष्टुं शक्यते । तद्वन्तः -

(क) 'घटादिषु प्रतीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशो सम्प्रतीयन्ते तद्वज्जीवाः इहात्मनि ॥' 168

(ख) 'यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥' 169

योगवासिष्ठे जीवानाम् अनेकत्वम्, अनन्तत्वं चाश्रित्य एतत्कथितमस्ति यत् जीवाः

ब्रह्मणः तथैव निर्गताः तथा निर्गता जलकणानि निर्गच्छन्ति । तद्वन्तः -

'एवं जीवश्चित्तो भावा भावभावयोहिताः ।

168- मा० का० ३-३-४

169- मा० का० ३-३-५

ब्रह्मणः कल्पिताकारा लक्षाशोऽप्यथा कीटिशः ॥

स्ववासनादशावशादाशाविवशातां गताः ।

दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयः ॥ १७०

यद्यपि भागवत्पादः शंकराचार्यः एकबीववादस्य समर्थकः इति कथ्यते, तथापि 'जन्मादयस्य यतः' इति सूत्रस्य भाष्ये- 'अस्य जगतो नामस्माभ्यां व्याकृतस्यानेक-
कर्तृत्व-नौकृतृत्वसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तद्विषयाप्लावयस्य मनसाप्यवित्तरचना-
स्य' इत्येवं प्रकारेण तस्य यत्र कथनमस्ति तदत्रित्य उत्तरवर्तिभिः आचार्यैः एतत्
प्रतिपादितं यत्र जीवाः अनेके सन्ति । केचित् सुखिनः केचित् दुःखिनः एवं य एव
सुखिनः, त एव कदाचित् दुःखिनः तदयथा भावस्यां वाचस्पतिभिः - 'अत्र
नामस्माभ्यां व्याकृतस्य इति चेतन-नावकर्तृत्वसं-वावयया प्रधानादयचेतनकर्तृत्वं निरु-
पारव्यकर्तृत्वं च व्यासेष्टाति । यत्तु छालु नाम्ना सौण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं
दृष्टं, यथा छाटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामस्य व्याकृतं, तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते ।
चेतनो हि बुद्ध्यावालिख्य नामसौ छाट इति नाम्ना सौण च कम्बुग्रीवादिना,
बाह्यं निष्पादयति --- अतएव छाटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तः संकल्पात्मना सिद्धास्य
कर्मकारकभावो छाटं करोतीति । यथाहुः 'बुद्धिसिद्धां तु तदसत् इति । तथा-
वाचेतनो बुद्ध्यावनालिखितं करोतीति न शक्यं सम्भावयितुमिति भावः । स्यादेत्त-
चेतना ग्रहा लोकमाला वा नामसौ बुद्ध्यावालिख्य जगज्जनयिष्यति, कृतम् अतस्त्वभावेन
ब्रह्मणीत्यत आह-अनेककर्तृ-नौकृतृ संयुक्तस्येति । ----- किमंग पुनः कर्तुमित्यर्थाः ॥ १७१

बद्धामुक्तव्यवस्थायाः उपपादनार्थम् अनेकबीववादः आश्रयणीयः । बद्धा-
मुक्तव्यवस्थायाः मिथ्यात्वं न कतव्यम् । श्रुतिवाक्येण ब्रह्मजीवस्य मुदितः अस्य च
बन्धाः इति उत्तरीणिताम् दृश्यते । 'प्रतिषेधादिति चेन्न शब्दात्' इति सूत्रस्य
भाष्ये 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इति श्रुतिमुद्धृत्य भाष्यकारेण तत्रापि जीवानां
बद्धामुक्तव्यवस्था समर्थिता । तथाहि - 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामो भावति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'
(बृ० ४-४-६) इत्यतः परविदयाविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणाना-

मुत्क्रान्तिरस्तीति चेत्, नेत्युच्यते, यतः शरीरादात्मन एव उत्क्रान्तिप्रतिषेधाः प्राणानां
170- यो वा० ४-४३ १-३
171- भावती पृ० ८६

न हारीरात् । 172

अविद्यायां कल्पितानाम् अन्तःकरणानां देहभेदेन भेदात् यदि बद्धा मुक्त-
व्यवस्था उपपद्यते तर्हि अन्तःकरणम् एव उपाधित्वेन ग्रहीत्वा अनेकजीवादः कथां न
ग्राह्यः ? जीवूनां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षा सिद्धात्वात् जीवभेद प्रतिपादनार्थं अन्तःकरणम्
एव उपाधित्वेन ग्राह्यम् नाविद्या इति अनेकजीववादिनां मतम् । केचांचित् मतानुसारं
यथा स्वप्नदृष्टपदार्थानां निवृत्तिः निद्रायाः निवृत्त्या सह संजायते । तथैव अवि-
द्यायाः निवृत्तेः अनन्तरम् अनन्तजीववृत्तप्रपञ्चस्य कल्पनायाः अपि अनुवृत्तिः संजायते
तथैव अविद्यायाः निवृत्तेः अनन्तरम् अनन्तजीववृत्तप्रपञ्चस्य कल्पनायाः अपि अनुवृत्तिः
संजायते । किन्तु अस्य मतस्य दोषः अस्मिन् यत् अस्मिन् मते जीवस्य सृष्टुत्वं प्रसज्यते ।
जगत् सृष्टा कृतुतः ईश्वरः अस्ति नतु जीवः । 173

ब्रह्मणः प्रतिबिम्बितः हिरण्यगर्भः, एव मुख्यो जीवः । अस्मिन् मते अयं
दोषः अस्ति यत् कस्मिंश्चित् एकस्मिन् हिरण्यगर्भे कल्पभेदत्वात् जीवत्वस्य स्थापना
कर्तुं न शक्यते । तृतीयं मतमिदमस्ति यत् अविद्यायाः एकत्वात् तत् प्रतिबिम्बितं चैतन्य-
मपि एकमेव । तदेव जीवः । 174

अनेकजीववादस्यापि अनेकानि आदिष्टानि दृश्यन्ते । तद्व्याख्या-प्रथमं मतमिदमस्ति
यत् अविद्याजन्यान्तःकरणोपाधिद्वारा ब्रह्म एव अनेकजीवभाक्त्वं प्राप्नोति । 175
अस्मिन् सन्दर्भे केचांचित् आचार्याणाम् इदं कथनमस्ति यत् ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वात्
जीवानां संख्या निश्चितरूपेण ज्ञाता स्यात् । एवं प्रकारेण च जीवनां संख्या अनन्ता
इति कथमुच्यते ? अस्य शङ्कायाः समाधानम् एवं प्रकारेण कर्तुं शक्यते यत् अविद्यायाः
अनादित्वात् अविद्याजन्यजीवूनां गणना एकस्मिन् काले कर्तुमशक्या । अतः तेषाम्
अनन्त्यम् उच्यते । -

अमरं मतमिदमस्ति यत् अज्ञानस्य निवृत्तौ मोक्षाः भावति तथापि जीवमुक्तौ
अज्ञानस्य आंशिकी निवृत्तिः भावति । अतः जीवानाम् अनेकत्वं सिद्धायति । अमरं
मतमिदमस्ति यत् यस्मिन् जीवे अज्ञानम् आश्रितं स एव बद्धा । यस्मिन् नास्ति स मुक्तः ।

172- ब्र० सू० शा० भा० 4-2-12
174- ब्र० सू० शा० भा० 1-4-3

173- ब्र० सू० शा० भा० 3-1-33
175- ब्र० सू० शा० भा० 1-4-3

अतः बद्धामुक्तव्यवस्थायाः कारणात् जीवानाम् अनेकत्वं युक्तम् । अपरं मतमिदमस्ति यत् प्रत्येकं जीवे अविद्यायाः शिन्नरूपात्वेन वर्तमानत्वात् जीवानाम् अपि शिन्नत्वम् अस्ति ।

5-4-3 अनेकजीवादस्य ग्राह्यत्वम्

एकजीवावादानेकजीववादयोर्मध्ये कः श्रेष्ठः ग्राह्यश्च? अस्मिन् विषये संक्षिप्त-
रूपेण इदं कथयितुं शक्यते यत् एकजीवावादापेक्षया अनेकजीववादो युक्तिसंगतः प्रति-
भाति । अस्य प्रमुखां कारणमिदमस्ति यत् यदि एक एव जीवः समेषां शरीराणाम्
अधिष्ठानत्वेन स्वीक्रियते तर्हि विभिन्ने शरीरेषु सुखादुःखानुभूतिः केन
प्रकारेण जायेत? अतः जीवाः अनेके सन्तीति मतं सुसंगतम् । वाचस्पतिनाऽपि भामत्याम्
अनेकजीवादस्य समर्थनं कृतम् ।

5-4-4 जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः

शंकराचार्यः जीवब्रह्मणोः औदं प्रतिपादयति । तस्य मते जीवः परमार्थतः
ब्रह्मस्य एव । श्रुतयोऽपि एवमेव प्रतिपादयन्ति । तद्वत्था - 'अतो नित्यः शाश्वतोऽयं
पुराणः' (कठो उ० 2-10) 'तत्सृष्ट्वा तदेवान्म्राक्श्वात्' (तै० उ० 2-72) 'अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामस्ये व्याकृताणि' (छा० 6-3-2) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ०
उ० 2-4-10) 'अहं ब्रह्मस्मि' (बृ० उ० 2-4-10)

शंकराचार्यः जीवब्रह्मणोः औपाधिकीदम् अंगीकरोति । जीवब्रह्मणोः
औपाधिकौदं प्रतिपादयत् स एवं कथयति यत् यथा औपाधिपरिच्छिन्नात् घटक-
काशात् अनुपाधिकोऽपरिच्छिन्नः आकाशः शिन्नः, तथैव अविद्याकल्पितात्
शरीरात् कर्तृभोक्तृविज्ञानात्माख्यादन्यः ---- परमेश्वरः ।

अन्तराधिकरणस्य 'अनवस्थितैतरसम्भावाच्च नेतरः' अस्य सूत्रस्य भाष्ये
शंकराचार्यः कथयति यत् - 'यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्यः एव, तथा-
प्यविद्याकामकर्मकृत् तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भायं चेत्यमृतत्वान्नास्यत्वे नोपपद्यते ।' 176

सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणभाष्येऽपि शंकराचार्यः कथयति - 'एकं कर्ता भावेता
धर्मधर्मसाधनः सुखादुःखादिमांश्च । एतद्विपर्ययोऽप्यहमात्मत्वादिगुणाः । 177

एवमेव दहराधिकरणभाष्ये शंकराचार्यः कथयति - 'यावदेव हि स्थाणाविव
प्रकाशबुद्धिर्वा दैवतलक्षणात्मविद्यां निर्वर्त्यन्वृत्स्थानित्यद्वैतस्वस्मात्मानमहं ब्रह्मास्मीति
न प्रतिपादयते तावत् जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद् व्युत्थाप्य
स आत्मा चैतन्यमात्रस्वस्मात्त्वमसीति, तदा वृत्स्थानित्यद्वैतस्वस्मात्मानं प्रकृत्युदध्या-
स्माच्छरीरादयश्चिमाणात्समुत्तिष्ठन्स एव वृत्स्थानित्यद्वैतस्वस्मात् आत्मा भावति । 178

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत्र पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्म एव सत्यम् निर्गुणं निस्त्राधिकं
च तर्हि तस्मात् निर्गुणात् निर्विशेषात् च ब्रह्मणः सगुणस्य सविशेषस्य जीवस्य
उदाह कथां व्याख्यातव्यः ? अस्मिन् विषये आधुनिकानां पश्चात्पविदुषां कथान्
मपि द्रष्टव्यानि सन्ति । उदाहरणतः ब्रेह्मे महोदयः कथयति यत्र परमसत्ता क्वं न
जानीमः, कथां केन प्रकारेण च विभावताऽपि सा अद्वितीया इति कथ्यते । 179

'बोसांके' महोदयः कथयति परमसत्तासु कथामात्मानं प्रकृष्टपादयति कथां
च तासां माध्यमेनात्मानं परिचिनेति । शंकराचार्यः अस्य प्रश्नस्य समाधानमनु-
वर्तनीयस्वस्मतायाः मायायाः माध्यमेन करोति । तथाहि - 'अविद्यात्मिका हि बीज-
शक्तिरव्यक्ताशब्दनिर्देश्या परमेश्वरात्रय मायामयी महासृष्टिः, यस्यां स्वस्मप्रतिबोध-
रहिताः शरीरते संसारिणो जीवा इति ।

177- ब्र० सू० शा० भा० 1-2-8

178- ब्र० सू० शा० भा० 1-3-19

179- We do not know why or how the absolute divides itself into centres, or the way in which so divided, it still remains one (Appearance and Reality- page 226-27)

(2) But why the Absolute mind should reproduce itself through finite organisms why it should try to realise itself through them; are questions which space admits cannot be answered" (D.M. Datta Chief Current of contemporary Philo-
sophy P. 16).

मायायाः स्वस्मिन् अनिर्वचनीयमस्ति इत्येतत् सम्यक् स्पष्टीकृतम् भागवता
शंकराचार्येण विवेकब्रह्मणोः । तथाहि -

'सन्नाप्यसन्नाप्युभायात्मिको नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभायात्मिको नो ।
संज्ञाप्यनंज्ञाप्युभायात्मिका नो महाद्व्युत्तानिर्वचनीयस्मा ॥ 180

शांकरपूर्वविद्वान्तेऽपि जीवब्रह्मणोः भेदः प्रतिपादितो दृश्यते । अस्मिन्
विषये शंकराचार्येण शारीरकभाष्ये आश्रमार्थ-औत्तुल्यमिकाशकृत्स्नभृतीनां
सिद्धान्ताः उल्लिखिताः ।

आश्रमार्थस्य मते जीवब्रह्मणोर्मध्ये कदाचित् भेदः कदाचित् भेदः अस्ति ।
भामत्याम् अपि अस्य मतस्य निष्पन्नं स्वं दृश्यते - 'यथा हि ब्रह्मेर्विकारा व्युच्चरन्ती
विस्फुलिङ्गा न ब्रह्मेरन्यन्तं भिद्यन्ते, तद्वन्निष्पणत्कृत्; नापि ततोऽत्यन्तमभिन्ना
ब्रह्मेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसंगात्, तथा जीवात्मनोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणो-
ऽत्यन्तं भिद्यन्ते, चिद्वत्त्वाभावप्रसंगात् नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते, परस्परं व्यावृत्त्य-
भावप्रसंगात्, सर्वत्र प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात् कदाचित् भेदो जीवात्मनामभेदश्च ।

औत्तुल्ये मतानुसारं जीवो ब्रह्मणः भिन्नः । साविष्यत्कालिकाभेदम्
आश्रित्य भेदकालेऽपि द्वयोर्भेदः उच्यते । यावत्कालम्यन्तं मुक्तिर्भावति तावत्काल-
पर्यन्तमेव जीवब्रह्मणोः भेदः कर्तते । बद्धा जीव ब्रह्मणः भिन्नः, मुक्तः जीवः
ब्रह्मणः अभिन्न एव ।

काशकृत्स्नस्य मते जीवब्रह्मणोः वास्तविक भेदः कर्तते । भामत्यां
वाचस्पतिना काशकृत्स्नमतस्य उल्लेखः एवं कृतः - न जीव आत्मनोऽन्यः, नापि
तद्विकारः, किंत्वात्मैवाविद्योपार्धानकल्पितावच्छेदः । आकाश इव घाटमणि-
कादि कल्पितावच्छेदो घाटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो
वा ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात्" । 182

शंकराचार्यः काशकृत्स्नस्य मतमेव समर्थयति । तद्वदथा - 'अतश्च विज्ञानात्म
परमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितानामस्मरचित्तेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पार-
मार्थिक इत्येवोक्तार्थः सविद्वान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः । शंकराचार्यस्य मते जीव-
183

- 180- भ्रमन्तु विवेकब्रह्मणोः श्लोक ॥ १ ॥
181- भामत्यां पृ० ४१५ (प्रतिज्ञासिद्धीलिङ्गमाश्रमार्थः)
182- भामत्यां पृ० ४१६ (१-४-२२)
183- ब्र० सू० शां० भा० १-४-२२

ब्रह्मणोर्मध्ये विस्फुलिग अग्निवत् कार्यकारणसम्बन्धो नास्ति । अतः सः आश्म-
 रथस्य मतं न स्वीकरोति । यदनुसारं बद्धभावस्थायां जीवब्रह्मणोः भेदः, मुक्ता-
 वस्थायां चाभेदः भावति । शंकराचार्यस्य मतं संक्षेपतः इदमस्ति यत् जीवब्रह्मणोः
 पारमार्थिकः अभेदः, औपाधिकश्च भेदः कति । जीवब्रह्मणोः पारमार्थिका-
 भेद औपादिकभेदसन्दर्भे भागवता शंकराचार्येण स्वभाष्येण अवच्छेद-प्रतिबिम्ब-
 आभास इत्येतेषां पदानां यथावसरं प्रयोगः कृतः । कुत्रचित् तेन जीवब्रह्मणोः
 पारस्परिकः सम्बन्धः घटाकाश महाकाशक निरूपितः कुत्रचित् च सर्परज्जुदृष्टान्तेन
 व्याख्यातः । परमात्मा एव देहेन्द्रियमनोबुद्धायुपाधिशिः परिच्छिद्यमानो बालैः
 शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नः परिच्छिन्न-
 क्दाभासते तद्वत् । 184 एतान् दृष्टान्तान् आश्रित्यैव शंकरोत्तरवेदान्ते अवच्छेदवादः
 प्रतिबिम्बवादः, आभासवादः इत्येतस्य वादत्रयस्य प्रवर्तनं वाचस्पतिमिश्रेण,
 प्रकाशात्मयतिना, सुरेश्वराचार्येण च कृतम् । एतेषां वादानां तुनात्मकं समीक्षणमस्माभिः
 पूर्वमेव कृतम् तत्रैव च स्पष्टमेवदं प्रतिपादितं च यत् 'अन्तः करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः ।
 अन्तः करणोपाधिनां नानात्वात् जीवस्यापि नानात्वमिति भ्रामतीपत्तिनां मतम् ।
 तदेव संगतमिति अस्मदीयोरप्यभिप्रायः ।

5-5-0 जगतः स्वस्मम्

अद्वैतिवेदान्तिनां मतानुसारं ब्रह्म एव जगद्वस्त्रेण प्रकाशते । जगतः उत्पत्तिः
 ब्रह्मणः भावति ब्रह्मण्येव जगतः स्थितिः ब्रह्माणि एव जगतः लयश्च भावति । जगतः
 स्वस्मम् * व्यावहारिकसत्यत्वं वर्तते, नतु पारमार्थिकम् । जगत् ब्रह्मणः कार्यम् अतः
 जगत् ब्रह्मणः न भिद्यते । कारणसत्तानिबन्धाना एव कार्यसत्तानिबन्धाना । इदम्
 जगत् गगन्कुसुमवत् अलीकं न अपितु मायामयत्वात् मिथ्या कृति । ब्रह्मज्ञानानन्तरं मनसः
 लये सति जगत्प्रपञ्चोऽपि लीयते । किन्तु तस्य व्यावहारिकसत्यत्वमस्ति । एवं प्रकारेण
 इदं जगत् न ब्रह्मवत् सत् न च आकाशकुसुमवत् असत् । न च सदसत् । अतः भाष्यकारः
 अनिर्वचनीये नामरूपे इत्येवं प्रकारेण जगतः अपि अनिर्वचनीयत्वं साधयति । तथापि
 स एव स्वीकरोति यत् कार्यम् आकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत् कारणं परं ब्रह्म । तस्मात्
 कारणात् परमार्थात् अनन्यत्वं व्यतिरेकेण अनाद्य कार्यस्यावगम्यते । अत्र श्रुत्यपि
 'वाचारम्भाणां विकारो नामधेयम्' इति ।

अद्वैतिवेदान्तिनः सत्तात्रैविध्यं स्वीकुर्वन्ति । तदयथा - 'शैकालिक-
 निधौधाप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणः सत्ता पारमार्थिकी ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाध्यत्वस्य
 प्रपञ्चस्य सत्ता व्यावहारिकी । तथा ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाध्यत्वस्य श्रुवितरजतादेः
 सत्ता प्राप्तिर्भासिकी । स्वोपाधानसमसर्वज्ञात्वे सति कार्यत्वं परिणामत्वं । स्व-
 स्वस्मापरित्यागेन स्मान्तरेण प्रतीतिः विवर्तः । अन्यप्रकारेण इदं कथ्यते यत् 'सत्तात्त्व-
 तोऽन्यथा प्रथा परिणामः । अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्तः' ॥ एवं प्रकारेण
 पारमार्थिकसत्तात्मकं ब्रह्म व्यावहारिकजगद्वस्त्रेण भासते । अतः इदं जगत् ब्रह्मणः
 विवर्तः इति अद्वैतिवेदान्तिनां मतम् ।

अतएव ज्ञातव्यं वर्तते यत् शंकराचार्येण मायोपाधिकं ब्रह्म एव जगतः कारणत्वेन
 निर्दिष्टम् नतु निरुपपन्नधिकं ब्रह्म । अनिर्वचनीय-मायास्त्रेण उपाधिना युक्तं सगुणं

185- (अ) परिणामो नाम उपादानसमसत्तावकाशपत्तिः ।

विवर्तो नाम उपादानविगमसमसत्तावकाशपत्तिः ।

(आ) सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकारमित्युदीरितः

अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्तमित्युदाहृतः ॥

ब्रह्म ईश्वरमित्यभिधीयते । स एव ईश्वरः जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणं च ।
जगत् उपादानकारणविषये अद्वैत शंकोत्तराद्वैतवेदान्तिनां मध्ये मतभेदः
अस्ति । केषांचित् मतानुसारं ब्रह्म एव जगत् उपादानकारणम् । किन्तु अन्येषां
मतानुसारं माया अस्ति उपादानकारणम् । संक्षेपशारीरककारः सर्वज्ञात्ममुनि एतत्
कथयति यत् ब्रह्म जगत् उपादानकारणं ब्रह्म । विशुद्धं ब्रह्म किन्तु मायाद्वारकारणम् । 186

5-5 । जगतो मिथ्यात्वम्

‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ इत्येवं प्रकारेण यः सिद्धान्तः अद्वैत-
वेदान्तिभिः प्रवर्तितः, तस्य महत्त्वं स्वतः सिद्धम् वर्तते । वस्तुतः अद्वैतवादस्य
प्राणत्वेन संतिष्ठते’ इदं वाक्यम् । ब्रह्मणः सत्यत्वविषये अस्माभिः पूर्वप्रकरणे
विचारः कृतः । तदयथा - नित्यमेव सत्यम्, तदेव ब्रह्म । अधुना जगत् मिथ्या इत्यस्य
विवेचनम् अपेक्षितं वर्तते । किमिदं मिथ्यात्वम् इत्यस्य प्रश्नस्य समाधानम् ब्रह्मि-
आचार्यैः बहुधा कृतम् । अतः स्वमतस्य निष्पत्त्यात्पूर्वम् अन्येषाम् पूर्ववर्तिनाम् आचार्या-
णां यानि मतानि शास्त्रग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते तेषाम् उल्लेखः अत्र संक्षेपेण क्रियते ।

5-5-1(1) मिथ्यात्वस्य लक्षणानि

सदसदविलक्षाणात्त्वम् मिथ्यात्वम् इति पदम्पादाचार्याः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिक-
प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं तथा, ज्ञाननिकर्तृत्वं मिथ्यत्वं इति द्वितीय प्रकाशत्प्रयतिः ।
‘स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् इति चित्सुखाचार्यः । सदवि-
विकृतत्वं मिथ्यात्वम् इति आनन्दबोधभाट्टाचार्यः । तदयथा संक्षेपेण आहं स्याद
पंचपादसूत्रम् ततो विवरणोदितम् । चित्सुखीयं तृतीयं स्यात् आनन्दबोधसूत्रम् ।”

(क) सदसदविलक्षाणात्त्वम् मिथ्यात्वम् । यत् न सत् नापि असत् तदेव सद-
सदविलक्षणम् तदेव मिथ्या ।

अत्रैवं ज्ञातव्यं वर्तते यत् दैवतवेदान्तिनः बाध्यत्वमेव असत्त्वं च (यथा
शुक्तिरूप्यस्य) आबाध्यत्वं च सत्त्वम् । यथा ब्रह्मणः विश्वप्रपञ्चस्य च । अस्यार्थः
अयमस्ति यत्- यत् न सत्, तत् असत्, यत् नासत्, तत् सत् इति सदसदोपरस्परं विलम्बम् ।

अतः सदसद्विलक्षणत्वम्' इत्येवं प्रकारेण लक्षणं भावितुं नार्हति ।

किन्तु अस्य विपरीतम् अद्वैतिनां मतं तु इदमस्ति- यत्र कालत्रयेऽपि न बाध्यते तत्र सत्(यथा ब्रह्म) यश्च कालत्रयेऽपि प्रतीतिगोचरं न भावति तदसत् ॥ (यथा आकाशकुसुमम्)

अत्र एतत् बोधाव्यं यत् अद्वैतिनां मतानुसारं सत्त्वासत्त्वे न परस्परविरहव्यापके अपितु परस्परविरहव्याप्ये । शुद्धितरजते सत्त्वाभावस्य सत्त्वेऽपि असत्त्वाभावोऽपि अस्ति नतु असत्त्वसदभावः । एवमेव शुद्धितरजते असत्त्वाभावस्य सत्त्वावेऽपि सत्त्वसदभाव नास्ति । अतः सत्त्वासत्त्वे न परस्परविरहव्यापके । अर्थात् यत्र सत्त्वं, तत्र असत्त्वस्य सदभावो न । यत्र च असत्त्वं तत्र सत्त्वस्य सदभावः न । अतः द्वयोः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वम् अस्ति । प्रकारान्तरेण एतत् कथयितुं शक्यते यत् सत्त्वासत्त्वयोः सदभावः एकत्र न संभावति, किन्तु तयोः अभावस्तु एकत्र संभावति । यथा शुद्धितरजते अभावोः अभावः वर्तते । अतः 'सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम्' इति प्रथम मिथ्यात्वलक्षणो द्वैतवादिभिः यः दोषः उद्भाव्यते सः न समीचीनः ।

(छ) 'प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्' इति द्वितीयं मिथ्यात्वलक्षणम् प्रकाशात्मयतिना उपस्थापितम् पंचपादिकाविवरणे । अत्रैव लक्षणस्य प्रकारान्तरेण (किञ्चित् शाब्दिकं परिवर्तनं कृत्वा) समुपस्थापना कृता चित्सुखाचार्यैः । तदयथा -

" सर्वेषामेव भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्भावे 187

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृणात्मता ॥ "

चित्सुखीयम् एतत् लक्षणम् अद्वैतसिद्धिधार्कः निम्नलिखितप्रकारेण उपन्यस्तम्

" स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् " 188 इदमेव लक्षणं धर्मराजा-

ध्वरोन्द्रेण वेदान्तपरिभाषायाम् उपन्यस्तम् । तदयथा -

" स्वाश्रयत्वेनाभिमत यावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् "

अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् प्रकाशात्मयतिना प्रयुक्तं त्रैकालिकनिषेधा प्रति-
योगित्वम् इति पदं चित्सुखाचार्येणापि विशिष्यत्वेन प्रयुक्तेन अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्

इत्यनेन पदेन सह साम्यं भाजते । अपि च प्रकाशात्मयस्तीना प्रतिपन्नोपाधौ' इति
यद्वक्तं तस्यैव चित्सुखीन 'स्वाश्रयत्वेन सम्मते' इत्येवं प्रकारेण उल्लेखः कृतः । एवम्
उपर्युक्तस्य लक्षणाद्वयस्य समाध्यात्वं सुस्पष्टम् ।

स्वस्याश्रयत्वेन आधारत्वेन वा यत् प्रतिभासते तत् स्वाश्रयत्वेन सम्मतम् ।
एवमेव उपाधिात्वेन आश्रयत्वेन वा यत् प्रतीयते सः प्रतिपन्नोपाधिः । एवं प्रकारेण
उपर्युक्ते लक्षणाद्वये प्रतिपन्नोपाधौ, स्वाश्रयत्वेन सम्मते इति वा उक्तत्वाच्च अन्योर्ल-
क्षणायोः आकाशकुसुममादौ अतिव्याप्तिर्न जायते । यतः आकाशकुसुमादीनां कस्याप्या-
धारस्य प्रतीतिगोचरता नास्ति । अथैवं शङ्का उदेति यत् आकाशस्य कश्चन आधारः
न दृश्यते । अतः आकाशो अस्य लक्षणास्य अव्याप्तिः जायेत? अस्य समाधानमिदमस्ति
यत् समस्तस्य प्रपञ्चस्याधारभूतं ब्रह्म । अतः आकाशास्यापि आधारत्वेन ब्रह्मणः
सत्वात् नास्य लक्षणास्य आकाशादौ अव्याप्तिः ।

(ग) ज्ञाननिर्वर्त्यत्वं मिथ्यात्वम्' इत्येतत् तृतीयं मिथ्यात्वलक्षणमपि प्रकाशात्मयतिशयः
अन्यस्तम् । अस्य अर्थः अयमस्ति यत् 'ज्ञानेन निर्वर्त्यते तत् मिथ्या' अत्र एषा शङ्का
उदेति यत् यदि निर्वर्तनमेव मिथ्यात्वम्' इति स्वीक्रियते तर्हि उत्तरज्ञाननिर्वर्तित-
पूर्वज्ञानेऽपि इदं लक्षणम् अतिव्याप्तं स्यात् । अर्थात् उत्तरज्ञाननिर्वर्तितस्य पूर्व-
ज्ञानस्यापि मिथ्यत्वं प्रसज्येत? अस्याः शङ्कायाः समाधानमिदमस्ति यत् ज्ञाननिर्वर्त्यत्वम्
इत्यनेन ज्ञानत्वेन ज्ञाननिर्वर्त्यत्वम् इत्ययम् अर्थः अभिप्रतो नास्ति । यत् उत्तरज्ञानेन
पूर्वज्ञानं विनश्यते तत्र ज्ञानं न ज्ञातात्वरूपेण पूर्वज्ञाननाशो हेतुः अपितु आत्मविशेष-
गुणरूपेण । अर्थात् परवर्ति आत्मविशेषगुणः पूर्वोत्पन्नस्य आत्मविशेषगुणस्य
नाशकः भावति ।

अयमर्थः अर्थात् (ज्ञानस्य आत्मविशेषगुणत्वं) केन प्रकारेण भावति इत्यस्मिन्
विषये एवं कथ्यते यत् आत्मविशेषगुणानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां परस्परनाशकत्वं
स्वतः सिद्धम् । तद्वद्वा - 'ज्ञानजन्या भावेदिच्छा इच्छाजन्याकृतिर्विना' । एवं च
परमाविना ज्ञानेन यथा पूर्वाविनः ज्ञानस्य शब्दं नाशः तथा परमाविन्यया इच्छाया
अपि पूर्वाविन्यः ज्ञानस्य नाशकः भावति । एवं प्रकारेण ज्ञानत्वस्य ज्ञाननिर्वर्तक-
हेतुत्वं न कल्पनीयम् इच्छायाम् अव्याप्तेः । अतः ज्ञानेच्छयोः साधारणः आत्मविशेष-
गुणत्वस्य धर्मः एव ज्ञाननिर्वर्तकत्वेन स्वीकरणियः । अत्र एतदपि न चिन्तनीयं यत्

ज्ञानप्राग्भावावस्यापि ज्ञाननाशयत्वात् तत्रास्य लक्षणास्य अतिव्याप्तिः भाविष्यति ।
यत् ज्ञानं, ज्ञानप्राग्भावाव, ज्ञानत्वेन न, अपितु प्रतियोगित्वेन नाशयति । अतः
ज्ञाननिकर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् इति तृतीयलक्षणमपि निर्दिष्टम् ।

(घ) "स्वात्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्" इत्येवं प्रकारेण
चित्सुखाचार्येण मिथ्यात्वस्य यत् लक्षणं उक्तं तस्य प्रकाशात्म्यतिना प्रतिपादितेन
लक्षणेन सह साम्यं वर्तते । धर्मराजाध्वरीन्द्रकृतं तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतं मिथ्यात्व-
लक्षणमपि प्रकाशात्म्यतिना लक्षणेन सह साम्यं धारयति । अतः एतेषां पृथक्
पृथक् समीक्षणम् आवश्यकं नास्ति ।

(ङ) सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वम् इति पंचमं मिथ्यात्वलक्षणम् आनन्दबोधेन उपस्था-
पितम् । अस्यार्थः अयमस्ति यत्र सत्यादिति न तत्र मिथ्या इति । अत्रायं प्रश्नः
उदेति यत्र सत्त्वं नाम सत्ताजातिविशिष्टत्वं । एवं सति मिथ्यात्वलक्षणं ब्रह्मपि
अस्मि अतिव्याप्तं स्यात् । यतः अद्वैतवेदान्तमते ब्रह्मणः निर्गमकत्वेन सत्ताजाति-
शून्यत्वम् अस्तीति प्रतिपादयते ।

अस्याः शंकायाः समाधानम् अद्वैतिभिः एवं द्रियते यत्र अद्वैतवेदान्ते
जातिरेव न स्वीक्रियते । अतः सत्ताजातेरपि अस्तित्वम् अद्वैतवेदान्तिनः न स्वीकृवन्ति ।

सत्ताजातिशून्यस्य सत्त्वाभावः अपि कर्तुं न युज्यते । यतः प्रतिवादिभिः
जातिवादिभिः अपि सत्यत्वेन अनुपगम्यमानायां सत्ताजातौ सत्ताजातेः अस्वीकारात् ।
सत्ताजातिशून्यायाः सत्तायाः यथा सद्रूपत्वम् तथा सत्ताजातिशून्यस्य ब्रह्मणोऽपि
इति ब्रह्मणः सत्यत्वेन न तत्र मिथ्यात्वलक्षणम् अतिव्याप्तम् ।

अत्रैवं शंका उदेति यत्र असद्व्याप्ताम् आकाशकुसुमानाम् अपि सद्विविक्तत्वात्
तेषु अस्य लक्षणास्य अतिव्याप्तिः प्रसज्येत । अस्याः शंकायाः समाधानमिदमस्ति
यत् निर्दोषप्रमाणीन यत्र न सिद्ध्यति तदेव सद्विविक्तम् । स्वप्नदृष्टवस्तूनां सिद्धिः
निर्दोषप्रमाणीन न सिद्ध्यति । अतः तेषां मिथ्यात्वं युज्यते । किन्तु आकाश-
कुसुमादीनाम् इदं स्पष्टं प्रतीतिगोचरत्वाभावात् तत्र नास्त्यस्य लक्षणास्य अतिव्याप्तिः ।

तत्र मिथ्यात्वस्य निर्दोशलक्षणपंचकम् मधुसूदनसरस्वत्या अवधूतम् । तथाहि -

- 1- सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् (पदमपादः) ।
- 2- प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधा प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् ('प्रकाशात्मयति') ।
- 3- ज्ञाननिवर्त्यत्वम् मिथ्यात्वम् (प्रकाशात्मयति) ।
- 4- स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् (चित्सुखाचार्यः) ।
- 5- सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वम् (आनन्दबोधः) तद्वया- "आद्यं स्यात् पंचपादयुक्तं ततो विवरणोदिते । चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादनन्त्यमनन्दबोधजम्" इति ॥

5-59 । (2) जगन्मिथ्यात्वे प्रमाणम्

जगत् मिथ्या वर्तते इत्येतत् अनुमान-प्रमाणेन सिद्धयति । तद्वया- "अयं पदः सत्त्वं तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी दृश्यत्वात् यथा घटवत्" । एवं प्रकारेण दृश्यवस्तुमात्रस्य उपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् 'उपादाननिष्ठात्यन्ताभाव लक्षणा मिथ्यात्वसिद्धिः । यथा घटीपादान्तायां मृत्तिकायां घटाभावः । कार्यकारणोर्मध्ये कार्यं मिथ्या, कारणं सत्यम् इति 'तदनन्त्यत्वमारम्भाशब्दादिभ्यः' इति सूत्रभाष्येऽपि सुस्पष्टम् । अतः ब्रह्मणः सत्यत्वं, जगत्तच्च मिथ्यात्वं सूत्रेऽपि स्पष्टं निर्दिष्टं बादरायणेन तथा भाष्यकारेण ।

अद्वैतसिद्धिाकारैः प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य स्थापनार्थम् अनुमानवस्तुष्टयं प्रदर्शितम् । हेतूनां चतुष्टयत्वात् अनुमानचतुष्टयमित्युच्यते । तद्वया- विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्, विमतं मिथ्या जडत्वात्, विमतं मिथ्या परिच्छिन्नत्वात्, विमतं मिथ्या अंशित्वात्, श्रुतिसंयत्तम् । दृश्यशब्दस्य अर्थाबोधो भ्रामतीपत्तिनां विवरणपत्तिनां च मतभेदः अस्ति ।

(क) विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् -

भ्रामतीपत्तिनामनुसारं दृश्यत्वं नाम वृत्तिव्याप्यत्वम् । अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वसदभावप्रसङ्गः मिथ्यात्व-प्रसवितः स्यात्? अस्य समाधानमिदमस्ति यत् वेदान्तवाक्यजन्य वृत्तेः विषयभूतं ब्रह्म तु न श्रुतब्रह्म । अपितु तत् कृत्युपहितं ब्रह्म । अपि च ब्रह्मणः स्वप्रकाशात्त्वेन तासिदवयवार्थं वृत्तेरन्येषत्वात् । 'यत्तदमग्राह्यम्' इति श्रुत्या शुद्धाब्रह्मणः वृत्ति-व्याप्यत्वनिषेधात् ।

विवरणपट्टिनां मते तु शाब्दाजन्यवृत्तिविधायत्वं दृश्यत्वम् । शुद्धाब्रह्मतु
न शाब्दाजन्यवृत्तेर्विधायः । अपितु महावाक्यजन्यवृत्तेर्विधायः इति ब्रह्मणि न
दृश्यत्वसद्भावात् ।

अथावा सप्रकारकवृत्तिविधायत्वं दृश्यत्वम् । ब्रह्म तु निष्प्रकारकज्ञानस्यैव
विधायः न तु सप्रकार ज्ञानस्य इति न तत्र दृश्यत्व प्रसङ्गितः । अथावा चिदविधायत्वं
दृश्यत्वम् । चिदविधायत्वं च प्रकारान्तरेण चिदसम्बन्धित्वम् । सम्बन्धाः नोदव्यापक
भावति । एकस्मिन्नेव चैतन्ये चैतन्यसम्बन्धाः स्थातुं न शक्नोति । अतः ब्रह्मणि न
दृश्यत्वसद्भावात्प्रसङ्गितः ।

(छा) विमतं मिथ्या जडत्वात् इति द्वितीयानुमाने विपक्षिणिः एषा शङ्का
अस्थाप्यते यत्र जडत्वं नाम अज्ञानत्वम् । कृत्स्नसत्त्वैतन्यमेव ज्ञानम् । केवलचैतन्यं
न ज्ञानम् । अतः केवलचैतन्यस्य जडत्वात् तत्र मिथ्यात्वप्रसङ्गः । अस्याः शङ्कायाः
समाधानमिदमस्ति यत्र अर्थोपलक्षितः निर्विधायकः प्रकाश एव ज्ञानम् । एतत् च
अर्थोपलक्षितप्रकाशस्य ज्ञानत्वं मोक्षादशायम् आत्मनि अस्तीति तत्र अज्ञानहेतोरभावात्
न मिथ्यात्वप्रसङ्गितः । अथावा आत्मा स्वप्रकाशः अन्ये पदार्थाः न स्वप्रकाशाः ।
यत् न स्वप्रकाशं तदेव जडम् । यथा घटपटादि । अतः स्वप्रकाशरहितं जडत्वम् एव
मिथ्यात्वे हेतुः ।

(ग) विमतं मिथ्या परिच्छिन्नत्वात् इति तृतीयानुमाने परिच्छिन्नत्वं हेतुत्वेन उपन्यस्तम्
परिच्छेदः त्रिधा देशात् कालात्, वस्तुत्वेन । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं देशात्
परिच्छेदः । कालान्तरवृत्तिर्ध्वंस प्रतियोगित्वं कालात् परिच्छेदः । अन्योन्याभाव-
प्रतियोगित्वमेव वस्तुत्वेन परिच्छेदः । अयं च परिच्छिन्नत्वहेतुः आत्मनि नास्ति । अतः
न तत्र मिथ्यात्वप्रसङ्गः ।

(घा) 'विमतं मिथ्या अंशित्वात् शुक्तिरूप्यवत्' इत्येवं प्रकारेण वस्तुधर्मनुमानं मधु-
सूदनसरस्वत्या उपन्यस्तम् । अस्योदाहरणमस्ति 'विमतं घटः एतत्तन्मृनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगी अवयवित्वात् पटान्तरवत् । अत्र पटान्तरे अवयवित्वस्य हेतुः वर्तते एतत्
तन्मृनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगीत्वस्य साध्यः निश्चितः वर्तते । अतः पटे एतत्तन्मृनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगीत्वस्य सत्त्वात् मिथ्यत्वं सिद्धम् । एतदेव अंशित्वस्य हेतुना अनुमानम् ।

अत्र एतद् ज्ञातव्यं कर्तते यत् गुणादिकं पक्षिकृत्यापि मिथ्यात्वसिद्धिः सम्भावति यथावक्तम्-

"अंशिनः स्वांशकान्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।

अंशित्वादिरोशिव दिग्दोषैव गुणादिषु" ॥ 190

अनुमानप्रकारस्तु एवम् एतत्सम्प्रति एतत्तत्तु निषाठान्यत्ताभावप्रतियोगिसत्त्वात् इतरस्यैव ।

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे आगमप्रमाणस्याप्यस्तित्वं स्वीकरणीयम् तद्व्याख्या -

'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिवाक्यम् प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रमाणम् । अत्र 'एकशब्देन वि-

जातीय वस्तुवन्तरनिषेधाः, एव' शब्देन स्वगतोदनिषेधो' अद्वितीयशब्देन

तत्सजातीय वस्तुवन्तरनिषेधाः । एवं प्रकारेण ब्रह्मभिन्न वस्तुवन्तरस्य निषेधात्

श्रुतिरपि जगतः मिथ्यात्वं साधयति ।

5-5-2 मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वम्

ब्रह्मभिन्नस्य जगतः मिथ्यात्वम् अस्ति इति यत् अद्वैतवेदान्तिभिः प्रति-

पादयते । तत्रायं प्रश्नः उदेति यत् 'जगति यत् मिथ्यात्वम् अस्ति तत् सत्यं वा मिथ्या वा?' मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे सत्यद्वयं स्वीकरणीयम् । ब्रह्मणः, मिथ्यात्वस्य च ।

एवं सति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यस्य सिद्धान्तस्य व्याघातः संजायते । अस्य

विपरीतं यदि मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं स्वीक्रियते तर्हि जगतः सत्यत्वापत्तिः संजायते ।

तथा च अनुमानम्-जगत् सत्यं मिथ्या भूतमिथ्यात्मकत्वात् आत्मकम्" । अर्थात्

कस्तुविशेषस्य मिथ्यात्वे निश्चिते तत् वस्तुविषयकं सत्यत्वं व्याहन्यते । किन्तु सत्यत्वम्

पहाराकस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे तस्य वस्तुनः (जगतः) सत्यत्वं साध्यते । यथावक्तं

माध्वैः - "मिथ्यात्वं यद्व्यबाध्यं स्यात् सदद्वैतमतक्षति । मिथ्यात्वं यदि बाध्यं स्यात्

जगत्सत्यत्वमापतेत्" । इत्थां च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' एतत् अद्वैतमतम् अनुपपन्नं स्यात्?

अस्मिन् विषये अद्वैतवेदान्तिनाम् उत्तरस्य सारः अयमस्ति यत् 'मिथ्यात्वस्य मिथ्या-

त्वे स्वीकृते सत्यपि मिथ्यात्वमिथ्यात्वेन जगतः सत्यत्वं न प्रतितिष्ठति । एकस्मिन्

कथितयो धर्मिणि परस्परविस्मयायोः धर्मयोः मध्ये एकस्य मिथ्यात्वेन अपरस्य
सत्यत्वं न सिद्धायति । (तद्वया- 'तत्र हि विस्मयायोः धर्मयोः एकात्मिण्यात्वे
अपरसत्यत्वं, यत्र निषेध्यताकच्छेदकम् उपायवृत्तिः न भवेत्, यथा च परस्परविरह-
स्योः परस्परात्यन्ताभावस्योः वा रजत-रजत्वाभावोः शुक्तौ यथा वा
परस्पर विरहव्यापकयोः रजतभिन्नत्वरजतत्वयोः तैव । 191

5-5-3 मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वनिरसनम्

जगत्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे अपि प्रपञ्चसत्यत्वं न साध्यते । यतः प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य
प्रपञ्चक मिथ्यात्वेन समस्तताकत्वात् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे प्रपञ्च मिथ्यात्वनिवृत्तिः न
सम्भावति । येन प्रपञ्चमिथ्यात्वनिवृत्तिः तेनैव प्रपञ्चस्यापि निवृत्तिर्जायते । धर्मिणाः
भावे धर्मः न निष्ठति । तद्वया - 'एकस्मिन् धर्मिणि कथितयोः गोत्वाशक्तयोः
परस्परविस्मयायोर्मध्ये गोत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि अशक्तस्य सत्यत्वं न प्रतितिष्ठते । तत्र
गुप्त्वादेरपि स्थितिसम्भावात् । अतः एकस्मिन् धर्मिणि विस्मयायोः धर्मयोः
मध्ये एकस्य मिथ्यात्वे प्रतियादिते सति अपरस्य सत्यत्वं न सिद्धायति ।

परस्परविस्मयाधर्मयोर्मध्ये एकस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वं तैव भावति यत्र
परस्परविस्मयाधर्मिणोः निषेध्यता^{शुक्ली}कच्छेदकम् अपि विभिन्नं स्यात् । शब्दस्तौ
रजतं नास्ति - इत्यत्र रजतत्वं रजत्वाभावं च इति परस्परविस्मयाधर्मो धर्मो एकस्मिन्
मूल धर्मिणि न वर्तते । अतः तयोः मध्ये एकस्य निषेधो अपरस्य सत्यत्वं स्यात् ।
किन्तु 'जगन्मिथ्या' इत्यत्र मिथ्यायाः असत्यत्वेऽपि जगत् सत्यत्वं न सिद्धायति ।

अद्वैतिनां मतानुसारं मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे दृश्यत्वं हेतुः । दृश्यत्वस्य
अकच्छेदक धर्मः यथा मिथ्यात्वे वर्तते तथा जगत्स्यपि । अतः असौ उपायवृत्तिः ।
यत्र निषाद्वयताकच्छेदकम् उपायवृत्तिर्भावति तैव विस्मयाधर्मयोर्मध्ये एकात्मस्य
मिथ्यात्वे सिद्धो सति अपरस्य सत्यत्वम् सिद्धायति । अत्र तु निषाद्वयताकच्छेदकं
दृश्यत्वादि एकमेव ।

अपरं च प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यापि प्रपञ्चक मिथ्यात्वेन समस्तताकत्वात् प्रपञ्चस्य
सत्यत्वं न सिद्धायति । प्रपञ्चसत्त्वे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य निवृत्तिः न सम्भावति । धर्मिणाः
प्रपञ्चस्याभावे प्रपञ्चस्य सत्यत्वं कदा तिष्ठेत् । प्रपञ्च-क मिथ्यात्वयोः ऐक्येन ब्रह्मज्ञानेन
प्रपञ्च-बाधिते सति प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वमिथ्यात्वादिकस्यापि बाधो जायते ।

कृत्यतयो धर्मिणि परस्परविस्मयायोः धर्मयोः मध्ये एकस्य मिथ्यात्वेन अपरस्य
सत्यत्वं न सिद्धायति । (तद्वयथा - 'तत्र हि विस्मयायोः धर्मयोः एकतरमिथ्यात्वे
अपरसत्यत्वं, यत्र निषीध्यताकच्छेदकम् उभायवृत्तिः न भवेत्, यथा च परस्परविरह-
स्ययोः परस्परात्यन्ताभावस्ययोः वा रजत्वं-रजत्वाभावायोः शुक्तौ यथा वा
परस्पर विरहव्यापकयोः रजतभिन्नत्वरजतत्वयोः तैव । 191

5-5-3 मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वनिरसनम्

जगत्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे अपि प्रपञ्चसत्यत्वं न साध्यते । यतः प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य
प्रपञ्चवत् मिथ्यात्वेन समसत्ताकत्वात् । प्रपञ्चस्य सत्यत्वे प्रपञ्च मिथ्यात्वनिवृत्तिः न
सम्भावति । येन प्रपञ्चमिथ्यात्वनिवृत्तिः तेनैव प्रपञ्चस्यापि निवृत्तिर्जायते । धर्मिणाः
भावे धर्मः न निष्ठति । तद्वयथा - 'एकस्मिन् धर्मिणि कृत्यतयोः गोत्वाश्वत्वयोः
परस्परविस्मयायोर्मध्ये गोत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि अश्वत्वस्य सत्यत्वं न प्रतितिष्ठते । तत्र
गुप्तत्वादेरपि स्थितिसम्भावात् । अतः एकस्मिन् धर्मिणि विस्मयायोः धर्मयोः
मध्ये एकस्य मिथ्यात्वे प्रतिपादिते सति अपरस्य सत्यत्वं न सिद्धायति ।

परस्परविस्मयाधर्मयोर्मध्ये एकस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वं तैव भावति यत्र
परस्परविस्मयाधर्मिणोः निषीद्धा^{मुली}भूतधर्मोऽपि विभिन्नः स्यात् । शाब्दस्यैव
रजतं नास्ति - इत्यत्र रजतत्वं रजत्वाभावं च इति परस्परविस्मयाधर्मोऽपि एकस्मिन्
मूल धर्मिणि न वर्तते । अतः तयोः मध्ये एकस्य निषीद्धो अपरस्य सत्यत्वं स्यात् ।
किन्तु 'जगन्मिथ्या' इत्यत्र मिथ्यायाः असत्यत्वेऽपि जगत् सत्यत्वं न सिद्धायति ।

अद्वैतिनां मतानुसारं मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे दृश्यत्वं हेतुः । दृश्यत्वस्यः
अकच्छेदक धर्मः यथा मिथ्यात्वे कर्तते तथा जगत् अपि । अतः असौ उभायवृत्तिः ।
यत्र निषादक्यताकच्छेदकम् उभायवृत्तिर्भावति तैव विस्मयायोर्धर्मयोर्मध्ये एकतरस्य
मिथ्यात्वे सिद्धो सति अपरस्य सत्यत्वम् सिद्धायति । अत्र तु निषादक्यताकच्छेदकं
दृश्यत्वादि एकमेव ।

अपरं च प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यापि प्रपञ्चवत् मिथ्यात्वेन समसत्ताकत्वात् प्रपञ्चस्य
सत्यत्वं न सिद्धायति । प्रपञ्चसत्वे प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य निवृत्तिः न सम्भावति । धर्मिणाः
प्रपञ्चस्याभावे प्रपञ्चस्य सत्यत्वं क्व तिष्ठेत् । प्रपञ्च-~~क~~ मिथ्यात्वयोः एकैव ब्रह्मज्ञानेन
प्रपञ्च-बाधिते सति प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वमिथ्यात्वादिकस्यापि बाधो जायते ।

प्रपञ्चमिथ्यात्ववत् प्रपञ्चसत्यत्वमपि प्रपञ्चवत् व्यावहारिकम् । एवं प्रकारेण मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे स्वीकृते सत्यपि 'एकमेवादिवतीयं ब्रह्म' ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या' इत्यादि श्रुतीनाम् अद्वैतपरकं प्रामाण्यं न व्याहृत्यते ॥

प्रपञ्चस्य निषेधेन प्रपञ्चाभावः तथा प्रपञ्चाभावस्य निषेधेन प्रपञ्चः नावशिष्यते इति यथा दृश्यं नास्तीत्यत्र एकस्य निषेधेन प्रपञ्चस्य तथा प्रपञ्चाभावस्य आयोरेव निषेधाः संजायते ।

अस्य विपरीतम् 'रजतं नास्ति' अत्र निषेधार्थं रजतं, निषेध्यताकच्छेदकं च रजतत्वम् । अत्र रजताभावस्य निषेधाः कर्तुं न शक्यते यतः निषेध्यताकच्छेदकं रजतत्वं (धर्माः) तत्र नास्ति (एवमेव रजताभावो नास्ति) अत्र निषेध्यताकच्छेदकं रजताभावत्वम् अनेन रजतस्य निषेधाः कर्तुं न शक्यते । यतः रजते रजताभावत्वं कदापि न तिष्ठति । एतदेव कारणं यत् एतादृशेषु स्था लेषु प्रतियोगिनः निषेधाः आभावस्य निषेधाच्च प्रतियोगी अवशिष्यते । अस्याः मतस्य पुष्टिः वार्तिककारेणापि कृता यथा -

'' निरुक्ताज्ञानतत्कार्ये लब्धा आत्मन्यधात्मनि ।

निषेध्यहेतौ प्रध्वस्ते निषेधोऽपि निवर्तते ॥

प्रमातृत्वादिना यावत्किञ्चिदत्र विवक्षितम् ।

तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिषिध्यते ॥

192

5-5-4 अज्ञातवादः

जगतः अलीकतायाः सन्दर्भो ये अनेके मतवादाः प्रचलिताः सन्ति, तेषु अज्ञातवादोऽपि एकः अस्ति । अन्ये सन्ति सृष्टिदृष्टिवादः, दृष्टिसृष्टिवादश्च । जगत् शराशृङ्गवत् अलीकम् । जगत् अलातवक्रवत् गन्धर्वनगरवत्, इन्द्रजातवत् अलीकम् । अज्ञातवादस्यार्थः अयमस्ति यत् जगत् नासीत्, नास्ति न भाविष्यति । जगतः सत्ता नास्ति । अलीकत्वमेव जगतः स्वस्वम् । जीवस्य तथा जगतः आपातप्रतीतिः प्रातिभासिकी कर्तते जीवेश्वरयोः विभागः नास्ति आकाशवत् आत्मतत्त्वमपि अविभाज्यं वर्तते ।

माण्डूक्यकारिकायां गौडपादेन अजातवादस्य यत् प्रतिपादनं कृतं तदनुसारं जीवस्य उत्पत्तिर्भावति । तस्य जन्माभावे न बहुत्वं युज्यते न च कर्मफलत्वम् । कर्तृभोक्तृत्वेण जीवानां या बहुत्वप्रतीतिः भावति सा स्वप्नदृश्यवत् अथवा इन्द्रजालवत् मिथ्या । तदयथा -

"न कश्चिज्जायते जीवः सम्भावोऽस्य न विद्यते ।

एतत् तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ 193

"यथा स्वप्नमयो जीवो जायते प्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भावन्ति न भावन्ति च ॥"

आत्मनः जीवस्य चानन्यत्वम् औदश्यं वर्तते । अतः जीवानां नानात्वं असंभवं । तथाहि - जीवात्मनोरन्यत्वाद्गौडपादेन प्रशस्यते । नानात्वं निन्द्यते यच्च तत्त्वेव हि समजंसम् ॥" अत्र एषा शंका उदेति यत्र यदि आत्मनः जीवस्य चानन्यत्वं नानैकत्वमस्ति तर्हि आत्मनः अतिरिक्तं जीवशब्दस्य प्रयोगः एव कथं भावति? अस्य उत्तरमिदमस्ति यत्र आत्मा अर्थात् ब्रह्म स्वमायया आत्मानं जीवत्वेन कल्पयति । आत्मा एव जीवतावस्य कल्पनीं करोति । तदयथा - कल्पयत्यात्मनाऽहम् मात्मनोऽहम् ॥ (२.१२)

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ॥ (२-१६)

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्ध्रकारे विकल्पिता ॥ (२-१७)

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ॥ (२-१९)

मायैष्टातस्य देवस्य यया सम्भोहितः स्वयम् ॥" (२-१९)

गौडपादः कथयति यत्र अखण्डम् आत्मतत्त्वमेव परमार्थसत्यम् । परमार्थसत्यं तदस्ति यस्य न प्रलयः भावति न चोत्पत्तिः । न च बद्धो भावति न च साधाकः, न मुक्तो भावति न च मोक्षः । तदयथा -

"न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधाकः ।

न मुमुक्षुर्न वैमृशत इत्येता परमार्थता ॥" 194

193- (क) अद्वैतवेदान्त मे तत्त्व और ज्ञान (उर्मिला शर्मा) पृ० 123
 (ख) अद्वैतवेदान्त- राममूर्तिशर्मा- 141- (ग) मा० का० 3/48, 41 71
 194- गौ का० 2-32 (५) आत्मा देवः स्वमायया (पादभेदः)

आत्मा अजः अस्तीति सत्यम् तथापि ये जनाः अस्मात्मानोऽपि जन्मकल्पनां कुर्वन्ति
 तै इदं ज्ञातव्यं यत् यः पदार्थः अजन्मा मरणरहितः च अस्ति तस्य जन्म कथां भावेत्
 अमृतस्य मर्त्यत्वं मर्त्यस्य चामृतत्वं कदापि न संभावति । तद्वन्तः - 'न भावत्यमृतं
 मर्त्यं' न मर्त्यममृतं तथा । प्रकृतेरन्यथाभावो न कथांचिद् भाविष्यति ॥ १५
 पंचदश्याः चित्रदीपप्रकरणौ विद्यारण्यमुनिरपि एवं कथयति यत् चित्रस्थानि क्स्त्राणि
 यथा वस्त्राभासाः कर्तन्ते (यतः वस्तुतः शित्तिरेव तत्सर्वम्) नतु वस्तुतः क्स्त्राणि
 तथैव एकमात्रमद्वयतत्त्वमेव सत्यम् । अद्वयतात्वस्य शित्तौ ईश्वरजीवजगदस्मिन् यत्
 किंचिद् दृश्यते तत्सर्वम् कल्पनामात्रम् । -
 तद्वन्तः -

चित्रार्पितमनुष्याणां क्स्त्राभासाः पृथक् पृथक् ।

चित्राधारेण क्स्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥

गौडपादाचार्यस्य उपर्युक्तानां कथनानां विवेकेन एतत्स्पष्टां भावति यत्

शंकराचार्यात्पूर्वम् अजातवादः प्रवर्तितः अभवत् । गौडपादाचार्यनिरूपितस्य अजातवादस्य
 प्रभावः शंकराचार्यस्य अद्वैतवादे स्वभाविकस्मरणे दृश्यते किन्तु उपाध्यायराचार्ययोः
 सिद्धान्तेषु किंचित् वैषम्यम् उच्यते । अजातवादविषयेऽपि किंचित् वैषम्यं कर्तते ।
 शंकराचार्यस्य विवर्तवादः सुप्रसिद्धो कर्तते । अतः एतत् कथयितुं शक्यते यत् अजात-
 वादस्य शंकराचार्य वाचस्पतिमिश्र प्रभृतिभिः उपेक्षा न कृता किन्तु तस्य प्रकारान्तरेण
 समाजस्य कृतम् ।

५-५-५ दृष्टिभ्रष्टवादः

दार्शनिकचिन्तनस्य प्रमुखाविषयेषु जगत् स्वप्ननिर्गुणयोऽप्यन्यतमो वर्तते ।

अस्मिन् सन्दर्भे स्वभावतः एव एतादृशाः प्रश्नाः समुदिताः भावन्ति यथा जगत्

उद्भावः - कस्माज्जातः ? किमस्ति अस्य कारणम् ? कोऽस्य स्रोतपादकः उद्भावको वा ?

जगत् सत्यम् अस्ति मिथ्या वा ? ब्रह्मणा सह अस्ति कश्चित् अस्य सम्बन्धो न वा ?

जगत् उत्भावे जीवस्य किं स्थानम् ? जीवब्रह्मणोः ऐक्ये जीवस्य मोक्षो वा जगत्

स्थितिः कीदृशी ? एतेषाम् अन्येषां च प्रश्नानां समाधानाय बहोः कालाश्च बहुभिः

दृष्टिभिः मुनिभिः शास्त्रप्रवर्तकैः भाष्यकारैः व्याख्याकारैश्च सत्तां प्रयत्नाः कृताः अनेके च सिद्धान्ताः समुद्भाविताः । किन्तु तेषु सिद्धान्तेष्वपि जगत्-कारणताविषये आचार्याणां तथैव ऐक्यमयं नास्ति, यथा तेषाम् अन्येष्वप्यनेकेषु दार्शनिकमतवादेषु न दृश्यते । नैकेषु एतादृशेषु जगदस्वस्मपरकेषु अथवा जगद-कारणतासम्बन्धीषु सिद्धान्तेषु प्रकाशात्म्यप्रतिष्ठातिभिः आचार्यैः प्रवर्तितः 'दृष्टिसृष्टिवादः' अपि एकोऽस्ति । अस्यैव यद् किञ्चिद् विवेचनम् प्रस्तूयते ।

दृष्टिसृष्टिवादस्य अद्वैतवेदान्तीय-विचारपरम्परायाः आधारः अपि भागवत्-पादशंकराचार्यस्य 'ब्रह्म सूत्रभाष्यम्' एव अस्ति । 'ब्रह्मसत्यं जगत्मिथ्या' जीवो ब्रह्मैव नापरः' इत्यादि-श्रुतिवाक्यानां भाष्योपभाष्येषु विभिन्नैर्वा आचार्यैरपि विभिन्नाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः ।

शंकरोत्तरवर्तिभिः आचार्यैः शंकरभाष्ये समुल्लेखानाम् विचाराणां व्याख्यानवसरेषु ये वादाः औपचारिकप्रेण प्रवर्तिताः, तेषु वाचस्पतिमिश्रस्य अक्येदवादः, प्रकाशात्म्यतः प्रतिबिम्बवादः सुरेश्वराचार्यस्य आभासवादः, प्रकाशानन्द-यते 'दृष्टिसृष्टिवादः' चित्सुखाचार्यस्य सृष्टिदृष्टिवादश्च प्रमुखाः कर्तन्ते । प्रायः एते सर्वे एव वादाः जगत् मिथ्यात्वं ब्रह्मणः जीवस्य च नापरत्वं प्रतिपादयन्ति । किन्तु मिथ्यात्वस्य व्याख्याने तथा जगत्-कारणत्वविषये, एतेषां मतहीनाः कर्तन्ते । माध्यमिकबोधधानां शून्यवादः, शृङ्गाचार्यबोधधानां विज्ञानवादः, सर्वज्ञात्ममुनेः एकधीववादः अपि अस्मिन् सन्दर्भे उल्लेखनीयाः कर्तन्ते, किन्तु अत्र दृष्टि-सृष्टिवाद एवास्त्यस्माकं प्रमुखतया विचारविषयः ।

अत्र कोऽयं दृष्टिसृष्टिवादः? अस्य प्रश्नस्य स्वस्वबोधार्थं तथा निर्णयार्थं मधुसूदनसरस्वत्या अद्वैतसिद्धौ समुद्भावनानि समालोचितानि च लक्षणानि सर्व-प्रथमं द्रष्टव्यानि भवन्ति ७ । मधुसूदनसरस्वतया अद्वैतसिद्धौ जगत् मिथ्यात्वसिद्धा-र्थं दृष्टिसृष्टिवादस्यापि उल्लेखः न कृतः । स कथयति यत् 'श्रुतिस्मृत्यन्तर्नादिवत् दृष्टिसृष्टयन्यथानुपपत्त्यापि जगत् मिथ्यात्वसिद्धिः । 'अथा केन दृष्टिसृष्टिः' (इत्यस्य प्रश्नस्य समाधानार्थं) मधुसूदनसरस्वती पूर्वपक्षेण सिद्धान्तमहात्वेन च दृष्टिसृष्टिशब्दस्य दशसंख्याकानि व्याख्यानानि निर्वचनानि वा निर्दिशति तेषां स्वस्मिन् विश्लेषाणां च निम्नलिखितप्रेण निर्दिष्टं शक्यते -

अथा केयं दृष्टिसृष्टिः (1) दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा, (2) दृष्टिव्यतिरिक्त-
 सृष्ट्यभावो वा, (3) दृष्टिव्यतिरेकेण सृष्ट्याभावो वा (4) दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा
 (5) दृष्टिसमानकालीनसृष्टिर्वा, (6) दृष्टिसमानसत्ताक्सृष्टिर्वा, (7) सदसद्विलक्षणत्वं
 वा (8) त्रिविधासत्त्वबहिर्भूतत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं वा, (9) अज्ञातसत्त्वाभावो वा,
 (10) ज्ञातैकसत्त्वं वा । आद्ये, वृत्तिस्मा चैतन्यस्मा वा दृष्टिरभिमतः । प्रथमे
 चरमवृत्तिविषयब्रह्मणोऽपि दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः द्वितीये, सर्वदाऽपि सृष्ट्यापत्तिः ।
 न द्वितीयः, चैत्रेण सृष्टः मया दृष्ट इति विलक्षण्येन व्यवहारानुपपत्तिः । न
 तृतीयः, 'ज्ञातो चाटः, न ज्ञानमि'ति अनुभावविरोधात् । न चतुर्थः, एकसामग्री-
 प्रसूतत्वेन चाटोदेदृष्टयभिन्नत्वेन अनन्तरोक्तदोषात् । न पंचमः, शाब्दादिज्ञानसमान-
 कालीन(कालोत्पन्न) चाटादौ सिद्धसाधनात्, तदवदन्यत्रार्थान्तरापत्तेश्च । न षष्ठः
 उपायसत्त्वैरुपपत्तैः सिद्धसाधनात् । न सप्तमः, अत्येवमिध्यात्वेन तद्वसाधानायैव
 तदुपन्यासानुपपत्तैः । नाष्टमः, त्रिविधासत्त्वमध्ये प्रातिभासिकसत्त्वस्याप्यन्तर्भाविन
 दृष्टिसृष्टित्वक्षौ तदवति जगति तदवहिर्भावानुपपत्तैः । न नवमः, तुच्छसाधारण्यात् ।
 न दशमः, सुखादौ सिद्धसाधनात्, तदवदन्यत्राप्यर्थान्तराच्चेति चेत् । दृष्टिरेव
 सृष्टिरिति ।

अपर्युक्तप्रकारेण विकल्पितेषु नवमं दशमं च पक्षं विशेषणान्तरयोगेन
 विशेषयन् सिद्धान्तमाह - न, दोषप्रसूतत्वं निबन्धानस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वा-
 भावस्य वा, प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा, दृष्टन्तरावेक्ष्यत्वे सति ज्ञातैक-
 सत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । तथा च न सुखादयंशौ सिद्धसाधनात्, तदवदन्यत्रार्थान्तर-
 वा ॥ सिद्धान्तपक्षस्यायं सारः अस्ति यत् ज्ञातैकसत्त्वं नाम स्वज्ञानव्याप्यत्वम् अर्थात्
 यदा यदा विषयः तदा तदा ज्ञानम् ।

अस्य सिद्धान्तपक्षस्य सन्दर्भो एषा शंका उदेति यत् - 'यदि दृष्टेः समान-
 मेव सृष्टिः अवस्थायिनी वर्तते, तर्हि जीवः, ईश्वरः विशुद्धचैतन्यम् इत्येतेषाम् यत्
 अनादित्वप्रतिपादनं क्रियते, तस्य सिद्धिः कदा सम्भावति? अस्याः शंकायाः
 समाधानम् एवं क्रियते यत् दृष्टिसृष्टिसमत्वे सत्यपि प्रपञ्चः कारणास्त्रेण स्थायी वर्तते ।
 अतः यत्र कुत्र जीवेश्वरप्रभृतीनाम् अनादित्वं प्रतिपादितं, तत्रापि अनस्यूतकारणात्वम्
 समीक्ष्यैव तथोक्तम् ।

दृष्टिसृष्टिवादस्य प्रतिपादनं गौडपादकारिकायां योगवासिष्ठे तथा संक्षेप-
 ॥ पि दृश्यते । तद्वथा - 'मिथ्यादृष्ट्या एवमाः सृष्टयो मोहसृष्टयः स्वप्नद्वीन
 दृष्टिसृष्ट्या पुनः पुनः । सौवान्येव विकल्पमविद्या परिकल्पते ॥ तथा
 कारिकायाम् 'स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धार्चनगरं यथा तथा विश्वमिदं दृष्टं
 विचक्षाणैः ॥ ११८ ॥ केतव्यं सर्वज्ञावानां स्वप्नमाहुर्मनोषिणः । अन्तःस्थानास्तु
 हेतुना ।

संदीपशारीरके सर्वज्ञात्ममुनिस्तु अपि जाग्रत पदार्थानां भित्त्यात्वं स्वप्नदृष्टान्तेन
प्रतिपादितम् । तद्वद्व्याख्या - "आबोधतः सकलमेव हि सत्यमिध्या, भ्रान्तिप्रमाणविनि-
र्क्यनिवर्तकत्वम् । स्वप्नेऽपि द्रष्टृमिदमेवमिहापि जाग्रतकाले भावत्वखिलाभापरमात्मबोधाय 199"
दृष्टिप्लुष्टिवादविषये ये अन्ये आक्षेपाः यत्र तत्र समुद्धाविताः दृश्यन्ते तेषु केचित्
निम्नलिखिताः सन्ति -

(1) यदि दृष्टिपृष्टिवादः आधीयते, तर्हि एषा शंका उदेति यत् ज्ञानात्पूर्वं घटादेरस्तत्वात् घटेन सह इन्द्रियसन्निकर्षः कथं स्यात्? अस्याः शंकायाः समाधानम् एवं क्रियते यत् प्रतिकर्मव्यवस्थायाः उपपादनं मन्दाधिकारिणां कृते वर्तते, न तु ज्ञानिनां कृते । (2) दृष्टिपृष्टिवादानुसारं विषयाभावे सति ज्ञानस्यापि अभावः प्रसज्यते । एवं सति च 'इदं रजतम्' इत्यत्र ऋग्मसमये अधिष्टानस्य ज्ञानं कथं सम्भाव्यम्? अस्य प्रश्नस्य समाधानमिदमस्ति यत् ऋग्मकाले शुकितत्वात् अधिष्टानस्य अस्तित्वेऽपि ज्ञानस्य अवस्थितौ तत्र कश्चित् विरोधः नास्ति । यतः दृष्टिपृष्टिवादानुसारं

196- सिद्धान्तबिन्दुः - पृ० 92' 197- यो० वा० 3-114-56
198- म०का० 2-31 199- सं० शा० 2-22
(५) भा.व्य. 2.1

प्रातिभेदाः यथा ज्ञानस्य विषयाः भावन्ति, तथैव अज्ञानस्यापि विषयाः भावन्ति । तद्वयथा - 'नहि सत्ता काल इव सत्ताविरह कालेऽपि अज्ञानं विरह्यते । 200

(3) दृष्टिपृष्टिवादे अंगीकृते सति 'हृदं रूपम्' 'नेदं स्वरूपम्' इति ज्ञानयोः भिन्न-विषयत्वेन बाध्यबाधाकक्षाक कथम् उत्पद्यते ? अस्योत्तरम् हृदमस्ति यत् भिन्न-विषयत्वेऽपि विषययोः सात्त्व्यात् स्वप्नबाध्यबाध्योरिव सदृशविषयकज्ञानानामपि बाध्यबाधाकोपपत्तिः संभावति । (4) दृष्टिपृष्टिपक्षे रजतवत् रजताभावेऽपि मिथ्या अतः प्रातिभासिकरजतस्य व्यावहारिकरजताभाक्त्वात् बाधाः कथां भावेत् ? बाधाश्च अनुभावसिद्धाः । अस्य प्रश्नस्य समाधानं हृदमस्ति यत् यथा स्वप्नदार्थानां स्वप्नदाः बाधाः अनुभावसिद्धाः यथा वा व्यावहारिकस्य तमसः व्यावहारिकात् प्रकाशात् बाधाः संभाव्य, तथैव प्रातिभासिकस्य रजतस्य प्रातिभासिकात् रजताभावात् बाधाः संभावति ।

(5) यदि दृष्टिपृष्टिवादे स्वीक्रियेत तर्हि सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मादि विभागस्य प्रतीयमानत्वं कथां सिद्धयेत् ? तथा सति च तुरियावस्थायां जीवस्य लये ब्रह्मणि कथां संभावेत् ? अस्योत्तरम् हृदमस्ति यत् सुषुप्तौ कार्यक्षेपेण संस्काराणाम् अभावेऽपि कारणक्षेपेण संस्काराणां स्थितिः वर्तते एव । अतः सुषुप्ति-अवस्थातः तुरियावस्थायां ब्रह्मणि क्लियार्थाद् जीवस्य उत्थानम् अनुपगन्तुं नास्ति ।

(6) दृष्टिपृष्टिरपि दृष्टिपृष्टिस्मत्त्वात् (अर्थात् दृष्टिपृष्टिरपि दृष्टिपृष्टित्वेन) छाटादेः अदृष्टिपृष्टित्वात्पत्तिः स्यात् ?

अस्याः शङ्कायाः समाधानमिदमस्ति यत् ज्ञानस्य क्षेत्रेऽपि विषयस्य अक्षेपत्वाभावेन दृष्टिपृष्टेः दृष्टिपृष्टित्वेऽपि छाटादेरपि दृष्टिपृष्टित्वोपपत्तिः संभावति ।

(7) दृष्टिसृष्टिपक्षौ समावृते सति प्रत्यभिज्ञायाः विरोधो जायते, यतः पूर्वकाले प्रतीतस्य वस्तुनः सत्ता कर्तमानकाले भावितुं न शक्नोति ।

न चैषा भ्रान्तिः दीपादौ परिणामभेदस्यैव ह्य बाधाकस्याभावात्?

शान्त्कालानां आत्मशान्तानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । आत्मनि एकस्मिन्तिरेक-
कालावच्छेदेन घटादौ प्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिः । एककालावच्छिन्नघटादौ आत्मनि
बाधे बाधाकाभावात् । अस्य प्रश्नस्य समाधानमिदमस्ति यत् आत्मनः शान्ताः
ये घटादि पदार्थाः सन्ति तेषां प्रत्यभिज्ञाः हि भ्रमस्मा एव कर्तते । अतः दृष्टि-
सृष्टिवादस्य प्रत्यभिज्ञा सह विरोधो नास्ति ।

(8) यदि दृष्टिसृष्टिवादः स्वीक्रियते तर्हि 'सौर्यं देवदत्तः' इति दृष्टान्तम आश्रित्य
तत्त्वमस्मादि वाक्ये जहदजहत्लक्षणाया ऐक्यस्थापनम् असंगतं स्यात्? यतः चैतन्यगत-
भेदवत्त आदौ हि दृष्टिसृष्टिस्मत्त्वात् बाधितः जायते ।

अस्या शङ्कायाः समाधानमिदमस्ति यत् यद्यपि धर्मवत् धर्मभेदोऽपि
बाधित इति जहदजहत्लक्षणायाः हि न युज्यते, तथापि यदा धर्मभेदो बाधान्न
गृहीतः, किन्तु धर्मभेद एव, तदा 'सौर्यमित्यादौ जहदजहत्लक्षणासंभवेन दृष्टान्त-
त्वोपपत्तिः कर्तते एव ।

(9) दृष्टिसृष्टिवादे स्वीकृते सति साक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभा-
वात् तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततो मुञ्चितर्त्नस्यादिति? अस्य समाधानमिदमस्ति यत् अबाधित-
विषयत्वेनैव तत्त्वज्ञानत्वोपपत्तिः तस्य च दृष्टिसृष्टित्वेऽप्यधीते ।

(10) दृष्टिसृष्टिवादे स्वीकृते सति 'ध्रुवा द्योर्ध्रुवा पृथ्वी ध्रुवासः पर्वता इमे
ध्रुवं विश्वमिदं जगदित्यादि श्रुतिविरोधाः स्यात्? अस्य समाधानमिदमस्ति यत् अनित्य-
तावादिभिरपि ध्रुवेत्यस्यान्वयान्वये आवश्यकं दृष्टिसृष्टिप्रतिपादकानुरोधेन आकम्ब-
संतानाविच्छेदपरत्वमेवोक्तम् । अन्यथा 'ध्रुवो राजेत्यादावक्ते । अर्थात् ध्रुव इदस्य
अर्थः - 'चिरकालस्थायिता' इत्यस्ति न्तु नित्यता ।

(11) ननु सुषुप्तौ प्राणादि प्रपञ्चस्य सत्त्वात् किमर्थं पुनः सृष्टिरिति वाच्यम् न्तु
तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् किञ्चित् यत् पश्येत् ह्यग्निना सुषुप्तौ स्रक्कार्यप्रपञ्च-
लक्षणवणात् ।

अस्योत्तरमिदमस्ति यत् 'हिता नाम नाड्यो हृदयात्पुरो त्तमणिप्रतिष्ठन्ते, नाड्याः

प्रत्यक्सृष्ट्य पुरीतति शीते' इत्यादिना सुषुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्तये नाडीसत्त्वं प्रतिपादयते । नतु सुषुप्तिकालेऽपि वायवान्तरविरोधात् । प्राक् सत्त्वमात्रेण च क्रमाभिधानपर्याप्तेः ।

(12) यदि दृष्टिसृष्टिवादः स्वीक्रियते तर्हि 'यथोर्णनाभिः, यथाग्नेः क्षूद्रा विस्फुलिङ्गा, सर्वे लोका' इत्यादयुजतयः अप्युक्ताः स्युः ? यत् दृष्टिसृष्टिवादानुसारं स्मृतायां तन्तोः कारणत्वमग्नौ च विस्फुलिङ्गानां जनकत्वं न संभावति । अस्य समाधानम् इदमस्ति यत् अर्णनाभ्यादेस्तत्त्वादिजन्मोचितस्तु लौकिक भ्रमसिद्धाकार्य-कारणभावप्रसिद्धिद्वयम् अनुद्धाय सर्वलोकादिसृष्टिश्च तत्तद्वद्विष्टव्यवहितमभिप्रेत्य उच्यते ।

(13) दृष्टिसृष्टिवादे एकः एव जीवः जगत् सृजनं करोति । अतः दृष्टिसृष्टिवादे अंगीकृते सति एकविधात् कारणत्वं विविधास्य जगत् सृजनं कथं संभावति ? अस्य प्रश्नस्य समाधानमिदमस्ति यत् दृष्टिसृष्टिवादेऽपि एकः जीवः जगत् रचयिता इति न प्रतिपादयते । अपितु येन अज्ञानेन जीवः विशिष्टः भवति तस्य विशीलणभूतस्य अज्ञानस्य वैचित्र्यमेव जगति परितक्ष्यते । न चाविद्या सह कृत जीवकारणत्वे जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः, जगदुपादानस्य विचित्रशक्तिक्त्वात् ।

अस्य कथनस्य समर्थनं योगवासिष्ठवार्तिकादि ग्रन्थेष्वपि दृश्यते ।

तथाहि - 'अविद्यायोन्मयो भावाः सर्वे मी बुद्धाबुद्धा इव । अणुमूढ भूय गच्छन्ति ज्ञानैर्क जलधौ लयम्' इत्यादि । तस्मात्ब्रह्मातिरिक्तं कृत्स्नं दैवतजातं ज्ञानेनैव विद्यकमेवेति प्रातीतिकसत्त्वं सर्वस्येति । विश्वं रज्जुसर्पादिवत् प्रातीकासिकमात्रम् । सुषुप्तीस्थितस्य जीवस्य दृष्टिरेव सृष्टिः ।

अत्र एतदपि ज्ञातव्यं वर्तते यत् 'दृष्टिसृष्टिवादस्य सम्बन्धो अद्वैतवेदान्तिनां परस्परं मतैर्भेदं नास्ति । एकं मतमिदमस्ति यत् जाग्रतकालिकपाटादिकानानां स्थितिरपि स्वप्नकालिक पदार्थानां स्थितेः समाना । अतः जाग्रदकालिकपाटादि जाग्रति-कपदार्थानाम् अनुभावः अपि चाक्षुषः नास्ति । यत् अर्थासृष्टे पूर्व' अर्थः सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षः नास्ति ।

अस्य मतस्य विरोधो किमिति : एषा शंका उद्भाव्यते यत् यदि जागतिकपदार्थाः कल्पिताः सन्तीति मन्येत, तर्हि तेषां कल्पयिता कः ? अविद्या-पाधारहितः आत्मा अथावा अविद्यापहित आत्मा ?

प्रथमः पक्षः न युक्तः । मोक्ष-प्रपञ्चायोर्मध्ये भीदान्भावस्य प्रसङ्गतत्वात् । द्वितीय-
पक्षोऽपि नाशयणीयः । यतः अविद्या स्वतः कल्पिता, अविद्यायाः कल्पनात् पूर्व-
मेव अविद्योपहितस्य आत्मनः अस्तित्वम् असंगतं स्यात् । अविद्यायाः कल्पनात् पूर्वम्
अविद्योपहितस्य आत्मनः कल्पना न युक्ता ।

किन्तु उपर्युक्तद्वितीयपक्षो उद्भावितायाः शंकायाः समाधानम् एवं प्रकारेण
कृतं शक्यते यत् पूर्वपूर्वकल्पितया अविद्याया उपहितः आत्मा एव उत्तरोत्तरायाः अविद्यायाः
कल्पयिता । केषाञ्चित् विदुषाम् इदं मतमस्ति यत् अविद्यादिषाट्-पदार्थानाम् अना-
दित्वम् अस्ति । अतः तेषु दृष्टिसृष्टिवादः चरितार्थो न भवति । किन्तु अविद्यायाः
भिन्नः यः कार्यप्रपञ्चः अस्ति तस्मिन् एव दृष्टिसृष्टिवादः चरितार्थो भवति । 201

मण्डनमिश्राणां मते सर्वं द्रवैतज्ञातं अविद्याकल्पनामात्रं भवति । अविद्या-
कृता एव 'एकमेव अद्वितीयं चैतन्यं जीवस्यैव जगदस्यैव ईश्वरस्यैव च प्रतिभासते । यथा
रज्जुसर्पस्य तज्ज्ञानस्य च एकस्मात् अज्ञानादुत्पत्तिः भवति, तथैव एकस्मात् अज्ञानात्
जीवः जगत् तज्ज्ञानं च उत्पद्यन्ते । अतः सर्वं दृश्यं जगत् प्रातिभासिकं वर्तते । तस्य
व्यावहारिकी सत्ता नास्ति । दृष्टेः अर्थात् ज्ञानात् बहिः न कस्यापि वास्तुनः अस्तित्वम् ।
यत्तु ज्ञाने न प्रतिभासते तन्नास्ति । जीवस्य एतद् मिथ्या विषयदर्शनं एव मिथ्या
विषयसृष्टेः मूलम् । जाग्रदविषयाः अपि तथैव अविद्याकल्पिताः सन्ति, यथा
स्वाप्नाविषयाः मानसकल्पिताः भवन्ति ।

जीवस्य मिथ्यात्वेन विषयदर्शनं विषयभोगादेरपि मिथ्यात्वम् साधयति ।
एवं प्रकारेण यावत्पर्यन्तं जीवस्य मिथ्यादर्शनं तावत्पर्यन्तमेव दृश्यप्रपञ्चस्य अस्तित्वम् ।
इष्टुः जीवस्याभावे दृश्यप्रपञ्चस्यापि अभावः । इत्थं जीवस्य दृष्टिरेव विश्वसृष्टेः
कारणम् । अतः अयं सिद्धान्तः दृष्टि सृष्टिवादः इत्युच्यते ।

वाचस्पतिमिश्रस्य मते इदं विश्वं जीवताविद्यायाः विलासमात्रम् । स कथयति
यत् - 'पूर्वपूर्वविष्णुसंस्कारः अविद्यायाः मूलम् । पूर्वतन्मसंस्कारात् अध्यासश्च संस्काराः ।
तथैव अध्यासविष्णुसंस्कारयोः चक्रम् अनादिकात् आवर्तते । जीवः स्वीयसंस्कारानुसारं
दृश्यजगत्प्रपञ्चं निर्मिमीते । अविधिः कृष्टविष्णु एव दृश्यप्रपञ्चसृष्टेः मूलम् । 202

201- सिद्धं ते
202- भवतीति ।

वाचस्पतेः एनम् कथानमाश्रित्य विद्वदभिः स्तुद्यते यत् अस्मिन् कथाने
दृष्टिसृष्टिवादः प्रसज्यते इति । यदि एवं स्वीक्रियते तर्हि अस्य सामंजस्यं लोकवस्तु
लीलाकैवल्यम्' (ब्र० सू० २-१-३३) (विश्वसृष्टिः परमेश्वरस्य लीलामात्रम्) इत्यनेन
सूत्रेण सह कथां भावेत् ?

अस्मिन् विधाये वाचस्पतिसमर्थकैः आचार्यैः क्वं कथ्यते यत् वाचस्पतिमिषेण
ज्ञानकाले एव ज्ञेयविषयस्य सत्ता न स्वीकृता, अपितु अज्ञानावस्थायामपि विषयस्य
सत्ता स्वीकृता । जाग्रतपंचस्य व्यावहारिकसत्यत्वमपि स स्वीकरोति । वाचस्पतिः
उपाधिभेदेन जीवानां बहुत्वमपि स्वीकरोति । एवंकारेण ज्ञेयसृष्टि-
वादस्य अकथ्येदवादस्य च ऐक्यं नास्ति । अतः वाचस्पतिमिषः 'दृष्टिसृष्टिवादस्य'
समर्थकः नास्ति । वाचस्पतिमिषः सुरेश्वराचार्य-प्रकाशात्प्रतीयति किं सुखाचार्यप्रभृतिभिः
दृष्टिसृष्टिवादः न समर्थितः । तत्र सन्ति उपर्युक्तातिस्त्रितान्यन्यान्यपि कारणानि
तदयथा -

- (१) दृष्टिसृष्टिवादे स्वीकृते सति वेदोक्तयज्ञादीनां स्वर्गादीनां च मिथ्यात्वं स्यात् ।
दृष्टिसृष्टिवादानुसारं प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञेयविषयादीनां च किं प्रमादत्वात् वेदस्य
अप्रामाण्यम् आपतेत् ।
- (२) दृष्टिसृष्टिवादः जगत् व्यावहारिकसत्तायाः निराकरणं करोति, किन्तु अकथ्येद-
वादे जगत् व्यावहारिकी सत्ता स्वीक्रियते ।
- (३) विज्ञानवादि-बौद्धाणां मतानुसारम् आत्मनः अस्तित्वं नास्ति । किन्तु दृष्टि-
सृष्टिवादे आत्मस्य पदार्थस्य पारमार्थिकसत्यता स्वीक्रियते ।
- (४) आभासबुद्धि-मतानुसारं जाग्रतिकपदार्थानां मृत्ता तात्पर्यन्तं कर्तते,
यात्पर्यन्तं परमार्थसत्यस्य बोधाः न जायते । किन्तु दृष्टिसृष्टिवादिनां मतानुसारं
जाग्रतिकविषयाणां सत्ता दृष्टिसमकालिकी एव कर्तते ।
- (५) वाचस्पतेः मतानुसारं यद्यपि प्रपञ्च जीवश्रितायाः अविद्यायाः परिणामः अस्ति
प्रतिजीवं च प्रपञ्चभेदः अस्ति, तथापि वाचस्पतिः प्रमाणप्रमेय प्रभृतीनां व्यावहारिकी
सत्तां स्वीकरोति । व्यावहारिक पदार्थानां ज्ञानं जीवाः इन्द्रियाश्रितप्रमाणानां
माध्यमेनैव निष्पादयन्ति । मधुसूदनसरस्वत्या सिद्धान्तबिन्दौ एकजीववादस्य

दृष्टिदृष्टिवादेन सह अभिन्नत्वं प्रतिपादितम् । 'इमेव दृष्टिदृष्टिवादमाचक्षते
एवं प्रकारेण तेन एतदपि प्रतिपादितं यत् जीवः एक एवास्ति इति । किन्तु वाचस्पतिः
अनेक जीवाश्रितनेकाविद्यावादसिद्धान्तम् अनुसरति ।

अतः वाचस्पतेः अनेकजीवाश्रितनेका विद्यापरके अव्येष्टवादे दृष्टिदृष्टिवादः
अन्तर्भूतो न भावति इति अस्मदीयो विचारः ।

5-5'-6 सृष्टिदृष्टिवादः

सगुणः मायामयः परमेश्वरः त्वं आपेक्षिकं सत्यम् जगदसृजति । तच्च जीवानां
दृष्टौ चरं भावतीति अयं मतवादः 'सृष्टिदृष्टिवादः' इत्याख्यायते । अस्य मतस्यानुसारं
प्रपञ्चस्य आरम्भाकाः षाट् पदार्थाः अनादित्वेन स्वीक्रियन्ते ।

(1) अधिष्ठानभूतं ब्रह्मचैतन्यं (2) ईश्वरः (3) जीवः, (4) जीवेश्वरयोर्भेदः

(5) अविद्या (6) अविद्यायां विशुद्धा चैतन्येन सह सन्वन्धाः ।

सृष्टिदृष्टिवादिनां एषा विचारः अस्ति यत् श्रुतिनिर्दिष्ट-क्रमानुसारं सृष्टं
जगत् अशतसत्तया युक्तम् अस्ति । तत्तत् विषयेषु तत्तत् प्रमाणानां प्रकृतेरनन्तरम्
आवरणभङ्गद्वारा तत्तत् विषयाणां अपरोक्षानुभवाः भावति । अतः सृष्टिः
दृष्टेः जननी अस्ति ।

अस्य मतस्य ग्राह्यत्वमपि भाष्यभामतीकारप्रभृतिभिर्न स्वीक्रियते । जगत्
ब्रह्मणो विवर्तते इति । अत एतेषाम् अद्वैतवेदान्तिनां अनुसारं विवर्तवाद एव ग्राह्यो
ननु सृष्टिदृष्टिवादः । केचंचिद् विदुषां मतानुसारं दृष्टिश्चैविकः श्रुष्टिदृष्टिवाक्यं विवर्तवक्यम्
द्वयभेदो वर्तते किन्तु मम मतानुसारं तत् अस्मिन्मते ।

5-5-7 विवर्तवादः

स्वस्मेण अवस्थितस्य वस्तुनः अन्यथाभावे द्विधा भावितुम् अर्हति
परिणामस्मेण विवर्तस्मेण च तत्र सत्त्वतोऽन्यथा प्रथा परिणामः । वस्तुनः
यथार्थात् स्वस्मिं परित्यज्य वस्तुन्तराद्विः परिणामः । अतस्त्वतोऽन्यथाप्रथा
विवर्तः । वस्तुनः स्वस्मापरित्यागेन स्वस्मान्तरेण मिथ्याप्रतीतिः विवर्तः । यदा
किञ्चन कारणभूतं वस्तु अवास्तविकत्वात् कार्यस्य वस्तुन्तरत्वं प्राप्नोति तदा प्राथमिक-
वस्तुनः द्वितीयवस्तुस्मेण विवर्तः इत्युच्यते । यथा रज्जुः स्वस्मापरित्यागेन सर्पाकारेण
मिथ्या प्रतिभासते । एवं शुकतेः मिथ्या रजतस्मेण भानं विवर्तः । विवर्त कार्यकारणयोः
विषयमा सन्ता भावति । मुख्यतः धर्मराजाध्वनिन्द्रेण वेदान्तपरिभाषायां -

‘विवर्तो नामोपादानविशमसत्तावकार्यापत्तिः’ इति । तथा च त्वोपादानसत्ता-
विशमसत्तावत्त्वे सति कार्यत्वं विवर्तत्वं इति लक्षणां पर्यवस्यति ।

परिमलकारः अप्ययदीक्षितः परिणामविवर्तयोः प्रयोगम् एवं करोति -
‘तत्त्वतोऽन्यथाभावाः परिणामः, अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्तः (1-2-21)
इति ।

परिणामवादः अद्वैतसम्मतो नास्ति । यतः यदि जगत् ब्रह्मणः परिणाम
इत्यंगी क्रियते तर्हि जगतः उपादानकारणात्वेन ब्रह्मैव अंगीकर्तव्यम् । तथासति ब्रह्मपि
विवर्तः जायेत तथा ब्रह्मणः अविकार्यत्वस्य व्याख्या कर्तुं न शक्येत । अतः तन्न
कृतम् । यतः ‘पारमाथिकेन च स्मृणा सर्वव्यवहारातीतमपरिणामवतिष्ठते’ इति
भाष्यवाक्यानुसारं ब्रह्म विना अन्य तत्त्वानि जगत् कारणात्वेन अंगीकर्तुं न शक्यन्ते ।

विवर्तवादानुसारिण ब्रह्म जगतः विवर्तः एव । रज्जुसर्पदृष्टान्ते रज्जुः येन
प्रकारेण सर्पस्मि विवर्तं प्रतीयते, तथा ब्रह्म जगतः विवर्तोपादानकारणास्मृणा तिष्ठति ।
एवं पारमार्थिकसत्यस्य ब्रह्म व्यावहारिकव्यवहारेण भासते इति इदं जगत् ब्रह्मणः
विवर्तसमम् ।

ननु चिन्मात्रं ब्रह्म जडस्मृणा परिणामं लभते इति चेत् न । ब्रह्मणि परमार्थतः
परिणामो नास्ति । वस्तुतः अपरिणामी एव परिणामत्वेन भासते । अत एव च
‘‘सर्वं श्रृङ्गात्त्विदं ब्रह्म’’ ‘‘आत्मैवेदं सर्वम्’’ ‘‘नेह नानास्ति । किञ्चन’’ ‘‘सदेव
सौम्येदमग्र आसीत् इत्यादयः श्रुतयः अद्वैतवादं स्थापयन्ति । एवमेव वेदेऽपि ‘इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते’²⁰³ स्मं स्मं प्रतिस्मो कृणुव तदस्य स्मं प्रतिचक्षणाय’’ इत्यादयः
श्रवः स्फुटतयैव भौदज्ञानस्य मायानिबन्धान्तत्वं प्रतिपादयन्ति ।

एवं श्रुत्यन्तरे भौददर्शननिन्दा च स्पष्टा भवति - ‘‘मृत्योस्स मृत्युमात्नोति’’
‘‘च इह नानेव पश्यति’’ इति । ततश्च अद्वितीयं ब्रह्मैव पारमार्थिकम् भौदज्ञानं च
अविद्योपाधिकमेव इति निश्चेतव्यम् ।

ब्रह्मणि न कोऽपि धर्मः अस्ति । निधर्मकत्वं, नित्यशुद्धाबुद्धामुत्तस्काव-
त्वात् कूटस्थात्वाच्च । शंकराचार्यः बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये आहः - ‘‘नच
202- ब्रह्म सू 2-1-27 (शा 0 भा 0)
203- सू 6-47-28)

निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं ववचित्" अन्त्र च "नच निरवयवस्य अनेकधर्मवत्त्वे
दृष्टान्तोऽस्ति" इति च । संक्षेपशारीके सर्वज्ञात्ममुनिना अपि अयमेव सिद्धान्तः
प्रतिपादितः । तदयथा-

"विकर्तवाक्यस्य हि पूर्वभाषि वेदान्तवादे परिणामवादः ।

व्यवस्थितस्मिन्न परिणामवादे स्वयं समायाति विकर्तवादः ।"

अयमेव सिद्धान्तं पुरस्कृत्य वाचस्पतिः एवमाह - "यद्यपि श्रुतिश्रुतादिकान्तिकाद्वैत-
प्रतिपादनपरात परिणामी वस्तुतो निषिद्धाः, तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तेन
पुनः स्तदवास्तवसंगपूर्वपक्षो आपाद्य सर्वधायं पक्षो न गटयितुं शक्यत इत्यपबाध्य
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् आत्मनि चैवं विचिन्नाश्च हि" इति सूत्राभ्यां विकर्तद्वैत-
नैकान्तिकादवयवलक्षणाः श्रुत्यर्थाः परिशोध्यत इत्यर्थाः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म
तत्त्वतः ।" 204

5-5-8 सत्तत्रिविध्यम्

अद्वैतवेदान्ते सत्त्वं त्रिविधम् पारमार्थिकसत्त्वं, व्यावहारिकसत्त्वं, प्रातिभा-
सिकसत्त्वं च । 'यस्य सत्त्वं कालत्रयेऽपि अबाधितं भावति, यस्य ज्ञानं कालत्रयेऽपि
ज्ञानाह्नरेण न बाध्यते, तस्य पारमार्थिकसत्त्वम् । ब्रह्मणः सत्ता पारमार्थिकी
इत्युच्यते । एतद् ब्रह्म त्रिकालाबाध्यत्वेन कर्तते । अत्र त्रिकालाबाध्यत्वं परमार्थत्वेन
उच्यते । ब्रह्मणावानन्तरं पुनरपि तस्य जीवस्य जन्म नास्तीत्यतः परमार्थत्वेन इयं
सत्ता स्वीक्रियते ।

यस्य सत्त्वं ज्ञातृकाले न बाध्यते, ज्ञातुः सत्तावस्थायां यस्य सत्त्वं ज्ञानान्तरेण
न बाध्यते परन्तु वैदिकज्ञानेन बाध्यते, तस्य व्यावहारिकसत्त्वम् । तथा हि इदं दृश्यमानं
जगत् अस्मददीनां जीवितावस्थायां स्वस्थावस्थायां च ज्ञानान्तरेण न बाध्यते,
वैदिकप्रमाणेन ज्ञानेन तु अस्य सत्त्वं बाध्यते, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वाच्च
इति अस्य जगत् व्यावहारिकसत्त्वम् ।

यस्य सत्त्वं प्रतीतिसमये एव कर्तते परन्तु ब्रह्मज्ञानातिरिक्त ज्ञानान्तरेण लौकिक-
प्रमाणेन वा बाध्यते, तस्य प्रातिभासिकसत्त्वम् । प्रातिभासिकालोत्पन्नाः प्रातिभासिकाः
इति व्युत्पत्तेः । तथा हि शुद्धितत्त्वस्य, रज्जुसर्पस्य वा सत्त्वं प्रतीतिकाले एव स्वी-
क्रियते, परक्षाणी एव शुद्धितज्ञानेन रज्जुज्ञानेन च बाध्यात्, इति शुद्धितत्त्वस्य रज्जुसर्पस्य च

प्रातिभासिकसत्त्वम् ।

तद्वत्तं पंचपादिकाविवरणे- 'त्रिविधं सत्त्वं, परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः, अर्थाव्या-
सामर्थ्यं सत्त्वं मायोपाधिकं आकाशादेः, अविद्योपाधिकं सत्त्वं रजतादेः ' इति ।
त्रिविधानां सत्त्वानां स्वस्ममेव प्रतिमादितं वेदान्तग्रन्थेषु -

''कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा ।

बाधाभावात् पदार्थानां सत्त्वं त्रिविध्यमिष्यते ॥

तात्त्विकं ब्रह्मणः सत्त्वं व्योमादेव्यावहारिकम् ।

सूत्रादेरर्थाज्ञातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥

तौक्विकेन प्रमाणेन यद् बाध्यं तौक्विकेनैव धातौ ।

तत् प्रातिभासिकं सत्त्वं बाध्यं सत्यमेव मातरि ॥ वैदिकेन प्रमाणेन यद् बाध्यं वैदिकोऽप्येव
तद्व्यावहारिकं सत्त्वं बाध्यं मात्रा सहैव ^{तत्} ॥ इति

ब्रह्मणः तात्त्विकी सत्ता पारमार्थिकी, आकाशादीनां सत्ता व्यावहारिकी,
शुक्त्यादिषु रजतादि प्रतीतिस्मा या सत्ता सा प्रातिभासिकी इति सत्त्वाख्याणां
विचारः ।

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मेव नापरः ' इत्येनं शांकरसिद्धान्तम्
बाधित्य इदं कथ्यते यत् भागवता शंकराचार्येण जगत् मिथ्यात्वं प्रतिपादितम् इति ।
शंकराचार्यस्य मते जगत् मिथ्यात्वस्वीकरणस्य किं कारणम् इति प्रश्न उदेति? भाग-
वत्पादशंकराचार्यस्य ग्रन्थानां पठनात् अस्माभिः ज्ञायते यत् शंकराचार्यः जगत्
सर्वथा असत्त्वं तथा शुद्धिरजतवत् प्रातिभासिकत्वं वाक्कल्पयति । स प्रातिभासिक-
पदार्थेभ्यः जगत् उत्कृष्टं वर्तते इति स्वीकरोति । तस्य मतानुसारं व्यवहारावस्थायाम्
अबाधितत्वात् जगत् व्यावहारिकत्वं अस्ति । प्रातिभासिकपदार्थानां रजतादीनां
सत्ता तावत्पर्यन्तमेव अवतिष्ठते यावत्पर्यन्तं तेषाम् बाधाः अधिष्टान्भूतानां शुद्धि-
कादि पदार्थानां ज्ञानात् न जायते । किन्तु जगत् सत्ता तावत्पर्यन्तं वर्तमाना भावति
यावत्पर्यन्तं ब्रह्मसत्यम् - इत्यादि बोधात् जगतो बाधाः न जायते ।

शंकराचार्यः स्वभाष्यग्रन्थेषु व्यावहारिक प्रातिभासिकसत्तायोर्भेदं स्पष्ट-
मेण प्रकाशयति । तथा व्यावहारिकसत्तायाः स्थापित्वं स्पष्टमेण स्वीकरोति ।

204- 'तस्मात् प्रायः ब्रह्मात्मताप्रबोधात् उपपन्नः सर्वो लोक्विकोऽप्येव वैदिकश्च
व्यवहारः ' (ब्र० सू० शा० भा० 2-2-14)

व्यावहारिकजगतः स्वप्नजगतश्च वैद्वयर्भ्य प्रतिपादयन् सः कथयति यत् स्वप्ने अनुभूय-
मानानां पदार्थानां सत्ता तावत्पर्यन्तं अवतिष्ठते यावत्पर्यन्तं जागरितावस्था
प्राप्तुं न शक्यते । जागरितावस्थायां स्वप्नानुभूतपदार्थानां बाधाः संजायते ।
किन्तु जागरितजगतः पदार्थानां सत्ता जागरितावस्थायामपि न बाध्यते ।
यथोक्तम् शंकराचार्येण "बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्या मयो-
पलब्धौ महाजनसमागम इति --- नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्य-
वस्थायां बाध्यते ।" एतदतिरिक्तं स्वप्नदर्शनं स्मृतिसंभावति, किन्तु जागरित-
पदार्थदर्शनम् नु उपलब्धिरूपं भावति । यथोक्तं शंकराचार्येण-अपि च स्मृतिरेवा
यत्स्वप्नदर्शनम् उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम् इति । अत एव व्यावहारिकजगतः स्वप्न-
जगतवत् प्रातिभासिकत्वम् अंगीकर्तुं न शक्यते ।

अस्ति सन्दर्भः भामतीप्रस्थानप्रवर्तकानां वाचस्पतिमिश्राणां कथनम् द्रष्टव्यं
कति । तदयथा - 'बाधाबाधौ वैधर्म्यम् । स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जगत्प्रत्ययश्च-
बाधितः । त्वयापि चाक्षरं जागत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्थीयं, तेन हि स्वप्न-
प्रत्ययो बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जागत्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न
बाधाको भावेत् । नहि बाध्यमेव बाधकं भावितुमर्हति । तथा च न स्वप्नप्रत्ययो
मिथ्येति साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति । तस्मात् बाधाबाधाम्नां
वैधर्म्यान्न स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जागत्प्रत्ययस्य शक्यं निरात्मबन्धव्यवसातुम् ।
205

शंकराचार्य जगतः पारमार्थिकसत्तां न स्वीकरोति । किन्तु अस्य आशयः
अयं नस्ति यत् सः पदार्थानां बाह्यसत्तायाः अलापं करोति इति । 'नाभाबोपलब्धोः'
इति सूत्रस्य भाष्ये सः स्पष्टं कथयति - 'उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाधितार्थं स्तम्भाः
206
कुर्यं चाट पटः " इति ।

बौद्धाणाम् योगाचारः अथावा विज्ञानवादः इत्येवं प्रकारेण एकः सम्प्रदायः
अस्ति तस्य जन्म शून्यवादस्य प्रतिक्रियात्वेन सम्भाव्यः । शून्यवादिनां माध्यमिक-
बौद्धाणाम् मतानुसारं समस्तं जगत् शून्यमतोऽस्त्यम् अथावा शून्यमतोऽस्ति । किन्तु

अस्य मतस्य विपरीतं विज्ञानवादिनां बौद्धानां एतद्वक्तव्यमस्ति यत्र स्वसंवेदनम् अर्थात्
विज्ञानं बुद्धिः चित्तं, मन एव सत्यम् । बाह्यः पदार्थः अस्त्यः । अतः अग्राह्या
एवंकारेण विज्ञानवादिनो बौद्धाः अपि बाह्य जगतः अपलापं कुर्वन्ति ।

भागवत्पादशंकराचार्योऽपि ब्रह्मणः एव सत्यत्वं जगत्स्य मिथ्यात्वं स्वीकरोति ।
किन्तु मिथ्याशब्दस्य, शून्यशब्दस्य च अर्थयोः भेदः अस्ति । शंकराचार्यः
पारमार्थिकदृष्ट्या जगतः मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्नपि व्यावहारिकदृष्ट्या तस्य सत्यत्वं
अङ्गीकरोति । एवमेव जगतः ग्राह्यत्वमपि स्वीकरोति । किन्तु विज्ञानवादिनो बौद्धाः
व्यावहारिकदृष्ट्याऽपि जगतः सत्यत्वं ग्राह्यत्वं च नाङ्गीकुर्वन्ति । विज्ञानवादि-
बौद्धानां मतं संक्षेपेण हृदमस्ति यत् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः
स्वमेव स्वात्मसप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् तदुक्तम् - 'नान्योऽन्ताव्यो
बुद्ध्यास्ति तस्य नानुभावोपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥' इति
विज्ञानवादिबौद्धानां मतानुसारं ग्राह्यग्राहकयोः भेदः अस्ति । यथा-यदेवेदये
येन वेदनेन, तत्ततो न शिदसे यथा जनेनात्मा । वेदयन्ते तैश्च नीलादयः । यश्चायं
ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथग्वक्तासः सः एकस्मिन् दिक्त्वावभास इव श्रमः अग्राह्य-
नादिरविच्छिन्न प्रवाहा भौदवासनैव निमित्तम्- यथोक्तम् -

(क) सहोपलम्भानियमादभौदो नीलसद्विधयोः ।

भौदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवादक्ये ॥' इति ।

(ख) अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यसितदर्शने ।

208

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभौदवानिव लभ्यते ॥ इति च ॥

नच रसवीर्यविमाकादि समानमाशामोदकोषार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यम् ।

वस्तुतो वेदयवेदकारकारविक्रधुराया-अपि बुद्धेः व्यवहर्तृमरिज्ञानुरोधेन विभिन्नग्राह्य-
ग्राहकाकाररमवत्तया निर्मिराद्युपहताक्षणा केशोण्डुकनाडी ज्ञान भौदक्त अनाद्युपलव-
वासनासमर्थ्यात् व्यवस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् -

''अविदयवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरीक्ष्यते ।

किंवा तलक्षणाग्रयग्राहकारविप्लवा ॥''

“अविद्यवेदकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते

किं तल्लक्षणग्राह्यग्राह्यकार विप्लवा ॥

विज्ञानवादिनां छाण्डनं शंकराचार्यः एवं करोति -

(अ) बाह्यपदार्थानाम् उपलब्धिः इन्द्रियसन्निकर्षेण जायते ।

अतः तेषां अपलापः कर्तुं न शक्यते - इन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभमान एव
बाह्यमर्थं नाहमुपलभो न च सोऽस्तीति ब्रुवन् कथामुपादेयकचनः स्यात् । 209

स्तम्भादीनाम ज्ञानम उपलब्धोः विधायत्वेन भावति नतु उपलब्धिात्वेन । “नहि
कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भाः कुर्यं चेत्पुनस्तम्भाते । उपलब्धिाविधायत्वेनैव स्तम्भाकुड्यादीव
सर्वे लौकिका उपलभ्यन्ते” । 210

बाह्याः पदार्थाः प्रमाणैः ज्ञातुं शक्याः । अतः तेषां व्यावहारिकस्ततायाः अभावक
कथं कर्तुं शक्यते? यदि बाह्यपदार्थानाम् अस्तित्वं न स्वीक्रियते तर्हि विधायस्य
अभावे ज्ञानस्य विधायसाक्ष्यं कथं अंगीकर्तुं शक्यते --- “इह तु यथास्वं सर्वैरेव
प्रमाणैर्बहिर्गोर्था उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादि-विकल्पैर्न सम्भाक्तीत्युच्येत
उपलब्धारेव” ज्ञानविधायोः सहोपलम्भानियमादपि अन्योरभेदः न सिद्धायति ।

सहोपलम्भानियमादपि अन्योरभेदः न सिद्धायति । सहोपलम्भो कारणम् अन्योः
उपायोपेयभावसम्बन्धाः नतु अभेदसम्बन्धाः । विधायः ज्ञानस्योपायः, ज्ञानं विधायस्य
उपेयः । ज्ञाने तस्य विधाये च भेदः आवश्यक । यथा घटज्ञाने पटज्ञाने च विशेषा-
णस्योः मध्ये भेदः अस्ति विशेष्यस्ये ज्ञाने न । ज्ञानं एकमेव किन्तु विधायो भिन्नः ।
अतः ज्ञानस्य विधायस्य च भेदः स्वतः सिद्धः । तयोरभेदः नास्ति । “नच ज्ञानस्य
विधायसाक्ष्यादविधायनाशो भावति, असति विधाये-विधाय साक्ष्यानुपपत्तेः” ।
एवं प्रकारेण भागवत्पादः शंकराचार्यः विज्ञानवादस्य छाण्डनं कृत्वा विज्ञानतत्त्वितस्य
बाह्यजगतः सत्तां स्वीकरोति ।”

209' ब्र० सू० शा० भा० 2/2/28

210- ,, ,, ,,

211- ,, ,, ,,

5-5-8(1) व्यावहारिक प्रातिभासिकसत्त्वयोः भेदः

भागवता शंकराचार्येण मुद्रा-^{मार्गः} सत्त्वं असत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वोऽप्युक्तं यथा ब्रह्म । सर्वदा निरस्त्वरूपं असत्त्वं यथा शशशृङ्गादि । व्यवहारकालावधिदृश्यमानं व्यावहारिकं यथा विषादि प्रपञ्चः । प्रातिभासिकः प्रतीतिसमयकालिकः यथा शुक्तिरजतादि । एवं प्रकारेण भागवता शंकराचार्येण सत्त्वायाः त्रैविध्यं स्वीकृतम् । एतासु सत्त्वासु व्यावहारिकी सत्त्वाः, प्रातिभासिकी सत्त्वाः । च न सत्त्वं/असत्त्वं अन्योऽनिर्वचनीयत्वम् । मिथ्यात्वं अनिर्वचनीयत्वम् । नतु अत्यन्तासत्त्वम् । ब्रह्म ज्ञानानन्तरं जगत् बाधान्वात् जगत् अनिर्वचनीयं एवम् मिथ्या इत्युच्यते नतु शशशृङ्गाच्च अत्यन्तासत्त्वम् । यद्यपि सदसदविलक्षणत्वात् व्यावहारिक-प्रातिभासिकसत्त्वयोः समानत्वेण मिथ्यात्वम् अस्ति तथापि व्यावहारिकसत्त्वा प्रातिभासिकसत्त्वायाः अपेक्षया उत्कृष्टा वर्तते । यथा - "प्राक् तु ब्रह्मानन्ददर्शनात् विषादिप्रपञ्चः व्यवस्थितस्मो भावति, सन्ध्याभ्यस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यते ।"

5-5-8(1) नागेशभाट्टस्य मतम् (व्यावहारिक प्रपञ्चासत्त्वम्)

नागेशभाट्टस्य मतानुसारं शशशृङ्गादिवत् एव व्यावहारिक प्रातिभासिक-

प्रपञ्चयोः निरस्त्वरूपत्वं तत्प्रतीतिः अर्थाशून्यत्वात् ।

असत्त्वात् प्रातिभासिकव्यावहारिकी भयविधाप्रपञ्चज्ञानयोरपि विषयः असदेव ।

प्रातिभासिकसत्त्वायां, व्यावहारिकसत्त्वायां च सत्त्वस्य अभावः वर्तते । सत्त्वं तत्र

आरोपितं भावति । वस्तुतः असत्त्वेऽपि सत्त्वारोपात्तः । व्यावहारिक-प्रातिभासिक

प्रपञ्चयोः स्वस्वरूपत्वम् उच्यते । तदप्यथा "प्रातिभासिकव्यावहारिकी भयविधा प्रपञ्च-

ज्ञानयोरपि विषयः असदेव । असत्त्वादेव तस्य उत्पत्तिविनाशबहिष्कृतादिकमपि नास्ति ।

ब्रह्म जगत् उपादानकारणं नास्ति । अन्यथा तस्मिन्नपि विकारित्वं

प्रसज्येत " अरोपितमेव तत्सर्वम् । असदर्थं प्रकाशनमेव माया नाम परमार्थतः असतोऽपि

तस्य आरोपितं सत्त्वम्, अतएव सदसदात्ममिति तस्य व्यपदेशः, वस्तुनो असत्त्वात् सत्त्वस्य

त्वारोपात्तः " वस्तुतः जगत् ब्रह्ममात्रमेव । अस्मिन्विषये नागेशस्य अधो लिखितानि

कथनानि अपि द्रष्टव्यानि सन्ति ।

(क) " अनिर्वचनीयोत्पत्तौ घटादिना मृदादेरिव ब्रह्मणोऽपि विकारित्वापत्तिः ।"

213- नागेशस्य शशशृङ्गादिवदेव प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरपि प्रपञ्चयोः निरस्त्वरूपत्वं तत्प्रतीतिरर्थशून्यत्वमाचष्ट (यथादिक्, मद्रास शृङ्गिका 93)

(ख) वस्तुज्ञो मृदि घाटविकारो भ्रम एव, ननुकोऽपि पदार्थः इति तदनन्यत्वमिति' सूत्रेणावतम् । 217

(ग) भ्रमविषयेण तु न विकारित्वं कामुकवृत्तैः

कान्ताविषये- विकल्पैः कान्ताया विकारित्वाभावात् ॥ 218

5-5-8(38 नागेशभट्टमत निरसनम्)

नागेशभट्टमतं निम्नलिखितप्रकारेण खण्डितं जायते ।-

(1) जगद ब्रह्मणः विवर्तोऽस्ति नतु विकारः परिणामो वा । अतः ब्रह्मणि विकारित्वं न प्रसज्यते । 'तदनन्यत्वम्' इत्यस्मिन् सूत्रे जगतः ब्रह्मत्वात्वं सूचितं भाव-
तीति स्तादृशं नागेशभट्टकथनं युक्तं नास्ति । अस्य सूत्रस्य भाष्ये भागवता शंकरा-
चार्येण व्यावहारिकजगतः सत्यतायाः प्रतिपादनं तथा स्वाप्निकजगतः तस्य भिन्नत्वं
च प्रतिपादितम् ।

नागेशभट्टस्य इदं कथनमस्ति यत् प्रातिभासिकव्यावहारिकवस्तुयोर्मध्ये
कोऽपि अन्तर्भावो नास्ति यतः उभो एव अनिर्वचनीये । किन्तु एतत् कथनं समीचीनं नास्ति
यतः उभयोः अनिर्वचनीयत्वे अपि व्यवहारकालबाध्यत्व व्यवहारकाला-
बाध्यत्वस्य भेदस्तु तत्र वर्तते एव । आकाशादि-प्रपञ्चः स्वकारणाद्भूतात् परब्रह्मणः पृथग्न नाव-
स्थीयते । अतः ब्रह्मणः व्यतिरिक्तस्मै एव विषदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् । शंकरा-
चार्येण यत्रकुत्रापि कार्यस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादितं तत्र कारणात् भिन्नस्य कार्यस्यैव
मिथ्यात्वं प्रतिपादितम् नतु कारणात्मकस्य कार्यस्य ।

5-5-9 कार्यकारणानन्त्यत्वविमर्शः

अद्वैतवेदान्तिनां मते कार्यकारणयोः अनन्त्यत्वं दृश्यते । नवेदं कारणं एव कार्यम्
इति कार्यकारणयोः अन्वयः । अपितु कारणम् एव कार्यस्य प्रकाशते इति कार्यस्य
कारणव्यतिरेकेण अभावः इति । तथा च भाष्यकारः-कारणात् कार्यस्य परमार्थतः
अनन्त्यत्वं कारणव्यतिरेकेण कार्यस्य इति । भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः एकमुदाहरणं
दर्शयित्वा वेदान्तमतं स्पष्टयति - 'यत् इति हि प्रत्यक्षबुद्ध्या तन्नैव एवातनविताना-

214- पंचपादिका, मद्रास भूमि 93
215- " " "
216- " " "
217- पृ० पाठ वि० पृ० 87
218- " " "

वस्था आलम्ब्यते, नतु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तत्त्वनामेक-
 प्रावरणलक्षणाध्याक्रियाकथेदादबहुनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्नं धावरणदिरप-
 लाशादयो बहवोऽपि वनमिति । अर्थात् तत्त्वनां अवस्थाविशेषा एव पटः इति ।
 तत्तुतः भिन्नं पट नामकं वस्तु नास्ति । सांख्यादयः पटादीनां सत्यत्वं वेदन्ति न
 तेषां मिथ्यात्वं च मन्वते ।

एवं दधिघाटकज्जकादयर्थिभिः क्षिरमृत्तिकासुवर्णादीनि प्रतिनियन्तानि
 कारणानि उपादीयन्ते । नहि दध्यर्थिभिः क्षिरम् उपादीयते । उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य
 कारणो असत्त्वे सैतन्न उत्पद्येत उत्पत्तेः प्राक् सर्वस्य सर्वत्रासत्त्वे कस्मात् क्षिरादेव दधिः
 उत्पद्येत, मृत्तिकायाः एव च घाट उत्पद्येत न क्षिरात् । तस्मात् स्वीकरणियः कार्यस्य
 कारणो सदभावः ।

नन्वेवं सति कारकव्यापारः अनर्थकः प्रसज्येत । यथैव हि प्राक्सिद्धात्वाच्च
 कारणस्वरूपसिद्धाये न कश्चित् व्याघ्रियते इति चेत्, न, कार्यकारेण कारणं व्यवस्था-
 प्यतः कारकव्यापारस्य अर्थवत्त्वोपपत्तेः । कार्यकारः अपि कारणस्य आत्मभूतः,
 अनात्मभूतस्य आरम्भ्यत्वायोगात् । नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्तुन शोदः स्वीकरणियः ।
 तस्मात् कार्यस्य कारणो सदभावः नानुपपन्नः ।

ब्रह्मसूत्रशांकरशास्त्रस्य आरम्भाधिकरणो भाष्यकारेण यथा सौम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्मयं विज्ञातं स्यादवाचारम्भाणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्
 इति छान्दोग्यश्रुतिम् अवलम्ब्य कार्यकारणविवेकः उपस्थापितः ।

कार्यस्य कारणानन्यत्वाच्च कारणविज्ञानेनैव सर्वं कार्यं विज्ञातं भाव्यमिति
 यदादौ प्रतिज्ञातं तदुपपाधा-ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि (ता-
 6-8-7) इति सर्वस्यापि जगतः, श्रीतुश्च श्वेतकेतोः ब्रह्मात्मवत्त्वं निरूपितम् ।

'ब्रह्मेवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं
 च प्रसृतं ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् इति मुण्डकश्रुतिः सर्वत्र कार्यस्य वाचारम्भाणत्वेन
 नाममात्रत्वं प्रतिज्ञाय कारणास्य कायपिक्षाया सत्यत्वावधारणम् तथैव विकारस्य
 नाममात्रत्वं च प्रतिपादयति । ब्रह्मसूत्रेऽपि कार्यकारणयोः अनन्यत्वस्य प्रतिपादनं दृश्यते ।
 220- जन्मादयस्य यत् (1-1-2) प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरीधात् (1-4-23)

तदनन्यत्वमारम्भाणशब्दादिभ्यः (2-1-14)

(1) यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं सगदवाचारम्भाणं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव शतिलम् ।

(2) अगदग्नेरग्नित्वं वाचारम्भाणो विकारो नामधेयं ग्रीणि स्माणित्येव सत्यम् ।

अत्र भाष्यम्- प्राक् स्रग्ग्यविकेकविज्ञानाद् या अग्निबुद्धिधाराश्चि, ते साग्नि-
बुद्धिधारपगता, अग्निशब्दश्चेत्यर्थाः । ---बुद्धिधाराब्दमात्रमेव ह्यग्निः, यत आह
वाचारम्भाणमग्निर्नाम विकारो नामधेयम्, नाममात्रमित्यर्थाः । अतोऽग्निबुद्धिधारपि
मृणैव । किं तर्हि तत्र सत्यम् । ग्रीणि स्माणित्येव सत्यम्, नाणुमात्रमपि स्रग्ग्यव्यतिरे-
केण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थाः । 221

अग्नेन सोम्य शुगिनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुगिन तेजोमूलमन्विच्छ
तेजसा सोम्यशर्किन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमा सर्वाः प्रजाः सदायतना, सत्प्रतिष्ठाः 222

भागवद्गीतायामपि भागवतः प्रकृतिद्वारेणैव जगदुत्पत्तिप्रत्यक्षकारणात्त्वमुक्तम् ।
तदयथा -

''स्तदानीनि भूतानि सर्वाणित्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभावः प्रलयस्तथा ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ॥

223

कार्यकारणाप्रक्रियायां सन्दर्भो वाचस्पतिमिश्रस्यनिम्नलिखितानि कथानानि

द्रव्यानिवर्तन्ते वचस्वर्ति निश्चितम्--

(क) यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जुपादानां धारा, रज्ज्वां सत्यामस्ति, रज्ज्वैव च
लीयते । एवम अविद्यासहितब्रह्मपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् । 224

(ख) पूर्वसिद्धास्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामो अनिर्वचनीयत्वात्

225

भेदेनाभिन्न इवेति सिद्धास्यापि साध्यत्वम् इत्यर्थाः ।

(ग) इयं चीपादानमरिणामादिभाषा न विकारादिप्रायेण, अपितु यथा

संक्षोपादानं रज्जुः, एवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न ह्यतु नित्यस्य निष्कलस्य

221- छा० भा० 6-4-1 पा० 514

222- छा० 6-8-4 524

223- गी० 7-6-7

224- भा० 1-1-2 पृ० 95

225- भा० 1-1-26 पृ० 828

ब्रह्मणः सर्वात्मिकदेशेन वा परिणामः सम्भावति नित्यत्वाद, अनेकदेशात्वादित्युक्तम् ।
न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते, न चाग्निनाः, न वा भिन्नाभिन्नाः, किन्तु
अनिर्वचनीया एव । यथाह श्रुतिः मृत्तिकेत्येव सत्यम् इति । नहि कार्यैकदेशात्पार्थास-
तीति । 226

(आ) ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये 'असदिति चेन्नः, प्रतिषेधमात्रत्वात्' इति सूत्रस्य भाष्ये
कार्यस्थितिकाले हि यथा कार्यं कारणत्माना सत्, तथा प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते
इत्युक्त्वा वाचस्पतिः असत्कार्यवादं निराकुरहे । तदयथा- 'यथा कार्यं स्वस्मिन्
सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् । अपितु कारणस्मिन् शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं
च कारणसत्त्वेन कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणो भाव्य-
सत्त्वः स्वस्मिन् तदुत्पत्तेः प्राक् उत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतो-
ऽसतो वा उत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेधः इत्यर्थः । अत्र जगतः
प्रतीयमानस्मिन् अनिर्वचनीयस्याभ्युपगमात्, तस्य चोत्पत्तिनिषेधात्, अनिर्वचने यत्राति-
शयिकरजतादयुत्पत्तिः अस्मिन् प्रस्थाने नास्ति 227 इति भाष्ये । अत्र कार्यस्य
कारणस्मिन् सत्त्वम् । स्वतस्तु अनिर्वचनीयतेत्यतः सत्कार्यवादः साधितः । भाष्ये
परं 'न तु शब्दादिमत कार्यं कारणत्माना हीनं प्रागुत्पत्तेः इदानीं वा अस्ति' इति 229
कारणत्मेनैव सत्त्वं सर्वास्ववस्थासु जगतः इत्येतावन्मात्रमुक्तम्, न तु कार्यस्य सदसत्त्वाभ्याम्
अनिर्वचनीयत्वम् । तदयथा -

सर्वज्ञस्यैव रस्यात्मभूते ह्वाविद्याकल्पिते नामस्मिन् तत्त्वान्यत्वाभ्याम् अनिर्वच्ये संसार-
प्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते । 230

5-5-9(1) भाष्यभाष्योर्विगम्यम्

तथापि भामतीप्रस्थानभाष्यप्रस्थानयोः अनिर्वचनीयत्वविषये किञ्चित्त्वे-
रक्षायमस्माकं दृष्टुं शक्यते । वाचस्पतिः मण्डनानुसारं सत्त्वमयमनिर्वचनीयत्वं प्रोचते,
किन्तु भाष्यकारः, तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वं च स्वीकरोति । भाष्यकारसंमत-
मनिर्वाच्यत्वम् उपदेशासाहचर्यां सम्यक् विवृतम् । तदयथा -

- 226- भामती 1-4-27, पृ० 429
227- भामती 2-1-7 पृ० 446
228- वेदान्तप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा पृ० 420
229- सूत्र भाष्य 2-1-7
230- सूत्र भाष्य 2-1-14 पृ० 201

“तच्चाकाशारव्यं भूतम् अनेन प्रकारेण परमात्मनः संभूतं प्रसन्नादिव सति-
 लान्मलमिव केनम् । न सलिलं न च सलिलादत्यन्तभिन्नं केनम् । सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात्
 सलिलं तु स्वच्छम्, अन्यत् केनान्मलस्मात् । एवं परमात्मा नामस्माभ्यामन्यः केनस्थानी-
 यान्यां शुद्धाः प्रसन्नस्तद्विलक्षाणाः ॥ 231 ॥ अनेन तत्त्वान्यत्त्वान्यामनिर्वचनीयत्वं
 सुस्पष्टम् । अपिच “यः कारणं सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामस्मै सलिलादिव स्वच्छान्मल-
 मिव केनम् अव्याकृते व्याक्रियेते । यच्च ताभ्यां नामस्माभ्यां विलक्षाणाः । त्वत्तो नित्य-
 शुद्धाबुद्धामुक्तस्वभावः ॥ 232 ॥ तस्माच्च यदात्मस्मैणैव जगतः सत्त्वाच्च न सत्कार्य-
 वादनिषेधाः, सत्कार्यत्वं च तस्य सतोर्व्यतिरेकेणैव प्रतीयते तर्हि न भाष्यप्रस्थाना-
 दन्यत्वमस्य । याक्ता तु सदसत्त्वान्यामनिर्वचनीयत्वादेव तस्य नोत्पत्तिरिति सत्कार्य-
 वादनिषेधाः प्रत्याख्यायते ताक्ता त्वंशेन विलक्षणत्वमस्त्येव भाष्यप्रस्थानाच्च ।

कार्य-कारण-सिद्धान्ते अद्वैतसांख्ययोः सादृश्यं दृश्यते । उत्पत्तेः प्राक्
 कार्यस्य कारणो सत्त्वः इति सांख्यैरिव अद्वैतिभिः अपि अभ्युपगम्यते ॥ कार्याकारः
 अपि कारणस्य आत्मभूतः, अनात्मभूतस्य आरभ्यत्वाजीगात् । परन्तु सांख्याः
 कारणस्य इव कार्यस्यापि सत्यत्वं स्वीकुर्वन्ति, अद्वैतिनां मते तु कार्यम् अनृतम्, कारणम्
 एव सत्यम् इति ।

231- उ० सा० गद्य पा० 24-25

232- बृ० भा० 1-4-7 पा० 655

5-5-10 सृष्टिप्रक्रियाया मायास्वाभावत्वम्

भागवान् भाष्यकारः 'लोकवस्तु लीला-कैवल्यम्' इति सूत्रभाष्ये जिह्व ईश्वरस्य

क्रीडा इति अंगीकरोति किन्तु निष्प्रयोजनप्रक्रियायाः ईश्वरं रक्षितुं वाचस्पतिः द्वौ मार्गौ अनुसरति । तयोः प्रथमो (क) निष्प्रयोजनप्रवृत्तैः समर्थनम् । द्वितीयः (ख) ईश्वरीय लीलायाः विलोपः च । (क) निष्प्रयोजन प्रवृत्तैः समर्थनं वाचस्पतिना ऊतम् - 'अदृष्टहेतुकौत्पत्तिकी श्वासप्रश्वासतक्षणान्प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसन्धान मन्तरेण दृष्टा' इति । अर्थात् जन्तुनः श्वासप्रश्वास प्रक्रिया स्वतः यथा जायते तथा सृष्टिप्रक्रिया अपि संभावति इति । किन्तु चेतने स्वतः प्रक्रिया नास्ति । (ख) प्रपञ्च-सृष्टिः मायाशक्त्या संभावति । अपि च नैयं पारमार्थिकी सृष्टिर्येनानुयज्येत प्रयोजनम्, अपित्वनादयविद्यानिवन्धाना । अविद्या च स्वाभाव्य एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमोक्षोत्ते - अग्नेः दाहकस्वाभाव्य संभावति मायायाः स्वाभावो जगत्त्रचना । स्वाभावस्य च कारणं न चिन्त्यते ।

एवं वाचस्पतिना जगत्त्रचनायां लीलाकैवल्यं त्यक्तत्वा मायास्वाभावसिद्धान्तः समर्थितः । एवं तात्पर्यम् अमलानन्दः एवं विशदयति 'जीवग्रन्थ्या परं ब्रह्म जगद्वीज-मूलावतः । वाचस्पतिः परेशस्य लीलासूत्रमूलम्' इति ।

वाचस्पतिः 'लीलाकैवल्यम् इत्यस्य शब्दस्य मायास्वाभाव' इति कथं इत्यर्थः इति प्रति-पादयति । तथा च कर्माणि-गतादिति चैन्नानादित्वात् 'तथा 'उपपदसौ बाह्युपलभ्यते च' इत्यादि सूत्राणि च मायास्वाभावसिद्धान्तपरकाण्येति निरूपयति । मायार्थ्या जगत्त्रचना कथां संभावति इत्यस्मिन् विषये तेनोक्तम् - ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छा प्रचोदयिता यथा कृमिदेहे निलीनान्यंगानि ततो निःसरन्ति यथा वा कर्मापाये प्राप्तमृदमावानि मण्डूकशरीराणि तद्वारणावासिततया अनानुसन्धान-सृष्टितानि पुनर्मण्डूकदेहाभावमुपावन्ति, तथा पूर्ववासनाकशात् पूर्वस्माननाभाप्युत्पद्यन्ते ।

233- भाष्यमती 21-33 पृ० 480

234- कल्पतरु 2-1-33 पृ० 472

235- भाष्यमती 1-3-30 पृ० 334

५५॥ पंचीकरणापेक्षया त्रिवृत्करणस्य ग्राह्यत्वम्

५५॥ (१) पंचीकरणस्य स्वात्मम्

पंचभूतानां पंचीकरणेन प्रपंचः उत्पद्यते' इति सूत्रसिद्ध्याः सिद्धान्तः प्रचक्ष्यते
विद्यारण्यमुनिना एवं प्रकारेण निर्दिष्टः -

"द्विविधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वैतर-द्विवर्तियांशौ योजनात् पंचांशं ते" ॥

इति एवं घाटपटादिवत् दृश्यमानमेतद् जगत् पंचभूतानां सकाशात् उत्पन्नमिति
सिद्धम् ।

पांचभौतिकं शरीरमित्युच्यते । अस्मिन् शरीरे पंचभूतानां प्रभावं कीदृशः ?
अर्धात्र पृथिव्या अर्धांशः अस्मिन् शरीरे तिष्ठति । अवशिष्टार्धांशे भूतचतुष्टयानां
यत्वारः पादांशाः तिष्ठन्ति । तथा च शरीरं पांचभौतिकं भवति । पुनश्च पुनश्च
देहे अस्मिन् करणात्वेन एकादशेन्द्रियाणि सन्ति । तत्र दशानामिन्द्रियाणां अध्यक्षा-
मन् इत्युच्यते । पंचमहाभूतेषु एकैकेषु सत्त्वजतमोगुणानि सन्ति । आकाशस्य सात्त्विक-
कांशाच्च श्रोत्रत्वादिभिरसनध्वजाख्यानि पंच इन्द्रियाणि क्रमात् शब्दादिविषयग्राहकाणि
भवन्ति । सम्भाय कर्मानैः ज्ञेन्द्रियैः अन्तःकरणमुत्पन्नम् । तदन्तःकरणम् चिदहंकार-
मज्ञेन्द्रियेण चतुर्धा भिद्यते । एवं
आकाशादिपंचभूतानां रसांशेन पंच कर्मेन्द्रियाणि वाक्कामाणि पादायुपस्थाभि-
धानि उत्पन्नानि । एतेषां विषयत्वेन उपादानमनविकर्मात्क्रान्दान्तात्मिकाः द्विधाः
प्रसिद्धा लोके । पंचकर्मन्द्रियैः सहितैः प्राणः उत्पन्नः । अयं प्राणः स्थानाविशेषेण
वृत्तिभेदेन प्राणापानव्यानोदान् समानाभिधायकत्वेन पंचधा व्यवहारं प्राप्नोति ।
पंचभूतानां तमांशेन प्रपंचः इत्युच्यते शरीरादयः उत्पद्यन्ते । प्रत्येकं शरीरे गुणत्रयाणां
सत्त्वं सिद्धम् । एवं पंचभूतानां पंचीकरणेन निर्मिते शरीरे सत्यज्ञात्मकः एक आत्मा
भासते इति सृष्टिनिष्पन्नम् ।

विवर्तवादिनिष्पन्नम्

अद्वैतवेदान्ते विवर्तवादः स्वीक्रियते । किन्तु केचिन् भाष्यकाराः भास्कर-
भट्टप्रपंच यादवप्रकाशादयः परिणामाद्वैतिन अपि सन्ति । त्रेषू भास्करः उपाधि-
परिणामस्वीकर्ता । भट्टप्रपंचः यादवप्रकाशश्च स्वप्नपरिणामवादमेव स्वीचक्रतुः ।
शंकराचार्येण विवर्तवादः एव स्वीकृतः । परिणामो नाम उपादानसमस्तता-
त्कार्यापत्तिः । विवर्तो नाम उपादानविषयसत्तात्कार्यापत्तिः इति विवर्तपरिणामयो र्भेदः ।

परिणामादवैतिनां मते ब्रह्म सविशेषमेव । विंशतीयविशेषाणां, स्वकीय-
विशेषाणां च ब्रह्मणि अयुगमात्र ।

5-5-11 (आ) त्रिवृत्करणस्य स्वभावः

हान्दोग्यश्रुतौ सतः 'नेजो' वन्नस्माणां त्रिवृणां देवतानां सृष्टिम् उक्त्वा

'नासां त्रिवृतं त्रिवृतं ऐकां करवाणि' इत्यादिना त्रिवृत्करणं उक्तम् । पूर्ववेदान्ताचार्यैः
पंचीकरणाप्रक्रिया एव स्वीक्रियते । किन्तु वाचस्पतिः पंचीकरणस्य स्थाने त्रिवृत्करणस्य
प्रमुखात्मां कल्पयति । वाचस्पतेः त्रिवृत्करणं वेदान्तकल्पनसूत्रेण अप्रतानन्देन एवं वर्णितम्
"सम्प्रदायाध्वना पंचीकरणं यद्यपि स्थितम् ।

तथापि युधितुष्यतत्त्वात् वाचस्पतिमतं शुभम् ।

पृथिव्यवनतात्पर्यं गगने पवने च चेत् ।

स्रवत्वमहत्वाभ्याम् चाक्षुषात्वं प्रसज्यते ॥

अर्धभूयस्त्वतः क्षित्यादयस्त्रिधावनकल्पने । व्यवहारपक्ष्या प्राप्ता भूधा पंचीकृतिर्विव ।
अनेक्य पक्षं वेदसिद्धोत्पत्त्येवोच्यते यदि । त्रिवृत्कृतिः श्रुता पंचीकृतिर्न वक्ष्यते श्रुता ॥ 236 ॥

त्रिवृत्करणं नाम तेजोजलमृन्मीमाणां त्रयाणां भूतानां मध्ये प्रथमं ऐक्यं
दिवधा-दिवधा समं किञ्चिद् पुनरेकैकागस्य दिवधा-दिवधा किञ्चिद् कृत्वा स्व-
स्वतृतीयं स्थूलभागं परित्यज्य अन्यदीयस्थूलभागोः निक्षिप्य ऐक्यस्य भागस्य
संयोजनम् । तत्र ऐक्यस्य त्रिवृत्करणो प्रथमार्धस्य प्राधान्यं अपरार्धस्य भागद्वयोर्गुणि-
भावः गुणाप्रधानभाववर्गीकारे समानपरिमाणसूत्राय-निर्मितरज्जुवत् त्रिवृत्करणं एकमेव
स्यात् न्तु त्रिवृणां पृथक् पृथक् त्रिवृत्करणम् इति । एवं हि गुणाप्रधानभावेन
'इदं तेजः' 'इमाः आपः', 'इदम् अन्नम्' इत्येवं पृथक् किञ्चिद् भागः स्यात् । इत्येवम्
वर्णित्वा सा सद्ब्रह्मा देवता सूर्यबिम्बवत् जीवात्मलक्षण एतासां त्रिवृणां देवतानाम्
अन्तः प्रविश्य नामस्रव्याकरणार्थं तासां देवतानां ऐकां त्रिवृतं त्रिवृतम् अकरोत् ।

ननु श्रुत्यन्तरेण आत्मनः आकाशः संभूत आकाशात् वायुः ततः तेज इत्येवम्
आकाशादि पञ्चभूतसृष्टिं प्रदर्श्य भूतपंचकानां पंचीकरणमुक्तम् । तत्र कथमत्र आकाशं
236- वेदान्तकल्पतरु 168

वायुं च परिवर्त्य भूतत्रयस्यैव सृष्टिम् अत्वा त्रिवृत्करणम् उच्यते । अत्योत्तर-
भूतत्रयप्रक्रिया श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादि सृष्टेः यथा उपलक्षणां, तथा त्रिवृत्करण-
श्रुत्या च पंचीकरणमपि उपलक्षितम् । तथा च श्रुत्यन्तरसिद्धायाः आकाशावाय्वोः
तेजप्रभृतिषु अन्तर्भावम् अभिप्रेत्य सर्वस्य सम्मात्रत्वं मन्तव्यम् इति मन्वाना श्रुतिः
त्रिवृत्करणमेव आचक्षते । एव समवद्द्रव्ये आकाशावाय्वोः अपि अवस्थानात् स्रक्तां
त्रयाणां तेजोऽवन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनि सर्वं तदन्तर्भूतं तदविकारत्वात् त्रीज्यैव
स्मादिना विशतं मन्यते श्रुति यथा त्रिवृत्करणे अपि त्रीणि स्मादिना त्र्यं तथा
पंचीकरणे अपि समानन्यायः । यदा पंचभूतानि प्रत्येकं द्वेधा विभाज्य पुनरेकं भागं
वृत्तुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु एकेषु भागेषु एकेषो निक्षिप्यते तदा
पंचीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते तत्राणि पंचानां भागाणां पृथक् करणे पंचैव तन्मात्राणि
अवशिष्यन्ते ।

5-5-11(इ) त्रिवृत्करणस्य ग्राह्यत्वम्

अमलानन्दः त्रिवृत्करणस्य औचित्यं पंचीकरणस्य अनौचित्यं च प्रकशयति ।
तस्य मतानुसारेण पंचीकरणं स्वीक्रीयते चेत् वाय्वाकाशौ पृथिव्यादि त्रयाणां
भूतानाम् अंशितत्वात् प्रत्यक्षस्य विषयोऽभावश्चेति किन्तु त्रिवृत्करणे एतत् न
संभवति ।

भामती 'यदप्याकाशाद्या भूतसृष्टिः, तथापि तेजोऽवन्नानामैव त्रिवृत्करणस्य
विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राधान्यात् तेजः प्रथममुक्तम्' इत्यादि वाक्यात् वाचस्पतिः
त्रिवृत्करणस्य उत्पत्तौ च आसीदिति अस्माकीति । अतः अस्य मते सान्दोग्योप-
निषादि प्रतिपादिताः 'तदेकत्वं बहुस्यां प्रजायेय तेजोऽसृजत तत्तेजः सृजत बहुस्यां
प्रजायेयेति तदपोऽसृजत' इति श्रुतिस्तेजसः सृष्टिं प्रतिपादयति इति ननुते ।

2837- भामती पृ० 168

तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भोऽपि भामतीप्रस्थानानुयायिनाम् आचार्याणां
कथनानि ब्रह्मसूत्र-शांकरभाष्याधारितानि एव प्रायः कर्तन्ते । 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या-
इत्येतत् वाक्यम् अद्वैतवेदान्तीयतत्त्वमीमांसायाः समग्रां समेक्षां संक्षिप्तस्मरेण अभि-
व्यनस्ति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति ब्रह्मणः स्वस्मत्क्षणं, तथा 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयत्न्यभिसंविशन्ति' इति ब्रह्मणः तदस्था-
लक्षणम् । ब्रह्मणः एकत्वमद्वितीयत्वं, सत्यत्वं, स्वप्रकाशत्वं चिदस्मत्त्वम्, आनन्दत्वम्,
निर्गुणत्वम्, निर्विशेषत्वं च भामतीपट्टिभिः सम्यग् प्रतिपादितम् । मायावच्छिन्नं
(वाचस्पतेः मतानुसारम्) चैतन्यम् ईश्वरः, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः इति ।

भामतीपट्टिभिः आत्मनः किञ्चिद्व्युत्पत्तत्वं च स्वीक्रियते । वाचस्पतेः
मतानुसारं एकजीववादापेक्षया अनेकजीववादपक्षः एव ग्राह्यः । जगत् ब्रह्मणः क्विर्तः
कर्तृत्वं । तद्वत् अतः अजातवादः दृष्टिभ्रष्टिवादप्रभृतयः भामतीपट्टिनाम्नुसारं ग्राह्य-
न सन्ति । सृष्टिप्रक्रियायाः लीलात्वम् अपास्य मायात्वात्कामाकृतत्वं च प्रतिपाद्य भामती-
पट्टिभिः त्रिवृत्करणस्य सिद्धान्तः स्वीकृतः ।

उपर्युक्तप्रकारेण एतत् स्पष्टमस्ति यत् तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भो भामतीप्रस्थानस्य
आचार्यैः ये सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः, ते भारतीयदार्शनिकचिन्तनपरम्परायाम् अतीव
महत्त्वं धारयन्ति ।

षष्ठोऽध्यायः

6.1.0 भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भे ज्ञानमीमांसायाः क्षेत्रविमर्शः

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपविमर्शः अतीव प्रामुख्यं भाजते इत्येतत् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्मात् सूत्रादेव सुस्पष्टं ज्ञायते । ज्ञातुं इच्छा अर्थात् ज्ञानस्य या इच्छा भवति सा एव जिज्ञासा इत्युच्यते । वेदान्तस्य चरमं प्रयोजनं ब्रह्मज्ञानमस्ति । किन्तु अध्यासवशात् अविद्यावशाद्वा एतत् ज्ञानं सदैव आविर्भूतं न भवति । अतः ब्रह्मात्मरूपेण ज्ञानेन सह तस्य अविद्यापरकः अध्यासपरको वा अविरोधात्मको विपरीतो वा पक्षोऽपि विभावनीयो वर्तते । एवं प्रकारेण ज्ञानस्य स्वरूपनिर्धारणाय अज्ञानस्य स्वरूपनिर्धारणमपि आवश्यकमस्ति । शारीरकभाष्यस्य उपक्रमे अध्यासस्य निरूपणं कृत्वा भागवता शङ्कराचार्येणापि एतत् स्पष्टीकृतं यत् अविद्यायाः निरूपणं विना विद्यायाः निरूपणं कर्तुं न शक्यते । अविद्या अज्ञानं वा विद्यायाः अथावा ज्ञानस्य ^{अभाव} इति नापितु अविद्यायाः अपि भावरूपता वर्तते ।

भामतीप्रस्थानस्य आधारः मुख्यतया शारीरकभाष्यमेवास्ति । अतः ज्ञानाज्ञानयोः निरूपणस्य सन्दर्भे वाचस्पतिमिश्रभूतिमिश्ररपि सूत्रकारभाष्यकारपुर्वर्तिनः पन्था एव प्रायः अनुसृतः ।

अज्ञानम् , अप्रमा , अविद्या , अध्यासः , महा - मोहः , भ्रमः , महासुप्तिः , माया , इत्येतेषां शब्दानां प्रयोगः आचार्यैः (किञ्चित् वैमत्ये सत्यपि) प्रायः पर्यायत्वेन कृतः । भामतीप्रस्थाने अविद्यायाः यत् स्वरूपमस्ति तस्य तुलनात्मकं विश्लेषणं समीक्षणं पूर्ववर्तिणः अध्यायेषु कृतम् ।

ज्ञानं , प्रमा , विद्या , बुद्धिः , प्रज्ञा , प्रज्ञानम् , सचित् , बोधाः , उपलब्धिः , अनुभूतिः , इत्येतेषां शब्दानां प्रयोगोऽपि आचार्यैः (किञ्चित् वैमत्ये सत्यपि) प्रायः पर्यायत्वेन कृतः । भामतीप्रस्थानेऽपि एतादृशी एव स्थितिः दृश्यते ।

केणाचित् मतानुसारं प्रमा - अपमारूपेणैव ज्ञानं द्विविधां
भावति : किन्तु केणाचित् अयमपि विचारः अस्ति यत् प्रमायाः एव
मुरव्यत्वम् । भामतीप्रस्थाने विधाशब्दस्यप्रयोगः अधिकः दृश्यते ।

भामतीप्रस्थानुसारं ज्ञानमीमांसायाः अन्तर्गताः ये
विषयाः, तेषां निम्नलिखितानां विषयाणां विश्लेषणमत्र संक्षेपतः
प्रस्तूयते । प्रमायाः स्वरूपं, प्रमाणस्य स्वरूपं भेदाश्च, वृत्तेः स्वरूपम्,
शाब्दप्रमाणस्य परोक्षापरोक्षात्वम्, ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वम् ।
यद्यपि एतेषां विषयाणामतिरिक्ताः अन्येऽपि विषयाः भामतीप्रस्थाने
चर्चिताः दृश्यन्ते, किन्तु तेषामप्यन्तर्भावः अत्र चर्चितेषां विषयेषु
संजायते इति कृत्वा संक्षेपेणैवात्र व्याख्यास्यामः ।

6.1.1 प्रमायाः स्वरूपम्

प्रमायाः विश्लेषणं कुर्वता वाचस्पतिना
कथितं - "तत्त्वपरिच्छेदकः प्रमा", अस्य कथनस्य प्रकारान्तरेणापि उल्लेखः
एवं कृतः । ----- अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयपुवणः कर्तृस्थाश्च-
तत्त्वभावः प्रमा । पुकटाद्यविवरणकारणं मतानुसारं सविद्व्यञ्जकः ~~प्रमा~~,
मनःपरिणामसविद्व्यञ्जको ज्ञानं प्रमा । सित्तु नन्तु बिन्दौ मदसूदनसरस्वती
प्रमायाः निरूपणमेव करोति, विषयगताभिव्यक्तियेनैव त्वभावाविच्छन्नः
चिदर्शः प्रमितिः ।

रत्नप्रभाया गोविन्दानन्दः प्रमायाः
अर्थः - 'बोधा' इति करोति । एवं प्रकारेण च तस्य मतानुसारं प्रमायाः
लक्षणमस्ति - 'वृत्तिर्बोधा' बोधाः प्रमा । पञ्चपादिकाविवरणे प्रकाशा-
त्मयतिना ज्ञानस्य लक्षणमेव प्रकारेण कृतम् - अन्तःकरणपरिणामविश्लेष-
वैतन्यस्य विषयभावच्छेदपाध्याः कर्णव्युत्पत्त्या ज्ञानं भावव्युत्पत्त्या तु
सैवदनमेव अर्थाप्रकाशो ज्ञप्तिः ज्ञानमित्युच्यते । ज्ञातुरर्थाप्रकाशस्य ज्ञानत्वात् ।
तस्य चमत्काराश्चत्वात् । अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारात् ।

उपर्युक्तप्रकारेण अद्वैतवेदान्तनये प्रमायाः

399
409

निरूपणाधर्म आचार्यैः यत् कथितं तस्य साररूपेण धर्मराजाध्वरीन्द्रः प्रमा-
याः लक्षणाद्वयं प्रस्तौति । तद्यथा- अनधिगतबाधितविषयज्ञानत्वम् ,
(एव) अबाधितविषयज्ञानत्वम् ।

प्रथमं लक्षणं नैयायिकचिन्तनपेरितं स्मृतिव्या-
वर्तकमस्ति । द्वितीयं लक्षणं तु मीमांसकचिन्तनपेरितं स्मृतिसाधारणमिति
सुस्पष्टमेव ।

अस्मिन् सन्दर्भे एतत् ज्ञातं वर्तते यत् प्राचीननैया-
यिकाः ज्ञानशब्दस्यप्रयोगं सामान्यरूपेण कुर्वन्ति । किन्तु नव्यनैयायिकाः
प्रमाप्रमाशब्दयोः प्रयोगं कुर्वन्ति । किन्तु वेदान्तनये विधा-बोधा-सम्यक्ज्ञान-
सम्यक्दर्शन-आत्मज्ञान-आत्मसाक्षात्कार- इत्येतेषां शब्दानां प्रयोगः प्रमायाः
पर्यायत्वेन क्रियते ।

प्रमायाः अनधिगतत्वविषये नैयायिकादीनां
विप्रतिपत्तिमाशङ्क्य धर्मराजाध्वरीन्द्रः कथयति यत् सिद्धादान्ते धारा-
वाहिकबुद्धिस्थाले न ज्ञानभेदः । किन्तु यावत् घटस्फुरणं तावत् घटाकार-
कान्तःकरणावृत्तिः एक एव । एवं प्रकारेण प्रमायाः उपर्युक्तं लक्षणाद्वयं अद्वैत-
वेदान्तनये प्रचलितमस्ति । तथा प्रमा-विधा-ज्ञान-प्रभृति-शब्दान् अपि पर्या-
यत्वेन स्वीक्रियन्ते ।

‘तत्तु समन्वयात्’ इत्यस्यसूत्रस्य भाष्ये शङ्करा-
चार्येण ज्ञानस्य क्रियात्वं निरसितम् । तद्यथा- ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमा-
णान्तु यथाभूतवस्तुविषयम् । अतो ज्ञानं कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथाकर्तुम् वा अश-
क्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत् । न बोधनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मात्
मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महत् वैलक्षण्यम् ।

अत्र भामत्यां वाचस्पतिना यदुक्तं तदपि
दृष्टव्यं वर्तते । तद्यथा- ‘चेतन्यप्रधानो वृत्तिवचनः जानातिः’ । तस्मात् ब्रह्म-
ज्ञानं मानसीक्रियापि न विरोधागोचरः , पुरुषचित्तव्यापाराधीनस्त्वचिद-
वस्तुस्वरूपविरोधानी , यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता
भेदेन निदर्शनमिदं नूतनद्वयोपन्यासः । क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति ।

अत्र वेदान्तकल्पतरुकारस्य मतमपि दृष्टव्यं वर्तते । तद्व्या-
ख्यानं ज्ञानमेव तत्र क्रिया इति भाष्ये क्रियाशब्देन क्रियागतमवस्तुतन्त्रत्वं लक्षा-
यित्वा प्रतिषिध्यत इति व्याख्यातम् । अत एव हि ब्रह्मज्ञानं न चोदनातन्त्रमि-
ति दाष्टान्तिके चोदनातन्त्रत्वं प्रतिषेधाति । , नब्रवीति न क्रियेति । 7

6.2.0 प्रमाणस्य स्वरूपं भेदाश्च

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण वेदान्तपरिभाषायां 'प्रमा-
करणं प्रमाणम्' इत्येवंप्रकारेण प्रमाणस्य लक्षणं कृतम् । तत्र प्रमा का इत्यस्मिन्
विषये सः कथयति स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वम् , अनधिगताबाधितविषयज्ञानत्वम् ।
इति । स्मृतिसाधारणं तु अव्याधितविषयज्ञानत्वम् ।

अद्वैतवेदान्तनये प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाध्यापित्ति-
रनुपलब्धिप्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । भामतीप्रस्थानस्य सन्दर्भे प्रमाणादयमेव
विशेषतः विचारणीयं वर्तते । प्रत्यक्षप्रमाणमागमप्रमाणञ्च । अनयोः द्वयोः
प्रमाणायोरपि ते एव पक्षाः अत्र विश्लेषणीयाः सन्तीति, एषां निरूपणे भामती
प्रस्थानुयायिनां विशिष्टाः विचाराः सन्ति ।

प्रत्यक्षप्रमाणस्य तथा आगमप्रमाणस्य विश्लेष-
णं अग्रे करिष्यामः । अत्र अनुमानादिप्रमाणानां यत् स्वरूपं वेदान्तपरिभाषा-
यामुपलभ्यते तस्य संक्षेपेण उल्लेखः क्रियते ।

अनुमानम् - अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितश्च व्याप्तिज्ञानजन्यव्याप्ति-
ज्ञानानुव्यवसायदिस्तत्वेन तज्जन्यत्वाभावात् नानुमितित्वम् । अनुमितिकरणं
च व्याप्तिज्ञानम् , तत्संस्कारोच्चात्तरव्यापारः । न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शः 8
अनुमितौ करणम् , तस्यानुमितिहेतुत्वासिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

उपमानम् - सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तथाहि नगरेण दृष्टगोपिण्डस्य
पुरुषस्य वर्णं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षो सति भवति प्रतीतिः , अयं पिण्डो
गोसदृश इति । तदनन्तरं भवति निश्चयः अनेन सदृशी मदीया गौरिति । तत्रा-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसदृशज्ञानं करणम् । गोनिष्ठगवयसदृशज्ञानं फलम् ।
न चेदं प्रत्यक्षेण संभवति गोपिण्डस्य तन्मोन्द्रियासेन्निकर्षात् । नाप्य-
नुमानेन , गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य अतिल्लङ्घ्यत्वात् ।

अधार्पित्तिः:- उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनं अधार्पित्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं
करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् ।
यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना
दिवा भुञ्जानस्य पीनत्वं नोपपन्नमिति । तादृशपीनत्वस्य स्यानुपपत्तिरिति
रात्रिभोजनमुपपादकम् ।

अनुपलब्ध्याः - ज्ञानकरणाजन्याभावानुभावासाधारण^{कारणं}मनुपलब्धिरूपम्
प्रमाणम् । अनुमानजन्यातीन्द्रियभावानुभाव-हेतावनुमानादिदावतिव्याप्तिवा-
रणाय अजन्यान्तं पदम् । अदृष्टादौ साधारणकारणे अतिव्याप्तिवारणाय
असाधारणेति पदम् । अभावस्मृत्यसाधारणहेतुसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय
अनुभावेति विशेषणम् ।

6.2.1. प्रत्यक्षाप्रमायाः स्वरूपम्

अद्वैतवेदान्तिनां मत^{सु}सारं वृत्तिविशिष्टं चैतन्यम^अधवा
वृत्तिद्वारा अभिव्यक्तं चैतन्यमेव प्रमा । एवं च चैतन्यस्याभिव्यञ्जिका विणया-
कारा वृत्तिः प्रमाणम् ।

वेदान्ते प्रत्यक्षपदं चैतन्यार्थे रूढम् । चैतन्यं च स्वप्रकाश-
कम् । तद्यथा- (क) अपरोक्षव्यावृत्तयोर्मयस्य धीपदस्य नः । 10

सम्भावे स्वप्रकाशस्य लक्षणासम्भावः कृतः ॥

(ख) अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोर्मयत्वं स्वप्रकाशकत्वमिति सिद्धम् ॥

(ग) साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म

अस्याः एव धारणायाः उल्लेखः भामत्या^{वाचस्पतिना}ऽपि
कृतः । तद्यथा - "स्वप्रकाशत्वं चित्त्वम्"¹³ अबाधितास्वप्रकाशातेवास्य सत्ता ।
यद्यपि उपर्युक्तप्रकारेण सर्वेणां ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यते, तथापि सर्वाणि
ज्ञानानि प्रत्यक्षो न समाविशन्ति । तदेव ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्य विषयः कर्णं
च उभयमेव प्रत्यक्षं स्यात् । अनुमितौ विषयः यथा अग्निः परोक्षो भवति ।
अतस्तत्र नापरोक्षात्वप्रसक्तिः ।

उपर्युक्तप्रकारेण प्रत्यक्षाप्रमायां कर्णविषययोः प्रत्यक्ष-
त्वे सर्वेणां वेदान्तिनां मतेष्वस्ति । किन्तु कर्णविषययोर्मध्ये प्राधान्यं

कस्य वर्तते इत्यस्मिन् विषये अद्वैतवेदान्तिनां पारस्परिको मतभेदो वर्तते ।

विवरणपद्धिनां मतानुसारं प्रत्यक्षाज्ञाने विषयस्य प्राधान्यमस्ति । किन्तु भामतीपद्धिनां मतानुसारं करणस्य प्राधान्यम् । तद्यथा वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रः कथयति - पूर्वाचार्याणां (विवरणपद्धिनां) आशयः सविदापरोक्षं न करणविशेषोत्पत्तिनिबन्धानम् । किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धानमित्युपपादितम् ।¹⁴ अन्येणां (भामतीपद्धिनां) त्वेवमाशयः - करणविशेषनिबन्धानमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षात्वं न विषयविशेषनिबन्धानम् । एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटुकरणाभ्यां प्रत्यक्षात्वा-प्रत्यक्षात्वव्यवहारदर्शनात् ।¹⁵

उपर्युक्तप्रकारेण प्रमेय (विषय) विशेषनिबन्धानं प्रत्यक्षमिति विवरणपद्धिनां मतमस्ति । विषयः अर्थात् तद्वस्तु^{यस्य} आकारं गृहीत्वा अवलम्ब्य वा ज्ञानमुत्पद्यते । यथा घटपटादयः स्थूलपदार्थाः सुखादुखादयः सूक्ष्मपदार्थाः । कश्चित् विषयः प्रत्यक्षः अथावा अपरोक्षः अस्तीति अस्य निर्धारणं केन प्रकारेण भवति, इत्यस्मिन् विषये एतदज्ञातव्यं वर्तते यत् विषयगतायाः अपरोक्षतायाः अर्थोऽस्ति-विषये अपरोक्षत्वाभिधानस्य भावः । अर्थात् विषयस्य जडत्वेऽपि तस्य चैतन्येन सहाभिन्नत्वम् । किन्तु जडस्य स्वभावः चैतन्यस्य ^{स्वभावात्} भिन्नः । अतः कथं तयोः अभेदः अभेदत्वम् ? व्यावहारिकदृष्ट्यापि जडचैतन्ययोः पार्थक्यं स्पष्टमेव । अतः अत्र इमे प्रश्नाः उदीयन्ते । (क) चैतन्यस्य केन रूपेण सह जडस्याभिन्नत्वम् ? (ग) तयोर्मध्ये अभेदस्य स्वरूपं किम् ?

उपर्युक्तप्रश्नद्वयस्य समाधानं पदमपादाचार्यः एवं प्रस्तौति - (क) अन्तरपरोक्षानुभावात् न विषयस्यापरोक्षता भिद्यते ।¹⁶ (ग) अन्तरापरोक्षानुभावावगुण्ठितत्वात् एव जागरणे अप्यर्थोऽनुभूयते । अन्यथा जडस्य प्रकाशानुपपत्तेः । यथाऽवगुण्ठितो घटः प्रदीपप्रभावगुण्ठनमन्तरेण न प्रकाशो भवति ।¹⁷ अस्मिन् सन्दर्भे पंचपादिकाविवरणे प्रकाशात्म्यतिर्नाशो^{लोके} कर्तव्यः यत् विषयस्यापरोक्षता - सविदभेदादथावा विषयस्याव्यवधानतया

स्वसंविजनकत्वादथावा प्रमाणकारणोन्मिष्यत्वात्^३ अवगन्तव्या । १८
त्रिषु विकल्पेण सविदभेद एव विषयस्यापरोक्षत्वमिति अद्वैतवेदान्ताभि-
मतम् । यतः द्वितीयः विकल्पः प्रथमस्य विकल्पस्यैव विस्तारः । तृतीयः
विकल्पस्तु नैयायिकप्रभावितः ।

किन्तु अत्रापि एषा प्रश्नः उदेति यत् सविदः
अन्तर्गतं ब्रह्मवैतान्यं (शुद्धाचैतन्यं) अभिव्यक्तवैतन्यं (जीववैतन्यं) उभयमेव
समाविष्टम् । अतः केन चैतन्यरूपेण सह विषयस्याभेदत्वम् ? अस्योत्तरं विव-
रणादृष्ट्या अप्रयच्छीक्षितः परिमले पूर्वपक्षात्वेन इत्थां उदाहरति ।^{१९} अभि-
व्यक्तवैतन्याभिन्नत्वमर्थस्यापरोक्षत्वमर्थम् । तत्तु नित्याभिव्यक्तजीववैत-
न्याभिन्ने ब्रह्मणि स्वाभाविकम् । अत एव यत्साक्षादपरोक्षात्ब्रह्ममिति
भ्रुतिः । अभिन्नत्वं च जडविषयस्य न, अपि तु विषयावच्छिन्नस्य जीववैतन्येन-
सह भवति ।

विवरणापत्तिना उपर्युक्तस्य कथनस्य प्रत्या-
ख्यानं भामतीपद्धिभिः एवं क्रियते । - । ज्ञानगतापरोक्षतायाः निर्ण-
यात्पूर्वम् विषयस्यापरोक्षतायाः निरूपणं न संभवति । अत्र कारणानि -
(क) स्वरूपसदभेदविवक्षायां चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तपर्वताविच्छिन्नवैतन्येन व्यव-
हितव्यक्त्यविच्छिन्नवैतन्यस्य तेन व्यवहितवह्नेश्च स्वाभाविकाभेदसत्त्वेन व्यव-
हितवह्नेरप्यपरोक्षत्वापत्तेः ।^{२०}
(ख) स्फुरदभेदविवक्षायां तादृशम्याध्यासविषये दुष्प्रशोकादौ तदानीं सद-
रूपब्रह्माभेदस्फुरणादापरोक्षभावापत्तेः ।
(ग) स्वावरणानिवृत्त्यनुकूले चैतन्याभेदवत्त्वविवक्षायामावरणनिवर्तकत्वाग्रहणा-
धीनमापरोक्षग्रहणम् । आपरोक्षग्रहणाधीनमावरणनिवर्तकत्वग्रहणमिति
परस्परश्रयापत्तेः ।^{२१}

उपर्युक्तप्रमाणकारेण विवरणमतस्य छाकडनं
कृत्वा परिमलकारेण भामतीमतावलम्बिनां मतस्य सारः एवं प्रकटितः -
प्रत्यक्षाप्रमायाः विषयत्वमेव विषयस्यापरोक्षतायाः निमित्तम् । अथावा

अयं घाटः अहं घाटं पश्यामि एवविधाः यः ज्ञानजन्यव्यवहारः भवति ,
तस्य व्यवहारयोग्यत्वमेव विषयस्य अपरोक्षता । अस्याशयः अयमस्ति यत्
अयं घाटः एतादृशज्ञानजन्यघाटव्यवहारयोग्यः घाट एव प्रत्यक्षाघाट उच्यते ।

अयं घाटः एतादृशज्ञानजन्यघाटव्यवहारयोग्यः घाट एव प्रत्यक्षाघाट उच्यते ।
अयं घाटः एतादृशज्ञानजन्यघाटव्यवहारयोग्यः घाट एव प्रत्यक्षाघाट उच्यते ।

अनुमेयः वह्निः तादृशः नास्ति । अहं ब्रह्मास्मि एतादृशेषु व्यवहारेषु जीव-
चैतन्य-ब्रह्मचैतन्ययोः परोक्षापरोक्षात्ममस्ति तस्याभेदः अपरोक्षा एव । ~~ब्रह्म~~
तद्यथा- एवमपरोक्षाज्ञानलक्षणव्यवस्थितौ तज्जन्यव्यवहारयो ग्यत्वमर्था-
परोक्ष्यमिति । ²²

अस्मिन् विषये धर्मराजाध्वरीन्द्रेण विवरण-
पद्धिना मतं समर्थितम् । तद्यथा-

- (क) घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वम् ²³
(ख) प्रमात्रभेदो नाम न तदेक्यम् , किन्तु प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । ²⁴
(ग) घटादेः स्वाविच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तेव घटादिसत्ता ,
अधिष्ठानसत्तातिरिक्तस्या आरोपितसत्तायाः अनङ्गीकारात् । ²⁵
(घ) विषयचैतन्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति प्रमातृचैतन्यस्यैव ~~ह्य~~
घटाधिष्ठानतया प्रमातृसत्तेव घटादिसत्ता , नान्येति सिद्धा घटादे-
रपरोक्षात्मम् । ²⁶

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण ज्ञानगतप्रत्यक्षलक्षणस्य
तथा विषयगतप्रत्यक्षस्य लक्षणौ पृथक् पृथक् निर्दिष्टे । तद्यथा -

- (क) तत्तदिन्द्रिययो ग्यवर्तमानविषयाविच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वम् , तत्तदाकार-
वृत्यविच्छिन्नज्ञानस्य ~~तत्तद~~ तत्तदंशे प्रत्यक्षात्मम् । ²⁷
(ग) स्वाकारवृत्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकान्यत्वे सति योग्यत्वं
विषयस्य प्रत्यक्षात्मम् । तत्र संयोग-संयुक्तादात्म्यादीनां चैतन्याभिव्यजक-
वृत्तिजनने विनियोगः । ²⁸ विषयस्योपरि एव ज्ञानस्य स्वरूपभेदः निर्भरः
अस्ति । विषयं लक्ष्यीकृत्यैव ज्ञानस्य स्मृत्यादयः भेदाः स्वीक्रियन्ते । अबा-
धितविषयत्वमेव प्रमात्वम् । अतः वृत्तेरपरोक्षात्वं च अपरोक्षाधिविषय-
त्वमिति तत्त्वविवेकदीपनस्य पूरणीटीकायां अग्निहोत्रयज्वापि स्पष्टयति ।
प चपादिकाविवरणे प्रकाशात्म्यतिना यत् कथितं , तदेवास्मिन् सन्दर्भे
विशेषारूपेण दृष्टव्यं वर्तते । तद्यथा- अर्थाप्राप्त्यपरोक्षासंविदवच्छेदकं ज्ञान-
मपरोक्षम् । ²⁹

भामतीपद्धिना मतस्याधारः अयमस्ति
यत् कारणास्य स्वरूपे एव कार्यस्य स्वरूप-निर्भरं भवति । प्रमा तदेव प्रत्यक्षा-

प्रमा भवति यदा तस्याः कारणं प्रत्यक्षं भवति । अन्यथा कूटजबीजादपि
वटाइःकुरोत्पत्तिः स्वीकरणीया स्यात् । तद्विधा- न चैष साक्षात्कारो मी-
मांसासहितस्यापि शाब्दस्य प्रमाणस्य फलम् , अपि तु प्र^{त्य}क्षास्य, तस्यैव तत्फल-
विचिकित्सवाक्यार्थाभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वम्पदार्थास्यापरोक्षस्य
तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन स³⁰ तत्पदार्थात्मानुभावयतीति युक्तम् ।

अमलानन्देनापि वेदान्तकल्पतरौ एतत् उक्तम् कथितम्
यत् अपरोक्षपुमायाः हेतोः उत्पन्नत्वं एव ज्ञानस्य वृत्त्यविच्छिन्नचैतन्यस्य
प्रत्यक्षातायाः नियामकम् । तद्वधा- तत्रापरोक्षपुमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः
----- शाब्दस्तु नापरोक्षपुमाहेतुः क्लृप्तः , प्रमेयापरोक्ष-
योऽस्यत्वेन पुमायाः साक्षात्कारे देहात्मभेदविषयानुमितेरपि तदापत्तिः ।
दशमस्कन्धमसीत्यत्रापि तत्सञ्चिदादपक्षादेव साक्षात्कारः , अन्धादेस्तु परो-
क्षधारीरेव । ३।

अप्यदीक्षितः अपि कल्पतरुपरिमले विवरणमतस्य
छाण्डनं कृत्वा एवं कथयति यत् - स्वाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्ष्य-
मिति निर्वक्तव्यम् ।³² अस्मिन् सन्दर्भे तस्यैतत् कथनमपि दुष्टं वृत्तिरिति यत्
यदीश्वरज्ञानमुपादेयगोचरज्ञानतया बहुस्यात् प्रजायेयं तिवरिदं ज्ञानं तज्जन्यं
षूक्तज्ञानैष्वतिव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरणत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम्³³ ।

संक्षेपतः ज्ञानगतप्रत्यक्षाविषये भामतीपद्धिधानां मतस्य
सारः अयमस्ति यत् स्वविषयविषयक-स्वसमानाधिकरण-ज्ञानाजन्यज्ञानत्वम्
ज्ञानगतप्रत्यक्षात्वम् ।

किन्तु अस्मिन् मतेऽपि एषा आशाङ्का उपस्थाप्यते
यत् कालकृतपरत्वापरत्वयोः प्रत्यक्षो उक्तलक्षणास्य अव्याप्तिः स्यात् । एवमेव
द्वित्वादिप्रत्यक्षोऽपि लक्षणमव्याप्तं स्यात् । अपेक्षाबुद्धेः अप्रत्यक्षत्वात् ।
ब्रह्मविद्याभरणे अद्वैतानन्दयतिना विवरणपद्धिना पक्षतः एतादृशाः
आक्षेपाः उपस्थापिताः ।
अतः उपर्युक्तरूपेण विवरणपद्धिभिः भामतीपद्धि-
भिश्च करणाविषययोः प्रधान्यविषये स्वकीयपक्षप्रतिपादनाय यत् किञ्चित्
तत् निदोषं नास्ति । सम्भवतः एतदेव परिभाव्य धर्मराजाध्वरीन्द्रेण

उभयोः मतयोः समन्वयः कृत्वा वेदान्तपरिभाषायां कृतः । तद्वधा- सिद्धा-
न्ते प्रत्यक्षात्त्वप्रयोजकं किमिति चेत् किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षात्त्वस्य प्रयोजकं पृच्छासि
किं वा विषयगतस्य ? आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदः इति
श्रुमः । तथाहि- त्रिविधं चैतन्यं विषयचैतन्यं, प्रमाणचैतन्यं, प्रमातृचैत-
न्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम् । अन्तःकरणाद्यवच्छिन्नं
चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् ३४

(घ) यथा तद्वाक्योर्दिकं चिच्छन्निर्गत्य कृत्यात्मना केदारान् प्रविश्य तदवदेव
चतुष्कोणाद्याकारं भवति, तेजसमन्तःकरणापि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य
घटादिविषयदेशां गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते ।

(ग) अयं घटः इत्यादिप्रत्यक्षास्थले घटादेः तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकदेशे
समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणावृत्ति -
घटादिविषययोरेकदेशात्वेन भेदजनकत्वात् । मठान्तर्वर्तिघटावच्छिन्नाकाशा-
न मठावच्छिन्नाकाशात् भिद्यते । ३६

(ङ) अयं घटः इति प्रत्यक्षास्थले घटाकारवृत्तेः घटसंयोगितया घटावच्छिन्न-
चैतन्यस्य तदवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशास्थातोपाध्यावच्छिन्नत्वा-
न्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षात्त्वम् । ३७

उपर्युक्तप्रकारेण एतत् स्पष्टं भवति यत् धर्मराजा-
ध्वरीन्द्रः प्रत्यक्षाविषये यत् कथयति तत्र भामतीपद्धिथानां तथा विवरणपद्धि-
थानां मतानि समाविष्टानि सन्ति । भामतीपद्धिथानः करणस्य प्राधान्यं स्वीकृ-
त्य प्रमाणचैतन्येन सह विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वम् प्रत्यक्षात्त्वमिति प्रति-
पादयति । विवरणपद्धिथानस्तु प्रमातृचैतन्यस्य ^{विषय} चैतन्येन सहाभिन्नत्वं प्रत्यक्षा-
त्वम् इति कथयन्ति । अतः उत्तरवर्ति वेदान्तशास्त्रीयमीमांसायां उभयोरेव
प्रस्थानयोः आदरः दृश्यते ।

6.2.2 प्रत्यक्षाप्रमाणस्य स्वरूपम्

‘मानाक्षीनां मेयसिद्धिः’ इति न्यायमतमनुसृत्य

भामतीपद्धिथानः प्रत्यक्षाप्रमाणस्य माध्यमेन प्रत्यक्षाविषयं निरूपयति । प्रत्य-
क्षाप्रमाणजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षाप्रमाणम् । एतादृशप्रत्यक्षाज्ञानविषयत्वं च विषय-
गतप्रत्यक्षामिति तेषां मतम् ।

विवरणपद्धिथानस्तु विषयस्य प्रत्यक्षात्त्वम् आदौ

प्रतिपाद्य तदवलम्ब्य प्रत्यक्षाप्रमाणं निरूपयन्ति । अस्यायमर्थः यत् अपरोक्षविषय-
स्यैव विषयगतप्रत्यक्षाज्ञानम् । एतादृशाप्रत्यक्षाज्ञानस्य साक्षात्साधनं च प्रत्यक्षा-
प्रमाणम् । विषयप्रत्यक्षातानिबन्धानां ज्ञानप्रत्यक्षाता । ज्ञानप्रत्यक्षानिबन्धाना
च प्रत्यक्षाप्रमाणाता ।

भामतीपद्धिः प्रत्यक्षाज्ञानस्य स्वरूपमवधार्य
विषयप्रत्यक्षातां निरूपयति । यतः प्रत्यक्षाविषयमवलम्ब्य प्रत्यक्षाज्ञानस्वरूपनिर्धार-
णं न सम्भावति । विषयप्रत्यक्षास्य स्वरूपमवधारयन्नि ज्ञानगतप्रत्यक्षानिरूपणं
सम्भावति । इत्येवंप्रकारेण प्रत्यक्षाज्ञानमेवप्रथमं अवगन्तव्यं तदनन्तरं च विषय-
गतप्रत्यक्षां निरूपणीयम् । संक्षेपतः भामतीपद्धिः मतस्य सारः अयमस्ति यत्
ज्ञानगतप्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षम् ।

विवरणापद्धिः मतानुसारं विषयगतप्रत्यक्षा -
निरूपणं प्रत्यक्षाज्ञाननिरूपणं विनैव सम्भावति । अतः विषयगतप्रत्यक्षमेव आदौ
निर्धारणीयम् । तदनन्तरं च ज्ञानगतप्रत्यक्षम् ।

उपर्युक्तप्रकारेण भामतीपद्धिः ज्ञानगतप्रत्यक्षा-
मेव प्रत्यक्षां मन्वते । किन्तु विवरणापद्धिः विषयगतप्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षमिति
निरूपयन्ति । अस्य सतभेदस्य किं कारणमित्यस्मिन् विषये एतत् अवगन्तव्यं
यत् भामतीपद्धिः, प्रमाणस्वरूपानुरूपं हि प्रमाणगम्यस्य प्रमेयस्य वा स्व-
रूपं भावतीति मन्वते । प्रमाणं कारणं, कारणस्वभावविरुद्धां कार्यं न संभा-
वति ।

विवरणापद्धिः मतानुसारं तु विषयस्य प्रत्य-
क्षेणैव तद्गतज्ञानस्य प्रत्यक्षात्वं सिद्धयति । अतः विषयस्य प्रत्यक्षमेव प्रथ-
मतः निर्धारणीयम् । ज्ञेयविषयः साक्षात् सम्बन्धेन ज्ञानगोचरः भवति
चेत् तदैव विषयगतप्रत्यक्षमवधारणीयम् । तद्विषयमवलम्ब्य यत् ज्ञानमुदेति
तत् ज्ञानगतप्रत्यक्षम् तस्य प्रत्यक्षाज्ञानस्य प्रमाणं च प्रत्यक्षाप्रमाणम् ।

अत्रैतद्विधारणीयं यत् वेदान्तवाक्यश्रवणादिभ्यः
यत् ब्रह्मज्ञानमुदेति अतः तस्य परोक्षजन्यत्वात् भामतीपद्धिः परोक्षत्वं
निरूपयन्ति ।

किन्तु विवरणापद्धिधानामेतत् कथनमस्ति यत् ब्रह्मज्ञानस्य परोक्षात्वं न स्वीकरणीयम् । परोक्षेण प्रत्यक्षास्य अज्ञानस्य नाशः भवितुं न शक्नोति । अतः तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य अपरोक्षात्वमेव स्वीकरणीयमिति । अस्य विपरीतं भामतीपद्धिधानां मते वेदान्तवाक्यश्रवणादुत्पन्नं ज्ञानं परोक्षम् । यतः निरन्तरनिष्ठाध्यासनादिना यत् ब्रह्मज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षम् ।

विवरणापद्धिधानां मते अपरोक्षविषयकं ज्ञानमेव ज्ञानगत-प्रत्यक्षम् । किन्तु भामतीपद्धिधानां मते अर्थागतापरोक्षात्वस्य निरूपणासंभवात् तद्विषयकज्ञानस्यापरोक्षात्वं निर्णेतुं न शक्यते ।

ज्ञानगतप्रत्यक्षास्य कः अर्थः, इत्यस्मिन् विषये भामतीपद्धिधानां एतत् कथनमस्ति यत् ५ - ज्ञानजन्यज्ञानत्वं ज्ञानापरोक्षम् । यत्ज्ञानं ज्ञानान्तरेण न जन्यते तत् प्रत्यक्षम् (वाङ्मणादिप्रत्यक्षो अन्तःकरणावृत्यवच्छिन्ने चैतन्ये नित्याभिव्यक्तसाक्षिचैतन्ये च समन्वितं भवति ।) अनुमित्यादीनां ज्ञानजन्यत्वात् तत्रास्य लक्षणास्य नातिव्याप्तिः । ज्ञानजन्यत्वं नाम प्रत्यक्षज्ञानविषयातिरिक्तस्य विषयविषयकस्वसमानाधिकाकरणाज्ञानजन्यत्वमिति बोध्यम् । एवं च स्वविषयविषयकस्वसमानाधिकाकरणा-ज्ञानजन्यज्ञानत्वमपरोक्षात्वम् । अस्मिन् सन्दर्भे भामतीपद्धिधानां निम्नलिखितानि कथनानि प्रष्टव्यानि सन्ति -
 नैव साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम्, अपि तु प्रत्यक्षास्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिमुद्भवात् ।³⁸ अस्मिन् विषये वेदान्तकल्पतरुकारस्य मतमप्येतदस्ति । तद्यथा तत्रापरोक्षाप्रमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः ४ अन्तःकरणां च सोपाधिके आत्मनिज जनयत्यहंवृत्तिरिति सिद्धमस्यात्मपरोक्षाधीनहेतुत्वम् । तत्तु शब्दजनितब्रह्मात्मैक्यधीनसन्ततिवासितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति, अक्षामिव पूर्वानुभावसंस्कारवासितं तद्वेदान्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुः, शब्दस्तु नापरोक्षाप्रमाहेतुः क्लृप्तः³⁹ । विवरणमतावलम्बिभिः भामतीपद्धिधानां मतं न स्वीक्रियते । विवरणापद्धिधानां मते विषयस्य अपरोक्षात्वयोग्यमेव तदग्राहकज्ञानापरोक्षात्वस्य नियामकम् ।

विवरणमते ब्रह्म एव अज्ञानस्य आश्रयः विषयश्च । अन्तः-करणाप्रतिबिम्बितव्यं च जीवः । स च जीवः यद्यपि सर्वव्यापी न स ब्रह्मवत् प्रपञ्चोपादानमिति विषयेण सह जीवस्य स्वाभाविकः अभेदसम्बन्धाः नास्ति ।

एवं च जीवचेतन्यविषययोर्मध्ये सम्बन्धास्थापनाधर्म अन्तःकरणं चक्षुरादि-
द्वारा विषयं प्राप्य तदाकारेण परिणामते । तथाहि - विषयस्यापरो-
क्षता सविदभेदाद्वा , विषयस्याव्यवधानतया ।
स्वसविदजनकत्वाद्वा प्रमाणाकरणोद्भूतसम्पुक्तत्वाद्वा भवति ॥^{४०}

विवरणापत्तिना कथनस्यायमाशयः यत्
विषयस्यापरोक्षत्वस्वभावत्वमेव अपरोक्षज्ञानस्य नियामकम् । अत्रेयं शब्दका
उदेति यत् अपरोक्षत्वस्वभावत्वं तु चैतन्यस्यैव । विषयस्य तु जडत्वात् तस्य
अपरोक्षत्वस्वभावत्वं न सिद्ध्यति । अतः विषयस्यापरोक्षत्वं कथम् ? अत्र
उच्यते - विषयस्यापरोक्षत्वभावेऽपि अपरोक्षः सविदा सह अभिन्नत्वेन
तस्यापरोक्षत्वम् । अभिव्यक्तचेतनेन सह अनुमेयवह्न्यादीनां अभिन्नत्वेन
न भास्यते इति तत्र लक्षणास्य नातिव्याप्तिः एवं च प्रत्यक्षयोऽप्येणु धर्मा-
धर्मादिविषयेणु अपि प्रत्यक्षलक्षणास्य नातिव्याप्तिः ।

६.२.३. प्रत्यक्षस्य भेदाः

धर्मराजाध्वरीन्द्रेण प्रत्यक्षस्य लक्षणाद्वयं
पूर्वोक्तरूपेण निरूपितम् । तदनुसारं प्रत्यक्षं ज्ञानत्वपक्षमाश्रित्य (अर्थात्
ज्ञानगतप्रत्यक्षस्य) द्वौ भेदौ निरूपितौ । तद्यथा - ईश्वरसाक्षात्प्रत्यक्षम्-
जीवसाक्षात्प्रत्यक्षम् । एवमेव प्रत्यक्षस्य विषयत्वमाश्रित्य (अर्थात् विषय-
गतप्रत्यक्षस्यापि) द्वौ भेदौ निरूपितौ । तद्यथा- सविकल्पकप्रत्यक्षं , निर्वि-
कल्पकप्रत्यक्षं च ।

जीवसाक्षात्प्रत्यक्षस्य लक्षणां धर्मराजाध्वरी-
न्द्रेण एवं निरूपितम् । जीवो नाम अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम् । अन्तः-
करणास्य विषयत्वोपाधिभावाभ्यां अन्योर्भेदः । विशेषणं च कार्यान्वयि-
व्यावर्तकम् वर्तमानम् , अर्थात् कार्यान्वयित्वे सति वर्तमानत्वे सति व्यावर्तकत्वम्
विशेषणत्वम् । अर्थात् कार्यान्वयित्वे सति वर्तमान-
त्वे सति व्यावर्तकत्वं उपाधिभावम् यथा 'रूपविशिष्टो घटः' इत्यत्र रूपं विशे-
षणम् । 'कणशिष्कुल्यवच्छिन्नं नभः' श्रोत्रं इत्यत्र कणशिष्कुलिः उपाधिः ।
पुक्ते च अन्तःकरणास्य जडतया विषयाभासकत्वायोऽप्येन विषयाभासकचेतन्य-
पाधिभावम् । अयं च जीवसाक्षी प्रत्यात्मं एकत्वे मैत्रावगते चैत्रस्यानुसन्धानपु
सङ्गः ।^{४१}

तद्यथा- बोद्धादशानि केवलं निर्विकल्पक ज्ञानमेव प्रत्यक्षम् इति न्यायबिन्दो
 प्रतिपादयति धर्मकीर्तिः⁴⁵ । जैनदर्शानि सांख्ययोगे च सविकल्पस्यैव प्रमाणात्त्वं स्वी-
 कृतम् । तद्यथा- न तावत् निर्विकल्पकं अध्यवसायविकल्पत्वात् तस्य । हिताहित-
 प्राप्तिपरिहारसमर्थम् हि प्रमाणम् । ----- सन्नित् तन्निश्चयात्मकम् ---⁴⁶
 प्रतिविषयाध्यासो दृष्टम् ।⁴⁷ न्यायवैशेषिके तथा पूर्वमीमांसायां तथा
 अद्वैतवेदान्ते निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेव प्रत्यक्षात्त्वं स्वीक्रियते । तद्यथा -
 न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां स्वना^मधन्यः वाचस्पतिमिश्राः - इह द्वयी प्रत्यक्षा-
 जातिः अविकल्पिका सविकल्पिका चेति । तत्र उभायी इन्द्रियाधिसन्निकर्णो-
 त्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणेन संगृहीतापि स्वशाब्देनोपात्ता । तत्र विपु-
 तिपत्तेः । तत्र अविकल्पिकयाः पदम् अव्यपदेश्यमिति सविकल्पिकायाश्च व्यव-
 सायात्मकमिति ।

एवंप्रकारेण अद्वैतवेदान्तानुसारं प्रत्यक्षास्य भेदाः निम्न-
 लिखिताः सन्ति । -

प्रत्यक्षम्

ज्ञानगतप्रत्यक्षम्

विषयगतप्रत्यक्षम्

ईश्वरसाक्षात्

जीवसाक्षात्

सविकल्पकम्

निर्विकल्पकम्

6.3.0 वृत्तेः स्वरूपम्

वृत्तु वर्तते इत्यस्मात् धातोः क्तिन् प्रत्ययात् निष्पन्नम्
 अयं वृत्तिशब्दः साधारणतया अस्तित्वस्य विशिष्टायाः स्थितेः विशि-
 ष्टायाः अवस्थायाः वाचकः अस्ति । किन्तु अद्वैतवेदान्ते वृत्तेः *प्रत्यक्षम्*
 विशिष्टम् *संकेतना ज्ञानमीमांसायाः विशेषतः प्रत्यक्षास्य प्रक्रियायाः अङ्ग-
 त्वेन समादृता वर्तते । सांख्ययोगे अपि वृत्तेः प्रत्ययस्य निरूपणं ज्ञानमीमांसायाः
 अङ्गत्वेन दृश्यते । अस्मिन् विषये पूर्वाचार्याणां यानि कथनानि सन्ति
 तेषां विहगावलोकनमावश्यकमिति कृत्वा तेषां समुल्लेखः क्रियते ।

शङ्कराचार्यस्य मतानुसारं अन्तःकरणस्य विशिष्टा *विशिष्टम्*
 स्थितिः अथावा अवस्था एव वृत्तिः । तद्यथा- यस्यावधानानवधाना-
 भ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः । कामादयश्चास्य वृत्तयः कामः संकेतो
 विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिः हि हीर्षाभीरित्येतत्सर्वं मन

एव इति⁴⁸ । सर्वाधीविषयं त्रैकाल्यवृत्तिं मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्ति -
भेदात् क्वचिद् भिन्नवत् व्यपदिश्यते - मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति⁴⁹ ।
वार्तिकमतम्

सुरेश्वराचार्यस्य मतानुसारं बुद्धोः परिणामः वृत्तिः ।
अर्थाद् विषयोन्मुखात्वे सति तदनुकूलबुद्धोः व्यापारः वृत्तिरित्युच्यते । वृत्तयः
अग्निस्थानीयचैतन्यस्य तप्तायः स्फुलिङ्गवत् भवन्ति । तथाहि -

(क) अपि पुत्यकृतमो नित्यं भास्वच्चैतन्यबिम्बितम् ।
बुद्धितद्वृत्तयश्चैवं तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥⁵⁰

(ख) अन्तःकरणावृत्तिर्या चक्षुरादिसमाश्रया ।
रूपादिविषयाभासा लौकिकी दृष्टिरुच्यते ॥
तस्याक्षाक्रियमाणात्वाज्जन्मनाशादिवर्जिता ।⁵¹

प्रकटाधकारमतम्

(ग) मनःपरिणामसंविद्व्यञ्जको ज्ञानम् ।

धीभीरित्येतत् सर्वम् मन एव इति श्रुतिः । धीशब्दतावाच्यज्ञान-
परिणामवन्मनो अन्वाहि सैवदत्तं च विषयावच्छिन्नं चैतन्यभेदप्रकाशान्नाशक्ति-
मत् सत्त्वप्रधानं मनः अदृष्टादिसहकृतं दीर्घाप्रभाकरेण स्वकर्मदशां सरीसर्पि
-----⁵² । एवं प्रकटाधकारोपि कथयति यत् चक्षुरादीन्द्रियाणां सम्मुखां
विषयस्योपस्थातो मनसः तदनुकूलः यः परिणामः भवति स एव वृत्ति -
शब्दवाच्यः इति ।

बुद्धिः विचारण्यस्य मतम्

विचारण्योपि विवरणाप्रमेयसंग्रहे एवं कथयति यत् अन्तःकरणा-
स्य विषयज्ञानानुकूलः परिणामः एव वृत्तिः । तथाहि - ज्ञायते अनेन इति
करणाव्युत्पत्त्याबुद्धिावृत्तिज्ञानम् -----⁵³ अध्यासपरिनिष्पन्नान्तःकरणासम्प-
ण्डितस्य आत्मनो ज्ञानाकारपरिणामो युज्यते ।

मधुसूदनसरस्वतीमतम्

मधुसूदनसरस्वती वृत्तेः निरूपणमैवं करोति - शरीरमध्ये स्थित
स्थितः सर्वशरीरव्यापकसत्त्वप्राधान्येन सूक्ष्मभूतारब्धाः अन्तःकरणाव्योप-
स्थितः

अविधाविवर्तो दर्पणादिवदतिस्वच्छो नेत्रादिद्वारा निर्गत्य योस्यान् घाटादि-
विषयान् व्याप्य तत्तदाकारो भवति द्रुततामादिवत् । ---देहमध्यविषय-
वर्ति दण्डायमास्तद्भागो वृत्तिज्ञानाख्यः ।⁵⁴

धर्मराजाध्वरीन्द्रस्य मतमपि अस्मिन् विषये निम्नलिखित-
तमस्ति । तद्यथा- तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घाटादिविषय-
देशां गत्वा घाटादिविषयाकारेण परिणामते , स एव परिणामो वृत्तिरि-
त्युच्यते ।⁵⁵

वाचस्पतिमिश्रस्य मतम्

वाचस्पतिमिश्रस्य कथनं वृत्तेः विषये निम्नलिखितमस्ति ।
'एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारी भविष्यति , यथा पुदीपः एको रूपप्रकाश-
वर्तिविकारस्नेहशोषाणहेतुः तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं
मननात्मन इति , चाभिमानादहंकार इति वाध्यवसायाद्बुद्धिधारिति वाख्या-
यते । वृत्तिभेदाश्चाभिमानमपि भिन्नमिवोपचरते त्रयमिति । तत्त्वेन त्वेकमेव ।⁵⁶

6.3.1 वृत्तेः प्रयोजनम्

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे पूर्ववर्तिनां विभिन्नानां-⁵
आचार्याणां विभिन्नेषु ग्रन्थेषु ये विचाराः उपलभ्यमानाः आसन् तेषां
सारः वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण सम्यक्तया निर्दिष्टः । प्रत्यक्षा-
प्रमाणस्य विश्लेषणं कुर्वता धर्मराजाध्वरीन्द्रेण अन्तःकरणवृत्तेः विषयपि
अनेके प्रश्नाः पूर्वपक्षरूपेणोपन्यस्ताः तथातेषां समाधानाय अनेकाः युक्तयः
निर्दिष्टाः । एवं प्रकारेणान्तःकरणवृत्तेः विश्लेषणस्य सन्दर्भे अद्वैतवेदा-
न्तिनां मतस्य सारः अपि वेदान्तपरिभाषायां द्रष्टुं शक्यते ।

प्रत्यक्षाप्रमाणस्य लक्षणं निर्दिष्टा धर्मराजाध्वरीन्द्रेण
उक्तम् - प्रत्यक्षाप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । प्रत्यक्षाप्रमा चात्र चैतन्यमेव ।
'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' इति श्रुतेः । अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् वेदान्तनये
प्रमा ज्ञानम् , चैतन्यं ब्रह्म इत्यादिरूपेण ज्ञानचैतन्ययोरैक्यं वर्तते । अतः ज्ञान-
चैतन्ययोरभिन्नत्वाद् अनादित्वाच्च कथां चक्षुरादेः ज्ञानकरणत्वम् अस्य
प्रश्नस्य समाधानाय उच्यते - न तावदन्तःकरणं निरवयवं सादिद्रव्यत्वेन
सावयवत्वात् । सादित्वं च तन्मनो असृजत इत्यादि श्रुतेः । वृत्तिरूपज्ञानस्य

वृत्तिरूपज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृ-
 तिरधातिर्हीर्षाभीरिरत्येतत्सर्वं मन एव ^{५९} इति मानम् । धीशब्देन वृत्तिरूप-
 ज्ञानाभिधानात् । अत एव कामादेरपि मनोधर्मत्वम् । अत्र पुनः एष आक्षेपः
 क्रियते यत् - कामादेरन्तःकरणाधर्मत्वे स्वीकृते सति 'अहमिच्छामि' एतादृशः
 अनुभावः आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्येत अस्य आक्षेपस्य समाधानाय
 उच्यते - अयःपिण्डस्य दग्धात्वाभावे अपि दग्धात्वाश्रयवहनितादात्म्याध्या-
 सात् यथा अयो दहतीति व्यवहारस्तथा सुखादाकारपरिणाम्यन्तःकरणैक्याध्या-
 सात् अहं सुखी दुखीत्यादिव्यवहारः ^{६०} ।

अन्तःकरणास्य इन्द्रियत्वात् इन्द्रियाणां च अतीन्द्रियत्वा-
 त्कथा अहमित्यत्र प्रत्यक्षाविषयता उपपद्येत अस्याः शब्दकायाः समाधानात्
 उच्यते - न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति 'मनोज्ञाणीन्द्रियाणि'
 इति भागवत्गीतावचनम् 'वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमान्' इत्यादिवत्
 सख्यापूरकत्वं निर्दिशति न तु तज्जातीयत्वम् । अपि च इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाः
 अर्थेभ्यश्च परं मनः इत्यादि काठकश्रुत्या मनसः अनिन्द्रियत्वावगमः । एवमेव
 मनसो अनिन्द्रियत्वे अपि सुखादिप्रत्यक्षास्य साक्षात्त्वं युज्यते । यतः नहि इन्द्रि-
 यजन्यत्वे साक्षात्त्वम् । अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः । ईश्वर-
 ज्ञानस्य अनीन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च ^{६१} ।

अत्र एतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् - प्रत्यक्षात्वरूपकार्यतावच्छेदकस्य
 प्रयोजकेन केनापि भाव्यम् इति सर्व एव दार्शनिकाः स्वीकुर्वन्ति । किन्तु
 प्रयोजकः कः इत्यस्मिन् विषये दार्शनिकानां मतभेदो वर्तन्ते । नैयायिकानां
 मतानुसारमिन्द्रियाधर्जन्यत्वमेवात्र प्रयोजकत्वम् । किन्तु धर्मराजाध्वरीन्द्रः
 अस्मिन् सन्दर्भे निम्नलिखितप्रकारेण स्वकीयमतं प्रकटयति - सिद्धान्ते
 प्रत्यक्षात्त्वप्रयोजकं किमिति चेत्, किं ज्ञानगतस्य प्रत्यत्त्वस्य ^{क्षी} प्रयोजकं ^{प्रयोजक} किं वा
 विषयगतस्य ? आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयाविच्छिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः । तथा
 हि - त्रिविधा चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं, प्रमाणचैतन्यं, विषयचैतन्यं चेति । तत्र
 घटाद्यविच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम्, अन्तःकरणावृत्त्यविच्छिन्नं चैतन्यं ^{प्रमाण} विषय-
 चैतन्यम्, अन्तःकरणाविच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् ।

तत्र यथा तटाकोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य
 तद्वदेव चतुष्कोणादाकारं भवति तथा तेजसान्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा

निर्गत्य घटादिविषयदेशां गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणामते। स एव परिणामे वृत्तिरित्युच्यते ।⁶²

अन्तःकरणं मनश्च इत्यनर्थान्तरम् अतः अत्र एषा प्रश्नः उदेति यत् मनसः परिणामः कीदृशः अर्थात् मनः अणुपरिमाणम्, मध्यपरिमाणम् अथावा महत्परिमाणम् वा अस्ति अणुपरिमाणात्वे स्वीकृते सति वृत्तिः न सम्भावति देहव्यापि सुखाद्युपलब्ध्यनुपपत्तेश्च । महत्परिमाणे चोत्क्रान्तिगत्यादिकं नोपपद्यते, श्रुतिषु तु मनसः उत्क्रान्तिगत्यादिश्रवणात् । अतः मनसः मध्यपरिमाणात्वमाश्रित्य धर्मराजाध्वरीन्द्रेणोक्तं- तैजसान्तःकरणमिति । एवं प्रकारेणाद्वैतवेदान्तनये मनसः मध्यपरिमाणात्वं स्वीकृतम् । मध्यपरिमाणात्वे अपि च तस्य परिणामो भवति स एव च परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । असौ परिणामः प्रत्यक्षो एव भवति अनुमित्यादिस्थले तु नान्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशागमनं वह्न्यादेशश्च चक्षुराद्यसन्निकर्षात्

धर्मराजाध्वरीन्दुः वृत्तिमाश्रित्य अनुमानादिषु प्रत्यक्षालक्षणास्य व्याप्तेः निराकरणाधर्मिकान् पूर्वपक्षान् उद्भाव्य तेषां निराकरणं कृत्वा सिद्धान्तस्य निर्देशं निम्नलिखितप्रकारेण करोति : - तदयं निर्गलितोर्थाः स्वकारवृत्त्युपहितप्रमाद्वैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षात्वम् । तत्र सयोगसंयुक्तादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां वैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोगः । सा च वृत्तिश्चतुर्विधा - स्मृतयः निश्चयः गर्वः स्मरणमिति । एवंविधवृत्तिभेदेन एकमप्यन्तःकरणम् मन इति बुद्धिधारिति अहङ्कार इति चित्तमिति व्याख्यायते । तदुक्तम् -

" मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमन्तरम् ।
स्मृतयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमै ।। "⁶³

6.3.2 वृत्तेः द्रव्यत्वम्

नृसिंहाश्रेण अद्वैतदीपिकायां असौ प्रश्नः पूर्वपक्षारूपेण उद्भावितः यत् वृत्तिः द्रव्यमस्ति गुणः कर्म वा?

अस्मिन् सन्दर्भे एतत् वक्तव्यं वर्तते यत् सांख्ययोगमतानुसारं ज्ञानं वृत्तिरूपमेव । तच्च द्रव्यमेव । तथाहि - " व्युत्थाने यच्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भांगुरा अवस्थापरिणाममूढानिष्क्रियद्रुततामुवत्

स्वसंयुक्ताकारास्त्रिगुणाकार्यत्वात् सुखदुखामोहाश्रयतया शान्तधोरमूढाख्या
भावन्ति ताभिरवशिष्टा अविलक्षणा वृत्त्यः^{६४} ।

वृत्तेः गुणात्वं न अपि तु द्रव्यत्वं व्रत्ति इत्यस्य पत्तिपादनं
सांख्यसूत्रे तथा योगवार्तिके अपि उपलभ्यते । तथाहि - " वृत्तिश्च गुणो
न भावति भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धाधर्मं सर्पतीति सांख्य-
सूत्राद्भागो विभक्तांशः अग्निविस्फुलिङ्गवदिति । " ६५

भाट्टमीमांसकाः ज्ञानस्य क्रियात्वं स्वीकुर्वन्ति किन्तु नैया-
यिकानां अद्वैतवेदान्तिनां च मतानुसारं ज्ञानं न क्रिया न वा गुणः अपि तु
द्रव्यमेव यतो गुणः निष्क्रियः भवति * किन्तु वृत्तेः द्रव्यत्वे एष आक्षेपः
अस्ति यत् द्रव्यत्वे सति वृत्तिः आत्मनि समवेता न भ्रष्टविभाविष्यति । किन्तु
वेदान्तिनां एषा एव सिद्धान्तं यत् वृत्तिः अन्तःकरणस्य अवस्थाविशेषः ।
अतः वृत्तिः द्रव्यम् । तथाहि - " ननु यदि वृत्तिरन्तःकरणस्यैवावस्थाविशेष-
णो द्रव्यमित्युच्यते , तदा कथं प्रतिक्षाणं विषयज्ञानानां विनाशः । द्रव्य-
स्याक्षाणिकत्वात् तद्विनाशहेतोरनिराकरणाच्च । न चोत्तरवृत्त्या पूर्ववृत्ति-
निरास इति वाच्यम् । एकद्रव्यवति द्रव्यान्तरनारम्भादिति चेन्न तु वृत्तिवि-
नाशो वृत्त्यन्तरं हेतुः ६६

६०३०३ वृत्तेः कार्यपुणाली

विषयज्ञानवृत्तेः पुणाली त्रिधा निरूपयितुं शक्यते ।

तद्यथा - (क) " चैतन्येन सह विषयस्य सम्बन्धां स्थापयमाना वृत्तिः ।

(ख) चैतन्ययोः अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य तथा विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य
मध्ये विद्यमानस्यावरणस्य अभिभवद्वारा विषयज्ञानं सम्पादयती वृत्तिः ।
उपर्युक्तेष्वष्टौ पृथामरूपस्य प्रवर्तनं विवरणप्रस्थाने द्वितीयस्य वार्तिकप्रस्थाने
तृतीयस्य भ्रामतीप्रस्थाने दरीदृश्यते । तृतीयस्य स्पष्टतयो लेखाः भ्रामत्यां
नोपलभ्यते , तथाप्यस्मिन्सन्दर्भे भ्रामत्याः दृष्टिकोणं तृतीयेन मतेन सह
साम्यं धारयति ।

अप्ययदीक्षितविरचिते सिद्धान्तलेखासंग्रहे तथा मधु-
सूदनसरस्वतीविरचिते सिद्धान्तबिन्दौ त्रयाणामवो लेखाः ^{दृश्यते ।} अतिवृत्त्यन्तरेण-

विच्छन्नं चैतन्यमित्युच्यते । आवरणातिरोभावस्य कः अर्थः वर्तते इत्यस्मिन् विषये भामतीपन्थिनां विचारः अयमस्ति यत्र अज्ञानस्य एकं विशिष्टं रूपमेव विषयाणां ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं भवति । मधुसूदनस्य मतमस्मिन् सन्दर्भे एतत् अस्ति यत् वृत्तौ जातायां त्वच्छेदकाभावात् विद्यमानमप्यविद्यमानसममेवेति न स्वकार्यसमर्थमज्ञानम् । तेनाभिभूतमित्युच्यते⁷² अस्यैव मतस्य उल्लेखः वेदान्त-परिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेणापि कृतः । तद्यथा -

“ अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानपुसक्तौ घटाद्यविच्छन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानपुसङ्गः, अनावृत-चैतन्यसम्बन्धास्यैव भानपुयोजकत्वात्⁷³

केषांचिद् मतमेव दस्ति यत् आवरकस्याज्ञानस्य एकः अर्थः एव नश्यति न तु समग्रमज्ञानम् । अतः पुनरपि आवरणं सक्रियं संजायते । सिद्धान्तलेशसंग्रहे अप्ययदीक्षितः अस्य मतस्योल्लेखं निम्नलिखितप्रकारेण करोति -

“ चैतन्यमात्रावरकस्याज्ञानस्य विषयाविच्छन्नप्रेक्षो छाद्योतादिप्रकाशेन महान्धाकाशेकारस्यैव ज्ञानिनैकदेशेन नाशः ”⁷⁴ । अत्र एतदपि ज्ञातव्यं वर्तते यत् केषांचिन्मतानुसारमज्ञानस्य द्वौ भेदौ वर्तते । मूलज्ञानम्, तूलज्ञानम् च । अतः अविरणमपि द्विविधम् । तस्य चाभिभावः केन प्रकारेण भवतीत्यस्मिन् विषये सिद्धान्त-प्रतिबिन्दुकारस्य निम्नलिखितानि कथनानि अवधेयानि वर्तन्ते -

“ द्विविधमावरणम् । एकमसत्त्वापादकमन्तःकरणाविच्छन्नसाक्षिचैतन्यनिष्ठम् । अन्यदपानापादकं विषयाविच्छन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठम् । घटमहं जानामीत्युभयावच्छेदानुभावात् । तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणाप्रमाणज्ञानमात्रेण निवर्तते । यदा-
अदृश्यं अनुमितावपि वह्न्यादौ नास्तीति प्रतीत्यनुदयात् । द्वितीयं तु साक्षात्कारेणैव विवर्तते । यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तदाश्रयं तदाकारमज्ञानं नाश-
तीति नियमात् । परोक्षज्ञानस्य च विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनान्तःकरणमात्रा-
श्रयत्वात् । अपरोक्षज्ञानस्यैव विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन विषयान्तःकरणा-
सन्निकर्षजन्यत्वेन विषयान्तःकरणोभयनिष्ठत्वात्⁷⁵ ।

अप्ययदीक्षितेन सिद्धान्तलेशसंग्रहे उपरागशब्दस्यप्रयोगः सम्बन्धाधे एव कृतः । अत्रैतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् सम्बन्धाः त्रिविधाः भवन्ति ।

स्वरूपसम्बन्धाः , अभेदसम्बन्धाः ज्ञादात्म्यसम्बन्धाः संयोगसम्बन्धाः च । एते -
 ज्ञामतिरिक्तं नैयायिकैः जीवविषययोर्मध्ये विषयविषयिभावसम्बन्धाः अपि
 निर्दिष्टः । अप्यदीक्षितेन सिद्धान्तलेशसंग्रहे स्वरूपसम्बन्धा-अभेदसम्बन्धा-
 संयोगसम्बन्धा-विषयविषयिभावसम्बन्धाप्रभृतीनां विश्लेषणं कृत्वा संयोज-
 संयोगसम्बन्धास्थाप्युल्लेखः कृतः । तद्यथा -

क " वृत्त्यापि हि पूर्वसिद्धादयोः निष्क्रिययोः जीवविषयचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य
 संयोगस्य वा भावत्याधानम् अत्र केचिदाहुः । विषयविषयिभावसम्बन्धा एवेति ।
 " अपरे तु साक्षादपरोक्षचैतन्यसंयोगेण एव मुखादेः अपरोक्षदर्शनादपरोक्षविषये
 साक्षात्संयोगः ^५पुष्टव्यः । तस्मात् वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपावच्छेदकलाभात् तद-
 वच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्यापि संयोगसंयोगः सम्भवति कारणाकारणसंयोगात्
 कार्याकार्यसंयोगवत् कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगस्यापि युक्तिस्थानेत्येना-
 भ्युपगन्तुं युक्तत्वादित्याहुः ।
 ७६

६०३०४ वृत्तेः अनिवार्यत्वम्

न्यायप्रभृतिषु दशनिषु वृत्तेः अस्तित्वं न स्वीक्रियते , तां विनैव
 च छाण्डज्ञानां नां निवारिहः जायते तर्हि सांख्ये वेदान्ते च वृत्तेः कल्पनायाः का
 आवश्यकता वर्तते ? वेदान्तिनः अपि प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन चैतन्यं स्वीकुर्वन्ति ।
 चैतन्यं तु स्वप्रकाशम् । एवं सति प्रथक्पृथक् विषयाणां ज्ञानायान्यस्य वृत्ति-
 रूपस्य ~~अज्ञानस्य~~ माध्यमस्य का आवश्यकता अपि च वृत्तिः जडा अप्रकाशरूपा च
 तर्हि सा अज्ञानस्य निवारणं कथं कर्तुं शक्नोति ।

अपि च वृत्तेः विषये किं प्रमाणं , प्रत्यक्षादिप्रमाणानां
 विषयः सा न भवितुं शक्नोति । अतः वेदान्तिभिः वृत्तेरस्तित्वं कथं स्वी-
 कृतमिति चिन्तनीयं वर्तते ।

उपर्युक्तानामन्येषां च ~~प्रमाणानां~~ प्रश्नानां समाधानं नृसिंहाश्रेण
 अद्वैतदीपिकायां कृतम् । तद्यथा - " अनुगतकार्यमनुगतमेवकारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 निरूपयते । तच्चानुगतिरूपं चक्षुःसंप्रयोगादिषु न सम्भवति प्रत्येकं तेषामनुगतत्वात् ।

न च इन्द्रियसंयोगत्वमनुगतम् । तस्य व्यासङ्गकालीनेन्द्रियसम्प्रयोगे अपि गतत्वात् ।
अतिप्रसक्तस्य कारणस्तत्त्वच्छेदकत्वात् । न च समनस्केन्द्रियसंप्रयोगत्वमनुगतम् । तथा
मनसः सहकारिणास्तत्कार्यनिरूपितकारणात्तानवच्छेदकत्वात् ।

(घ) अस्तु तर्हि बाह्येन्द्रियसंप्रयोगत्वेनेन्द्रियसंप्रयोगस्तत्र कारणम् , मनसः सहकारिणो
विरहाद्व्यासङ्गो⁷⁸ अविधानिवृत्तिविरह इति चेत् न , आत्मविधानिवृत्तिस्थले
तदसम्भवात् ।

प्रकाशात्मयतिना पंचपादिकाविवरणे वृत्तेः अनिवार्यतायाः
प्रतिपादनमेवं कृतम् +

(क) ननु स्वप्रकाशमानस्य प्रदीपादिवत् स्वसंस्पर्शशोणवस्तुप्रकाशित्वे प्राप्ते कथा^{मठ}ङ् -
कारोपाधिनियमः कल्प्यते । न चान्तःकरणापरिणाम संसृष्टविषयादन्यत्र चैतन्य -
मुपरक्तमपि न प्रकाशयतीति युक्तम् । प्रकाशासंसर्गस्यैव प्रकाशमानताभिधानात् ।
विषयान्तरेण चैतन्यस्य असंगितया नोपराग इति चेत् , अन्तःकरणा अपि तद्व्यसं -
गितया नोपराग इति तदुपाधिनानापि न किंचिदपि प्रकाशेत ।

(ख) अन्तःकरणावच्छिन्ने हि जीवः प्रतिबिम्बस्थानीयः परिच्छिन्नः तत्संसृष्टमेव
विषयं प्रकाशयेत् । ब्रह्म तु विषयस्थानीयं सर्वगतत्वात् सर्वमवभासयिष्यति । न
च ब्रह्मणि सर्वदर्शित्वं मुखावदातत्ववत् जीवमनुगच्छति । जीवगतं वा किंचिज्ज्ञत्वं
मुखाशयामत्वादिवत् न ब्रह्मानुगच्छतीति सर्वमुपपन्नमिति । नैतत्सारम् - तथा सति
विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य ब्रह्मचैतन्यतया अहङ्कारावच्छिन्नजीवानुषङ्गाभावात्
सर्वात्मिव विषयावभासे अपि जीवस्य न स्यात् ।

(ग) ननु जीवोपाधौरन्तःकरणास्य जीवस्य विषयस्य च परस्परान्वयादुभायावच्छि-
न्नमपि चैतन्यमन्योन्यसंसृष्टमिति युक्तो जीवस्य विषयाभास इति । नैतत् युक्तम् -
तथा सति सर्वगतेन ब्रह्मणा नित्यसंसृष्टमन्तःकरणमिति तदुपाधौ जीवचैतन्याभेद-
भाव्यक्ते ब्रह्मसार्वज्ञं जीवस्य नित्यवत् प्रकाशेत ।

घा-ननु-जीवोपाधौरन्तःकरणास्य-विषयस्य-च

(घ) ननु मन एवविधानिवृत्तिमात्रे अनुगतं कारणं रूपाधिविधानिवृत्तौ च चक्षुरादि-
कमपि विशेषकारणमिति चेन्न । ब्रह्म व्यासङ्गे मनसश्चक्षुरादेशच सत्त्वे अपि कार्य -
दर्शनात् । ननु तदा मनसश्चक्षुरादिसंयोगाभावात् कार्याभाव इति चेन्न , तस्य
वृत्तीन्द्रियस्य व्यतिरेकग्रहायोगात् ।

वृत्तेः विश्लेषणार्थम् विभिन्नैराचार्यैः उपर्युक्तप्रकारेण

यदुक्तं तस्य सारः निम्नलिखितप्रकारेण निरूपयितुं शक्यते -

(क) वृत्तेरर्थाः - अन्तःकरणास्य विषयाकारेण परिणामः वृत्तिः । विषय-
प्रत्यक्षासमये अन्तःकरणावृत्त्या विषयरूपेण परिणामते । अन्तःकरणावृत्त्या विषयगतस्य
अज्ञानस्य नाशो सति विषयगतं चैतन्यमनावृत्तं भवति । अन्तःकरणं हि सत्त्वाशा-
द्धाकापचीकृत पंचभूतपरिणामत्वेन तैजसत्वात् विषयेष्टा सन्निकृष्टं सत् विषया -
कारं लभते । अन्तःकरणास्य विषयाकारसदृशाकारः यः अयं परिणामः स एव
वृत्तिरित्युच्यते । प्रत्यक्षाज्ञानस्यावसरे अन्तःकरणावृत्तिरिन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गत्य
विषयदेशं गत्वा विषयाकारं च प्रप्य विषयमवभासयति इत्यद्वैतवेदान्तिनां
सिद्धान्तः ।

अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् जीवस्य इन्द्रियद्वारेणैव विषयावभास-
सम्भवात् अन्तःकरणावृत्तिः कथं स्वीकरणीया अस्य प्रश्नस्य समाधानार्थं नि-
म्नलिखितानि मतानि अद्वैतवेदान्तग्रन्थोष्णपलभ्यन्ते । -

1. आवरणाभिभवार्थम् वृत्तिः स्वीकरणीया इत्येकं मतम् ।
2. विषयेण सह चैतन्यस्य सम्बन्धार्थम् वृत्तिः स्वीकरणीया इत्यपरं मतम् ।

आवरणाभिभवार्थम् वृत्तिः इत्यस्य मतस्य समर्थनाय ये तर्काः
प्रस्तूयन्ते त एवंप्रकारेण वर्तन्ते -

(क) घाटाद्यविच्छिन्नचैतन्यस्यावरकं किंचिदज्ञानमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । आवरकाज्ञाने
स्वीकृते सति घाटादेः सर्वदा भानप्रसङ्गः नापतति । अनावृतचैतन्येव भानप्रयो-
जकत्वात् । घाटाद्यावरकमज्ञानं मूलाज्ञानं न । अपि तु अवस्थापदवाच्यं तुलाज्ञानम् ।
यतः मूलाज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वात् संसारदशायां च तादृशस्याज्ञानस्य नाशः
न भवति । किन्तु घाटाद्यावरकस्याज्ञानस्य तु अपनयः दृश्यते एव । अतः तस्य भङ्गः
भङ्गः स्वीकरणीयः । स चावरणभङ्गः अन्तःकरणावृत्त्या क्रियतेत्येवंप्रकारेण
वृत्तेरावरणाभिभवार्थम् सिद्ध्यति ।

तत्र पुनरेव प्रश्नः उदेति यत् साक्षिचैतन्येन आवरणभङ्गः
कथं न स्वीक्रियते । अस्याः शङ्कायाः समाधानार्थमित्युच्यते यत् आवरणासा-
धकत्वात् आवरणेन सह साक्षिचैतन्यस्य विरोधाः नास्ति । आवरणासाधक एव
आवरणनिवर्तकः भवितुं न शक्नोति । अतः साक्षिचैतन्यमात्रं नाज्ञानावरणनाश-
कम् । साक्षिचैतन्यं विषयाविच्छिन्नचैतन्यावरकस्याज्ञानस्य निवर्तनं कर्तुं नार्हम् ।
वृत्त्युपहितं चैतन्यमपि घाटाद्यविच्छिन्नचैतन्यावरकस्याज्ञानस्य नाशकं

नास्ति । वृत्युपहितचैतन्यस्य परोक्षापरोक्षासाधारणत्वात् । वृत्युपहितचैतन्यस्य आवरणभाङ्गगावरणानिवारकत्वे स्वीकृते सति जीवस्य सर्वदैव विषयभानपुसङ्गः अपपद्येत । अतः परोक्षाव्यापृतायाः अपरोक्षाविषयविशिष्टायाः अन्तःकरणावृत्तेरेव विषयावरणभाङ्गगजनकत्वं स्वीकरणीयम् ।

अत्र पुनरेषाः पुश्नः उदेति यत् अन्तःकरणावृत्तेः जडत्वात् कथां तथा अज्ञानावरणस्य विनाशः उपपद्येत ज्ञानस्यैव अज्ञाननाशकत्वात् । अत्रोच्यते यत् ५ "यदा सतः स्वतः तृणातूलादिभासकस्य सौरालोकस्य तृणातूलाद्यदाहकत्वे अपि सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणातूलादिदाहकत्वं तदवत्स्वतः अविधातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य अविद्याद्यदाहकत्वे अपि वृत्यवच्छेदेन तददाहकत्वं युक्तम् । एवंपुकारेण अपरोक्षावृत्युपहितचैतन्यस्य परम्परया आवरणभाङ्गगजनकत्वे अभ्युपगते सत्यपि आवरणाभिभवाधार्म्यं वृत्तिरिति स्वीकर्तुं शक्यते ।

2 सम्बन्धाधार्म्यं वृत्तिः

अधार्म्यं विषयेण सह चैतन्यस्य सम्बन्धाधार्म्यमन्तःकरणावृत्तिः स्वीकरणीया इत्येवंपुकारेण यदपरं मतं विद्यते तस्य सन्दर्भे अपि अनेके पुश्नाः उद्भाव्यन्ते । तद्यथा -

(क) जीवस्य व्यापकत्वात् स्वत एव सर्वगतः । अतः कथमुच्यते तत्सम्बन्धाधार्म्यं वृत्तिरिति अत्रोच्यते - अविधोपाधिकः अपरिच्छिन्नः जीवः सर्वगतत्वेन घटादिप्रदेशे विद्यमानः घटाद्याकारापरोक्षावृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति । एवंपुकारेण जीवस्य सर्वगतत्वनिबन्धानः यऽ सम्बन्धाः स न घटादिविषयभानपुयोजकः । अपि तु अपरोक्षावृत्यधीनः सम्बन्धाः ।

(ग) अविधोपाधिकस्यापरिच्छिन्नजीवस्य स्वत एव समस्तवस्तुसम्बन्धास्य वृत्ति - विरहदशायामपि विषयसम्बन्धाभावः कथमित्यस्य पुश्नस्य समाधानाय उच्यते - नहि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धासामान्यं निषिध्यते । किन्तु घटादिभानपुयोजकः सम्बन्धाविशेष एव निषिध्यते । स च सम्बन्धाविशेषः शोणः विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यंग्यव्यञ्जकभावलक्षणाः ज्ञातृज्ञेयत्वलक्षणाः कादाचित्कः विषयाकारवृत्तिनिबन्धानः कर्तुः जीवस्य ज्ञातृत्वे विषयस्य घटादेः ज्ञेयत्वे तथाकारवृत्तिविषयत्वमपेक्षितमिति वृत्तेः तथाविधासम्बन्धापुयोजकत्वमिति ।

अत्रैतत् ज्ञातव्यं वर्तते यत् घटादेः चैतन्याभिव्यञ्जकत्वं च चैतन्यप्रतिवि-
प्रतिबिम्बगुहित्वं तच्च घटादेः स्वच्छान्तःकरणसंसर्गात् भवति । एवं च चित्प्रति-

बिम्बं गु तद्विस्वरूपाभिर्व्यञ्जकसिद्ध्यर्थमिव वृत्तेरपरोक्षस्थाले बहिर्गमनाद्गीकारः
 यद्यपि जीववैतन्यविषयाधिष्ठानवैतन्ययोः उपाधिकृतः भेदः
 अस्ति तथापि तयोर्मध्ये वृत्तिकृतः अभेदः उपपद्यते । प्रकाशकेन विषयाधिष्ठान-
 ब्रह्मवैतन्येन सह जीववैतन्यस्यैकीभावः जीवस्य प्रकाशकत्वमुपपद्यते । असावेकीभावः
 वृत्त्यधीनः । अतः जीववैतन्य-विषयाधिष्ठानवैतन्ययोर्भेदसिद्ध्यर्थम् वृत्तिः
 स्वीकरणीया इति ।

6.4.0 आगमप्रमाणस्य (शब्दप्रमाणस्य स्वरूपम्)

अद्वैतवेदान्तिनः आगमस्य शब्दस्य पृथक् प्रमाणत्वं स्वीकुर्वन्ति ।
 स्वीकुर्वन्ति । अस्मिन् सन्दर्भे अद्वैतवेदान्तस्यागमप्रमाणविचारपरम्परायाः समा-
 हारः धर्मराजाध्वरीन्द्रस्य शब्देण निम्नलिखितप्रकारेण वर्तते -
 " यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते तदवाक्यं प्रमा-
 णम् । वाक्यजन्यज्ञाने च आकाङ्क्षा-योऽस्यता-आसत्तयः तात्पर्यज्ञानं चेति
 चत्वारि कारणानि । भामतीप्रस्थानस्य बिम्बे सन्दर्भे आगमप्रमाणविषयकाः
 निम्नलिखिताः पक्षाः एवात्र संक्षिप्तरूपेण विश्लेषणीयाः भवन्ति ।

- (1) प्रत्यक्षागमयोर्मध्ये कस्य प्राबल्यम्
  - (2) पदपदार्थयोः सम्बन्धाविषययोः शक्तेः ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः ।
  - (3) शब्दप्रमायाः परोक्षापरोक्षात्वम् ।
- यद्यपि अन्ये अपि विषयाः अपि महत्त्वपूर्णाः सन्ति तथापि तेषां विषये
 भामतीप्रस्थानस्य अन्यैः प्रस्थानैः सह सामंजस्यं वर्तते ।

6.4.1 प्रत्यक्षागमयास्तारतम्यम्

प्रत्यक्षागमयोर्मध्ये कस्य प्राबल्यं वर्तते इत्यस्मिन् विषये वाचस्पति-
 मिश्रस्य ~~प्रत्यक्षागमयोर्मध्ये~~ ^{अत्र} वर्तते यत् कुत्रचित् प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं कुत्रचिच्च श्रुतिप्रमाणस्य ।
 सैव श्रुतिः प्रत्यक्षात्पुबला भवति यस्याः स्वकीये अर्थे तात्पर्यम् विवक्षितं भवति ।
 यथा " एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " । अस्याः श्रुतेः स्वार्थेण मुख्यं तात्पर्यम् । अतः
 सा प्रत्यक्षात्पुबलीयसी ।

किन्तु "यजमानः प्रुस्तरः " अस्याः श्रुतेः तात्पर्यम् स्वार्थप्रति-

पादने नास्ति । अतः एतादृशी श्रुतिः प्रत्यक्षात् दुर्बला भवति । एतादृशानां
श्रुतिवाक्यानां प्रत्यक्षानुसारमर्थकल्पनं सर्वथा उचितम् । अर्थावादवाक्यानामपि
स्वार्थे तात्पर्यम् न भवति । एवं प्रकारेण वाचस्पतिमिश्रस्यैतन्मतमस्ति यत् स्वार्थे
तात्पर्यवता श्रुतिवाक्यानामेव प्रत्यक्षादिप्रबल्यं स्वीकर्तव्यम् । अस्मिन् सन्दर्भे वाच-
स्पतेः निम्नलिखितानि कथनानि द्रष्टव्यानि सन्ति । तद्यथा-
" न च ज्येष्ठप्रमाणाप्रत्यक्षाविरोधात् आम्लायस्येव तदपेक्ष्यस्याप्रामाण्यमुपचरितार्था-
त्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कायाः बोधाकतया
स्वतः सिद्धाप्रामाण्यभावस्य स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षात्वात् । प्रमितावनपेक्षात्वेऽपि
उत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षात्वात् तद्विरोधानुत्पत्तिरक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न , उत्पाद-
कप्रतिषेधद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांख्यावहारिकं प्रत्यक्षात्वस्य प्रामाण्यमुपहन्ति,
येन करणाभावान्न भवेत् । अपि तु तात्त्विकम् न च तत्तस्योत्पादकम् । अतात्त्विकप्रमत्त
प्रामाण्यभावेभ्योऽपि सांख्यावहारिकप्रमाणेभ्यः तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् ।^{८३}

अस्याशयः अयमस्ति यत् किमागमः स्वकार्ये प्रमितौ प्रत्यक्षामेक्षेते ,
उत्पत्तौ वा । नाद्यः , तस्यापौरुषेयतया निरस्तदोषाशङ्कस्य बोधाकतया स्वतः ५
सिद्धाप्रामाण्यस्य तत्रानपेक्षात्वात् । नापि द्वितीयः , उत्पादकाप्रतिषेधद्वन्द्वि-
त्वात् । आगमज्ञान प्रत्यक्षस्य तात्त्विकत्वमुपहन्ति , न तु सांख्यावहारिकत्वम् ।
सांख्यावहारिकं च आगमज्ञानोत्पत्तौ कारणम् । न चातात्त्विकं सांख्यावहारिकं कथां
तात्त्विकज्ञानोत्पत्तिं प्रति कारणमिति वाच्यं , वर्णे समारोपितस्य द्रुत्वत्वादेः
ध्वनिधर्मस्य तत्त्वप्रतिपत्तिकारणत्वदर्शनात् । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थे उप-
चरितार्थम् युक्तम् । उक्तं हि शाबरस्वामिना - " न विधौ परशशब्दार्थ इति ।
नायनपेक्षितस्य ज्येष्ठत्वं बाधाकत्वे कारणम् , किन्तु बाध्यत्वे । दृष्टं हि ज्येष्ठस्य
रजतज्ञानस्य कनीयसाशुक्तिज्ञानेन बाधाः , अन्यथा शक्तिज्ञानस्योत्पत्त्यसम्भावापत्तेः
तत्र च पारमर्शम् सूत्रमपि प्रमाणम् - " पौर्वार्षिये पूर्वदोर्बल्यं प्रकृतिवत् ।^६
तथाभियक्तवचनमपि प्रमाणम् । - " पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धिया भवेत् ।।

अहङ्कारालम्बनमात्मानमभ्युपगच्छद्भिः तस्य तात्त्विकत्वं नाभ्युपेतव्यम् । अहमिहै -
वास्मि सदेने जानानः इति सर्वव्यापकस्य प्रादेशिकत्वेन ग्रहणात्वात् । न चेदं देहस्य
प्रादेशिकत्वम् , तथा सति अहमिति गोणत्वे वा जानानः न स्यात् । तथा च
नैयमिकाग्निगोत्रवचना अग्निगोत्रशब्दः प्रकारान्तरावदूतभेदे कौण्डपायिनामयनगते^{८४}

कर्मणि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः , माणावके चानुभाव -
सिद्धाभेदे सिंहात् सिंहशब्दः । न त्वहंकारस्य मुख्ये अर्थे देहादिभ्यो भिन्नत्वेन
अनुभूयते , येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् ।

तत्सिद्धां गौणात्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकज्ञानेन व्याप्तं तदिह
व्यापकम् क विवेकज्ञानं निवर्तमानं तद्व्याप्यगौणातापि निवर्तयति । तस्मादहमर्था-
स्याविवेकतायां देहादौ अहंशब्दप्रयोगः गौण इति वक्तुमशक्यम् किन्तु आध्यात्मिकः
इति सिद्धम् ॥ विवरणापन्थिनः श्रुतिमात्रं प्रत्यक्षादबलीयः इति मन्वते । किन्तु
भामतीपन्थिनः कथयन्ति यत् तात्पर्यवती श्रुतिरेव प्रत्यक्षादबलीयसी न तु श्रुतिवा -
क्यम् ।

6.4.2 शाब्दप्रमायाः परोक्षात्परोक्षात्वविमर्शः :

शाब्दप्रमायाः परोक्षात्परोक्षात्वविषये विवरणाप्रस्थानभामतीप्रस्था-
न्योः मध्ये महान् भेदः अस्ति । विवरणानुयायिनां मतानुसारं शाब्दप्रमायाः अप-
रोक्षात्वं वर्तते । किन्तु भामतीपन्थिनः शाब्दप्रमायाः परोक्षात्वं स्वीकुर्वन्ति ।
उभयोः मतयोर्विश्लेषणमत्र संक्षेपेण प्रस्तूयते ।

विवरणाप्रस्थानानुयायिनः शाब्दप्रमायाः अपरोक्षात्वं प्रतिपादयन्ति ।

स्वीयविचारस्य समर्थनाय विवरणापन्थिनः भाष्यकारस्य - " प्रमाणजन्यं
ज्ञानं वस्तुतन्त्रमेव तत् " इत्येतत् कथनमुद्धृत्य कथयन्ति यत् दशमस्त्वमसि इत्यत्र
दशमत्वस्य ज्ञानमपरोक्षम् तथैव आगमवाक्यात् जन्यः ब्रह्मसाक्षात्कारः अपि अपरोक्षः ।

नैष्कर्म्यसिद्ध्याः सुरेश्वरोपि ब्रह्मि कथयति यत् आत्मावबोधाः प्रत्यक्षादि-
प्रमाणानां साक्षाद्विषयः नास्ति । स तु सम्यक्ज्ञानस्य विषयः । आत्मवाक्यजन्यं
ब्रह्मणः ब्रह्मत्वेन ज्ञानमेव सम्यक्ज्ञानम् । बलवत्प्रमाणेनोत्पन्नं सम्यक्ज्ञानं जीवगतमोहं
विनाशयति । ब्रह्मस्वरूपस्य साक्षात्कारे जीवगतमज्ञानमेव प्रतिबन्धाकम् । तद्वशा -
" अशोणाधहित्वात्मानवबोधाविषयस्य चानागमिकप्रत्यक्षादिलौकिकप्रमाणविषयत्वात्
वेदान्तागमवाक्यादेव सम्यक्ज्ञानम् ।
84 ॥

" बलवदिप्रमाणोत्थां सम्यक्ज्ञानं न बाध्यते ।

वाकाङ्क्षते न चान्यद्बाधानं प्रतिपादनम् । " 85

ब्रह्मदारण्यकसम्बन्धाभाष्यवार्तिके अपि सुरेश्वराचार्यः एवं कथयति यत् तत्त्वमस्यसिद्धि
वेदान्तवाक्यजन्यसम्यक्ज्ञानेन अविद्या लुप्यते तथा आत्मसाक्षात्कारः संजायते । वस्तुतः

आत्मसाक्षात्कारे स्वरूपतः एवापरोक्षाता वर्तते । तद्यथा -

" तत्त्वमस्यादिवाक्यैः त्वासम्यक्धीजन्ममाव्रतः ।

अविद्यासहकार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ 86

वाक्यजन्यबोधो अपरोक्षाज्ञानत्वमस्तीति एकया अन्यया रीत्या अपि सुरेश्वरेण प्रति-
पादितम् । तथाहि -

" तमेव धीरो विज्ञाय पुज्ञां कुर्वीति ब्राह्मणः " अस्य भाष्यस्य वार्तिके सुरेश्वरः
वक्ष्यति -

" बुभुत्सा^{त्ये}दिनीपुज्ञां सर्वज्ञाननिरासतः ।

सर्वज्ञियसमाप्तेश्च कुर्याद्वैवाक्यार्थबोधात् ॥ " 87

अस्य वार्तिकस्य विश्लेषणं कुर्वता आनन्दाश्रमेण "शास्त्रप्रकाशिकायां" (बृहदारण्य-
कभाष्यवार्तिकटीकायां) एवमुक्तम् - " पुज्ञां कुर्वीतित्यस्यार्थमाह । बुभुत्सेति । वक्तव्या-
र्थज्ञानाज्ज्ञेयस्य सर्वस्य ज्ञानत्वादज्ञानस्य च निरस्तत्वादशेषाकाङ्क्षाशान्तिरतो
वाक्यार्थधीरूपतां सर्वाकाङ्क्षाध्वंसित्वेन परमपुरुषार्थहितं पुज्ञां तत्त्वमस्यादिवाक्य-
वशादेवापादयेदित्यर्थः " 88 तत्त्वमसि प्रभृतिवाक्यश्रवणेन अननुभूतस्य वस्तुनः शब्द-
जन्यं परोक्षाज्ञानं भवति । पुनरस्यैव परोक्षरूपेण ज्ञातस्य ब्रह्मणः तथा आत्मनः
तादात्म्यस्य साक्षात्कारार्थम् शब्दजन्यां पुज्ञां परिनिश्चितां कुर्यादिति सुरेश्वरा-
चार्यः । तद्यथा -

" उच्यते वचसा बुद्ध्या वस्तुमात्रं समर्प्यते ।

विज्ञातस्य सतत्वस्य तादात्म्यप्रतिपादनम् ॥

भावनाज्ञानसन्तानैः प्रमाकरणमुच्यते ।

अस्मिन् काले तु सा पुज्ञा निष्ठा नीता कृता भवेत् ॥ 89

परोक्षरूपेण प्राप्तं ज्ञानमपरोक्षां कर्तुम् परिनिष्ठिता अपेक्षिता

भवति । तस्याः सम्पादनार्थम् शब्दज्ञानस्याभ्यासः उपायरूपेणावश्यकः । अतः
आत्मसाक्षात्काररूपफलस्य प्राप्त्यर्थम् शब्दस्य करणत्वं मनननिदिध्यासनादीनां
सहकारित्वं च स्वीकर्तव्यम् । समर्थश्रवणाभावे मनननिदिध्यासनादिभिः ब्रह्म सा-
क्षात्कारः तथैवासंभवः यथा बीजं विना जलसेवनादिभिः अंकुरस्योद्भवः असंभवः

वाचस्पतिना "मनसेवानुदृष्टव्यम्" इति श्रुतिमाश्रित्य मनसः करणत्वं
निर्दिष्टम् । तस्मिन् विषये अद्वैतसिद्धिधारणस्य एतन्मतं दृष्टव्यं वर्तते - " न च
मनसेवापरोक्षाज्ञानम्, मनसः कुत्राप्यसाधारणत्वेन प्रमाकरणत्वाभावात्, आत्मनः
स्वप्रकाशात्वात्, सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वात् । अस्यार्थः अयमस्ति यत् मनसः

कारणत्वं तु सर्वेण ज्ञानेष्वपेक्ष्यते । शब्दस्तु लौकिकपदार्थानां परोक्षरूपेण तथा
आत्मसाक्षात्कारसदृशापदार्थानां परोक्षरूपेणानुभवं कारयति ।

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यस्य व्याख्या भाष्यकारेण अवगति-
पर्यन्तं ज्ञानं ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म इत्युक्तम् । अस्यापि व्याख्यानं
प्रकटार्थविवरणे एवं दृश्यते । आचार्येण त्वं ब्रह्मास्मि इत्युपदिष्टे अहं ब्रह्मा -
स्मीत्याचार्यो मामुपदिदेश न ममावगतिरायाति ” इति परोक्षमेव मन्यते । ततः
असाववगतिपर्यन्तं ज्ञानमिच्छति ।

भामतीप्रस्थानानुसारं शब्दपरोक्षावादः स्वी-
करणीयः नास्ति । तेषां मतानुसारं शब्दः परोक्षज्ञानस्यैव साधनम् । अतः
शब्दजन्या प्रमा परोक्षा एव । अस्मिन् सन्दर्भे भामतीपन्थिनां निम्नलिखितानि
कथनान्यवधेयानि वर्तन्ते - “ साक्षात्काररूपो हि विपर्ययः साक्षात्काररूपेणैव
तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते , न तु परोक्षावभासेन , दिङ्मोहालातक्कचलद्दक्षामरुमरीचि-
सलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिणः अपरोक्षावभासिभिरेव दिगादितत्त्वप्रत्य-
येर्निवृत्तिदर्शनात् , नो छात्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगस्तिक्तत्वानां दिङ्-
मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वपदार्थास्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कारः एषितव्यः

वेदान्तकल्पतरुकारः अमलानन्दः एनां शङ्कामुद्भावयति यत् शब्दः
यदि परोक्षास्य हेतुः तर्हि सः भ्रमनिवारकः न स्यात् । शब्दात्मकाः वेदाश्च
भ्रमत्वापदकाः एव स्युः । तद्यथा - “ अपरोक्षो ब्रह्मणि शब्द एवापरोक्षज्ञानहेतु-
रन्यथा तु तत्र परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वापातादिति ” । अस्यः शङ्कायाः समाधा-
नं कुर्वन् अमलानन्दः स्वयमेव कथयति - स्वतः अपरोक्षास्यापि ब्रह्मणः पारोक्ष्यं
भ्रमगृहीतं तत्रापरोक्षप्रमाकरणादेव तत्साक्षात्कारः ” । अन्तःकरणं च सोपाधिके
आत्मनि जनयति अहं वृत्तिमिति सिद्धमस्यात्मन्यपरोक्षाधीहेतुत्वम् । तत्तु ब्रह्म-
जनितब्रह्मात्मैक्यधीसन्ततिवसितं तत्पदलक्ष्यब्रह्मात्मतां जीवस्य साक्षात्कारयति ,
अक्षामिव पूर्वानुभूतसंस्कारावसितं तत्वेदान्तोपलक्षितैक्यविषयप्रत्यभिज्ञाहेतुः क्लृप्तः
प्रमेयापरोक्षयोग्यत्वेन प्रमायाः साक्षात्कारत्वे देहात्मभेदविषयानुमितेरपि सदा-
पत्तिः दशमस्वमसीत्यत्रापि तत्सचिवादक्षादेव साक्षात्कारः , अन्धादेस्तु
परोक्षाधीरेव ” अपि च - “ वेदान्तवाक्यजज्ञानभावनाजापरोक्षाधीः ।
मूलप्रमाणादाव्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥ ” 93

अपि च - “ साक्षादपरोक्षादित्येवमाकारेण धीः शब्दादुदेति , न तु परोक्षं

ब्रह्मेति ।

भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः अस्मिन् सन्दर्भे यत् कथयति तदपि अवैद्येयं वर्तते । - " न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलं , अपि तु प्रत्यक्षास्य , तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सावाक्याभावात्परिपाकसम्बन्धसहितमन्तः - करणं त्वपि दार्ष्ट्यापरोक्षास्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थात्मनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभावतो ब्रह्मस्वभावो , येन न जन्येत , अपि त्वन्तःकरणस्य वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । " 94

शब्दापरोक्षावादिभिरत्रेणा शङ्का उद्भाव्यते यत् तत्त्वमसीत्यादि-शब्दजन्यमपरोक्षाजीवादभिन्नं ब्रह्मज्ञानमपरोक्षमेव भवति । अतः श्रवणजन्यब्रह्मज्ञाने यस्य शब्दस्य कारणात् स्वीक्रियते स एव शब्दः अविद्यानिवर्तकः चरमसाक्षात्कारे अपि कारणात्त्वमर्हति । अतस्तत्रान्यकारणास्य कल्पना नोचिता " - किन्तु भामतीपञ्चि-पञ्चानः एतन्न स्वीकुर्वन्ति । तेषां मतमिदमस्ति यत् शब्दादपरोक्षाज्ञानं भवितुं न शक्नोति । यतः वेदान्तवाक्यश्रवणानन्तरमपि * शब्दमपरोक्षं * प्रथमभूम-द्वारा गृहीतस्य ब्रह्मणः पारोक्ष्यं तु अस्त्येव । तदथा -

। " यदि ब्रह्म स्वतः अपरोक्षमिति तद्विषयजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षं भवेत् , तदा श्रवणजन्यज्ञानमपि अपरोक्षमिति श्रुते वेदान्तस्य पुंसः तस्मिन्नपरोक्ष्यभूमानुवृत्तिर्न स्यात् । अनुवर्तते च तदनन्तरमपि भूमगृहीतं ब्रह्मणि परोक्ष्यमिति न शब्दादपरोक्षाज्ञानम् । अतः अपरोक्षाज्ञानस्य कारणात्वं शब्दे स्वीकर्तुम् न शक्यते । " मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके मनः अस्य देवं चक्षुः " तथा मनसैवानुद्दिष्टव्यम् " इत्यादिश्रुतिभिरप्येतद् स्पष्टम् ॥ भवति यत् ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कारणात्त्वसामर्थ्य-मन्तःकरणो अस्ति न तु शब्दे ।

अत्रेणा शङ्का उदेति यत् असंभावनाप्रभृतिदोषैः प्रतिबुद्धमन्तः - करणं भूमनिवारणो समर्थम् न भवति । यतः श्रवणजन्यपरोक्षाज्ञानस्य सत्त्वे अपि पारोक्ष्यभूमस्यानुवृत्तिः भवत्येव । अतः शब्दस्यापरोक्ष्यप्रमाहेतुत्वं कथं प्रत्या-ख्यातुं शक्यते । अस्याः शङ्कायाः समाधानं भामतीपञ्चिभिः एवंप्रकारेण क्रियते यत् - " शब्दस्तु नापरोक्षप्रमाहेतुः क्लृप्तः , प्रमेयापरोक्ष्ययोग्यत्वेन प्रमायाः 96 अपरं च दशम-साक्षात्कारत्वे देहात्मभेदविषयानुमितेरपि तदापत्तिः " । एतादृशेण स्थलेष्वप्यत्र शब्दादपरोक्षाज्ञानमिवोदितं दृश्यते ।

तत्रापि शाब्दात् अपरोक्षज्ञानमिव भामतीपठिनां मतानुसारं शाब्दसहकृतेन्द्रियस्य
माध्यमेनैव श्रोता स्वीयस्य दशमत्वस्य साक्षात्कारं करोति^न तु शाब्दात् । अतः दश-
मस्त्वमसीत्यत्रापि यत्ज्ञानं भवति तत्परोक्षमेव न तु पुत्यक्षम् ।

6.4.3 बुद्धमसाक्षात्कारे शाब्दज्ञानस्य करणाकरणत्वविमर्शः

(1) पुसंख्यानस्य करणात्वम् -

बुद्धमसाक्षात्कारस्थे करणाविषये अद्वैतवेदान्ते विभिन्नाः
मतभेदाः सन्ति । बुद्धमदत्तस्य तथा मण्डनमिश्रस्य च मतानुसारेण तत्त्वमसीत्यादि-
वाक्याधामिण्डनमथात् पुत्ययाभ्यासरूपं पुसंख्यानमेव बुद्धमसाक्षात्कारे कारणमिति मण्डन-
मिश्रमतम् ।

(2) ध्यानस्य मनसः करणात्वम् -

किन्तु ^{आश्रित्वा 222} ध्यानफलत्वं मन्यमानः वाचस्पतिः कथयति - " ध्यान-
स्य हि साक्षात्कारः फलं साक्षात्कारश्चोत्सर्गितः तत्त्वविषयः ।⁹⁷ ध्यानाभ्यासपरि-
पाकेन साक्षात्कारो विज्ञानम् ।⁹⁸ आगमाचार्योपदेशपूर्वकमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्त-
जः अस्य बुद्धमसाक्षात्कारोपजायते ।⁹⁹ तथा श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासस्यैव स्वगो-
चरसाक्षात्कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात् ।

कल्पतरुकारः अमलानन्दोऽपि वाचस्पतिमतं समर्थयति । "अपि
च संहारधने सूत्राच्छास्त्रज्ञाध्यानजाप्रभा । शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः
परः ॥¹⁰⁰ " सत्त्वं न बुद्धमसाक्षात्कारः आगमयुक्तिफलम् , अपि तु युक्त्यागमार्थज्ञाना-
हितसंस्कारसचिव श्रोत्रेन्द्रियेण ण्डजातिस्वरश्चक्षुर्गन्धग्राह्यमूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभावति । एवं
वेदान्तज्ञानाभ्याससहित संस्कारो जीवस्य बुद्धमस्त्वभावमन्तःकरणेनेति ।¹⁰¹ अतः एतत्
ज्ञायते यत् आत्मसाक्षात्कारस्य करणं केवलं पुसंख्यानं नापि तु पुसंख्यानसहकृतं मन एव ।

(3) शाब्दस्य करणात्वम् -

विवरणाकारः प्रकाशात्मयतिः आत्मसाक्षात्कारे पुसंख्यानस्य
ध्यानस्य वा करणात्वं न स्वीकरोति । तस्य मते शाब्दः केवलमात्मसाक्षात्कारस्य
करणम् । तथाहि - " तं त्वोपनिषदमिति तद्विधितपुत्ययेन बुद्धमावगतिहेतुत्वं शाब्दस्य
दर्शितमुपपन्नं भवति , अपरोक्षावगतेरेव सम्यगवगतित्वात् ।
श्वेतकेतुः आरुणेयस्योपदेशेन बुद्धमसाक्षात्कारं करोति । आचार्य-

वान् पुरुषो वेद " " तस्य तावदेव चिरम् " " तमसः पारं दर्शयति " "तत्त्वमसि"
इत्यादयः श्रुतयः अपि एतत्प्रतिपादयन्ति यत् महावाक्यश्रवणमेव ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
एकमात्रोपाय इति प्रकाशात्म्यतिरभिप्रेति ।

अत्रायं संशयः वेदान्तवाक्याल्लुहमणः अपरोक्षज्ञानं कथां सिद्धय-
तीति शब्दः सदेव ब्रह्मज्ञानं जनयतीति तेनापरोक्षज्ञानस्योत्पत्तिर्न सम्भवति ।
अस्याः शब्दकायाः समाधानमेव भावति - इन्द्रियस्य यथा अपरोक्षज्ञानजनकत्वम्
एवं शब्दस्यापि अपरोक्षज्ञानजनकत्वं सम्भवति , यतः शब्दज्ञानेपि अपरोक्षार्थ-
विधायत्वस्य सत्त्वात् ।

मधुसूदनसरस्वती शब्दात् अपरोक्षज्ञानं मनुते । सः वेदान्तकल्पलति-
का-सिद्धान्तबिन्दु- अद्वैतसिद्धिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु शब्दापरोक्षावादं समर्थ -
यति । वेदान्तवाक्यार्थसुनिश्चितार्थं ¹⁰² तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ना-
वेदविन्मनुते ब्रह्म ¹⁰³ योऽस्माकमविद्यया परं पारयामि ¹⁰⁴ तमसः पारं दर्शयति ¹⁰⁵ इत्यादि
श्रुतयः वेदान्तवाक्यश्रवणाद्वैव आत्मसाक्षात्कार इति प्रतिपादयन्ति ।

वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः ३ः विवरणाप्रस्थानवत् तं त्वोपनिषदं
पुरुषम् इति श्रुतिः तथा शास्त्रयोनित्वाद् ¹⁰⁶ इति सूत्रस्याधारेण च उपनि-
षद्वाक्यस्य कारणात्मङ्गीकरोति । न तु मनसः । " यन्मनसा न मनुते " ¹⁰⁷ इति
श्रुत्या मनसः करणात्वं निषेधयति । अत्रायं संशयः "मनसैवानुद्गृष्टव्यम्" इति श्रुतिः
ब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः असाधारणकारणात्मवबोधयति । किन्तु तन्न युक्तम् ।
यतः आभासवादे आत्मानात्मादि सर्वेषु पदार्थेषु मनसः साधारणकारणात्वं
स्वीक्रियते न तु असाधारणकारणम् ।

" आत्मानात्मपदार्थेषु विज्ञानोत्पत्तिसाधानम् ।

मनः साधारणं दृष्टं सर्वज्ञानैकहेतुतः

॥ १०८

भामतीकारः वाचस्पतिः शब्दस्यापरोक्षज्ञानत्वं छाण्ड्यति । सस्य
मते आत्मसाक्षात्कारस्य कारणं नास्ति । यतः आत्मसाक्षात्कारस्तु प्रत्यक्षाप्र-
माणस्य फलं भावति न तु शब्दस्य । यथा कुटजबीजाद् वटाङ्कुरोत्पत्तिः न
सम्भवति तथा शब्दादपरोक्षज्ञानं न । ¹⁰⁹ दशमस्त्वमसीत्यत्रापि तत्सचिवादक्षादेव
साक्षात्कारः अन्त्यादेस्तु परोक्षाधीरेव । दशमोऽहमस्मीत्यपरोक्षां ज्ञानमन्तः ५
करणेन वा सम्भवति । ¹¹⁰

6.4.4 महावाक्यानाम् अष्टाण्डार्थत्वम्

वेदान्तवाक्यकुसुमगुणार्थान्तराणां " इति भाष्यवाक्यं
वेदान्तवाक्यानां महत्त्वं स्पष्टतया प्रतिपादयति । अनेकेषु वेदान्तवाक्येषु निम्न •
लिखितानि वाक्यानि महावाक्यानीत्युच्यन्ते । " पुञ्जानं ब्रह्म " (इति ऋग्वेदस्य
ऐतरेयोपनिषादि) " अहं ब्रह्मास्मि " (इति यजुर्वेदस्य बृहदारण्यकोपनिषादि) " तत्त्व -
मसि " (सामवेदस्य छान्दोग्योपनिषादि) " अयमात्मा ब्रह्म " (अथर्ववेदस्य माण्डू-
क्योपनिषादि) ।

जीवब्रह्मणोरेक्यमेतेषु वाक्येषु प्रतिपादितम् । अतः परमतत्त्वस्य
प्रतिपादकत्वादेतेषां महावाक्यत्वं पुष्टितम् । अस्मिन् विषये एकटादिविवरणे एका
शङ्का निम्नलिखितपुकारेणोद्भाविता दृश्यते - " ननु वाक्यमनेकपदार्थात्मके
स्वाधाम् धीमुत्पादयन् कथमद्वैतमवभासयेत् " ॥ ११६ ॥ अस्याः शङ्कायाः समा -
धानमद्वैतवेदान्तिभिरेवपुकारेण क्रियते इत् वाक्यानि केवलं संसर्गात्मकान्येव न
भवन्ति अपि तु अष्टाण्डार्थान्यपि भवन्ति । अस्मिन् सन्दर्भे अष्टाण्डार्थाः
कः इत्यस्यनिरूपणं कृत्वेवास्य पुश्नस्य समाधानं कर्तुं शक्यत इति । महावाक्याना-
मष्टाण्डार्थत्वविषये आचार्याणां निम्नलिखितानि कथनान्यवधेयानि वर्तन्ते ।

तत्त्वपुदीपिकायां चित्सुखाचार्यः अस्मिन् विषये निम्नलिखितान्
पूर्वक्षानुद्भावयति -

" किमिदमष्टाण्डार्थत्वम् ? किं निर्विशेषवस्तुपरत्वम् उत निर्भेदार्थविषयत्वम् ?
बाह्योऽस्विदपयार्थशब्दानां प्रादिपदिकार्थावप्रत्ययवसायित्वम् अथावा तेषामेवैकप्रादि-
पदिकार्थावप्रत्ययवसायित्वम् संसर्गोचरपुमाजनकत्वम् वा ? ॥ ११७ ॥ तथा एतेषु पंचमस्य
गुह्यं कृत्वा कथितं यत् अष्टाण्डार्थम् नामापयार्थशब्दानां संसर्गोचरपुमितिजनकत्वम्
अथावा अपयार्थशब्दानां यैका प्रादिपदिकार्थाः वर्तन्ते । तद्यथा - " संसर्गसिद्धिः

" संसर्गसिद्धिः सम्यक् धीहेतुता या गिरामियम् । ॥ ११८ ॥

उक्ताष्टाण्डार्थाः यद्वा तत्प्रादिपदिकार्थाः ॥ इति ।

तत्त्वमसीति वाक्ये वाक्यघटकतत्त्वप्रतिपादिकवृत्त्या स्मारितस्य स्वरूपचेतन्यमात्रस्य
एव पुमाजननात् पदवृत्तिस्मारितान्यस्य पुमानुत्पादाल्लक्षणासमन्वयः । तत्त्वमस्या-
दि आत्मस्वरूपमात्रविवक्षायां प्रयुक्तत्वादष्टाण्डार्थम् बोधयति । किंच जीवेश्वरयोः
किंचिन्नत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयोः अत्यन्तविक्षेपणयोः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि

परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकानि कथामखाण्डैकरसं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति इति चेत् उच्यते
साक्षादेकप्रतिपादकत्वाभावे अपि लक्षणाया सम्बन्धात्रयेण अखाण्डैकार्थम् प्रतिपाद-
यन्ति इति । सम्बन्धात्रयं नाम - पदयोः सामानाधिकरण्यम् , पदार्थयोः विशो-
णविशेष्यभावः , प्रत्यगात्मपदार्थयोः लक्ष्यलक्षणाभावश्चेति । तथा चोक्तं
नेष्यकर्म्यसिद्धौ - " सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।
लक्ष्यलक्षणासम्बन्धाः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ ११९ इति ।

अस्मिन् सन्दर्भे भामतीपन्थिना निम्नलिखितानि कथनानि विशो-
णतः अवधेयानि वर्तन्ते ।

(क) एतन्नाविशिष्टमपययानेकशब्दप्रकाशितम् । एकं वेदान्तनिष्णाता अखाण्डं
प्रतिपेदिरे ॥ 120

"उपाधिभेदाद्भिन्नो धर्मो येनैकः प्रतिपाद्यते ।

तदपि स्यादखाण्डार्थम् महत्त्वा कम्भाकं यथा ॥ " 121

अस्मिन् विषये परिमलकारस्यापि मतं दुष्टव्यं वर्तते - " न च तत्त्वमस्या-
दिवाक्यार्थेष्वभेदरूपः संसर्गः अस्तीत्यसम्भवः शङ्कनीयः । , सम्बन्धास्य द्विविष्ट-
त्वनियमेनाभेदस्य संसर्गित्वाभावात् । कोकिलः पिक इत्यादिपययानेकशब्दप्रकाशिते
वाक्यार्थत्वाभावात्तुलक्ष्ये प्रतिव्याप्तिवारणार्थम् अपययिति विबुधे विशेषणम् ॥ १२२ "

किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यम् , अखाण्डार्थम् , उपाधिभेदाद्भिन्नार्थैकप्रतिपादकत्वात् ।
विवरणपन्थिनः ब्रह्मसाक्षात्कारे महावाक्यस्य करणत्वं प्रतिपादयन्ति । किन्तु भाम-
तीपन्थिनः कथयन्ति यत् ब्रह्मसाक्षात्कारे मन एव करणं न तु महावाक्यम् ।

महावाक्यानामखाण्डार्थप्रतिपादकत्वे केचिदाचार्याः लक्षणा आश्रयणीया
इति कथयन्ति । किन्तु अन्येणामेतत् कथनमस्ति यत् अभिधायैवाखाण्डार्थत्वं साधा-
यितुं शक्यते ।

6.5.0 ज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वम्

5-

तमेव विदित्वा प्रतिमृत्युमेति , नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इत्यादि श्रुत्य
श्रुतः मोक्षास्य ज्ञानैकसाध्यत्वं द्योतयन्ति । मोक्षाप्राप्त्यर्थम् ज्ञानमावश्यकमिति भा-
ष्यादिष्वपि दुष्टं शक्यते । ब्रह्मावगतिरेव मोक्षाः , तदेव परमः पुरुषार्थः । तद्यथा-
ज्ञानेन हि पुमाणोनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः , निश्शेष-
संसारबीजाविद्याधनार्थनिबर्हणात् । 123

वाचस्पतिमिश्रेणास्मिन्मन्त्रे निवर्णये यदुक्तं तदपि विशेषतः ज्ञातव्यं वर्तते ।
तद्यथा- न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्याहावगतिपर्यन्तमिति न केवलं ज्ञान-
मिष्यते किन्तु अवगतिं साक्षात्कारं कुर्वत् अवगतिपर्यन्तं सन् वाच्यायाः इच्छायाः कर्म ।
ज्ञानेन हि पुमाणोनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् उक्तलक्षणेन
मुमुक्षुणा न खालु तत्ज्ञानं विना सवासनविविधादुःखानिदानमविद्या उच्छिद्यते । न च
तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिगलितदुःखानुशाङ्कानन्दधानब्रह्मात्मता साक्षात्कारावि-
र्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दधानब्रह्मात्मतामिच्छतां तदुपायो ज्ञानमेष्टितव्यम् । 24

6.5.1 मोक्षास्वरूपम्

श्रुतिवाक्येष्वेतत्पुतिपादितं यत् यः परमं ब्रह्म जानाति , सः ब्रह्मेव भवति ।
मिथ्याज्ञाने निवृत्ते जाते सति चैतन्यस्वरूपमात्मा तथैव पुतिभासते , यथा मलिन-
तायाः दूरगते सुवर्णः मेघारहितरात्रौ तारकाश्च । किन्तु यावत् मिथ्याज्ञानं न निव-
र्तते तावत्पर्यन्तं जीवः शरीराद्यभिमानयुक्तः सन् दृष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता इत्या-
दिरूपेणावभासते । यथा स्फटिकमणोः स्वच्छे शुकलेऽपि स रक्तनीलाद्युपाधाभिः
उपहितत्वात् स्वस्मिन् स्वच्छे शुकलरूपे च नोपलभ्यते तथैवात्मापि देहेन्द्रियाद्युपहित-
त्वात् स्वविशुद्धाच्चैतन्ये नोपलभ्यते ।

देहेन्द्रियाद्युपाधाभिः अविविक्ततत्त्वस्य जीवस्य यथैव विवेकज्ञानं जायते
स अशरीरी मुक्तश्च भवति । जीवस्य शरीरत्वं बन्धाः , अशरीरत्वं च मोक्षाः ।
मोक्षास्य केनापि कालविशेषेण सम्बन्धो नाङ्गीकर्तुं शक्यते ततश्च मोक्षो
नित्यः , कूटस्थाः पारमाथिकश्च भवति । मोक्षात्वं साध्यं न , अपि तु सिद्धा-
वस्तुनः प्रकाशमानमात्रमेव ।

मोक्षास्य नित्ये पारमाथिके सत्यपि अयम् अनादिरविद्यावासनाकारणात्
वन्ध्या दृश्यते । किन्तु विवेकज्ञानेन यदा जीवस्य स्वीयं रूपं स्वरूपमाविर्भवति तदा स
स जीवो मुक्तो भवति । मोक्षावस्थायां कस्यापि धर्मान्तरस्य प्राप्तिर्न भवति ।
अपि तु स्वस्य रूपस्यैवाविर्भावः ज्ञातं वा जायते । ज्ञानेन कस्यापि वस्तुनः सिद्धि-
र्न भवति । अतो मोक्षाः सिद्धा एव । बन्धानं न वास्तविकमपि तु अविद्याकृतमेव ।

मोक्षावस्थायां जीवः ब्रह्मस्वरूपो भवति । परन्तु जीवब्रह्मणोः अवि-
भागत्वसम्बन्धो विचारकाणां मतभेदः दृष्टिगतो भवति । अस्मिन् सन्दर्भे भाग-
वान् बादरायणः जैमिनेः औदुलोमिनश्च मतमुल्लेखयन् स्वकीयं मतं पुतिपादितवान् ।
जैमिनेः मतानुसारं मुक्तः पुरुषः ब्रह्मस्वरूपो भवति । ब्रह्मणः अपहतपाप्मत्व-

सत्यसंकल्पत्वसर्वेश्वरत्वादिगुणानां प्राप्तिः तस्य जायते । 125

किन्तु औडुलोमिरेतन्मतं नानुसरति । तस्य मते सत्यसंकल्पत्वादिगुणाः
 औपाधिकाः वर्तन्ते । अतः नैते आत्मनः स्वरूपमस्ति । अतः मोक्षावस्थायामात्मनः
 चैतन्यस्वरूपत्वस्याभिनिष्पत्तिः भवतीति । भगवान् बादरायणः जैमिनेः तथा
 औडुलोमिनोर्मतयोर्मध्ये सामंजस्यं स्थापयितुं प्रयासं कृतवान् । तदीयदृष्टावेतयोः द्वयो-
 र्मतयोः कश्चन वास्तविकविरोधो नास्ति । एतद्वयमपि दृष्टिकोणाभेदेन समीचीनमेव
 वर्तते । यद्यपि पारमाथिकदृष्ट्या मुक्तात्मा चैतन्यमात्रस्वरूपः, तथापि व्यावहारिक-
 दृष्ट्या तदीयसत्यसंकल्पाद्यैश्वर्याणां मुपादानमपि असंगतं नास्ति ।

अस्मिन् पुसङ्ख्ये एतदप्युल्लेखनीयमस्ति यद् यद्यपि बादरायणः मुक्तपुरुषस्य
 सत्यसंकल्पत्वादीन्यश्वेयाणि स्वीकरोति तथापि जगदुक्तं त्यक्त्वा संहारेण सः तदीयं
 निमित्तत्वं नाङ्गीकरोति । तन्मते जगद्व्यापारसामर्थ्यं परमेश्वर एव वर्तते, न तु
 मुक्तात्मनि । 126

6.5.2 मुक्तपुरुषस्य स्वरूपम्

जीवेश्वरस्वरूपविचारकाले अस्माभिः दृष्टं यदत्र विषये प्रतिबिम्बवादः
 आभासवाद इव च्छेदवादेण भूयान् मतभेदो वर्तते । प्रतिबिम्बवादस्य सर्वेष्वनुयायिषु
 मत्तत्वं नास्ति । केचन जनाः जीवेश्वरयोः द्वयोः प्रतिबिम्बत्वं मन्वते ।

संक्षेपशारीरककारस्य सर्वज्ञात्ममुनेमिति जीवेश्वरो द्वावपि प्रतिबिम्बरूपौ
 भवतः । तन्मते अविद्यायां चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः ईश्वरो वर्तते । तथा अविद्यायां
 कार्यभूत अन्तःकरणे चैतन्यस्य प्रतिबिम्बः जीव इत्युच्यते । अतः सर्वज्ञात्ममुनेमिति जीवः
 मुक्तिदशायां विशुद्धचैतन्यरूपेणावतिष्ठते ।

यद्यपि विवरणकारः प्रकात्मयतिरपि प्रतिबिम्बवादस्य समर्थको वर्तते
 तथापि जीवेश्वरयोरुभयोरेव प्रतिबिम्बत्वं नाङ्गीकरोति । प्रतिबिम्बभेदाधर्ममुपा-
 धिभेदः आवश्यकः । 127 बिम्बभूतचैतन्यस्यैकत्वे उपाधिभेदं विना प्रतिबिम्बभेदोऽङ्गी-
 कीकर्तुम् न शक्यते । विवरणकारः मायावृद्धयोः भेदं नाङ्गीकरोति । न चायं
 संक्षेपशारीरककार इव अविद्यातत्कारणकार्यरूपभेदान् च स्वीकरोति । अत एव तन्मते
 जीवेश्वरयोर्द्वयोरेव प्रतिबिम्बत्वं नापि तु जीवः प्रतिबिम्बरूपः, ईश्वरश्च बिम्बरूपो
 वर्तते

विवरणकारः अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवरूपेण तथा बिम्बस्था-

नीयं चैतन्यमीश्वररूपेण स्वीकरोति । स्वमतस्य समर्थानि तस्यायं तर्को वर्तते यत्
 इश्वरस्य बिम्बरूपे स्वीकृते सत्येव बिम्बपुतिबिम्बदृष्टान्तेन ईश्वरे स्वात्मस्य, जीवे
 च इश्वरस्य पारतन्त्र्यस्य संगतिः जायते । विवरणपुस्थानानुसारं ईश्वरस्य बिम्बस्था-
 नीयत्वात् मुक्तिदशायां जीवः ईश्वरतामाप्नोति न तु शुद्धाब्रह्मरूपश्च तां । एतन्म-
 तानुसारं यावत् सर्वेषां जीवानां मुक्तिर्जायते । तावन्मुक्तो जीवः तथैव ईश्वररूपेणैव
 त्वतिष्ठति न तु ब्रह्माभावापन्नतया, यथानेकदर्पणेष्णु यदि एकस्यैव मुखास्य प्रति-
 बिम्बः पतति तथा तेष्वेकस्मिन् दर्पणे अपसारिते तत्र पतितः प्रतिबिम्बः बिम्बरूपेणैव
 त्वतिष्ठति न तु मुखरूपेण ।

उपरिपुतिपादितयोरुभयोर्मतयोरनुसारं पुतिबिम्बः बिम्बादिभान्नः ।

ततो मुक्तिदशायां जीवरूपः पुतिबिम्बः बिम्बात्मना उपस्थातो वर्तते । एतयोः
 द्वयोः मतयोः भेदः एतदेवास्ति यत् संक्षेपशारीरककारमते मुक्तिदशायां जीवः
 ब्रह्मरूपः संजायते । किन्तु विवरणकारमते अयं तावत्पर्यन्तमीश्वररूप एवावस्थातो वर्तते ।
 यावत्पर्यन्तं सर्वोऽपि जीवः मुक्ताः न स्युः स विवरणकारः ईश्वरस्य बिम्बत्वं स्वी-
 करोति न तु पुतिबिम्बत्वम् । अतः तन्मते मुक्तिदशायां जीवस्य ईश्वरस्वरूपप्राप्तौ
 पुनः पुतिबिम्बव्यवपुसक्तिर्नास्ति । ईश्वरो ब्रह्म एव । जीवरूपस्य पुतिबिम्बस्य निमित्त-
 त्वमेव ब्रह्मणः बिम्बरूपता, ईश्वरता वा वर्तते । जीवरूपपुतिबिम्बानामपसरणकाले
 एव तस्य बिम्बरूपता ईश्वररूपता च समाप्यते । किन्तु यावत् पुतिबिम्बानां सत्ता
 वर्तते तावत् तस्य बिम्बत्वमपि तिष्ठति । इत्थं च विवरणकारस्य प्रकाशात्मयतेः
 मतानुसारं मुक्तिदशायां जीवस्य तावत्पर्यन्तं जीवरूपता अथावा ईश्वररूपता च तिष्ठन्ति
 यावत्पर्यन्तं समस्तजीवानां मुक्तिर्न भवति । तथा ब्रह्मणः बिम्बत्वस्य ईश्वरत्वस्य च
 परिसमाप्तिर्न भवति ।

एतद्विपरीतमाभासवादी सुरेश्वराचार्यः जीवेश्वरो चैतन्यस्याभासमात्रं
 मिथ्या चेति अङ्गीकरोति । उपाधोनाशेन जीवत्वस्य नाशो एव मुक्तिर्वर्तते । अतः
 एतस्मिन्मते मुक्तेः पुनः एव नोदेति । ब्रह्म न तु जीवरूपेणैव स्वीक्रियते, न च तत्
 बन्धमोक्षयोर्द्विधाकारिरूपेण । यतस्तस्मिन् संसारित्वं तथैव कल्पितं भवति यथा
 नभस्थाले नीलिमा । मोक्षास्य आत्मस्वरूपत्वात् तस्य प्राप्तेः कथनमौपचारिकं वर्तते ।
 आत्मस्वरूपो जीवः सदैव मुक्तो वर्तते । सुरेश्वराचार्यः बृहदारण्यकोपनिषद्वातिके
 व्याधिसंविधितस्य राजकुमारस्य आख्ययिकाद्वारा मोक्षाप्राप्तिः औपचारिकतायाः
 निरूपणां करोति ।

अस्मिन्पुसङ्गे एतदुल्लेखनीयमस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रः ब्रह्मसूत्रस्य अंशा-

ध्याकरणो बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्ताधारेण मुक्तपुरुषस्य ब्रह्मरूपतायाः सिद्धान्तस्य समर्थनं करोति । सः कथयति यत् यथा दर्पण पतितः मुखाप्रतिबिम्बः दर्पणे नष्टे सति बिम्बरूपेणैवावतिष्ठते तथैव अविद्योपाधोः नाशो जाते सति जीवः ब्रह्मस्वरूपो जायते ।

अमलानन्दोऽपि बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्ताधारेण मुक्तपुरुषस्य ब्रह्म-
रूपतायाः समर्थनं कृतवान् । तथाहि - " दर्पणस्यापगमे तत्रत्यं मुखाप्रतिबिम्बं बिम्ब-
भावेनावतिष्ठते , न तु प्रतिबिम्बान्तरूपेण , यद्यपि बिम्बात्मतामापन्नं तत्र तद्रूपेण
रूपाण प्रतिबिम्बितं , तथापि बिम्बप्रतिबिम्बयोरवदातत्वश्यामत्वादिव्यवस्थानात्व-
दधर्मस्यैक्यमित्यर्थः " ।¹²⁹ किन्तु परिमलकारः अप्यदीक्षितः मुक्तपुरुषस्य तावत्पर्यन्तं
जीवरूपतां ईश्वररूपतां स्वीकरोति , यावत् सर्वे जीवाः मुक्ताः न भवन्ति । सः कथा-
यति यत् मुक्तस्य जीवस्य तावत्पर्यन्तमीश्वररूपतां स्वीकरोति यावत् सर्वे जीवानां
मुक्तिर्न जायते । दर्पणे नष्टे तत्र प्रतिबिम्बः पतितः प्रतिबिम्बः बिम्बरूपेणैवावस्था-
तो भवति । यतो हि दर्पणादन्तरगतस्य प्रतिबिम्बस्य प्रतियोगित्वरूपधर्मस्य बिम्बस्य
निवृत्तिर्न भवति । तथैवैकस्य जीवस्य अन्तःकरणोपाधोर्नाशो जाते अपि प्रतिबिम्बतो
जीवः बिम्बरूपमीश्वरमेव पुज्यते । न तु विशुद्धा ब्रह्मरूपम् । इत्थां च परिमलकारः
अप्यदीक्षितः मुक्तपुरुषस्य ईश्वरभावापत्तिसिद्धान्तमेव संवर्धयति । सः प्रतिपाद-
यति यत् एतन्मतमेव सूत्रकारभाष्यकारसम्मतमिति । तद्यथा - " मुक्तो यावत्सर्वमुक्ति-
बिम्बभूतेश्वरभावमापद्यते , बहुषु दर्पणेषु मुखाप्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापाये तत्प्रति-
बिम्ब इव यावत्सकलदर्पणापायं बिम्बमुखाभावं तावत्पर्यन्तं दर्पणान्तरगतप्रतिबिम्बप्रति-
योगित्वरूपबिम्बभावानिवृत्तेः , ततश्च मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्त्या तद्रूपेण कामसंकल्पो
स्वता निरुपाधिकास्यापि बुद्धापुरुषदृष्टया संभवत एव । तदिहाप्रायेणोक्तं भाष्ये
अपगतपाप्मत्वाद्विगुणकं परमेश्वरं रूपं विद्यथा प्रतिपद्यत इति ।

अस्मिन् पुसङ्गे एतदपि उल्लेखनीयं वर्तते यत् अप्यदीक्षितः मुक्तिपरम-
मुक्त्योः भेदं कृतवान् तथा मुक्तो जीवस्य ईश्वरभावापत्तिं परममुक्तौ निर्विशेषाद्ब्रह्म-
भावमिति परममुक्तौ निर्विशेषाद्ब्रह्मभावापत्तिं प्रतिपादितवान् ।

6.5.3 जीवन्मुक्तेः स्वरूपं ग्राह्यत्वं च

भगवान् आदिशकिराचार्यः जीवन्मुक्तिसिद्धान्तस्य प्रतिपादको वक्ति - "अना-
रब्धाकार्ये एव तु तदवधोयम्¹³¹ इति सूत्रस्य भाष्ये सः कथयति यत् ज्ञानप्राप्त्या सचित्तस्य
अरब्धराशेरेव क्षायो भावति न तु प्रारब्धाकर्मराशेः । तद्यथा - " न तावदनाश्रित्या-
रब्धाकार्यम् कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालवक्रवत्पृवृत्तवेगस्या-
न्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भाति वेगक्षयप्रतिपालनम् । यदि ज्ञानजनोभयकर्मणां
क्षयः अङ्गीक्रियते तर्हि शरीरधारणहेत्वाभावेन ज्ञानानन्तरमेव मोक्षास्य प्राप्तिः
भवेत् । छान्दोग्योपनिषदनुसारं च तदर्थम् शरीरपातस्य कर्तव्या न स्यात् । तद्यथा-
" तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये¹³² सम्पत्स्य " 132 इति । शङ्कराचार्यः
कथयति यत् बाधितं मिथ्याज्ञानमपि संस्कारवशात् द्विविधं ज्ञानमिव किञ्चित्कालपर्यन्तं
मनुवर्तते । येन मुक्तपुरुषस्य देहादेरवस्थानं जायते । श्रुतिष्णु स्मृतिष्णु च विणिक्तिन स्थि-
तपुञ्जलक्षणोनापि जीवन्मुक्तिसिद्धान्तस्य समर्थनं जायेते । तद्यथा - श्रुतिस्मृतिष्णु
च स्थितपुञ्जलक्षणानिर्देशेनैतदेव निरुच्यते¹³³ इति ।

यदि ज्ञानप्राप्त्या अनारब्धाकर्मणां तथा आरब्धाकर्मणां क्षायो भावतीति
अङ्गीक्रियेत तर्हि स्थितपुञ्जस्य शरीरधारणं कथं भवेत् एतेन जायते यत् तत्त्वज्ञेनेन
अनारब्धाकर्मणामेव क्षायो भावति न तु आरब्धाकर्मणाम् । आरब्धाकर्मणां फलोपभो-
गस्य कृते ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमपि शरीरमवस्थायते । इत्थां च शङ्कराचार्यः शरीरकथा
भाष्ये स्पष्टरूपेणैव जीवन्मुक्तेः सिद्धान्तं समर्थयति ।

अस्मिन् सम्बन्धे विवरणप्रमेयसंग्रहकारः विचारण्यः कथयति यत् विद्याया
अविद्यायाः नाशे अपि अविद्यायाः संस्कारेण देहेन्द्रियादेरवस्थानं वक्ति । यथा
पुष्पपात्रात् पुष्पे निःसारिते अपि बन्धास्य संस्कारेण तत्पात्रं किञ्चित्कालपर्यन्तं सुगन्धितं
तिष्ठति । तथैवाविद्यायाः दूरे गते अपि तदीयसंस्कारेण किञ्चित्कालं यावत् देहेन्द्रियादे-
रवस्थितिर्भावति । अत्र अत्र यदीयं शङ्का भवेत् यत् पूर्वोक्तदृष्टान्ते पुष्पपात्रस्य
सुगन्धितावस्थानस्य कारणमिदमस्ति यत् तत्र पुष्पाणां सूक्ष्माक्षयः अवतिष्ठन्ति ।
तथाप्यत्रैयं शङ्का समीचीना नास्ति । यतो हि प्रकृतस्थले पि अवशिष्टाविद्यालेशा
एव देहेन्द्रियादेरवस्थानस्य कारणं मन्यते ।

आरब्धाकर्मणां क्षयपर्यन्तमविद्यालेशस्यानुवृत्तिमङ्गीकृत्य तेनैव जीवन्मुक्तस्य
देहेन्द्रियादेरवस्थानस्य व्याख्या सम्भवति । अत्र विषये चित्सुखीकारस्य कथनमिद-
मस्ति यत् तत्त्वज्ञानस्योदये अविद्यालेशस्य निवृत्तिर्न भवति । यतो हि प्रबलैः प्रारब्धा-

कर्मिभः तत् प्रतिबद्धां तिष्ठति । 34

939

440

अत्रेयं शङ्का उदेति यत् यदि जीवन्मुक्तदशायामपि अविद्यालेशस्यानुवृ-
त्तिरङ्गीक्रियेत तर्हि वास्तविकदृष्ट्या कथां तस्याः मुक्तित्वमङ्गीकर्तुम् शक्येत । एत-
स्याः शङ्कायाः समाधानं कुर्वन् अद्वैतसिद्धिाकारः मधुसूदनसरस्वती एतत् कथयति
यत् जीवन्मुक्तदशायामविद्यायाः आवरणशक्तेः नाशस्तु जायते किन्तु तदीया विक्षो-
पशक्तिः जीवस्य बन्धानकारणां नास्ति । अविद्यायाः आवरणशक्तिरेव तस्य कारणमस्ति
मस्ति । जीवन्मुक्तदशायामप्यावरणशक्तेर्नाशस्तथा विक्षोपशक्तेरुपस्थितिरेवाविद्या-
लेशानुवृत्तेस्तात्पर्यं वर्तते । अतः जीवन्मुक्तदशायामविद्यालेशानुवृत्तिरसङ्गता न
अस्ति ।

एतस्मिन् सम्बन्धे विवरणकारस्य प्रकाशात्मयतेः कथनमेतदस्ति
यत् - " तस्य तावदेव चिरं यावन्निविमोक्ष्युधसंपत्स्ये " इति छान्दोग्योपनिषद् ५
वाक्यमेतद् प्रमाणायति यत् तत्त्वज्ञानानन्तरमपि देहेन्द्रियादेरवस्थानं वर्तते । एतच्च
तदेवं सम्भावति यदा देहेन्द्रियादिनिमित्तभूतानां कर्मणामवस्थानमङ्गीक्रियेत । अतः
तत्त्वज्ञानान्तरमपि किञ्चित्कालपर्यन्तं पुरञ्चकर्मणामवस्थानस्वीकारः आवश्यको भवति ।

विवरणकारः कथयति यत् पुरञ्चकर्मवतः पुद्गलस्य शरीरावस्थायामेव
मेव तत्त्वदर्शनं सम्भावम् । व्यासादिमुनीनां शरीरावस्थायामेव तत्त्वदर्शनमभूत् ।
वार्तिककारः सुरेश्वराचार्योऽपि जीवन्मुक्तिसिद्धान्तं समर्थितवान् । बृहदारण्यकोपनि-
षद्भाष्यवार्तिके सः मण्डनमिश्रस्य सद्योमुक्तिवादं छाण्डितवान् । सः कथयति -
" यदि सद्योमुक्तिसिद्धान्तः स्वीक्रियेत तर्हि सम्यक्ज्ञाने जाते एव शरीरपातो भवि-
तव्यः । किन्तु तथा न भवति । अतः सद्योमुक्तिसिद्धान्तः नाङ्गीकरणीयः ।
सुरेश्वरः कथयति यत् सर्वविषयाणां कारणाभूतायाः अविद्यायाः अपगते सति मुमुक्षुः
जीवनकाल एव मोक्षं प्राप्नोति । अतः एतत् कथनं समीचीनं नास्ति यत् शरीरपातान-
न्तरमेव मोक्षाः सम्प्राप्यते । जीवन्मुक्तिसमर्थनं अपि तेन " तस्य तावदेव चिरम् "
इत्यादिछान्दोग्योपनिषद्वाक्यं प्रमाणरूपेण प्रस्तुतम् ।

भामतीकारः अपि जीवन्मुक्तिसिद्धान्तं समर्थयति तथा मण्डन-
मिश्रस्य सद्योमुक्तिवादं छाण्डयति । शङ्कराचार्यद्वारा जीवन्मुक्तेः सिद्धान्तस्य
समर्थनं प्रस्तुतस्य स्थितपुञ्जस्य दृष्टान्ते मण्डनमिश्रस्य कथनमस्ति यत् स्थितपुञ्जः साधा-
को भवति न तु सिद्धाः । अत एव स्थितपुञ्जः जीवन्मुक्तरूपेण नाङ्गीक्रियते ।
मण्डनमिश्रस्येतदाक्षेपं निराकुर्वन् वाचस्पतिमिश्रः कथयति यत् स्थितपुञ्जस्य सिद्धा-
रूपता एव स्वीकरणाया न तु साधाकरूपता । यदि स्थितपुञ्जः साधाकरूपता स्वीक्रि-

यत्ते तर्हि साधनाद्वारा उत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वपूर्वपुण्ययोऽनवस्थाता भविष्य-
ति । , परिणामस्वरूपं च सः स्थितपुञ्जो न स्थास्यति ।

स्थितपुञ्जस्तु निरतिशयपुञ्जो भवति । अत एव सः सिद्धाः न तु साधकः³⁵ ।

जीवन्मुक्तिसिद्धान्तसमर्थानि वाचस्पतिमिश्रः इदमपि कथयति यत् हिरण्यगर्भः - मनु-
उद्दालकादयो देवर्षिगणाः ब्रह्मज्ञेऽपि तत्त्वज्ञानिनः सन्तो दीर्घजीविनः आसन् । श्रुति-
स्मृति-पुराणेषु एतेषां तत्त्वज्ञतायाः दीर्घजीविताश्चाश्च वर्णनान्युपलभ्यन्ते । अनेनैत-
त्सिद्ध्यति यत् पुरब्धाकर्मणां पुद्गायाथम् तत्त्वसाक्षात्कारे जाते अपि फलोपभोगपुतीक्षा
कृतव्या भवति ।

एतस्मिन् पुसङ्गे एतदप्युल्लेखनीयं वर्तते यत् वाचस्पतिमिश्रः बहुषु विषयेषु
सुरेश्वराचार्यम् , पुकांशात्मयतिपुभृतीनां च विरुद्धां मण्डनमिश्रस्य सिद्धान्तं समर्थयति -
वान् । एतस्मादेव कारणात् समालोचकाः वाचस्पतिमिश्रं " मण्डनपृष्ठसेवीति संज्ञा
दत्तवन्तवन्तः । किन्तु जीवन्मुक्तेः पुश्नेऽपि स्पष्टाब्देण मण्डनमिश्रस्य मण्डनं
करोति तथा जीवन्मुक्तेः सन्दर्भे तदीयप्रदर्शितविषयदोषान् परिहरन् जीवन्मुक्तिसि-
द्धान्तं समर्थयति ।

एतद्विपरीतमिष्टसिद्धिाकारः विमुक्तात्मा शाङ्करस्य सुरेश्वराचार्य-
स्यानुयायी सन्नपि जीवन्मुक्तेर्विषये ताभ्यां सह असहमतो वर्तते , तथा मण्डनमिश्रस्य
सद्योमुक्तिवादस्य समर्थनं करोति ।

ब्रह्मानन्दः विदेहमुक्तेरव वास्तविकी मुक्तिरिति मनुते । एवं सर्वज्ञात्मा
गुणिरपि जीवन्मुक्तिं नाङ्गीकरोति । सः कथयति यत् अविद्याविरोधानि तत्त्वसाक्षा-
त्कारे उदिते सति लेशमात्रमपि अविद्यायाः अनुवृत्तिर्न सम्भवति । जीवन्मुक्तिप्रतिपादकं
तस्य तावदेव चिरं " इत्यादि शास्त्रं श्रवणादिविधौः केवलमर्थावादमात्रमस्ति ।
यतो हि जीवन्मुक्तेः प्रतिपादने शास्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्ति । किन्तु यथाऽस्मा-
भिः दुष्टं भ्रामतीकार-विवरणकारयोरस्मिन् विषये मतैक्यमस्ति यत् जीवन्मुक्ति -
सिद्धान्तः समीचीनः ग्राह्यश्च वर्तते इति ।

वाचस्पतिः जीवन्मुक्तिं समर्थयति । सः भास्करोक्तजीवन्मुक्तिसिद्धान्त-
निराकृत्य भाष्यकारमतानुसारेण चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिं स्वीकरोति । जीवन्मु-
क्तिरक्षणं मधुसूदनसरस्वतिना अद्वैतसिद्धावेवं प्रतिपादितम् । तद्यथा -
जीवन्मुक्तश्च तत्त्वज्ञानेन निवृत्ताविद्यः अपि अनुवृत्तदेहादिप्रतिभासः इति ।

शरीरपाते तु या ब्रह्मण्येव ब्रह्मरूपेणावस्थितिः सापि मुक्तिः , ब्रह्म-
प्यप्ययः , ब्रह्मनिर्वाणः , ब्रह्मसम्पत्तिरित्यादिशब्दैः उपचर्यते । वेदान्ते मुक्तिः
त्रेधा विभाज्यते । तद्यथा- क्रममुक्तिः , सद्योमुक्तिः , विदेहमुक्तिश्च ।

तत्त्वसमन्वयादिति सूत्रस्य भाष्ये भाष्यकारः मोक्षमधिाकृत्यैव प्रतिपाद-
यति * इदं तु पारमार्थिकम् , कूटस्थानित्यम् , व्योमवत्सर्वव्यापि , सर्वविक्रियारहितं ,
नित्यतृप्तम् , निरवयवम् , स्रज्योतिः स्वभावम् । यत्र धामा^{५१}समौ सह कार्येण काल-
व्ययं च नोपावर्तेति , तदेतदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । ॥३८

भामतीकारेण वाचस्पतिना श्रुतिस्मृत्युक्तेन स्थितपुञ्जलक्षणेन जीवन्मुक्तिं
वर्णयति । मण्डनमिश्रः स्थितपुञ्जस्तावन्न विगलितनिष्ठालाविद्यः सिद्धः , किन्तु
साधाक एवावस्थाविशेषः प्राप्तः स्यात् । अत्र साधाकस्य ध्यानोत्कर्षेण तारतम्यम् ,
स्थितपुञ्जस्य च निरतिशयावश्चि^{३३}त्तत्त्वमित्युक्तं न भाष्यानुसृतम् । न हि शाङ्करः
साधानात्कर्षेण साधाकस्य स्थितपुञ्जत्वमाप्यत इत्यनुमन्यते , किन्तु निदिध्यासनपूर्वक-
मात्मलक्षणाविवेचनेन । तथाहि गीताभाष्ये " स्थितापुञ्जा प्रतिष्ठिता आत्मा-
नात्मविवेकजा पुञ्जा^{३४}रू यस्य सः स्थितपुञ्जो विद्वान् " इति ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये " अनारब्धाकार्ये एव तु पूर्वे तदवधोः " इति
सूत्रस्य भाष्ये " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे^{३५}था सम्पत्स्ये " (छा. ६-१४- २)
इति छान्दोग्यश्रुतिमाश्रित्य शरीरपातानन्तरमेव मोक्षां प्राप्नुयात् इति श्रावयति ।

तद्यथा भामत्याम् -

" कार्यमप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।

प्रापयेत्ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥ "

विदुषोऽपि देहपातात्पूर्वम् स्थितपुञ्जस्य यथाभासमात्रेण सांसारिकधामानुवृत्ति -
रभ्युपेयते , एवमालिङ्गशरीरपाताद्दविदुषास्तद्धामानुवृत्तिः । तथाच प्राप्तप्राप्ते
गत्युपपत्तिः । तद्देशप्राप्तौ च लिङ्गदेह^{३६}विमुक्तौ निवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रमाण्यादिति
चेन्न , परिधावत उत्क्रान्तिप्रतिषेधात् ॥

२ न छान्दोग्ये ब्रह्मेवेदं विश्वम् अहं ब्रह्मास्मि इति परिभावनाभूवा जीवात्मनो ब्रह्म-
भावसाक्षात्कारेणोन्मूलितायामनवयवेनाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तुविभागो विदुषाः
तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गे प्रवर्तेत --- न च अर्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्म -
प्राप्त्यर्थमिति विदुषाः प्रत्युपदेशः , तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि
॥४॥

ब्रह्मसामीप्यादपरब्रह्मणि लक्षणाया नेतव्यः ॥

अत्र अर्चिरादिमार्गेण परब्रह्मणोः प्राप्यत्वं प्रत्याख्यातम् ।

४ तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते । अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्ध्या चिरतामनूद्य
देहपाताविधामात्रविधानम् ^{१४२} अत्र सद्योमुक्तिं छाण्ड्यति ।

४ स्थितपुञ्जस्य न साधाकः । तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययानविस्थातत्वात् ।
निरतिशस्तु स्थितपुञ्जः । स च सिद्धा एव ^{१४३}

६०५०४ ज्ञानकर्मसमुच्चयवादनिरसनम्

भागवत्यादशाङ्कराचार्यैः प्रवर्तिते शांकरवेदान्ते ज्ञानमेव मुक्तेः एकमात्रं
साधनं सवीकृत्यते । किन्त्वन्येषां कतिपयवेदान्तिनां मते एकमात्रं ज्ञानमेव ब्रह्मसाक्षात्का-
रस्य साधनं ~~न~~ नास्ति । ज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापरिहार्यसाधनं तदेव भवति
यदा ज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयो भवेत् । एतेषु विचारकेषु निम्नलिखितानां
व्याणां नामानि विशेषरूपेणोल्लेखनीयानि वर्तन्ते । ब्रह्मदत्तः, मण्डनमिश्रः,
भर्तृहरिश्च ।

ब्रह्मदत्तस्य मतानुसारमुपनिषदां वास्तविकं तात्पर्यम् तत्त्वमसीत्यादि
महावाक्येषु नास्ति । किन्तु "आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यश्च" इत्यादि नियोगसूचकवाक्येष्वेव वर्तते । सः विद्याशून्यवाक्यानां प्रामाण्यं
न स्वीकरोति । नियोगानुपवेशाद्वारेणैव विद्याशून्यवाक्यानां प्रामाण्यं संभवेत्, तन्मते
तन्मते तत्त्वमस्यादिवाक्यं वस्तुतः स्वरूपबोधाङ्कं नास्ति । अज्ञानस्य निवृत्तिः भावना-
जन्यसाक्षात्कारात्मकज्ञानेनैव सम्भवति न तु वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेन । इत्थां च सः
ज्ञानस्य कर्मणा सह समुच्चयमङ्गीकरोति ।

मण्डनमिश्रः ब्रह्मदत्त इव क्रियायामुपासनायां वा सर्वेषामुपनिषद्वाक्यानां
तात्पर्यम् निश्चिनोति । तथा तत्त्वमसीत्यादि वाक्यानां विद्यासंश्लिष्टत्वं स्वी-
करोति ^{१४४} । वेदान्तवाक्येनोत्पाद्यमानं ज्ञानं संसर्गात्मकं जायते । अतस्तेन संसर्गशून्यस्यात्मनः
वास्तविकरूपस्य बोधो न सम्भवति । किन्त्वेतस्य निरन्तराभ्यासेन ते संसर्गशून्यायाः
पुञ्जायाः उदयो भवति । तेनैव चात्मनो बोधो जायते । अस्य पक्षस्य पुष्टयर्थम्
मण्डनमिश्रः "विज्ञाय पुञ्जं कुर्वीत" इति श्रुतिं प्रमाणरूपेणोपस्थापितवान् । तन्मते
एतस्याः श्रुतेरयमभिप्रायो वर्तते यत् 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्याद्युपनिषद्वाक्यैः
वात्मब्रह्मणोः संसर्गात्मकं रूपं ज्ञात्वा पुञ्जं साधनीया अर्थात् असंसर्गात्मकस्य तथा
साक्षात्कारात्मकस्य ज्ञानस्याभ्यासः सदैव कर्तव्यः । वाक्यादुत्पन्नस्य संसर्गात्मकज्ञानस्य

निरन्तराभ्यासेन असंसर्गात्मकत्वसाक्षात्कारत्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । एतदेव ज्ञानं केवल्यस्य कारणं भवति ।

इत्थां मण्डनमिश्रः अपि ब्रह्मदत्त इव प्रसंख्यानस्य ब्रह्मज्ञाने उपयोगित्वं मनुते । तथाप्येतयोः द्वयोः भेदः अयं वर्तते यत् ब्रह्मदत्तस्य मतानुसारं प्रसंख्यानं स्वयमेव मोक्षास्य कारणमस्ति । किन्तु मण्डनमिश्रस्य मतानुसारं प्रसंख्यानद्वारा परि-
माजिति ज्ञानं मोक्षास्य कारणं भवति । अन्योर्मतयोरपरो भेदः अयं वर्तते यत्
ब्रह्मदत्तः कर्मणाः प्रुधान्यं स्वीकृत्यते किन्तु मण्डनमिश्रः ज्ञानस्य च प्रुधान्यं निरूप-
यति । यद्यपि उभावेव ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद् स्वीकुर्वतः तथापि ब्रह्मदत्तः कर्मभाः सह
ज्ञानस्य समुच्चयं स्वीकरोति किन्तु मण्डनमिश्रः ज्ञानेन सह कर्मणां समुच्चयं निरूप्य
प्रसंख्यानसिद्धान्तं प्रतिपादयति ।

वाचस्पतिमिश्रः अपि भामतीग्रन्थे श्रीमण्डनस्य प्रसंख्यानविषयकस्य
सिद्धान्तस्य समर्थनं कृतवान् । सः भावनाद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रतिपादन-
मपि कृतवान् । विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः¹⁴⁵ इति तेरथाम् निरूपयन् सः कथा-
यति - तर्कसहितेन शाब्देन ज्ञानं प्राप्य प्रज्ञां भावनां कुर्वीत¹⁴⁶ भावनोपनीतं
चित्तमेव साक्षात्कारस्य हेतुरिति सः अङ्गीकरोति । वेदान्तकल्पतरुकारः अमलानन्दः
अपि कथयति यत् वाचस्पतिः मण्डनमिश्रस्य प्रसंख्यानविषयकसिद्धान्तस्य समर्थकः
आसीदिति ।

भार्तृपुत्रः संसारस्य सर्वाणि वस्तूनि भेदाभेदात्मकानि सन्तीति वि-
विभाव्य औपनिषाद् ब्रह्म अपि भेदाभेदात्मकमस्तीति प्रतिपादयति । एतन्मते
कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः द्वयोः समानरूपेण प्रुधानता वर्तते । भार्तृपुत्रः मोक्षास्य कृते
ज्ञानकर्मणोः द्वयोः समाधिं स्वीकरोति¹⁴⁷ । मण्डनमिश्र इव भार्तृपुत्रः मोक्षास्य कृते
इदं कथयति यत् तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सर्वप्रथमपरोक्षज्ञानमेवोत्पद्यते । यावत्पर्यन्तं
शाब्दज्ञानं समतान्यस्थमानोपासनया प्रसंख्यानेन ब्रह्मभेदापादके अपरोक्षज्ञाने
पर्यवसितं न भवेत् । तावत्पर्यन्तमपरोक्षज्ञानं न भवति । एवं प्रकारेण एते त्रयः अपि
ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनः सन्ति । एते मोक्षाप्राप्त्यर्थम् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयं स्वीकुर्व-
न्ति । तथाप्येतेषु ब्रह्मदत्तः कर्मणाः मण्डनमिश्रश्च ज्ञानस्य प्रुधान्यं प्रतिपादयतः ।
भार्तृपुत्रस्तु ज्ञानकर्मणोः द्वयोरेव समानरूपेण प्रुधान्यं स्वीकरोति ।
भागवत्पादश्रीशङ्कराचार्यः ज्ञानमेव मोक्षास्य कारणमिति प्रतिपादयति ।
प्रतिपादयति । समन्वयाधिकाकरणे सः कथयति यत् - आत्मा परमार्थतः मुक्तो

वर्तते केवलमिदमज्ञानकारणात् सः बद्धा इव प्रतीयते । अत एव मोक्षाः सिद्धा एव
 न तु साध्यः । साध्यवस्तुक्ते कर्माः अपेक्षा जायते न तु सिद्धावस्तुक्ते । यदि मोक्षाः
 साध्यरूपेण स्वीक्रियेत तर्हि सः अनित्यो भविष्यति । तत्र च स्वर्गादिषु -सुखावत्
 अतिशयः तारतम्यं च स्वीकरणीयं स्यात् । अतः मोक्षाः साध्यरूपेण स्वीकर्तुम् न
 शक्यते ॥ 48 ॥ एतस्मिन् सम्बन्धो कल्पतरुकारः कथयति यत् यदि वेदान्ते ब्रह्मणाः उपा-
 सनायाः विधानं स्यात्तर्हि धर्ममीमांसायाः एव एतस्मिन् कार्ये सम्पन्ने जाते सति
 ब्रह्मजिज्ञासा निष्फलत्वमापद्येत । यदि धर्म इव मोक्षाः अपि साध्यो भवेत् तर्हि
 कर्मजन्यस्वकार्यफलैरस्य वैशिष्ट्यं किमवशिष्येत अतः मोक्षाः साध्य इति स्वीकर्तुम्
 न शक्यते ॥ 49 ॥ अयं तु सेवतः सिद्धावो वर्तते । ब्रह्मज्ञानेन अज्ञानस्य दूरं गते सति एव जीवः
 ब्रह्मरूपतां प्रतिपद्यते । ब्रह्मज्ञानमोक्षयोर्मध्ये कार्यान्तराभावः श्रुतिषु स्पष्टतयोपलभ्यते ।
 'ब्रह्मवित् ब्रह्मेव भावति' (मु. उ. 3.2.9) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परा-
 वरे' (मु. उ. 2.2.9) 'तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः' ई. १ इत्यादि
 श्रुत्या ब्रह्मज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मरूपप्राप्तिः इति सिद्ध्यति । एतेन स्पष्टं भावति यत्
 ब्रह्मज्ञानेन मोक्षास्य साक्षात्कारमस्ति । अतः ब्रह्मज्ञानात्परं मोक्षास्य प्राप्त्यर्थम्
 किंचिदपि करणीयं नावशिष्यते ।

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वम् -

ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थव्यापारतन्त्रता अङ्गीकर्तुम् शक्यते । प्रत्य-
 खादिपुमाणाजनितवस्तुज्ञानवद् इदमपि वस्तुतन्त्रं भावति । अतः सिद्धावस्तुस्वरूपस्य
 ब्रह्मणाः तथा तस्य ज्ञानस्य मध्ये कस्यार्थन्यस्य धर्मस्यानुपवेशः कल्पयितुं न शक्यते ।
 ध्यानं चिन्तनं च यद्यपि मनसा भवतः तथापि पुरुषतन्त्रत्वात् तयोः अन्यथाकरणा-
 मपि संभाव्यते । किन्तु ज्ञानं पुमाणातन्त्रं भावति । पुमाणां च यथाभूतवस्तुविषयक-
 मेव भावति । ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वात् तस्य करणमकरणमन्यथाकरणं वा न संभाव्यते ।
 ज्ञानं न तु चोदनातन्त्रं न वा पुरुषतन्त्रम्, अपि तु वस्तुतन्त्रं वर्तते । ज्ञानस्य वस्तु -
 तन्त्रत्वात् तत् पुरुषव्यापारतन्त्रमध्ययनचिन्तनाभ्यां सर्वथा भिन्नं वर्तते ।

अत्रेयं शङ्का उदेति यत् ब्रह्मज्ञानमेव यदि मोक्षास्य साधनं तर्हि
 वेदान्तश्रवणेनैव ब्रह्मज्ञाने गते श्रवणानन्तरं मनननिदिध्यासनस्य विधानं कथं भवेत्
 अस्याः शङ्कायाः सामाधाने भगवत्पादशङ्कराचार्यः कथा-
 यति यत् श्रवणमिव मनननिदिध्यासनयोः प्रयोजनमपि ब्रह्मावगतिरेव वर्तते । वस्तुतः
 वात्मा विधोः विषयः नास्ति । आत्मनः सम्बन्धो श्रूयमाणं विधिवाक्यं तथैव

कुण्ठितं भवति यथा पुस्तरे पुयुक्तस्य क्षुरस्य तैक्ष्ण्यं कुण्ठितं जायते । अतः विधि-
 ष्यावचनानां प्रयोजनमात्मनः विषये कस्यापि विधेः प्रतिपादनं न अपि तु स्वाभा-
 विकप्रवृत्तिपरकेभ्यो विमुखीकरणमेव वर्तते । इत्थां च शाङ्कराचार्यः एकमात्रं ज्ञानमेव
 मोक्षस्य साधनमिति प्रतिपादयति । मनननिदिध्यासनयोरपि मोक्षस्य साधनत्वं
 नास्ति ।

नैष्कर्म्यसिद्धानाम्निगुण्ठौ सुरेश्वराचार्योऽपि इदं प्रतिपादयति यत्
 मोक्षस्य साधनमेकमात्रं ज्ञानमेवास्ति । कर्मणि मोक्षस्य साधनता भवितुं नाहति ।
 मोक्षकृते प्रसंख्यानस्य छाण्डनविषये तदीयं कथनमस्ति यत् आत्मा
 स्वतः मुक्तो वर्तते । यद्वस्तु साध्यं भवति तदर्थम् साधनस्यावश्यकता वर्तते । किन्तु
 आत्मा स्वतःसिद्धो भवति । अतः प्रसंख्यानेन तस्य सिद्धानापेक्ष्यते ।

सः कथयति यत् ब्रह्मणः परोक्षनिवृत्त्यर्थमपि प्रसंख्यानस्यापेक्षा
 अङ्गीकर्तुम् न शक्यते । यतो हि ब्रह्मणा आभासेन परोक्षमपि वस्तु अपरोक्षवत्
 प्रतीयते । अतः अज्ञानस्य निवृत्तिरपि प्रसंख्यानस्य प्रयोजनत्वेनाङ्गीकर्तुम् न
 शक्यते । यतो हि अज्ञाननिवृत्तेः निश्चितसाधनं ज्ञानमेव वर्तते । विषयस्य ज्ञानमपि
 अभ्यासरूपस्य प्रसंख्यानस्य प्रयोजनं नाहति । यतो हि अभ्यासद्वारा
 केवलं बुद्धौरेकाग्र्यं सम्भाव्यते न तु पुमायाः उत्पत्तिरपि । अभ्यासं विनापि पुमाणां
 स्वतः विषयावबोधने समर्थम् भवति ।

तत्त्वमस्यादिमहावाक्येनोत्पन्नं सैर्गात्मिकमपरोक्षात्मकं ज्ञानं निरन्तर-
 ध्यानेनासैर्गात्मिकतामपरोक्षात्मगतौ च दृष्टव्यं । इति मण्डनमिश्रम्
 छाण्डन्यनू सुरेश्वराचार्यः कथयति यदिदं मूलं पुमाणाविरुद्धात्वादनुपपन्नं वर्तते । शब्द-
 ज्ञाने जात एवाविद्यायाः निवृत्त्या परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य प्राप्तिर्जायते । अतः
 विधेरभ्युपगमः निरर्थको भवति । शब्दज्ञानमयथावस्तुविषयकत्वादपुमा तथा
 प्रसंख्यानजन्यं ज्ञानं यथावस्तुविषयकत्वात्पुमा भवति । इत्येतत्कथनमपि युक्तियुक्तं
 नास्ति । पुमाणास्याभिव्यञ्जकत्वात् । प्रसंख्यानवादिनामेतत्कथनमपि युक्तियुक्तं न
 अस्ति यत् " विज्ञाय पुज्ञां कुर्वीत " इति श्रुतिः ज्ञानोत्पत्तौ करणं स्वीकरोतीति ।
 किं मिथ्याज्ञानस्याभ्यासेन मिथ्याज्ञानमेव भवितुमर्हति , सम्यक्ज्ञानस्य प्राप्तिर्न
 भविष्यति । अतो भावनया अभ्यासेन प्रसंख्यानेन च सम्यक्ज्ञानस्योत्पत्तिसम्भावो
 नास्ति ।

केवलं ज्ञानद्वारेवाज्ञानस्य नाशः सम्भवति । अतः ज्ञानकर्मणोः
 समुच्चयः सर्वथा अनुपपन्नो वर्तते । केवत्यज्ञानसिद्ध्यर्थम् ज्ञानकर्मसमुच्चये किमपि पुमाणां

नास्ति । सुरेश्वराचार्यः कथयति यत् ज्ञानस्य हेतोः वैराग्यादेः स्वरूपस्य वस्तु
प्रकाशकत्वादेः कार्यस्य संसारविनाशत्वादेः कर्मणो हेतुना रागादिना स्वरूपेण
अप्रकाशकत्वेन तथा कार्येण संसारोत्पादनतत्त्वादिना सह नितान्तो विरोधाः अस्ति।
अतः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः कथमपि न सम्भाव्यते ।

चित्संख्यीकारः अपि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न सम्भावतीति प्रतिपादयति ।
सः कथयति यत् उत्पत्तिरारम्भविशेषात् ज्ञानस्य फलानि । "तमेव विदित्वा
अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय ६" "न कर्मणा न प्रजया दानेन " "ना-
स्त्यक्तः कृतेन " "एतावदरे छात्वमृतम् " "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते
तथा " इत्यादिश्रुतयः अपि मोक्षस्य ज्ञानकारणतां प्रतिपादयति , कर्मणश्च मोक्ष-
मोक्षसाधनाभाववत्त्वम् । अतः ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः स्वीकरणीयो न वर्तते ।

6.5.4 । कर्मणामुपयोगित्वं ज्ञानोत्पत्तौ , न तु मोक्षे

" ज्ञानदुम्भिरिति उपनिषद्वाक्यानुसारं भागवत्पादशाङ्कराचार्यः
ज्ञानमेव मोक्षस्य साधनमिति न तु कर्म इति प्रतिपादयति । कर्म केवलं बन्धानस्य कारणं
भवति । ज्ञानकर्मणोः स्वाभाविको विरोधो वर्तते । भागवान् श्रीकृष्णः कथयति -
" ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा " ¹⁵³ ज्ञानाग्नौ प्रज्वलिते सत्येव सर्वाणि
कर्माणि तस्मिन् भस्मसात्भवन्ति । उपनिषत्स्वपि कथितं यत् मोक्षाप्राप्तिः ज्ञानं
विना अन्येन केनापि साधनेन न सम्भवति । नित्यमोक्षाप्राप्तिः कर्मभिः भवितुं
नार्हति । तद्यथा - " तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय "

शाङ्कराचार्यस्य मते केवलं ब्रह्मणः एकमात्रसत्यत्वं वर्तते । जीवोऽपि
परमार्थतः ब्रह्मरूप एव भवति । आत्मज्ञानाभावात्सः आत्मानं बद्धा इव मनुते ।
अज्ञानमेव बन्धानस्य कारणं भवति । अविद्यायां दूरे गते सति जीवो मुच्यते । अज्ञान-
निवारणाधमिव ब्रह्मसूत्रकारः पुथमसूत्रे ब्रह्मज्ञानसामुपस्थातवान् । एतस्मिन् सम्बन्धे
पदमपादाचार्यः कथयति यत् सूत्रकारः ब्रह्मज्ञानस्य सकलानर्थास्य निवारकत्वं स्वीकरोति ।
एतेनैतत् सूचितं भवति यत् सूत्रकारमते सकलानर्थास्य जननी अविद्यैव वर्तते । यदि नाम-
रूपात्मकस्य जगतः जीवस्य च कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा वास्तविकं न भवेत्तर्हि ब्रह्मज्ञानेन
कथमपि एतस्य निवारणं न भवेत् । ज्ञानमज्ञानमेव निवारयति न तु वास्तविकमपि
वस्तु ।

भागवान् भाष्यकारः अपि अनादिनैसर्गिकमिथ्यापुत्यरूपमध्यासमेव कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वस्य पुनर्वर्तकत्वेन स्वीकरोति । इत्थां च सूत्रकार-भाष्यकारयोर्मते जीवस्य

कर्तृत्वभोक्तृत्वमविद्याहेतुकं भवति । अविद्या एव जीवस्य बन्धानहेतुः । विद्योदये जात एव जीवः ब्रह्मरूपतां प्रतिपद्यते । अतः उभयोर्मते विद्यैव केवलं मोक्षस्यैकमात्रसाधनं भवति ।

अ. विविदिषाार्थात्वात् ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयोगित्वम्-

शांकरवेदान्ते यद्यपि ज्ञानमेव मोक्षस्य एकमात्रं साधनं स्वीकृतं वर्तते । तथापि ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयोगितायाः सम्बन्धो शांकरवेदान्तेषु मतभेदः वर्तते । अवल्लेवादी आचार्यः वाचस्पतिमिश्रः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्ति यज्ञेन" इति श्रुतिवाक्यानुसारं कर्मणामुपयोगिता विविदिषायामस्तीति स्वीकरोति । सर्वापेक्षाधिकरणे आचार्यः वाचस्पतिमिश्रः प्रतिपादयति यत् ज्ञानोत्पत्तौ कमापेक्षा विविदिषोत्पत्तिरूपेणैव वर्तते । यतः श्रुतिषु विविदिषान्ति यज्ञेनेति प्रतिपादितम् । भामतीकारः श्रुतौ प्रयुक्तम् विविदिषान्तीति पदमाश्रित्येत्येदं मन्यते यत् कर्मणामुपयोगिता विविदिषोत्पत्तावेव वर्तते न तु विद्योत्पत्तौ ।

आ. वेदनाार्थात्वात् कर्मणामुपयोगित्वनिरसनम् -

किन्तु विवरणकारः प्रकाशात्मयतिः इदं मन्यते यत् यज्ञादिकर्मणामुपयोगः विविदिषोत्पत्तौ न अपि तु विद्योत्पत्तावेव वर्तते इति । सुरेश्वराचार्योपि कर्मणः उक्तयोगः विविदिषामात्रमस्तीति स्वीकरोति । तदीयं कथञ्चनमिदमस्ति यत् चित्तशुद्धिद्वारा बुद्धौ विविदिषा वैराग्यं तथा प्रत्यक् पुण्यस्य च प्राप्त्यनन्तरं कर्म तथैवास्तं गच्छति यथा प्रावृत्कालान्तरे मेधाः 154

एवं यज्ञादिकर्मणामुपयोगित्वविषये भामतिप्रस्थाने विविदिषाविवरणप्रस्थाने च मतभेदाः वर्तन्ते । स्वपक्षसमर्थनं वाचस्पतिमिश्रः एतत् तर्कयति यत् प्रकृत्यथापि क्षाया प्रत्ययार्थास्य प्राधान्यत्वात् "विविदिषान्ति" इति पदस्य प्रकृत्यथविदनापेक्षाया इच्छार्थास्य सन् प्रत्ययस्य प्राधान्यं स्वीकृतव्यमिति । वेदनस्य प्राधान्ये अपि विविदिषान्तीति पदे प्रकृत्यार्थः प्रत्ययार्थापेक्षाया गौणो भवति । यथा पुरुषास्यापेक्षाया राज्ञः प्रधानत्वे अपि राजपुरुषशब्दः पुरुषस्यैव सूचको भवति न तु राज्ञः यतः तत्पुरुषसमासे उत्तरपदस्य प्राधान्यं वर्तते । एवमेव विविदिषान्तीति पदमपि इच्छायाः एव सूचको भवति न तु विद्यायाः । इच्छायाः प्रत्ययार्थापेक्षाया प्राधान्यात् "स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादिस्थाने पुरुषस्य विशेषणरूपेण ह्युक्तमना - स्वर्गकामनयोर्मध्ये शब्दतः कस्यापि प्राधान्य-

हीत्या अप्रतीयमानत्वात् अर्थापरकं प्राधान्यमेव आदिष्यते । तथा स्वर्गस्य अर्थात् प्राधान्येन यज्ञस्य फलरूपेण तस्यैवान्वयो विधीयते किन्तु प्रकृतस्थाने तु वस्तुस्थितिः भिन्ना वर्तते । अत्र विविदिषायाः एव फलरूपेण तस्यैवान्वयो विधीयते । यतो हि शब्दतः एकस्य प्राधान्यं प्रतीयते । अत एव वाचस्पतिः यज्ञादिकर्मणामुपयोगः विविदिषोत्पत्तावेव वर्तते इति स्वीकृतवान् ।

अरेपयदीक्षितः अपि कर्मणां विविदिषार्थात्त्वपक्षाः भाष्यकार-
सम्मतो भावतीति ज्ञापितवान् । सः कथयति यत् भाष्यकारस्य मतानुसारं शमादीनि विद्यायाः साक्षात्साधनानि भावन्ति । अतस्ते विद्यायाः अन्तरङ्गसाधनानि वर्तन्ते । तथा यज्ञादीनि विविदिषायाः साधनानि सन्ति । अतस्तानि बहि-
रङ्गसाधनानि भावन्ति । एवं प्रकारेण भामतीप्रस्थाने यज्ञादिकर्मणामुपयोगः विविदिषोत्पत्तावेव स्वीकृतो वर्तते न तु विद्योत्पत्तौ । किन्तु विवरणप्रस्थाने यज्ञादिकर्मणामुपयोगः ज्ञानेच्छायां (विविदिषायाम्) न , अपि तु वेदने एव स्वीकृतो वर्तते ।

श्रवणादिषु अङ्गादिङ्गत्वविचारः विधात्वनिरसनं च

श्रवणमनननिदिध्यासनयाः अङ्गादिङ्गत्वविषये आचार्याणां

मतभेदाः वर्तन्ते । भामतीकारस्य मतानुसारं श्रवणमननाभ्यां पूर्वोपासनाजनितसंस्कार-
युक्तेनान्तःकरणेनात्मसाक्षात्कारो भवति । वाचस्पतिमिश्रः यद्यपि अन्तःकरणद्व-
ारेवात्मसाक्षात्कारं प्रतिपादयति तथापि सः निदिध्यासनात् उत्पन्नः संस्कारः
आत्मसाक्षात्कारे अन्तःकरणस्य सहायक इति स्वीकरोति । एवं च श्रवणमनने निदिध्या-
सनास्योपकारके । अत एव वाचस्पतेस्तानुसारं निदिध्यासनमङ्गी तथा श्रवण-
मनने अङ्गभूते । तथाहि - " नापि विद्योदयः , तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासना-
जनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् ।

155.

विवरणाकारस्य मतानुसारं तु श्रवणस्य अङ्गत्वं वर्तते तथा मनन-
निदिध्यासनयोरङ्गत्वम् । तथा - मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां
सह श्रवणं नामाङ्गी विधीयते । ---- सर्वथा तावत् मनननिदिध्यासनाभ्यामङ्ग-
भूताभ्यां सह श्रवणविधानमस्त्येव । वाचस्पतिमिश्रः निदिध्यासनस्याङ्गत्वं
तथा श्रवणमननयोरङ्गत्वं निम्नलिखितप्रकारेण निरूपयति ।

न च विविदिषान्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधाः , न ह्येण विधिरपि तु वर्तमानापदेशः ।
 स च स्तुत्याप्युपपद्यते । वाचस्पतिः ब्रह्मसाक्षात्कारे चतसृणां प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि
 अनुपपत्तिं पृथयति । अपि च चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि । प्रथमा तावदुपनिषद्-
 वाक्यश्रवणमात्राद्भावति, यां किलाचक्षते 'श्रवणमिति' । द्वितीया मीमांसासहिता
 तस्मादेवोपनिषद्वाक्याभ्यामाचक्षते 'मननमिति' । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामा-
 चक्षते 'निदिध्यासनमिति' । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा , नान्तरीयकं हि
 तस्याः कैवल्यमिति । तत्राद्ये तावत्प्रतिपत्ती विविदिषा विदितपददर्शस्य विदितवाक्यम-
 गतिगोचरेन्यायस्य च पुंस उपपद्येत एवेति न तत्र कमापिक्षा । त एव च चिन्तामयं
 तृतीयां प्रतिपत्तिं प्रसुवाते इति न तत्रापि कमापिक्षा । स चादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविता
 साक्षात्कारवतीमादत्त एव प्रतिपत्तिं चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कमापिक्षा न तन्ना-
 न्तरीयकं च कैवल्यमिति न तस्यापि कमापिक्षा । तदेवं प्रमाणतः प्रमेयस्योत्पत्तौ च
 कार्येण न ज्ञानस्य कमापिक्षेति बीजं शङ्कायाम् । एवं प्राप्त उच्यते - उत्पत्तौ
 ज्ञानस्य कमापिक्षा विद्यते विविदिषात्पादद्वारा विविदिषान्ति यज्ञेनेति श्रुतेः ।¹⁵⁶
 त्रैका शङ्का उदेति यत् श्रवणादीनां त्रयाणां समुदितानां ज्ञानसाधनत्वम् , एके-
 षां वा नाद्यः , तेषां यगपदनुष्ठानायोगात् । एकानुष्ठानकाले अपरस्य विनाशेन
 समुच्चयासम्भावात् । न द्वितीयः । एकेनैव ज्ञानोत्पत्तौ इतरयोः वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति
 चेदुच्यते - तेषां त्रिविधेषां ज्ञानसाधनेषां निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षा-
 त्कारणमङ्गी वा । श्रवणमनने तु तस्माद्भङ्गे इति ।

निदिध्यासनस्य साक्षात्कारत्वे च " ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्-
 ब्रह्मात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् " ¹⁵⁷ "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानम् " ¹⁵⁸
 इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् । मनने श्रवणं हेतुः ।

विवरणकारस्य प्रकाशात्मयतेर्मतानुसारमात्मसाक्षात्कारे श्रवण-
 साङ्गित्वं भावति तथा मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वम् । तथाहि - " मनन-
 निदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गी विधीयते " ¹⁵⁹
 श्रवणादिषु विधात्वमिहाकृत्यापि भ्रामतीप्रस्थाने विवरणा-
 प्रस्थाने च मतभेदाः सन्ति । वाचस्पतिः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु कमपि विधां
 नाङ्गीकरोति । किन्तु विवरणकारः नियमविधां स्वीकरोति । समन्वयादि-
 करणे वाचस्पतिरेवमभिप्रायति - " आत्मैत्येवोपासीतेति न विधाः , अपि तु
 विधासंख्योपयम् " इति । ¹⁶⁰ अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयः विधासरूपवाक्यैर-

श्रवणादिषु विधिात्वमिहाकृत्यापि भीमतीप्रस्थाने न मतभेदाः सन्ति । वाच-
स्पतिः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु कमपि विधिं नाङ्गीकरोति । किन्तु विवरण-
किन्तु विवरणकारः नियमविधिं स्वीकरोति । समन्वयाधिकरणे वाचस्पतिरेवम्
अभिप्रेति । - आत्मेत्येवोपासितेति न विधिः , अपि तु विधिसरूपः अयमिति ।
अन्यतः प्राप्त एव हि श्रवणादयः विधिसरूपवाक्यैरनुधत्ते ।¹⁶¹ मनननिदिध्यासने अपि
विधिं छाण्ड्यन् स कथयति मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः तयोः अन्वय-
व्यतिरकसिद्धादुक्तं साक्षात्काराः विधिसरूपवचनैरनुवादात् ।¹⁶² अतः
ब्रह्मसाक्षात्कारश्चाय विधोः आवश्यकता नास्ति । " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यश्च " इति श्रुतिवाक्ये स्वस्तुतः विधाना-
स्तीति तत्त्वसमीक्षायामपि उपपादितम् विस्तरेण । तद्यथा - " न च चिन्तासा-
क्षात्कारयोः विधिरिति " तत्त्वसमीक्षायामस्माभिरुपपादितम् । विस्तरेण च
अयमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । जर्तिलयम्वाग्वा जह्यात् इतिवद् विधिसरूपा एते " आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः " इत्यादयो नतु विधेय इति ।¹⁶³

पुनरुक्तार्थाविवरणकारपुनरुक्तयः केचिदाचार्याः एनमाक्षेपं कुर्वन्ति
यत्¹⁶⁴ वाचस्पतिमिश्रः सहकार्यन्तरविद्याधिकरणे " अपूर्वत्वाद्विधिरास्तेयः " इत्य-
नेन वाक्येन श्रवणादावपूर्वविधिं स्वीकरोति । अपरत्र " सहकारित्वेन च "¹⁶⁵ इत्य-
स्य सूत्रस्य भामत्या " द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः " इति च विधिसरूपं न
विधिः " इति कथयति । अतः वाचस्पतेः कथनेषु पूर्वापरव्याहृतभाषिता
वस्तीति । अस्याक्षेपस्य समाधानममलानन्देन तथा अप्यदीक्षितेन सम्यक् रूपेण
कृतम् । अमलानन्दः कथयति - " नात्रापूर्वविधिः प्रप्तेरनन्योपायता न च
नियमः परिसंख्या वा श्रवणादिषु सम्भावेत् ॥ "¹⁶⁶

अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति श्रवणादिष्वपूर्वविधिः नियमविधिः परिसंख्या-
विधिरा नास्ति । यतः श्रवणादिभिः भिन्नः कश्चिदन्येमायः एव तत्र सम्भावः
नास्ति । तद्यथा - " न तु श्रवणादिसाध्ये ब्रह्मसाक्षात्कारे अस्त्युपायान्तरसंभावो
यतः श्रवणादेर्नियमः परिसंख्या वा स्यात् । न च ब्रह्मसाक्षात्कारव्यक्तावुपायान्त-
रसंभावो यतः श्रवणादेर्नियमः परिसंख्या वा स्यात् । न च ब्रह्मसाक्षात्कारव्य-
क्तावुपायान्तरसंभावाद्विधिात्वमाशङ्कनीयम् , यतः सामान्योपाधाव-
न्यव्यतिरेको निविशते । , न व्यक्तौ , इतरसाध्यातव्यक्तिसाध्यतण्डुलव्यक्ता-

पुमायान्तरासम्भावपरिज्ञानादपूर्वीविधात्वपुसङ्गात् । यत्तु वार्तिककृद्भिर्भारुक्तम् -
 सर्वमानप्राप्तौ च सर्वमानफलाश्रयात् । श्रोतव्यः इत्यतः ग्राह वेदान्तावरुरुत्सया ।। 167
 इति ।

परिमलकारः अप्यदीक्षितोऽपि पुकटाधिविवरणकारस्य मतं छाण्ड-
 यन् कथयति - " सौ पदतत्भाष्ययोः भेददर्शनिव्यासङ्गात् ध्यानेनुत्सहमानस्य
 उत्साहजननाशम् विधिसरूपोऽयमर्थावाद इत्यत्रेव तात्पर्यमिति भावः । विद्यभावपक्ष-
 मेव सिद्धान्तमवलम्ब्य तमुपपादयति । 168

उपर्युक्तप्रकारेण वाचस्पतिमिश्रः श्रवणादौ कमपि विधिं स्वीकरोति।
 किन्तु विवरणकारः नियमविधिमङ्गीकरोति । तद्यथा - " तण्डुलनिष्पत्तिः
 फलतया दुष्टफले अप्यवधाते व्रीहीनवहन्ति इति यथा नियमविधिः तथा इह
 श्रोतव्य इति विधिः किं न स्यात् । 169

अस्मिन् सन्दर्भे वार्तिककारस्य सुरेश्वराचार्यस्य मतमिदमस्ति यत्
 श्रवणादौ परिसंख्याविधारस्तीति यथोक्तम् अप्यदीक्षितेन सिद्धान्तलेखासंग्रहे

" नियमः परिसंख्या वा विध्यधोऽत्र भवेद्यथा । 170

अनात्मा दर्शनेनैव परमात्मानमुपास्महे ।। "

xxxxxxxxxxxxxxxx

6-6-0-अध्यायस्य सारः समाहारश्च

न केवलमद्वैतवेदान्ते, अपि तु सर्वेष्वेव दर्शनेषु ज्ञानमीमांसा -
 याः अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते । " अज्ञे ज्ञानान्न मुक्ति ", " विद्यया अमृत-
 मश्नुते ", " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इत्यादि श्रुतिवाक्यानि ज्ञानस्य प्रामुख्यं दर्श-
 यति । " अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ", " शास्त्रयोनित्वाद् ", " तत्तु समन्वयाद् "
 इत्यादि सूत्राण्यपि ज्ञानस्य महत्त्वं निरूपयन्ति । अत एतद् वक्तुं शक्यते यत्
 ज्ञानमीमांसायामद्वैतवेदान्तिभिः यः पन्था अनुसृताः तस्य प्रतिपादनं भामती-
 पुस्ताने सम्पूणेणोपलभ्यते ।

अस्मिन् अध्यायेऽस्माभिर्यदुक्तं तस्य सारः निम्नलिखितप्रकारेणा-
 वगन्तुं शक्यते ।

" तत्त्वपरिच्छेदः प्रमा " इत्येवंप्रकारेण वाचस्पतिमिश्रः प्रमायाः यल्लक्षणां
 निर्दिशति तदतीव संक्षिप्तमपि अद्वैतवेदान्तचिन्तनपरम्परायाः प्रतिनिधयं करोति।
 प्रत्यक्षाप्रमाणास्य विश्लेषणं कुर्वता वाचस्पतिना प्रत्यक्षागमयोर्मध्ये बलीयस्त्वस्य

येन प्रकारेण निधारिणां कृतं तदपि वाचस्पतिमिश्रस्य सर्वतन्त्रस्वातन्त्र्यं समर्थयति ।
 स तस्याः एव श्रुतेः प्रत्यक्षाबलीयस्त्वं स्वीकरोति, या तात्पर्यवती स्यात् । न्याय-
 प्रभृतिषु दशनिषु वृत्तेरस्ति त्वं न स्वीक्रियते । किन्तु अद्वैतवेदान्तिभिः वृत्तेः
 अनिवार्यत्वं स्वीकृतम् । यद्यप्यद्वैतवेदान्तिभिः वृत्तेरनिवार्यतायाः
 विषये अनेके तर्काः पुस्तुता, तथापि मम विचारः आयमस्ति यत् इन्द्रियद्वारेणै-
 व विषयावभाससम्भावानुदन्तःकरणवत्तेः स्वीकरणावश्यकता नासीत् । अतः
 अस्मिन् सन्दर्भे नैयायिकानां मतमेवाधिकं ग्राह्यं प्रतीयते ।

शाब्दप्रमायाः परोक्षापरोक्षात्वविषये वाचस्पतिना यदुक्तं,
 तदप्यस्मिन्सन्दर्भे महत्त्वपूर्णम् वर्तते । नैयायिकैरपि शाब्दप्रमायाः परोक्षात्वं
 स्वीकृतम् । अतः वाचस्पतिमिश्रवर्तिता भामतीप्रस्थानीयाज्ञानमीमांसा समिधा-
 कल्पेण वाचस्पतेर्नैयायिकत्वमप्यावेष्टयति इति मदीया धारणा । ज्ञानं मान-
 सिकी क्रिया नास्ति इत्यस्मिन् विषये न्यादश्विन सहाद्वैतवेदान्तस्य साम्यमस्ति ।
 अत एतदपि कथयितुं शक्यते यत् नैयायिकमते वेदान्तमते च स्वभावतयाऽपि ज्ञान-
 मीमांसायाः क्षेत्रेऽधिकं वैषम्यं नास्ति ।

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

अष्टाध्यायस्य पादटिप्पण्यः

1. तत्त्वपरिच्छेदः 1.1.1 पृ. 40
2. सिद्धांतबिन्दुः पृ. 58
3. पंचपादिकाविवरणम्, पृ. 572
4. " पृ. 203
5. भामती 1.1.5 , पृ. 169
6. " पृ. 129
7. वेदान्तकल्पतरुः , पृ. 129
8. वेदान्तपरिभाषा, अनुमानपरिच्छेदः
9. " , उपमानपरिच्छेदः
10. चित्सुखी, पृ. 1
11. अद्वैतसिद्धिः, पृ. 783
12. बृहदारण्यकोपनिषत् 3.4.1
13. भामती 1.1.1
14. वे. प. , प्रयोजनपरिच्छेदः , पृ. 385 , (सम्पादकः मुसलगावड़करः)
चौखाम्बाविद्याभवन्
15. वे . प. , पृ. 387
16. पंचपादिका, पृ. 57
17. " , पृ. 58
18. पं. पा. वि. , पृ. 403
19. कल्पतरुपरिमलः , पृ. 55
20. " , पृ. 55, 56
21. " , पृ. 56
22. " , पृ. 56
23. वे. प. , पृ. 62
24. वे. प. , पृ. 64
25. वे. प. , पृ. 64
26. वे. प. , पृ. 64

27. वे. प. , पृ. 61 (मुसलगावडकरः)
28. वे. प. , पृ. 73 (चौखाम्बा 1968 संस्करण)
29. पं. पा. वि. , पृ. 306
30. भामती , पृ. 57
31. वे. क. , पृ. 55, 56
32. क. प. , पृ. 56
33. क. प. , पृ. 56
34. वे. प. , पृ. 37
35. वे. प. , पृ. 46, 47
36. वे. प. , पृ. 47, 48
37. वे. प. , पृ. 48, 49
38. भामती 1.1.1 , पृ. 55, 57
39. वे. क. , पृ. 55, 56
40. पं. पा. वि. , पृ. 4
41. वे. प. , पृ. 88
42. वे. प. , पृ. 91
43. वे. प. , पृ. 79
44. वे. प. , पृ. 82
45. न्यायबिन्दुः 1-4
46. प्रमेयकमलमाताण्डः (प्रभाचन्द्राचार्यः) 1.2.3
47. सांख्यकारिका-5
48. ब्र. सू. शा. बा. , 2.3.32
49. ब्र. सू. शा. भा. , 2.4.6
50. बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकम् , 1-4, पृ. 834
51. " , 3-4, पृ. 149, 150
52. प्रकटाधिविवरणम् 1.1.1, पृ. 33, 34
53. विवरणप्रमेयसंग्रहः , पृ. 581
54. सिद्धान्तबिन्दुः , पृ. 56, 57
55. वे. प. , पृ. 46, 47

56. भामती , पृ० 635
57. बृ० उ० 3.4.1
58. वे० प० , प्रत्यक्षपरिच्छेदः , पृ० 13
59. बृ० उ० , 1.4.3
60. वे० प० , पृ० 15
61. वे० प० , पृ० 17
62. वे० प० , पृ० 28
63. वे० प० , पृ० 31, 32
64. योगवासिष्ठम् 1-4, पृ० 20
65. " " "
66. अद्वैतदीपिका , पृ० 159, 160
67. पं० पा० , पृ० 58
68. वि० प्र० सं० , पृ० 244
69. पं० पा० , पृ० 116
70. पं० पा० , पृ० 102
71. सि० बि० , पृ० 63
72. सि० बि० , पृ० 62
73. वे० प० , पृ० 324
74. सिद्धांतलेशसंग्रहः , पृ० 157
75. सि० बि० , पृ० 65, 66
76. सि० ले० सं० , प्र० प० , पृ० 193, 195
77. अ० दी० , पृ० 125, 126
78. अ० दी० , पृ० 127
79. पं० पा० वि० , पृ० 308
80. पं० पा० वि० , पृ० 309
81. पं० पा० वि० , पृ० 309, 310
82. अद्वैतदीपिका (विवरणम्) पृ० 129
83. भामती , पृ० 9
84. नैष्कर्म्यसिद्धिः , पृ० 4

85. नै. सि. , 1-13
86. बृहदारण्यकसम्बन्धावार्तिकम् पृ. 183
87. " 4-4, पृ. 705
88. बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकम् , 4-4, पृ. 707, 708
89. बृ. भा. वा.
90. अद्वैतसिद्धिः, पृ. 876
92. भामती, 1.1.1, पृ. 55
93. वे. क., पृ. 55, 56 1.1.1
94. भामती, पृ. 55-57
95. वेदान्तकल्पतरुपरिमलः , पृ. 55
96. वेदान्तकल्पतरुः , पृ. 55, 56
97. भामती, पृ. 287
98. " , पृ. 290
99. " , पृ. 502
100. वे. क., 1.1.28, पृ. 218
101. भामती, पृ. 58, 932, 933
102. मण्डकोपनिषत् 3.2.6
103. बृ. उ. 3.1.26
104. प्रश्नोपनिषत् 6-4
105. छान्दोग्योपनिषत् 7-26
106. बृ. सू. 1.1.3
107. केनोपनिषत् 1.6.
108. बृ. उ. भा. 2.4.105
109. वे. क. , पृ. 56
110. वे. क. , पृ. 56
111. भामती, पृ. 57
112. मु. उ. 3.1.9
113. कठोपनिषत् 3-12
114. बृ. उ. 4.3.20

115. सि.ले.सं., पृ. 471
116. प्रकटाधिविवरणम्
117. तत्त्वप्रदीपिका, पृ. 186, 187
118. " , 1-19
119. शाङ्करवेदान्ते तत्त्वमीमांसा, पृ. 196
120. वे.क., पृ. 93
121. वे.क., पृ. 95
122. वे.क. प., पृ. 94
123. ब्र.सू., 1.1.1
124. भामती, 1.1.1
125. ब्र.सू.शा.भा. 4.4.5
126. ब्र.सू. 4.4.17
127. सि.ले.सं., पृ. 104
128. भामती, पृ. 623
129. क.प., पृ. 623
130. वे.क.प., पृ. 303, 304
131. ब्र.सू. 4.1.15
132. छा.उ. 6.14.2
133. ब्र.सू.शा.भा., 4.1.15
134. वि.प्र.सं., पृ. 362
135. भामती, पृ. 959
136. " , पृ. 58
137. सि.ल.सं., पृ. 513, 514
138. ब्र.सू. 1.1.4
139. गीताभाष्यम् 2-55
140. भामती, पृ. 994
141. " , पृ. 994, 995
142. " , पृ. 958
143. " , पृ. 953

144. भामतीप्रस्थान् तथा विवरणप्रस्थान् का
तुलनात्मकाध्ययन् - सत्यदेवशास्त्रि, पृ. 136
145. बृ.उ., 4.4.21
146. भामती, पृ. 30
147. बृ.उ.भ्रा., 4.3.640
148. ब्र.सू.शा.भा. 1.1.4
149. वे.क., 1.1.3
150. ब्र.सू.शा.भा., 1.1.4
151. बृ.उ.भा., 4.4.819
152. बृ.उ.भा.वा. 4.4.820, 821
153. गीता, 4-37
154. नै.सि., पृ. 49
155. भामती, 1.1.4, पृ. 14
156. " , पृ. 898
157. बृ.उ., 4.5.6
158. बृ.उ., 2.4.5
159. प्र.पा.वि. प्रथमवर्णकम्, पृ. 30
160. भामती, 1.1.4, पृ. 15
161. " , पृ. 130
162. " , पृ. 153
163. " , पृ. 713
164. वाचस्पतिः समन्वयसूत्रे विधिं निराचक्षे। अत्र तु तद्विधामुरीचके।
अहो बतास्य पाण्डित्यम् । (प्रकटाधिविवरणम्)
165. ब्र.सू. 3.4.33
166. वे.क. , पृ. 920
167. वे.क. , पृ. 920, 921
168. वे.क.प. , पृ. 919
169. विवरणातात्पर्यदीपिका, पृ. 34
170. सि.ले.सं. , पृ. 40

सप्तमोऽध्यायः

7.1.0 उत्तरवर्तिप्रमुखावेदान्तग्रन्थेषु भामत्याः प्रभावः

परवर्तिनो व्याख्याकाराः स्वस्वरचनासु भामतीग्रन्थात् स्थाने स्थाने साहाय्यं प्राप्तवन्तः । अत्र केचन एतादृशाः अंशाः प्रस्तूयन्ते, यत्र ते आचार्याः भामतीकारात् स्पष्टतया प्रभाविताः परिलक्ष्यन्ते ।

शांकरभाष्यस्य व्याख्यारूपा भवति भामती । एणोत्तरवर्तिभिः व्याख्याकारैः प्रायः अनुसृता । भामत्याः आशयगम्भीरतां प्रचिकटयिष्यामः नैके ग्रन्थाकाराः तदीयां शैलीमपि अनुकृतवन्तः ।

भामतीप्रस्थाने मुख्यातया पंचग्रन्थाः अन्तर्भवन्ति । तद्यथा- ब्रह्मसूत्रम् - शारीरकभाष्यम् - भामती - वेदान्तकल्पतरु- वेदान्तकल्पतरुपरिमलश्च भामतीसम्बद्धाः अन्ये ग्रन्थाः प्रस्थानाद्गम्यता न सन्ति, तथापि भामतीप्रस्थानव्याख्यानपरिवारे अथावा भामतीप्रभावितव्यानग्रन्थेषु तेषां गणना भवति । तेषु ग्रन्थेषु अपि भामत्याः प्रभावः स्पष्टतया द्रष्टुं शक्यते ।

7.1.1 वेदान्तकल्पतरौ भामत्याः प्रभावः

वेदान्तकल्पतरुकारः अमलानन्दसरस्वती । तस्य जन्म 1250 ईशवीयवर्षे अभवद्वा इति कथ्यते । श्रीअनुभावानन्दः तस्य दीक्षागुरुः आनन्दात्मयतिः परमगुरुः, तथा श्रीसुखाप्रकाशः विद्यागुरुश्चासन्निति कथ्यते । वेदान्तकल्पतरुमतिरिच्य अमलानन्दसरस्वती भामतीमनुसृत्य 'शास्त्रदर्पणमिति' नामकं ग्रन्थमपि लिखितवान् । अस्यारम्भे स एवं लिखति -

" हरिहरलीलावपुणौ परमेशौ व्यासशङ्करं नत्वा ।

वाचस्पतिनिर्मितमादर्शम् पुरा रभो विमलम् ॥ "

वाचस्पतिं पुति अमलानन्दस्य महती श्रद्धा आसीदिति अस्माभिः तस्य कथनेभ्यः ज्ञातुं शक्यते । तद्यथा-

" पदवाक्यप्रमाणाब्धौः परं पारमपेयुजः ।

वाचस्पतेरित्यर्थोऽप्यबोधा इति साहसम् ॥ "

वाचस्पतेः वैदिकसम्प्रदायरक्षामाधिकृत्यामलानन्दः कल्पतरुः मङ्गललोके एवं वदति-
" वैदिकमार्गम् वाचस्पतिरपि सम्यक् सुरक्षितं चक्रे² इति । एवं प्रकारेण वेदान्तकल्प-

तद्वत् भामतीग्रन्थापुभावितं व्याख्यानमन्यन्न द्रष्टुं शक्यते ।

7.1.2 कल्पतरुपरिमले भामत्याः पुभावः

भामत्याः तृतीयपरम्परायां व्याख्यानस्य ^{व्या} ~~कल्प~~ व्याख्यानरूपेण द्वे उपख्याने उपलभ्येते - कल्पतरुपरिमलः, आभोगश्च । कल्पतरुपरिमलस्य रचना षोडशाशताब्द्यामप्यदीक्षितेन कृता । अप्पद्मदीक्षितः कथयति यत् अमलानन्दकृतः कल्पतरुः अन्येणां व्याख्याकाराणां मार्गदर्शिमप्यकरोत् । तद्यथा-

" यावन्तो निविशन्ते विदुषां व्याख्यानचातुरीभेदाः ।

सर्वेषामपि तेषामयमवकाशः ददाति पुष्पकवत् ॥ ³ " इति ।

तस्य कथनमपि यत् कल्पतरोः समस्तगम्भीरभावानां वर्णनं तस्य शक्तिर्नास्ति ।

तद्यथा- " इत्थामिहातिगम्भीरे कियदाशयवर्णनं मया क्रियते ।

तुष्यति ततोऽपि बुधाः कतिपयरत्नगुहादिवाम्बुनिधोः ॥ ⁴

परिमलकारः अप्पद्मदीक्षितः कल्पतरुव्याख्यानेन सह यत्र तत्र भाष्यभामत्योः वैशिष्ट्यावबोधाय पुनर्लोकं करोति । परिमलः मीमांसाबहुलं व्याख्यानं भवति ।

7.1.3 आभोगे भामत्याः पुभावः

कल्पतरोः अन्या व्याख्या भवति आभोगः । अस्य पुणेता आचार्यः लक्ष्मीनृसिंहः । तस्य गुरुः नारायणेन्द्रः आसीद् । तद्यथा - "नारायणेन्द्रयोगीन्द्र-गुर्वनुग्रहयोऽस्यता ⁴ इत्यादि ।

परिमलकारस्य तथा आभोगकारस्य च विचारशैल्योः महानन्तरः दृश्यते । अप्पद्मदीक्षितः पूर्वमीमांसायां महान् विद्वानासीत् । अतः परिमलव्याख्यायाः स्वरूपं मीमांसापुधानं भवति । कुत्रचित्तेन भामत्याः कल्पतरोश्च समा-लोचनापि कृता ।

किन्तु आचार्यः लक्ष्मीनृसिंहः अ भामत्याः कल्पतरोश्च पोषाणां कृतवान् । यथा- "स्मृत्यनवकाशदोषपुसङ्ग" इति चेन्नमन्यस्मृत्यवकाशदोषपुसङ्गवान् । यथा- " (बु. सू. 2.1.1) इति सूत्रस्य भाष्ये शाङ्कराचार्यः कथयति यत् 'श्रुतिं पुसूते कपिलम् (श्वे. 5.2) इति श्रुतौ नान्ये मन्वादयः ⁶ " इति कथयति । अथापि कपिल एव श्रुतिपुतिपादितत्वात् श्रौतः न तु मन्वादयः । किन्तु अस्याशयः साधारणापाठकैः स्फुटरूपेण ज्ञातुं न शक्यते । अत्र वाचस्पतिर्मतं समर्थयन् आभोगकारः कथयति यत् वाचस्पतिर्मतानुसारं सगरपुत्रदाहकः कपिलः तथा

तथा सांख्याशास्त्रप्रणेता कपिल एक एव श्रुतिः वर्तते । अतः द्वयोर्नास्ति भेदः ।
भाष्यभामतीकल्पतरो गाम्भीर्यम् प्रति लक्ष्मीनृसिंहण एवमप्युक्तम् -

- क्वाहं क्व कल्पतरुः क्व च सुक्तयोः ।
- वाचस्पतेः क्व नु गभीरतरं च भाष्यम् ॥
- एवं सिंहातेऽपि विवृतं त्रितयं कथाचित्
- किं दुष्करं गुरुनृसिंहकटाक्षभाष्याम् ॥⁷

7.1.4 सिद्धान्तलेशसंग्रहे भामत्याः प्रभावः

सिद्धान्तलेशसंग्रहे अप्ययदीक्षितेन अद्वैतवेदान्तनयस्य नैकेषां प्रमुखा -
सिद्धान्तानां निरूपणम् कृतम् । तेन स्वपूर्ववर्तिनां प्रयः सर्वेषां प्रमुखानामावाय
याणां मतानि संगृहीतानि । *लेख* *स्वपूर्ववर्तिनां* *प्रयः* *सर्वेषां* *प्रमुखा* *मावाय*
अप्ययदीक्षितेन प्रायः स्वीयं नीरक्षीरविवेकित्वं प्रदर्शितम् । नैकेषु स्थलेषु तेन
वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानि प्रति समादरः प्रकटितः । अस्मिन् सन्दर्भे उदाहरणत्वेन
कतिपयोद्धारणानि अत्र प्रस्तूयन्ते । इतरे तु प्रतिलिखितविद्याभेदाभ्युपगम्यैव तदनु -
वृत्तानि वृत्तिभ्यां बद्धामुक्तव्यवस्थां समर्थयन्ते ।⁸

एतत्प्रतीयते यदस्मिन् सन्दर्भे स्थले अप्ययदीक्षितः वाचस्पतेर्मते समर्थयति ।

(क) क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः । अत्र भामतीमतानुवर्तिनामाहुः । तमेतं वेदानु-
वयनेन ब्रह्मणा विविदिषान्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः विद्यासम्पादनद-
वारा ब्रह्मावाप्तिः उपायभूतायां विविदिषायामुपयोगः ।⁹

7.1.5 ऋजुप्रकाशिकायां भामत्याः प्रभावः

भामत्याः व्याख्यात्वेनागण्डानन्दयतिना ऋजुप्रकाशिका रचिता ।
पूर्वाश्रमे स रङ्गनाथा इति नाम्ना प्रथितः आसीत् । तच्च ऋजुप्रकाशिकायाः
मङ्गललोकेनापि स्पष्टं भवति -

- श्रीमान् श्रीनलगन्तुर्वंशजनिजः श्रीकालहस्त्यध्वरी ।
- यज्ञाम्बा च यमात्मजं प्रसृणुवे श्रीरङ्गनाथाभिधाम् ॥

सायुज्यं सम्पुत्तिं साधनोज्ज्वलमनाः प्राक्जन्मपुण्योदया-

त्पुण्यागण्डयतीशतामनुभवत्याया विगण्डं मृदम् ॥

ऋजुप्रकाशिकाकारः कथयति यत् अहङ्कारातिरिक्तात्मनि अहङ्कारा-

दुत्पन्नात् भेदाग्रहादेव अध्यासः जायत इति । अहङ्कारातिरिक्तस्यात्मनः सत्तायां
पुमाणा नास्ति । यतः अहमित्याकारकं पुत्पक्षमहङ्कारस्यैवात्मत्वं कथयति ।
भामत्याः परवर्तिव्याख्याकारेण ये भामतीमनुकुर्वन्ति , तेषु

पुमुखाः सन्ति आनन्दगिरिः , गोविन्दानन्दः , अद्वैतानन्दश्च । तेषां कृतिषु
वाचस्पतिमिश्रस्य पुभाचः स्पष्टतः द्रष्टुं शक्यते ।

7.1.6

न्यायनिर्णयि भामत्याः पुभावः

त्रयोदशशताब्द्यामाचार्येणानन्दगिरिणा शारीरकभाष्यस्य
न्यायनिर्णयिनाम्नी व्याख्या लिखिता । भाष्यभामत्योः सामंजस्यस्थापनाय
सः पुयत्नं कृतवान् । तस्य व्याख्यानस्य पुमुखोद्देश्यं तु शारीरकभाष्यस्याधुिका-
शानमेवासीत् । किन्तु सः भामतीकारात् पुभावित आसीदिति तु सुस्पष्टमेव ।
तद्यथा -

(क) " असतिप्रतिज्ञोपरोधो योगपद्मन्यथा " ¹⁰ इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये चित्तचैत -
पदाधानां जनयितृणां हेतूनां चातुर्विध्यं निर्दिष्टान् वाचस्पतिः यत् कथयति तेन
सह न्यायनिर्णयस्य साम्यमस्ति । तद्यथा-

(ग) नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनपुत्यया नीलाकारता । समनन्तर-
पुत्ययात्पूर्वविज्ञानात्बोधारूपता । चक्षुषोऽधिपतिपुत्याद्रूपग्रहणाप्रतिनियमः । आलो-
कात्सहोपलम्बनपुत्ययाद्धेतोः स्पष्टार्थता । एवं सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभि-
न्नेहेतुजानां चत्वार्येतान्येव कारणानि । सैयं प्रतिज्ञा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य
चित्तचैत्तावुत्पद्यन्त इत्यभावकारणात्वमुपरुधेत् । न्यायनिर्णयि अपि एतदेवाधोलि-
खितरूपेणोक्तम् -

" नीलाभासस्य चित्तस्य नीलादालम्बनपुत्यया नीलाकारता । समनन्तरपुत्ययात् -
पूर्वज्ञानात् बोधारूपता । चक्षुषोऽधिपतिपुत्यात् रूपग्रहणाप्रतिनियमः । आलोकाद्-
हेतोः स्पष्टता । सुखादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नामेतान्येव चत्वारि
कारणानि । सैयं प्रतिज्ञा निर्हेतुफलात्पत्तौ बाध्येते इत्यर्थाः ¹²

" नाभाव उपलब्धोः " इत्यस्मिन् सूत्रे भाष्यकारः " अपि च सहोप-
लम्बननियमात् विषयविज्ञानयोरभेद आपतति । न हि अनयोरेकस्यानुपलम्भे अन्यस्य
उपलम्भोऽस्ति श्रुति वाक्येन ज्ञानविषययोः सहोपलम्बत्वं कल्पयति । अत्र भाष्य-
गतसहोपलम्बननियमस्य वाचस्पतिना निर्वचनं कृतम् । तद्यथा - " यद्येन सह नियतसहो -

पलम्भानं तत्त्वतः न भिद्यते , यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहो-
पलम्भश्चाथो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।³

न्यायनिर्णयि आनन्दगिरिणापि एवमुक्तम् । तद्यथा - " यद्येन नियत -
सहोपलम्भानं तत्त्वेनाभिन्नम् , यथैकेन चन्द्रमसा द्वितीयश्चन्द्रमाः नियतसहोपलम्भ-
ान्नज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थाः ।

" सहोपलम्भानियमादभेदो नीलतद्विधयोः ।

भेदश्च भोक्तृत्वविज्ञानैः दृश्येतेन्द्रविवादवये ॥ " 14

एवमेव स्वप्नादिवत्त्वेदं दृष्टव्यम् अस्य भाष्यवाक्यस्य व्याख्यानेऽपि भ्रम-
भामती-न्यायनिर्णययोः समानता दृश्यते । तद्यथा भामत्याम् -

" यो यः पुत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः , यथा स्वप्नमायादिपुत्ययः , तथा
वैष्णविवादाध्यासितः पुत्ययः इति स्वभावहेतुः " ।¹⁵ तथा च न्यायनिर्णयि -

" यो यः पुत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः , यथा स्वप्नादिपुत्ययः तथा वैष्ण-
विमतपुत्ययः " ।¹⁶

7.1.7 रत्नपुभायां भामत्याः पुभावः

गोविन्दानन्देन सप्तदशशताब्द्यां शाङ्करभाष्यमाश्रित्य रत्नपुभा-
नाम्नी टीका लिखिता । टीकायाः पुरम्भे सः विवरणकारस्य मतस्य समर्थनं
तथा वाचस्पतिर्मतस्य छाण्डनं च करोति । तद्यथा - " तस्मादागमवाक्यैरापाततः
पुतिपन्नाधिकायादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रवणोऽ -
" अधिकायादीनागमाम्भिकत्वेऽपि इति न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रमिति । एषां
मते श्रवणे विधानास्ति तेषामेविहितश्रवणे अधिकायादिनिर्णयानपेक्षाणात् सूत्रं
व्यर्थमित्यापततीत्यनं पुसङ्गेन " ।¹⁷

रत्नपुभायाः समीक्षायां नन्तरमेतत्कथयितुं शक्यते यत् गोविन्दानन्दः
स्वटीकायां वाचस्पतिमिश्रस्य पुभावमुपेक्षितुं न पारयामास । उदाहरणतया भाम-
त्याः मङ्गलश्लोके शाङ्कराचार्यस्य महत्त्वमेव निर्दिशति -

" आचार्यकृतिनिवेशानमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् ।

रथ्योदकमिव गङ्गापुवाहपातः पवित्रयति ॥ " 18

गोविन्दानन्दोऽपि रत्नपुभायाः मङ्गलश्लोके वाचस्पतेरनुकरणं करोति ।

तद्यथा -

• श्रीमच्छारीरकं भाष्यं पूज्य वाक्सादुधिमाम्जुयात् ।

इतिके श्रमो मे सफलो गंगा रथ्योदकं यथा ॥ " 19

युष्मदस्मत्पुत्ययगोचरयोर्विषयबोधविषयिणोः तमपुकाशावत् विरुद्धास्वभावयोरि-
तरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्व्याप्यामपि सुतरामितरेतराभावानुपपत्तिः " 20

इत्यस्मिन् भाष्यवाक्ये वाचस्पतेर्मतानुसारं युष्मदस्मत्पुत्ययगोचरयोरिति अत्रेदमस्मत्-
गोचरयाः इति कथितव्यमासीत् इति । अत्र भेदार्थमिदम् इत्यस्य स्थाने युष्म-
च्छब्दस्य ग्रहणं भाष्यकारेण कृतम्, कृत इति वेदव्यते । तद्यथा -

• इदमस्मत्पुत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मत्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणाधर्मम् ।

यथाह्यङ्कारप्रतियोगी त्वङ्कारो नैवमिदङ्कारः, एते वयमिमे वयमास्म इति बहुलं
पुयागदर्शनादिति । " 21

गाविन्दानन्दोपि रत्नप्रभायां वाचस्पतेर्भाष्यस्य प्रस्फुटनमेवं करोति-

• अत एवेदमस्मत्पुत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येष्वपीदंशब्दो अस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः
इमे वयमास्महे, इमे विदेहाः, अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरो-
धीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः इदंशब्दप्रयोगो विरोधास्फूर्तः । " 22

7.1.8 ब्रह्मविद्याभरणे भामत्याः प्रभावः

श्रीअद्वैतानन्दसरस्वती (सप्तदशशताब्द्यां) ब्रह्मसूत्रभाष्योपरि
ब्रह्मविद्याभरणं नाम्नीम् व्याख्यां लिखितवान् । किन्तु वस्तुतः असौ ग्रन्थः
भामत्याः वर्चस्वेन पूर्णतया भास्वरितं वर्तते । भामत्याः पद्धतिमाश्रित्य
सूत्रेण सहेव भाष्यस्य संघाटनं दृश्यते ।

वाचस्पतिना शाब्दीप्रमायाः प्रत्यक्षात् स्वीकृतम् । तस्य कथन-
मेतदस्ति यत् - " न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शाब्दस्य प्रमाणस्य
फलमपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कृटजबीजादपि वटा-
ङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्याधर्मो भावनासहितमन्तःकरणा-
त्त्वपदार्थास्यापरोक्षस्य स्वरूपतत्त्वदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थात्मनुभावयतीति
युक्तम् । " 23

वाचस्पतेः कथनस्यानुसरणं कुर्वन् ब्रह्मविद्याभरणकारोऽपि कथा-

यति यद् अहं कर्ता इत्यादि कर्तृत्वादिधर्मयुक्तस्यात्मनः प्रत्यक्षो मनसः हेतुता निश्चि-

ता ३६ भवति । अतः निर्विशेषात्मनः साक्षात्कारे मन एव कारणम् ।

“ तमेतमात्मानं वदानुवचनेन ” इत्यत्र वाचस्पतिः कर्मणामुपयोगः विविदिष्यायां प्रतिपादयति । ब्रह्मविद्याभारणकारोऽपि वाचस्पतिमनुकरोति । तद्यथा-

“ विविदिषावाक्यं विविदिषाधमिव कर्मणि विद्यते । जीवाश्चैवाविद्याविषये अपि वाचस्पतिरद्वैतानन्दयोः मतसादृश्यं दृश्यते । ब्रह्मविद्याभारणकारः वाचस्पतिमनुकरोति इति निम्नलिखितैरुद्धारणैरपि सिद्धयति -

(1) “येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तति तत्तेभ्यो भिन्नम् । यथा कुसुमेभ्यो सूत्रम् ।” 25
येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तति तत्तेभ्यो भिन्नम् । यथा कुसुमेभ्यो सूत्रम् । 25

(2) “योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूव स एव स्थविरे पुणार्क्षीननुभवामि ।” 26^य एवाहं
बाल्ये पितरावन्वभूव स एव स्थविरे पुणार्क्षीननुभवामि । 27

एवमनेकेषु स्थलेषु वाचस्पतिरद्वैतानन्दयोः कथनेषु सादृश्यं वर्तते ।

7.1.9 सर्वदर्शनसंग्रहे भामत्याः प्रभावः

माधावाचार्येण (चतुर्दशशताब्द्यां) सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शनादारभ्य शाङ्करदर्शनपर्यन्तं षोडशदर्शनानां निरूपणं कृतम् । येन क्रमेण दर्शनानां परिचयः तेन दत्तः तदाश्रित्येतत् कथयितुं शक्यते यत् सः शाङ्करदर्शनस्यान्यदर्शनानां तुलनायां सर्वाधिकं महत्त्वं सूचीकरोति प्रतिपादयति च । अद्वैतवेदान्तस्य कृते माधावाचार्येण शाङ्करदर्शनस्य प्रयोगः कृतः । अतः एतदपि स्पष्टं वर्तते यत् माधावाचार्यः अद्वैतवेदान्तस्याचार्येण भाष्यकारेण च शाङ्कराचार्यस्याप्रतिमं स्थानमस्तीति प्रतिपादयति । अद्वैतवेदान्तस्य ये प्रमुखाः सिद्धाचाराः सन्ति तेषां निरूपणे माधावाचार्येण यत्रतत्र वाचस्पतेर्मतस्यो ल्लेखाः समा-
दरपूर्वकं कृतः । एवं चान्यमतानां तुलनायां वाचस्पतेर्मतस्य समर्थनमपि कृतम् ।
अस्मिन् सन्दर्भे सर्वदर्शनसंग्रहात्केचिदंशः अत्र पुस्तूयन्ते -
“ पुष्पचः ब्रह्मणः विवर्तः अस्ति न तु परिणामः ” इत्यस्मिन् सन्दर्भे माधावाच-
चार्यः कथयति - “ तदवोचदाचार्यवाचस्पतिः - ”

“ विवर्तस्तु पुष्पचोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिना ।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ ” 28

वाचस्पतरेतत्कथानं माधावाचार्येण निम्नलिखितस्य मतस्य पुष्टयर्थमुद्धृतम् -----

ननु जीवजडयोरयमस्ति यत् सारूप्यासारूप्यभावेन चिद्विती त्वं पुनंचस्य न संपत्ति-
पद्यत इति ----- नैतत् साधु । निबन्धानाः सर्वे विभुमा इति व्याप्तिरस्ति ।
असरूपादपि कामादेः कान्तालिङ्गनादिष्विव स्वप्नविभुमस्योपलम्भात् । किंच
कादाचित्के विभुमे सारूप्यापेक्षा नानाध्वविधाबन्धाने पुनच । " 29

देहात्मवादस्य निरसनाधर्मं तथा अध्यासस्य विश्लेषणार्थमद्वै-
तवेदान्तिभिः महान् पुयास कृतः । अनात्मनि देहे आत्मबुद्धिरेवाध्यासः इति
भाष्यकारमतम् । अध्यास एवाविधा । अविधायाः निराकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारः ।
स च श्रवणमननसहकृतिनिदिध्यासनसंस्कृतेन मनसा भवतीति वाचस्पतेर्मतम् । माधावा -
चार्योऽप्यस्य मतस्यो ल्लेखं समर्थनं च एवंप्रकारेण करोक्षि । व्यवहारसमये पामरसा-
म्यानतिरेकात् । अपरोक्षभूमस्य परोक्षज्ञानविनाशात्त्वोपपत्तेश्च । यदुक्तं भागवता
भाष्यकारेण - " पशवादिभिश्चाविद्भे³⁰शेषात् । भ्रामतीकारैरप्युक्तं शास्त्रकाराः
हात्वेन विचारयन्ति न प्रतिपत्तारः इति । तथा चात्मगोचरस्याध्यासात्मरूपत्वं
सुस्तम् ।

अस्याशयः अयमस्ति यत् सोहमस्मि इत्यादि प्रत्यभिज्ञया देहात्मनो
भेदः सिद्ध्यति । किन्तु शाङ्कराचार्यस्यैतत्कथनमस्ति यत् सोहमस्मि इत्यस्य
सिद्ध्यर्थम् देहात्मनोभेदस्यावश्यकता नास्ति । अपि च विद्वानसोऽपि सोहमस्मीत्येव
रूपेण या प्रत्यभिज्ञां कर्तुम् न शक्नुवन्ति । यतः शास्त्रचिन्तकाः सन्तोऽपि विद्व-
वांसः ब्रह्मसाक्षात्काराभावे व्यवहारदशायां पशवादिभिर्भिन्नाः न भवन्ति ।
वाचस्पतिमिश्रेण भाष्यकारस्य कथनं विश्लेषितं तथैतत् प्रतिपादितं यत् ब्रह्म -
साक्षात्काररहिताः श्रवणमननपराः शास्त्रचिन्तकाः च पशवव्यवहरन्ति , न
तु आत्मसाक्षात्कारसमर्थाः प्रतिपत्तारः । एवंप्रकारेणैतत्सिद्ध्यति यत् अध्यासस्य
कारणादेवानात्मन्यात्मबुद्धिर्भवति । माधावाचार्येणाप्यस्मिन् सन्दर्भे वाच -
स्पतेर्मतस्यौचित्यं ज्ञात्वा तस्यो ल्लेखः सर्वदर्शनसंग्रहे कृतः ।

7.1.10 अल्लालसूरिविरचिते भामतीतिलके भामत्याः प्रभावः

अल्लालसूरिः क्रिस्तोरनन्तरं चतुर्दशशतककाले बभूव । अर्ये जन्म कोतिकला-
ग्राम आसीत् । अस्य मातुः नाम नागमाम्बा ३ तथा पितुर्नाम त्रिविक्रमाचार्यः ३ विद्या-
गुरोर्नाम अनन्ताचार्यः आसन् । अनेन कल्पतरुकारमनुसृत्यैव भामत्याः व्याख्या लिखि-
ता । भामतीतिलके अल्लालविरचिताः निम्नलिखिताः श्लोकाः द्रष्टव्याः वर्तन्ते -
"व्याचष्टा लालनामैवं नागमाम्बासुतः सूधीः ।

भामत्याः प्रथमोऽध्याये द्वितीयं पादमादरात् ॥

यद्गुन्धाकवचयोगाद् पक्षो व्यासस्य विजयते जगति ।

विद्वत्विरोधिवर्गे वाचस्पतये नमस्तस्मै ॥

अल्लालसूरिः भामतीवाक्यानि सावतरणं व्याख्याय शङ्कास्थाजान्य-
पि सम्यग् स्पष्टयति । भामत्याः नैके पाठभेदा अपि तेन निर्दिष्टाः ।

7.1.11 वेदान्तसारे भामत्याः प्रभावः

वेदान्तसारस्य रचयिता सदानन्दयोगीन्द्रः णोड्याशताब्द्याः आरम्भौ
जन्म लेभे । एतत्कथ्यते यत्तेन वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तः , सारसंग्रहः , स्वरूपनिर्णयः
तथा अन्येषुपि केचित्गुन्धाः रचिताः । किन्तु तस्यान्यगुन्धानपेक्ष्य वेदान्तसार
एव पुसिद्धिर्नामवाप । वेदान्तसारमाश्रित्य नृसिंहसरस्वती (णोड्याशताब्द्याः) सुबोधि-
नी व्याख्या कृष्णातीर्थस्य शिष्यः रामतीर्थयतिः (सप्तदशशताब्द्याः) विद्वन्मनो-
रजिनी व्याख्या तथा महाराष्ट्रीयसन्तप्रवरस्य श्री एकनाथमहाराजस्य पुत्रो-
पादेवः (सप्तदशशताब्द्याः) बालबोधिनी व्याख्या रचितवन्तः । हिन्दीभाषायां
वेदान्तसारस्याधुनिकव्याख्याकारेण रमाशङ्करत्रिपाठी श्रीरामशरणत्रिपाठी,
डा० सन्तनारायणश्रीवास्तवः आचार्यः बदरीनाथशुक्लः , श्रीगजाननशास्त्री-
मुसलगावड्गरः तथा डा० राममूर्तिशर्मा प्रसिद्धाः सन्ति ।

वेदान्तसारः अन्वर्थानामा गुन्धो वर्तते । सदानन्दयतिना प्रायः सर्वेणा-
मेव पूर्ववर्तिनामाचार्याणां सिद्धान्ताः स्युः संगृहीताः स्युः । किन्तु तेषु तेन
स एव सिद्धान्तः स्वकीयगुन्धे निरूपितः येन सह तस्य सहमतिरासीत् । सदा-
नन्देन कुत्रापि सिद्धान्तप्रवर्तकानां नामो ल्लेखः कृतः । किन्तु प्रतिपादिताद्विष-
यादेतत् ज्ञातुं शक्यते यत् सः कस्मिन् स्थले कस्य पूर्ववर्तिनः आचार्यस्यानुसरणं
करोतीति ।

समष्टिव्यष्टिरूपेणाज्ञानस्य भेदद्वयं सदानन्देन वेदान्तसारे निर्दिष्टम् । एत-
त्प्रतीयते यदस्मिन्सन्दर्भे सदानन्दः वाचस्पतेरनुसरणं करोति । वाचस्पतिना अविद्यायाः
नानात्वं निर्दिष्टम् । सदानन्दोऽपि प्रकारान्तरेण तदनुसरति । एवं च सः आवरणा-
शक्त्या आत्मनः अवच्छिन्नत्वमप्यङ्गीकरोति । तद्यथा - " अस्याज्ञानस्यावरणा -
विक्षोभनामकमस्ति शक्तिद्वयम् ----- अनयेवावरणाशक्त्यावच्छिन्नस्यात्मनः कर्तृत्व-
भो कर्तृत्वसुखादुखामोहाद्यात्मकतुच्छसाधारणावनापि सम्भाव्यते । ³²

एवंप्रकारेणैतत्कथयितुं शक्यते यत् यद्यपि वेदान्तसारे भामत्याः पुत्रावः
स्पष्टरूपेण न दृश्यते , तथापि केषुचित्स्थलेषु प्रकारान्तरेण दृष्टं शक्यते ।

7.1.12 वेदान्तपरिभाषायां भामत्याः पुत्रावः

वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण (सप्तदशशताब्द्यां) यद्यपि
विवरणसूत्रस्य समर्थनं कृतं तथापि नैकेषु स्थलेषु तेन वाचस्पतेर्मतमपि समर्थितम् ।
ज्ञानानां प्रत्यक्षात्त्वविषय एव न , अपि तु करणोऽपि निभरिं वर्तते । इत्यत्रैवमेवावि-
द्यायाः अनेकत्वविषयेऽपि धर्मराजाध्वरीन्दुः वाचस्पतेर्मतं समर्थयन्निव प्रतीयते ।
एकाविद्यायाः स्वीकृतौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः आपतति । अतः सः अविद्यायाः आवरणा-
शक्तेः नानात्वस्य समर्थनाय वाचस्पतेर्मतमुद्धरति । तद्यथा - " तदुक्तमाचार्य -
वाचस्पतिमिश्रः -

" उपासनादिप्रसिद्धातोऽणितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं समाप्येते प्रविशन्ति परं पदम् ॥ "

एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मादेकविद्यापक्षोऽपि प्रतिजीवमावरणा-
जीवोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया । ³³

श्रवणमनननिदिध्यासनेषु श्रवणस्याङ्गत्वं वर्ततेति विवरणपन्थिनः
कथयन्ति । किन्तु भामतीपन्थिनां मतानुसारं निदिध्यासनस्याङ्गित्वं वर्तते ।
वेदान्तपरिभाषायाः सम्यक्समीक्षणानन्तरमेतत्कथयितुं शक्यते यत् नैकेषु स्थलेषु
धर्मराजाध्वरीन्द्रेण विवरणमतापेक्षया वाचस्पतेर्मतमधिकं ग्राह्यं वर्ततेति प्रतिपादि-
तम् । तद्यथा - " बहुमसाक्षात्कारेऽपि मनन-निदिध्यासनसंस्कृतं मन एव करणं
मनसैवानुदृष्टव्यः इत्यादि श्रुतेः । मनोगम्यत्वश्रुतिश्चासंस्कृतमनोविषया । " ³⁴

सप्तमोऽध्यायः

द्वितीयो भागः

७२०० भामत्यां पृथक्तायाः टीकाशैल्याः दृष्ट्या भामतीप्रस्थानस्य
वैशिष्ट्यम्

विभिन्नेषु शास्त्रेषु विभिन्नान् टीकाग्रन्थान् रचयित्वा स्वजीवनस्य चरमे भागे वाचस्पतिमिश्रः स्वनामधेय्यां भामतीटीकां पुष्पिनाय। न केवलं कालकुमेण अपि तु दार्शनिकचिन्तकस्य दृष्ट्या भाषायाः दृष्ट्या तथा टीकाशैल्याः दृष्ट्या भामती तस्य चरमा कृतिरस्ति ।

भामत्याः लेखनस्य प्रयोजनं शांकरभाष्यस्य ग्रामाणिकं व्याख्यानमासीत् । किन्तु व्याख्याने न केवलं शब्दार्थः वाक्यार्थो वा स्पष्टीक्रियते अपितु यः तत्र ज्ञाता : अज्ञाताः ग्रन्थाः वा सन्ति तासामपि निराकरणां क्रियते। भामती टीका अस्ति वा वार्तिकमस्ति वा इत्यस्मिन् विषयेऽपि विदुषां विवादः दृश्यते । किन्तु वार्तिकापेक्षया भामत्याः टीकात्वमेव विद्वद्भिरङ्गीक्रियते । वाचस्पतेः पूर्वम् भास्कराचार्यपुत्रभूतयः केचिदाचार्याः शांकरभाष्येऽपरि नैकानाक्षोपाङ्गान् कृतवन्तः । तेषामाक्षोपाङ्गां समाधानमपि भामत्याः रचनायाः उद्देशमासीत् । अद्वैतवेदान्तपरम्परायां एतादृशाः अनेके सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः आसन् , येः सह वाचस्पतेर्मतिकं नासीत् । एतादृशेषु सिद्धान्तेषु तत्त्वमस्यादि-वाक्यश्रवणात् मोक्षः जायतेति सिद्धान्तोऽप्यासीत् । वाचस्पतिनाऽस्य सिद्धान्तस्य निराकरणं कृत्वा साक्षात्कारः मानसिकः भवतीत्येव सिद्धान्तः प्रवर्तितः । एवं प्रकारेणाद्वैतवेदान्तपरम्परायां प्रवर्तितानां सिद्धान्तानां संशो-धानमपि भामत्याः रचनायाः उद्देश्यमासीत् ।

अपरं च चावर्कबोद्धापुत्रभूतिभिः ये सिद्धान्ताः प्रतिपादि-

ताः आसन् तेषां छाण्डनं कृत्वा वैदिकमार्गस्य स्थानमपि भामत्याः उद्देश्य-
मासीदिति भामतीव्याख्याकारैरपि स्पष्टरूपेण प्रतिपादितम् । एवं प्रकारेण
एतेषामुद्देश्यानां पूर्त्यधमं वाचस्पतिना या विधायः समादृताः ताः निम्न -
लिखितप्रकारेण निर्देष्टुं शक्यते ।

। कोणविधिः , व्युत्पत्तिविधिः , विग्रहविधिः , आभाणकविधिः
सारसंग्रहलोकविधिः , विशेषयोजकशब्दविधिः , पतनिकाविधिः , द्विविस्कि
द्विविस्किपरिहारविधिः ।

भामत्याः रचनाशैल्याः उपर्युक्तानां छाटकविधानां विश्ले-
षणमत्र पुस्तूयते -

7.2.1 कोणविधिसमाश्रयणम्

भाष्यवाक्यानां व्याख्याने वाचस्पतिना नैकेषु स्थलेषु कोश-
कारवदेकस्य शब्दस्य स्थाने अन्यस्य शब्दस्य शब्दसमूहस्य वा प्रयोगः कृतः ।
उदाहरणतया स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्यस्य भाष्यवाक्यस्य व्या-
ख्याने वाचस्पतिः कथयति - परत्र=शक्तिकादौ परमार्थसिद्धिः , तदनेन सत्या-
नूतमिधानमित्युक्तम् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम् , अतिव्यापकत्वात्³⁵
अन्यधर्मस्य = ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यसोऽन्यत्र बाह्ये³⁶
तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणाम् = देहेन्द्रियधर्माणाम् , कथां किमाक्षेपे³⁷ ।

‘अस्यानधिहितोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ताः
आरभ्यन्ते इत्यस्य भाष्यवाक्यस्य व्याख्याने वाचस्पतिः कथयति - प्रतिपत्तिः =
= प्राप्तिः , तस्यै , नतु जपमात्राय , नापि कर्मसु प्रवृत्तये , आत्मैकत्वं = विगलित-
निष्ठालपुत्रचत्वमानन्दरूपस्य सतः , तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदा-
न्ताः समूलघातमध्यासमुपहनन्ति ।³⁸

भागवता इकराचार्येणोक्तम् - “ ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमान-

स्य नित्यशब्दाद्वात्वादयो अथाः पुतीयन्ते बह्वस्त्रेष्टार्तिरधार्निगमात् सर्वस्यात्म-
 त्वाय. ब्रह्मास्ति त्वत्पुसिद्धिः । अस्य भाष्यवाक्यस्य व्याख्याने वाचस्पतिः
 कथयति - नित्येति = क्षयितालक्षणादुक्तमुपक्षिपति, शब्दोति = देहाद्युपाधि-
 कमपि दुष्टमपाकरोति । बुद्धोति = अपराधीनप्रकाशमानानन्दात्मानं दर्शयति
 ----- मुक्तौ सत्यामस्यैते शब्दाद्वात्वादयोः प्रदत्ते, तदस्तु प्राक् देहाद्यभेदेन तद्-
 धर्मजज्जमजरामरणादि दुःखायोगादित्यत उक्तम् - 'मुक्तेति' । सदैव मुक्तः सदैव
 केवलो अनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तदावभासत इत्यर्थः । ^{३९} तयोरन्यः पिप्पलं
 स्वाद्वत्ति अन्नश्नन्नन्यन्यो भिचाक्षीति मु. ३.१.१ भाष्ये उद्धृतस्यास्य
 श्रुतिवाक्यस्य व्याख्याने वाचस्पतिरेवं कथयति - अन्यो- जीवात्मा, पिप्पलं -
 कर्मफलम्, अन्नश्नन्नन्य इति परमात्मा ४०

उपर्युक्तप्रकारेणैतत्स्पष्टं भावति यत् वाचस्पतिमिश्रः भाष्य-
 वाक्यानां स्पष्टीकरणार्थम् नैकेषु स्थलेषु कोणकारवदव्यवहरति ।

७.२.२ व्युत्पत्तिविधिसमाश्रयणम्

भामत्याः नैकेषु स्थलेषु वाचस्पतिना व्युत्पत्तिविधोः
 समाश्रयणं कृतम् । " युष्मत्पुत्रयोपेतस्य च पुत्र्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि " अस्य
 भाष्यवाक्यस्य भामत्यां वाचस्पतिः पुत्र्यगात्मनः विशेषणं व्युत्पत्तिविधाना
 करोति । तद्यथा - पुत्र्यगात्मा अशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यः आत्मानं
 पुत्रीं निर्वचनीयमिति जानातीति पुत्र्यङ् स चात्मेति पुत्र्यगात्मा, स चापराधी-
 नप्रकाशात्वात्, अज्ञात्वाच्च अब विषयः तस्मिन्नध्यासो विषयधामणां,
 देहेन्द्रियादिधामणां कथां किमाक्षेपे " ४१ ।

मीमांसाशब्दस्यापि विशेषणं वाचस्पतिनैवं कृतम् - " न च
 जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदतिक्रियेत, नन्तत्वं निपात्य माङ् माने

इत्यस्माद्वा 'मान पूजायाम्' इत्यस्माद्वा धातोः मान्वबन्धा - इत्यादिना
अनिश्चयाधो सन्नि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविवारवचनत्वात् । " 42

" युष्मदस्मत्पुत्ययगोचरयोः विणयविणयिणोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धास्वभावयो-
रितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धामाणिमपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः,
इत्यतोऽस्मत्पुत्यगोचरे विणयिणि चिदात्मके ----- " अस्य भाष्यवाक्यस्य व्या-
ख्याने वाचस्पतिरेवं वदति - " एते हि चिदात्मानं विशिन्वन्ति अवबध्नन्ति ,
स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ति इति यावत् " 43 " बृहत्त्वात् बृहन्त्वाद्वा आत्मैव ब्रह्म -
मेति गीयते " 44 अत्रापि ब्रह्मन् व्युत्पत्तिपरको अर्थो वाचस्पतिना पुस्तुतः ।

वाचस्पतिः कुत्रचिदन्येभ्यो ग्रन्थेभ्योऽपि शाब्दानां व्युत्पत्ति -
परकांशान् भामत्यामुद्धरति । उदाहरणतया आचार्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थम्
पुराणादुद्धरति । तद्यथा - " आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते । " 45

एवं प्रकारेण वाचस्पतिः अनेकेषु स्थलेषु नैकेषां शाब्दानां व्यु-
त्पत्तिपरकं विश्लेषणां कृत्वा भामत्याः आशयं पाठकानां मनसि दृढरूपेण स्था-
पयितुं प्रयतते ।

7.2.3 विग्रहविधिसमाश्रणम्

भाष्यवाक्यानां स्पष्टीकरणार्थम् वाचस्पतिः यत्र तत्र विग्रह-
विधौरपि प्रयोगं करोति । उदाहरणतया शंकराचार्यः कथयति यत् - " कोऽय-
मध्यासो नाम , उच्यते - स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । " अस्य व्याख्यानं
वाचस्पतिः विग्रहविधिमनुसृत्य कथयति । तद्यथा - " स्मृतेः रूपमिव रूपमस्ये-
ति स्मृतिरूपः । असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वम् , सन्निहितविषयत्वं च
पुत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः " 46

भाष्यकारद्वारा कृतानां विग्रहाणां सन्दर्भेऽपि वाचस्पतिः यत्र तत्र स्वसत् प्रकाशयति । " कथा पुनः स्वपुद्गलं सत् ब्रह्म आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते - ' ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा ' इति नैष दोषः पुच्छवत्पुच्छम् । प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इव इत्येतदनेन विवक्ष्यते । अस्य भाष्यवाक्यस्य सन्दर्भे वाचस्पतिः कथयति - " आनन्दपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्मपुच्छमिति न समजितं न , तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदपि उपपन्नतरं भवति । 47

एवंप्रकारेण वाचस्पतिः न केवलं विग्रहविधिमाम्रयति किन्तु यत्र भाष्यकारेण विग्रहविधौ श्रयणं कृतं तत्रापि ये पूर्वपक्षाः उत्तरपक्षाः वा समुद्भूताः तेषां समाधानमपि करोति ।

7.2.4 आभाणकविधिसमाश्रयणम्

भामतीकारः स्वकथनस्य पुष्ट्यर्थम् तथा प्रतिपक्षमतानां निराकरणार्थम् यक्षा तक्षा आभाणकानामपि प्रयोगं कृतवान् । आभाणकानां प्रयोगेण वाचस्पतेः कथनेषु रोचकतायाः सन्निवेशः संजातः । दार्शनिकविषयाणामपि आभाणकैः विश्लेषणं कर्तुं शक्यतेति भामत्याः अध्ययनेन स्पष्टं भवति । केचिदाभाणकाः अत्र प्रस्तूयन्ते - " न हि मृगाः सन्तीति शाल्यो नोप्यन्ते , भिक्षाकाः सन्तीति शाल्यो नाधिश्रियन्ते । " अस्याभाणकस्य प्रयोगः वाचस्पतिना अस्य कथनस्य समर्थनाय कृतं यत् - " दुःखाभायात् नानुकूलवेदनीयं ऐहिकं वाऽऽमुष्मिकं वा सुखां परित्यक्तुमुचितम् 48 " कर्मेश्वरयोः प्रवर्तप्रवर्तयितृत्वेऽतरेतरदोषासङ्गात् इत्यस्य

भाष्यवाक्यस्यापि विश्लेषणां कुर्वता वाचस्पतिनश्चक्रे ३ - " तथा चायमपरो
 गण्डस्योपरि स्फोटः ^{४९} इति ॥ " अन्तस्येवान्तालग्नस्य विनिपातः पदे पदे "अस्मा-
 भाणकस्य प्रयोगोऽपि भामत्याः दृश्यते । वाचस्पतिना निम्नलिखितस्य कथनस्य
 समर्थनाय असावाभाणकः पुस्तकः उद्धृतः । तथाहि - " योयमर्थापुकाशः फलम् ,
 यस्मिन्नर्थश्चात्मा च पुतीतेः । स किं जड स्वयंपुकाशो वा । जडश्चेद्दिष्टायात्मनावपि
 जडाविति कस्मिन् किं पुकाशेत , अविशोणादिति प्राप्तमन्त्यमशोषस्य जगतः ।
 तथा चाभाणकः ५ " अन्तस्येवान्तालग्नस्य विनिपात पदे पदे ^{५०} " अविद्या -
 प्रत्युपस्थापित नामरूपमायावेशावेशोनासकृत्युक्तत्वात् " इत्यस्य भाष्यवाक्यस्य
 व्याख्यानेऽपि वाचस्पतिराभाणकस्य प्रयोगं करोति । तद्यथा - कारणभूतया
 लयलक्षणाया अविद्यया प्राक्सर्गोपचितेन च विक्षेपसंस्कारेण यद् प्रत्युपस्थापितं नामरूपं
 तदेव माया । तदावेशोनास्य चोद्यस्यासकृत् प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति - नेयं
 सृष्टिर्वास्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादन्युज्येत । कात्यनिक्यां तु स
 सृष्टावस्ति कात्यनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । यदाहुः - " सहायस्तदृशा एव
 तादृशी भवितव्यता । ^{५१}

एवंप्रकारेणाभाणकानां प्रयोगं कृत्वा वाचस्पतिना भामत्यां स्वीया-

भिमत्तस्य स्थापना कृता ।

7.2.5 पतनिकाविधिसमाश्रयणम्

भामत्याः अन्यतमं वैशिष्ट्यं वर्तते तस्याः पतनिकाशैली । १५४
पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् " (बृ. 3.5.1) इति मौलिकसिद्धान्तानुसारेण
वाचस्पतिः स्थाविरावस्थायाः चिन्तनस्य बाल्यावस्थायाः चिन्तनेन सह साम्यं
स्थापयति । सः न्यायकणिकायाः उपक्रमे तथा भामत्याः उपक्रमे समानपदानि
पुनरुक्ते । तद्यथा न्यायकणिकायाम् -

(क) " यदप्ययोजनमविषयं न तत्प्रेक्षोवत्पुत्रवृत्तिगोचरः । यथा काकदन्तपरीक्षा ।
तथा चैतत्पुकरणमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः⁵² । तथा च भामत्याम् 5 -

(क) " यदसन्निधत्तमप्ययोजनं च न तत्प्रेक्षावत्पुत्रवृत्तिगोचरः , यथा समन-
स्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती धाटः करटदन्ता वा , तथा चेदं ब्रूहेति
व्यापकविरुद्धोपलब्धिः⁵³ "

अस्मिन् सन्दर्भे संभावतः वाचस्पतिमिश्रः स्वपूर्ववर्तिनां शाबरस्वामि-
कुमारिलभाट्ट-अर्चटभाट्टपुत्रादीनां दार्शनिकानां पातनिकाशैलीमनुकरोति । शाबर-
स्वामिना मीमांसाभाष्यस्यारम्भे धर्मजिज्ञासायाः उपक्रमे एवं प्रतिपादितम् -
" धर्मः प्रसिद्धो अप्रसिद्धोवा प्रसिद्धाश्चेन्न जिज्ञासितव्यः , अप्रसिद्धाश्चेन्न-
तराम् 54 "

श्लोकवार्तिकस्यारम्भे कुमारिलभाट्टोऽपि एतत्कथयति - १

" सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत्पुनर्योजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यताम् ॥" 55

अर्चटभादटोऽपि हेतुबिन्दुटीकायाः आरम्भे कुमारिलभादटोऽपि एवं कथयति -

" यत्प्रयोजनसहितं वाक्यम् , तदर्थो वा , न तत् प्रेक्षावताऽऽरभ्यते कर्तुम् प्रतिपाद-
यितुं वा । तद्यथा - दशदाडिमादिवाक्यं काकदन्तपरीक्षा च । निष्प्रयोजनं चेदं
पुकरणां तदर्थो वा इति व्यापकानुपलब्ध्या ----- 56

भाष्यकारभागवत्पादशांकराचार्योऽपि ब्रह्मसूत्रभाष्ये शाबरभाष्य-
मनुकरोति । तद्यथा - " तत् पुनर्ब्रह्मा प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि न प्रसि-
द्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति 57 " वाचस्पतिः

न्यायशास्त्रे न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां सांख्याशास्त्रे सांख्यतत्त्वकोमुद्रणं , योग-
शास्त्रे तत्त्ववैशारदीं पूर्वमीमांसायां न्यायकणिकां च रचितवान् । अतः ये विषयाः
तेन उपर्युक्तेषु ग्रन्थेषु ये विषयाः प्रतिपादिताः तेषां पुनरुक्तिः तेन भामत्या
न कृतः । तद्यथा - " वेदानामपौरुषेयत्वनिरूपणप्रसङ्गे सः कथयति - " उपपा-
दिताः च ३३ चास्माभिर्न्यायिकणिकायाम् , इह तु विस्तारभायान्नोक्तम् । 58

एतदुपकारेण पतनिकाविधिं विस्तरपरिहारविधिं च समाश्रित्य
वाचस्पतिना रचनाशैल्याः दृष्ट्याऽपि अद्वैतवेदान्तनये एकः नवीनः पन्था प्रव-
र्तितः ।

7.2.6 द्विरुक्त्यादिपरिहारविधिसमाश्रणम्

प्रायः एतत् दृश्यते यत् शारीरकभाष्ये भागवता शांकराचार्येण
ब्रह्मसूत्राणां यद्व्याख्यानं कृतं तत्र नैकेषु स्थलेषु पुनरुक्तयः दृश्यन्ते । अस्यैकं कारण-
मेतदप्यस्ति यत् सूत्रेष्वपि तादृशी पुनरुक्तता वर्तते । अस्मिन् सन्दर्भे सूत्रभाष्यवार्ति-

कलक्षणानामप्युल्लेखः अपि आवश्यकः प्रतीयते । तद्यथा -

सूत्रम् - " अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभामनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ "

भाष्यम् - " सूत्रार्थो वर्णयति यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ "

वार्तिकम् - " उक्तानुक्तद्विरुक्तानां चिन्ता यत्र पुवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहः वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥ "

उपर्युक्तप्रकारेण टीकाग्रन्थास्य तथा वार्तिकग्रन्थास्यान्तरः भवति ।

किन्तु वाचस्पतिमिश्रेण रचिता भामतीटीका टीका सत्यपि वार्तिकवदपि नैकेषु
स्थलेषु प्रतीयते । अतः केचिदालोचकाः भामत्याः टीकात्वमाक्षिपन्ति । वाच-
स्पतिना भाष्यस्य द्विरुक्तीनां परिहाराय कथां चिन्ता कृता द्विरुक्तचिन्तनं
वार्तिकस्य क्षेत्रं न तु टीकायाः । अस्मिन्सन्दर्भे कल्पतरुकारस्य निम्नलिखितं
कथनमवधेयमस्ति - " ननु टीकायां द्विरुक्तिचिन्ता न युक्ता , वार्तिकेऽपि सा
भावति , तर्हि वार्तिकमस्तु , न हि वार्तिकस्य शङ्क्यगमस्ति । अत एवानन्दमया^{६१}स्ति

करणे मन्त्रवाणिकसूत्रे आरम्भाणाधिकरणे च भावे चोपलब्धोरिति सूत्रभाष्य-

मपेक्ष्य व्याख्यां चकार^{५९} अत्रैतत्ज्ञातव्यं वर्तते यत् वाचस्पति यत्र यत्र भाष्यव्यति-

रिक्तमनुक्तवाक्यान्यपि प्रदर्शयति । तद्यथा - " आनन्दमयाधिकरणास्य

" मान्त्रवाणिकमेव च गीयते " ^{६०} इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये भाष्यकारः " सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २.१) इति मन्त्रं मन्त्रवर्णपदेन निर्दिश्य तद्वारा पुतिपादि-

तस्य ब्रह्मणः एकवाक्यताम् " अन्यो अन्तरात्मा " (तै. २-५) इति ब्राह्मणावाक्ये

पुदशितिन ब्रह्मणा सह दर्शयित्वा सिद्धान्तं समर्थयति ।

किन्तु वाचस्पतिमिश्रः मन्त्रवर्णपदं गोणार्थे स्वीकृत्य " अन्ये च्छन्ता
अन्तरात्मा " इत्यादि ब्राह्मणावाक्यमपि मन्त्रपदेन गृह्णाति तथा प्रतिपादितमा-
नन्दमयं वस्तु अपि मन्त्रवर्णिकमिति मनुते । वाचस्पतिद्वारा निर्दिष्टमार्गस्य परि-
त्यागस्य कारणं किमिति कल्पतरुकारः एवं वदति - " भाष्यकृद्भिः सत्यज्ञानमन-
न्तमिति मन्त्रपुस्तुतं ब्रह्म , आनन्दमयवाक्ये निर्दिश्यते , प्रकृतत्वादसम्बद्धापदव्यवा-
याभावश्चेति विवृतम् । तत्रैतरेतरत्रार्थं प्रत्यभिज्ञानाभावात् मन्त्रब्राह्मणयोर्व्या-
ख्यानव्याख्येयभावस्याविशदत्वात् प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे । -----यथा
मन्त्रः प्रयोगोपायः एवं कोशाचतुष्कवाक्यमानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायस्य देहादिव्यति-
रेकस्य समर्पकत्वात् गोण्या वृत्त्या मन्त्र उच्यते ।⁶¹

अथादिभाष्यकारस्याशयः इदं वर्तते यत् " सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
इति मन्त्रे निर्दिष्टं ब्रह्मेव " अन्योऽन्तरात्मा " आदि वाक्येण व्याख्यायते ।
किन्तुत्र प्रत्यभिज्ञानार्थस्यानुक्तत्वादुभयोरेकवाक्यता न सम्भावति । अतः वाच-
स्पतिमिश्रः 'मान्त्रवाणिकमेव च गीयते' इति सूत्रस्य व्याख्यानं प्रस्तूयते । तद्यथा-
" अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मेवानन्दमयपदार्थः । मन्त्रे
हि पुनः पुनः अन्योऽन्तरात्मेति परब्रह्मण्यन्तरश्रवणात् , तस्यैव च अन्योऽन्तरात्मा-
नन्दमय इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परं ब्रह्मेवानन्दमयमित्याह सत्रकारः ----।
मान्त्रवाणिकमेव परं ब्रह्म ब्रह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ।⁶² अथादि यथा मन्त्रः
कर्मानुष्ठानकाले व्यापृतो भवति तथा अन्योऽन्तरात्मा इति ब्राह्मणावाक्यमपि

पुष्टानप्रतिपाद्यस्य परब्रह्मब्रह्मणः समर्पकत्वात् मन्त्रेत्युच्यते । अतः अस्मिन् वाक्ये
उपात्तौ विज्ञानमयादिशब्दैरपि परब्रह्म एव निर्दिष्टम् ।

इत्थां च भाष्यसंयोजिकया किञ्चिद्दूरमपसृत्य वाचस्पतिमिश्रः सूत्रा-
र्थस्य समन्वयं स्वकीयेन प्रकारेण कृतवान् यदनुक्ताधर्मुत्तिपादनमिति कथ्यते । एतदपि
वार्तिकस्यैव लक्षणाभिहितम् । इत्थां चानुक्ताधर्मुत्तिपादनस्य निर्देशस्थालान्तरेपि कृतो
वर्तते । " भावे चोपलब्धौ " (2.1.16) इति सूत्रस्य भाष्यसंयोजिक्या एतत्प्रकाशितं
भावति यत् ते नैयायिकवत् कार्यकारणभावसमर्थकमन्वयव्यतिरेकं प्रदर्श्य प्रकृते कार्यकार-
णयोरभेदं साधयितुं वाञ्छन्ति । अत एव भाष्यकारोऽप्युक्तवान् इतश्च कारणादन-
न्यत्वं कार्यस्य । अथादिपर्युक्त्युक्त्याधारेणापि कार्येण कारणाभेदः समर्थयितुं
शक्यते अर्थात् कारणास्य भावे उपलब्धौ सति कार्यस्य भावोऽपि समुपलभ्यते ।

यथा नैयायिकाः कथयन्ति, 'तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः तदभावे तद-
भावो व्यतिरेक' इति अन्वयव्यातिरेको द्वयोः पदार्थयोः उपलभ्येते तत्र कार्यकारणभा-
वो भवति यथा तन्तुपटयोरिति । यतो हि तन्तुसत्त्वे पटसत्त्वाभावे पटा-
भावो दृश्यते । अतः तन्तुः कारणा भवति पटं च कार्यम् भवति । " भावे चोप-
लब्धौ : " एतस्य सूत्रस्याप्ययमेवाधोऽपुतीयते यत् कारणास्त्वसद्भाव एव कार्येऽपलब्धाः
जायते । अतः कारणादिभिर्न भवति कार्यम् ।

वाचस्पतिमिश्रेण यद्यपि शांकरभाष्यस्य व्याख्यानरूपेणैव
भाष्यं लिखिता तथापि नैकेषु स्थलेषु वाचस्पतेर्मते भगवत्पादशांकराचार्यस्य मता-
दिभिर्न पुतीयते । एतादृशानां स्थालानां परिगणना पूर्णतः कर्तुमशक्या तथापि
स्थालीपूलाकन्यायेन कानिचित्स्थालान्यत्र निर्दिष्टान्ते । " व्याप्तेश्च समजसम् " 63 अत्र

निर्दिश्यन्ते । 'व्याप्तेश्च सामंजसम्' ⁶³ सूत्रस्य भाष्ये भागवता शंकराचार्येण ओ-
मित्येतदक्षरमुद्गीतमुपासीत ⁶⁴ एणा श्रुतिरुद्घाता । तथा चात्र श्रुतिस्थाक्षरोद्गीत-
बुद्धिधारण्यस्यते उद्गीतैवा अक्षरेति एवमुक्तम् ।

वाचस्पतिः प्रतीयमानस्य वस्तुनः सत्त्वं नाङ्गीकरोति । तदधि-
कृत्य स एवं वदति - " तथा सति मरुण् मरीचिचयमुच्चावर्तमुच्चलतुङ्ग-गतुरङ्ग-गंभा-
ङ्गमालेयाभ्यवतीणमिन्दाकिनीत्यभिसन्धाय प्रवृत्तस्तोयमपि पिपासामुपशमयेदिति ⁶⁵
अथात्सत्तामात्रस्य सत्त्वमङ्गीकर्तुम् न शक्यते । यतः मरीचितोयः सत्त्वरूपेण प्रतीयते
किन्तु तेन दाहोपशमः कर्तुम् न शक्यते । अतः भामतीकारस्य मते प्रकाशमानत्वं
सत्त्वमिति सिद्धान्तः अङ्गीकर्तुम् न शक्यते ।

उदाहरणतया भाष्यकारेण भागवत्पादशंकराचार्येण प्रथमाध्याये
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य व्याख्यानात्पूर्वमेव यल्लक्षणा' भवति तस्यो ल्लङ्घनं
जायतेति भास्कराचार्यमाक्षिपति । भाष्यलक्षणा' त्वेतत् -

" सूत्रस्था' पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ इति ।

भाष्यं सूत्रानुसारी भवति इत्येतल्लक्षणा' शंकरभाष्यस्यारम्भो न संघटते । यतः
भागवत्पादेन शंकराचार्येण सूत्रमाश्रित्य भाष्यं न कृतमपि तु सम्बद्धा' समस्यामध्यास-
विषयीमाश्रित्य भाष्यस्यारम्भाः कृतः । तस्मादोपस्योत्तरं वाचस्पतिमिश्रेणैव
प्रकारेण पुदत्तं यत् " आत्मा विचारणीयः अस्ति , सन्दिग्धात्वाद्वा । अतः
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यस्य सूत्रानुसारिणाः व्याख्यानात्पूर्वमध्यासनिरूपणस्यो-
पाधेयतास्तीति । एवं प्रकारेण सूत्रभाष्ययोर्मध्ये भाष्यकारे वाचस्पतिना सामंज-

स्यमपि ३३ स्थापितम् ।

७.२.७ विशोणयोजकशब्दविधिसमाश्रणम्

वाचस्पतिमिश्रस्य व्याख्याशैल्याः अन्यद्वैशिष्ट्यमिदमस्ति यत्
सः भाष्यकारवचनानां स्पष्टीकरणार्थम् स्वकीयाभिमतस्य सन्निवेशार्थम् च
स्थाने स्थाने विशोणयोजकशब्दानां सन्निवेशं करोति । तद्यथा- अदृष्टा ६६
एतदुक्तं भावति ६७ तस्मात्सुष्टुक्तं ६८ इदमत्राकृतम् ६९ अयमभिभासन्तिः ७०

एतेषामेतादृशानामन्येषां शब्दानां वाक्यानां च पुरोऽं कृत्वा
वाचस्पतिना एका नूतना शैली समाविष्कृता । स्वकीयकथनानां पुष्ट्यर्थम् विवि-
धेभ्यः ग्रन्थेभ्यः उद्धारणानि गृहीत्वा भामत्यां समायोजितानि । तद्यथा ५ -

" आभूतसम्पत्त्वस्थानममृतत्वं हि भाष्यते ७१

" अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षो निवेशयेत् ॥ ७२

" सदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सूरयः ।

कुमन्यूनातिरिक्तत्वं स्वरवाक्यश्रुतिस्मृती ॥ ७३

" आगमाश्चेह भूयसो भाष्यकारेण दर्शिताः ।

श्रुतिस्मृतिपुराण्यास्तत् व्याकोपोऽन्यथा भवेत् ॥ ७४

७.२.८ सारसंग्रहलोकविधिसमाश्रणम्

वाचस्पतिः स्वकथनानां सारं अन्यग्रन्थेभ्यो उद्धृतानां तथा स्व-
रचितानां संग्रहलोकानां माध्यमेनापि पुस्तोति । एतादृशाः केचन संग्रहलोकाः

अत्र प्रस्तूयन्ते । तद्यथा -

(क) " स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि जायते क्वचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन ॥ " 75

(ख) " पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।

अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धिया भवेत् ॥ " 76

(ग) " प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ " 77

(घ) " विवर्तस्तु पुंष्वोऽयं ब्रह्मणो अपरिणामिना ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ " 78

(ङ) " ब्रह्मपृच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते ।

विशुद्धां ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दता ॥ " 79

(च) " प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्नुत्तरं पक्षो प्रायपाठस्य बाधनम् ॥ " 80

एतत्तु स्पष्टमेव वर्तते यत् इदृशानां श्लोकानां माध्यमेन वाचस्पतिना दर्शनाशास्त्रेऽपि

कवित्वमापादितम् भामत्याश्च स्पृहणीयता संवद्विधाता ।

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

सप्तमोऽध्यायः

तृतीयो भागः

7.3.1 वेदान्तेतरपुमुखाभारतीयदर्शनेषु तथा भामतीप्रस्थाने चर्चितानां
कतिपयसिद्धयान्तानां पुनराकलनम्

आत्मनः नित्यत्वं सत्यत्वं चाद्वैतवेदान्तिभिः प्रतिपाद्यते । अस्मिन्
सन्दर्भे वेदान्तमतस्य विरोधाः सर्वतोऽधिकं चावार्किकमतेन सह वर्तते । चावार्किणामनु-
सारं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोरुत्तिष्ठत्वं नास्ति । एवं च चैतन्यस्यापि तथैव भूतविकृति-
त्वमस्ति यथा किण्वादिषु सम्मील्य मत्प्रकृतित्वं संजायते । यद्यप्यस्य मतस्य छान्दोग्य-
पुत्रपुत्रायः सर्वैवास्तिकदर्शनैः कृतम् तथापि वाचस्पतिना भामत्यां येन प्रकारेण
चावार्किकमतस्य निरसनं कृत्वा आत्मनाऽस्तित्वं साधितं, तस्याप्रतिष्ठां वैशिष्ट्यमस्ति ।
वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानां सारः अयमस्ति यत् चैतन्येच्छाद्वेषाप्रभृतिगुणानामित्य
आत्माऽनुमानं शक्यते, एवं प्रकारेण च देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोरुत्तिष्ठत्वं सिद्ध्यति ।

बौद्धादाशक्तैः प्रवर्तितेषु सिद्धयान्तेषु शून्यवादस्य, विज्ञान-
वादस्य, क्षणाभाङ्गवादस्य तथा प्रतीत्यसमुत्पादवादस्य समीक्षा भामत्यां विशे-
षरूपेण दृश्यते । भामतीपन्थिनामेतत्कथनमस्ति यत्, 'शून्यवादपक्षास्तु सर्वप्रमाण-
विप्रतिषिद्धाः इति' । एवमवान्तःकरणस्य चित्क्षणमतिरिच्य विज्ञानक्षणां किमपि
नास्ति । अतः योगाचारनिर्दिष्टस्य विज्ञानस्य कूटस्थोनात्मना सह साम्यं स्वीकर्तुम्
न शक्यते । 'नाभावोपलब्धेः' इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने भागवता शङ्कराचार्येण
शून्यवादविज्ञानवादयोः यन्निरसनं कृतं तत्र वाचस्पतेरपि सम्मतिरस्ति । तद्यथा-

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन् उपलब्धां क्षणिकतामभ्यु-
पेयात् । न च सा सम्भावति । अनुस्मृतेः ।

सृष्टिप्रक्रियायाः सन्दर्भे बौद्धाः प्रतीत्यसमुत्पादवादमाश्रयन्ति ।
एषैव वादः संघातवाद इत्यभिधीयन्ते । बौद्धमतानुसारं कस्यापि कार्यस्यैकः हेतुः
स्वीकर्तुम् न शक्यते । तत्र कारणाद्वयं भवति । एकं कारणमस्ति हेतुपनिबन्धानरूपम् ।
यथाङ्कुरस्य कारणं बीजम् । द्वितीयं कारणमस्ति प्रत्ययोपनिबन्धानरूपं यथा
पृथिवी मृत्तिकाजलउष्ण-आकाशादित्येतेषां तत्त्वानां मिलित्वा कारणात्वम् । अस्मिन्
बन्धने वाचस्पतेः कथनमेतदस्ति यत् यावत्पर्यन्तं जडवर्गः क्रियाशीलो भवितुं न श-
क्नोति तावत्पर्यन्तं बौद्धाः चेतनस्सात्मनः सत्तां न स्वीकुर्वन्ति । अतस्तैः पुनर्वर्तितः
प्रतीत्यसमुत्पादवादः स्वीकरणीयो नास्ति । यतः चैतन्यस्य सहयोगं विना जडाः
पृथिव्यादिप्रत्ययाः कार्योत्पादने न समर्थाः न सन्ति ।

क्षणाभाङ्गगनिरसने जैनदर्शनाद्वैतवेदान्तदर्शनयोः साम्यमस्ति ।

जैनदर्शनिकैः रत्नत्रयस्य मोक्षासाधनत्वं निर्दिष्टम् । रत्नत्रये च सम्यक् दर्शनं सम्यक्ज्ञानं
सम्यक्चारित्र्यमित्येतेषामन्तर्भावः कृतः । सम्यक्दर्शनस्य प्रसंगः सम्यक्श्रद्धायाः
कृते दृश्यते । अद्वैतवेदान्तिभिः मोक्षासाधनानां विषये यत् कथितं तस्य निरूपण-
मस्माभिः यथास्थाने कृतम् । अत्र तु संक्षेपतः इदं कथयितुं शक्यते यत् जैनदर्श-
नानुसारं मोक्षास्य प्रधानं साधनं भवति श्रद्धा । किन्तु भामतीपन्थिनः श्रवण-
मननसहकृतनिदिध्यासनेन संस्कृतं मन एवात्मसाक्षात्कारेणामिति मन्यन्ते ।

शरीरपरिमाणो जीव इत्यार्हदाः मन्यन्ते । किन्तु वाचस्पतिरे-

तन्न स्वीकरोति । तद्यथा - " शरीरपरिणामत्वे हि आत्मनो कृत्स्नत्वं परि-
च्छिन्नत्वं तथा चानित्यत्वं , ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वे नित्याः यथा घाटादयः ।

स्याद्वादः जैनानां प्रमुखाः सिद्धान्तः वक्ष्यते । असावेव सप्त-
भाङ्गीनयः इत्युच्यते । किन्तु भामतीप्रस्थानानुसारं सप्तभाङ्गीनयः स्वीकरणीयः
नास्ति । यतः एष सिद्धान्तः अविश्वक्यात्मकं मोहमुत्पादयति । सप्तभाङ्गीनये अस्व-
अस्वीकृते सति चान्येऽपि जैनसिद्धान्ताः स्वत एव निरस्ताः सजायन्ते । " 'एकस्मि-
न्नसंभावात्' इत्यस्य सूत्रस्य भामत्यां वाचस्पतिः कथयति यत् " न हि एकस्मिन्
धार्मिणि परमार्थं सति परमार्थसत्तां युगपत्सत्त्वादीनां धार्मिणां परस्परपरिहारस्व-
रूपाणां समावेशः सम्भावति । " एवंप्रकारेण भामतीप्रस्थाने जैनसिद्धान्तानां य-
यन्निरसत्तं दृश्यते तत्समुचितमेवास्तीति मम मतम् ।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः ये सिद्धान्ताः सन्ति तेषां नैकेषां
छाण्डनमद्वैतवेदान्ते विश्लेषतः दृश्यते । परमाणुकारणात्तावादस्य पूर्वपक्षरूपेणोपक्रमं
कृत्वा वाचस्पतिमिश्रः तस्य छाण्डनमैवप्रकारेण करोति - " कारणागताः गुणाः न
कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते इत्येतावदेवेष्टसिद्धौ न तदहेतुहृत्वनुसरणे छेदनी-
नीयं मनः । अचेतनत्वात्परमाणवः अस्य जगतः उत्पत्तौ कथां समर्थाः स्युः ? परमा-
णुषु प्रथमसंयोगस्य कृते यदि स्वाभाविकी गतिशीलता स्वीक्रियते तर्हि तेषां
गतिहीनता प्रलयकालेऽपि न स्यात् । अतः न्यायवैशेषिकप्रवर्तितः परमाणुवादः समी-
चीनो नास्तीति भामतीपञ्चानामाशयः ।

नैयायिकैः ज्ञानाधिकरणमात्मा इत्युच्यते । किन्तु अद्वैतवेदान्ति

न्तिनः आत्मनः ज्ञानस्य चैक्यं स्वीकुर्वन्ति । एवं प्रकारेणात्मनो विषये पि न्याय-
वैशेषिकमतेन सहाद्वैतवेदान्तिमतस्य वैषम्यं दृश्यते ।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सामान्यस्य जातेर्वा स्तित्वं स्वीक्रियते ।

किन्त्वद्वैतवेदान्तिनः जातेसामान्यस्य वा स्तित्वं न स्वीकुर्वन्ति । किन्तु भामती-
पन्थाभिरनुगतधर्मः स्वीक्रियते । अनुगतधर्मस्तु मम मतानुसारं प्रकारान्तरेण जाति-
रेव वर्तते । अतः अस्मिन् विषये नैयायिकानां मतमेवाधिकं ग्राह्यमिति प्रतीयते ।

प्रमाणानां विषये तथा प्रमायाः निरूपणे पि भामतीपन्थानां न्यायवैशेषिक-
मतेन सह विरोधाः वर्तते । यद्यपि वाचस्पतिः तत्त्वाच्छेदः प्रमेत्येवंप्रकारेण प्रमायाः
लक्षणां कृतवान् तथापि प्रमायाः लक्षणो अनिधागतत्वस्य यः समावेशः अद्वैत-
वेदान्तिभिः क्रियते सः न्यायवैशेषिकदृष्ट्या समीचीनो नास्ति । यतः धारावा-
हिकज्ञानेष्वेतल्लक्षणां न संघाटते । वैशेषिके प्रमाणाद्वयमेव स्वीक्रियते । न्याये च
प्रमाणाचतुष्टयम् । किन्तु भासतीप्रस्थाने षट्प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । अपि च
न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्रमाण्यस्य परपरत्वं निरूप्यते किं किन्तु भामतीपन्थिनः
स्वतः प्रमाण्यवादं स्वीकुर्वन्ति । एवं प्रकारेण न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां सहाद्वैत-
वेदान्तस्य यद्वैषम्यं वर्तते तस्य निरूपणं भामतीपन्थाभिः सम्यग्रूपेण कृतम् ।

सांख्यापूर्ववर्तितः सत्कार्यवादः भामतीपन्थाभिरपि न स्वी-

क्रियते यतः भामतीपन्थानां मतानुसारं कार्यकारणयोरभेदः । करणमेव कार्य-
रूपेण प्रकाशते । कारणव्यतिरेकेण कार्यस्याभावः । कार्यकारणयोर्मध्ये कारणा-
सत्यम् कार्यम् त्वाभासमात्रम् । कारणादीनि न त्वे सति तस्यानृतत्वम् । एवं प्रकारेण
यद्यपि कारणास्य सत्यत्वमद्वैतवेदान्तिनः अपि स्वीकुर्वन्ति । तथाहि भामत्यां

वाचस्पतिमिश्रः - " वाचया केवलमारभ्यते न विकारजातं न तु तत्त्वतोऽस्ति । यतो नामधेयमात्रमेतत् ।

सांख्यास्तु कारणास्येव कार्यस्यापि सत्यत्वं स्वीकुर्वन्ति । सांख्यानां मतानुसारं त्रिगुणमचेतनं प्रधानमेव जगतः कारणम् । किन्तु अद्वैतवेदान्तिनां मतानुसारं ब्रह्म एव जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणम् । सांख्यमतानुसारं पुरुषातिरिक्तं च प्रकृतिरपि परमं तत्त्वं वर्तते । किन्तु भामतीपन्थिनस्तु ब्रह्म एव परमं तत्त्वमिति स्वीकुर्वन्ति । सांख्याः परिणामवादमाश्रयन्ति , वेदान्तिनस्तु विवर्तवादं स्वीकुर्वन्ति । एवंपुकारेण सांख्ययोगदर्शनाभ्यां सहाद्वैतवेदान्तस्य यत्पार्थक्यं भामतीपन्थाभिः निर्दिष्टं तत् महत्त्वपूर्णमस्ति ।

मीमांसादशनेन सहाद्वैतवेदान्तिनामनेकेषु विषयेषु मतैक्यमस्ति । किन्तु सत्यत्रेतादृशा अपि विषयाः येषु उभयोर्दर्शनयोर्मतभेदः अस्ति । तद्यथा - मीमांसकाः वेदान्तवाक्यानामुपयोगित्वं प्रतिपत्तिविधेरङ्गत्वेन निरूपयन्ति । किन्तु वेदान्तिभिरेतन्न स्वीक्रियते । मीमांसकानां कथनस्य सारमयमस्ति यत् वेदान्तवाक्यानामात्मस्वरूपबोधाकत्वं न , अपि तु आत्मज्ञानविधिविषयकार्यपरकत्वमस्तीति । तद्यथा - " सिद्धाब्रह्मविषयकवेदान्तवाक्यानां श्रवणात्संसारनिवृत्तिमोक्षाप्राप्तिपरकं पुयोजनं सिद्ध्यत्येवेत्यनुभावसिद्धाम् । अतः वेदान्तवाक्यानां हितसाधनत्वमप्यशास्त्रत्वं स्वतः स्पष्टम् । भामतीपन्थाभिः वेदान्तवाक्यानां विधैकवाक्यतापि नाङ्गीकृता , यतः अर्थावादवाक्येषु पुयोजनाकाङ्क्षा भवति । किन्तु वेदान्तवाक्येषु मोक्षरूपपुयोजनं स्वतः सिद्धमस्ति । एवंपुकारेणार्थावादवाक्यानां तथा वेदान्तवाक्यानां मध्ये भेदो वर्तते ।

उपर्युक्तपुकारेण वेदान्तेतरदर्शनेषु ये केचन प्रमुखाः सिद्धान्ताः

प्रतिपादिताः दृश्यन्ते तेषां तुलनायां भामतीप्रस्थानप्रतिपादितानां सिद्धा-
न्तानां वैशिष्ट्यं स्वतः स्पष्टं वर्तते ।

७०३०२ वेदान्तपरम्परायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्

वेदान्तस्य परम्परा महती वर्तते । तस्याः इतिहासः सोपानत्रये
विभक्तुं शक्यते । तद्यथा शंकराचार्यपूर्ववर्तिनी वेदान्तपरम्परा, शंकराचार्य-
समकालिकी वेदान्तपरम्परा, शंकराचार्योत्तरवर्तिनी वेदान्तपरम्परा ।

प्रथमा परम्परा आणवेदान्त इत्यनेन नाम्नापि प्रथिता वर्तते ।
यद्यप्याणवेदान्ताचार्याणामितिहासः पूर्णतया नोपलभ्यते तथापि बादरायणस्य
सूत्रेण, तथा भाष्यप्रभृतिग्रन्थेण तेषामाचार्याणां नामानि दृश्यन्ते । तैः
पुर्ववर्तितानां सिद्धान्तानामपि परिचयः सूत्रभाष्यादिग्रन्थेभ्यः प्राप्तुं शक्यते ।
वस्तुतः अद्वैतवेदान्तस्य परम्परायाः पुर्ववर्तिनः गौडपादाचार्येण न अपितु तस्य पूर्व-
वर्तिनः अनेके आचार्याः आसन् । बादरेः निर्विशेषाद्वैतवादः, जैमिनेः निर्विशे-
षाब्रह्माद्वैतवादः तथा भर्तृहरेः शब्दाद्वैतवादः अस्मिन् सन्दर्भे विशेषरूपेण
निर्देष्टुं शक्यन्ते । प्रकारान्तरेणैतत्कथयितुं शक्यते यत्पुर्ववर्तिनामाचार्याणामुप-
र्युक्तेषु वादेषु अद्वैतवादस्य तत्त्वानि निहितानि सन्ति । एतेषामेव पुनराकलनम्-
द्वैतवेदान्ते दृश्यते । एवंकारेण यद्यपि गौडपादाचार्यः शंकरवेदान्तपरम्परायाः
प्रथमः आचार्यः स्वीकर्तुं शक्यते तथापि पुर्ववर्तिनां आणवेदान्त्याचार्याणामुपेक्षा
कर्तुं न शक्यते ।

अस्मिन् सन्दर्भे वाचस्पतिमिश्रस्य निम्नलिखितानि कथनानि

विशेषतः द्रष्टव्यानि सन्ति ।

(क) अयं बादरिः तत्त्वदर्शी इति । वाचस्पतेरस्य कथनस्याधारः निम्नलिखितं भाष्यवाक्यमस्ति । 'तत्र कायमिव सगुणमपरं ब्रह्मेनानु गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः अस्य गत्युपपत्तेः । अस्य हि कार्यब्रह्मणोर्गन्तव्यत्वमुपपद्यते , प्रदेशकत्वात् , न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं , गन्तव्यत्वम् , गतिर्वा अवकल्पते , सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम् ।' 81

सूत्रभाष्यादिपर्यालोचनेनैतत्ज्ञायते यत् काशकृत्स्नस्य निर्विशेष-ब्रह्माद्वैतवादः अद्वैतवादेन सह साम्यं धारयति । भामतीकारोऽपि काशकृत्स्नीयं मतं साधुत्वेन निधारयति । यद्यपि ब्रह्मसूत्रस्य दहराधिकरणे भगवता शङ्करेण भर्तृहरिप्रवर्तितस्य शब्दाद्वैतवादस्य छान्दलं कृतं तथापि स्फोटवादमाश्रित्यैवोभयोर्दर्शनयोर्मतभेदो वर्तते । न तु ब्रह्मणः एकत्वमाश्रित्य । अत एतत्स्वीकर्तुम् शक्यते यत् शङ्कराद्वैतवादः भर्तृहरेः शब्दाद्वैतवादेन सह वैशाम्ये सत्यपि किञ्चित्साम्यं धारयतीति मदीया धारणा । अद्वैतवेदान्तपरम्परायां गौडपादस्य महत्त्वं सर्वैः स्वीक्रियते । गौडपादाचार्यस्य माण्डूक्यकारिकाद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखाः ग्रन्थाः वर्तन्ते । शङ्कराचार्येण गौडपादस्यो लेखः सम्प्रदायविद्भिर्भाराचार्यैः तथा सम्प्रदायविदः इत्येवंप्रकारेण कृतः ।

शङ्करादारभ्यायन्नदीक्षितपर्यन्तं शङ्कराद्वैतपरम्परायामनेके आचार्याः अभवन् । तेषु आभासवादप्रवर्तकः सुरेश्वराचार्यः , अवच्छेदवादप्रवर्तकः ब्रह्मवाचस्पतिमिश्रः , प्रतिबिम्बवादप्रवर्तकः प्रकाशात्मयतिश्च प्रमुख्यं भाजन्ते । यतः एतैः प्रवर्तितेषु प्रस्थानेष्वेवाद्वैतपरम्परायाः विकासः स्मृतः । भामती -

पुस्थानस्य सम्यगाकलनाय एतेषां सर्वेषामाचार्याणां ये सिद्धान्ताः सन्ति तेषा-
मपि स्वरूपपरिचयः आवश्यक इति कृत्वा मया यथास्थानं तेषामुल्लेखः कृतः ।
वैष्णववेदान्तपरम्परायामप्यनेके एतादृशाः आचार्याः अभवन् ।
एषां प्रभावः भारतीयचिन्तनपरम्परायां विशेषरूपेण दृश्यते । विशिष्टाद्वैत-
वादप्रवर्तकः रामानुजाचार्यः, द्वैतवादप्रवर्तकः मध्वाचार्यः, द्वैताद्वैतवादप्रवर्तकः
निम्बाकाचार्यः, शूद्राद्वैतवादप्रवर्तकः वल्लभाचार्यः, चिन्त्याचिन्त्याभेदवाद-
प्रवर्तकः चैतन्यमहाप्रभुः, अस्मिन्सन्दर्भे विशेषतः उल्लेखनीयाः वर्तन्ते । वस्तुतः
भारतीयजनसमाजे एतेषामाचार्याणां प्रभावः अद्वैतवादादधिकं दृश्यते । दाश-
निकचिन्तनेपि एतेषां विचाराः अत्यधिकं महत्त्वं धारयन्ति । एतदेव कारणं यत्
भामतीपुस्थानेन सह एतेषां साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि एतेषां सिद्धान्ताना-
मावश्यकताऽस्ति इति मत्वा मयाऽत्र व्यवहृतम् ।

अद्वैतवेदान्तस्याधारः पुस्थानत्रयी वर्तते । श्रुतिपुस्थानं, स्मृति-
पुस्थानं, न्यायपुस्थानं च । श्रुतिपुस्थाने उपनिषदां न्यायपुस्थाने ब्रह्मसूत्रस्य
तथा स्मृतिपुस्थाने भगवद्गीतायाः समावेशः भवति । शांकरवेदान्तस्याधारः
अपि पुस्थानत्रयेव वर्तते । किन्तु शांकरवेदान्ते वार्तिकपुस्थान-भामतीपुस्थान-
विवरणापुस्थानादीनां यः विकासः संजातः सोऽपि महत्त्वं धारयति । मम मतमेत-
दस्ति यत् वार्तिकपुस्थानस्याधारः प्रमुखरूपेण श्रुतिपुस्थानमस्ति । विवरणापुस्थान-
भामतीपुस्थानयोराधारः प्रमुखतया न्यायपुस्थानमस्ति ।

७-३-३ वार्तिकपुस्थानानां सन्दर्भे भामतीपुस्थानस्य

पुनराकलनम्

७०३०३ वार्तिकप्रभृतिप्रस्थानानां सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्

सुरेश्वराचार्यप्रवर्तितं वार्तिकप्रस्थानं स्वीयं विशिष्टं महत्त्वं धारयति । वस्तु-
वार्तिकप्रस्थानस्य प्रमुक्तानां सिद्धान्तानां सारोयमस्ति ज्ञानरूपाभाव एवाविद्या।
अविद्यायाः आश्रयः विषयश्चैव एव । तच्च ब्रह्मा । अविद्यापेका । ईश्वरः चिदा-
भासः । जीवोऽप्याभासरूपः । जीवोऽप्येक एव । जीवस्यावस्थाभेदास्सन्ति । न
तु स्वरूपभेदाः । जगतोऽवस्थात्रयं - जाग्रत्स्वप्नसृष्टिरूपेण । बन्धास्य कारण-
मविद्या मोक्षासाधने च कर्मणामनुपयोगित्वम् ।

सुरेश्वराचार्यस्योपर्युक्तानां सिद्धान्तानां छान्दस्य वाचस्पतिना भामत्या-
कृतम् । वाचस्पतिमिश्रः प्रतिजीवमविद्यायाः पृथक्त्वं स्वीकरोति । अतः सः अवि-
द्यायाः नानात्वं तथा भावरूपत्वं स्वीकरोति । तस्य मतानुसारमभावाद्भावस्य
(संसारस्य) उत्पत्तिः स्वीकर्तुम् न शक्यते । भावरूपमेव वस्तु अन्यस्य वस्तुनः आधा-
रत्वेन स्वीकरणीया भवति । पुलयावस्थायां च अविद्येव प्रमंचस्याधारः । अतः
सा भावरूपा । अस्मिन् सन्दर्भे कल्पतरुकारस्यामलानन्दस्य निम्नलिखितं कथनम-
प्यवधेयं वर्तते - " भ्रूमात्संस्कारतश्चान्या मण्डूकमुदाहृतेः ।
भावरूपमविद्या स्फुटं वाचस्पतेरिह ॥ " ८२

वाचस्पतेर्मतानुसारमविद्यायाः आश्रयः जीवः विषयश्च ब्रह्मरूपः । एष जीवः ब्रह्मणः
आभासो न, अपि तु अवच्छेदः वर्तते । कर्मणां विध्यर्थकत्वमपि वाचस्पतिना न स्वी-
कृतम् । स तु कर्मणां विविदिषार्थत्वं स्वीकरोति । एवं प्रकारेणैतत्स्पष्टं ज्ञायते यत्
सुरेश्वराचार्यप्रवर्तिताः सिद्धान्ताः भामतीपरिग्रहानुसारं स्वीकरणीयाः न सन्ति ॥

भास्कराचार्येण शंकराचार्यस्य मतं छाण्डयित्वा भेदाभेदवादस्य
स्थापना कृता । शंकराचार्यस्य मायावादोप्यनेन निराकृतः तथा ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः
समर्थितः । भास्कराचार्येण भगवत्पादसम्मतमविद्याध्यासयोरैक्यं तथा लोकव्यवहा-
रस्याविद्याकृतत्वमपि नाङ्गीकृतम् । भास्करस्य मतानुसारं - जीवस्य वस्तुभूतस्य
देहादिष्वात्मसु विपरीतज्ञानं, ब्रह्मस्वरूपाप्रतिपत्तिश्च, तदुभयं ग्रहणाग्रहणमविद्या ।
सा तत्त्वमस्यादिश्रवणाजन्यस्याविद्यया निवर्तते ।⁸³ अविद्यायाः अनिर्वचनीयत्वमपि भा-
स्करेण न स्वीकृतम् । तद्यथा - "यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।

निर्वक्तुं सा शक्येति वचनं वचनाधिकम् ।⁸⁴

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वविषये भास्कराचार्यस्य निम्नलिखितं वचनं द्रष्टव्यं वर्तते - "न च
पुरुषापेक्षाया मिथ्यात्वं सत्यत्वं वा प्रपञ्चस्य कल्पयितुं शक्यम् । मुमुक्षून् प्रति मिथ्या,
इतरान्प्रति सत्यमिति । नहि रूपमन्धान् प्रत्यसत्यमितरान्प्रति सत्यमिति वक्तुं श-
क्यम् । नहि पुरुषस्य भावानुरोधानोभावाः, येन तदपेक्षाया सत्यत्वम्, अस-
त्यत्वं वा भजेरन् ।"

वाचस्पतेः कथनानुसारं ब्रह्मणास्तु इयमविद्याशक्तिः मायादिशब्द -
वाच्या न शक्या तात्वेनसन्नान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्याव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं
नाम । अविद्याध्यासयोः पर्यायत्वं तथा विवेकाग्रहस्य मिथ्याज्ञानत्वं निरूप्य वाच -
स्पतिनैतदपि प्रतिपादितं यन्मिथ्याप्रत्यये योऽध्यासो भवति सोऽप्यनिर्वचनीयोऽस्ति ।

भास्कराचार्यः परिणामवादं स्वीकरोति । तस्य मतानुसारं जगत्
ब्रह्मणाः परिणामः तथा कार्यकारणयोरुभयोरपि सत्यत्वं भेदाभेदश्च वर्तते ।

तद्यथा- कार्यकारणयोरत्यन्तं भेदः , कारणं मृत्पिण्डः , शरावादिकार्यम् भेदेन
 भेदेनोपलभ्यते कार्यस्य च उदकाहरणादि कार्यम् , न मृत्पिण्डस्य । अतः अन्योभे-
 दः । अस्मिन्सन्दर्भे भास्करः कथयति यत्सूत्रकारः श्रुत्यनुसारी परिणामपक्षं
 सूत्रयाम्बभूव । अयमेव छान्दोग्ये वाक्यकारवृत्तिकाराभ्यां समाश्रितः । तथा च
 वाक्यं परिणामस्तु दद्यात् इति⁸⁵ अस्य निराकरणां वाचस्पतिरेवं करोति - " इयं
 चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेण , अपि तु यथा सर्पस्योपा-
 दानं रज्जुः एवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् ।⁸⁶

कार्यस्य मिथ्यात्वमपि भास्करेण न स्वीक्रियते । स कथयति
 यद्वागमादपि कार्यमिथ्यात्वस्य सिद्धिर्न भवति । तद्यथा - 'आगमात्पुत्रस्य
 मिथ्यात्वमुच्यते , तदयुक्तम् । श्रोत्रपुत्रस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वात् । वर्णात्मिकस्य
 तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभावः । ततश्च केन मिथ्यात्वं प्रतिपद्येत ? ----- 'नेह
 नानास्ति' इत्यपि इहशाब्दोपादानात्कारणस्वरूपे नानात्वं नास्तीति विवक्षितं
 स्थातम् । स्थात्यवस्थायां कार्यमप्यस्तीत्यविरोधः'⁸⁷

वाचस्पतिरस्मिन्सन्दर्भे एतद्वैकथ्यमयति यत् - 'यथा रज्ज्विज्ञान -
 सहिता रज्जुपादानाधारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते । एवमविद्यासहित-
 ब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति , तत्रैव च लीयतेति सिद्धम् ।⁸⁸

भास्कराचार्यः सत्कार्यवादस्य समर्थकः । तद्यथा - " सदेव का-
 र्यम् कारणमेव हि तामवस्थां प्रतिपद्यमानं कार्यमिति गीयते । अवस्थातद्वृत्तौ च
 नात्यन्तभेदः । " नहि शुक्लपटयोः धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदः , किन्त्वेकमेव
 वस्तु ----- परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणमयामास । शक्तिविक्षेपं

कृतवान् ----- तथा च मन्त्रवर्णः श्वेताश्वतराणाम् - ३४४४४४४४

" न तस्य कार्यम् करणं च विद्यते स तत्समश्चाप्यधिकाश्च दृश्यते ।

परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकविकीर्णबलक्रिया च ॥ (श्वे. ६-८)

इति । अस्मिन्सन्दर्भे वाचस्पतिमिश्रस्यैतत्कथनं दृष्टव्यं वर्तते - " कारणमेव विशेषण-
हवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यम् ---- वस्तुतः कार्यत्वं न कारणादिभिद्यते , कारणास्व-
रूपमेव हि तत् । अनिवार्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव च अवभासते ।

जीवस्य ब्रह्माणाभिन्नत्वेऽपि तयोर्मध्ये औपाधिको भेदोऽस्तीति
भास्कराचार्यस्य विचारः । तद्यथा- " यथा च भामे दृष्टे दृष्टाकाशो महाकाश
एव भावति दृष्टत्वात् । एवमव्यापीति । जीवपरयोश्च स्वाभाविकाभेदः । औपादि-
कस्तु भेदः । सः तन्निवृत्तस्य निवर्तते । ---- तत्त्वमसीति श्रुतिभिर्नाभिन्नो जीवः ।
स्वाभाविकं नित्यसिद्धां भिन्नं रूपम् , इतरदौपाधिकं रूपं प्रवाहनित्यमिति विवेकः ।
----- जीवानां परस्परभेद एव परमात्मना चाभेदः फेनतरङ्गादीनामिव ।

एतस्य भास्करीयमतस्य निराकरणां वाचस्पतिनैव क्रियते - " पर एव
आत्मा देहेन्द्रिमनोबुद्ध्युपादिभिर्विच्छिद्यमानो बालैः शारीरं इत्युपचयति । अनाद्य-
विद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो अ भेदानवभासते । तादृशानां च
जीवानामविद्या न तु निरुपाधिना ब्रह्मणः । न च अविद्यायां सत्यां जीवात्मविभा-
गः । सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाविद्या इत्यन्योन्याश्रयविधासाम्प्रतम् , अना-
दित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात् ।

मुक्तेस्वरूपस्य विषये भास्कराचार्यस्य निम्नलिखितानि कथनानि
अवधेयानि सन्ति । - " न भेदज्ञाननिवृत्तिः , किं तर्हि शरीरादावनात्मन्यात्म-

बुद्धिनिवृत्तिः । ----- तन्निवृत्तौ शरीरपातादनन्तरं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः-----
 निरतिशयसुखसविदी मुक्तो भवति।⁸⁹ ----- द्विविधा मुक्तिः जीवदवस्थायां
 रागद्वेषामोहेः तदङ्गैश्च महदादिभिर्विमुक्तिः । पातोत्तरकालमात्यन्तिकीति ⁹⁰
 ----- द्विविधा मुक्तिः सद्योमुक्तिः कुममुक्तिश्चेति । ये साक्षाद्ब्रह्मैवोपासते सद्य
 एव मुच्येरन्, इतरे तु हिरण्यगर्भं प्राप्य शूद्राणां न्तःकरणाः तत्रै ज्ञानपूर्णासाद्य
 छायातपयोरिव ब्रह्मलोकेति विविक्तबोधात्पत्तिस्कीर्तनात्तेन सह मुच्येरन्।⁹¹ एवंपुका-
 रेण भास्कराचार्यः जीवन्मुक्तेर्निराकरणां करोति ।

वाचस्पतिमिश्रस्तु जीवन्मुक्तिं समर्थयति । एतदस्माभिः यथास्थानं
 पूर्वमेव सुस्पष्टं व्याख्यातम् । भास्कराचार्यः शांकरभाष्यस्य छाण्डनाय स्वकीयं
 भाष्यं पुणिनाय इत्येतत्तु तेन स्वयमपि भाष्यारम्भश्लोके स्पष्टीकृतम् । तद्यथा-

" सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।

व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥ "

वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यां भास्करमतस्य छाण्डनं कृतम् । शांकरस्य
 कथनेषु ये आक्षेपाः भास्करेण कृताः तेषामपि निराकरणां कृतम् । उदाहरणतया

अक्षरमम्बरान्तधातुः ब्रु.सू.(1-3-10) अस्य सूत्रस्य भाष्ये भास्करः कथयति -

" केचिदक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धात्वात् अक्षरमोडुकार इति पूर्वपक्षयन्ति -----

तदेतदधिकरणेनासंबद्धम् । वाचस्पतिमिश्रः भास्कररीयकथनस्य छाण्डनमेवं करोति-

" अस्तु ये तु प्रुधानं पूर्वपक्षयित्वानेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धात्तयन्ति, &

तैरम्बरान्तधातुतेरित्यनेन कथां प्रुधानं निराकुर्येतेति वाच्यम् ----- तस्माद्वर्णाक्षरता

निराकुर्येवास्यादित्यर्थाः ⁹² जीवेश्वरयोर्भेदाभेदमुपपादयन् भास्करः कथयति -

• ननु भेदाभेदौ कथां परस्परविरुद्धां सम्भावेताम् नैष दोषः -

• प्रमाणात्तश्चेत्प्रतीयते को विरोधोऽयमुच्यते ।

विरोधो चाविरोधो च प्रमाणं कारणं मतम् ॥

अस्मिन्सन्दर्भे वाचस्पतिरेवं कथयति - " यदि जीवपरमात्मनो भेदाभेदाववस्थीयातां ततस्तथैवोर्मिधोविरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वे नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत । बलीयसा एकेन दुर्भलिपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधात् । अथा तु अगृह्यमाणा- विशेषतया न बलाबलावधारणं ततः संशये सति न सुनिश्चितार्थात्मनि ज्ञानं भावेत् । सुनिश्चितार्थाज्ञानं च मोक्षोपायः । श्रूयते, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः'^{१३} इति । अत्र परिमलकारः एवं कथयति - " भास्करगुण्ठेणु विरुद्धयोरपि सम- बलयोरपि भेदाभेदयोरसंस्कारोपपादनं कृतम् । भेदो घाटशारावादिकायात्मना । अभेदस्तावदनुवृत्तमृदादिकारणात्मनेति । तन्निरस्यति भेदाभेदाव्यवस्था चेति ।

कल्पतरुकारः अमलानन्दः कथयति । तद्यथा -

• भेदाभेदव्यवस्था चेद्विधिता विधानिषोधावत् ।

कार्यकारणयोस्तर्हि नैकवस्तो भिदाभिदे ॥

तथा च " सामानाधिकरण्यं यद्वधोमकुण्डलकं न तत् ।

भेदाभेदावगाहीति प्राक्वाचस्पतिनेरितम् ॥

भास्करस्यैतत्कथनमस्ति यज्जीवः इश्वरस्यांशः " तदर्शो जीवोस्ति " । वाचस्पति-

रस्य छाण्डनमेवं करोति - " ये तु काशकृत्स्नीयं मूर्तमास्थेयं जीवं परमात्मनोरंश-

माचख्युः तेषां कथां निष्कलं निष्कुर्यं शान्तमिति न श्रुतिविरोधाः^{१४} "

उपर्युक्तप्रकारेणैतत्स्पष्टं भवति यत् भास्कराचार्यः भेदाभेद-

वादस्य प्रतिपादनाय शांकरसिद्धान्तानां छाण्डनं कृतवान् । किन्तु वाचस्पतिमिश्रः
भास्कररीयकथानानां निरसनं कृत्वा शांकरमतं पोषयामास ।

विवरणाप्रस्थानस्य मूलभूतानि तत्त्वानि पञ्चपादिकायामुपलभ्यन्ते ।
किन्त्वस्य प्रस्थानत्वेन निरूपणां प्रकाशात्मयतिकृतायां टीकायां समुपलभ्यते । एत-
त्प्रस्थानमपि शांकरभाष्यमाश्रित्य पुचलति । किन्तु शारीरकभाष्यस्य व्याख्या-
नेषु मतभेदाः संजाताः । विवरणाप्रस्थानस्याचार्यैः शारीरकभाष्यस्य व्याख्याने
ये विशिष्टाः सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः तेषु प्रतिबिम्बवादस्य प्राधान्यमस्ति ।
वस्तुतः यथा भामतीप्रस्थानावच्छेदवादयोरेकं तथैवास्ति स्थितिः विवरण-
प्रस्थानप्रतिबिम्बवादयोरपि । ~~तत्रैतद्वदं लक्षणमस्यासं पण्डिताः दृष्ट्वेति मन्वन्ते~~
~~तद्विवेकेन ये वस्तुमन्वन्तवन्तः विजयादुः~~
विवरणाप्रस्थानस्य प्रमुक्तानां सिद्धान्तानां निरूपणमस्माभिः

विस्तरेण तृतीयाध्याये कृतम् । तस्य सारोत्र सौकर्यायाम् पुनरपि दीयते ।

भागवान् शांकराचार्यः अविद्याध्यासयोरेकत्वं निरूप्य माया-महासु-
प्ति-मिथ्याप्रत्यय-अव्यक्त-अव्याकृत-मोहप्रभृतिशब्दानां प्रयोगः पर्यायत्वेन कृतवान् ।
विवरणाप्रस्थानेऽपि भाष्यवाक्यानामनुवादः दृश्यते । यद्यप्यनात्मसु देहादिषु
अहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्येत्युच्यते । तथाप्यविद्यायानिर्वच्यत्वं विवरणाप्रस्थानेऽपि
स्वीक्रियते । तथाहि - " अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणास्याशक्यत्वात् ।
विवरणाप्रस्थानानुसारमविद्यायाः आश्रयः विषयश्च ब्रह्मेव । वस्तुतः विवरणमतानु-
यायिनः आश्रयविषययोर्मध्ये भेदस्यास्ति त्वं न स्वीकुर्वन्ति । यथान्ताकारः स्वा-
श्रयभूतपु देशस्यावरणां स्वयं करोति एवमेवाविद्याः स्वस्यावरणो समर्था
वर्तते । विवरणकारः मूलाविद्यायाः नानात्वमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । तेषां मतानुसारं

मूलाऽविद्या एका एव विद्यते किन्तु तस्याः अवस्थाभेदाः वर्तन्ते । एतदेव कारणं
यदविद्यायाः एकत्वेऽपि जीवानां पृथाक् पृथाक् बन्धामोक्षव्यवस्थायाः उपपादनं
पृथाक् पृथाक् संजायते । *सबद्धः*

किन्तुविद्यायाः अवस्थाभेदानां कल्पनायापेक्षया विद्यायाः भेद-
स्वीकरणमेवाविद्यां समीचीनमस्ति इति मदीयं मतम् । वस्तुतः विवरणाप्रस्थान-भामती
तीप्रस्थानयोः जीवानां नानात्वस्योपपादनायाविद्यायाः नानात्वमपि स्वीक्रियते
किञ्चिद्वैषम्येण सह ।

अन्येषां विषयेषां भामतीप्रस्थानविवरणाप्रस्थानयोर्यद्वैषम्य-
मस्ति तस्य निरूपणं मया विस्तरेण पूर्वमेव कृतम् । अत्र तु संक्षेपतः तस्य मतस्य
पुनराकलनं संक्षेपेण क्रियते । तद्यथा -

विवरणम्

भामती

१. मायाशबलितं ब्रह्म जगत्कारणम् ।	१. ब्रह्मैव केवलं जगत्कारणम् ।
२. श्रवणादौ विधिः ।	२. श्रवणादौ न विधिः ।
३. अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः । बिम्बभूतः ईश्वरः ।	३. अन्तःकरणाविच्छिन्नं चैतन्यं जीवः । अनविच्छिन्नं चैतन्यमी- श्वरः ।
४. अविद्याश्चः ब्रह्म ।	४. अविद्याश्चः जीवः ।
५. श्रुतिमात्रं प्रत्यक्षात्बलीयः ।	५. तात्पर्यवती श्रुतिः प्रत्यक्षात्ब- लीयसी ।
६. यज्ञादिकर्मणां वदने उपयोगः ।	६. यज्ञादिकर्मणां वेदनेच्छायामुपयोगः ।
७. ब्रह्मसाक्षात्कारे महावाक्यमेव कारणम् ।	७. ब्रह्मसाक्षात्कारे मन एव कारणम्
८. ब्रह्म न वृत्तिविषयः ।	८. ब्रह्म वृत्तिविषयः । १६

7.3.4 भामतीप्रस्थाने प्रतिपादितानां प्रमुखासिद्धान्तानां पुनराकलनम्

वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनविषये प्रायः एतत् कथ्यते अस्मिन् यत्नेन युवाव-
 स्थायां स्वकीया धर्मपत्नी भामती साधारणागृहस्थाधार्मिकरूपेण व्यवहारेण
 सह न सम्भाविता । किन्तु भामतीग्रन्थास्य रचनायाः अवस्थाकाले रात्रिदिवं तं
 सेवमाना नारी तस्य पत्नी अस्तीति ज्ञात्वा तेन स्वग्रन्थास्य नाम भामतीति कृतम् ।
 किन्त्वस्मिन् विषये मम वैमत्यमस्ति । वाचस्पतिसदृशः पटुकरणाः सर्वज्ञास्त्रज्ञः
 लोकव्यवहारनिपुणः पण्डितप्रवरः कथा स्वीयां पत्नीं तथोपेक्षितुं शक्नुयात् १.
 अतः मदीयः विचारोपमस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रस्य पत्न्या सह तादृशं स्नेहाधिक्य-
 मासीत् यत्नेन स्वकीयायाः चरमकृतेरभिधानं स्वकीयपत्न्याः नामानुसृतं कृतम् ।
 प्रकारान्तरेणैतत्कथयितुं शक्यते यत् वाचस्पतिना स्वीया अन्तिमा कृतिः स्वकीयां
 पत्नीं प्रति समर्पिता । अपि चैतदपि सम्भाव्यते यत् भामती तस्य पत्न्याः नाम न
 अपि तु निवासस्थानस्य नाम आसीत् । अथवा शांकरभाष्यस्याभाष्ये टीकाया
 विस्तारिता । अतः अस्याः टीकायाः नाम वाचस्पतिना भामतीति कृतम् । पुनरुक्तम्
 एवंपुकारेण मदीयः विचारोपमस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रस्याः टीकायाः भामती-
 ति नाम स्वपत्नीं प्रति उपेक्षादोषनिराकरणार्थम् न कृतमपि तु पत्नीं प्रति स्व-
 कीयप्रेम्णाः अगाधातायाः प्रकटनार्थम् कृतम् । अथवा स्वकीयस्य जन्मस्थानस्य पुति-
 द्ध्यर्थम् कृतम् । अथवा टीकायाः अन्वर्थतां प्रतिपादयितुं भामतीति नाम कृतम् ।
 किन्तुतेषां विकल्पेष्वेतन्मतमेव मह्यमधिकं रोचते यत् पत्न्या सह स्वकीयप्रेम्णाः चिर-
 स्थायित्वं स्थापयितुमेवास्याः टीकायाः नाम भामतीति कृतम् ।

भामतीप्रश्नस्थाने ब्रह्मसूत्रम्-शारीरकभाष्यम्-भामती-कल्पतरुः -
परिमलः इत्येते ग्रन्थाः व्यपदिश्यन्ते । चतुरध्यायात्मकं ब्रह्मसूत्रं तथा व्याख्यान-
भूताः चत्वारो ग्रन्थाः एव विशोणतः वेदान्तशास्त्रत्वेनाद्रियन्ते । वाचस्पति-
मिश्रः पदार्थ-वाक्यार्थ-तात्पर्यार्थवर्णनपूर्वकं शारीरकभाष्याशयं विवृण्वन्ति ।
यद्यपि भामत्याः व्याख्याग्रन्थेण वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानां प्रायः पुष्टिः कृता
दृश्यते तथापि सन्ति तावत् केचिदेतादृशाः अपि पक्षाः यत्रोत्तरवर्तिव्याख्याकास्त्वं
राणां वाचस्पतिना सह वैमर्त्यं वर्तते । कल्पतरुकारः अमलानन्दः वाचस्पतिमिश्रस्य
महान् प्रशंसको स्ति । अमलानन्देन प्रकटार्थकारकृतानाक्षेपान् निरस्य वाचस्पतेः
कथनानां समर्थनं महानादरः प्रदर्शितः । तद्यथा-

" पदवाक्यप्रमाणाब्धोः परं पारमुपेयुषः ।

वाचस्पतेरित्यर्थोऽप्यबोधा इति साहसम् ॥ " 97

किंच " वैदिकमागमि वाचस्पतिरपि सम्यक् सुरक्षितं चक्रे । " 98 किन्तु परिमलकारः अप्प-

यदीक्षितः केषुचित्स्थलेषु वाचस्पतेः कथनानामयुक्तत्वं निर्दिशति । "अनियमः
सर्वासामविरोधाः शब्दानुमानाभ्याम् " (ब्र.सू. 3-3-31) अस्य सूत्रस्य भामत्या
वाचस्पतिः कथयति यत्- 'न चैवं सति अस्मिन्नुक्तद्वयोऽपि विनियोजकाः; तेषामपि
हि प्रकरणेन सामान्यसम्बन्धो सति विनियोजकत्वात् । अत्र परिमलकारेण वाचस्पते-
र्मतस्य छाण्डनं कृतम् । तस्याशयः अयमस्ति यत् श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणसमाख्यानां
समवाये पारदौर्बल्यमर्थप्रकर्षः इत्यस्य जैमिनिसूत्रस्यान्सारं पूर्वप्रमाणादुत्तरप्रमाणास्य
दौर्बल्यं सिद्धयान्तिमतमस्ति । किन्तु वाचस्पतेः कथनानुसारं श्रुतिः लिङ्गस्यापेक्षा

करोति । तच्च सिद्धान्तविरुद्धमस्ति⁹⁹ इति परिमलकारस्य मतम् ।

वाचस्पतिमिश्रस्याविद्यायाः आश्रयो जीवः *, विषयश्च ब्रह्म इत्यस्य मतस्य छाण्डनं नारायणानन्दसरस्वती शारीरकभाष्यवातिके एवं करोति यत् अविद्या तम इव वर्तते । तमसः आश्रयः विषयश्च एक एव * भवति । अतस्तस्य मतानुसारमविद्यायाः आश्रयः तथा विषयः एक एव भावितव्यः । जीवब्रह्मणो - भेदविषयेऽपि नारायणानन्दस्य वाचस्पतिना सह मतभेदः वर्तते । यतस्तस्य मतानुसारमाश्रयविषययोर्भेदः जीवब्रह्मणोर्भेदमपेक्षते । जीवब्रह्मणोर्भेदश्चाश्रयविषययोर्भेदमपेक्षते । एवं प्रकारेणात्रान्योन्याश्रयदोषः प्रसज्यते ।

उपर्युक्तप्रकारेण केचिदाक्षेपाः वाचस्पतेः कथनेषु तदुत्तरवर्तिभिराचार्यैः कृताः । तथापि मदीयं मतमेतदस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रस्य कथनानि शारीरकभाष्यकारस्य सम्यक् व्याख्यानं कुर्वन्ति ।

वाचस्पतिमिश्रवर्तिषु सिद्धान्तेषु अवच्छेदवादः ब्रह्म प्रामुख्यं भाजते । अस्य विश्लेषणं मया यथास्थानं विस्तरेण कृतम् । वाचस्पतिमिश्रभाष्येण ये प्रमुखाः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः तेषां विश्लेषणमस्माभिः पूर्वमेव चतुर्धाध्याये कृतम् । तत्रास्माभिर्यत्किञ्चित् तस्य पुनराकलनमेवं कर्तुं शक्यते - ब्रह्मजिज्ञासायाः अनादित्वमस्ति तादृशी एव च स्थितिरध्यासस्य । देहादिपुत्रस्याप्यध्यस्तत्वमस्ति । अविद्यायाः भावरूपत्वमस्ति । अविद्यायाः आश्रयः जीवः विषयश्च ब्रह्म । अविद्या नानात्वमाश्रित्य जीवनानात्वमपि भामतीप्रस्थाने प्रतिपादितं दृश्यते । वाचस्पतिनापि अनिर्वचनीयव्याप्तिः समर्था । अध्यासस्य व्या-

ख्याने अविद्यायाः विश्लेषणो च भामतीप्रस्थानस्याचायाणां विवरणप्रस्थानस्य
भास्करप्रस्थानस्य तथा आभासप्रस्थानस्य च आचार्यैः सह मतभेदाः वर्तन्ते ।
तेषामुल्लेखाः मया यथास्थानं पूर्वमेव कृतः । अत्र संक्षेपतः इदं कथयितुं शक्यते
यत् वाचस्पतिमिश्रः वस्तुतः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः आचार्यः आसीत् तस्य ग्रन्थाः न केवल-
मेकः टीकाग्रन्थाः अपि तु अद्वैतवेदान्तनये एकस्यनवीनस्य प्रस्थानस्याविभाविष्यन्ति ।
अतः वाचस्पतिमिश्रस्याद्वैतचिन्तनपरम्परा महत्त्वपूर्णाऽस्ति ।

7.3.5 तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य पुनराकलनम्

प्रथमाध्यायेऽस्माभिः तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीप्रस्थानस्य
समीक्षा कृतम् । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्येतद् तटस्थालक्षणांस्तीति भामती-
पन्थिभिरपि स्वीक्रियन्ते । ब्रह्मणः एकत्वमद्वितीयत्वम्, सत्त्वम्, स्वप्नका-
शात्त्वम्, चित्स्वरूपत्वम्, आनन्दमयत्वम्, निर्गुणत्वं तथा निर्विशेषात्त्वमपि
भामतीप्रस्थानसम्मतम् ।

भागवता शंकराचार्येणैतत्कथितं यत् एकस्यैवाद्वितीयस्य ब्रह्मणः
तस्य मायाशक्त्या ईश्वरः तद्वाग्विद्योपाधिना जीव इति रूपद्वयं जायते । वाचस्पतिः
अस्य कथनस्य व्याख्यानं कुर्वन् कथयति यद्विद्या जीवस्याधिकरणम् ।
"यथागृहि विभूमो रज्जुपादानः । एवं पुष्पंचविभूमः ईश्वरोपाधानः । तस्मा -
ज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विणयतया जीवमाश्रयेति ईश्वराश्रयेत्यु-
च्यते न त्वाधारतया, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः¹⁰⁰ । अस्मिन्सन्दर्भे
पुनराविवरणकारस्य मतमेतदस्ति यत् "अनादिर्वाच्या भूतप्राकृतचिन्मात्रसम्बन्धानि

अत्र भामती - " यथा च दर्पणापनये तत्पुतिबिम्बं बिम्बभावे वतिष्ठते न कृपाणो
पुतिबिम्बतमपि । एवमविद्योपादानविगमे जीवेब्रह्मभाव इति सिद्धम् । जीवो ब्रह्म-
मांश इव तत्तन्त्रतया न तु अंश इति तात्पर्याः¹⁰³ ।

केणाचिद्विदुषांमिदमस्ति मतेतदस्ति यत् वाचस्पतिमिश्रस्य जीवा-
श्रितानेकविधावादः दृष्टिसृष्टिवादेन साम्यं धारयति¹⁰⁴ । किन्तु एतत् कथानं समीचीनं नास्ति ।
वस्तुतः वाचस्पतिः विवर्तवादमेव समधायति । किन्तु केणाचिद्विदुषां मता-
नुसारं दृष्टिसृष्टिवादः , सृष्टिदृष्टिवादश्च विवर्तवादस्यैव द्वौ भेदौ वर्तते¹⁰⁵ । सृष्टि-
दृष्टिवादे सत्तात्रैविध्यमङ्गीक्रियते । प्रातिपदाधानां^{आशिक} बाधाः प्रमातुः विनापि संजा-
यते । किन्तु व्यावहारिकपदाधानां बाधाः तथैव भवति यथा ब्रह्मसाक्षात्कारा-
त्प्रमातुरपि बाधाः संजायते । एवंपुकारेण सृष्टिदृष्टिवादोऽपि व्यावहारिकप्रातिभा-
सिकपदाधायोः विवर्तत्वमङ्गीक्रियत एव ।

दृष्टिसृष्टिवत्स्यापि द्वौ पक्षौ स्तः । (क) " दृष्टिसम-समया सृष्टिः
तथा (ख) दृष्टिरेव सृष्टिरिति संक्षेपतः उभयोरेव पक्षयोरेतत्स्वीक्रियते यत् घाटा-
दिपदाधाः प्रतीतिसमकाल एव सत्तावन्तः न तु प्रतीतिविरहे । अथावा दृष्टिव्यतिरि-
क्तं सृज्यमानपदाधानां सत्ता एव न भवति । अतः दृष्टिव्यतिरिक्तस्य जगतः सर्व-
था भावो वर्तते ।

उपर्युक्तपुकारेण सृष्टिदृष्टिवादस्य तथा दृष्टिसृष्टिवादस्य या
व्याख्या क्रियते तदनुसारं यद्यनयोर्वादयोर्समावेशः विवर्तवादे क्रियते , तर्हि एतत् कथा-
यितुं शक्यते यत् वाचस्पतिमिश्रस्वीकृतेन विवर्तवादेन सह दृष्टिसृष्टिवादस्य विरोधाः
नास्ति । किन्तु वाचस्पतेर्मते दृष्टिसृष्टिवादः अस्तीति कथानं समीचीनं नास्ति ।

नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मश्रभावेन
देहेन कश्चित् व्यापियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते ।
न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणावृत्तिरस्ति । तस्मादविद्याशब्दविषयाण्येव प्रत्यक्षा-
दीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च ।¹⁰⁷ एवं प्रकारेण प्रमायाः प्रमाणानां च स्वरूपा -
निर्धारणाविषये भाष्यभामत्योरैकमत्वं दृश्यते ॥

अद्वैतवेदान्तनये प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाधारित्यनुपबिभारित्येतानि
षाट्प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । किन्तु प्रत्यक्षागमयोर्ज्येष्ठत्वविषये तथा शब्दप्रमायाः
परोक्षापरोक्षात्वविषये अस्ति मतभेदाः भामतीपन्थिनां विवरणपन्थाभिप्रायसह ।
सा एव श्रुतिः प्रत्यक्षात्पुबला भवति यथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । यथा यज -
मानः प्रस्तरः । शब्दप्रमायाः परोक्षापरोक्षात्वविषये वा चस्पतेरेतत्कथानमस्ति
यत् शब्दः परोक्षाज्ञानस्यैव साधनम् । अतः शब्दजन्यप्रमा परोक्षा एव ।

विवरणाप्रस्थाने प्रत्यक्षाप्रमायाः करणाविषययोर्मध्ये विवरणपन्थिनः
विषयस्य प्राधान्यमङ्गीकरोति । किन्तु भामतीपन्थिनामनुसारमत्र करणस्य
प्राधान्यमस्ति ।

न्यायप्रभृतिषु दशनिषु वृत्तेरस्ति त्वं न स्वीक्रियते । किन्त्वद्वैत-
वेदान्तनये वृत्तेरस्ति त्वं स्वीक्रियते । वाचस्पतेर्मतानुसारं एकमपि चान्तःकरणमनेक -
क्रियाकारि भविष्यति , यथा पुदीपः एकः रूपप्रकाशनवर्ति विकारस्नेहशोषाणाहेतुः ।
तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मननात्मनेति अभिमानादहंकार इति
अध्यसायबुद्धिधारित्युच्यते । वृत्तिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमिवोपचयति त्रयमिति ।
तत्त्वेन त्वेकमेव भिन्ने प्रमाणाभावात् ।

भामतीपन्थानः सत्तात्रैविध्यमङ्गीकुर्वन्ति तथा प्रवीकरणास्यापि सिद्धान्तान्तापेक्षायां त्रिवृत्करणासिद्धान्तमनुसरति । यद्यपि वाचस्पतिमिश्रः सामान्यतया भाष्यमतमनुसरन्ति , तथापि सन्ति एतादृशा हि अपि पक्षाः यत्र भाष्यभामत्योर्मध्ये किञ्चिद्वैषम्यं दृश्यते । एतत्सर्वम् मया पूर्वमिव यथास्थानं निर्दिष्टम् । अतः पुनः संक्षेपतः इदं कथयितुं शक्यते यत् तत्त्वमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीपन्थानामपि मतमेतदस्ति यत् - " ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या , जीवो ब्रह्मैव नापरः " ।

7.3.6 ज्ञानमीमांसायाः सन्दर्भे भामतीपुस्थानस्य पुनराकलनम्

‘तत्त्वपरिच्छेदो हि पुमा विद्या तत्साधनानि पुमाणानि इत्युक्त्वा पुकारेण पुमायाः लक्षणां निरूप्य वाचस्पतिमिश्रः एतदपि कथयति यत् अविद्यावद्विषयाण्येषां पुत्यक्षादीनि पुमाणानि । तथा च - " अनाद्यविद्यालब्धाकर्तृत्वभोक्तृत्व - ब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमिहाकृत्य विधानिषोधाणां प्रवर्तते । एवं वेदान्ताः अपि अविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि पुमात्रादिविभागादृते तदधादिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निमृष्टनिखिलविद्यमानुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येषां शास्त्राणीति । ¹⁰⁶ ”

वाचस्पतेरस्य कथनस्य सन्दर्भे भाष्यकारस्यवचनान्यप्यवधेयानि वर्तन्ते ।

तद्यथा - " तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यातुं पुरस्कृत्य सर्वे पुमाणपमेयव्यवहाराः लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः , सर्वाणि च शास्त्राणि विद्यापुतिषोऽह - मोक्षापराणि । कथां पुनरविद्यावद्विषयाणि पुत्यक्षादीनि पुमाणानि शास्त्राणि चेति १. उक्ते - देहेन्द्रियादिष्वहमभिमानरहितस्य पृष्ठात्त्वानुपपत्तौ पुमाणाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

संक्षेपतः एतत्कथयितुं शक्यते यत् यदन्तःकरणास्य विषयाकारेण परिणामः
वृत्तिः इत्यस्मिन् विषये भामतीपन्थिनामप्येकमत्यमस्ति ।

7.4.0 पुस्थानपु वर्तकस्य भामतीग्रन्थास्य रचनाशैल्याः पुभावस्य च
सन्दर्भे भामतीपुस्थानस्य पुनराकलनम्

पुस्थानपुवर्तकस्य भामतीग्रन्थास्योत्तरवर्तिष्वद्वैतवेदान्तनयपरेकेषु
ग्रन्थेषु महान् पुभावो दरीदृश्यते । वस्तुतः वाचस्पतिना भात्याः माध्यमेन अद्वैत-
वेदान्तनये यो नूतनः पन्थाऽविष्कृतः, तस्य समग्रमाकलनमशक्यमस्ति । अस्मिन्
विषये कल्पतरुकारस्यामलानन्दस्यैतत्कथनं समीचीनं प्रतिभाति यत् -

“क्व भामकं क्लेशावशानुगामि चेतः क्व वास्पतिसूक्तयोऽमुः ।

क्व शंकराचार्यवचः क्व चेद्वं वैयासिकं सूत्रमगाधाभावम् ॥”

(कल्पतरुः - पुष्पिकाश्लोकः - चतुर्थाः ।)

षाड्दर्शनिवल्लभो भामतीकारः सर्वत्रैव स्वीयं वाचस्पतित्वमन्वधा-
यति । भामत्यां भाषायाः या रमणीयताऽस्ति, शैल्याश्च या स्पृहणीयता
वर्तते साऽदृष्टपूर्वा वर्तते । तद्यथा- न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि
महापुसादपुमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् ।

(भामती, पृ. 481) भामत्याः रमणीयकस्य पुनराकलने वस्तुतः अस्मादृष्टान्तं

सामर्थ्यम् नास्ति, तथापि वाचस्पतेरेतत्कथनमेवास्मादृष्टान्मप्युत्साहं प्रति प्रमाणम्

यत् - “नहि मृगाः सन्तीति शाल्यो नोप्यन्ते, नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्था-
त्यो नाधिश्च्यन्ते ।”

भामत्यां प्रवर्तितानां विश्लेषितानां सिद्धान्तानां च समुल्लेखः मया
यथास्थातं कृतः । किन्तु वस्तुतोऽहमेतन्नुभवामि यद्भामत्याः हिन्दीव्याख्यायाः
आरम्भे स्वामियोगीन्दुनन्दमहाभागेन यदुक्तं तत्सत्यं वर्तते । तद्यथा-

भामतीपश्चिरेकाकी बभूवास्या रहस्यवित् ।

वयं तु केवलमस्याः वीक्षितुं वीक्षितुं क्षमाः ॥”

भामतीपुस्तानस्य यत्साहित्यमस्ति तस्य समग्रं रहस्यं वस्तुतः पूर्णतया
आकलयितुमशक्यम् । अतः अस्मिन् सन्दर्भे यः पुन्यत्नः मया कृतः तदधर्माभोगकारस्य
लक्ष्मीनृसिंहस्य शाब्देण मयाऽपि एतद्वक्तुं शक्यते यत् -

क्वाहं क्व कल्पतरुः क्व च सूक्तयोऽमुः

वाचस्पतेः क्व च गभीरतरं च भाष्यम् ।”

(आभोगः - प्रारम्भिकश्लोकः)

उपर्युक्तप्रकारेण परिस्थातीनां प्रकाशेण वामत्वेऽपि प्राशङ्गलभ्ये फले
योऽयं लोभः वामनयेवात्मज्ञया मया कृतः, तत्र भामतीकारस्य कथानमेव कारणं
प्रमाणं च । तद्यथा-

आचार्यकृतिनिवेशानमप्यवधूतम् वचोऽस्मदादीनाम् ।

रथ्योदकमिव गङ्गापुवाह्यतः पवित्रयति ॥ इति ।

(भामती- मङ्गलश्लोकः) ।

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX
XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

सप्तमाध्यायस्य पादटिप्पण्यः

1. वेदान्तकल्पतरुः - 3.3.26 पृ. 393
2. वेदान्तकल्पतरुः - प्रारम्भिकश्लोकसंख्या 11
3. कल्पतरुः - प्रारम्भिकश्लोकसंख्या .3
4. कल्पतरुः - प्रारम्भिकश्लोकसंख्या .4
5. आभोगः - अन्तिमात्पूर्वः श्लोकः, मद्रस् गवण्मेन्द्र संस्करण
6. भामती - पृ. 435
7. आभोगः - अन्तिमश्लोकः
8. सिद्धान्तलक्षणसंग्रहः - पृ. 172
9. " - पृ. 552
10. ब्रह्मसूत्रम् - 2.2.21
11. भामती - 2.2.21, पृ. 532, 533
12. न्यायनिर्णयः - 2.2.21
13. भामती - पृ. 544
14. न्या. नि. 2.2.28
15. भामती - पृ. 544
16. न्या. नि. 2.2.28
17. रत्नप्रभा 1.1.1
18. भामतीमङ्गलश्लोकसंख्या.7
19. रत्नप्रभामङ्गलश्लोकसंख्या.7
20. ब्र. सू. श. भा. , अध्यासभाष्यम्
21. भामती - अध्यासव्याख्या
22. र.पु. - अध्यासभाष्यम्
23. भामती - 1.1.1 , पृ. 55, 57
24. भामती , पृ. 6
25. ब्रह्मविद्याभरणम् , पृ. 4
26. भामती , पृ. 6
27. ब्रह्मविद्याभरणम् , पृ. 4

28. सर्वदर्शनसंग्रहः (सम्पादकः) पृ. 752
29. " पृ. 751
30. बु. सू. 1.1.1
31. भामतीतिलकः (चतुस्सूत्र्यन्तभागः) सम्पादकः वा. शा. वै. गुरुस्वामिशशास्त्रि
आदिशङ्कराद्वैतविमर्शसमितिप्रकाशितः 1984
32. वेदान्तसारः , पृ. 51 चौखाम्बा अमरभारतीप्रकाशन
33. वेदान्तपरिभाषा , प्रयोजनपरिच्छेदः पृ. 407, मुसलगावड्. करः
34. " पृ. 388
35. भा. , पृ. 18
36. भा. , पृ. 26
37. भा. , पृ. 37
38. भा. , पृ. 45
39. भा. , पृ. 80
40. भा. , पृ. 128
41. भा. , पृ. 37
42. भा. , पृ. 48
43. भा. , पृ. 7
44. भा. , पृ. 5
45. भा. , पृ. 121
46. भा. , पृ. 19, 20
47. भा. , पृ. 187
48. भा. , पृ. 74
49. भा. , पृ. 568
50. भा. , पृ. 35
51. भा. , पृ. 494
52. न्या. क. , पृ. 2
53. भा. , पृ. 5
54. शाबरभाष्यम् जैमिनीयसूत्रम् 1-1-1
55. श्लोकवार्तिकम् 1-1-1 श्लो. छा. 12
56. हेतुबिन्दुटीका, पृ. 6
57. शा. बा. बु. सू. , पृ. 79
58. भा. , पृ. 106
59. वे. क. , पृ. 659
60. बु. सू. शा. भा. 1-1-15

61. कल्पतरुः , पृ० 81, 82 1-1-15
62. भा० , पृ० 6181 , 182
63. ब्र०सू० 3-3-9
64. छा० 1-1
65. भामती, अध्यासव्याख्या
66. भा० , पृ० 343
67. भा० , पृ० 37
68. भा० , पृ० 336
69. भा० , पृ० 54
70. भा० , पृ० 74 , 322, 335, 352, 377
71. भा० , पृ० 74
72. भा० , पृ० 64
73. भा० , पृ० 330
74. भा० , पृ० 336
75. भा० , पृ० 23
76. भा० , पृ० 23
77. भा० , पृ० 125
78. भा० , पृ० 186
79. भा० , पृ० 186
80. भा० , पृ० 187

81. ब्र. सू. भा. , पृ. 4-3-7
82. कल्पतरुः , पृ. 333
83. भा. किरसूत्र , 1-1-4
84. " , पृ. 95
85. भा. , पृ. 85
86. भा. , पृ. 429
87. भा. स्वरभाष्यम् , पृ. 95
88. भा. 1-1-1-2
89. भा. 1-1-5
90. भा. 4-3-14
91. भा. 4-3-14
92. भा. , पृ. 284
93. भा. , पृ. 418 , 420, क. प. पृ. 419
94. भा. , पृ. 422
95. प. पा. 1-4-3
96. भा. ति , भूमिका -गुरुस्वामिशतास्त्रः
97. वे. क. , पृ. 806
98. वे. क. , प्रारम्भिकश्लोकसंख्या-11
99. भामती एक अध्ययन , पृ. 193

१००. भा. १-४-३
१०१. भा. , पृ. ६२२
१०२. बु.सू. २-३-४६
१०३. भा. , पृ. ६२३
१०४. वाचस्पतिमिश्र ओनु अद्वैतवेदान्त . पृ. २०७ ; एस्. एन्. दासगुप्त- हिस्टरी
ओण्ड इन्धनु फिलोसफि वो. १, पृ. ४७७ , ४७८
१०५. संक्षेपशारीरकभावदीपिकाख्या स्वामिरामानन्दकृतहिन्दी व्याख्याभूमिका,
पृ. ४२
१०६. भा. , पृ. ४१
१०७. बु.सु.शा.भा. , १-१-१

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

परिशिष्टम्

क सन्दर्भग्रन्थासूची

1. अद्वैतदीपिका , नृसिंहाश्रम श्रीनारायणश्रमकृतविवरणासहिता : रवेलाडीलाल एन्ड सन्स् वाराणसी , 1919
2. अद्वैतसम्मतं वाक्यार्थज्ञानम् , डा. मुक्ताराम बानरजी : संस्कृतपुस्तक भण्डार विधानसरणि कलकत्ता , 1983
3. अद्वैतवेदान्त , डा. रसममूर्तिशामी : नाशानल् पब्लिशिङ् हाउस , दिल्ली
4. अद्वैतवेदान्त की तार्किक भूमिका , डा. जगदीशसहाय श्रीवास्तव , चौखाम्बा
5. अद्वैतवेदान्त में आभासवाद , डा. सत्यदेवमिश्र : इन्दिराप्रकाशन , 1979
6. अद्वैतवेदान्त में तत्त्व और ज्ञान , अर्मिलाशर्मा छन्दस्वतिप्रतिष्ठान , वाराणसी वितरक मोतिलाल , 1978
7. अद्वैतसिद्धिः , मधुसूदनसरस्वती योगीन्द्रानन्दतिरचिता व्याख्यासहिता प्रतिष्ठान उदासीनसंस्कृतविद्यालयछिन्नदराज , वाराणसी , 1977
8. आचार्य भास्कर भास्कराचार्य एक अध्ययन , रामजन्ममिश्र , चौखाम्बा ओरियन्टालिया , 1977
9. इष्टसिद्धिः , विमुक्तानन्दः गङ्कवाल् ओरियन्डल् सीरीज , बडोदा , 1933
10. ईशादिदशोपनिषदः शांकरभाष्यसहिता , शांकराचार्यः , मोतिलाल बनारसीदास् , दिल्ली , 1964
11. उपनिषदों का तत्त्वज्ञान , डा. जयदेवालंकार : पुच्यविद्याशोधप्रतिष्ठान हरिद्वार , 1980
12. तत्त्वदीपिका चित्सुखी , उदासीनप्रवरस्वामी योगीन्द्रः षाड्दर्शनप्रकाशन वाराणसी , 1974
13. द्वादशदर्शनसमीक्षणम् , डा. प. सीतारामहेब्बार , गायत्री आश्रमम् उडुपि , 1980
14. नैष्कर्म्यसिद्धिः चन्द्रकोपेता सुरेश्वरः पूना द्वितीय संस्करण , 1925

15. न्यायदर्शनिम् ; (आचार्य दुर्धराजशास्त्रीविरचितप्रकाशिकाहिन्दीव्याख्योपेतम्.)
चौखाम्बा संस्कृतसंस्थान , 1983
16. न्यायमंजरी ; जयन्तभादटः ; स. सूर्यनारायणशुक्लः चौखाम्बासंस्कृतसीरीस्,
1971
17. न्यायरत्नदीपावलिः ; आनन्दानुभावः ; गवक्षमेन्द्र ओरियन्टल् सरीज मद्रास,
1961
18. न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका ; वाचस्पतिमिश्रः काशी सं.सी. विद्यालय प्रेस्,
काशी 1925
19. पंचपदिका (टीकाद्वयोपेता) पद्मपादः ; मद्रास् गवण्मेण्ट (ओरि.सी.)
भारतीविजयम् प्रेस् मद्रास , 1958
20. पंचपादिकाप्रस्थानम् ; श्रीसच्चिदानन्देन्द्रसरस्वती संयमिनः ; अध्यात्मप्रकाशन
कार्यालयः होलनरसीपुरम् , 1966
21. पंचपादिकाविवरणम् ; प्रकाशात्मयतिः ई. जे. लाजरस् कम्पनी , काशी ,
1891
22. पातंजलयोगदर्शनिम् (व्यासभाष्यसहितशोधपूर्णसंस्करण) श्रीब्रह्मलीनमुनिः
चौखाम्बा संस्कृतसंस्थान , वाराणसी , वि सं : 2041
23. प्रकटाधिविवरणम् ; प्रकटाधकारः : ति. रा. चिन्तामणि मद्रास विश्व-
विद्यालय 1935
24. बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्त्तिकम् (आनन्दगिरिकृतशास्त्रप्रकाशिकाख्यटीका
संवलितम्) ; श्रीसुरेश्वराचार्यः आनन्दाश्रममुद्रणालयः , 1959
25. ब्रह्मसूत्रम् विद्यानन्दवृत्तिः , स्वामिविद्यानन्दगिरिः मात्तीलाल बनारसीदा-
दास दिल्ली , 1969
26. ब्रह्मसूत्रप्रमुखाभाष्यपंचकसमीक्षणम् , डा. रामशरणत्रिपाठी : चौखाम्बा
संस्कृतसंस्थान , 1972
27. ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् (चतुःसूत्री , भाष्यकौमुदी हिन्दीव्याख्यासहिता)
डा. कामेश्वरनाथमिश्रः चौखाम्बा अमरभारतीप्रकाशन-वि.सं.2933

28. बृहमसूत्रशांकरभाष्यम्; (भामती-कल्पतरु-परिमलव्याख्योपेतम्) श्रीमदह्नन्त-
कृष्णशास्त्री , चौखाम्बा सीरीज , वाराणसी , वि.सं. 2039
29. बृहमसूत्रशांकरभाष्यम् (हिन्दी व्याख्यासहितभामतीसंवलितम्); स्वामी
योगीन्द्रानन्दनिर्मिता भामतीव्याख्या : षाड्दर्शनप्रतिष्ठानम् ,
वाराणसी , 1972
30. भामती एक अध्ययन , डा. ईश्वरसिंह : मथन पब्लिकेशन्स रोहतक , 1983
31. भामतीतिलकम् , अल्लालसूरि: आदिशांकराद्वैतरिसर्व सेन्टर, मद्रास, 1984
32. भामतीप्रस्थान तथा विवरणप्रस्थान का तुलनात्मक अध्ययन , सत्यदेव-
शास्त्री : भारतभारती , वाराणसी , 1978
33. भारतीयदर्शन , गगनदेवगिरि , ज्योति , 1980
34. भारतीयदर्शन , बलदेव उपाध्याय , चौखाम्बा ओरियन्टालिया , 1979
35. भारतीयदर्शन , वाचस्पतिगौरोला : लोकभारतीप्र काशन इलहाबाद,
1883
36. भारतीयन्यायशास्त्र , डा. चक्रधरबिजयन्तान् : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्कृत
संस्थान लखनऊ , 1983-84
37. मीमांसापरिभाषा (कृष्णयज्वा) सं. स्वामिमाधवानन्द: , रामकृष्ण -
मिशन् , शारदापीठ , बेलूरमठ हावरा , 1948
38. योगसूत्रम् , पतंजलि: : चौखाम्बा संस्कृत सीरिज , वाराणसी , वि.सं.2039
39. रत्नप्रभा (भाष्यानुवादसहिता); गोविन्दानन्द: ; अनुवादकर्तार्यति-
वरश्रीमोलेबा बाजी- : श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेस् , बनारस् , संवत् 1993
40. वाचस्पतिदर्शनम् , राजेन्द्रप्रसाद द्वे , क्लासिकल् पब्लिशिंग्. कम्पनी
कर्मपुरा दिल्ली , 1983
41. वाचस्पतिमिश्र जीवनी और सिद्धान्त , राजेन्द्रप्रसाद द्वे , केपिटल् पब्लि-
शिंग्. हाउस , दिल्ली , 1981
42. विवरणप्रमेयसंग्रह: , ललिताप्रसादखेराल् : अच्युतग्रन्थमाला काशी, 2004
43. वेदान्तपरिभाषा (सविवरण प्रकाश हिन्दीव्याख्योपेता) सं. डा. गजा-
ननशास्त्रीमुसलगावकर: , चौखाम्बा विद्याभवन, वाराणसी, वि.सं. 1973
44. वेदान्तसार: , सदानन्दप्रणीत: (सारबोधिनी विमला संस्कृत-हिन्दीव्या-

छयोपेतः) डा. गजाननशास्त्रीमुसलगावकरः; चौखाम्बा अमरभारतीप्रकाशन,
वाराणसी, 1977

45. वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, (भाषानुवादसहिता) प्रकाशनन्दः, अच्युतगुन्था-
माला, काशी, सं. 1993
46. शांकरवेदान्ते ज्ञानमीमांसा, डा. कालिप्रसादसिंहः विश्वविद्यालय संस्थान,
वाराणसी, 1982
47. शांकरवेदान्ते तत्त्वमीमांसा, डा. के. पी. सिन्हा : विश्वविद्यालयप्रकाशन,
वाराणसी, 1982
48. श्रीशंकरात्पादवैतथ्यसंवादः, डा. मुरलीधारपाण्डेयः, मोतिलाल बनार-
सीदास, दिल्ली, 1971
49. षड्दर्शन, गगनदेवगिरिः ज्योतिषटना रांची, वाराणसी, (भारतीयबुक-
कोरपोरेषन्) : 1983
50. षड्दर्शन, जगदीश्वरानन्दसरस्वती, गोविन्दाराममहासानन्द, दिल्ली, 1979
51. सर्वेषां दर्शनानां अद्वैते तात्पर्यम्, रामचन्द्रशास्त्री वी.एस. : भारतीयविद्या-
भवन, बम्बई, 1977
52. संक्षेपशारीरकम्, सर्वज्ञात्ममुनिः कुसुन्द पब्लिश्जङ्. हाउस गजियाबाद,
वि.सं. 2014
53. सांख्याकारिका (गौडपादभाष्य-भावावार्थबोद्धिकासमेता), डा. विमलाकर्णा-
टकः चौखाम्बा ओरियन्टालिया-दिल्ली, 1976
54. सायणमाधावाचार्यकृतसर्वदर्शनसंग्रहे अक्षापाददर्शनम्, कालीपदतर्काचार्यः, संस्कृत-
विद्यापीठम् कलकत्ता, 1975
55. सिद्धान्तबिन्दुः (न्यारत्नदीपिकावलीसमलंकृतः), श्रीगौडब्रह्मानन्दसरस्वती :
महेश अनुसन्धानसंस्थानम्, वाराणसी, 1978
56. सिद्धान्तलेशसंग्रहः श्री अप्पयदीक्षितविरचितः सं. श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भाट्टाचार्यः कलकत्ता नारायणप्रैस्, 1897
57. हिन्दुतत्त्व, रामदास गौड : शिवप्रसादगुप्तज्ञानमण्डलान्त्रालय, काशी,
वि. सं. 1995

BIBLIOGRAPHY

1. A history of Indian Philosophy : S.N. Dasgupta ; Cambridge University Press & Motilal Banarasidas, 1975
2. The systems of the Vedanta : Dr. Paul Deussen ; Motilal Banarasidas, Delhi, 1912.
3. Indian Philosophy: Dr. Radhakrishnan; George Allen & Unwin Ltd London,
4. The Principal Upnishads : Radhakrishnan. S. ; George & Unwin London, 1953.
5. Theory of knowledge : Dr. C.D. Bijelwan ; Heritage pub. Delhi, 1977.
6. Vachaspati - The Bhamati (Catusutri English Translation : S.I. Surya Narayan Shastri & C. Kunhunni Raja ; Publishing House Madras , 1933.
7. Vedanta Paribhasa (English translation) : Surya Narayana Shastri. S.S. ; Adayar Library Adayar, 1942.
8. Brahmasutras (English translation according to Sri Bhasya of Ramanuja) : Vireshvaranand ; Adaitasram Culcutta, 1976.
9. Eight Upanishads (with the commentary of Sankaracharya) : Swami Gambhirananda ; Adaitasram Mayavati , 1982.
10. Philosophy of the Upanishads : Paul Deussen ; Motilal Banarasidas New Delhi, 1980.
11. Reflextion on Indian philosophy : Sinha. K.F. ; Chowkamba Orientalia, 1985.
12. Contemporary Indian Philosophy : T.M.P. Mahadevan & G.V. Saroja ; Sterling New Delhi, 1981.
13. States of the world in Advaita Vedanta : Hariprasad Bhattacharya ; Bharath Manisha-Varanasi, 1979.
14. The Sarva Siddanta Sangraha of Sankaracharya : M.Rengacharya Ajar book service New Delhi , 1983.
15. A study of Brahmasiddhi : R. Balasubramanyam ; Chawkhamba Amara Bharathi Varanasi, 1983.

16. Vedanta Siddhanta Bheda : N.D, Matha ; A.D. Publication Delhi, 1985.
17. Studies in Philosophical Methods : Chhaya Rai ; University of Jabalpur Publication , 1980.
18. Sri Vallabhaacharya and his Doctrines : G.H. Bhatt ; Shri Vallabha publication Baroda, 1984.
19. Philosophy of Budha : Bham. A.J. ; Vikas.N.D-2, 1984.
20. The Encyclopedia of Indian Philosophies (Vol III Adaita-Vedanta) : Karl - H. Potter ; Motilal Banarasidas, 1981.
21. Aparokshanubuthi on self - Realisation of Sri Sankaracharya text with English Translation ; Swamivimuktananda ; Adaitasram Culcutta , 1982.
22. Panchadasi of Srividhyaranya Swami-(English Translation) : Swami Swahananda ; Sri Ramakrishna Math Madras ; 1980.
23. Brahmasutras (English translation): Swami Sivananda ; Motilal Delhi, 1977.
24. Vedanta Paribhasa (English translation) : Swami Madhavanand ; Adaitasram Culcutta, 1983.
25. A critique on the Vivarana School : Dr. B.K. Sen Gupta ; Culcutta, 1959.
26. An Introduction to Adaita Philosophy : Kokilashwer Shastri; Culcutta, 1925.
27. A Sketch of the Vedanta Philosophy : Tripathy. M.S. ; Bombay, 1927.
28. Metaphysics of Adaita Vedanta : Malkani. G.R. ; G.R.Indian Institute of Philosophy Amalnor.
29. A concept of Mukti in Adaita Vedanta : Krishna Warriar.A.G.; Madras University.
30. The chief currents of contemporary Philosophy : Dr.D.M.Datta;
31. The Nyaya Theory of knowledge : Chatterjee. S, ; University of Calcutta, 1950.
32. The six ways of knowing : George Allen & Unwin ; London ; 1932.
33. A primer of Indian Logic : Kupuswami Sastri.S.; Varadacharya & Co, Madras, 1932.

34. The Sarva darsana - sangraha English Translation : Cowell and Gough ; Kayan Paul, French, Trubner and Co, London, 1894.
35. The Philosophy of Adaitha with special reference to Bharati-tirtha Vidyaranga : Mahavan. T.M.P. ; Luzac and Company, London, 1938.
36. The Philosophy of Bhedabheda : Srinivasachari. P.N. ; Sreenivasavaradhachari and Co; Madras, 1934.
37. Sambandha - Vartika of Suresvara (English translation) : Mahadevan. T.M.P. ; University of Madras, 1958.
38. Gaudapada A study in Advaita : T.M.P. Mahadevan ; Madras, 1954.
39. Indian Philosophical studies : Hiryan. M. ; Mysore, 1957.
40. Studies in Philosophy : K.C. Bhattacharya ; Calcutta, 1961.
41. Studies in Post Sankara Dialectics : Ashutosh Battacharya ; Calcutta, 1936.
42. The Age of Shankara : Narayana Sastri ; Madras, 1916-17.
43. The Doctrine of Maya : P.D. Sastri ; London, 1911.
44. Nagarjuna and Sankara : A.C. Mukerjee ; Allhabad, 1938.
45. The outlines of Vedanta : M. Srinivas Rai ; Banalore, 1928.
46. Vachaspathimira on Advaita Vedanta : S.S. Hasurker ; Durbhanga, 1958.
47. Vedanta & Modern Science : Ajithkumar Sinh ; Bombay, 1978.
48. Yoga Philosophy : S.N. Gupta ; Motilal Banarasidas-Delhi, 1930.
49. An Introduction to Sankara's Theory of knowledge : N.K.Dava-Raja ; Motilal, Banarasidas, Delhi, 1972.
50. Vishistadvaita Vedanta : Aravind Sharma ; Heritage Publishers Delhi, 1978.
51. The philosophy of Nimbarkar : M.M. Agrawal ; Madras, 1979.
52. Bagavath Gatha with English translation : S.Radhakrishnan; Calcutta, Calcutta, 1942.

53. The Analysis of Jnana and Ajnana in the light of Nyaya & Adaithe Vedanta : Dr. C.D. Bijelwan ; Bharatiya Vidyabhavan Madras, 1982.
54. Indian Logic & Metaphysics : Prof. R.V. Joshi ; Bharatiya Vidyaprakashan Delhi, May 1979.
55. History of Indian Logic : Vidyabhushan. D.C. ; Motilal 19 .
56. Philosophy of word and meaning : Gourinath Sastri ; Sanskrit College ; Calcutta, 1959
57. Vedanta Explained (Sankara's commentary on the Brahma Sutras) (2 vol) : V.H. Datta ; Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.; Second Edition, 1973.
58. M.M. Professor Kuppuswami Sastri Birth Century Commemoration volume : Dr. S.S. Janaki ; The Kuppuswami Sastri Research Institute Madras, 1981.
59. Brahmasutra, with SankaraBhashya, Edited by A.G. Krishna Warriar with Malayalam Translations 3 vol Kerala University Trivandrum, 1965, 1969.
60. God in Adaita : A.G. Krishna Warriar Sinha, 1977.
61. Bhagavath Geeth with Sankara Bhashya text with English translation : Ramakrishna Mission Mylapur ; Madras, 1983.

(34) List of Research Journals

1. Adayar Library Bulletin - The Adayar Society, Adayar, Madras - 600020, India.
2. Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
3. Annals of Oriental Research Institute University of Madras.
4. Arvachina Sanskritam, Devavani Parishad, Delhi.
5. Bulletin of Decan College Research Institute, Poona.
6. Indian National (Sanskrit) Bibliography Calcutta.
7. Indian Philosophical Quarterly.
8. Journal of Adaitasabha Kumbakonam.
9. Journal of Ganganath the Kendriya Sanskrit Vidyapeeth, Allahabad.
10. Journal of Royal Asiatic Society, Calcutta (Back volumes).
11. Proceedings of All India Oriental Conferences.
12. Sangamani: Sanskrit Sahitya Parishad, Daragang, Prayag.
13. Sanskrit Vimarshati Rashtriya Sanskrit Sansthan, Delhi.
14. Saraswathi Sushama - Sampooranandh Sanskrit Vidyalay Varanasi.

(६) सूक्तसूची

1. अ. दी. = अद्वैतदीपिका
2. अ. सि. = अद्वैतसिद्धिः
3. इ. सि. = इष्टसिद्धिः
4. उ. = उपनिषद्
5. ऋ. पु. = ऋजुपुकाशिका
6. नै. सि. = नैष्कर्म्यसिद्धिः
7. न्या. नि. = न्यायनिर्णयः
8. प्र. वि. = पंचपादिकाविवरणम्
9. पु. वि. = प्रकटाध्याविवरणम्
10. बृ. उ. = बृहदारण्यकापनिषद्
11. बृ. उ. भा. वा. = बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्
12. बृ. सू. = बृहसूत्रम्
13. बृ. सू. शा. भा. = बृहसूत्रशांकरभाष्यम्
14. भा. = भामती
15. भा. ति. = भामतीतिलकम्
16. भा. भा. = भामतीभाष्यम्
17. र. पु. = रत्नप्रभा
18. वि. पु. स. = विवरणप्रमेयसंग्रहः
19. वृ. क. = वेदान्तकल्पतरुः
20. वे. क. प. = वेदान्तकल्पतरुपरिमलः
21. वे. प. = वेदान्तपरिभाषा
22. श्लो. वा. = श्लोकवार्तिकम्
23. स. भा. वा. = सम्बन्धभाष्यवार्तिकम्
24. सि. बि. = सिद्धान्तबिन्दुः
25. सि. ल. स. = सिद्धान्तलेशसंग्रहः

xxxxxxxxxxxxxx

